• : પ્રકાશક :
• ભગનભાઈ ભુગવાલ શેઠ
• આર. આર. શેઠની કંપની
• પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ-૨

• બીજી આવૃત્તિ : ૧૯૬૩
• પ્રત : ૧૧૫૦

• મૂલ્ય રૂ. ૧૦.૦૦

• : મુદ્રક :
• જુગનદાસ ચંપકલાલ મહેતા
• પ્રવીણ પ્રિન્ટરી
• સોનગઢ (સૌરાષ્ટ્ર)

ભારતીય સંસ્કૃતિના મુ. ભાગોના સદ્અભ્યાસી,

પ્રખર વિદ્વાન

ડૉ. મંજુલાલ રણછોડલાલ મજમુદારને

પ્રસ્તાવના

ભારતીય સંસ્કૃતિમાં સર્વ ભારતવાસીઓને રસ હોય જ અને મને પણ વિદ્યાર્થીઅવસ્થામાંથી જ એ રસ હતો, જે આજ સુધી હજી ચાલુ જ છે પરંતુ રસ પડવો એ એક વાત છે અને એનો અભ્યાસ કરવો એ બીજી જ વાત છે સદીઓ, સહસ્રાબ્દીઓ અને યુગયુગના વાણાતાણાનો વણાટ ગોઠવી સ્થિર આકારમાં ઊઘડી આવેલી, છતાં નવનવા રંગરોગાનને આવકારી શકતી ભારતીય સંસ્કૃતિની નકશાને પૂરી સમજવી અને સમજાવવી એ કાર્ય જીવનભરની એકનિષ્ઠ સેવા માગી લે એમ છે—અને છતાં એ પણ ટૂંકી પડે અનેક વ્યવસાયો અને વ્યવહારમાં ગૂંચવાયેલા મારા સરખા મર્યાદિત માનવી માટે તો આ કાર્ય મર્યાદા બહારનું જ ગણાય

છતાં દસકા ઉપર વડોદરા રાજ્યના પ્રાચ્યવિદ્યામંદિરે મને એ કાર્ય સોંપ્યું મને વાતો, નવલકથા વાંચવી ગમતી નથી—જો કે લખું છું ખરો—ના ઇલાજે! અને ઐતિહાસિક નવલકથાઓ લખતાં પહેલાં એ યુગના ઇતિહાસને જોઈ જવાની મને ટેવ છે એનાથી મારી પાસે ઠીક ઠીક નોંધ તૈયાર થતી રહેતી છતાં ભારતીય સંસ્કૃતિનું વિહંગાવલોકન કરવાની મને સગવડ પણ ન હતી—કદાચ હિંમત હોય તો પણ! અને મારી અનિચ્છાને ગણકાર્યા વગર એ કામ મને સોંપાતું ગયું અને વર્ષોની મુદત વધતી ગઈ

સને ૧૯૪૮મા હુ સરકારી નોકરીમાથી નિવૃત્ત થયા અને થોડા સમય પછી પ્રાચ્યવિદ્યામ દિર મહારાજા સયાજીરાવ યુનિવર્સિટી પાસે ગયુ. ત્યાંં પણ એ જ કાર્યની સોપણી મને કરવામા આવી, અને હું બળપૂર્વક ના ન કહી શક્યો. મારી એ અશક્તિનું પરિણામ તે આ ગ્રન્થ !

પ્રથમ મારી એવી ઇચ્છા હતી કે પુસ્તકને બે ભાગમા વહેંચી નાખવું. એક ભાગ પ્રાચીન યુગથી મુસ્લિમ સત્તાની સ્થાપના સુધીનો અને બીજો ભાગ ત્યાથી જ શરૂ થઈ સને ૧૯૪૭ની સ્વાતંત્ર્યપ્રાપ્તિ સુધીનો આકાર પામે. તે ધોરણે એની લખાવટ શરૂ થઈ આગળ વધી–ઘણી ખરી. પછી પુસ્તકપ્રકાશન સમિતિની એવી સૂચના થઈ કે એ આખો યે સંસ્કૃતિઇતિહાસ એક જ ગ્રન્થમા આવી જાય એવી મારે ગ્રન્થયોજના કરવી. તે ધોરણે મે, સુધારા તો નહિ, પણ વધારા કર્યા અને પ્રાચ્યવિદ્યામંદિરને હસ્તલિખિત પ્રત સોપી દીધી

જેમના પુસ્તકની પરીક્ષા જ ન લેવાય એવા કેટલાક લેખકોની યાદી પ્રાચ્યવિદ્યામ દિર પાસે હતી અને તેમા મારો પણ સમાવેશ –કોણ જાણે કેમ–થયો હતો. એ હકીકત આગળ લાવી મારુ મહત્ત્વ વધારવાની મને ઇચ્છા ન હતી, એટલે મારુ પુસ્તક નિર્દષ્ટ પરીક્ષા પામવા માટે ગયુ. એ પરીક્ષકની પસંદગી મળી અને સને ૧૯૫૨ના ડિસેમ્બરની શરૂઆતમા એ પુસ્તક પ્રેસમા ગયુ.

સંસ્કૃતિના ઇતિહાસમા ચિત્રો અને નકશા મહત્ત્વનો ભાગ ભજવે છે. મે તેની ઠીક લાબી યાદી તૈયાર કરી હતી. પરંતુ હું પ્રાચ્યવિદ્યામ દિરના કાર્યકર્તાઓ સાથે જોઈ શક્યો કે એ ચિત્રો અને નકશા બહુ ખર્ચાળ બની જતા હતા, એટલે ચિત્રો વગરની પુસ્તક-પ્રસિદ્ધિ માટે મને હુ કબૂલ થયો પરંતુ યુનિવર્સિટીના વાઇસ ચેન્સેલર શ્રીમતી હંસાબહેન મહેતાએ ચિત્રોનુ મહત્ત્વ પિછાની ચિત્રો છાપવાની મંજૂરી દીધી, અને પુસ્તકનુ મહત્ત્વ અને સૌંદર્ય વધારી

દીધા એમનો હુ આભારી છુ

વિહગાવલોકન ઠીક ઠીક લાબુ થઈ ગયુ છે, છતા ઘણુ ઘણુ કહેવાનુ રહી ગયુ હોય એમ ભાસ થયા કરે છે સસ્કૃતિનો ફલક વિસ્તાર ઘણો મોટો છે, ઇતિહાસના પ્રકાશ વગર ફલક વ્યક્તિગત ન બને, અને ભારતીય સસ્કૃતિ અગે વાદગ્રસ્ત વિષયો, તારીખો, વ્યક્તિઓ અને પ્રસગો ઘટના એટલા છે કે એમને ઉકેલતા—અરે ગોઠવતા પણ—આપણે જાણે પારકી ભૂમિ ઉપર પગ માડતા હોઈએ એમ લાગે.

છતા મે હિમ્મત કરી છે ઠીક ઠીક સાહિત્ય વાચ્યુ અને વિચાર્યુ છે. કથનોના પુરાવા ટિપ્પણોમા આપી વિદ્વત્તાનો દેખાવ હુ કરી શક્યો હોત પરતુ એમા કદાચ પુસ્તકનુ કદ બમણુ પણ થઈ જાત આધારવિહીન કથન બનતા સુધી થયુ નથી પરીક્ષકે બતાવેલી એક ભૂલ ખરેખર ભૂલ ન હતી એ પણ સાબિત કરી આપવાનો પ્રસગ મને પ્રાપ્ત થયેલો ખરો।

અભિપ્રાયો જ્યા અપાયા હોય ત્યા તે મારા જ છે એમ માનવુ રહ્યુ—જોકે અભિપ્રાયો બાધવા માટેના સાધનો તો સર્વમાન્ય આધારગ્રન્થો જ હોઈ શકે જોયેલા પુસ્તકોની એક લાબી યાદી પાછળ આપી છે પરતુ એ સપૂર્ણ નથી કેટલાય પુસ્તકો અને આધારો નોધ્યા વગર રહી ગયા છે ખરા એ પુસ્તકનોધ અને સૂચિપત્ર તૈયાર કરવામા જે એક બે મિત્રોની મે સહાય લીધી એમનો હુ આભારી છુ

પ્રાચ્યવિદ્યામદિરના સર્વ વિદ્વાનમિત્રોનો આભાર પણ મારાથી ભુલાય એમ નથી પ્રોફેસર શ્રી ગોવિન્દલાલ ભટ્ટથી માડી આખી વિદ્વમડળીએ મને પુસ્તકો આપવામા, આધારો શોધી આપવામા, સૂચનમા અને ચર્ચામા આપેલી સહાય અમૂલ્ય ગણાય એ વિદ્યામદિરનો અને એના નિયામકો, અણઓળખાયેલા છતા ઊડા

અભ્યાસીઓનો હું બહુ ઋણી છું—આ ગ્રન્થ માટે તેમ જ પ્રાચ્ય વિદ્યાનો મારો શોખ લાંબા સમયથી સંતુષ્ટ કરવા માટે.

ડૉ. શ્રી યોગીન્દ્ર ત્રિપાઠીએ આ પુસ્તક રૂપેરંગે સારું થાય એ માટે લીધેલી મહેનત મારાથી વિસરાય એમ નથી. ભાગ જેવા જોડણીદોષની જોડણી પણ તેમણે સુધારી આપી છે—છતાં દોષ રહી ગયા હોય તો તે મારા છે—એમના નહિ!

વાર્તાઓ લખતે લખતે અભ્યાસગ્રન્થો પણ કેટલાક મારાથી લખાઈ ગયા છે. 'ગ્રામોન્નતિ', 'અપ્સરા'—પાંચ ભાગ, ઠક્કર વસનજી વ્યાખ્યાનમાળાની 'ગુજરાતનું ઘડતર' નામની વ્યાખ્યાનશ્રેણિ, 'જીવન અને સાહિત્ય'ના બે ભાગ તથા 'સાહિત્ય અને ચિંતન' વગેરે અભ્યાસગ્રન્થો લખવાથી મારી પાત્રતા સાબિત કરવા માટે નહિ પરંતુ અભ્યાસના માર્ગ શોખનું સૂચન કરવા પૂરતું જ આ કથન કરું છું અને તે નમ્રતાપૂર્વક એવા પ્રસંગે કે જ્યારે 'ભારતીય સંસ્કૃતિ'ના વિહંગાવલોકન સરખા મહત્ત્વના પુસ્તકને યુનિવર્સિટી દ્વારા હું ગુજરાત સમક્ષ રજૂ કરી રહ્યો છું ત્યારે! વિદ્વાન હોવાનો દાવો મેં કદી નોંધાવ્યો જ નથી. હું તો માત્ર વિદ્વત્તાનો શોખ ધરાવું છું, વિદ્વત્તા પ્રત્યે અત્યંત માન ધરાવું છું, વિદ્વત્તાને પૂજ્યભાવથી સમજવા પ્રયત્ન કરું છું, અને બની શકે ત્યાં વિદ્વત્તા અને સામાન્ય વાચકને પાસે પાસે લાવવા મથું છું.

વાર્તાઓ અને અભ્યાસગ્રન્થોમાં મેં મારો એક જ આદર્શ રાખ્યો છે. સામાન્ય સપાટીએ રહેલો વાચક મારા ગ્રન્થવાચનમાં રસ લઈ શકે એમ હોય તો તે મારે માટે બસ છે. એ જ ધોરણે ભારતીય સંસ્કૃતિના નિરૂપણમાં હું સામાન્ય વાચકને ગમ પડે એવું કાર્ય કરી શક્યો હોઉં તો હું કૃતાર્થ છું!

અભ્યાસીઓ અને વિદ્વાનોની નજરે આ પુસ્તક પડે અને તેઓ સૂચના કરવાની કૃપા કરે તો હું તે ધ્યાનમાં લીધા વગર નહિ

જ ગયું.

લેખક અને પ્રકાશક બન્નેની ઝીણી તીખી આંખો નીચે આ ગ્રંથને સુઘડતાભરી ઢબે છાપી આપનાર ચેતના પ્રેસ લિ.નો આભાર માન્યા વગર કેમ ચાલે ? પ્રૂફ જોવા છતાં રહી ગયેલી ભૂલો માટે ક્ષમા માગી લઉં.

'કૈલાસ'
મદનઝાંપા રોડ, વડોદરા
તા. ૨૭-૧-'૫૪

રમણલાલ વ. દેસાઈ

બીજી આવૃત્તિ સમયે

'ભારતીય સંસ્કૃતિ' (એક વિહંગાવલોકન)ની પ્રથમ આવૃત્તિ સન ૧૯૫૪માં મહારાજા સયાજીરાવ વિશ્વવિદ્યાલય, વડોદરા તરફથી 'શ્રી સયાજી સાહિત્યમાળા'માં ૩૧૫મા પુષ્પ રૂપે પ્રસિદ્ધ થઈ હતી. ઘણા વખતથી તેની આવૃત્તિ ખલાસ થઈ હતી.

શ્રી આર. આર. શેઠ તરફથી એ અભ્યાસની બીજી આવૃત્તિ પ્રસિદ્ધ થાય છે.

આ ગ્રંથ વિદ્વાનો અને સામાન્ય વાચકોને પણ ગમ્યો છે એથી અંગત રીતે આનંદ થાય છે.

આ ગ્રંથ હજી વધારે વંચાય અને વધુ સ્તરોમાં પહોંચે એ જ ઇચ્છા.

મહારાજા સયાજીરાવ યુનિવર્સિટી ઑફ બરોડાના પ્રાચ્યવિદ્યામંદિરના નિયામક શ્રી સાંડેસરા સાહેબે યુનિવર્સિટી તરફથી આ પુસ્તકને પ્રસિદ્ધ કરવાની પરવાનગી આપી તે માટે હું યુનિવર્સિટીના સંચાલકો અને શ્રી સાંડેસરા સાહેબનો આભાર માનું છું.

આવું મોટું ગંભીર પ્રકાશન સરસ રીતે પ્રસિદ્ધ કરવા માટે હું શ્રી આર. આર. શેઠની કંપનીના યુવાન સંચાલકો ચિ. ભગત તથા ચિ. ધીરુભાઈનો પણ આભારી છું. 'ભારતીય સંસ્કૃતિ'ની નવી આવૃત્તિનું કલામય મુખપૃષ્ઠ તૈયાર કરવા માટે કલાકાર ભાઈ પ્રસન્ન શેઠનો પણ હું ઋણી છું.

આ ગ્રંથ લોકપ્રિય થશે એવી આશા રાખું છું.

'જયકુટીર'; ટાઈકલવાડી રોડ,
મુંબઈ-૧૬ તા. ૨૬-૧-૩૩

અક્ષયકુમાર ર. દેસાઈ

સાક્ષર શ્રી રમણલાલ વ. દેસાઈનાં પુસ્તકો

નવલકથાઓ

૧ જયંત	૮·૨૫	૧૭ શોભના	૫·૭૫
૨ શિરીષ	૫·૦૦	૧૮ ક્ષિતિજ-૧	૫·૦૦
૩ કોકિલા	૬·૨૫	૧૯ ક્ષિતિજ-૨	૪·૫૦
૪ હૃદયનાથ	૬·૦૦	૨૦ હૃદયવિભૂતિ	૮·૫૦
૫ સ્નેહયજ્ઞ	૫·૭૫	૨૧ છાયાનટ	૪·૨૫
૬ દિવ્યચક્ષુ	૮·૫૦	૨૨ પહાડનાં પુષ્પો-૧	૭·૫૦
૭ પૂર્ણિમા	૬·૦૦	૨૩ પહાડનાં પુષ્પો-૨	૮·૫૦
૮ ભારેલો અગ્નિ	૭·૫૦	૨૪ ઝંઝાવાત-૧	૫·૦૦
૯ ગ્રામલક્ષ્મી-૧	૫·૨૫	૨૫ ઝંઝાવાત-૨	૫·૦૦
૧૦ ગ્રામલક્ષ્મી-૨	૪·૭૫	૨૬ પ્રલય	૬·૭૫
૧૧ ગ્રામલક્ષ્મી-૩	૪·૦૦	૨૭ કાલભોજ	૪·૫૦
૧૨ ગ્રામલક્ષ્મી-૪	૬·૫૦	૨૮ સૌંદર્યજ્યોત	૬·૫૦
૧૩ ગ્રામલક્ષ્મી (સંક્ષિપ્ત)	૫·૭૫	૨૯ શૌર્યતર્પણ	૮·૫૦
૧૪ બંસરી	૪·૦૦	૩૦ બાલાજોગણ	૬·૨૫
૧૫ પત્રલાલસા	૪·૫૦	૩૧ સ્નેહસૃષ્ટિ	૬·૦૦
૧૬ ઠગ	૫·૦૦	૩૨ શચી પૌલોમી	૬·૭૫
		૩૩ ત્રિશંકુ	૪·૦૦

૩૪ આંખ અને અંજન ૩·૨૫

નવલિકાસંગ્રહો

૩૫ ઝાકળ	૪·૦૦	૩૯ દીવડી	૪·૫૦
૩૬ પંકજ	૪·૭૫	૪૦ ભાગ્યચક્ર	૫·૫૦
૩૭ રસબિંદુ	૩·૫૦	૪૧ સતી અને સ્વર્ગ	૫·૦૦
૩૮ કાંચન અને ગેરુ	૪·૫૦	૪૨ ધબકતા હૈયાં	૫·૦૦

૪૩ હીરાની ચમક ૩·૭૫

નાટ્યસંગ્રહો

૪૪ શંકિત હૃદય ૨.૦૦
૪૫ પરી ને રાજકુમાર ૨.૫૦
૪૬ અંજની ૨.૦૦
૪૭ તપ અને રૂપ ૩.૦૦
૪૮ પુષ્પોની સૃષ્ટિમાં ૩.૦૦
૪૯ ઉશ્કેરાયેલો આત્મા ૩.૦૦
૫૦ કવિદર્શન ૨.૫૦
૫૧ પૂર્ણિમા ૨.૦૦
૫૨ બૈજુ બ્હાવરો ૨.૫૦
૫૩ વિદેહી ૩.૦૦

૫૪ સંયુક્તા (છપાશે)

કાવ્યસંગ્રહો

૫૫ નિહારિકા ૩.૦૦
૫૬ શમણાં ૩.૫૦

પ્રકીર્ણ

૫૭ જીવનને સાહિત્ય ૧૪.૫૦
૫૮ ,, ,, –૨ ૪.૦૦
૫૯ સુવર્ણરજ ૫.૫૦
૬૦ ગ્રામોન્નતિ ૨.૦૦
૬૧ ગઈ કાલ ૫.૫૦
૬૨ મધ્યાહ્નનાં મૃગજળ ૪.૫૦
૬૩ તેજચિત્રો ૪.૦૦
૬૪ અભિનંદનગ્રંથ ૨.૫૦
૬૫ ઊર્મિ અને વિચાર ૪.૦૦
૬૬ ગુલાબ અને કંટક ૫.૦૦
૬૭ અપ્સરા ખંડ–૧ ૪.૫૦
૬૮ અપ્સરા ખંડ–૨ ૪.૦૦
૬૯ અપ્સરા ખંડ–૩ ૫.૦૦
૭૦ અપ્સરા ખંડ–૪ ૪.૫૦
૭૧ અપ્સરા ખંડ–૫ ૪.૫૦
૭૨ રશિયા: માનવશાન્તિ છપાશે
૭૩ ગુજરાતનું ઘડતર ૩.૦૦
૭૪ સાહિત્ય અને ચિંતન ૨.૦૦
૭૫ ભારતીય સંસ્કૃતિ ૧૦.૦૦
૭૬ માનવસૌરભ ૫.૨૫

૭૭ કલાભાવના ૪.૫૦

: પ્રકાશક :

આર. આર. શેઠની કંપની : મુંબઈ–૨

અનુક્રમ

૧

ધુમ્મસયુગ

બ્રહ્માણ્ડ અને પૃથ્વી

આપણી કલ્પના પણ થાકી હારી જાય એવું આ વિશાળ બ્રહ્માણ્ડ. એવાં અસંખ્ય બ્રહ્માણ્ડોની પરંપરાનો એક ટુકડો તે આપણું બ્રહ્માણ્ડ. એવા આપણા બ્રહ્માણ્ડટુકડાને એક ખૂણે ફરે છે આપણી સૂર્યમાળા. એ સૂર્યમાળાનો એક ગ્રહ તે આપણી પૃથ્વી. આપણા જ બ્રહ્માણ્ડમાં આપણી પૃથ્વીનો કશો ય ભાર નહિ, કશો ય હિસાબ નહિ. અનંતકોટિ બ્રહ્માણ્ડોમાં તો એ પૃથ્વીનો જરા ય હિસાબ હોય જ શાનો?

પૃથ્વીની ઉત્પત્તિ

પરંતુ આપણે માનવીઓ માટે પૃથ્વી ઘણી કિંમતી: આપણા જીવનનો એ આધાર. પૃથ્વીના જીવનનો આધાર પાછો સૂર્ય. ક્રોડો અને અબજો વર્ષ ઉપર આપણો સૂર્ય બીજા કોઈ સૂર્યની આકર્ષણ-સીમામાં આવી ગયો અને આપણા સૂર્યનાં ભૌતિક દ્રવ્યો હાલી ઊછળી અવકાશમાં વેરાયાં. એ ભરતી અંગે સૂર્યથી વિખૂટા પડેલાં દ્રવ્ય રહ્યાં સૂર્યના ગુરુત્વાકર્ષણની મર્યાદામાં જ; અને એ કારણે તે સૂર્યની આસપાસ ફરતાં થઈ ગયાં. ગ્રહમાળાની ઉત્પત્તિ વિષે પૃથ્વીના ઇતિહાસપારખુઓમાં પાછો મતભેદ છે. કોઈ ઠંડી પડતી નિહારિકાઓમાંથી સૂર્ય અને તેના ગ્રહોને ઉપજાવે છે, કોઈ આકર્ષણવાદને

આધારે આકર્ષાઈ આવેલાં બાહ્ય સત્વોને આધારે પૃથ્વી ઊપજી ગણે છે; એમાં અકસ્માતવાદ પણ છે, સ્વયંવિભાજનવાદ પણ છે અને દૈવી–ગેબીવાદ પણ છે. છતાં વધારે માન્ય પ્રથમ કહેલો ભરતીવાદ કહી શકાય. આમ આપણા સૂર્યની આસપાસ ફરતા દ્રવ્યસમૂહોમાંથી ગ્રહમાળા ઊપજી આવી; જેમાંનો એક ગ્રહ તે આપણી પૃથ્વી. ઊકળતા સૂર્યદ્રવ્યમાંથી ઊપજેલી ઉષ્માના ગોળાસરખી પૃથ્વી સમય જતાં ઠંડી પડી, એના પડ બંધાયાં, એમાં હવા લહેરાવા લાગી, પાણી રેલાવા લાગ્યું અને આમ ધીમે ધીમે પૃથ્વી ઉપર જીવન–ચેતન ઉદ્‌ભવ્યું.

ચૈતન્યસૃષ્ટિમાં માનવી

એ ચૈતન્યસૃષ્ટિનો વિકાસ પણ એક અદ્‌ભુત નવલકથા સરખો બની રહ્યો છે. એક કોષવાળું જીવન દ્વિકોષી બની નરમાદાના વિશિષ્ટ રૂપ ધારણ કરવા લાગ્યું અને એમાંથી ચૈતન્યસૃષ્ટિને શિખરે આવી માનવી બેઠો–બિરાજ્યો! માનવી ચૈતન્યશિખરે સ્થિત થયો છે કે કેમ એની પરીક્ષા માનવીએ જ કરવાની રહી! માનવી તો માની જ બેઠો છે કે ચૈતન્યસૃષ્ટિનો મુકુટ એ પોતે જ છે. એના કારણમાં માનવી એમ કહે છે કે એની પાસે જે સંસિદ્ધિ છે એ જીવંત-સૃષ્ટિના કોઈ પણ વર્ગમાં નથી એ સંસિદ્ધિને માનવ સંસ્કૃતિને નામે ઓળખાવે છે.

પૃથ્વીનો જન્મકાળ

માનવીને જન્મ આપનાર પૃથ્વીના જન્મ સંબંધી જુદી જુદી સંભાવનાઓમાંથી વધારે માન્ય સંભાવના આપણે જોઈ. સૂર્યમાંથી એનો જન્મ થયો ખરો. પરંતુ તે ક્યારે? વિશ્વના સ્થાનને, સ્થળને એટલે અવકાશને સીમા નથી; કાળને, સમયને, યુગને પણ સીમા નથી. છતાં આછી પાતળી જે કાંઈ ગણતરી આપણે કરી શકીએ તે અનુસાર એટલું તો કહી શકાય કે આપણી પૃથ્વીનો જન્મ બે અબજ વર્ષ કરતા ઓછો તો નથી જ. આંકડામાં મૂકતા ૨૦૦૦૦૦૦૦૦૦ એવી સંખ્યા અલ્પજીવી મનુષ્યને આશ્ચર્ય તો જરૂર ઉપજાવે.

ચૈતન્યતત્ત્વનો વિકાસ

બે અબજ વર્ષ ઉપર સૂર્યના બળતા દ્રવ્યો લઈ સૂર્યથી છૂટો પડેલો પૃથ્વીનો ગોલક ઉષ્મા કેમ ઘટાડતો ચાલ્યો, એના બળતા દ્રવ્યો ઘટ્ટ બની-ક્રમે પડ અને આકૃતિ ધારણ કરવા લાગ્યા, હવા, પાણી અને કાદવ ઉત્પન્ન થતા એમાથી આખે પણ ન દેખાય એવા જંતુ, amiba–એમીબા, વનસ્પતિ અને જંગમ પ્રાણીઓ કેમ ઊપજવા લાગ્યાં એની રસભરી વાત આપણે અહી જતી કરવી પડશે આપણે સામાન્યત· માનીને જ ચાલીએ કે પછી તો પાણીમા મહા મત્સ્યો ઊપજ્યા અને જમીન ઉપર ચાલતા અને ઊડતા દીર્ઘકાય પ્રાણીઓ જાગી ઊઠયા જીવનતત્ત્વે અસખ્ય આકૃતિઓ ધારણ કરી પોતાને અનુકૂળ દેહઘાટ સર્જવાના અનેક અખતરાઓ કર્યા, જેમાથી વિભાગીકરણ, સયોગ, વર્ગીકરણ, કુદરતી ચાળવણી–natural selection–દ્વારા એક એવી ભૂમિકા આવી કે જ્યા વાનર અને વનમાનવી જુદા પડયા વીસેક લાખ વર્ષ ઉપરની આ વાત કે જ્યારે આપણા માનવપૂર્વજની બેડોળ દેહરેખાઓ સર્જાઈ. આજ આપણને એ માનવપૂર્વજ બેડોળ અને અણગમતો લાગે ખરો છતા આપણે ભૂલવુ ન જોઈએ કે આપણા આપણને મોહ પમાડતા રૂપ અને સૌન્દર્ય એ જ કદ્રૂપા પૂર્વજમાથી આપણે મેળવ્યા છે એ માનવપૂર્વજ બીજા સર્વ પ્રાણીઓ કરતા બુદ્ધિમત્તામા ચઢિયાતો હતો, અને એ ચઢિયાતી બુદ્ધિનો દસ લાખ વર્ષ સુધી વપરાશ કરતો કરતો એ એનાથી વધારે બળવાન પ્રાણીઓ વચ્ચે જીવન રહ્યો, એટલુ જ નહિ પણ હથિયારધારી બની પોતાની શારીરિક શક્તિને તે અનેક ગુણુ વધારી શક્યો

ઓજારની શોધ

અમ બે અબજ વર્ષ ઉપર જન્મેલી પૃથ્વીમા વીસ લાખ વર્ષ ઉપર–કહો કે દસ લાખ વર્ષ ઉપર માનવી જન્મ્યા અને દસ લાખ વર્ષના પ્રયત્નમા એણે ઓજાર શોધ્યુ, જેણે તેના અગબળને

વધારાનું અણધાર્યું સામર્થ્ય આપ્યું. દસ લાખ વર્ષના પ્રયત્ન પછી ઓજાર શોધી શકેલો માનવી પ્રગતિમાં આજ બહુ ધીમો દેખાય છે, નહિ? પરંતુ માનવીથી પહેલાં જન્મેલા પ્રાણીઓમાંથી કોઈએ હજી સુધી ઓજાર શોધ્યું જાણ્યું નથી. ઓજારની શોધ એ માનવ-પ્રગતિનું પ્રથમ સીમાચિહ્ન.

માનવજીવનની વર્ષગણના

આમ તો માનવી ખરેખર પહેલવહેલો ક્યારે જન્મ્યો એનો તવારીખમા પણ ભારે મતભેદ છે. કદાચ પાચ કરોડ વર્ષ ઉપર પણ માનવલક્ષણવાળા પ્રાણીએ જન્મ લીધો હોય. વળી ચાર પગમાંથી બે પગે ચાલતાં આવડવું, પુચ્છને નિરર્થક બનાવી દેવું, હાથને પગ કરતાં જુદા જ ઉપયોગમાં લેવા, સીધા ઊભા રહેવું: એવાં એવાં માનવવિશિષ્ટ લક્ષણો કાયમ થતાં પણ ઘણાં જ વર્ષ નીકળી જાય. ભૂતકાળમાં ઊંડે ઊતરતાં લાખે લેખાય એટલા વર્ષો હાથ લાગે છે; હાથ નથી લાગતા એમ કહીએ તો પણ ચાલે. એમાં પૃથ્વીએ અનેક વારાફેરા અનુભવ્યા. એ વારાફેરાના ક્રમ સામાન્યતઃ પૃથ્વીના પડમા કોરાયલા અભ્યાસીઓને જડી આવ્યા છે. જે ક્રમ અનુસાર પૃથ્વીપડોની, પડના પથ્થરોની, વનસ્પતિની, પ્રાણીઓની અને માનવીની વય નક્કી કરવામા આવે છે

ભૂસ્તરયુગ ક્રમ .

પૃથ્વી અને પૃથ્વીના માનવીની વય નક્કી કરવાનો આપણે અભ્યાસીઓ સાથે સહજ શાસ્ત્રીય પ્રયત્ન કરી લઈએ—મન ગૂંચવાઈ જાય છતા!

(૧) અતિ પ્રાચીન ભૂસ્તર યુગ—જેને પ્રોટેરોઝોઈકન યુગ તરીકે ઓળખવામા આવે છે તેમા જીવન જન્મ્યું જ ન હતું. દોઢ-બે અબજ વર્ષ ઉપરની એ પૃથ્વી ત્યારે નિર્જીવ હતી.

(૨) એ પછી પૃથ્વીમા પ્રાથમિક, પ્રાચીન કે પેલીયોઝોઇક યુગ બેઠો. એ યુગ આપણી હિંદુયુગ ગણતરી જેવા વર્ષોના થોક

આપતો દોઢ અબજથી પંચાવન કરોડ વર્ષ જેટલો ચાલ્યો, જેમા પ્રથમ એકકોષી જીવ, અનેક કોષી જીવ વાગફરતી જન્મવા શરૂ થયા અને કરોડરજ્જુ પણ પ્રાણીઓમાં આછીપાતળી ઊભી થવા લાગી–કરોડ વગરના પ્રાણીઓ મહ.

(૩) પંચાવન કરોડથી ઓગણીસ કરોડ વર્ષના ગાળામા દ્વિતીય યુગ–મેસોઝોઈક યુગ વિકસ્યો, જેને દ્વિતીય ભૂસ્તર યુગ અગર મેસોઝોઈક યુગ કહેવામા આવે છે, જેમા કરોડરજ્જુવાળા મહાકાય પ્રાણીઓ પ્રગટી નીકળ્યા.

(૩) તૃતીય ભૂસ્તરયુગને સેનોઝોઈક યુગ તરીકે ઓળખવામા આવે છે જેનો અર્થ ભૂસ્તરદષ્ટિએ આધુનિક યુગ થાય છે. આ આધુનિક યુગની શરૂઆત થયે ઓગણીસ કરોડ વર્ષ શરૂ થયા! અને છતા તે આધુનિક! એના વળી બે પેટાવિભાગ ગણાય છે: (૧) તૃતીય–ટર્શરી અને (૨) ચતુર્થ.

વિભાગીકરણથી જગ ય ન ક ટાળતા વિદ્વાનો એના પણ વર્ગો પાડે છે અને આપણને કહે છે કે ટર્શરી વિભાગમા માનવ-અંશનું પ્રાણી ન હતું, પરંતુ ચતુર્થ વિભાગના પ્રાચીન તેમ જ આધુનિક વિભાગમા માનવી જન્મ્યો. પ્રથમ તો દસ લાખ વર્ષથી ૨૦,૦૦૦ ઇસુપૂર્વના વર્ષોમા માનવ અને વાનર જુદા થયા, જ્યારથી પેકિંગ તથા જાવા માનવ જેવા અતિ પ્રાચીન માનવપૂર્વજો આવી જાય છે. જેને વર્તમાન માનવી Homo Sapien તરીકે ઓળખીએ એવું પ્રાણી તો વીસ હજાર વર્ષની આધુનિક પેદાશ છે, જેણે સંસ્કૃતિની સિદ્ધિ મેળવી.

હિમયુગ

પ્રાણીજીવનને અને માનવજીવનને સ્થિરતા મેળવતા કુદરતી બનોનો ભારે સામનો કરવો પડયો છે, જેમા હિમયુગના વિસ્તારે ઠીક ઠીક શ્રમ આપ્યો છે નજીકની કાલકક્ષામા ચાર હિમયુગ આવી ગયા–કેટલાકના મત પ્રમાણે છ સાત હિમયુગ–જેમાના પ્રથમ બે યુગ

સુધી તો માનવીનો પત્તો જ પડતો નથી. એવી માન્યતા છે કે એક હિમયુગ અને બીજા હિમયુગ વચ્ચેના ગાળામાં જીવનને ખીલવાનાં સાધનો કુદરત આપતી હતી. જો કે હિમયુગમાં માનવી પૃથ્વીપડ ઉપર હતો ખરો. પૃથ્વીના ઉત્તર ગોલકને જ્યારે હિમ ગળતો હતો ત્યારે માનવી આજના સમશીતોષ્ણ ગણાતા વિભાગમાં આવી ભરાઈ જતો. એમાં પણ માનવીને પૂરું સુખ નહિ. અતિ ભારે વરસાદવાળા—Pluvial—યુગમાં હિમથી બચતા મથતા માનવીને અતિવર્ષા હેરાન કરતી હતી. ત્રીજા અને ચોથા હિમયુગની વચ્ચેનો સમય પ્રાચીન પાષાણયુગ કહેવાય છે, જેમાં માનવી જીવંત હતો એવા અવશેષ—પુરાવા મળી આવે છે. એ યુગમાં માનવી બેડોળ પથ્થરનાં હથિયારોનો ઉપયોગ કરી શકતો હતો એમ દેખાય છે. પછી આવ્યો નૂતન પાષાણયુગ—જો મધ્ય પાષાણયુગને વિચારવો સહજ બાજુએ મૂકીએ તો, એમાં પથ્થરને છોલીને, ઘડીને, ઘસીને માનવી પોતાનાં હથિયારો બનાવતો થઈ ગયો. પથ્થરથી આગળ વધી માનવીએ ધાતુનો ઉપયોગ શોધ્યો અને એમ ધીમે ધીમે સંસ્કૃતિ તરફ એણે આગળ પગલાં ભરવા માંડ્યાં.

દસ લાખ વર્ષનો પુરાવો

ઈસવીસન પૂર્વે દસ લાખ વર્ષ ઉપરની માનવખોપરી ચીનના પેકિંગ-પીપિંગ-શહેર પાસેથી મળી આવી છે—એક નહિ, વધારે. બારેક ઊંડાણોમાંથી—ખાડાઓમાંથી—ત્રીસ-ચાળીસ માનવઅવશેષો મળ્યા છે. ત્યાર પછીની પ્રાચીન માનવખોપરીઓ કે અન્ય અંગવિભાગો જાવા, જર્મની, ઈંગ્લૅંડ તથા ફ્રાન્સમાંથી પણ જડી આવ્યાં છે. એ ઉપરથી એટલું તો સાબિત થાય છે કે માનવવસાહત અતિ પ્રાચીન અને વ્યાપક હતી. અનેક પ્રાણીઓની સાથે માનવી પણ દસ લાખ વર્ષ ઉપર જીવંત હતો એટલું આપણે કહી શકીએ.

ઓજાર, હથિયાર, કલા

પ્રાચીન પાષાણયુગના મળી આવતા હથિયારો ઉપરથી માન-

વીની સાત સંસ્કારકક્ષાઓ ગોઠવવામાં આવી છે, જેમાંથી પસાર થતાં થતાં માનવી ઓજારો ઉપજાવતો ચાલ્યો, અગ્નિને શોધી શક્યો અને ચિત્રસ્થાપત્યના પ્રાથમિક પ્રયોગો કરતો પણ થઈ ગયો. આવી પ્રાથમિક અવસ્થામાં ચિત્રકલા ખીલી હોય એમ સાંભળીએ ત્યારે આપણને નવાઈ લાગે. છતાં એ યુગનાં મળી આવેલાં પશુઓનાં કોતરેલાં ચિત્રોની તાદૃશતા આપણને આશ્ચર્યમાં નાખે એવી છે. વળી ત્રીસ હજાર વર્ષ ઉપરના પથ્થરમાંથી ઘડેલી ઘોડાની કે રેનડિયરની આકૃતિઓ જડી આવી છે એમ જ્યારે આપણે જાણીએ છીએ ત્યારે માનવકલાનાં મૂળ કેટલાં ઊંડાં છે એનો સહજ ખ્યાલ આપણને આવે છે. એ યુગમાં સમૂહનિવાસ તથા નદી ઉપરના વસવાટનો ખ્યાલ માનવીને હતો એમ સાધારણતઃ આપણને લાગે ખરું.

પ્રગતિમાં અગમ્યનો પલકારો

એ પછીના નૂતન પાષાણયુગમાં માનવીના સમૂહનિવાસ વધારે વધતા ચાલ્યા, નદી, તળાવ ઉપરના વસવાટનો લાભ માનવીને વધારે સમજાવા લાગ્યો, કૃષિની શરૂઆત થઈ, પશુપાલન આવડવા માંડ્યું, હાથની દક્ષતા વધવા માંડી, વણાટની શરૂઆત થઈ, માટીનાં વાસણો બનવા લાગ્યાં, મકાનોની કલ્પના મૂર્તસ્વરૂપ લેવા લાગી તથા જવરઅવરના રસ્તાઓનો આછોપાતળો ઉપયોગ સમજાવા લાગ્યો. પ્રાચીન પાષાણયુગ સરખા ચિત્રકલાના નમૂના નૂતન પાષાણયુગમા હજી મળી આવ્યા નથી. પરંતુ કુદરતના બળનું સ્વરૂપ તથા આકાશી તત્ત્વોની નિયમિત ગતિનો આછો ખ્યાલ માનવીને આ યુગમાં આવવા લાગ્યો અને માનવજીવનમાં ધર્મભાવનાના પ્રાથમિક પલકારા શરૂ થઈ ગયા —જો કે પ્રાચીન પાષાણયુગમા પણ અમુક પ્રાથમિક ધર્મ કલાભાવના ન હતી એમ નહિ.

પાષાણયુગ

દસ લાખ વર્ષથી જન્મેલા માનવીનાં સાઠેક હજાર વર્ષ તો પ્રાચીન અને નૂતન પાષાણયુગમાં વીત્યાં. એ પછીના માનવઓળ-

વાની માનવીને પડતી જરૂર તેને અંકેત, ચિહ્ન કે ચિત્રલિપિ તરફ દોરી જાય એ સ્વભાવિક ગણાય નૂતન પાષાણયુગના કેટલાક વાસણો ઉપર રોગયથી લીટીઓ અને આકારોમા કોઈ કોઈ અભ્યાસીને લિપિનો ભાસ પણ થાય છે એ સભવિત છે કે વિચારને આકાર આપવાની પ્રથમ ક્રિયા માટી ઉપર જ થઈ હોય નખ કે આંગળી વડે ભીની માટીમા વિચારને મૂર્તસ્વરૂપ સરળતાથી આપી શકાય. પછી વિચારને પશુપક્ષીઓના ચિત્રરૂપે આલેખવાનુ સૂઝે એ ચિત્રલિપિમાથી ઉચ્ચારને આકાર આપતી વિશિષ્ટ લિપિઓ ઊભી થવા માટે મેસોપોટેમિયા અને ઈલામની મૃત્તિકા વસ્તુઓ ઉપરના ચિહ્નો સુમેરિયાની લીટીબદ્ધ લિપિને જ મળતા આવે છે અને સુમેરિયાની લિપિ ઇસવીસન પૂર્વે ૩૬૦૦ વર્ષ ઉપરની ગણવામા આવે છે, જે હજી સુધી પ્રાચીનમા પ્રાચીન વર્ણમાલા તરીકે ઓળખાય છે નિર્ણય પહેલો પ્રયોગ એટલે વિકાસની પ્રથમ કાળ, પછી પહેલી લિપિ જ્યા ઉત્પન્ન થઈ હોય ત્યા ખરી લિપિવિચારણામાથી આપણને એક એ સત્ય જાણવા મળે છે કે ચિત્ર અને સ્થાપત્યની માફક લેખનકળાનુ મૂળ પણ મૃત્તિકા-રચનામા જ છે માટીમાથી આપણને માટલા, કુલડી, મરડી અને કોઠી મળ્યા, માટીમાથી જ આપણા સ્થાપત્યોને શોભાવતી મૂર્તિઓ અને પ્રતિમા ઊભા થયા, મકાનો અને કોટકિલ્લા રચતી ઈંટો પણ આપણને માટીમાથી મળી એ જ માટીમાથી આપણને આપણા પ્રથમાક્ષરો મળ્યા માનવી ઉપર માટીએ અનેક ઉપકારો કર્યા છે લેખનકળા ચાર હજાર વર્ષથી જૂની નથી એમ નિષ્ણાતો માને છે

લિપિ, ધર્મ અને વ્યાપાર

ઇજિપ્ત, સ્પેન અને પશ્ચિમ એશિયાની કેટલીક કબરોમાથી મળેલા માટીવાસણો ઉપર કોતરેલી લિપિની યાદ આપતી લિપિસૂચક, લિપિકોતર્યા વાસણટુકડાઓ ભારતમા પણ મળી આવ્યા છે એ ખરેખર લિપિ હશે? સહુ સમ્ભવ થાય એવી એ લિપિઓ

નવી. આપણે એટલું તો સમજી શકીએ કે વિચારને વ્યક્ત કરવાનો આવો પ્રયત્ન માનવી લાંબા કાળથી કરતો આવ્યો છે. અક્ષરો ઉચ્ચારણને દર્શાવતા પ્રથમ જડ્યા ન હોય આખા વિચારને દર્શાવતા ચિહ્નો, ચિત્રો અને સંકેતોના પ્રયોગો કરતા કરતા માનવીને વર્ણમાલા જડી. આ લિપિશોધનમા બે સંસ્થાઓએ ભારે બળ કર્યું હોય એમ વિચારકો માને છે: એક ધર્મ અને બીજી વ્યાપાર-વ્યવસાયની સંસ્થા. દેવદીધા સંદેશ-દિવ્યવાણીને આકાર આપી ધર્મસંસ્થાને ભારે ટેકો આપવાના ધર્મગુરુના પ્રયત્નમાંથી લિખિત ભાષાનો એક પાસ ઉદ્દભવ થયો. બીજી પાસ વ્યાપારમા મિલકત, કિંમત, જથો, જાત વગેરે દર્શાવવાની જરૂર પડતા વ્યાપારીઓ વ્યાપારી વિગત દર્શાવતી લિપિ શોધતા ચાલ્યા. આમ ધર્મ અને વ્યાપાર બન્નેએ મળી આપણને લિપિ આપી છે. સુમેર, ઇજિપ્ત, ક્રીટ અને ખાસ કરી ફીનીશિયાના મહાજળ ખેડનારી વ્યાપારીઓ દ્વારા લેખનકળા માનવજાતે ઝીલી લીધી એવો પશ્ચિમના અભ્યાસીઓનો મત છે લેખન પ્રવૃત્તિને લીધે સંસ્કૃતિની એક એવી ભૂમિકા રચાઈ કે જેમા જ્ઞાન સંગ્રહી શકાતા લાગ્યું, જ્ઞાનનો પ્રચાર શક્ય બન્યો, કલા તથા વિજ્ઞાનની આવડત એકત્ર કરી શકાઈ અને સાહિત્યનો ઉદ્દભવ થતો ચાલ્યો એક જ પ્રકારની વાણીછાપનો આમ વિસ્તાર વધતો ગયો અને એક જ વાણી બોલનારી લખનારી પ્રજામા એકતાની ભાવના વધી. એમાથી એક પ્રજા તથા એક રાજસત્તાની સ્થાપનાના સંજોગો ઊભા થતા સંસ્કૃતિની આઘરચનાની નજીક માનવી આવીને ઊભો.

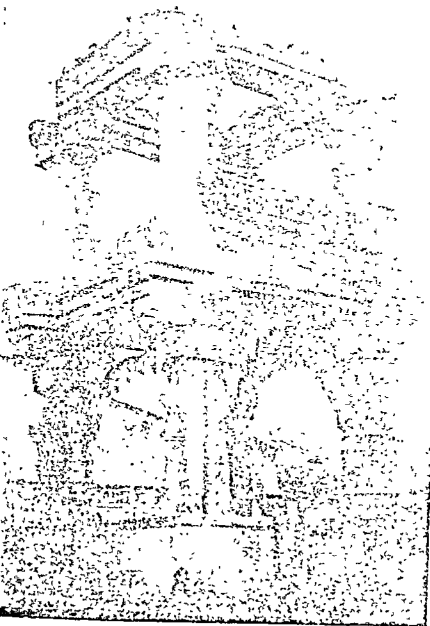
સમૂહજીવન

માનવી એકલો રહી શકતો નથી. એ પણ સામુદાયિક પ્રાણી બની રહ્યો છે. મહુથી પ્રથમ નરનારીને ભેગા લાવી જીવનતત્ત્વ સર્જન દ્વારા પોતાને ચિરંજીવી રાખવા મથે છે. આખી ચેતન્ય-સૃષ્ટિનો એ મહાક્રમ. સ્ત્રીપુરુષ ભેગા મળતા બાલકોસહ કુટુંબરચના

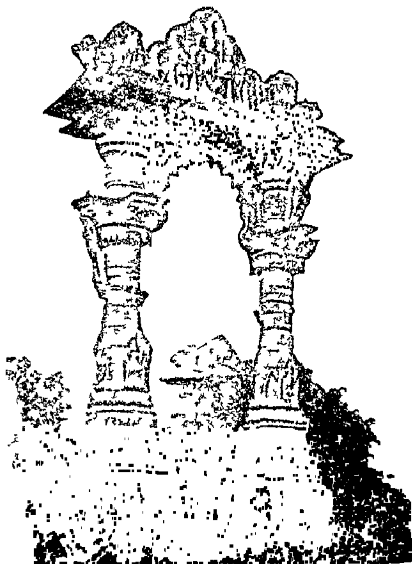
આક્રમણો, નવનવાં રાજ્યતંત્રો, નવનવા સંપર્કો, નવનવી વિચારસરણીઓ અને વિચિત્રમાં વિચિત્ર આચારશ્રેણીઓ તેને અથડાઈ ચૂકી, છતાં એ સર્વને પોતાનાં બનાવી પોતાની વિશિષ્ટતા ગુમાવ્યા વગર ભારતીય સંસ્કૃતિ હજી ઊભી રહી શકી છે. નવીન અથડામણ તેને નવું બળ આપે છે; કદાચ કોઈ અથડામણમાં તે ક્ષણભર હાલી જાય તો ય તેનો કેન્દ્રસ્થ આત્મા એમાંથી નવું બળ મેળવી જીવંત જ રહ્યો છે. મુસ્લિમ સંસ્કૃતિએ જે જે પ્રજાનો સ્પર્શ કર્યો તે તે પ્રજાને એ મુસ્લિમ બનાવી શકી. હજાર વર્ષનો મુસ્લિમ સંપર્ક ભારતને હિંદુ મિટાવી શક્યો નથી. પશ્ચિમની ખ્રિસ્તી કે ઔદ્યોગિક સંસ્કૃતિએ પોતાનો જબરજસ્ત પંજો ભારતીય સંસ્કૃતિ ઉપર ફેલાવ્યો. છતાં ગીતાપ્રેમી અહિંસક ગાંધીના નેતૃત્વ નીચે ભારતે સ્વાતંત્ર્ય પ્રાપ્ત કર્યું એ ભારતીય સંસ્કૃતિનો છેલ્લો વિજય આપણે નિહાળી શક્યા છીએ—જો કે સ્વાતંત્ર્યપ્રાપ્તિની ગુંબેશમાં ભારતે પોતાના જ બે મહત્ત્વના પ્રદેશખંડો ગુમાવ્યા. જે પંજાબમાં વેદનું પ્રથમ ઉચ્ચારણ થયું એ પંજાબ આજ વેદના અનુયાયીઓનો રહ્યો નથી. જે સિંધુતટસંસ્કૃતિ ભારતીય સંસ્કૃતિના એક મહત્ત્વના ટુકડા તરીકે ચાર વર્ષ પહેલાં ગણાતી હતી તેનાં મુખ્ય મથકો આજના ભારતની સીમા બહાર ચાલ્યાં ગયાં છે. અંગ્રેજોની ભાગલાનીતિ અને ભારતના વિભાગીકરણમાં સફળ બની. મુસ્લિમોનું મારકણાપણું—aggressiveness પૂર્વપશ્ચિમના સરહદવિભાગોને ભારતમાંથી ફાડી લઈ નવો ઇસ્લામી દેશ બનાવી શક્યું છે. ભારતીય સંસ્કૃતિને કુટિલ બનવું નથી, મારકણા બનવું નથી. કુટિલતા અને ગુંડાગીરી સંસ્કૃતિના સ્થિર અંશ ન હોય—ન હોવા જોઈએ.

સંસ્કૃતિ અને આક્રમણ

આજ હવે સર્વ સંસ્કૃતિએકમોએ ભેગા મળી સમગ્ર માનવજાતને એક બનાવવાની છે. એ સિવાય માનવસુખ સાધ્ય બનવાનું નથી. ભારતીય સંસ્કૃતિમાં આક્રમણનું તત્ત્વ અન્ય સંસ્કૃતિઓ સરખું

રુદ્રમહાલય – સિદ્ધપુર – ગુજરાત

તોરણ – વડનગર – ગુજરાત

ખીલ્યું નથી. એ સંરક્ષણ કરશે, પરંતુ આક્રમણ નહિ. જે ભારતીય સંસ્કૃતિના ઇતિહાસને આપણે ઉકેલવાના છીએ એ સંસ્કૃતિ માનવ-હિતાર્થે વર્તમાનયુગમાં શું શું કરી શકે એમ છે એ જોવાનો મોકો સ્વતંત્ર ભારતને મળ્યો છે. કોઈ પ્રદેશટુકડો તેની સીમામાં રહે કે સીમા બહાર ચાલ્યો જાય એ જેટલું મહત્ત્વનું પ્રકરણ બની રહે એના કરતાં વધારે મહત્ત્વનું પ્રકરણ એ હશે કે જેમાંથી ભારતીય સંસ્કૃતિ સમસ્ત માનવજાતિના સુખ, આનંદ તથા જ્ઞાનમાં કાંઈ વધારો કર્યાનો યશ લઈ શકે. પૂર્વઇતિહાસ આશા ઉપજાવો રહે છે કે ભારતીય સંસ્કૃતિ ભાવિમાં પણ માનવતાને સાચવવાનું, પોષવાનું, ખીલવવાનું કાર્ય જરૂર કરશે.

ભારતીય સંસ્કૃતિની વિશિષ્ટતાનો આપણે હવે પરિચય મેળવીએ. છતાં તે પહેલા સંસ્કૃતિ એ કયું માનવલક્ષણ છે એ સમજાવતી કેટલીક વિગતો નિહાળતા આપણે આગળ ચાલીશું. ભારતીય સંસ્કૃતિ એટલે? એ પહેલાં આપણે પ્રશ્ન કરીએ: સંસ્કૃતિ એટલે?

૨

સંસ્કૃતિ અને તેનો વિકાસ

સંસ્કૃતિ એટલે?

આપણે સંસ્કૃતિને જરા વધારે વિગતારથી ઓળખીએ.

સંસ્કૃતિ એટલે? ભારતીય સંસ્કૃતિનો અર્થ શો? દેશદેશની, પ્રજાપ્રજાની સંસ્કૃતિઓ શું જુદી છે? આખી માનવજાત જેને ઓળખી શકે એવી—એવા વિશિષ્ટ લક્ષણોવાળી કોઈ સંસ્કૃતિ હશે ખરી? આખી માનવજાત જેને સ્વીકારી લે એવી કોઈ સંસ્કૃતિને આપણે કદી પણ શોધી શકીશું? માનવવિભિન્નતામાં એકતા છે ખરી?

સંસ્કૃતિની થોડી વ્યાખ્યા

માનવી જ્યારે સામુદાયિક રીતે સાથે સાથે રહે છે ત્યારે તેના પરિણામે એક એવું તત્ત્વ તેના સમૂહમાં અન્ય પશુસિદ્ધિઓથી વિખૂટું—અનોખું—નિરાળું પડી ઓળખાઈ આવે છે, જેને આપણે સંસ્કાર, સંસ્કૃતિ સભ્યતા, શિષ્ટતાને નામે ઓળખીએ છીએ. એની જુદી જુદી વ્યાખ્યાઓ અને સમજૂતીઓ આપવાના પ્રયાસોમાંથી થોડા અહીં નિહાળી લઈએ.

ટાઈલર એને આમ ઓળખાવે છે: ‘સમાજના સભ્ય તરીકે માનવી જે સંકુલ વિશિષ્ટતાનું એકમ સર્જે છે એનું નામ સંસ્કૃતિ—જેમાં આખું સામાજિક જ્ઞાન, માન્યતાઓ, કલા, નૈતિક ભાવના, કાયદો, રૂઢિ, વિશિષ્ટ શક્તિઓ અને ટેવભાવનાનો સમાવેશ થાય છે.’

ગોલ્ડનવાઈઝરની વ્યાખ્યા પ્રમાણે સંસ્કૃતિને રચતાં તત્ત્વો એટલે

'આપણા વલણો, માન્યતાઓ, ચિંતનો, નિર્ણયો અને મૂલ્યાંકનો, આપણી સંસ્થાઓ - રાજકીય, ધાર્મિક, આર્થિક તથા કાયદાવિષયક; આપણા નૈતિક તથા વ્યવહારના ધોરણો; આપણા પુસ્તકો, યંત્રો, વિજ્ઞાનશાખાઓ, દર્શનો અને દાર્શનિકો; આ બધા જ અને બીજા પણ તત્ત્વો અને વ્યક્તિઓ, નિરાળા તેમ જ વિવિધ સંબંધોમાં આવે તે '

વીઝનર સંસ્કૃતિને 'કોઈ પણ માનવસમૂહના આચારો અને વિચારોના સરવાળા - aggregate - કરતા કાંઈ ઓછું પણ નહિ અને વધારે પણ નહિ' એ રીતે ઓળખાવે છે

સેપીરના કથન પ્રમાણે 'માનવીના પાર્થિવ અને આધ્યાત્મિક જીવનના સામાજિક પરંપરાગત ઊતરી આવેલા તત્ત્વો' એટલે સંસ્કૃતિ.

ફોનસમના મત પ્રમાણે સંસ્કૃતિ એટલે 'માનવીનુ કરેલું સકલ કાર્ય - All that is artificial - જેમાં યંત્રો અને ઓજારો તેમ જ જીવનના સર્વ વલણો આવી જાય - જે માનવીએ વિકસાવ્યા હોય અને પેઢી દર પેઢી વારસામાં ઊતરી આવ્યા હોય'

વેબીમનો મત એવો છે કે 'આપણા આદર્શો, પ્રવૃત્તિઓ અને પાર્થિવ સિદ્ધિઓનો સરવાળો' એનું નામ સંસ્કૃતિ

યુમેન્ક નામનો અભ્યાસી આ બધી વ્યાખ્યાઓ અને વર્ણનોનો સમન્વય કરી સંસ્કૃતિના મુખ્ય તત્ત્વોને નીચે પ્રમાણે વિચારે છે (૧) સંસ્કૃતિ માનવકૃત હોય કુદરતની કૃતિઓમાં માનવીએ હાથ અગડચો ન હોય એવી કૃતિથી ભિન્ન, (૨) સંસ્કૃતિમાં માનવ માનસની સિદ્ધિઓ સમાઈ જાય - જે અપાર્થિવ અને દેખાય નહિ એવી હોય, ઉપરાંત માનવીના હસ્તે ઉપજાવેલી પાર્થિવ વસ્તુઓ પણ હોય, (૩) સંસ્કૃતિ સચવાય છે, ભેગી થાય છે અને નવા નવા તત્ત્વો ભળતા તેની જટિલતા અને જથ્થો વધતા રહે છે, (૪) માનસિક રીતે એક વ્યક્તિમાંથી બીજી વ્યક્તિને, એક સમૂહમાંથી બીજા સમૂહને, એક પેઢીમાંથી બીજી પેઢીને અર્પી શકાય એવું

તેનું સ્વરૂપ છે.

સંસ્કૃતિનાં તત્ત્વોનું વર્ગીકરણ પણ અનેક વિદ્વાનોને હાથે જુદાં જુદાં નામરૂપ પામી રહે છે. સામાન્યતઃ આપણે નીચેનાં તત્ત્વો સંસ્કૃતિની વિચારણામાં આગળ લાવી શકીએ :

(૧) વિચારવિનિમયના સાધનો :
 અ અભિનય અને સંકેતચિહ્નો.
 બ વાણી–બોલાતી ભાષા.
 ક લિપિ.

(૨) પાર્થિવતત્ત્વો :
 અ ખોરાક.
 બ વસ્ત્ર.
 ક નિવાસપદ્ધતિ.
 ડ ઓજાર–હથિયાર–વાસણ–રાચરચીલું.
 ઇ ધંધોરોજગાર–વ્યાપાર–ઉદ્યોગ–આબાદી–અવરજવર.
 ફ મિલકત અને મિલકતની માલિકી તથા તે અંગેના વ્યવહાર.

(૩) જાતીય તત્ત્વો :
 અ પ્રેમ–જાતીય આકર્ષણ.
 બ લગ્ન.
 ક કુટુંબરચના.
 ડ સગપણસમૂહ અને એમાં ઉત્પન્ન થતા સંબંધપ્રકારો

(૪) અધ્યાત્મ–માનવી અને કુદરતનો સંબંધ દર્શાવતી ભાવના
 અ દેવકથા–દંતકથા.
 બ જાદુ–મંત્ર–તંત્ર–યંત્ર–ધર્મવિધિ.
 ક ધર્મભાવના અને ધર્માચાર–ધર્મગ્રંથો અને આચાર ગ્રંથો.
 ડ ઉપચાર–વૈદ્યકીય–માનસિક.

ड विज्ञान, यंत्र - उद्योग.

(૫) વ્યક્તિગત સબધ :

अ શિષ્ટ–સભ્ય આચાર અને વાણી

ब અગત નીતિ

क સ્વયઇચ્છિત સમૂહરચના – મંડળીઓ – મતગમત.

(૬) કલા :

अ અગશૃંગાર.

ब નૃત્ય, નાટક, સગીત, સાહિત્ય

क ચિત્રકામ, શિલ્પ, સ્થાપત્ય, ગ્રામ અને નગરરચના.

(૭) જાહેર જીવન :

अ રીત, રિવાજ, રૂઢિબદ્ધ સસ્થાઓ.

ब અદાલતી ન્યાયવ્યવહાર અને કાયદા.

क રાજકીય સસ્થાઓ – રાજા, પ્રજા, ગણવ્યવસ્થા, અમલદારી વર્ગ.

ड યુદ્ધ અને વિષ્ટિવ્યવહાર.

આ સર્વ તત્ત્વો સસ્થાબદ્ધ અને રૂઢિબદ્ધ બની જાય છે.

સંસ્કૃતિ એ માનવલક્ષણ

સસ્કૃતિની વ્યાખ્યા તો વિવિધ રીતે થઈ શકે પરંતુ એની ટૂંકામા ટૂંકી વ્યાખ્યા – કહો કે ઓળખાણ – એ કે જે સામાજિક ઘટના કે વ્યવસ્થામા સ્પષ્ટ, નિયમબદ્ધ, પરસ્પર ઉપકારક, કલામય સર્જન–સસ્કારસર્જન શકય બને એ ઘટના કે વ્યવસ્થાને આપણે સસ્કૃતિની ભૂમિકા કહી શકીશુ અવ્યવસ્થા, ગોટાળો, સલામતીનો અભાવ અસ્થિરતા કહીએ એવી સામાજિક પરિસ્થિતિમા સસ્કાર કે સસ્કૃતિ ઉદ્ભવ ન પામે ભયરહિત, સ્થિરતાપોષક ભૂમિકામા જિજ્ઞાસા જાગ્રત થાય, માત્ર તાત્કાલિક જીવનમરણની ઝંખનામાથી આગળ વધી માનવી જીવનને માત્ર જીવવાનુ સાધન નહિ પરતુ સુખમય સમય વિતાવવાનુ સાધન બનાવવા મથે, મૃત્યુને ઓળખી

તેના ભયને હળવો બનાવવા વિચાર કરે અને જીવનને શણગાર તથા ઉલ્લાસભર્યું બનાવવા ચોક્કસ ઢબે પ્રયત્નશીલ થાય ત્યારે માનવસમાજમા સંસ્કાર–સંસ્કૃતિનો ઉદ્ભવ થયો એમ કહેવાય. પશુજીવનથી માનવીને જુદું પાડી દેતું લક્ષણ એ સંસ્કૃતિ. એમાં પશુજીવનનું માત્ર સ્વાભાવિકપણું નહિ; એમા કૃત્રિમતા ખરી. પરંતુ એ કૃત્રિમતા વખોડવાપાત્ર અકુદરતીપણું નથી. કુદરતને વધારે ને વધારે અનુકૂળ બનવાની તેમ જ કુદરતને વધારે ઉપયોગ બનાવવાની એ માનવક્રિયાને સામાન્ય અર્થની કૃત્રિમતા કહી શકાય નહિ. સંસ્કૃતિ એ માનવલક્ષણ—માનવ પ્રજાનું લક્ષણ—માનવપ્રવૃત્તિ.

સંસ્કૃતિ અને કુદરતની કૃપા

એ માનવપ્રવૃત્તિ ખરી. છતાં એકલા માનવપ્રયત્નો ઉપર જ એ આધાર નાખતી નથી. પ્રથમ વિચાર્યું તેમ ભૂસ્તર અને ભૂગોળ ઉપર આપણે ધારીએ એના કરતાં વધારે મોટો સંસ્કૃતિનો આધાર રહેલો છે. આ સત્ય ઉપર ભાર મૂકતાં એક ભૂસ્તરશાસ્ત્રીએ સંસ્કૃતિને એમ ઓળખાવી છે કે સંસ્કૃતિ તો માત્ર એક હિમયુગ અને બીજા હિમયુગ વચ્ચેનો ઝીણો પડદો જ છે! ચાર હિમયુગ વહી ગયા; કે છેલ્લા મત અનુસાર એથી યે વધારે! હવે માનવી સ્થિર થયો લાગે છે. એ ચારે કે ૭ યે હિમયુગની વચ્ચે વચ્ચે માનવસંસ્કૃતિના કેટલા ય ખંડો લુપ્ત થયા હશે એ કોણ જાણી શકે? કોઈ કારણે હવે પાછો પૃથ્વી ઉપર હિમપ્રસ્તાર થાય તો માનવીને પોતાનાં મકાન, વિમાન, ગાડી, કાર, બાગબગીચા, ઉદ્યોગો, ધનમાલ તથા સત્તાસિંહાસનો છોડી જીવના સારુ દોડતા, ભાગતા બરફથી બચાવે એવા ખાડા કે ગુફાઓમા જ જઈને પાછું રહેવુ પડે. લંડન, ન્યૂયોર્ક, મૉસ્કો, બર્લીન તથા દિલ્હી આખા અને આખા બરફમા દટાઈ જાય. જીવતો રહે કદાચ જબરો માણસ!—જે ખડાનો કબજો કરી બેસે તે!

સંસ્કૃતિને રચતાં ચાર તત્ત્વો

સંસ્કૃતિના વિકાસ માટે ભૂસ્તર તથા ભૂગોલની કૃપા જરૂરી

છે. કુદરત ઉપર વિજય મેળવવાનું એક સંસ્કૃતિસ્વપ્ન માનવીને આવ્યા કરે છે ખરું. એ જ્યારે સિદ્ધ થાય ત્યારે. પ્રયત્નો ચાલુ છે પરંતુ જેમ જેમ કુદરત-વિજયો પ્રાપ્ત થતા લાગે છે તેમ તેમ કુદરતની વધારે અને વધારે શક્તિ માનવીની સામે ઊભેલી દેખાતી જાય છે. પરંતુ આપણી શક્તિ બહારના એ અગમ્ય પ્રદેશની વિચારણામા ઊંડે ન ઊતરતાં એનો સ્વીકાર કરી આગળ ચાલવું અને સંસ્કૃતિના માનવપ્રયત્નો ઉપર જ ભાર મૂકી સંસ્કૃતિને ઓળખવી એટલુ અહીં બસ થશે. પૃથ્વીની—કુદરતની કૃપા હોય તો જ માનવી સ્થિરતા-પૂર્વક જીવી શકે અને સંસ્કૃતિ માટેની તૈયારીઓ પણ કરતા માંડે. પૃથ્વીનો અંતે નાશ થવાનો છે એવું પણ ભવિષ્ય આપણા વિજ્ઞાને ભાખ્યું છે ખરુ. કા તો પૃથ્વી ઉષ્માહીન ઠંડો ગોળો બની જઈ જીવનને જ ઠારી દેશે અથવા બળતો ગોળો બની આખા જીવનને ભસ્મ કરી તે પોતે જ રાખ બની ઊડી જશે! પરંતુ આ કંપાવનારું ભાવિ બહુ દૂર દૂરનું ભાવિ છે. આ સંભવિત ભાવિનો અંદાજ વિજ્ઞાનવિદોએ કાઢ્યો છે. કુતુબમિનાર જેટલો ઊંચો રૂપિયાનો એક મિનાર આપણે રચીએ—એક ઉપર એક રૂપિયો ગોઠવીને; પછી એમાંથી એક રૂપિયો કાઢી લઈએ. એ કાઢી લીધેલા રૂપિયા જેટલુ જીવન હજી આપણી પૃથ્વી જીવી છે. બાકીનું લાંબું જીવન હજી જીવવાનું બાકી છે. એ અબજ વર્ષ ઉપર જન્મેલી પૃથ્વીને હજી ઘણાં ઘણાં અબજ વર્ષો સુધી જીવવાનું છે. હજી એની બાલ્યાવસ્થા પણ પૂરી થઈ નથી. એટલે આપણે પૃથ્વીના કંપાવનારા ભાવિનો વિચાર ન કરતા દસ-વીસ લાખ વર્ષથી જડેલા લાગતા માનવમળતા કે માનવ-પ્રાણીની સંસ્કૃતિના તત્ત્વોને સહજ વિચારી લઈએ. સંસ્કૃતિની જડ તો લાંબા સમયથી માનવજાતમા જડાયેલી પડી છે. પરંતુ એ જડ વિકસતી ચાલી આવી ચાર તત્ત્વોમાથી પોતાની સ્થિર આકૃતિ ઊભી કરે છે. એ સંસ્કૃતિમા ચાર ઘટક તત્ત્વો અરસપરસ ઉપકારક છે. એકને આધારે બીજું વિકસે અને બીજાને આધારે ત્રીજું તત્ત્વ

વિકસે આખે દેખી શકાય-અડકી શકાય એવા ચાર તત્ત્વોને નીચેને નામે આપણે ઓળખીશું. એમાના બે સ્થૂલ અને કદાચ અપ્રતિષ્ઠિત જેવા તત્ત્વો લાગે છે અને બે સૂક્ષ્મ અને માનવત દેખાય છે, છતા એ ચારે તત્ત્વો આવશ્યક છે એ ભૂલવા સરખુ નથી, સંસ્કૃતિને રચનારા ચાર તત્ત્વો તે:

(૧) આર્થિક સદ્ધરતા-આર્થિક વિપુલતા,
(૨) રાજકીય-Political-આયોજન,
(૩) નૈતિક પરંપરા-ધર્મ, તથા
(૪) જ્ઞાન અને કલાની પ્રવૃત્તિ

સંસ્કૃતિના આ ચાર પાયા એમાનો એકે રમતો હોય તો એટની સંસ્કૃતિ ખામી ભરેની આ ચોમુખ વિકાસ કેમ સાધ્ય થતો આવે છે તેની પ્રક્રિયા પણ વિચારવા સરખી છે

બર્બર અવસ્થામાથી કૃષિજીવન

પ્રાથમિક-જંગલી-બર્બર ભૂમિકાથી પર બનતા માનવીની આર્થિક સદ્ધરતાન આદ્ય સાંસ્કૃતિક સ્વરૂપ કૃષિરૂપે ખીલી નીકળે છે The first form of culture is agriculture માનવજાતનો પ્રથમ સંસ્કાર તે કૃષિસંસ્કાર ભટકતો ફરતો માનવશિકારી જમીન ઉપર સ્થિર થઈ ખેતી કરવા માડે છે, ભાવિ માટે અનાજ સંઘરી રાખે છે કામમાથી થોડો સમય ફાજલ પાડવા જેવી સ્વસ્થતા મેળવે છે, અને સમય મળતા સંસ્કારપ્રાપ્તિના પ્રયત્નો આદરે છે જ્યાંસુધ રહેઠાણમા સલામતીનો ભાસ થતા પાણી તથા ખોરાક પૂરો પાડે એવા સ્થળો પસંદ કરી તે ઝૂંપડી બાંધે છે, મંદિર બાંધે છે અને શાળા પણ બાંધે છે, વધારે ઉત્પાદનના ઓજારો અને ક્રિયાઓ શોધે છે તથા શ્વાન, ગર્દભ વરાહ તથા ગાય જેવા પશુઓને કેળવી, પાળી પોતાના ઉપયોગમા લે છે ઋતુ અનુસાર ખેતી તેને નિયમિત કાર્ય તથા કાલગણના આપે છે, તેનુ જીવન સ્વસ્થ અને દીર્ઘ બને છે અને પોતે મેળવેલુ જ્ઞાન તથા અનુભવ વંશજોને આપવાની સ્થિતિએ

માનવી પહોંચે છે. માનવજાતને શિકારીની જંગલી અવસ્થામાંથી કૃષિભૂમિકા ઉપર લાવવામાં સ્ત્રીનો ફાળો ઘણો મોટો છે. કૃષિની આદ્ય શોધક સ્ત્રી. પશુપાલન થઈ શકે છે એ સત્ય પ્રથમ જડ્યું સ્ત્રીને. માનવપ્રગતિની પ્રેરણા જ સ્ત્રી. નારી એ સંસ્કૃતિની આદ્ય-શક્તિ.

અગ્નિનો ઉપયોગ

વાંસ કે કાષ્ઠઘર્ષણમાંથી કુદરતી અગ્નિ પ્રગટતો જોનાર માનવી અગ્નિને મિત્ર બનાવી લાવ્યો. અગ્નિની સંહારક શક્તિને પિછાનતો માનવી અગ્નિની રક્ષક તથા પોષક શક્તિ ઓળખી શક્યો તે ક્ષણથી તેણે અગ્નિને શોધ્યો એમ કહીએ તો ચાલે. અગ્નિની શોધે માનવીને એક પાસ પાકશાસ્ત્રમાં પ્રવેશ કરાવ્યો અને માનવખોરાકને પૌષ્ટિક, સ્વાદિષ્ટ તથા દીર્ઘ કાળ રહી શકે એવો બનાવવામાં સહાયતા અર્પી. બીજી પાસ એ જ અગ્નિએ હુન્નરઉદ્યોગના દ્વાર માનવી સામે ખુલ્લા કર્યાં. વળી અંધકાર ટાળવાનું અજવાળું માનવીને અગ્નિમાંથી જડ્યું અને આમ પહેલી વાર ભયપ્રદ રાક્ષસ અંધકાર પ્રકાશ વડે જિતાયો. મૂર્છિત કરી નાખતી ઠંડીમાં અગ્નિ વડે માનવીએ ઉષ્મા મેળવી. માનવીને આમ અગ્નિના એટએટલા આશીર્વાદ મળ્યા કે તેણે અગ્નિને પોતાનો દેવ માન્યો, અને અગ્નિને અનેક પ્રકારના પૂજનવિધિ અર્પણ થયા. આમ અગ્નિ માનવગૃહનું કેન્દ્ર બન્યો, એટલું જ નહિ, માનવી જ્યાં જ્યાં ફરતો ત્યાં ત્યાં અગ્નિને સાચવતો અગ્નિહોત્રી બની અગ્નિ બુઝાય નહિ તેની ધાર્મિક ચીવટાઈપૂર્વક કાળજી રાખતો થઈ ગયો.

ઓજાર-હથિયાર

હથિયાર તેને મળ્યા જ હતા. હથિયારનું સર્જક સ્વરૂપ તે ઓજાર. ઓજારનું હિંસક સ્વરૂપ તે હથિયાર. હથિયાર-ઓજાર રચતા માનવીની દેહશક્તિ અનેક ગુણી વધી ગઈ. ફ્રેન્કલીન નામનો વિચારક તો માણસની 'ઓજાર વાપરતા પ્રાણી' તરીકે જ વ્યાખ્યા બાંધે છે. છરા, સોય, ભાલા, ચીમટા વાપરતા વાપરતા માનવીના

ઓજારો આજની અટપટી યાંત્રિક કોટિએ પહોંચી ગયાં છે. આમ કૃષિ, અગ્નિ તથા ઓજારોએ પ્રજાને ગૃહ આપ્યું, ધર્મ આપ્યો, હુન્નરઉદ્યોગ આપ્યા, અને કલાજીવનમાં પ્રવેશ કરાવ્યો, જ્યાં સંસ્કૃતિના પગધમકાર શરૂ થઈ ચૂક્યા હતા

મૃત્તિકા અને વણાટ

માનવીને સહુથી પ્રથમ કઈ કલા જડી? મૃત્તિકાકલા? કે વણાટ? એ નિર્ણય ન કરી શકાય એવી ચર્ચાને જતી કરી આપણે બન્ને કલાને વિચારીએ સૂર્ય કે અગ્નિના તાપથી સુકાઈને ઘટ્ટ થયેલી જમીને માનવીને માટીકામ શીખવ્યું. શરૂઆતનાં બેડોળ માટલાં, તાવડા, કુલડીઓમાંથી કાચને પણ શરમાવે એવાં માટીનાં વાસણો, બરણીઓ અને રમકડાં તૈયાર થઈ શક્યાં ચીની વાસણ તથા ચૂનાનું માટીકામ પ્રાથમિક મૃત્તિકાકલાનો જ વિસ્તાર છે પરંતુ માટીએ આપણને ચિત્ર, શિલ્પ તથા સ્થાપત્ય આપ્યાં એ પણ આપણે ન જ ભૂલીએ. માટીએ ઈંટો આપી, દીવાલો આપી જેમાંથી આજ પણ આપણને આશ્ચર્ય ઉપજાવે એવા કિલ્લાઓ અને મહાલયો રચી શકાયા છે.

વણાટ પણ માનવીની આદ્ય કલાઓમાંની એક કલા. કરોળિયાની જાળ, પક્ષીનો માળો વેલીઓની કુદરતી ઘટ્ટ ગૂંથણી : આમાંથી માનવીને વણાટનો ખ્યાલ આવ્યો ઝાડની છાલ, પાંદડાં, ઘાસ, વેલીઓનાં મજબૂત બંધન તથા વાંસ માનવી પાસે હતાં જ. એમાંથી સાદડીઓ, ટોપલીઓ, છત્ર તથા વસ્ત્ર ગૂંથતાંવણતાં કાશ્મીરી શાલ, પાટણનું પટોળું, બનારસી રેશમ અને સુરતના ઝીકભરત સુધી માનવીની આવડત વધી ગઈ.

જમીનમાર્ગ અને જલમાર્ગ

આટે પાનથી આગળ વધતા માનવીને સંસ્કૃતિની કક્ષાએ પહોંચવા માટે જોઈતાં હતાં અવરજવરનાં સાધનો, આપલે કરવાનો વ્યવહાર અને આપલેમાં ઉપયોગી થઈ પડે એવું નાણું સર્જ્યું

વ્યવહારમાધ્યમ માનવી શરૂઆતમાં પોતે જ પોતાનો ભારવાહક હતો પછી એણે પશુને ભારવાહક બનાવ્યું એથી આગળ વધતા પ્રાથમિક ગાડું રચી એણે પશુ પાસે ખેંચાવ્યું જોયું દોરડા, જોતર ઉપરાંત, ગરગડી અને પૈડાં તેને ધીમે ધીમે મળી આવ્યા અને એમાંથી વાહનો તથા સ્થળમાર્ગો ઊભા થયા પરંતુ સ્થળમાર્ગો પરના ન જ થાય માર્ગમાં વચ્ચે નદી કે દરિયા પણ આવે વાંસના કડાના તરાપા અને ઝાડના થડમાંથી કોરેલા હોડકાએ માનવીને જલમાર્ગ પણ બતાવ્યો સૂર્ય ચન્દ્ર અને તારા માનવીને દિશાઓનું સૂચન કરવા લાગ્યા આમ જમીનમાર્ગે કે જળમાર્ગે માનવોએ પોતાની અવરજવર શરૂ કરી દીધી અને સ્થળાન્તરની કળા સાધ્ય કરી

વ્યાપાર અને નાણું

સ્થલાન્તર થવા બરોબર આર્થિક સંસ્કૃતિના પાયામાં વ્યવહાર-વ્યાપાર દાખલ થઈ ગયો બહુ સંભવિત છે કે એક માનવસમૂહ ટોપના વધારે બનાવી શકતો હોય અને બીજો માનવસમૂહ માટલા વધારે બનાવી શકતો હોય વાપરતા વધે એવો માલ તૈયાર કરવામાંથી વ્યાપાર જન્મ પામે છે પોતાના વધારાના ટોપના બદલામાં આપીને બીજાના વધારાના માટલા લઈ શકાય નિચારકો માને છે કે વ્યાપારની પ્રથમ શરૂઆત ભેટથી થઈ આજના અતિ વિકસિત યુગમાં પણ ભેટની પ્રથા વ્યાપારમાં ઓછો ભાગ ભજવતી નથી! અને ભેટ ઝડપથી લાંચરૂશ્વતનું સ્વરૂપ પણ ધારણ કરે છે ભેટમાંથી અદલોબદલો ઊભો થાય છે અને અદલાબદલામાંથી કિંમતની ભૂમિકા આવીને ઊભી રહે છે કિંમત એટલે જ અદલાબદલાનું માધ્યમ આજ આપણને નવાઈ લાગે એવી કેટકેટલી વસ્તુઓ કિંમત તરીકે વપરાતી આવી છે ખજૂર, મીઠું, ચામડાં, રૂવાં, ઘરેણાં હથિયાર, ઓજાર, ઘોડો, ગાય તથા ઊંટ પણ કિંમતના એકમ બની રહેતાં અંગ્રેજી ભાષાનો ચાપણ મારેનો શબ્દ capital-કપીટલ લેટીન ભાષાના caput એટલે ઢોરના મસ્તક ઉપરથી ઊભો થયા છે આપણો 'મૂડી'

શબ્દ પણ મસ્તકનો જ સૂચક છે. બદામો અને કોડીઓ નાણાં તરીકે વપરાતી જોનાર હજી ઘણા માનવીઓ ગુજરાતમાં હશે. ધાતુ જડતાં સિક્કા થયા અને સિક્કાને કિંમતના મધ્યસ્થી બનાવતા સિક્કા ધન બની બેઠા. ધનમાં પાછો વ્યવહાર ભળ્યો અને વ્યવહારે શાખ તથા વ્યાજનાં તત્ત્વો આપણી અર્થવ્યવસ્થામા દાખલ કર્યાં. આમ જરૂરની તેમ જ શોખની ચીજો ઉત્પન્ન કરતાં કરતાં આર્થિક આયોજનના ચાર તત્ત્વો માનવીએ મેળવ્યાં: (૧) અવરજવરના માર્ગ, (૨) વ્યાપાર–લેવડદેવડ, (૩) નાણું, અને (૪) મિલકત

આવડત અને અકસ્માતમાંથી માનવીએ મેળવેલી મિલકતનું આદ્ય સ્વરૂપ પ્રાથમિક અવસ્થામા તો સાર્વજનિક હતું, પરંતુ ધીમે ધીમે મિલકત વ્યક્તિગત બનતી ગઈ અને એમાથી વારસાઈનો ખ્યાલ ઉપસ્થિત થયો. એટલું જ નહિ, પણ મૂડી તથા મજૂરી–ભંડોળ તથા શ્રમ–સમ્પ્યા ઉત્પાદન તત્ત્વોનાં વિભાગીકરણ પણ શરૂ થઈ ગયાં.

સત્તા

સાથે સાથે આર્થિક તત્ત્વોને, આર્થિક સમાજવ્યવસ્થાને સંરક્ષણ આપતાં રાજકીય–સત્તા–તત્ત્વો પણ માનવસમાજમાં દાખલ થાય છે. રાજકીય ઘટના અને સત્તાતત્ત્વના મૂળમાં બીજું એક સામાજિક સંચલન પણ રહેલું છે. માનવી એ સામુદાયિક પ્રાણી ગણાય. કુદરતી પ્રેરણાથી નહિ તો ય સંજોગોએ તેને સામુદાયિક પ્રાણી બનાવ્યો છે. પ્રથમ તો ભયનો સામનો કરવા ભેગા થવાની જરૂર રહી. પ્રાથમિક માનવસમૂહોમા સત્તાનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ ન જ હોય ભેગા મળી માનવટોળા શિકારે નીકળે ત્યારે સ્વાભાવિક રીતે જ તેઓ કોઈ નેતા કે કોઈ નિયમન સ્વીકારી લે, અને એ નિયમન અનુસાર શિકારની વહેંચણી કરી પોતપોતાના કુમાઓમા વેરાઈ જાય. સતત નિયમન કરતી કોઈ સત્તા એ ભૂમિકામા ન હોય.

રાજસત્તા

પરંતુ આ સમૂહો એક કોમ–જ્ઞાતિ બની એક જ મર્યાદિત

ધરતીવિભાગમા રહે, એક જ કોમચિહ્ન સ્વીકારી લે, અને એક જ તરેહના રીતરિવાજો માન્ય કરે ત્યારે તેમના વ્યવહારનુ નિયમન કરનાર બળ અગર સંસ્થા ઊભા થાય છે, જેને આપણે સત્તા નામ આપી શકીએ. આવી નિયમનબદ્ધ જાતિઓને બીજી જાતિઓ સાથે યુદ્ધનો પ્રસંગ આવે ત્યારે નેતા, રાજા કે રાજસત્તાની તેમને જરૂર પડે છે. યુદ્ધ સમયનો આ નેતા કે રાજા યુદ્ધ મટતા શાન્તિના સમયે ધર્મગુરુ બની રહે છે ધર્મસત્તા અને રાજસત્તા કેટલીક વાર સમાન બની રહે છે અને કેટલીક વાર તે છૂટી પણ પડી જાય છે યુદ્ધ સમય તનનાર અને શાન્તિ સમયે ધર્મશબ્દ કાયદો બની રહે છે નવાઈ જેવુ લાગ્યા છતા એ સાચુ છે કે માનવઉત્ક્રાન્તિમા યુદ્ધે જેમ ઉચ્છેદનકાર્ય કર્યું છે તેમ જાતિસમન્વય તથા જાતિનિસ્તારનુ કાર્ય પણ કર્યું છે આ રૂપે રાજસત્તાનુ પ્રભાત માનવસંસ્કૃતિમા ઊગે છે

કુટુંબ અને લગ્ન

રાજકીય બળના સર્જનમા કુટુંબભાવનાએ બહુ મહત્ત્વનો ભાગ ભજવ્યો છે જીવવા માટે ક્ષુધાતૃપ્તિ અને જીવન વધારવા વિસ્તાર માટે પ્રેમ એ બે આખી જીવંત સૃષ્ટિના મહાનિયમો આજ મળેલો ખોરાક બને તો આવતી કાલ માટે સંઘરી રાખવો, અને પ્રેમમાથી પ્રગટેલુ જીવન સાચવી રાખવુ એ બે મહાન આવશ્યક પ્રવૃત્તિ મા અને તેનુ બાળક એ કુટુંબનુ આદ્ય તત્ત્વ. પ્રાથમિક ભૂમિકામા સ્ત્રીના પતિ—બાળકના પિતા—નુ બહુ મહત્ત્વ ન હતુ. મોટે ભાગે પતિ પત્નીના કુટુંબમા જઈ રહેતો અને એ કુટુંબનો એક કામગાર બની જતો વંશવેલાની ગણતરી ત્યારે પિતાથી નહિ પણ માતાથી ગણાતી અને વારસો પણ માતૃત્વપક્ષે મળતો પરંતુ આ પ્રાથમિક ભૂમિકાનું નિયામનત્વ ધીમે ધીમે ઘસાતુ ચાલ્યું આમ તો સ્ત્રીએ જ કૃષિ અને ગૃહ તથા ગૃહઉદ્યોગો શોધી કાઢી માનવજાતને પ્રગતિને પંથે મૂકી છે. છતા માનવવિકાસમા એક એવી ભૂમિકા આવી કે જેમા સ્ત્રીને કુદરતે દીધેલી કેટલીક અશક્તિઓ - કહો કે વિશિષ્ટ-

તાઓ–હથિયાર સજવાની સ્ત્રીની શક્તિને પુરુષ કરતાં ઊતરતી અગર અસ્થિર બનાવતી હતી. વળી બાળઉછેરમાં વીતતો સ્ત્રીનો સમય પુરુષના યુદ્ધવ્યવસાયમાં નિરુપયોગી નીવડતો. અને યુદ્ધ, ખેતી તથા સાહસોમાં પૌરુષનેતૃત્વ વધતું જતું હતું, અને લડવૈયા તરીકે–જાતિના રક્ષણહાર તરીકે પુરુષનું મહત્ત્વ વધતું ચાલ્યું અને પુરુષોના હક્ક પણ વધતા ચાલ્યા. બળપૂર્વક મેળવેલી મિલકત પુરુષની ગણાવા લાગી, એટલું જ નહિ, પણ સ્ત્રી સુદ્ધાત પુરુષની મિલકત બની ગઈ. માતૃકેન્દ્રસ્થ રચનામાંથી પિતૃકેન્દ્રસ્થ સમાજરચના વિકસતી ગઈ, લગ્ન–સ્ત્રીપુરુષના સંબંધ–કાયદાનું સ્વરૂપ ધારણ કરી રહ્યાં અને એકપતિ વ્રત તથા અનેકપત્ની વ્રતની ભાવનાઓ પણ વિકસી. આ કુટુંબરચના આજની આપણી સંસ્કૃતિનું અને આપણા રાજકારણનું પણ આધારભૂત એકમ છે, અને કુટુંબના કેન્દ્રમાં લગ્નસંસ્થા રહેલી છે. લગ્ન એટલે સ્ત્રી તથા પુરુષના સંબંધનો તથા તેના પરિણામનો જાહેર કાયદેસર સ્વીકાર. સ્ત્રીપુરુષના સંબંધનો ઇતિહાસ જોઈએ તો તેમાં અનેક પ્રયોગો અને વ્યવહારનો અનુભવ લેવાયો છે. અનેકપતિત્વ, અનેકપત્નીત્વ, સામુદાયિક જાતીયવ્યવહાર, સ્ત્રીપુરુષના અલગ્ન સંબંધ તથા એવા આજ વિચિત્ર લાગતા અનેક જાતીયસંબંધોમાં થઈને લગ્નની અંતિમ સંસ્થા આજની સંસ્કૃતિએ સ્વીકારી લીધી છે, જે માનવજાતને મન પૂરી સગવડવાળી સંસ્થા હજી બની શકી નથી. લગ્નવ્યવહારમાં પ્રેમનો અંશ છે, પરસ્પરની અનુકૂળતાનો અંશ છે અને પરસ્પરના હક્ક અધિકારના પણ અંશ રહેલા છે.

નીતિભાવના

એટલું ખરું કે સ્ત્રીપુરુષના જાતીય સંબંધનું પોષણ તથા નિયમન કરતી લગ્નસંસ્થા વ્યાપક સ્વીકાર પામેલી સંસ્કૃતિસંસ્થા છે, એની અનેક ક્ષતિઓ શોધવામાં આવે તોપણ જાતીય આકર્ષણ જેમ લગ્નની સંસ્થા ઉપજાવી શક્યું, તેમ લજ્જા, મર્યાદા, નૈતિક

ભાવના, વાત્સલ્ય તથા પવિત્રતાના અતિ કુમળા માનવભાવોને પણ ઉપજાવો લાગ્યું, જે ભાવોની નાજુકી ઉપર આપણી ઊર્મિઓ સ્વચ્છ થતી રહે છે અને આપણી માણસાઈ વધારે ચમકતી બને છે એમાથી નૈતિક ભાવના કેટલાક વ્યવહારુ નિયમો ઘડતી ચાલી નીતિનિયમો પણ અનેક વાકેચૂકે માર્ગે વહી ચૂકેલા છે, અને સમાજની જરૂરિયાત અનુસાર એમા ફેરફારો થાય છે પણ ખરા! છતા નીતિનિયમન વગર સમાજ ચાલી શકતો નથી રમતમા પણ સ્વીકૃત કાયદો તો હોય જ જીવનની રમત પણ કોઈ કાયદા વગર ન જ રમી શકાય એટલે એક તરફ સામાજિક આચારવિચાર માન્ય ઘટના ઊભી થાય છે, જેનો જાહેર ભંગ એક પાસ સામાજિક બહિષ્કારને નોતરે છે અને બીજી પાસ રાજકીય સત્તાથી અંકિત થયેલા કાયદાની રચના ઉપજાવે જેનું પાલન સમાજમા રહેનાર માટે આવશ્યક બને છે અને જેનું ઉલ્લંઘન ગુનો ગણાય છે તે થતી શિક્ષાને નોતરે છે મિલકત અને લગ્ન વ્યવહારની શુચિતા જાળવવામા સત્તા સહાયરૂપ બને છે સમાજે સ્વીકારેલો વ્યવહાર રાજ્યનો કાયદો બની રહે છે સત્તા અંકુશ દ્વારા અને સમાજ ધર્મવ્યવહાર દ્વારા સમાજના સર્વ અંગો પાસે પોતાની માન્યતાઓ પળાવે છે સામાજિક સ્વીકાર પામેલી નૈતિક ભાવના સહુનો ધર્મ બની રહે છે નીતિને, મિલકતને તથા રાજસત્તાને માનવીની ધર્મભાવના કેમ આવરી લે છે તેનો અહીં સહજ વિચાર જરૂરી બને છે

ધર્મ

પાશ્ચાત્ય ચિંતકોના મત અનુસાર ભય, સ્વપ્ન, જન્મ, મૃત્યુ જેવા ભાવ અને પ્રસંગોમા તેમ જ આપણી આસપાસ વ્યાપેલી કુદરતનો પરિચય સાધવાના પ્રયત્નમા ધર્મના મૂળ રહેલા છે જીવન મૃત્યુના રહસ્ય માનવીને કોઈ અગમ્ય સત્તાનો ખ્યાલ આપે એ સહજ છે આઈનસ્ટીન સરખો આજનો શ્રેષ્ઠ વિજ્ઞાનવિદ્ પણ કુદરતના આશ્ચર્યોમા વિસ્મય અનુભવે છે અને માનવમર્યાદાને નમ્રતાપૂર્વક

સ્વીકારી લે છે. આશ્ચર્ય ઉપજાવતી ભૌતિક તથા માનસિક ઘટના-ઓનો માનવજીવનમાં પાર રહેતો નથી. એ આશ્ચર્યઘટનાઓના ઉકેલપ્રયત્નમાંથી અનેક દેવદેવીઓ ઊપસી આવે છે. એક વિચારક ધર્મપ્રેરક આશ્ચર્યોને ૭ તત્ત્વમાં વહેંચી દે છે: (૧) આકાશી તત્ત્વો, (૨) પાર્થિવ તત્ત્વો, (૩) જાતીય–sexનાં તત્ત્વો, (૪) પશુપક્ષીના આસપાસ આશ્ચર્યવાતાવરણ ઉપજાવતાં તત્ત્વો, (૫) માનવ તત્ત્વો અને (૬) દિવ્ય તત્ત્વો. આ છએ પ્રકારનાં આશ્ચર્ય-તત્ત્વોમાંથી આપણે—સમગ્ર માનવજાતે—આપણા પ્રાથમિક દેવદાનવ ઉપજાવ્યા છે. સૂર્ય, ચંદ્ર, ગ્રહ તથા નક્ષત્રોની પૂજા આજ પણ અજાણી નથી. ધનિકો, સત્તાધીશો અને વૈજ્ઞાનિકો આજ પણ જેને તેને પોતાની જન્મકુંડળીઓ દેખાડતા ફરે છે. એ આપણા આકાશી દેવોનું દૃષ્ટાંત. પૃથ્વીને તો આપણે ધરતી માતા કહીએ જ છીએ. પૃથ્વી-દીધા પીપળા અને વડની પૂજા હજી આપણામાંથી અસ્ત થઈ નથી. પૃથ્વીની ફળદ્રુપતામાં માનવીને જેમ કોઈ દિવ્ય શક્તિનો ભાસ થાય છે તેમ માનવસર્જનમાં પણ માનવીને આશ્ચર્ય ઉપજાવતો દિવ્ય શક્તિનો ભાસ થાય એમાં નવાઈ નથી. આપણે સમજીએ છીએ એવી શાસ્ત્રીય ઢબે પ્રાથમિક માનવી સર્જનક્રિયાને ઓળખતો ન હોય એ સંભવિત છે. આપણે પણ શાસ્ત્રીય ઢબે જનનક્રિયાને ઓળ-ખીએ છીએ એમ ઘમંડ ધારણ કરવા છતાં ભાગ્યે વધારે જ્ઞાન પ્રદર્શિત કરતા હોઈએ છીએ. એટલે માનવીના સર્જનઅવયવો તથા સર્જનકાર્યમાં પ્રાથમિક ભૂમિકાના માનવીને દેવત્વ દેખાયું, અને તેણે સર્જનઅંગોની મૂર્તિપૂજા ઉપજાવી. સુધરેલો માનવી આજ તો સર્જનકાર્ય પ્રત્યે બીભત્સભાવ અનુભવી રહ્યો છે. એના કરતાં જંગલી માનવીની સર્જનપૂજા ઓછી આવકારદાયક ન કહે-વાય. આમ જાતીય તત્ત્વને માનવીએ દેવ બનાવ્યું. પ્રાણીમાં તો માનવીએ દેવત્વ કલ્પી લીધેલું જ છે—બીકથી કે ઉપકારભાવથી. ઉંદરથી હાથી અને મગર સુધીનાં પ્રાણીઓની દેવમાં ગણના થઈ ચૂકી

છે એનો વિચાર પણ આપણને આશ્ચર્યચકિત કરે એમ છે. પ્રાણીઓની ભયંકરતા, તેમનો ઉપદ્રવ તથા તેમના ઉપકાર પ્રાથમિક માનવીની ભાવનાને પ્રાણીઓમા પણ દેવ દેખાડવા લાગ્યા નાગની પૂજા તથા ગાયની પૂજા આપણને જરૂર અહીં યાદ આવશે પ્રાણી અને માનવીના આકાર સંમિશ્રણરૂપ દેવો પણ માનવીએ બનાવ્યા છે. ભાવિ કલ્કિ અવતારની કલ્પનામા અશ્વ આવશ્યક બની રહ્યો છે. વળી માનવજાતના પરાક્રમી પુરુષો અને મૃત પિતૃઓ પણ ઝડપથી દેવસ્વરૂપ ધારણ કરે છે. 'દેવ થયા' અગર 'દેવલોક પામ્યા, એ મૃત્યુવાચક વાક્યોમા આપણી એ ભાવના સુઘટિત રીતે ગોઠવાઈ ગઈ છે. દેવ બની ગયેલા પૂર્વજો સાથે ધાર્મિક વ્યવહાર કરવા સરખી શ્રદ્ધા પણ ઉત્પન્ન થાય છે, અને આમ પિતૃપૂજા તથા વીરપૂજા ધર્મનો એક વિભાગ બની રહે છે. ભયપ્રેરક ભૂતપ્રેતની માન્યતા પણ ગત માનવીઓના ભયમાથી ઊપજે છે. એમાથી પસાર થતા થતા એક એવી ચિંતનભૂમિકા આવે છે કે જેમા સર્વ તત્ત્વો અને સર્વ શક્તિઓના આધારરૂપ એક ઈશ્વરની ભાવના જાગે છે, એટલું જ નહિ પરંતુ ઈશ્વરના સર્વવ્યાપકત્વનો ભાવ પણ ઉદ્‌ભવ પામે છે, જેમાથી એકેશ્વરવાદ કે સર્વેશ્વરવાદ - pantheism ની કક્ષાએ માનવી પહોચી જીવ શિવની એકતા વિચારતો ધર્મ તથા તત્ત્વચિંતનના ઉચ્ચ શિખરો સર કરે છે.

ધર્મ સાથે વહેમ, જાદુ તથા તંત્ર પણ ઊભા થયા એ યાદ રાખવું ઘટે. પરંતુ એ જ જાદુ વહેમ અને તંત્રમાથી વૈદક, વિજ્ઞાન તથા ખગોળશાસ્ત્ર ઘડાયા એ પણ ભૂલવું ન જોઈએ. માનવસમાજની સ્થિરતામા ધર્મે બહુ સારો ઉમેરો કર્યો – જો કે આજ તો માનવીને સ્થાપિત ધર્મો સાંકડા પડે છે.

ભાષા અને કલા

હવે સંસ્કૃતિના ઘડતરનો ચતુર્થ પાયો આપણે વિચારી લઈએ. શરૂઆતથી જ માનવીને શબ્દ તો જડચો હતો. કુદરતના ધ્વનિ અનુકરણમાથી તેમ જ આશ્ચર્યદર્શક ઉદ્‌ગારમાથી આખી માનવભાષા

ઉત્પન્ન થઈ ભાષાએ માનવીના વિચારને સ્પષ્ટતા અર્પી અને એથી સામાજિક વ્યવસ્થા વધારે સુગ્રથિત બની એક પેઢી અને બીજી પેઢી વચ્ચેના ઝડપથી ભૂંસાઈ જતા સંબંધો ભાષાને લીધે વધારે ઘન બનતા ચાલ્યા જ્ઞાન, કલા અને ધર્મની આપલે વધારે વ્યાપક બની, સામાજિક સંગઠન વધ્યું અને ભાષાને લીધે માનવપ્રગતિમાં અવનવું બળ આ સુ-માત્ર બોલાતી ભાષાને લિપિ મળી એટલે વળી ભાષામાં વીજળીનો વેગ આવ્યો ભાષામાંથી ભાષાકલા, કાવ્યરચના ઉચ્ચારણકલા તથા વર્ણનશક્તિ વિકસતા કવિઓ, મંત્રોચ્ચારકો, વ્યાખ્યાતાઓ અને લેખકો તથા ઉદ્ગાતા ઊભા થતા ચાલ્યા જેમણે આખી માનવપ્રવૃત્તિને કલામય રીતે સંગ્રહિત કરવાના પ્રયત્નો આદર્યા અને આપણા શાસ્ત્રો મંત્રો, ધર્મકથાઓ, આચારબોધ તથા આખું સાહિત્ય સર્જ્યું વાણીની કલાએ અન્ય કલાઓને પણ પોતાની સાથે જ ફાળ ભરાવી અને માનવજાતના સુશોભન સરખા શિલ્પ, સ્થાપત્ય ચિત્ર તથા સંગીતે જાગી માનવસંસ્કૃતિને અવનવો સૌન્દર્યઆકાર આપી દીધો સૌન્દર્યભાવના સ્ફુટ આકાર ધારણ કરી સંસ્કૃતિના ફૂલગીઆમાં આમ ગીત નૃત્ય, નાટક, મૃત્તિકાકલા, ચિત્ર શિલ્પ સ્થાપત્ય, સાહિત્ય તથા ફિલસૂફી જેવી કલા તથા ચિંતનશ્રેણીઓ સર્જી માનવજીવનને સાર્થકતા અર્પે છે

સંસ્કૃતિતત્ત્વોનું પરસ્પર અવલંબન

આમ અનેકવિધ વિકાસ સાધતો, એ વિકાસવિસ્તારને આકૃતિબદ્ધ ગોઠવતો માનવી પ્રાથમિક ભૂમિકામાંથી સંસ્કૃતિની ભૂમિકા ઉપર ચાલ્યો આવે છે આ વિકાસ બહુ લાંબો ગાળો માગે છે સંસ્કૃતિના બધા જ તત્ત્વો એક સાથે જ સરખા આગળ વધતા નથી એક માનવસિદ્ધિ બીજી માનવસિદ્ધિઓના દ્વાર ખોલતી જાય છે ખોરાક શોધતો શિકારી ધીમે ધીમે એક શાણો ખેડૂત બની જાય છે, અને ખેતીમાંથી વ્યાપારધંધામાં ઊતરી પડી આજની અત્યંત સંકુલ આર્થિક રચના તે ઊભી કરે છે કુટુંબકબીલો, જ્ઞાતિ, જાતમાંથી મહાપ્રજાઓ જાગે છે અને સુદૃઢ વ્યવસ્થા માગતી એ પ્રજારચનામાં

સત્તા, કાયદો, ન્યાય, હક્ક, ફરજ અને એ સર્વને ગતિમાન કરનાર રાજસત્તા તથા રાજતંત્રો ઊભાં થાય છે. ભય અને આશ્ચર્યમાંથી આખી જીવનવ્યવસ્થા સમજાવવા મથતો ધર્મ ઊભો થાય છે અને માનવી માનવી વચ્ચેના વ્યવહારની સમજણમાંથી નીતિ, સભ્યતા, રૈક જેવી માણસાઈ વધારતી નૈતિક ભાવનાઓ જાગ્રત થાય છે. વાણીમાંથી ભાષા અને ભાષામાંથી સાહિત્ય સર્જાય છે અને આપણા ઉપયોગની વસ્તુઓને શણગારતી કલા આપણા જીવનનો કબજો લે છે. આમ ચારે પાસથી વિકાસ પામતી માનવતાના સમૂહો કોઈ અજબ એકતા ધારણ કરી એક એવી વિશિષ્ટ છાપ પાડે છે કે જેમા સંસ્કૃતિને ઘડનારાં ઉપર કહ્યાં તત્ત્વોની કોતરણી સ્પષ્ટ ઉકલી આવે છે. માનવીનો આ સંસ્કૃતિપ્રવાસ એક અદ્દ્ભુત રોમાચક ઘટના છે. એ પ્રવાસ એટલે?

અગતિપ્રવાસ

દશ લાખ વર્ષ ઉપરની મળી આવેલી માનવખોપરી આદ્ય માનવની છે એમ માની લઈએ તો માનવીનો આખો સંસ્કૃતિપ્રવાસ દશ લાખ વર્ષનો ગણાય. ચાર હિમયુગોમાથી પસાર થતા જીવને શું શું નહિ અનુભવ્યું હોય? કેટલા હિમયુગોએ માનવીને ઘેર્યો હતો? કદાચ હિમપ્રલયમાથી બચવું એ જ માનવીનુ મહાભારત કાર્ય, સંસ્કૃતિનું પ્રથમ પગથિયું હોય તો ગુફાઓમા સંતાઈને, ખાડાઓમા દબાઈને માનવી જીવ્યો ખરો. ત્રીસેક હજાર વર્ષ ઉપર હિમપ્રલય ઓસર્યો અને માનવીએ ગુફાઓ છોડી તળાવો અને નદીઓ ઉપર વસવાટ કરવા માંડ્યો. પશુપક્ષી અને જળચર પ્રાણીઓ હજી તેનાં ભયંકર દુશ્મન બની રહ્યા હતા. પથ્થરના ઓજાર વાપરતા એને આવડ્યું એ દિવસે એણે સંસ્કૃતિ તરફ બીજું ડગલું ભર્યું. એ પથ્થરના ઓજારઆવડતનો યુગ તે અશ્મયુગ. એના પાછા બે વિભાગ: જૂનો અશ્મયુગ અને નૂતન અશ્મયુગ. ઘડ્યા વગરનાં પથ્થરિયા હથિયારવપરાશનો કાળ તે પ્રાચીન અશ્મયુગ અને ઘડેલાં

હથિયારની વપરાશનો કાળ તે નૂતન અશ્મયુગ. એ યુગથી માનવી જાણે જીવંત હોય એમ લાગે છે. એમાંથી આગળ વધતો વધતો માનવી અનેકવિધ પ્રાથમિક પ્રયોગો કરતો કરતો અંતે એવી ભૂમિકા ઉપર આવે છે કે જે ભૂમિકાને વિચારકો સંસ્કૃતિનાં તત્ત્વોવાળી ભૂમિકા કહી શકે.

માનવીને જ્ઞાત – જાણીતી સંસ્કૃતિ પ્રાપ્ત કર્યે પણ પાંચ-સાત હજાર કરતાં વધારે વર્ષો થયાં નથી, એવો સામાન્ય મત છે. સંસ્કૃતિનાં તત્ત્વો પ્રાપ્ત કર્યા પછી માનવી ઐતિહાસિક નોંધ પામે છે. ઇતિહાસની ઉષા ટાણે આવી માનવસંસ્કૃતિ સુમેરિયામાં દેખાઈ અને ઇજિપ્તમાં દેખાઈ, બાબીલોન તથા ઇરાનમાં પણ તેના સાચા રણકાર સંભળાયા અને ચીન તથા ભારતની સંસ્કૃતિએ પણ પોતાની આંખ ઉઘાડી જગત ઉપર જોયું. એ સંસ્કૃતિઓમાં પહેલી કયી અને છેલ્લી કયી એ નિર્ણયમાં ભારે મતભેદ તથા ખેંચાખેંચી ચાલ્યા કરે છે. નવી નવી શોધખોળ માનવીની તેમ જ સંસ્કૃતિની પ્રાચીનતાને વધારે અને વધારે વર્ષો આપ્યે જાય છે. એટલે એ ચર્ચા આગળ ન કરતાં એટલું જ કહેવું બસ થશે કે ભારતીય સંસ્કૃતિ પણ પ્રાચીન સંસ્કૃતિઓમાંની એક છે.

ભારતીય સંસ્કૃતિનું જીવંતપણું

બીજી સંસ્કૃતિઓ સાથેની સરખામણીમાં પ્રાચીનતા ઉપરાંત બીજું એક તત્ત્વ છે જે ભારતીય સંસ્કૃતિને વિશિષ્ટતા અર્પી રહ્યું છે. એ છે એનું જીવંતપણું. એશિયા-યુરોપની અન્ય પ્રાચીન સંસ્કૃતિઓ લુપ્ત થઈ ગઈ અને તેમને સ્થાને તદ્દન જુદી બીજી વર્તમાન સંસ્કૃતિઓ આવી. માત્ર ચીન સાથે ભારતની જ એક સંસ્કૃતિ એવી છે કે જે આજ સુધી સળંગ જીવંત રહી છે અને હજી લાંબું જીવન ગાળવાની શક્તિ દર્શાવે છે. The art of India and Pakistanમાંનું એક કથન અત્રે ઉતારવા સરખું છે: Of all the ancient empires only India and China

survive ભારતભૂમિના પટ ઉપર સંસ્કૃતિએ કયા કયા સ્વાંગ ધારણ કર્યા એ આપણે હવે ક્રમ વાર જોઈ શકીશું. ભારતભૂમિના સાંસ્કૃતિક અરુણથી માંડી આજના સ્વરાજ્ય સુધી કેવી વિસ્મયકારક ઘટનાઓ આપણી સંસ્કૃતિને ઘડતી આવી છે એનું વિહંગાવલોકન કરીએ, ગૌરવના અને ગ્લાનિના જે પાઠ મળી આવે તે વાંચી જઈએ અને સ્વરાજ્ય સિદ્ધ કરી ચૂકેના વર્તમાન ભારતના ભાવિ તરફ આશાની મીટ માંડીએ.

અસ્પષ્ટ ભૂતકાળ

આપણો પૂર્વ ઇતિહાસ બહુ અસ્પષ્ટ છે, ધુમ્મસ ભરેલો છે. એમાં પ્રકાશ પાડતી વસ્તુઓ અને પ્રસંગટુકડાઓ જે મળી આવ્યા છે તેમને સાંધી એક સળંગ ચિત્ર ઊભું કરવા આપણે મથન કરીએ. એ ચિત્રની કેટલી યે રેખાઓ ભાવિસંશોધન અંગે ભૂંસભરેલી પણ નીવડે. સિંધુતટ સંસ્કૃતિના અવશેષો અને તેથી પણ પહેલાંના અશ્મયુગીય અવશેષો, વેદ, મહાભારત, રામાયણ, પુરાણો કેટલોક પ્રકાશ આપી શકે એમ છે. સૂત્રો અને સ્મૃતિઓ તેમ જ બૌદ્ધ–જૈન માર્ગીય ગ્રંથોમાંથી પણ કેટલોક પ્રકાશ આપણને મળી શકે એમ છે હર્ષચરિત, વિક્રમાંકચરિત, નવસાહસાંકચરિત, રામચરિત, ભોજ-પ્રબંધ, રાજતરંગિણી, ગૌડવાહો, પૃથ્વીરાજચરિત જેવા ગ્રંથોમાંથી કેટલોક ઇતિહાસ આપણે ઊભો કરી શકીએ છીએ પૂર્વ-પશ્ચિમના સુવિખ્યાત મુસાફરોના વર્ણન આપણને સંસ્કૃતિસંકલનમાં ઉપયોગી થઈ પડે એમ છે ઇરાની ડેરીયસ–દારાના શિલાલેખમાં ભારત ઉલ્લેખ પામે છે હીરોડોટસ તથા પ્લીની જેવા ઇતિહાસલેખકો તેમ જ પેરીપ્લસ ઑફ ધી એરીથ્રિયનસી જેવા ગ્રંથકર્તાની છાટવાળા પરદેશી ગ્રંથોમાંથી પણ પ્રકાશ ઝાંખોમોટો થઈ શકે એમ છે. ચન્દ્રગુપ્ત મૌર્યના દરબારનો ગ્રીક એલચી મેગસ્થિનીસ એના સમયના ભારતનું ચિત્ર આપણી સામે મૂકી ગયો છે. ફાહિયાન, હ્યુએનસંગ તથા ઇત્સિંગ જેવા ચીની મુસાફરોએ પણ તેમના વર્ણનોમાં ભારતને જીવંત બનાવ્યું

છ અવસરની સરખા મસ્કૃતના અગ્રે પણ પ્રાગ્‌નામ યુગના પ્રભાત કાળની ભારતીય સંસ્કૃતિનો વિગતવાર અહેવાલ આપ્યો છે ભાગ માંથી મળી આવેલા અનેક સિક્કાઓ, શિલાલેખો, પ્રશસ્તિઓ, તામ્ર અને તાડપત્રો તથા કલાના ખંડિત અવશેષોએ પણ કંઈક અજવાળું પાડ્યું છે એ સઘળા પ્રમાણની સહાય લઈ ભારતીય સંસ્કૃતિનું એક છાયાચિત્ર ઊભું થઈ શક્યું છે જેને આપણે નિહાળી લઈએ

પાંચ હજાર વર્ષનું ભારતીય છાયાચિત્ર

એ છાયાચિત્ર પાંચ હજાર વર્ષના સમયપટ ઉપર ચીતરાઈ રહ્યું છે એ પાંચે હજાર વર્ષને સરખી રીતે, સળંગ રીતે જોઈ શકાય એવી સ્થિતિ હજી ઊભી થઈ નથી છતાં એ પાંચે હજાર વર્ષના અજવાળા-અંધારામાં આપણે આપણી નજર ફેંકવી પડશે કારણ આપણા પોતાના દેહમાં અને માનસમાં ભારતીય સંસ્કૃતિના પાંચે હજાર વર્ષનો સંભાર ભર્યો છે ભારતીય સંસ્કૃતિને ઓળખવા આપણે આપણી પ્રાચીનતાનો આખો પ્રવાસ કરવો પડશે વર્તમાનને ઘડે છે પ્રાચીનકાળ—મુખ્યત્વે એ પ્રવાસના અનેક સીમાચિહ્નો એ પ્રવાસમાં આપણે કોઈ રાજ્યચિહ્નને વળગવું પડે અને કોઈ ધર્મચિહ્નને પણ વળગવું પડે કદી કોઈ કલાદીપ આપણા માર્ગને અજવાળે અથવા મહાવિચાર ઉદ્ધવન આપણને માર્ગસૂચન કરે કોઈ ખંડેરમાં આપણે પ્રવેશ કરવો પડે કે કોઈ ભંગારમાંથી મળી આવેલા સિક્કા કે મૂર્તિનો આધાર લેવો પડે માનવસંસ્કૃતિના એક મહત્ત્વના વિભાગ તરીકે ભારતીય સંસ્કૃતિ ઇતિહાસની સાંકળીમાં પણ ગોઠવાય અને કદી કદી ઇતિહાસપૂર્વ યુગના અંધકારમાં પણ તે આપણને ઘસડી જાય તેમાંય એક વિશિષ્ટ મુશ્કેલી તો ખરી જ શોધકો અને વિદ્વાનોનો એકમત ઉપર ન આવવાનો શોખ!

ઇતિહાસપૂર્વ યુગને ઇતિહાસની સીમામાં લાવવાના પ્રયત્નમાં આપણે પ્રાગ્‌ઐતિહાસિક ભારતને પ્રથમ જોવું પડશે માનવસંસ્કૃતિના અંશો માનવી પૂરા ખીલવી શક્યો ન હતો ત્યારનો એ પ્રાચીન

યુગ. એ યુગ પણ ઓછો મહત્ત્વનો ન કહેવાય. પ્રાથમિક માનવીને આપણે સંસ્કૃત–સંસ્કારી ભલે ન કહીએ, પરંતુ સંસ્કૃતિ ઉપજાવવામાં આપણા એ જંગલી પૂર્વજનો ફાળો ઓછો ન ગણાય. સંસ્કૃતિનાં મહાપ્રયાણ એ અસંસ્કૃત યુગમાં જ માનવીએ શરૂ કર્યાં. માનવીના સંસ્કૃત યુગ કરતા અસંસ્કૃત યુગ વધારે વિશાળ છે.

૩

પ્રાગ્ઐતિહાસિક ભારત

પ્રાગ્ઐતિહાસિક યુગ એટલે? પૃથ્વીના સ્તર ઉપરથી યુગ માપતા ત્રણ યુગની ગણના કરવામા આવે છે (૧) પ્રાથમિક–Primary, (૨) દ્વિતીય–Secondary અને (૩) તૃતીય–Tertiary પ્રાથમિક ભૂસ્ત યુગમા ભારતભૂમિનુ નામનિશાન ન હતુ બીજા અને ત્રીજા યુગમા ભારતભૂમિનો ઘાટ ધીમે ધીમે રચાતો ચાલ્યો એ કેવી રીતે રચાયો, એના ઉપર જીવ અને માનવી કેમ ઉત્પન્ન થયા અને ક્યારે? એની આછી સમજ પ્રાગ્ઐતિહાસિક યુગમા ઝાખો પ્રકાશ પાડે છે

ઇતિહાસનુ આદ્ય પ્રકરણ

ભારતનો પણ પ્રાગ્ઐતિહાસિક યુગ છે એ યુગના અવશેષો મળી આવ્યા છે એ શુ શુ કહી જાય છે એ આપણે સહજ જોઈ જવુ રહ્યુ, કારણ હવે પ્રાગ્ઇતિહાસ એ ઇતિહાસનુ આદ્ય પ્રકરણ બની રહે છે આખી ભારતીય સસ્કૃતિનો વિચાર કરવામા આપણે ભારતની ભૂગોળ, ભારતનો પ્રાગ્ઇતિહાસ તથા સાલ, સવત કે યુગનો આછોપાતળો આધાર આપે એવો ઇતિહાસ પણ જોઈ જવો પડશે એ ઇતિહાસમા પ્રજાજીવન પણ સમજવુ પડે અને રાજ્યીય ક્રાન્તિ ઓનો પરિચય પણ સાધવો પડે, જીવનના આદર્શો ઉકેલવા પડે અને તેમા થતા ફેરફાર પણ નોધવા પડે કલાનો વિકાસ શોધવો પડે અને સાહિત્યના ઉદ્યનો પણ નિરખવા પડે પ્રજાજીવનના વિધવિધ

પાસા મળીને આખુ સસ્કૃતિસ્વરૂપ ઘડાય છે, અને સસ્કૃતિના આકારમા યુગયુગની છાપ પણ ઊપસી આવે છે ભારતીય સસ્કૃતિ સમજવા માટે જ્ઞાત ભૂતકાળથી વર્તમાનકાળ સુધીનો પ્રવાસ ખેડવો પડે અને એમા એટએટલી સદીઓ વીતી ગઈ છે કે એમને ઊકેલતા અને તેમને પરસ્પર સાકળી લેના વિવિધ મુશ્કેલીઓ આવીને ઊભી રહે છે સળગ ઇતિહાસરચનાના સાધનોનો અભાવ મોટામા મોટી મુશ્કેલી ઊભી કરે છે એ અને એવી મુશ્કેલીઓ વિતાવતા આપણે આગળ વધીશુ ભારતીય સસ્કૃતિને ઓળખવા–ઓળખાવવાના પ્રયત્નોમાથી નવીનવી ખાચખૂચ આવે પણ ખરી અને ઉકેલ પણ ખરી. મુશ્કેલીઓ છતા અભ્યાસ આગળ વધતો જાય છે, ભારતીય પ્રજાના કેટલાક અધારા ખૂણામા અજવાળા પ્રગટે છે અને ભારતીય સસ્કૃતિનુ ઓળખાર્ણ આવે એવુ સજીવ ચિત્ર ઊપસી આવે છે, જેના પાનામા રહેલો પ્રાચીન ભૂગોળમર્યાદિત પ્રાગ્ઇતિહાસ પણ આપણને કાઈ કાઈ પ્રાચીન યુગદર્શન કરાવી જાય છે.

પ્રાચીન ભૂ-રચના

ભારતીય ભૂગોળ એટલે જેને આપણે ભારતને નામે ઓળખીએ છીએ એ ભૂમિવિસ્તાર નીચે આવેલુ પૃથ્વીપડ પરતુ પૃથ્વીના પડ પણ કેટકેટલા છે? પૃથ્વીપડ શોધતા ભૂસ્તરશાસ્ત્રીઓ આપણને ચકિત કરે એવી અનેક વિગતો આપી રહ્યા છે જેમાની એક પ્રસ્તુત વિગત આપણે સાભળી લઈએ સદીઓ અને યુગોની પાછળ આપણે ચાલ્યા જઈએ તો આજનો ભારતીય આકાર આપણને જુદો જ દેખાય છે લાખો વર્ષ પહેલા ભારતનો દક્ષિણ ભાગ અને આફ્રિકા ખડ જોડાયલા એક જ ભૂમિવિભાગ હતા, જેનો પુરાવો આફ્રિકા તથા કાઠિયાવાડના સિહો આપી રહ્યા છે એમ કહેવાય છે એ બે પ્રદેશો સિવાય સિહ બીજે થતા નથી, એટલુ જ નહિ, દક્ષિણભારતનો પ્રદેશ આફ્રિકા ઉપરાત આજના ઑસ્ટ્રેલિયા તથા અમેરિકા સાથે જોડાઈ પૃથ્વીનો એક મહાન ભૂમિવિસ્તાર બની રહેતો હતો જેને

આજના અભ્યાસીઓ 'ગોંડવાના' નામે ઓળખે છે. એ જ પ્રમાણે ઉત્તરભારતનો કેટલોક વિભાગ પણ એશિયાખંડ સાથે ચોંટેલો હતો, જેને 'અંકાગ'નું નામ અભ્યાસીઓ આપે છે. ઉત્તર અને દક્ષિણ-ભારતીય વિભાગોની વચ્ચે 'ટેથીસ' નામનો એક મહાસાગર લહેરાઈ રહ્યો હતો. પૃથ્વીના પડ ઉપર અનેક ફેરફારો થયે જ જાય છે, અને એ ફેરફારો પૃથ્વીના પડમાં પોતાની કથની લખતા પણ જાય છે. પૃથ્વી ઉપર એક ભયંકર ભૂમિવિપ્લવ જાગ્યો, અને એમાં ટેથીસ સમુદ્ર ભારત વચ્ચેથી ઓસરી ગયો, અને હિંદ આફ્રિકાને વિખૂટાં પાડતો મહાજળ બની ગયો. ઑસ્ટ્રેલિયા અમેરિકા સાથે જોડાયલી ભૂમિનો મોટો ભાગ જળ તળે ડૂબી ગયો જેમાંથી હિંદી મહાસાગરના ટાપુઓ જેટલી જમીન બચી ગઈ અને ઉત્તરદક્ષિણ ભારતભૂમિ એક બની ગઈ. ટેથીસના પાણી બન્ને પાસ વેરાઈ ગયાં અને એમાંથી એક એવો પ્રચંડ ભૂમિપ્રદેશ ઊંચકાઈ આવ્યો કે જેણે હિમાલયને નામે પૃથ્વીનાં ઊંચામાં ઊંચા પર્વતનું સ્થાન મેળવ્યું. કચ્છનું તથા રાજસ્થાનનું રણ એ ટેથીસ સમુદ્રના અવશેષ મનાય છે. શંખ, છીપ અને એવા જ કેટલા ય દરિયાઈ દ્રવ્યો હિમાલયમાંથી મળી આવ્યાં છે એમ શોધકો કહે છે. એ ભૂમિવિપ્લવ પછી ભારતે લગભગ આજનો આકાર ધારણ કર્યો. આમ ઉત્તર તથા દક્ષિણ—અંકારા તથા ગોંડવાના—એ બન્ને ભૂમિવિસ્તારના સંયોગીકરણમાંથી આપણું ભારત—આજનું ભારત ભૌતિક દેહે સર્જાયું.

આકૃતિ-ફેરફાર

એ સંયુક્ત ભારતમાં પણ ભૂમિફેરફારો થતા ચાલ્યા છે. નદીઓ પ્રવાહો બદલે છે અને કદી અલોપ પણ થઈ જાય છે. વેદમાં ગવાયલી સરસ્વતી આજ લુપ્ત થઈ ગઈ છે. કેટલાક અભ્યાસીઓ એ લુપ્તસરસ્વતીને કોઈ પ્રાચીન કાળમાં ખંભાતના અખાતમાં રેલાતી માને છે—આજની સાબરમતી કદાચ એ લુપ્તસરસ્વતીનો ટુકડો હોય! સિંધુ નદી તો પોતાના પટપ્રવાહ બદલવા માટે જાણીતી છે. એના

પડ નીચે સંતાડેલી પ્રાચીન સંસ્કૃતિના અવશેષ પણ એણે ખુલ્લા કર્યા છે.

કાઠિયાવાડ–સૌરાષ્ટ્ર–સદીઓ પૂર્વે ગુજરાતનો દ્વીપકલ્પ નહિ પરંતુ દ્વીપ હતો એવી પણ માન્યતા અભ્યાસીઓમા છે કચ્છના રણથી ખભાતના અખાત સુધી લબાયલો નળકાંઠાનો નીચો વિભાગ સૌરાષ્ટ્રના દ્વીપસ્વરૂપને શક્ય મનાવે છે

વિન્ધ્ય પર્વત એટલો જૂનો છે કે તેની આગળ હિમાલય વયમા એક બાળક લાગે. દક્ષિણની સહ્યાદ્રિ પર્વતમાળાએ અતિ પ્રાચીન પથ્થરોને પોતાનું નામ આપી Deccan Trap–દક્ષિણશિલા–જેવી ભૂસ્તરશાસ્ત્રને ઉપયોગી માર્ગશિલા આપી છે. આસામના ભૂકપ હજી ભારતભૂમિને નવનવા આકાર આપતા જાય છે.

તેમા યે માનવીએ આપેલી ભારતની ભૂગોળ તો વળી ઘડી ઘડી ભારતના આકારને બદલે છે. અફઘાનિસ્તાન અને બલૂચિસ્તાન એક કાળે ભારતીય પ્રદેશો હતા. આજ એ બન્ને પ્રદેશો ભારતમા નથી, એટલુ જ નહિ, પરંતુ જ્યા ઋગ્વેદની ઋચાઓ ગવાતી એ સિંધુતટનો પજાબ પણ આજ ભારતમા નથી. પૂર્વબગાળ અને પશ્ચિમપજાબ ચાર-પાચ વર્ષથી મુસ્લિમોએ પાકીસ્તાન નામ આપી ભારતની રાજકીય સત્તા માથી અલગ પાડી દીધા છે. છતા આપણે ઓળખીએ એવી ભારત-ભૂમિની ઉત્તરે ભારતીય જીવન ઉપર ભવ્ય છાય પાડી રહેલો હિમાલય પર્વત ભારતને એક સીમાચિહ્ન આપી રહ્યા છે. એની મહાદીવાલ નીચે આખો ઉત્તર ભારત આવી જાય છે. હિમાલયની ધાવા ખસના વિન્ધ્યાચલ પાછળ શરૂ થતા દક્ષિણ ભારતની ત્રણે બાજુઅ હિદી મહાસાગર તથા તેના જ વિભાગ સરખા અરબી તથા બગાળી સાગરો ભારતને પૂર્વ, પશ્ચિમ તથા દક્ષિણની જનમીમાઓ અર્પી રહ્યા છે ઉત્તર તથા દક્ષિણ ભારતની નોખી વિશિષ્ટતાઓ ખરી. છતા આખો ય ભારત દેશ મહાકાય એશિયાખડનો લાવણ્યભર્યો દક્ષિણ વિભાગ બની રહે છે.

ચેતનની જાગૃતિ

એ ભારતભૂમિ ઉપર પ્રથમ જીવ ક્યારે પ્રગટ થયો ? પ્રથમ માનવી ક્યારે પ્રગટ થયો ? આપણે પ્રથમ જોઈ ગયા તે પ્રમાણે પૃથ્વી ઉપર ચેતન ક્યારે જાગ્યું એની ગણતરી કરવી મુશ્કેલ છે. લાખે લેખા ન થાય એટલા વર્ષોની પ્રાથમિક જીવની ઉત્પત્તિ. શોધખોળ થતી જાય છે તેમ તેમ વર્ષોના વિસ્તાર વધતા જાય છે. પ્રથમ જીવોત્પત્તિ જળમાં; પછી અર્ધજળ અને અર્ધપૃથ્વીમાં, અને અંતે સૂકી ભૂમિ ઉપર ચૈતન્યે જીવવા માટે અગર જીવન લંબાવવા માટે વિવિધ આકારો લેવા માંડ્યા. પ્રકૃતિને અનુકૂળ થવામાં જંતુ, પશુ તથા પક્ષીઓની કેટલી યે જાતો નષ્ટ થઈ ગઈ અને વિસરાઈ પણ ગઈ. ભગર્ભના કે માટીના પડમાં સચવાઈ રહેલા જાનવરોના હાડકાં કે અન્ય અવશેષ હાથ લાગે છે તેમ તેમ આપણને ખબર પડતી જાય છે કે વ્હેલ માછલીને પણ શરમાવે, હાથીને પણ લઘુતાનું ભાન કરાવે એવાં પશુપક્ષી આ પૃથ્વી ઉપર એક વાર રાજ્ય કરી રહ્યાં હતાં. અંદર અંદરના વિગ્રહમાં અગર કુદરતના વિપ્લવો સામે અસહાય બનીને એ મહાકાય જીવો અદૃશ્ય થઈ ગયા, અને પરિસ્થિતિને અનુકૂળ ભીંજાનસર દેહ વિકસાવતા પ્રાણીઓનો યુગ આવ્યો. આ પશુપક્ષીની ચેતનાને એક જ ભાન હતું ' કુદરતને અનુકૂળ થઈ જીવવું ' પ્રેરણાપ્રેરિત એ ચૈતન્ય મનાય છે; બુદ્ધિપ્રેરિત નહિ.

માનવી વાનર નહિ—વાનરની નજીક

હવે બાહ્ય સૃષ્ટિને અનુકૂળ આકાર ધારણ કરી સચવાયલી જુદી જુદી પશુજાતોમાંથી વિકાસ પામી જીવને માનવઆકાર કેમ અને ક્યારે ધારણ કર્યો એ વિષય અભ્યાસ, અનુમાન અને કલ્પનામિશ્રિત સુંદર ચિત્રાવલિ ઊભી કરે છે. માનવજાતની પૂર્વજ પરંપરાને શોધતા અભ્યાસીઓ એક એવા અટકસ્થાને આવે છે કે જ્યાં નર અને વાનરની કોઈ ઝંખી સામ્યતા સ્ફુટ થાય છે. માનવી વાનરમાંથી ઉપજેલી પ્રજા છે? નર અને વાનર બન્નેના પૂર્વજ

સરખી કોઈ પ્રાણીરચનામાંથી ઊપજેલી પ્રજા માનવી છે? કે કોઈ અન્ય, સહુથી આડી ઊતરેલી જાતનો માનવી એક વિકાસ છે? મનોરંજક સંભાવનાઓ ઉત્પન્ન થઈ છે પરંતુ અંતિમ નિરાકરણ હજી આવ્યું નથી. એટલું ચોક્કસ કે જીવનસૃષ્ટિમાં માત્ર પ્રેરણાને આધારે જીવતા પ્રાણી તરીકે નહિ પરંતુ પ્રકૃતિને પોતાની અનુકૂળતા પ્રમાણે ઘડવાની બુદ્ધિ અને શક્તિ દર્શાવતા પ્રાણી તરીકે માનવીએ પોતાનું ઉચ્ચ સ્થાન લઈ લીધું છે. એ ઉચ્ચ સ્થાને વિરાજતા માનવીએ એટલું વિચારવું ઘટે કે તેના જન્મ પહેલાના જીવનની એક અતિ લાંબી વિકાસસંકલના જોઈ શકાય છે, અને ગોરીલા તથા ચીમ્પાન્ઝી સરખી પુચ્છવિહીન, બે પગે ચાલવા મથતી વાનર-જાત પશુસૃષ્ટિમાં માનવીને વાનરોની નજીકનું સ્થાન આપે એમ છે. માનવી એક રીતે પશુ તો ખરો જ.

માનવજન્મતિથિ

માનવજાતની જન્મતિથિ ક્યારે ઊજવવી? ચીનમાંથી જડેલા ‘પેકીંગ માનવ’ તરીકે ઓળખાતા અવશેષ દસ લાખ વર્ષના પછી યુગના યુગ વહી જાય છે અને પોણાપાંચ લાખ વર્ષના અંદાજવાળો ‘જાવા માનવી’—Pithecanthropus-Erectus નામ પામેલો માનવદેહ અવશેષ આપણને મળી આવે છે. ત્રણ લાખ વર્ષ ઉપરના માનવ અવશેષ વળી જર્મનીમાંથી જડી આવ્યા છે અને સવા લાખ વર્ષ ઉપરનો એક માનવઅવશેષ ઇંગ્લેન્ડને ભાગે જાય છે. આવા બીજા પણ અવશેષો છે ખરા. આ માનવજાતના અવશેષો માનવવંશાવળીને દસ લાખ વર્ષ સુધી ખેંચી જાય છે એટલું જ નહિ, પણ માનવ-જાતના પ્રાચીન પૃથ્વીનિવાસના પણ ખ્યાલ આપે છે. પરંતુ આવી પ્રાચીન માનવખોપરી કે માનવહાડ મેળવવાનું માન હજી ભારતભૂમિને મળ્યું નથી. એ જાણી આપણી પ્રાચીનપ્રિયતા જરા અસંતુષ્ટ રહે ખરી!

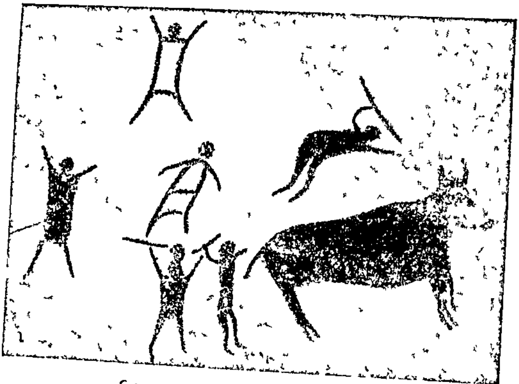
વિકાસના અવશેષો

પરંતુ પ્રત્યક્ષ માનવઅવશેષ નિવાયની પ્રાચીન માનવવિકાસની

સંસ્કૃતિને ઝીલી શકે, જ્યારે નગર એ સંસ્કૃતિને વિકૃત પણ બનાવતું હોય. આ આખો સંસ્કૃતિવિકાસક્રમ પ્રાચીન ભારતથી આગળ આવતા જોઈ શકાય એમ છે. એ સંસ્કારયુગની પૂર્વે માનવીએ એવું ઘણું ઘણું કર્યું છે જેને ઓળખ્યા સિવાય આપણે સંસ્કૃતિયુગને પૂરેપૂરો ઓળખી ન શકીએ. સંસ્કૃતિયુગ એ અંધકારમય, અસંસ્કૃત, જંગલી લાગતા પ્રાચીન માનવયુગનું જ સંતાન છે. આ સંસ્કૃતિયુગના ઉદ્‌ભવને પશ્ચિમના વિદ્વાનો બહુ લાંબા કાળનું અસ્તિત્વ આપતા નથી. માનવીનો સંસ્કૃતિયુગ ઇસવીસન પૂર્વે ૩૦૦૦, ૪૦૦૦, કે ૫૦૦૦ વર્ષ કરતા વધારે આગળ લઈ જાવી શકાતો નથી. ભારતની પ્રાચ્યવિદ્યા પણ મોટે ભાગે પશ્ચિમને અનુસરતી હોવાથી ભારતીય સંસ્કૃતિનો ઉદય એથી પહેલો કલ્પી શકાતો નથી — આજની શાસ્ત્રીય ગણાતી અભ્યાસ ઢબે તો નહિ જ.

શિલાયુગના અવશેષો

પ્રાચીન માનવીના અસ્તિત્વની ચોક્કસ માહિતી આપતો કોઈ માનવઅવશેષ હજી ભારતમાંથી મળી આવ્યો નથી એ સાચું. ચીન, જાવા, જર્મની, ઇગ્લંડ, ગેલીલીની વગેરે સ્થળેથી મળી આવેલા અવશેષોનો સમકાલીન માનવઅવશેષ હજી ભારતમાં હાથ લાગ્યો નથી, એનો અર્થ એમ તો નહિ જ કે માનવજાતની પ્રાચીન વસાહત કે ઉત્પત્તિ ભારતમાં થઈ જ ન હતી. માનવખોપરીઓ બાદ કરતા માનવીના અસ્તિત્વની ચોક્કસ ઝાંખી આપણને પ્રાચીન શિલાયુગથી થાય છે. શ્રી સાંકળિયાની શોધખોળ આ સંબંધમાં નવો પ્રકાશ પાડે એમ છે. વળી પ્રાગ્ઐતિહાસિક યુગની વહેંચણી જે જે વસ્તુના હથિયાર-ઓજાર માનવી બનાવે એના ઉપર થાય છે — પાષાણયુગ, કાંસાયુગ, લોહયુગ જેવા એ વિભાગો છે. પાષાણયુગ પાછો ત્રણ વિભાગમાં વહેંચાયો છે : (૧) અતિ પ્રાચીન – Eolithic, (૨) પ્રાચીન – Palaeoliteic, અને (૩) નૂતન પાષાણયુગ – Neolithic. આપણે પહેલા બેને એક જ માની ચાલીશું. એ બન્ને યુગના

સિંઘણપુરની ગુફાના પ્રાગૈતિહાસિક ચિત્રો

અવશેષો ભારતમાં ઘણે સ્થળે મળી આવ્યા છે. દક્ષિણ ભારત, ગોદાવરીના ખીણ, નર્મદા, તાપી તથા સાબરમતીના તટપ્રદેશો, ઓરીસા, જયપુર વિભાગ, બુંદેલખંડ અને તેથી પણ ઉત્તરે શિલાયુગનાં હથિયાર ઓજાર વિપુલ પ્રમાણમાં મળી આવ્યા છે, અને જેમ જેમ શોધખોળ વધતી જાય છે તેમ તેમ પ્રાચીન માનવીના વસવાટનાં ચિહ્ન વધારે વ્યાપક ભૂમિ ઉપર વેરાયલાં દેખાઈ આવે છે. આ પ્રાચીન શિલાયુગના અવશેષો પછી એ જ પ્રમાણે નૂતન શિલાયુગના ઓજારો પણ વિપુલ પ્રમાણમા મળી આવ્યા છે.

ગુફાનિવાસ

વળી હથિયારો-ઓજારો ઉપરાત એ યુગના રહેઠાણોના નમૂના સરખી પ્રાચીન માનવવસવાટની ગુફાઓ પણ મળી આવી છે. દક્ષિણમા કર્નૂલ પાસે આવેલી બિલ્લા સુગ્રામની ગુફાઓ પ્રાચીન ભારતના ગુફાનિવાસી માનવની સાક્ષી પૂરવા આપણી સામે જ આવી ઊભી છે. અર્મેરીની ગુફાઓ પણ એ જ વાત કહી જાય છે. વળી એ ગુફાઓની આસપાસથી એવા પ્રાણીઓના અવશેષો મળી આવ્યા છે કે જે પ્રાણીઓ હાલ ભારતમા અસ્તિત્વ ભોગવતા પણ નથી, પરંતુ બીજે સ્થળે, ખાસ કરી આફ્રિકામા મળી આવે છે. એ વસવાટગુફાઓની વ્યવસ્થા પણ આપણું ધ્યાન ખેંચે છે. એ ગુફામાં ધાર્મિક વિધિના ખંડ, રસોડાના ખંડ તથા શબ દાટવાના ખંડની પણ વ્યવસ્થા જોવામા આવે છે. આ ગુફાનિવાસી માનવો જબરા શિકારીઓ હોવા જોઈએ. એક ગુફા પાસે તો લગભગ બસો જેટલાં હાડકાના હથિયાર મળી આવ્યા છે. કોઈ ગુફાના ધર્મખંડમા પ્રવેશ કરતા આપણને ભાન થાય છે કે ચંડી કે કાલીના ભય પમાડતા ધર્મવિધિ સરખી ક્રિયાઓ આ ગુફામા થતી હોવી જોઈએ. આવી ગુફાઓમા સતત માનવવસવાટ પણ નહિ થતો હોય. એક સ્થળે ન ફાવ્યું એટલે માનવી એ સ્થળ છોડી બીજે સ્થળે ચાલ્યો જાય છે. મોટે ભાગે જે ગુફામા મૃત્યુપ્રસંગ ઊપજ્યો હોય એ ગુફા છોડી દેવાની

લાગે છે. મૃતદેહને ઘાસ-પાંદડાંમાં ઢાંકી દેતા હશે એમ પણ દેખાય છે. મૃત્યુની વાત ભુલાઈ જતાં માનવી ફરી એ જ ગુફામાં આવી વસે છે પણ ખરો.

પ્રાગ્ઐતિહાસિક કલાઅવશેષો

આમ એ યુગની વિવિધ ભૂમિકાઓમાંથી પસાર થતા માનવીનો વસવાટ ભારતમાં હતો એના પુરાવામાં પાળેલાં કે શિકાર થયેલાં પશુપક્ષીના અવશેષ, ઓજારો, હથિયારો તથા વસવા યોગ્ય ગુફાઓ મળી આવ્યાં છે. ભારતીય પ્રાચીન માનવીમાં અન્ય દેશના પ્રાચીન અવશેષોની માફક કલાભાવના પણ ખીલી હતી એમ એ ગુફાની દીવાલો ઉપરનાં ચિત્રો અને કોતરકામ કહી આપે છે. ગુફાની પ્રાચીન ચિત્રકલાના પ્રાગ્ઐતિહાસિક નમૂના ઠીક પ્રમાણમાં આપણને મળી આવ્યા છે. દક્ષિણમાં વાઈનાડની ઈડાકલ ગુફાઓ, વાયવ્ય સરહદ ઉપર આવેલી કૈમૂર પર્વતની ગુફાઓ, કલાટ પાસેની બલૂચિસ્તાનની ગુફાઓ, મીરઝાપુર પાસેના પર્વતો ઉપરનાં કોતરેલાં ચિત્રો, બેલારીના કોતરેલા ચિત્રો, બુંદેલખંડ તથા વાઘેલખંડ સરખા મધ્યભારતના પ્રદેશોમાની ગુફાઓનાં ચિત્રકામ, સિલોન તથા તિબેટના પર્વતો ઉપરની ચિત્રરચના તેમ જ બંડા અને સિંઘણપુરની ગુફાઓના ચિત્રો પ્રાગ્ઐતિહાસિક મનુષ્યની કલાના નમૂના તરીકે આપણી પાસે મોજૂદ છે.

સિંઘણપુરની ગુફાશ્રેણીના ચિત્રો આપણું ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે મધ્યભારતમા આવેલા રાયગઢ નજીકની એ ગુફાઓમાં તેમ જ પર્વતની કરાડો ઉપર રાતા રંગનાં કેટલાંક સ્પષ્ટ અને કેટલાંક અર્ધ ભૂંસાયેલા ચિત્રો આપણી પ્રાચીન અવસ્થાનું કલાદર્શન કરાવે છે એમા કાંગારુ દેખાય છે — જે આજના ભારતમાં થતું નથી; મુખવટ પહેરેલા શિકારી માનવીઓ આખર કે આખલાની પાછળ પડેલા આપણને દેખાય છે; કોઈ ચિત્રમાં જીવ લઈને નાસતા માનવીઓ પણ આકાર પામ્યા છે; કોઈ ચિત્રની માનવઆકૃતિમાં ઑસ્ટ્રેલિયન માન

વીનું સામ્ય દેખાઈ આવે છે અને કોઈ ચિત્ર સ્પેનની પ્રાચીન ચિત્રકલાનો ભાસ આપી જાય છે.

બેલારી ગુફાઓમા પશુ, પક્ષી, માનવી, ઢાલધારી શિકારીઓ તથા હાથીના આકાર સ્પષ્ટ દેખાય છે.

ઉટીથી છપ્પન માઈલ દૂર આવેલા વાઈનાડની ગુફાઓમા પશુ, પક્ષી અને માનવી ઉપરાત સ્વસ્તિક અને સૂર્યસંકેતચક્રો પણ નજરે પડે છે.

ગાઢશિનાના પર્વતકોતરણીના ચિત્રો પણ ઓસ્ટ્રેલિયાના પ્રાચીન કોતરકામનું સ્મરણ કરાવે છે એમ અભ્યાસીઓ કહે છે, ત્યારે ભારત અને ઓસ્ટ્રેલિયાના અતિ પ્રાચીન ભૂમિસંબધનો ભણકાર આ ચિત્રોમાથી સંભળાતો લાગે છે. ગાઢશિલાનું કાગારુ સિંઘણપુરના કાગારુની માફક આપણને યાદ આપી જાય છે કે વખતે આપણા પ્રાચીન પૂર્વજમા ઓસ્ટ્રેલિયન રુધિરનો પણ અંશ હોવ ખરો! આજની કુલીન નાગરિકતા પાછળ કયા કયા રુધિરપ્રવાહો નહિ હોય?

મિર્ઝાપુર, ચૂનાર તથા ચિત્રકુટના પહાડી ટેકરાઓમા સચવાઈ રહેલી ઇતિહાસપૂર્વ યુગની ચિત્રકલા તો એક પ્રાચીન માનવવસાહતનું સંગ્રહસ્થાન બની રહી છે. હથિયારો, ઓજારો, હાડકા, માટીકામ, ગુફાચિત્રો ઘણી મોટી સંખ્યામા અહી મળી આવે છે. સરહદ આગળ શણગારેલા ઘોડાના ચિત્રો પણ નજરે પડે છે અને માળવાના ગુલ્હામપુર પાસે ધનુર્ધારી માનવી અને પૈડાં-રહિત ગાડા પણ ચીતરાઈ ચૂક્યા છે.

આ બધા જ સાધનો સૂચવે છે કે ભારતમા અતિ પ્રાચીન માનવવસાહતો હતી ખરી. આપણા એ પ્રાચીન પૂર્વજોના હૃદયમા કલાનોખ પણ જાગ્યો હતો. પ્રકૃતિપૂજક ધર્મભાવના પણ તેમના મનમા જાગ્રત થઈ હતી. એમાથી દિવ્ય સત્ત્વોમા તેમ જ વિચિત્ર તાંત્રિક પ્રયોગોમા તેમને આસ્થા ઊપજવા માડી હતી. કલાભાવનાની પાછળ સંસ્કૃતિ ડોકિયા કરે છે. આપણા એ અતિ પ્રાચીન પૂર્વજની

કલાભાવના એટલે એક બાલકનું આશ્ચર્ય કે આનંદપ્રદર્શન કહી શકાય. "

ભારત અને પ્રાગ્ઐતિહાસિક માનવી

આમ જે કાંઈ અવશેષો મળ્યા છે તે ભારતવર્ષના પ્રાગ્ઐતિહાસિક માનવીને ઓળખાવવા માટે પૂરતા છે. અતિ પ્રાચીનતા એ જ કાંઈ અભિમાનનો વિષય ન હોઈ શકે. છતાં ભારતીય સંસ્કૃતિનો સમગ્રપણે વિચાર કરવાનો હોય ત્યારે પ્રાગ્ઐતિહાસિક પરિસ્થિતિને આપણાથી વિસારી પણ શકાય નહિ. જીવંત સૃષ્ટિના એક અતિ મહત્ત્વના વિભાગ તરીકે માનવીએ ભારતવર્ષમા પણ પ્રાચીન અવસ્થા અનુભવી છે, પાષાણ અને હાડકાંનાં હથિયારો-ઓજારો તેણે વાપર્યાં છે, જંગલી જાનવરોના તેણે શિકાર પણ કર્યા છે, નમ્ર પ્રાણીઓને મિત્ર બનાવવાની શરૂઆત પણ તેણે કરી છે, રક્ષણ માટે-વસવાટ માટે ગુફાઓ કોરી તેમને રંગ અને કોતરણીથી શણગારી છે; તે ઘણી વાર નાચ્યો ઊછળ્યો છે; કદાચ આપણને ન સમજાય એવું એ ગાઈ પણ ચૂક્યો હોય; દિવ્ય તત્ત્વ તરફ તેનું લક્ષ દોરાવા લાગ્યું છે, સમૂહમાં વસતાં તે શીખ્યો છે, સામુદાયિક ઉત્સવો અને ધર્મકાર્યોમા શ્રદ્ધાપૂર્વક ભાગ લઈ વ્યવસ્થિત સમાજરચનામા એક ડગલુ આગળ પણ તેણે ભર્યું છે. આજ આપણે જો પણ ન સમજી શકીએ એવા ટૂંક ભ ડોળવાળો ભાષા પણ આપણે એ પૂર્વજ વાપરતો હતો. એની કલારચનામા એક પાસ ઑસ્ટ્રેલિયન છાયા ઊતરે છે, બીજી પાસ સ્પેનમા દેખાતા વળોટો પણ તેમા ઊતરી આવ્યા છે. એ શુ ? કોઈ ભૂમિસંબધની એમા યાદ તો નહિ રહી ગઈ હોય ? કોઈ મહાપર્યટનનો ઇતિહાસ તો એમા જીવવા નહિ મથતો હોય ? એ પ્રાચીન ભારતવાસી કોણ ? કેવો હશે ? એ શું બોલતો હશે ?

ભારતની જાતિઓ અને ભાષામાં પ્રાચીન ભણકાર

જાતિઓ, પેટા જાતિઓ અને તેમના મિશ્રણમાંથી જેવા

આવતા નૃવંશ વિદ્યાના અભ્યાસીઓ આજના ભારતીય પ્રજાદેહમાં ઑસ્ટ્રોલૉઈડ, નીગ્રોઈડ જેવા પ્રજાઅંશો નિહાળી રહ્યા છે. આપણી ભાષાઓના કોઈ અણધાર્યા ભાષાપ્રયોગોમા એ અતિ પ્રાચીન બોલીનો શબ્દ કે વાણીપ્રયોગ જીવતો રહ્યો છે એમ પણ ભાષાવિદો કહે છે. ભીલ, કોળી, ગોંડ, સંથાલ, નાગ, ખાસી, ટોડા વગેરે આજ આપણને 'અસંસ્કૃત લાગતી જંગલ કે પર્વતનિવાસી જાતોમાં એ અશ્મયુગીય પ્રાચીનતા સચવાઈ પણ રહી હોય. જંગલી કહેવાતો એ પ્રાચીન ભારતવાસી કેવો હશે એની કલ્પના પ્રાપ્ત સાધનો વડે કરવાની રહી. પરંતુ એ કલ્પનામા એક નિશ્ચિત વાત તો આપણે સ્વીકારવી જ રહી: પ્રાગૈતિહાસિક ભારતમાં પ્રાચીન પાષાણયુગથી આજ સુધી ચાલતી આવેલી માનવવ્યવસ્થાના અવશેષો સ્પષ્ટ મળી આવ્યા છે. પ્રાચીનયુગમાં ભાષા હતી, પરંતુ લિપિ નહિ. પ્રાચીન હથિયારો, ઓજારો, ગુફાઓ, પહાડચિત્રો જે જે મળી આવ્યાં છે તે ઉપરથી આપણે એટલું તો કહી શકીએ કે ભારતભૂમિ પ્રાગ્ઐતિહાસિક યુગમાં માનવીને જડી આવી હતી, માનવીએ તેને વસવાટયોગ્ય માની હતી, અને આપણી વનવાસી તથા પર્વતવાસી જાતોમા એ પ્રાચીનયુગનો અંશ કદાચ જીવંત પણ હોય.

સાઠ હજાર વર્ષથી ભારતમાં માનવ-વસવાટ

પાંચ લાખ કે દસ લાખ વર્ષ જૂનો માનવી ભારતમા વસતો હતો કે કેમ તે આજ આપણાથી કહી શકાય એમ નથી. છતા પ્રાચીન પાષાણયુગનો પૃથ્વી ઉપર આરંભ સાઠ હજાર વર્ષ ઉપર થયો એમ માનીએ તો ભારતમા સાઠ હજાર વર્ષથી માનવી વસતો આવ્યો છે એટલુ આપણે બેધડક કહી શકીએ એટલી પ્રાચીનતા પણ શું ઓછી છે? દસ લાખ વર્ષ ઉપરની માનવખોપરી કે પાંચ લાખ વર્ષ ઉપરનાં માનવપાસળાં ભારતભૂમિ ઉપર ન જડે એથી ભારતવાસી અસંતોષ ન સેવે. હજી અકસ્માત અગર શાસ્ત્રીય શોધ-ખોળને ભારતમાં ઘણો અવકાશ છે. શિવાલિક પર્વતમાળામાંથી

મળી આવેલાં પ્રાણીઅવશેષો લાખો વર્ષ ઉપરાંતનાં છે, જેમની સાથે માનવી જીવતો હતો એવો ખાસ શોધકોને થયો છે. સંભવ છે કે આપણાં ગપ ગણાતાં પુરાણોની કાલગણના પ્રમાણે માનવઅસ્તિત્વનાં લાખો વર્ષની સાબીતી આપતા અવશેષો આપણને મળી પણ આવે. મત્સ્યાવતારના મહાપ્રલયની કથામાં કોઈ અતિ પ્રાચીન માનવજીવનનો સંભળાતો ભણકાર સાચો ઠરે! એ જ્યારે થાય ત્યારે. આજનો પાષાણયુગ સુધીનો–સાઠ હજાર વર્ષનો–આપણો ઇતિહાસ ઝાંખો ઝાંખો પણ સાબીત છે એટલું અભિમાન આપણે જરૂર લઈ શકીએ –માત્ર પ્રાચીનતામાં જ અભિમાન લેવા સરખું હોય તો!

૪

સિંધુતટ સંસ્કૃતિ

જૂની સંભાવના

પાષાણયુગના માનવીને ઓળખતા ઓળખતા આપણે આગળ આવીએ તો તે પછી મુખ્યત્વે ઈંટના મકાનો વાપરતો ભારતવાસી આપણને મળી આવે છે. એ અર્ધ પ્રાગ્ઐતિહાસિક ભારતવાસીનું મિલન વર્તમાન યુગની એક નવલકથા સરખું અદ્ભુત તત્ત્વ આપણી સામે મૂકે છે. સિંધુતટ સંસ્કૃતિનો ઉછેર પામેલો માનવી આપણને દેખાયો તે પહેલા – એટલે લગભગ આ સૈકાની પહેલી પચીસી સુધી –એક એવી માન્યતા સ્વીકાર પામી હતી કે ભારતની આદ્ય સંસ્કૃતિ તે વૈદિક સંસ્કૃતિ. ઉત્તર ધ્રુવના પ્રદેશમા, કૉકેશસ પર્વતની ખીણોમા અગર તેથી પણ ઉત્તરે અને પશ્ચિમે વસતી આર્ય નામના વિશિષ્ટ જાતના ભ્રમણ ઈસવીસન પૂર્વે પાચેક હજાર વર્ષ ઉપર શરૂ થયા. એ ભ્રમણ યુરોપમા પણ લંબાયા અને એશિયામા પણ લંબાયા. એશિયામા ભ્રમણ કરતી ટોળીઓમાની એક ઈરાનમા અટકી ગઈ અને તેણે ત્યા જ સ્થાયી વસવાટ કર્યો; બીજી ટોળી હિંદુકુશ ઓળંગી પંજાબના સપ્તસિંધુને નામે ઓળખાતા વિભાગમા આવીને વસી. આર્યોની ટોળી ભારતમા આવી તે પહેલા ભારતમા અતિ પ્રાચીન વસાહતો હતી જે આર્યો કરતા વધારે પ્રાથમિક – જંગલી – અવસ્થામા રહેતી હતી. આર્યોના ભૂમિવિસ્તારમાથી આર્યોને તેમ જ એ પ્રાથમિક જાતોને લડાઈ ઝઘડા શરૂ થયા. પ્રાચીન વસાહતોની પ્રજાને આર્યો

દસ્યુ, અસુર, નાગ, રાક્ષસ, દૈત્ય, વાનર વગેરે નામે ઓળખતા. આર્યો વિજય મેળવતા, આ પ્રાથમિક ભૂમિકાની જાતોને દાસ બનાવતા, કદી સમાજવ્યવસ્થામાં ભેળવી દેતા આગળ વધતા હતા. જૂની વસાહતની અને નવીન આક્રમણ કરનાર આર્યોની વચમાં થતા મહા ઘર્ષણોમાંથી અંતે આર્યોએ અનાર્યો ઉપર વિજય મેળવ્યો. આવી એક વિચારસરણીમાં ભારતની આદ્ય સંસ્કૃતિની શરૂઆત આર્ય આક્રમણને નામે ઓળખાતી હતી.

સંભાવનામાં ફેરફાર

એ સંભાવનાએ ભારતની આદ્ય સંસ્કૃતિને આર્ય તરીકે ઓળખાવી અને એનાથી પ્રાચીન અર્ધસંસ્કૃત કે અસંસ્કૃત જાતોની સંસ્કૃતિને દ્રવિડ નામે ઓળખાવી. વળી આર્યોના આક્રમણ પણ બે વખત થયાં અને બે માર્ગે થયાં એવી પણ માન્યતા સ્વીકાર પામતી જતી હતી. એવામાં વીસમી સદીના ત્રીજા દશકામાં કેટલીક એવી ચમત્કારિક ભૂમિગત શોધખોળ થઈ કે જેને લીધે વૈદિક સંસ્કૃતિની સંભાવના તો કાયમ રહી, પરંતુ ભારતની પહેલી સંસ્કૃતિ તરીકે વૈદિકયુગને સ્થાને સિંધુતટ સંસ્કૃતિ આવીને ઊભી રહી. આર્યો સામે ઘર્ષણમાં આવેલી સંસ્કૃતિ એ કોઈ બર્બરોની અશિષ્ટ સંસ્કૃતિ હતી, આર્યો કરતાં બહુ નીચી નિકૃષ્ટ હતી, આર્યોના ધક્કામાં તે ઊડી ગઈ એવી માન્યતામાં ભારે ફેરફારો કરવા પડ્યા. આખા ઇતિહાસનો નવેસર વિચાર કરવો પડે એવી આ ચમત્કારિક શોધની કથા પણ અત્યંત રસભરી છે.

નવીન શોધની શરૂઆત

હવે લગભગ સો વર્ષ પાછળ આપણે નજર કરવી પડશે. ઈ. સ. ૧૮૫૭ના આઝાદીસંગ્રામના એક વર્ષ પહેલાં આગગાડી માટે કરાચીને લાહોર સાથે જોડતો લોહમાર્ગ તૈયાર કરવાનો હતો. બ્રન્ટન નામની અટકવાળા બે અંગ્રેજ ભાઈઓને આ કામ સોંપાયું. દાહીર અને મહમદ કાસમના આઠમી સદીના શરૂઆતના યુગની યાદ આપતું

બ્રાહ્મણાબાદ નામનું ખંડેર નગર તેમને બહુ ઉપયોગી થઈ પડયું. એના ખંડેરોમાંથી તેમને રસ્તે બાંધવામાં ઉપયોગી નીવડે એટલી ઈંટો તથા પથ્થર મળી આવ્યા. વળી મુલતાનથી લાહોર સુધીનો રસ્તો બાંધતા હરાપ્પા નામનું એક ગામ વચમાં આવતું હતું. એ ગામની પાસે ધૂળથી ઢંકાયલા મોટા મોટા ખંડેરોના ટેકરા ઊભા હતા જેમાંથી પુષ્કળ ઈંટ, માટી, પથ્થર તેમને મળી આવ્યા. સાથે સાથે એ સ્થળેથી નવાઈ જેવી લાગતી ચીજો પણ અધિકારીઓના હાથમાં આવવા લાગી. કનિંગહામ નામના એક અંગ્રેજ સેનાપતિના ધ્યાનમાં આ વાત રહી ગઈ. તેણે પોતાની હિલચાલ અંગે બ્રાહ્મણાબાદ તેમ જ હરાપ્પા બન્ને સ્થળો જોઈ લીધા હતા. ઈ. સ. ૧૮૬૧ માં જનરલ કનિંગહામને ઉત્તરભારતના પ્રાચીન સ્થાપત્યો શોધવાનું કામ સોંપવામાં આવ્યું હતું. બ્રાહ્મણાબાદ તથા હરાપ્પામાંથી અવનવી પ્રાચીન વસ્તુઓ જડી આવી હતી એ હકીકત તેને યાદ હતી. સેનાપતિમાંથી શોધક બનેલા કનિંગહામે હરાપ્પા જઈ જૂના કામદારો પાસેથી પ્રાચીન વસ્તુઓ મેળવવા માંડી, જેમાં તેને અક્ષર મુદ્રાંકિત નાની નાની ખડીની પાટીઓ મળી આવી. એ પાટીઓ ઉપર ન ઉકલે એવી લિપિ તો હતી જ; ઉપરાંત કોઈ કોઈ પાટી ઉપર અનપૂર્ણ નંદિની આકૃતિ પણ કોતરાયલી તેણે નિહાળી. અહીં મળી આવતી વસ્તુઓ ભારતની કોઈ પણ પ્રાચીન વસ્તુ કરતાં તદ્દન જુદી હતી એ તેણે નોંધ્યું. કનિંગહામને વસ્તુઓનું મહત્ત્વ પણ સમજાયું. પરંતુ એ મુદ્રાંકિત પાટીઓ મહત્ત્વની કોઈ પ્રાચીન સંસ્કૃતિ શોધી લાવે છે એવી સ્પષ્ટતા તો ત્યાર પછી સિત્તેર વર્ષે થઈ.

ઓગણીસમી સદીનો એક મહત્ત્વનો દમકો

નૃવંશવિદ્યાને વેગ આપનાર અભ્યાસનો એક વિચિત્ર અકસ્માત અહીં નોંધવો યોગ્ય થશે. બ્રન્ટન ભાઈઓએ હરાપ્પાની પ્રાચીન ઈંટો ઈ. સ. ૧૮૫૬ માં રેલ્વેમાર્ગ માટે ઉપયોગમાં લીધી. ઈ. સ. ૧૮૫૭માં ભારતનો સુવિખ્યાત બળવો. ઈ. સ. ૧૮૫૮ માં ડાર્વિન

નામના પ્રખ્યાત વિજ્ઞાનવિદે Origin of Species—જાતિઓની ઉત્પત્તિ—નામનું ક્રાન્તિકારી પુસ્તક લખી આખા શાસ્ત્રીય વિચારપ્રવાહને એક નવો જ ઝોક આપ્યો. એ જ વર્ષે ફોકનર, પ્રેસ્ટવીચ અને સર જોન ઈવાન્સ નામના ભૂસ્તરશાસ્ત્રીઓએ શોધ કરી કે વિનાશ પામેલી કેટલીક mammals—માતૃદૂધથી ઉછરતી પ્રાણી-જાતો સાથે ચકમકના ઓજારો વાપરતી પ્રાચીન માનવજાતના અવશેષો મળી આવ્યા છે! એ પહેલાં પશ્ચિમના અભ્યાસીઓ એડમ ઈવ નામના માનવપૂર્વજોને પાંચ હજાર વર્ષ કરતા આગળ લઈ જઈ શકતા ન હતા ઈ. સ ૧૮૬૩મા લાયલ નામના વિજ્ઞાનવિદે 'માનવીની પ્રાચીનતા' નામનું પુરાવાઓથી ભરપૂર પુસ્તક બહાર પાડયુ, જે પછી જ પાષાણયુગીય માનવજાતના અસ્તિત્વનો સ્વીકાર થયો નવાઈ જેવી વાત એ છે કે એ જ વર્ષમા સુપ્રસિદ્ધ ભૂસ્તરશાસ્ત્રી બ્રુસફુટ હિંદમા મદ્રાસ બાજુએથી પાષાણયુગના માનવ હથિયારઅવશેષો પ્રથમ શોધી લાવ્યા આમ પૃથ્વીના પડ ઉપર પથરાયેલી માનવજાતની પાષાણયુગ સંસ્કૃતિની એકતાના પ્રથમ દર્શન આપણને થયા પાષાણયુગની સંસ્કૃતિમા માનવએકતા હોય તો વિમાન અને અણુયુગની આપણી આજની જીવનની સંસ્કૃતિ માનવએકતા પ્રાપ્ત નહિ કરી શકે શુ ? એ વિચારને બાજુએ મૂકી આપણે એટલુ જ નોંધીએ કે એ દસકો વિજ્ઞાન—નૃવંશવિદ્યાના અભ્યાસમા બહુ જ મહત્ત્વનો ગણી શકાય. એ જ દસકામા બ્રુસફુટની શોધે ભારતમા પાષાણયુગના માનવીનું અસ્તિત્વ જાહેર કર્યું. એ જ દસકામા કનિંગહામને કોઈ અવનવી પ્રાચીન વસ્તુઓ હડપ્પામાથી જડી, જેમાથી સિત્તેર વર્ષે સિંધુતટ સંસ્કૃતિ નામની અણધારી સંસ્કૃતિ હાથ લાગી

સિત્તેર વર્ષ પછી

કનિંગહામની શોધ સહજ તત્કાલીન ધ્યાન ખેંચી એમની એમ પડી રહી દસકાઓ વીત્યા અને છેક ૧૯૨૦ પછી ભારતીય

પુરાતત્ત્વ ખાતાના શ્રી આર. ડી. બેનરજી નામના ગૃહસ્થે હરાપ્પા સરખું જ મોહન-જો-ડેરો નામનું એક અતિ પ્રાચીન અવશેષોનું સ્થળ અભ્યાસીઓના ધ્યાન ઉપર આણ્યું. એ પછી હરાપ્પા તેમ જ મોહન-જો-ડેરો એ બન્ને સ્થળે ખોદકામ શરૂ થયાં. લગભગ એ જ સમયે શોધક સર્ ઑરેલ સ્ટીને બલુચિસ્તાનના વિભાગોમાં પણ કેટલુંક શોધકામ આદર્યું, જેમાંથી ઈરાન તથા મેસોપોટેમિયાને પણ સાંકળી લેતા કેટલાક અતિ પ્રાચીન અવશેષો મળી આવ્યા. શોધખોળ આગળ વધતાં રાજપૂતાનાના રેતાળ પ્રદેશમાં તેમ જ કાઠિયાવાડના પથરાળ પ્રદેશમાં પણ કેટલાક એવા ટીંબાઓ મળી આવ્યા કે જેમાથી આર્યોના આગમન પહેલાંની, લગભગ ભૂમધ્ય સમુદ્રથી હિંદી મહાસાગર સુધીની કોઈ વ્યાપક સંસ્કૃતિની રૂપરેખાઓ દોરાતી ચાલી. એમાં બહુ મતભેદ છે. હજી એ સંસ્કૃતિપટ પૂરો ઓળખાયો નથી. છતાં મોહન-જો-દેરો અને હરાપ્પાની શોધમાંથી ભારતના પ્રાચીન કાળની એક અણઉકલી કડી જડી આવી, અને આર્યોના આગમન પૂર્વેના એક મહત્ત્વના પ્રકરણ ઉપર પ્રકાશ પડ્યો. હરાપ્પાને હડપ્પા પણ કહે છે અને મોહન-જો-ડરોને મુઆં-જો-દડો પણ કહે છે.

સંસ્કૃતિનું નામકરણ

આ સંસ્કૃતિને કેટલાક અભ્યાસીઓએ હરાપ્પા સંસ્કૃતિ નામ આપ્યું અને કેટલાકે સિંધુતટ સંસ્કૃતિ નામ આપ્યું. એ શોધ-ખોળની ભુલભુલામણી હજી પૂરી ઊકલી નથી. છતાં જેટલી ઊકલી છે એટલા ઉપરથી ઋગ્વેદનાં કેટલાક કથનોના અર્થ સમજાતા જાય છે, અને આર્યોનાં ભારતીય આક્રમણ જે પ્રજા ઉપર થયાં એ પ્રજા આર્યોથી પણ પહેલા ભારતમા વસતી સંસ્કૃત પ્રજા હતી એટલું સ્પષ્ટ થાય છે. માત્ર સંથાલ, ભીલ, કોળી જેવી અશિક્ષિત, અતિ પ્રાચીન, અણસુધરેલી પ્રજા સાથે ભારતમાં આવતાં આર્યોને ઘર્ષણ થયું હતું એવી માન્યતા ઝાંખી પડે છે, અને તેને બદલે નગરકિલ્લામાં વસતી, મકાનો બાંધી શકતી, સાર્વજનિક આરોગ્યમાં

આગળ વધેલી, વ્યાપારકુશળ, ધર્મ અને કલાના સંસ્કારવાળી કોઈ સુધરેલી પ્રજા સામે આર્યોનું આક્રમણ – કે સાથે મિલન–થયું હતું એ વાત સ્પષ્ટ બનતી જાય છે. એ સંસ્કૃતિને દ્રવિડ સંસ્કૃતિ તરીકે અગર અસુર સંસ્કૃતિ તરીકે નક્કીપણે ઓળખાવવાનો લોભ ઉત્પન્ન થાય એવા સાધનો પણ શોધખોળમાંથી મળી આવ્યાં છે. સુર – દેવ એટલે આર્યોનો પ્રકાશિત આદર્શ અને અસુર તે સુર તથા આર્યોનો દુશ્મન એ સામાન્ય ભાવનાના બીજ માત્ર કલ્પનામાં નહિ, દંતકથામાં નહિ, પરંતુ અર્ધઐતિહાસિક ઇતિહાસમાં રહેલાં છે એમ પણ આ શોધથી સ્પષ્ટ થતું જાય છે. એ અસુર સંસ્કૃતિ પશ્ચિમ એશિયામાં આવેલા એસીરિયા સાથે ગાઢ સંબંધ ધરાવતી હતી એવા પણ ભણકારા વાગી રહ્યા છે. કેટલાક અભ્યાસીઓ સિંધુતટવાસી પ્રજાને એસીરિયન સામ્રાજ્યના પૂર્વ થાણા તરીકે પણ ઓળખાવવા મથે છે. કેટલાક અભ્યાસીઓ એ પ્રજાને એસીરિયા સાથે સંબંધ ધરાવતી છતાં એથી યે જૂની પ્રજા તરીકે ઓળખાવે છે. આજ આપણને નવાઈ લાગે એવું એક કથન એ શોધ કહી રહી છે કે ઇસવીસન પૂર્વે ત્રણ હજાર વર્ષ પહેલાં આજનું હિંદ, આજનું પશ્ચિમ હિંદ, આજ પાકિસ્તાન બની ગયેલું ભારત છેક રક્ત સમુદ્રથી યે પાર આવેલી તૈગ્રીસ યુફ્રેતીસ નદીના દોઆબની યે પાર વસતી કોઈ પ્રજાના સંપર્કમાં હતું; કદાચ બન્ને પ્રદેશની પ્રજાઓ એક પણ હોય અને તે દક્ષિણ–પશ્ચિમ એશિયાના મોટા વિસ્તાર ઉપર સ્થાયી નિવાસ પણ કરતી હોય. એ સંસ્કૃતિની શોધખોળ આર્ય સંસ્કૃતિના ઘણા અંધકારમય પ્રદેશો ઉપર પ્રકાશ પાડી શકે એમ છે.

સિંધુતટ સંસ્કૃતિની ભારતીય સીમા

આ સિંધુતટ સંસ્કૃતિ અગર અસુરસંસ્કૃતિને ઓળખાવતાં બે મુખ્ય સ્થળ: એક સિંધુને મળતી ચિનાબ સાથે જોડાયલી રાવી નદીના કિનારા ઉપર આવેલું હરપ્પા–હડપ્પા; બીજું એનાથી

લગભગ ત્રણસો માઈલ દૂર સિંધુતટ ઉપર આવેલું મોહન-જો-ડેરો, જેને મૂળ સિંધી ભાષામા મુંએંજો-દોરો–મુંએં-જો-દડો–મુએલાં–મૃત માનવીઓનો ઢેર–ઢગલો–ટેકરો કહેવામા આવે છે. આ બન્ને સ્થળની શોધખોળ પછી કેટલાક સ્થળો એવા મળી આવ્યા છે કે જેમનો સિંધુતટ સંસ્કૃતિ સાથેનો ગાઢ સંબંધ સ્પષ્ટ થાય છે. હરપ્પાની પાસે સતલજ નદીની પૂર્વે એવાં ચૌદ સ્થળ મળી આવ્યા છે અને મોહન-જો-ડેરોની દક્ષિણે સિંધુતટ ઉપર કરાચી સુધી તથા પશ્ચિમે બલૂચિસ્તાનમા સત્તર સ્થળો મળી આવ્યા છે, જેમા ચન્હુ ડેરો, અમરી, નાલ વગેરે મુખ્ય ગણાય. મધ્ય બલૂચિસ્તાનમાં બ્રાહુઈ ભાષા સરખી દ્રવિડ ભાષા બોલનાર લોકોનો પ્રદેશ છે ત્યા પણ એ સંસ્કૃતિના અવશેષો મળી આવ્યા છે એ ખાસ ધ્યાન ખેંચે એમ છે. સંભવ છે કે જેસલમેર તથા બીકાનેરના રેતાળ પ્રદેશમા આવા કેટલાક સંસ્કૃતિસ્થાનો સંતાઈ રહ્યા હોય. કાઠિયાવાડના રંગપુર ગામ સુધી આ સંસ્કૃતિવિસ્તાર લંબાયલો હતો એવી સાબીતી શોધાઈ છે. આ સર્વ સ્થળો એક જ સંસ્કૃતિના દશ્યો; એ દશ્યો ભારતીય ઇતિહાસના આર્યઆગમન પૂર્વના એક ભવ્ય મહારાજ્યનું પણ સૂચન કરે છે. હિમાલયની પગથારોથી તે બલૂચિસ્તાનના મકરાણ કિનારા સુધી અને તેથી યે દૂર કાઠિયાવાડમા પહોચેલા એક ભૂમિત્રિકોણમા એ રાજ્ય ફેલાયલું હોય એવો સંભવ સ્વીકારાયો છે. એ અનિયમિત ત્રિકોણની એક રેખ સાડાનવસો માઈલ, બીજી સાતસો માઈલ અને ત્રીજી લગભગ સાડાપાચસે માઈલ લંબાતી હોવી જોઈએ. આર્યોને જેનો સામનો કરવો પડચો હતો એ જ–ઘણુ કરીને–આ અસુર સામ્રાજ્ય તે વખતે જે નામ એનુ હોય તે ખરુ !

બે રાજધાનીઓ

હજી એ સંભાવનામા ઘણી અસ્પષ્ટતાઓ છે; છતા એટલું તો કહી શકાય કે આ મહારાજ્યની ઉત્તર રાજધાની હરપ્પામા હતી અને દક્ષિણ રાજધાની મોહન-જો-ડેરોમા હતી. એ સ્થળો

તેમના સત્તાકાળમાં કયે નામે ઓળખાતાં હશે તેની આપણને ખબર નથી. આપણે તો તેમનાં આજનાં નામે તેમને ઓળખીએ છીએ. એક રાજ્યની બે રાજધાની ન હોય એમ માનવાનું કારણ નથી. જરૂર પ્રમાણે આજ તેમ જ પ્રાચીન કાળમાં બે રાજધાનીઓની વ્યવસ્થા જાણીતી ગણાય. મોગલાઈ સમયનાં દિલ્હી તથા આગ્રા, મરાઠાયુગનાં પૂના તથા સતારા, અંગ્રેજી સમયનાં કલકત્તા તથા સિમલા અને આજના મુંબઈ રાજ્યનાં પૂના તથા મુંબઈ એ દ્વિરાજધાનીપ્રયોગો જાણીતા છે. પ્રાચીન કાળમાં પણ એ પ્રથા હતી એનું એક દૃષ્ટાંત કુશાનોનાં શાકલ તથા મથુરા જેવાં બે રાજધાનીઓનાં સ્થળ ઉપરથી મળી આવે છે. અમદાવાદ અને ચાંપાનેર એ ગુજરાતના મુસ્લિમ-યુગની બે રાજધાનીઓ.

સંસ્કૃતિથાણાં અને પશ્ચિમ સુધી સંપર્ક

આમ બે રાજધાનીઓથી વ્યવસ્થિત બનેલું આ સિંધુતટનું અતિ પ્રાચીન મહારાજ્ય વધારે સંશોધન થતાં હજી ઘણી નવી વિગતો આપશે. છતાં થયેલી શોધખોળ અંગે જે જે પરિસ્થિતિ સમજાય છે તે એટલું સૂચન તો જરૂર કરે છે કે એ વિશાળ વિસ્તાર ઉપર એક જ સંસ્કૃતિનો અનુભવ લેતી પ્રજા નિવાસ કરી રહી હતી. મોટા શહેરો તો બે જ જડયાં છે; છતાં ચન્હુ-દડો, દબર-કોટ, કુલ્લી, અમરી, નાલ, અમીલા તથા રંગપુર જેવા પરસ્પરથી દૂર વેરાયલા ગ્રામવિસ્તારોમાંથી મળી આવતી સામગ્રી સૂચવે છે કે આ બન્ને મુખ્ય શહેરોના મહાવ્યાપારની વ્યવસ્થા માટે સ્થળે સ્થળે તેમ જ સરહદો ઉપર એ સત્તાએ થાણા નાખ્યા હતા અને એ થાણાં દ્વારા પશ્ચિમ એશિયાનો સંપર્ક ભારત સાથે સધાયે જતો હતો—દક્ષિણ ભારત સાથે પણ.

સંસ્કૃતિ અને આબાદી

કુદરતને અને માનવસંસ્કૃતિને કેવા નાજુક સંબંધ છે એ આપણે વિચારી ગયા. દૃષ્ટાંત તરીકે કુદરતી ફેરફારો સંસ્કૃતિ ઉપર

કેવી અસર કરે છે તેનો ખ્યાલ સિંધુતટના ફેરફારો આપણને આપી શકે એમ છે. સિંધ. રજપૂતાના તથા પંજાબનો કેટલો ય ભાગ આજ રેતાળ બની ગયો છે, અને એમાં કેટલેક સ્થળે તો આખા રણ ઊપસી આવ્યાં છે. વરસાદ પણ આજ ત્યાં ઘણો ઓછો થઈ ગયો છે, એટલે હિમાલયપોષી વહતી નદીઓ અને એમાંથી ઉપજાવેલી નહેરો એ પ્રદેશને જીવંત રાખી રહી છે પરંતુ ખોદકામમાંથી મળી આવેલાં ઘણાં સાધનો એમ દર્શાવે છે કે ઈસ્વીસન પૂર્વે ત્રીજી સહસ્રાબ્દિમાં આ આખા પ્રદેશની આબોહવા આજના કરતાં જુદી અને વધારે આબાદીપોષક હતી. શહેરોની નિભાવણી ગામડાં કરે. ગામડાંની નિભાવણી કૃષિ ઉપર થાય; કૃષિ માટે ફળદ્રુપ જમીન, વરસાદની વિપુલતા, હથિયાર-ઓજારના સાધનો પૂરાં પાડતા વન-ઉપવન તેમ જ વ્યાપાર થઈ શકે એટલી વિપુલ ધાન્યસામગ્રી અને આબાદી હોવા જોઈએ. એ સિવાય માનવસંસ્કૃતિ વિકસિત થાય જ નહિ અભ્યાસીઓ માનવસંસ્કૃતિના એક મુખ્ય ચિહ્ન તરીકે નગરનિવાસને ગણાવે છે. એ માન્યતા પૂર્ણતઃ સાચી ન હોય તોપણ નગરો સંસ્કૃતિ—આબાદીના સૂચક તો છે જ. વળી નગરો વ્યાપાર અને રાજ્યવ્યવસ્થાની ઉચ્ચ કક્ષાના પણ સૂચક છે. વ્યાપાર તથા રાજ્યવ્યવસ્થાના મૂળમાં કૃષિ વ્યવસાય—કૃષિવિસ્તાર બહુ જરૂરનો ગણાય—નિદાન એ યુગમાં. સિંધુતટ સંસ્કૃતિને આબાદ કૃષિવ્યવસાયનો ટેકો હતો એવા પુરાવા મેળવવા આપણે મળી આવેલા અવશેષો તરફ દૃષ્ટિ કરીએ એ અવશેષો આપણને ઘણું ઘણું કહી જાય છે.

મુદ્રાઓ અને લિપિ

એ અવશેષોમાંથી ધ્યાન ખેંચે એવા અવશેષોમાં મુદ્રાંકિત પાટીઓ—Tablets ને ભાર દઈ ગણાવી શકાય. એ મુદ્રાઓએ વિશ્વભરના પુરાતત્ત્વવિદોને ભાષા તથા લિપિનો એક જબરજસ્ત કોયડો સોંપ્યો છે, જે હજી ઊકલી શક્યો નથી. એ મુદ્રાઓ ઉપર પ્રાણીચિત્રો છે, માનવચિત્રો છે, વસ્તુચિત્રો છે અને ચિત્રાંકનો—

ચિત્રલિપિ પણ છે. ડૉ. પ્રાણનાથ તથા ફાધર હેરાસ જેવા પંડિતોએ મહા પ્રયત્ન કરી લિપિ આછીપાતળી ઉકેલ્યાનો સંતોષ લીધો છે, છતાં એ બન્નેના ઉકેલો પરસ્પર જુદા છે અને તેમાંથી એકે ઉકેલ સર્વસ્વીકાર પામ્યો નથી. ડૉ. પ્રાણનાથ એ લિપિમાં સુમેરિયન લિપિનો પડછાયો નિહાળે છે, જ્યારે ફાધર હેરાસ એ લિપિને કોઈ મીનજાતીય ભૂમધ્ય સમુદ્રતટવાસી પ્રજાની લિપિ સાથે સાંકળે છે. વળી કોઈ વિદ્વાન એ લિપિને ઇજિપ્તની ચિત્રલિપિ સાથે સરખાવે છે. આ લિપિના ચારસો જેટલા ભિન્ન અક્ષરો છૂટા પાડી શકાયા છે. આછા ફેરફારવાળા અક્ષરોને એક ગણીએ તો પ અઢીસો જેટલા વિભિન્ન અક્ષરો તો એમાં દેખાઈ આવે છે. કોઈ પણ મુદ્રા-પાટી કે માટીકામના વાસણો ઉપર એક જ લેખમાં બાર કરતાં વધારે અક્ષરો વપરાયેલા મળ્યા નથી. એ લિપિનું વાચન ડાબેથી જમણે કે જમણેથી ડાબે હાથે થાય કે કેમ એની તો પછી સ્પષ્ટતા થાય જ શાની? લિપિવાચન ઉપરથી જે કાંઈ ઇતિહાસ સ્પષ્ટ થાત તે હજી સુધી થઈ શક્યો નથી. એ ભાષા બોલાતી કેમ હશે એ પ્રશ્ન પણ લિપિઉકેલ સાથે જ ઊકલવાનો. એ આર્ય ભાષા નહિ હોય એમ વિદ્વાનો અનુમાન કરે છે. બલૂચિસ્તાનની 'બ્રાહુઈ' ભાષા જે આજ પણ જીવંત છે તે દ્રવિડ મૂળમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી મનાય છે આર્યો આવતા પહેલાંની આ સિંધુતટસંસ્કૃતિની ભાષા પણ દ્રવિડવર્ગની હોય એવો સભન ઘણા વિદ્વાનો સ્વીકારે છે એથી પણ આગળ વધી કેટલાક અભ્યાસીઓ કહે છે કે દ્રવિડસંસ્કૃતિથી પણ પહેલાંની મુંડા સમૂહની પ્રાચીન ઑસ્ટ્રેલિયન ભાષાને મળતી ભાષામાંથી આ ભાષા તથા લિપિ વિકાસ પામી હોય. ભારતીય સંસ્કૃતિમાં લોકવૈવિધ્યના થર કેવા અને કેટલા પડ્યા છે તેનું આ અણઉકલી ભાષા સચોટ ઉદાહરણ છે.

પ્રશ્નપરંપરા

તો આ મુદ્રા પટીઓ ઉપર મુદ્રાના માલિકોના નામ હશે?

તેમની અટકો અને ઇલ્કાબો એમા લખાયાં હશે? લખાણ અને ચીતરેલી આકૃતિઓ વચ્ચે કાંઈ સંબંધ હશે ખરો? પશુપક્ષી પણ ઠીક ઠીક પ્રમાણમા પાટીઓ ઉપર આકાર પામ્યાં છે. લિપિ અને ચિત્ર વચ્ચે શો સંબંધ? જાહેર લેખો કે દસ્તાવેજો આટલી નાનકડી પાટીમાં આવી શકે ખરા? પ્રેમપત્રો તો આમા નહિ લખાયા હોય? પ્રેમપત્રો માટે આવડી પાટી ટૂંકી પડે–આજ તેમ જ પાચ હજાર વર્ષ ઉપર પણ! કોઈ ઐતિહાસિક બનાવ, સંકેતસંદેશ, કોઈ ઊર્મિકાવ્ય કે ધર્મશ્લોક તો એ મુદ્રા ઉપર નહિ કોતરાયા હોય? લિપિ ન ઊકલે ત્યા સુધી આપણે પ્રશ્ન કરીને અટકી જવું રહ્યુ.

ચિત્રોમાંનાં પ્રાણીઓ

પરંતુ એ અણઊકલી લિપિ કરતા વધારે સમજી શકાતા ચિત્રો આપણને કેટલીક સ્પષ્ટ વાત કહી જાય છે. આપણે આજ પણ ઓળખી શકીએ એવા મુદ્રાચિત્રો આખણે સહજ જોઈ જઈએ. ઘડિયાળને નામે આજ પણ ઓળખાતા નદીના મગરની છબી એ રેખાંકનોમા સારા પ્રમાણમા મળી આવે છે. હજી પણ એ પ્રાણી સિંધુ નદીમા વસવાટ કરી રહ્યું છે. રીંછ, વાનર, શ્વાન, ખિસકોલી અને પોપટ પણ એ મુદ્રાઓમા મળી આવે છે મોટા શિંગડાવાળુ હરણ તથા ટપકીશોભિત કાશ્મીરી સાબર પણ એમા દેખાય છે. આપણા ઓળખીતા શિયાળ તથા વરુ પણ એમા છે ખરા. ઉંદર, નકુલ –નોળિયો, ગરોળી, ઘો, કાચીંડા તથા કાચમાના ચિત્રો પણ સારા પ્રમાણમા અંકિત થયેલા છે. પ્રાચીન સંસ્કૃતિઓની કરોડરજ્જુ વિશાળ સરિતાઓ હતી, એટલે નદીને જ નામે ઓળખાતી આ સિંધુતટ સંસ્કૃતિ વિવિધ માછલાંથી અજાણી તો ન જ હોય. એટલે આ ચિત્રમાલામા માછલી પણ છે. વળી ઘેટા, બકરા, કુક્કર, ઘોડો, નંદિ, ઊંટ, વાઘ, ગેંડા, પાડા તથા હાથી અને બિલાડી પણ ચિત્રમાલામા સ્થાન પામ્યા છે, જો કે ઘોડો એ સંસ્કૃતિમા બહુ જાણીતો ન હતો એવી પણ એક માન્યતા છે. પ્રાચીન–અતિ

પ્રાચીન ભારતને થોડો અજાણ્યો હતો એવી એક માન્યતા હજી શોધખોળના પ્રદેશમાં જ વિહરે છે બિલાડીના ચિત્ર ઉપરાંત બિલાડીના અસ્તિત્વની સાબીની બીજી એક બહુ ચમત્કારિક રીતે સચવાઈ રહી છે હડપ્પામાંથી બિલાડીનાં અસ્થિ તો મળી આવ્યાં છે, પરંતુ ચન્હુદડોમાંથી એક એવી ઈંટ મળી આવી છે કે જે બિલાડી તથા કૂતરાના પંજાને ચાર પાંચ હજાર વર્ષથી સાચવી રાખે છે। ઈંટની અપકવ સ્થિતિમાં એના ઉપર થઈ બિલાડી દોડી હોય અને તેની પાછળ કૂતરો પડ્યો હોય, અને એ બન્નેના પંજાની છાપવાળી ઈંટ પછીથી ભઠ્ઠામાં પાકી બની હોય • તે સિવાય આવી છાપવાળી ઈંટ સમજી શકાય એમ નથી। આ ઈંટમાં શ્વાનમાર્જારની હસ્તી ઉપરાંત બિલાડી તથા શ્વાન વચ્ચેના વૈમનસ્યની જૂની વાત આ હજી કોતરાઈ રહી છે।

હેવાપક્ષેટો

ગેંડા, પાડા તથા હાથી સરખા મહાકાય પ્રાણીઓ આજ તો સિંધુતટ ઉપર દેખાતાં નથી એ પ્રાણીઓના સચવાઈ રહેલા હાડ મળી આવ્યા છે ખરા એ ઉપરથી સિંધુતટ સંસ્કૃતિને આ સર્વ પશુઓનો પરિચય હતો એટલું સાબીત થાય છે ઉપરાંત એ પશુઓનો ત્યાં વસવાટ થાય એવી આબોહવા પણ ત્યારે ત્યાં હતી એમ સિદ્ધ થાય છે આજ એમાં ઘણો ફેર પડી ગયો છે એ યુગમાં હાથી, ગેંડા તથા પાડા રહી ફરી શકે એવું જંગલ તથા એ ગાઢ જંગલને પોષનારો ભારે વરસાદ હતો એમ આપણે સહજ કહી શકીશું ઈંટો પકવવામાં આવતી હતી એટલે બળતણની પણ ત્યારે છૂટ હોવી જોઈએ એ બળતણની વિપુલતા પણ ગાઢ જંગલ અને ભારે વરસાદની જ સૂચક છે

સિકંદરની સવારીના ગ્રીક ઇતિહાસનવેશો પણ કહે છે કે સિંધ અને તેની આસપાસનો પ્રદેશ ઈસવીસન પૂર્વે ચોથી સદીમાં બહુ ફળદ્રુપ હતો આ પ્રદેશની ફળદ્રુપતા અને સારો વરસાદ એગ

લાર્ડ અમલ સુધી અહીં નોંધાયાં છે.

વિપુલ પાક

સિંધુતટ સંસ્કૃતિનાં શહેરોની વિશિષ્ટતા સરખી સુવિખ્યાત જલવાહિની વ્યવસ્થા – Drainage – સારા વરસાદની સૂચક છે. સારી ખેતી અને ભારે અનાજઉત્પાદન સિવાય આ સંસ્કૃતિનો દીર્ઘકાળ સમજી શકાય એમ નથી. શહેરોમાં જલવાહિનીઓ છે, પરંતુ ગ્રામ્યવિભાગમાં નહેરોની રચના દેખાતી નથી એટલે એ સંસ્કૃતિને લાંબા સમય સુધી ટકાવી રાખતા પાકનું પોષણ સારા વરસાદ વગર થઈ શકે જ નહિ. ઘઉં, તલ, વટાણા, રાઈ, કઠોળ, જવ જેવાં અન્ન ત્યાં પકવી શકાતાં હતાં અને રાજસત્તા અગર પંચાયતસત્તા દ્વારા અનાજના કોઠારો ભરી રાખવામાં આવતા હતા એવી નિશાનીઓ પણ ત્યાં મળી આવી છે.

કપાસ પણ ત્યાં સારા પ્રમાણમાં થતો હતો. રાતા રંગે રંગેલું કપાસમાંથી વણેલું કપડું ચાંદીની એક બરણી આસપાસ વીંટળાયલું મોહન-જો-ડેરોમાંથી મળી આવ્યું છે. એ દર્શાવે છે કે કપાસ ત્યા થતો, વણાટઉદ્યોગ ચાલતો અને અનાજની માફક કાપડ સિંધુતટ સંસ્કૃતિની એક મુખ્ય નિકાસવસ્તુ હતી. મેસોપોટેમિયામાં હિંદી કપાસ સિંધુને નામે ઓળખાતો, જ્યાંથી ગ્રીસ જઈ તે સિંધડોનને નામે ઓળખાતો. બળદનો ખેતીમા ઉપયોગ થતો હતો અને પશુપાલન સારા પ્રમાણમાં થતું હતું.

શહેરોની બાંધણી

સિંધુતટસંસ્કૃતિની ખાસ વિશિષ્ટતા તો તેના શહેરોની બાંધણીમાં અને મકાનોની સુવ્યવસ્થિત રચનામા રહેલી છે. શહેરો બે જ જડયાં છે—હરાપ્પા અને મોહન-જો-ડેરો. બીજાં નાના નગરો, કસ્બાઓ અને વહીવટી થાણા પણ હતા. જેનાં બાંધકામ નગરોનાં બાંધકામને મળતાં આવે એવા છે. મોહન-જો-ડેરો તથા હરાપ્પાનાં નગરો લગભગ એક જ યુગમાં બંધાયલા લાગે છે. નગરની યોજના-

બદ્ધ બાંધણી પણ લગભગ એક જ પ્રકારની છે. નગરની આસપાસ અગર તેની પાસેના ભાગમાં રક્ષણાર્થે કિલ્લેબંદી હતી કે કેમ એ વિશે શરૂઆતમાં શોધકો વચ્ચે મતભેદ હતો પરંતુ હવે તો એ માન્ય થયું છે કે બન્ને નગરોને રક્ષણ આપતા બુરજોવાળા કિલ્લાના અવશેષ બન્ને નગરોમાંથી મળી આવ્યા છે. આખા નગરની આસપાસ કિલ્લેબંદી હતી કે કેમ એ શંકાનો વિષય છે. નદીકિનારે એ શહેરો વસેલાં હોવાથી નદીનો જલમાર્ગ તરીકે સારા પ્રમાણમાં ઉપયોગ થઈ શકતો હતો. બલૂચિસ્તાન તથા અફઘાનિસ્તાનના ઘાટને જોડતા રસ્તા એ નગરોને પશ્ચિમ એશિયા સાથે ગાઢ સંબંધમાં મૂકી દેતા હતા.

નગર રચનાની થોડી વિગતો

કિલ્લા ઉપરાન્ત બન્ને નગરોનાં ઈંટેરી મકાનો, તેમની વ્યવસ્થિત બાંધણી, રસ્તાની રચના, જળવાહિનીઓ અને ખાસ કરીને સાર્વજનિક સ્નાનાગાર આપણું ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે. નિવાસ માટેના વ્યક્તિગત મકાનો તેમ જ વ્યાપારીઓની દુકાનોની રચના પણ અભ્યાસીનું લક્ષ્ય દોરે એવી છે. મોટા સ્નાનાગાર સરખા કુંડ કે સરોવરની આસપાસ ઓરડીઓ બાંધેલી છે, જેમાં સ્નાન પછીની વસ્ત્રપરિધાન વ્યવસ્થા થતી હોવી જોઈએ. એ પાણી વહી જવા માટે રચેલી જલવાહિનીઓ પણ આશ્ચર્ય ઉપજાવે એવી રચના પામી છે. હરાપ્પાના બે વિચિત્ર ઢબના હજી ન સમજી શકાય એવા મકાનોના અવશેષ તેમને કોઈ દેવમંદિર, ધર્મમંદિર કે અભ્યાસશાળાનો ભાસ આપે છે. એથી સહજ નાનું પણ એવું જ એક બાધકામ મોહન-જો-ડેરોમાં પણ મળી આવ્યું છે, જેના છાપરાને ટકાવી રહેલા ઈંટના વીસ સ્તંભો મોજૂદ છે. પુરાતત્ત્વ ખાતાના એક વરિષ્ટ અધિકારી શ્રી વ્હીલરના શબ્દોમાં કહીએ તો 'આ બન્ને નગરોમાં એક ગૃહ મધ્ય સ્થળે એવી ઢબે બંધાયલું દેખાય છે કે જે આખી સિંધુતટ સંસ્કૃતિનું ધાર્મિક કે રાજકીય કેન્દ્ર હોય અને આખી સંસ્કૃતિને એ કેન્દ્રમાંથી દોરતું હોય.' વિશાળ સ્નાનાગાર,

ધર્મ કાર્ય કે અભ્યાસ ઉત્તેજતું મધ્યગૃહ સ્તંભનો ટેકો પામતા છત્રથી સુમજ્જ ચોક ભાગ સ્વાભાવિક રીતે શ્રી વ્હીલરના મતને ટેકો આપવા આપણને પ્રેરે હજી સુધી મંદિર તરીકે સ્પષ્ટ ઓળખાઈ આવે એવું મકાન જડયું નથી મોહન જો ડેરો પાસેનો એક બૌદ્ધ સ્તૂપ હજી ઊભો છે સિંધુતટસંસ્કૃતિ અને બૌદ્ધસંસ્કૃતિ વચ્ચે ઘણી સદીઓના છેટા પડયા છે છતા સ્તૂપની રચના ઉપરથી એવું અનુમાન અત્યારે થઈ શકે કે કદાચ સિંધુતટસંસ્કૃતિના કોઈ વિશિષ્ટ દેવમંદિર ઉપર જ બૌદ્ધયુગમા એ સ્તૂપ બાંધી દેવામા આવ્યો હોય આ અનુમાનનો વિરોધ પણ કરવામા આવ્યો છે

મકાનોની રચના

ખાનગી નિવાસના મકાનો પણ લગભગ સરખા હતા અને મકાનોના પદ્ધતિસર બાંધેલા લત્તામા પણ એકસરખી રચના જોવામા આવે છે એક મકાનસમૂહ – લત્તો અને બીજા મકાનસમૂહ વચ્ચે મોટા રસ્તા, અને મુખ્ય માર્ગને કાટખૂણે નાના રસ્તા અને નાની શેરીઓ પણ ગોઠવાઈ ગયેલી છે એ મકાનોમા નિવાસની પણ ગોઠવણ ખરી અને દુકાનોની ગોઠવણ પણ ખરી કેટલેક ઠેકાણે રહેઠાણ અને દુકાન બન્ને ભેગા બંધાયલા જોવામા આવે છે મકાનોમા બારીઓ કેમ રાખવામા આવતી ન હતી તે હજી સમજાતું નથી ઊભી રહેલી ઊંચી દીવાલો બારીઓના ચિહ્નોવાળી નથી કદાચ ઉપરના ભાગમા જાળીઓ હોય. આજ પણ મોટે ભાગે ગામડામા અને કેટલાક જૂની ઢબના શહેરોમા મકાનોની બારીઓ માટે ભારે કૃપણતા સેવવામા આવે છે બારી હોય તો યે તે બીજા માળને કે છાપરાને અડીને રાખવામા આવે છે ઓરડો અંધારિયો જ હોવો જોઈએ, ઘરને બારી જાળી મૂકી કાણું ન બનાવવું. આવી આવી બારી વિરોધી માન્યતાઓ આપણે ત્યા વ્યાપક હતી એ ભૂલવું ન જોઈએ કદાચ એ યુગને અનુરૂપ આવું જ કોઈ વલણ એ સંસ્કૃતિના મકાનોને આજની ઢબની વિપુલ બારીઓથી વંચિત રાખતું હશે. સારા

મકાનોને આજની માફક ત્યારે પણ આગળું, ચોક અને વાડો ખરાં. ઘરમાં જવાનો માર્ગ સામાન્યતઃ મુખ્ય રસ્તા ઉપર રાખવામાં આવતો નહિ, પરંતુ શેરીના પાછલા ભાગમાં થઈને ઘરમાં પ્રવેશાય એવું પ્રવેશદ્વાર રાખવામાં આવતું. આજ પણ આવી પરિસ્થિતિ ઘણે ઠેકાણે જોઈ શકાય છે. આગણાને ફરતી જુદી જુદી ત્રણ કે ચાર ઓરડીઓ મકાનનું સ્વરૂપ ધારણ કરતી. ઓરડીઓ નાની પણ હોય અને મોટી પણ હોય. પ્રત્યેક ગૃહમાં સ્નાનાગાર તો ખરું જ, અને મુખ્ય રસ્તાની જલવાહિનીને મળે એવી પ્રત્યેક ગૃહના સ્નાનાગારનું પાણી લઈ જતી નાની જલવાહિનીઓ પણ ખરી. સ્નાનાગારની ફર્શ-બંધી ઈંટો ગોઠવીને પાકી બનાવવામાં આવતી હતી. કચરો નાખ-વાની કૂંડીઓ જોવામાં આવે છે, પરંતુ મળોત્સર્ગ માટેનાં બંધ સાધનો કે સ્થળો જોવામાં આવતાં નથી. કદાચ સ્નાનાગારની જોડ આ સગવડ હોય એવો પણ એક મત છે. કૂવા પ્રત્યેક ઘરમાં ખરા. મકાનોની રચના, માર્ગયોજના, પાણીવહનની ગોઠવણી કોઈ ઉચ્ચ પ્રકારની સુધરાઈવ્યવસ્થાનું સૂચન કરે છે. આવી સફાઈયોજના કોઈ પણ પ્રાચીન સંસ્કૃતિના નગરોની રચનામાં દેખાતી નથી એ નોંધ-પાત્ર વિશિષ્ટતા છે. કેટલાંક મકાનોની સીડીઓ હજી ઊભી છે એ ઉપરથી એમ લાગે છે કે મકાનોમાં કોઈ સ્વરૂપના ઉપર દળ કે મજલા હોવા જોઈએ. ચૂના દેખાતા નથી. એટલે લોકો શું માત્ર કોલસા વાપરતા હશે? વાસ અને ઘાસ ઉપર માટીના પડ પાથરી છાપરાં બનાવવામાં આવતાં હતાં. માટીનો ઉપયોગ આજના ભાર-તીય બાંધકામમાં વિસરાઈ જાય છે; પરંતુ માટીમાંથી મજબૂત કિલ્લા અને મકાનોની અભેદ્ય દીવાલો રચાતી હતી એ વાત આજના અતિ શોધવારીન યુગમાં ભૂલવા સરખી નથી, સિંધુતટ સંસ્કૃતિએ માટીનું મહત્ત્વ પારખ્યું હતું.

નગરના મુખ્ય વિભાગથી સહજ દૂર કેટલીક ઓરડીઓ બંધા-યેલી છે. કલ્પના પૂછે છે: કારખાનાના મજૂરોની આ ચાલીઓ

હશે ? કે આજના અત્યજવાસનુ કોઈ પૂર્વસ્વરૂપ અહી સચવાઈ ગયુ હશે ? આ ઓરડીઓથી થોડે દૂર દસ ફૂટ વ્યાસના ગોળાકાર ઈંટરી જમીનવિભાગો પણ જોવામા આવે છે અને ગોળાકાર ખાડણિયાઓની આકૃતિ પણ સ્પષ્ટ દેખાય છે, જેમા ઘઉ, જવ અને તેના ફોતરા પણ સચવાઈ રહ્યા છે શહેરની વસતીના ખોરાક માટે અનાજ ખાડવાની સામુદાયિક ફ્લાયદી વ્યવસ્થા અહી હોય તો તેમા નવાઈ નહિ એ ખાડણિયાઓની પાછળ બસો ફૂટ નાબી અને દોઢસો ફૂટ પહોળી કોઠાર સરખી જગા પણ ખડેરરૂપમા દેખાય છે સામુદાયિક અનાજ સાચવવા માટેના આ કોઠારો તે સમયની રાજ્યવ્યવસ્થામા હોવા જોઈએ. આ પ્રથા જૂના શહેરોમા અને ખાસ કરી ભગન કિલ્લાઓમા આજ પણ જોઈ શકાય છે આ ઢબે ગામાત અનાજ ખાડવાની પ્રથા બગાળ તથા કાશ્મીરમા હજી થોડી ઘણી પ્રચલિત છે

કલ્પિત પ્રાણીઓ

વજન તથા માપના કાટલા તેમ જ ગજભગતના સાધનો પણ આ ખોદકામમાથી મળી આવ્યા છે, જે ઉપરથી આ સસ્કૃતિની ઉચ્ચકક્ષાનુ માપ આપણને મળી આવે છે. આ સસ્કૃતિના વિભાગ તરીકે મળી આવેલી મુદ્રાઓ મોટે ભાગે ચોખડી હોય છે અથવા લબચોરસ કે ભૂગળા સરખી પણ હોય છે ન ઓળખાતી લિપિ-વાળા લેખ અને જાણીતા જાનવરોના ચિત્રોનો આપણે ઉલ્લેખ કર્યો સાથે સાથે કેટલાક કલ્પિત, દતકથામા રમી રહેલા પ્રાણીઓ પણ એ મુદ્રાપટીઓ ઉપર અકિત થયેલા છે દતકથા કે દેવકથા સરખા લાગતા દશ્યો પણ એ મુદ્રા ઉપર આકાર પામ્યા છે જે ઉપરથી એ સસ્કૃતિમા દેવકથાઓ કે ધર્મકથાઓ પ્રચલિત હશે એમ અનુમાન આપણે કરી શકીએ પરતુ જબરજસ્ત ખાધ, લટકતી ગળાની ઝૂલ તથા મોટા ઊભા અર્ધચન્દ્રાકાર શિંગડાવાળો વૃષભ એ આ સસ્કૃતિનુ પ્રિય ચિહ્ન હોય એમ લાગે છે

મૂર્તિકલા

આ સંસ્કૃતિની કથા આટલેથી અટકે એમ નથી મુદ્રાંકિત કના ઊંચા પ્રકારની છે અને બૌદ્ધ વૈદિક કોતરકામ reliefની ઝાંખી યાદ આપે એમ છે મકાનોની તથા રસ્તાઓની વ્યવસ્થિત રચના પણ એ યુગકલાની પ્રમાણબદ્ધતાનો ખ્યાલ આપણને આપે છે મકાનોની દીવાલો ઉપર ચિત્ર કે કોતરકામ થયા દેખાતા નથી એ સંસ્કૃતિની ઉચ્ચતાનો ખ્યાલ મળી આવેલા શિલ્પ કે મૂર્તિઅવશેષોમા તેમ જ આભૂષણ અલંકારોની રચનામા પણ મળી આવે છે કેટલીક શિલ્પકૃતિઓ તો એટલી સુંદર છે કે તેમની રચના આટલા પ્રાચીન કાળમા થઈ એમ માનતા પહેલા વિદ્વાનો બહુ ઊંડા વિચાર કરી ચૂક્યા છે હરાપ્પામાથી મળી આવેલી રાતા ચકમકની એક માનવ-મૂર્તિમા કુશાણ અને ગુપ્ત યુગની કલારેખાઓ જાણે ઝગતી જતી હોય એમ લાગે છે વળી ત્યાંથી જ મળી આવેલી નર્તકીની મૂર્તિ સુંદર નર્તનમુદ્રાઓ ઉપરાંત એની બનાવટ અંગે ખાસ ઉલ્લેખ માગે છે એ નર્તકી મૂર્તિનુ મસ્તક, પગ, હાથ તથા વક્ષસ્થળ જુદા જુદા ઘડાઈ નાજુક ચાપ કે ખીલીથી સર્વ એકત્રિત થઈ આખો નર્તકી આકાર લે છે મોહનજોડેરોમાથી મળી આવેલી વસ્ત્રપરિધાન યુક્ત તથા દાઢીવાળા પુરુષની પ્રતિમા પણ એ જ પ્રકારની બનાવટ છે એ જ પદ્ધતિએ રચાયલા નાનકડા વૃષભની આકૃતિ પણ કાન, શૃંગ અને આંખોની અલગ રચનાને મુખ્ય દેહ સાથે જડી દઈ ઊભી કરવામા આવી છે મોહનજોડેરોની સુપ્રસિદ્ધ નર્તકી પણ એ જ કલાનો નમૂનો છે એક સળંગ પથ્થરમાથી મૂર્તિ કોરી કાઢવાની કલા એ ભાવિ ભારતની વિશિષ્ટતા એ વિશિષ્ટ કલાના બીજ સિંધુતટ સંસ્કૃતિમા વવાઈ ચૂક્યા હતા એમ માનવાનુ મન થાય એવી શિલ્પઆકૃતિઓ આ સંસ્કૃતિ આપણને આપે છે વળી પીતી પશિયારા સાથે જુદા જુદા અંગ જોડી આખી મૂર્તિ ઊભી કરવાની આવડત પશ્ચિમ એશિયાની જાણીતી સંસ્કૃતિઓમા હતી એ આવડત સિંધુ-

તટ સંસ્કૃતિના કારીગરોમા હતી એ એટલું તો સ્પષ્ટ કરે છે કે એ યુગના ભારતને પશ્ચિમ એશિયા સાથે નિકટ સંબંધ હતો. છતા એ મૂર્તિઓ ઉપરથી આપણે એ યુગના વસ્ત્રપરિધાનને ઓળખી શકયા નથી. નવસ્ત્રો દેહ અન્ય આધુનિક સસ્કૃતિઓની માફક એ સંસ્કૃતિના કલાવિધાયકોને ગમતો હોય એમ લાગે છે. મૃતિકાના અનેક સ્ત્રી પુરુષ પૂતળા મળી આવ્યા છે–ખાસ કરી સ્ત્રી પૂતળા પરતુ એ યુગના પોશાકનુ જ્ઞાન એ આપતા નથી. માથાના વાળની વિધવિધ ગોઠવણી, માથે પહેરવાના શૃંગાર, ભરચક માળાઓ અને મેખલાઓ તથા વલય આભૂષણો ધારણ કરવાની પ્રથા ત્યારે હતી એમ લાગે છે. કેટલીક પ્રતિમાઓ માત્ર રમકડા પણ હોય અને કેટલીક દેવમૂર્તિઓ પણ હોય. દેવમૂર્તિઓને કેમ અને કયા રાખવામા આવતી હતી એ સમજાતુ નથી. જાહેર ધર્મસ્થાન અને વિધિસ્થાન નગરમા હતા એવુ અનુમાન આપણે જોઈ ગયા. એ અનુમાન હજી નક્કર સત્ય તરીકે સ્વીકારાયુ નથી. છતા જાહેર ધર્મસ્થાનમા કે ખાનગી ગૃહોમા મૂર્તિઓ કયા અને કેમ રાખવામા આવતી હતી તે હજી સ્પષ્ટ થતુ નથી. મૂર્તિ વગરના પણ દેવસ્થાનો હોઈ શકે છે એ નિહાળના આજના બાલીટાપુના હિંદુ મદિરો નિહાળના બસ થશે. બાલીના મદિરોમા કોતરકામ ખરુ; કોતરકામમા અનેક દેવદેવીઓની મૂર્તિ ઊપસી આવેલી ખરી; પરતુ મદિરમા–મદિરના ગર્ભમા મૂર્તિ નહિ અને મૂર્તિપૂજા પણ નહિ એ બાલીમદિરોની વિશિષ્ટતાનો ઉલ્લેખ સિધુતટ સંસ્કૃતિ અગે કરી લઈએ.

અલંકારો

જ્યા જ્યા શોધખોળ થઈ છે ત્યા ત્યા મણકા અને આભૂષણોના ટુકડા તો મળી જ આવ્યા છે, પરતુ સદ્ભાગ્યે એ યુગના આભૂષણો સમજાઈ જાય એવા આખા અને આખા અલકારો પણ મળી આવ્યા છે. ગલુબદ, કદોરા, માળા, બાજુબંદ જેવા આખા આભૂષણો બન્ને નગરોમાથી મળી આવ્યા છે. હરાપ્પામા મજૂરોના સ્થળ તરીકે

એક જ નમૂનારૂપ છે. લગભગ નદીઓના પાણી ફરી વળવાને કારણે ફરી ફરી મકાનો બંધાયાં લાગે છે. જે સંસ્કારછાપ પહેલા પડમાં દેખાય છે તે જ છાપ નવમા થરમા પણ દેખાય છે. પહેલા થરની લિપિ એ જ લગભગ છેલ્લા થરની લિપિ. સિંધુતટ સંસ્કૃતિ અતિ સંરક્ષક–Conservative હશે? હિંદવાસીઓને માથે આજ પણ ઘેલછાભર્યો સંરક્ષકપણાનો દોષ મૂકવામા આવે છે. એ વારસો સિંધુતટ સંસ્કૃતિનો તો નહિ હોય? પરંતુ દોષ મુકાય છે એવી જડ, બધિર અને જક્કી ભારતીય સંસ્કૃતિ ન હતી એમ આપણે આગળ જોઈ શકીશું. પ્રાચીન સંસ્કૃતિઓમા આજનો યુગ માગે એવા ઝડપી ફેરફારોની શક્યતા જ ન હતી. સિંધુતટ સંસ્કૃતિ લગભગ હજાર વર્ષોને પોતાનામાં સમાવતી સંસ્કૃતિ હતી. એ આપણું પ્રથમ ભારતીય મહારાજ્ય હોવાનો પણ સંભવ પૂરેપૂરો દેખાય છે. ભારતીય સંસ્કૃતિના ઇતિહાસમાં હવે સિંધુતટ સંસ્કૃતિને સ્થાન આપ્યા વગર ચાલે એમ નથી. હજારો વર્ષના ભારતીય સંસ્કૃતિ 'વ્યવસાય'નું એ પહેલું જ્ઞાત પડ. વીસમી સદીએ આપણને આપેલી એ નૂતન બક્ષિસ. એને હવે એક સામટી જોઈ લઈએ.

સિંધુતટ

એને હરપ્પા કે મોહન-જો-ડેરો–હડપ્પા–મોહન-જો-દડો સંસ્કૃતિ કહેવી, એને દ્રવિડ સંસ્કૃતિ કહેવી, એને અસુર સંસ્કૃતિ કહેવી કે એને સુમેરિયન સંસ્કૃતિ કહેવી એનો નિર્ણય હજી થઈ શક્યો નથી. એને સિંધુતટ સંસ્કૃતિ કહેવી અને તેને ભારતીય સંસ્કૃતિના વિશાળ પટનુ પહેલુ પડ માનવું એ વધારે યોગ્ય લાગે છે–જો કે પાકિસ્તાનમા આજ ખેંચાઈ ગયેલો એ ભૂમિપ્રદેશ ભારતીય સંસ્કૃતિ સાથે જોડાયલા નવા અંકોડા ભારતને શોધવા દેશે કે કેમ એ નાજુક પ્રશ્ન છે. એ સંસ્કૃતિની કરોડરજ્જુ સરખી સિંધુ નદી આજ અસ્તિત્વમા છે. એ જ સિંધુતટે આર્યપૂર્વજો આવીને વસ્યા હતા અને એ જ તટ ઉપર તેમણે વેદને રચ્યો અને વેદને ગાયો છે.

સમયાવલોકન

પશ્ચિમ દિશામાં ઇરાનની સરહદ સુધી આખા બલૂચિસ્તાન તથા અફઘાનિસ્તાનના કેટલાક ભાગને એ સંસ્કૃતિ આવરી રહી હતી. ઉત્તરે અને પૂર્વે એક પાસ હિમાલયની પગથીઓ એ સંસ્કૃતિને નિહાળી રહી હતી, અને કદાચ જયપુર–દિલ્હી સુધી લંબાતો રાજપૂતાનાનો કેટલો યે ભાગ એ સંસ્કૃતિની અસર નીચે હોવો જોઈએ. તેની દક્ષિણ સરહદ કચ્છ–કાઠિયાવાડ સુધી લંબાયલી હતી. દરિયાનો અનુભવ એ સંસ્કૃતિને ખરો.

આ સંસ્કૃતિ ઇસ્વીસન પૂર્વે ૩૦૦૦ કે ૪૦૦૦ વર્ષ ઉપર અસ્તિત્વમાં આવી. ઈ. સ. પૂર્વે ૧૫૦૦–૨૫૦૦ બહુ નજીક લાગે છે. તેનું સ્વતંત્ર જીવન ઓછામાં ઓછા હજાર વર્ષ સુધી ચાલ્યું હોવું જોઈએ. કદાચ પ્રાચીનતામાં એ બીજી જાણીતી પ્રાચીન મનાતી સંસ્કૃતિઓ કરતાં આગળ વધી જાય–જો કે પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોને પણ પ્રાચીનતા પોતાની બાજુએ ખેંચવાનું મમત્વ આપણા મમત્વ કરતાં ઓછું નથી.

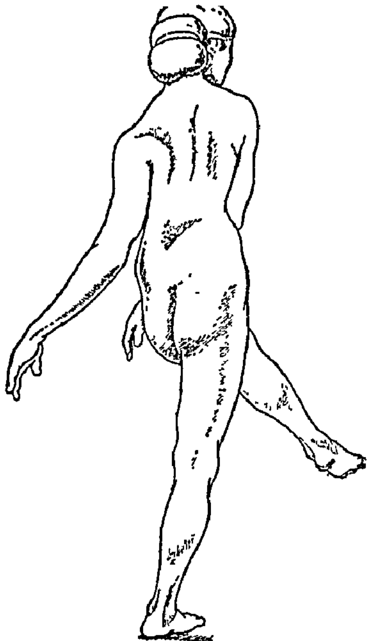
એક સહસ્રાબ્દિ સુધી ભારતભૂમિ ઉપર વિસ્તરેલી આ સંસ્કૃતિ નગરસંસ્કૃતિ કહી શકાય. એ નગરસંસ્કૃતિ હોય નહિ તો એનો આટલો વિસ્તાર ન હોઈ શકે એમ અભ્યાસીઓ માને છે. એ સંસ્કૃતિના બે મથક : એક હરાપ્પા અને બીજું મોહન-જો-ડેરો. એ આજના નામ. સંસ્કૃતિના અસ્તિત્વકાળે એ કયે નામે ઓળખાતાં હશે એ આપણે જાણતા નથી. હરાપ્પા રાવી નદી ઉપર અને મોહન-જો-ડેરો સિંધુ નદી ઉપર. બન્ને નગરો વચ્ચે લગભગ ત્રણસો માઈલનું અંતર. એ બન્ને કેન્દ્રસ્થાનેથી રાજસત્તા અને ધર્મસત્તાની લગામ આખા વિશાળ પ્રદેશને કાબૂમાં રાખતી હતી. વરસાદ આજના કરતાં ત્યારે વધારે પ્રમાણમાં પડતો ત્યારે અહીં વન હતાં, વનપશુઓ હતાં અને પાળેલાં પ્રાણીઓ પણ હતાં; કૃષિક્ષેત્રો હતા, ક્ષેત્રોને જીવંત રાખતાં ગામડાં હતાં; અઢળક પાક થતો, એના ઉપર શહેરોની

હરપ્પા અને મોહન-જો-ડેરોની
મુદ્રામાં કોતરેલો નન્દી

બિહારમાંથી મળી આવેલી
પૃથ્વીમાતાની સુવર્ણઆંગી

હરપ્પાની નર્તક મૂર્તિનું ચિત્ર

આબાદી નભતી અને વધારાનું અનાજ દેશપરદેશ નિકાસ થતું. સપ્તસિંધુ પ્રદેશની સરિતાઓ તથા મકરાણ, કચ્છ અને કાઠિયાવાડનો સમુદ્ર આ સંસ્કૃતિને જલમાર્ગ આપતા. અફઘાનિસ્તાન, ઈરાન તથા પશ્ચિમ એશિયાની જાણીતી સંસ્કૃતિ–ભૂમિ સુધી લંબાયલા સ્થળમાર્ગો સિંધુતટ સંસ્કૃતિની વ્યાપારવણઝારને દૂર દૂર સુધી પહોંચાડતા, અને દૂર દેશોના વસ્તુઓ તથા સંસ્કાર આપી વણઝારને પાછા લાવતા, સ્થળે સ્થળે વ્યાપારના ઉપયોગમાં આવે એવા નગરો, કસબાઓ તથા થાણાં પણ એ સંસ્કૃતિએ સ્થાપેલા હતા. સુવર્ણ-ચાંદીના ઘરેણાં તથા રત્નોના અલંકાર વાપરી શકાય એવી આબાદી આ સંસ્કૃતિએ પ્રાપ્ત કરેલી હતી. કારીગરીમાં એ પ્રજા આગળ વધેલી હતી એમ ત્યાં મળી આવતા રમકડાં, મૂર્તિઓ તથા મુદ્રાઓ કહી રહ્યાં છે. વ્યાપારસૂચક વજનમાપના સાધનો પણ એ સંસ્કૃતિએ ઊભા કર્યાં હતાં.

નગરરચના વ્યવસ્થિત, યોજનાબદ્ધ માર્ગોવાળી, આરોગ્યરક્ષણને અગ્રત્વ આપતી, જાહેર સ્નાનાગાર તથા — કદાચ — ધર્મવિધિના મંદિરથી સુશોભિત અને સંરક્ષણ માટે કિલ્લાકોટથી રક્ષિત હતી. કૃષિના ઓજારો સાથે યુદ્ધીય હથિયારો મળી આવ્યાં છે, પરંતુ આ સંસ્કૃતિની યુદ્ધ કે રક્ષણ વ્યવસ્થાની વિગતો ચોક્કસ સમજાતી નથી.

નૃત્યગીતનો શોખ એ પ્રજામાં હતો. સમાજનો કોઈ વિશિષ્ટ વર્ગ ગીતનૃત્યનો ધંધો લઈ બેસતો હશે ખરો? ગૃહસ્થજીવનમાં નૃત્યગીતની કલા પ્રવેશી હતી ખરી? ધર્મને અને નૃત્યગીતને કશો સંબંધ હતો કે કેમ? એ પ્રશ્નો હજી ઉત્તર માગી રહ્યા છે. જો કે નર્તકી અને નર્તક બન્નેની મૂર્તિઓ એ સંસ્કૃતિની સંગીત અભિમુખતાનું સ્પષ્ટ સૂચન કરી રહી છે.

એ પ્રજા ભણેલી હતી. એને અક્ષરજ્ઞાન હતું. પ્રાચીન પ્રજાઓની માફક ચિત્રલિપિમાંથી આગળ વધી રહેલી એ સંસ્કૃતિ શું લખી ગઈ છે એનું આપણને હજી જ્ઞાન નથી. મુદ્રાપાટી ઉપર કોતર

ગયેલા લેખો આપણને ઘણું ઘણું કહી શકે એમ છે. પરંતુ જ્યાં સુધી એ લિપિ આપણે ઉકેલી ન શકીએ ત્યાં સુધી સિંધુતટ સંસ્કૃતિ આપણે માટે એક કોયડો જ છે. પ્રાચીન સંસ્કૃતિઓની ઊકલી ચૂકેલી ઇજિપ્ત, સુમેર, બાબીલન કે ફીનીશિયાની લિપિમાંથી એકે લિપિ સાથે હજી એ લિપિ બંધબેસતી બની નથી, જો કે બ્રાહ્મી લિપિ સાથે એને સાંકળવાના પ્રયત્ન પણ થાય છે ખરા.

એ સંસ્કૃતિમાં ધર્મસ્થાન કે ધર્મમંદિર સ્પષ્ટ દેખાતાં નથી છતાં તેમાં ધર્મતત્ત્વ સારા પ્રમાણમાં વ્યાપક હતું, દેવદેવીઓની મૂર્તિઓ મળી છે. એ જોતાં એમ લાગે છે કે શક્તિપૂજન—માતૃપૂજનનો ધર્મપ્રકાર ઠીકઠીક પ્રચલિત હશે. સાથે પ્રકૃતિનાં તત્ત્વો તથા વૃક્ષપૂજા પણ ખરી. શિવ—પશુપતિ અને લિંગપૂજાના અવશેષો એમ પણ કહી શકે કે સિંધુતટ સંસ્કૃતિદીધા કેટલાંક ધર્મતત્ત્વો આજનું ભારત હજી સાચવી રહ્યું છે. આજનાં ઇરાન, પેલેસ્ટાઇન, સીરિયા મેસોપોટેમિયા અને ઉત્તર અરબસ્તાન સાથે એ સંસ્કૃતિને સારું ઓળખાણ હતું એ આખો વિભાગ એક જ સંસ્કૃતિનો વિસ્તાર હોય—કદાચ—અરસપરસ ગાઢ સંસર્ગ હતો એ ચોક્કસ.

વેદકાળ પહેલાંનું પણ ભારતીય સંસ્કૃતિનું એક પડ જીવંત હતું એમ સિંધુતટની શોધખોળે સાબિત કર્યું. એ સંસ્કૃતિ વિકસાવનાર પ્રજા કયી હશે? મળી આવેલા મુદ્દાનો અંગઅભ્યાસ કરવાનું પણ શોધકો ચૂક્યા નથી. કહે છે કે એ પ્રજામાં આર્ય દેહના લક્ષણો દેખાતા નથી. સેમેટીક અને ક્વચિત્ ઓસ્ટ્રોલોઇડ મુખમાપ સ્પષ્ટ થાય છે વેદમાં ચીબા નાકવાળા અસુરો વર્ણવાયા છે. સિંધુતટ સંસ્કૃતિની પ્રજાના નાક ચપટાં અને બેઠેલાં હોય એમ તપાસમાં નીકળી આવ્યું છે. પ્રજાકીય લક્ષણો માનવદેહ ઉપર લાંબા કાળ સુધી જડાઈ રહે છે એ જેમ એક પક્ષે સાચું છે તેમ એ લક્ષણો સંજોગો બદલાતાં ઝડપથી ફેરફાર પામે છે એ પણ સાચું છે. અત્યારે તો એ માન્યતા છે કે આ પ્રજા આર્યોથી ભિન્ન હતી.

સિંધુતટ સંસ્કૃતિને આર્યોએ ઉથલાવી પાડી. ખરેખર શી રીતે એ કાર્ય થયું એ સ્પષ્ટ થતું નથી આર્ય અને અનાર્ય ઘર્ષણ તથા બન્ને વચ્ચેના સુમેળ અને મિશ્રણનું માપ આજ આપણને મળે એમ નથી છતાં વેદમાંની કેટલીક ન સમજાતી બાબતો સિંધુતટ સંસ્કૃતિએ સ્પષ્ટ કરી આપી છે બન્ને વચ્ચે યુદ્ધો થયાં છે સાથે સાથે બન્ને વચ્ચે સગપણ–સંબંધના સમન્વય પણ થયા હોવા જોઈએ આર્યોના મહત્ત્વના દેવ ઇન્દ્રની પત્ની શચી પુલોમા અસુરની પુત્રી હતી આર્ય ભાર્ગવ શુક્રાચાર્ય અસુરોના ગુરુસ્થાને હતા એ પ્રાચીન સ્થાનોમાં સંસ્કૃતિસમન્વયની પ્રક્રિયા સચવાઈ રહી લાગે છે

એ સંસ્કૃતિમાં રાજાઓ કે રાજવંશો કયા કયા થઈ ગયા, રાજજીવનની સ્પષ્ટ રચના કેવી હતી ધર્મગુરુઓ કોણ હતા, સ્ત્રીઓ શું સ્થાન ભોગવતી હતી એ મહાપ્રશ્નો હજી ઉકેલવા બાકી છે આજ તો આપણે એટલું જ જાણી શક્યા છીએ કે વૈદિક સંસ્કૃતિ પહેલાંની આ સિંધુતટ સંસ્કૃતિ ભારતીય સંસ્કૃતિનું પ્રથમ સીમાચિહ્ન બની રહી છે એણે આપેલો કેટલોક વારસો હજી આપણે ભોગવી રહ્યા છીએ આપણી વાણીમાં એ સંસ્કૃતિના શબ્દો, વાક્યરચનાઓ કે ઉચ્ચારણ સચવાઈ રહ્યાં છે ખરાં? એ સંસ્કૃતિની કથી કયી કથાઓ આપણી કથાઓને સર્જી રહી છે? એમાંથી આપણે શું લીધું? શું ટાળ્યું? એ સંસ્કૃતિ સાથે આપણને જોડનાર કયી કયી આકૃતિઓ આપણા આજના જીવનમાં મોજૂદ છે? એવી કેટલી યે બાબતો નીકળી આવશે કે જે આ ચાર કે પાંચ હજાર વર્ષ ઉપરની સંસ્કૃતિમાંથી આપણે જાળવી રાખી હોય શિવ તથા શક્તિપૂજનના ભણકારા સિંધુતટ સંસ્કૃતિમાંથી આપણને સંભળાયા છે વીંટી, અલંકાર, વસ્ત્ર ગોની શામાં એ સંસ્કૃતિની છાપ નહિ પડી હોય?

લિપિ વંચાશે ત્યારે સિંધુતટ સંસ્કૃતિના મૂલ્યાંકન ફરી કરવાનાં રહેશે સાથે સાથે આખી ભારતીય સંસ્કૃતિના પણ!

૫

વેદકાલ : આર્યઆક્રમણ અને સ્થિરનિવાસ

વૈદિક સંસ્કૃતિનો ઉદય

સિંધુતટ સંસ્કૃતિના અસ્ત સાથે વૈદિક સંસ્કૃતિ ઉદય પામે છે એવો હવે મોટા ભાગના અભ્યાસીઓનો મત છે. સિંધુતટ સંસ્કૃતિના અસ્તમાં આર્યો કારણભૂત મનાય, પરંતુ કેટલે અંશે એ હજી કહેવું મુશ્કેલ છે. વેદની ઋચાઓમાં વર્ણવાયેલા દેવ-અસુર કે આર્ય-અસુર યુદ્ધોને સમજવા માટે સિંધુતટ સંસ્કૃતિને અસુર સંસ્કૃતિ કહી શકાય? આર્યો અને અસુરો વચ્ચેના યુદ્ધ અને બન્ને જાતિઓ વચ્ચેનું વૈમનસ્ય વેદમાંથી સ્પષ્ટ નીકળી આવે છે. સાથે સાથે બન્ને જાતિઓના સમન્વયની રેખા પણ દેખાતી ચાલી આવે છે. ઇન્દ્ર પોતે જ પુલોમા અસુરની પુત્રી શચીનો પતિ !

આર્યો મૂળ ભારતવાસી કે પરદેશી ?

આર્યો અસલથી જ ભારતવાસી પ્રજા છે કે પરદેશથી આવેલી પ્રજા છે એ વિષે પણ ઠીક ઠીક મતભેદ છે. પશ્ચિમના વિદ્વાનો તો આર્યોને ભારત બહારથી જ આવેલી પ્રજા તરીકે ઓળખાવે છે. એ સામે કેટલાક ભારતીય વિદ્વાનો આર્યોને ભારતના આદિનિવાસી માને છે અને બહારથી આક્રમણ કરી તેઓ અહીં વસ્યા એમ માનવાની ના પાડે છે. છતાં મોટા ભાગના ભારતીય સંસ્કૃતિના અભ્યાસીઓ પશ્ચિમના વિદ્વાનોની સંભાવનાને જ અનુમોદન આપે છે, એટલે

આપણે પણ અહીં એ જ વિચારણા સ્વીકારતી રહી. આર્યો બહારથી આવેલો પ્રજાવિભાગ હતો, તેમણે ભારતના વાયવ્ય માર્ગે એક અગર બે ટોળામાં ભારત ઉપર આક્રમણ કર્યું હતું, અને તેમની સામે થનારી સ્થાનિક અસુર સંસ્કૃતિ સામે ઝૂઝી તેને પરાજિત કરી ભારતમાં સ્થાન અને સત્તા મેળવી લીધાં હતાં એવો મત અત્યારે ગ્રાહ્ય થઈ ચૂક્યો છે. એ મત અનુસાર ભાષાના અને માનવવંશવિસ્તારના અંકોડા ઠીક ઠીક ગોઠવી શકાય છે અને કેટલા ય ભાષાકીય તથા પ્રજાકીય પ્રશ્નો ઉપર એથી અજવાળું પડી રહ્યું છે, એટલે અહીં એ સંભાવનાને માન્ય કરીને આપણે આગળ ચાલીએ.

સંસ્કૃતના અભ્યાસે ઉપજાવેલો વિચારવિપ્લવ

જેમ સિંધુતટ સંસ્કૃતિની શોધ એ ભારતીય ઇતિહાસમાં વીસમી સદીનો ચમત્કાર મનાય, તેમ આર્યોના આક્રમણનો ઇતિહાસ ઓગણીસમી સદીના અભ્યાસનો એક પરમ ભવ્ય ચમત્કાર માની શકાય. એ શોધના મૂળમાં પશ્ચિમના વિદ્વાનોનો સંસ્કૃતભાષાનો અભ્યાસ કારણરૂપ હતો. પશ્ચિમની પ્રજાઓએ પ્રથમ પંદરમી સદીથી વ્યાપાર અર્થે હિંદમાં આવી રાજસત્તા પણ સ્થાપવા માંડી હતી, જે ત્રણેક સદીમાં તો સાર્વભૌમ બની રહી. સત્તરમી-અઢારમી સદીના એ પરપ્રજાના રાજકીય સંબંધોને અંગે હિંદને, હિંદની ભાષાને તથા હિંદી સંસ્કૃતિને ઓળખવાની એ વિજયી પાશ્ચાત્યોને જરૂર પડી. ભારતીય સંસ્કૃતિનું ત્યારે મધ્યબિંદુ સંસ્કૃત ભાષા. આજ પણ આર્ય સંસ્કૃતિનું હાર્દ સમજવા માટે સંસ્કૃતનો અભ્યાસ જરૂરી છે જ. અઢારમી સદીના અંતમાં એક ફ્રેન્ચ પાદરી કર્દોને તથા સુપ્રસિદ્ધ અંગ્રેજ વિદ્વાન સર વિલિયમ જોન્સને પ્રાચીન સંસ્કૃતના અભ્યાસમાં એમ જણાઈ આવ્યું કે યુરોપની પ્રાચીન લૅટીન તથા ગ્રીક ભાષાના પાયારૂપ શબ્દો તથા કેટલીક વ્યાકરણરચના સાથે સંસ્કૃતભાષા બહુ જ સામ્ય ધરાવે છે. આટલું બધું પડતું સામ્ય એક જ કારણે હોઈ શકે. એ ત્રણે ભાષાઓ એક સામાન્ય મૂળ ભાષામાંથી વિકસી

હોવી જોઈએ એ ત્રણે ભાષાઓના મૂળમા ત્રણેને પોષણ આપતી એક સામાન્ય માતૃભાષા હોવી જોઈએ. અને એ સર્વસામાન્યભાષા વાપરતી પ્રજાનો કોઈ ભાગ પૂર્વમા ગયો હોવો જોઈએ, કોઈ ભાગ પશ્ચિમમા ગયો હોવો જોઈ એ અને કોઈ ભાગ દક્ષિણમા ગયા હોવો જોઈએ આમ જતે જતે, ભ્રમણ કરતે કરતે, અગર કોઈ ભૂમિમા સ્થિરતા પ્રાપ્ત કરતે કરતે તેમણે પોતપોતાની અલગ ભાષાઓ વિકસાવી ખરી, છતા માનવજાતના આદ્ય સબધો દર્શાવનારા શબ્દોનું સરખાપણુ એ ત્રણે ભાષામા ચાલુ રહ્યું.

ભાષા-ઝૂમખાંની શોધ

આ વચણ ગ્રાહ્ય થયુ અને ભાષાઅભ્યાસ વધતો ચાલ્યો અનેક પશ્ચિમના વિદ્વાનોને પ્રજાના સચલનોમા તેમ જ ભાષાની સરખામણીમા ભારે રસ ઉત્પન્ન થયો. અને પછી તો મુખ્ય ઉપ રાત ખડખડની પેટાભાષાઓ અને દેશદેશની રાષ્ટ્રીય ભાષાઓમા પણ શબ્દસામ્ય અને મળતા નિયમો જડતા ગયા. અને ઓગણીસમી સદીમા પશ્ચિમના બોપ તથા મેક્સમુલર સરખા મહાન અભ્યાસીઓએ એમ નક્કી કર્યું કે સસ્કૃતનુ સામ્ય ધરાવતી ભાષાઓના ઝૂમખાને Indo-European — આર્ય-યુરોપીય — નામે ઓળખવું કારણ એ આખુ ભાષાઝૂમખું આર્યભ્રમણ પહેલા વપરાતી સામાન્ય ભાષામાથી જન્મ્યુ હતુ. એ આર્ય યુરોપીય ભાષાની શોધમાથી આર્યો તથા આર્યેતર જાતિઓના પરિભ્રમણનો એક રોમાચક ઇતિહાસ ઊભો થયો પ્રાચીન પ્રજાઓના સપર્કો અને સઘર્ષોની કથનીઓ ગૂથાઈ, આર્યેતર પ્રજાની સસ્કૃતિ, ભાષા અને સચલનો સ્પષ્ટતા ધારણ કરવા લાગ્યા, દ્રવિડપ્રજા - કે તેની કલ્પના જાગ્રત થઈ, આર્યેતર ભાષાઓના ઝૂમખા પણ જડી આવ્યા, જેમાથી સુમેર-હેમીટીક તથા સેમેટીક ભાષાઓ ઓળખાઈ અને આર્ય-યુરોપીય ઝૂમખા કરતા પણ વધારે પ્રાચીન પુરવાર થઈ. આમ આ અભ્યાસના અનેક પરિણામોમાથી આર્યો કરતા પણ જૂની ભાષા

અને જૂની સંસ્કૃતિઓનું અસ્તિત્વ સ્વીકાર પામ્યું, અને ભાષા અંગે પ્રશ્નો તથા પ્રજા અંગે સંસ્કૃતિઓના કેંક પ્રદેશો ઉપર અજવાળા પડ્યા. આર્ય–યુરોપીય ભાષા પણ પાછી બે વિભાગોમાં વહેંચાઈ ગઈ, જેમાંના એક વિભાગને લૅટીન Centum સેન્ટમ નામ આપવામાં આવ્યું અને બીજા વિભાગને સંસ્કૃત शतम् નામ આપવામા આવ્યું. જો કે બન્ને અર્થ તો સોના અંક તરીકે સરખા જ થાય છે.

આર્ય–યુરોપીય પ્રજાની સંભાવના

આમ આ આર્ય–યુરોપીય મૂળ ભાષાની વિચારણામાથી એક આદ્ય આર્ય–યુરોપીય પ્રજાની પણ સંભાવના જાગ્રત થઈ. એ પ્રજા કૃષિસંસ્કૃતિની ભૂમિકાએ પહોચી હતી; ઘોડા સરખા જાનવર પાળી તેમને ઉપયોગમા લેતી હતી; પિતૃપદને મહત્ત્વ આપતી સમાજરચના તેણે વિકસાવી હતી; ત્રાંબા તથા કાંસાનો ઉપયોગ તે કરી જાણતી હતી – જો કે હજી લોખંડનો ઉપયોગ તેને જડયો ન હતો; કુદરતના સામર્થ્યો અને સત્ત્વોમાથી પૂજનીય દેવોની કલ્પના તેણે ઉપજાવી હતી અને પૂજનના ધાર્મિક વિધિ પણ તેણે નક્કી કર્યા હતા.

અતિ ઝીણવટનાં પરિણામ

શબ્દસામ્ય ઉપરથી થતા આવા અભ્યાસને અક્ષરશઃ સાચો માની તેમાથી કડીબદ્ધ અનુમાન કરવાની ભૂલ આપણે ન કરવી જોઈએ. જેમ મૂળ ભાષાના કેટલાક શબ્દો પછીની ભાષાઓમા સચવાઈ રહ્યા છે તેમ કેટલાક લુપ્ત પણ થઈ ગયા છે. સુપ્રસિદ્ધ સંસ્કૃત વિદ્વાન કીથ આ અભ્યાસમા રહેલા ભયને ઓળખાવતા કહે છે કે, 'આ શબ્દોની સાક્ષી ઉપર જ માત્ર અવલંબન રાખી આપણે ચાલીએ તો એમ જ માનવુ પડે કે આપણા આર્ય–યુરોપીય પૂર્વજો ઘીને ઓળખતા હતા, પરંતુ દૂધને નહિ; બરફ અને પગને જાણતા હતા, પરંતુ વરસાદને કે હાથને તેઓ ઓળખતા નહીં!' કારણ એ શબ્દોનું સામ્ય સચવાઈ રહ્યું નથી! આવાં બેહૂદાં અનુમાનોને શક્ય

બનાવતી નિરર્થક ઝીણુંવટ બાજુએ મૂકીએ તો પણ ભાષામાં રહેલું કોઈ પ્રાચીનકાળનું સામ્ય અને ભાષા બોલનારી પ્રજાઓની એકતાના ભણકાર એ ભાષાઝૂમખામાં સંભળાય ખરા. પેટાભાષાઓ કેટલી યે લુપ્ત થઈ ગઈ અને કેટલી યે વિકાસ પામી, ન ઓળખાય એવી બની રહી છે એ પણ ભૂલવું ન જોઈએ.

ભાષા સાથે જડતું સંસ્કારઐક્ય

ભાષાની એકતા અનુસાર દંતકથા, ધર્મવિધિ તથા રીતરિવાજની એકતા પણ કેટલીક છૂટી પડેલી પ્રજાઓમાં મૂળસ્થાનકના સંસ્કાર તરીકે જળવાઈ રહે ખરી. દષ્ટાંત તરીકે અશ્વમેધ સરખા યજ્ઞ હજી આજના આલતાઈ પર્વતમાં વસતા તુર્કોમાં ચાલુ છે. બારમી સદી સુધી આયર્લેંડમાં પણ આ રિવાજ જીવંત હતો. આમ ભાષા ઉપરાંત દંતકથાઓ અને રીતરિવાજોની એકવાક્યતા પ્રાચીન આર્ય-યુરોપીય પ્રજાની સંભાવનાને ટેકો આપી રહી છે.

આર્યોનું અસલ નિવાસસ્થાન

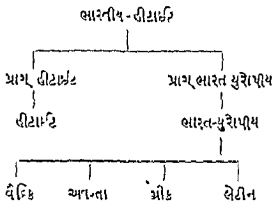
આ મૂળ આર્યપ્રજાનું અસલ નિવાસસ્થાન કયું? ક્યાંથી એણે પોતાનાં ભ્રમણ શરૂ કર્યાં? એમાં પણ મતમતાંતર છે. યુરોપના કેટલાક અભ્યાસીઓ આર્યોના મૂળ સ્થાનને ઉત્તરયુરોપમાં પણ ઘસડી જાય છે. હિંદના કેટલાક અભ્યાસીઓ આ પ્રજાને હિંદ બહાર લઈ જવા દેતા નથી અને કદાચ લઈ જાય તો આર્યોના આદિ નિવાસસ્થાનને ઉત્તર ધ્રુવપ્રદેશમાં ખેંચી જાય છે. લોકમાન્ય તિળકની આ સંભાવના અભ્યાસીઓમાં જાણીતી છે. છતાં મોટા ભાગના અભ્યાસીઓનો મત એમ છે કે આર્યપ્રજાનું આદિ નિવાસસ્થાન યુરોપની નદી ડાન્યુબ તથા એશિયાની નદી ઑક્સસની વચમાં આવેલા કોઈ પ્રદેશમાં હોવું જોઈએ. ધીમે ધીમે અભ્યાસથી પ્રદેશની ઓકસાઈ કરતાં ઓશયાઈ રશિયાની દક્ષિણના મેદાનો અને કાસ્પિયન સમુદ્રનો પૂર્વ ભાગ મૂળ આર્યજાતિના નિવાસસ્થાન તરીકે સ્વીકાર પામે છે-જો કે મૂળ સ્થાનની શોધ એ ઇતિહાસકારના

કથન અનુસાર Wild goose chase – જંગલી હંસોને પકડવાની રમત સરખી ચલ અને અનિશ્ચિત છે.

કુદરતી પરિસ્થિતિ પ્રજાઓને યુગયુગ સુધી એક જ સ્થાને રહેવા ભાગ્યે પ્રેરે. સદીઓ વીતે તેમ તેમ, પ્રજામાં મોટો વધારો થતો જાય તેમ તેમ, ભૂમિમર્યાદા પૂરતું પોષણ ન આપે તેમ તેમ પ્રજાનાં સાહસિક ટોળાં ખસતાં જાય, ફરતાં જાય, આગળ વધતાં જાય, અને બળ હોય તો નવા પ્રદેશો કબજે કરે જૂની સંસ્કૃતિઓને નમાવે, અને એ જૂની સંસ્કૃતિઓમાંથી ઉપયોગી તત્ત્વો ગ્રહણ કરી નૂતન સમાજરચના પણ કરે. કદાચ જૂની પ્રજામાં ભળી પણ જાય.

ભ્રમણકલ્પના

ઇસુખ્રિસ્ત પહેલાંની સોળમી શતાબ્દી કે તેથી પણ પહેલાં વિખ્યાત શાસનધર હામુરાબીએ સુવ્યવસ્થિત કરેલી બાબીલનની પ્રજા ઉત્તર તરફથી ધસી આવતા પ્રજાસમૂહ આગળ નમી પડી હતી એ જાણીતી વાત છે. એ જ ટોળાં ભ્રમણ કરતી આર્યપ્રજાનાં હોય એમ અભ્યાસીઓ માને છે. એ ટોળાંના રાજાઓ આપણે આશ્ચર્ય પામીએ એવા આર્યસંસ્કૃતિએ સંગ્રહેલા રાજવીઓના તથા દેવનાં નામ વાપરતા હતા. એશિયામાઈનોરના બોગાઝકોઈ નામના સ્થળે થયેલી શોધખોળમાંથી મળી આવેલા ઇસવીસન પૂર્વે ૧૪૮૦ના અરસાના સંધિલેખોમાં રાજાનું નામ 'દશરથ-પુત્ર' તરીકે ઓળખાવ્યું છે અને એમાં યાદ કરેલા દેવોમાં 'ઇન્દ્ર', 'મિત્ર', 'વરુણ તથા 'નાસત્ય' એટલે અશ્વિનીકુમારના ઉલ્લેખો છે. હીટાઇટ પ્રજા તથા મીટાની પ્રજાના રાજવીઓ વચ્ચે થયેલી શર્તોના એ લેખ છે, જેમને ઈ. સ. પૂર્વે ૧૪૦૦ના અરસામાં મૂકવામાં આવે છે. સુનીતિકુમાર ચેટરજી જેવા ભાષાશાસ્ત્રીઓ તો વળી હીટાઇટ ભાષાને – હીટાઇટ પ્રજાને આર્યોનો આદ્યસમૂહ પણ ગણાવે છે જેમના મત પ્રમાણે નીચેનો ભાષાનકશો ઘડાવો જોઈએ.

મીટાની પ્રજા આર્ય ન હતી છતાં તેણે આર્યસંસ્કૃતિ સ્વીકારી હોય; ઋગ્વેદમાં દર્શાવેલી ધર્મભાવનાનો અનુભવ કરતી કોઈ આર્યટોળી પાસેથી એ સંસ્કાર મીટાની પ્રજાને મળ્યા હોય; ભારતમાંથી પણ એ આર્યટોળી એ બાજુએ આવી હોય; આવી આવી કલ્પના હજી આ મહત્ત્વના લેખની આસપાસ ચર્ચાયા કરે છે. આ સાલ પહેલાં ક્યારની યે આર્યપ્રજા પોતાનાં ભ્રમણોમાં નીકળી હતી; ભારતવર્ષમાં એ પહેલાં તો એ પહોંચી પણ ગઈ હતી. એક મત એમ છે કે પાછળ રહી ગયેલી આર્યટોળીની માન્યતા મીટાની પ્રજાએ ત્યારે સ્વીકારી લીધી હોય. આ લેખ વિવિધ વિચારપ્રેરક બની રહે છે. આર્યપ્રજા જુદે જુદે સ્થળે ફેલાતી હતી એ વાતને જેમ આમાંથી પુષ્ટિ મળે છે તેમ ભારતમાં વસતા આર્યોને સિંધુતટ સંસ્કૃતિની પ્રજા મારફત પશ્ચિમ એશિયા સાથે નિકટનો સંબંધ હોય એ વિચાર પણ આ લેખથી પુષ્ટિ પામે છે. ભારતીય આર્યોના પશ્ચિમ એશિયાની ભૂમિ ઉપરના મનિક-વિજયના ભણકારને બાજુએ મૂકીએ તો ય એ નિકટ સંબંધમાંથી આર્યટોળીની માન્યતા ત્યાં કોઈ કાળે આર્યોએ ફેલાવી હોય એ સંભવ પણ બાજુએ મુકાય એમ નથી.

પશ્ચિમ સાથે સંપર્ક

આર્યો—ભારતીય આર્યોના પશ્ચિમ સંપર્કનું બીજું પગલું એક

દૃષ્ટાંત આપણને નવાઈ પમાડશે આર્યો ઘોડાનો ઉપયોગ કરનારી પ્રજા ઘોડાને પાળી તેનો ભારવહન માટે અગર ગાડી કે રથે જોડવા માટેનો ઉપયોગ કરતા આર્યોને આવડતું હતું આર્યોના યુદ્ધમાં અને શર્તોમા ઘોડાનો ઉપયોગ થતો ઘોડાના મંડળ ફેરવવામા સંસ્કૃત શબ્દ 'આવર્તન'નો ઉપયોગ થતો જે 'એકાવર્તન', 'પંચાવર્તન', 'સપ્તાવર્તન' સરખા શબ્દમા જોડાઈ એક, પાંચ કે સાત મંડળફેરણી માટે વપરાય આ જ શબ્દ અને એ જ અર્થમા મીટાની લોકો વાપરતા એમ તેમની અશ્વશાસ્ત્રની એક પોથીમા લખાયનું છે આના આર્ય શબ્દો પશ્ચિમ એશિયામા વેરાયલા પડ્યા હોય એમા આર્યસંસ્કારની વ્યાપકતાનો ભણકાર સંભળાય છે અશ્વમેધ યજ્ઞ સરખો યજ્ઞ પ્રાચીન કાળમા ઉત્તર યુરોપના કેટલાક પ્રદેશોમા માન્ય હતો રશિયાની પશ્ચિમે નાનકડો પ્રદેશ લીથુઆનિયાને નામે ઓળખાય છે એ પ્રદેશમા તાપ્તિ–તાપિ (?) નેમૂના યમુના (?) શ્રોસની–સરસ્વતી (?) નર્બુદે–નર્મદા (?) નામની નદીઓ આજ પણ છે આ પ્રજાની કેટલીક કોમો કુરુ પુરુ, યાદવ, સુદેવ જેવા નામે ઓળખાય છે એમના દેવોમા પણ ઇન્દ્ર, વરણ પુરકન્યા જેવા નામો છે આપણને આ હકીકત ચમકાવે ખરે પરંતુ એ અભ્યાસીઓએ મહેનત કરી શોધેલી કીમત છે જે આર્યોની પ્રાચીનતા અને વિસ્તારનો ખ્યાલ આપી રહી છે

ઈરાન અને ભારતવર્ષ

આ ભારતવર્ષની નજીક આવીએ તો પારસીઓનો અવસ્તા' ગ્રંથ આર્યોના અથર્વવેદની બહુ પાસે શાબ્દિક દૃષ્ટિએ આવે છે આમ આર્ય શબ્દો અને ભાષાના અવશેષો પણ આર્યોના આદિ નિવાસસ્થાનને પશ્ચિમ એશિયાની ઉત્તરના મેદાનો તરફ મૂકો કરવામા સહાયભૂત બનાવાય છે એ નિવાસસ્થાનેથી આર્યોના સમૂહો નીકળી પૂર્વપશ્ચિમ તરફ ફેલાયા, ગ્રીસ રોમ તેમણે વસાવ્યા, ઇરાનમા તથા ભારતમા પણ તેમણે સ્થાયી નિવાસ કર્યો અને ઉચ્ચ પ્રકારની

સંસ્કૃતિઓ ખીલવી. એ આર્યોનો એક સંસ્કૃતિફાલ તે વૈદિક સંસ્કૃતિ.

આર્યોનો પ્રથમ ભારતપ્રવેશ

આર્યોનો ભારતપ્રવેશ ક્યારે? એમાં પણ ભારે મતભેદ છે. ઈ. સ. પૂર્વે ૨૫૦૦ થી ૩૦૦ સુધીનો યુગ આર્યપ્રવેશની અવધિ પશ્ચિમના મતે ગણાય. પશ્ચિમના અભ્યાસીઓનું એક વલણ અત્રે ખાસ ધ્યાનમાં રાખવા સરખું છે. જેમ હિંદુ અભ્યાસીઓ આર્યઆક્રમણને, આર્યોના પ્રથમ મહાગ્રંથ ઋગ્વેદને ઈસુ પૂર્વની અનેક સદીઓ આગળ લઈ જવા મથે છે તેમ પશ્ચિમના અભ્યાસીઓ એ સંસ્કૃતિને જેમ બને તેમ ઈસુપૂર્વની બહુ પાસેની સદીઓમા ખેંચી લાવવા મથે છે. રખે ને વેદકાલીન સંસ્કૃતિ ઇજિપ્ત બાબીલન સરખી તેમને મતે માનેલી અતિ પુરાતન સંસ્કૃતિઓ કરતાં પ્રાચીનતામાં આગળ તો વધી નહિ જાય એવો ભય સેવતા પશ્ચિમના પુરાતત્ત્વવિદો આર્યઆક્રમણને ઈ સ. પૂર્વે ૨૫૦૦ થી આગળ લઈ જઈ શકતા નથી. હજી આપણી વિદ્વત્તા પણ પશ્ચિમની વિદ્વત્તાનો છેડો પકડી જ ચાલે છે એટલે આપણે પણ એ જ મર્યાદા આગળ રમવું રહ્યું.

ઋગ્વેદનો રચનાકાળ

વેદ–ઋગ્વેદ એ આર્ય–યુરોપીય ભાષાનો–આખી આ સંસ્કૃતિનો જનામા જૂનો અદ્ભુતગ્રંથ—આર્યઆક્રમણ પછી જ તો રચાય ને ? ઋગ્વેદમા મૂળ આર્યનિવાસના સંભારણાં રહ્યા હ તો ય એ નિવાસ કે ભમણના ઉલ્લેખો હજી પકડાયા નથી. ભારતમ ઋગ્વેદની ગોઠવણી થતા પાચસો-હજાર વર્ષ વીતી ગયાં હોય એ માન્યતા સેવાય છે. તેમા પણ છંદવિભાગ જનામા જૂનો હોઈ પ્રથ રચાયો અને મન્ત્રસંહિતાવિભાગ ત્યાર પછી રચાયો એવી પ ચર્ચાઓ ચાલે છે. ઋગ્વેદની રચનાકાલની ચર્ચામા ઈ. સ. પૂર્વે ૧૨૦૦ થી ૨૦૦૦ સુધીની મર્યાદા અંકાઈ છે. પરંતુ એ બધા મત મતાંતરો અને ચર્ચાઓનો વિચાર કર્યો પછી અંતે વિન્ટરનિટ્ઝ નામના અભ્યાસીનું કથન અંતિમ મત તરીકે સ્વીકારવું અનુકૂળ

લાગે છે. એ વિદ્વાન કહે છે :

"વેદના કાલને નક્કી કરી આપતા સાધનો વિચારતા વેદકાલને ઉપરની બાજુએ એક અનિશ્ચિત X– ક્ષ–થી શરૂ કરી ઈ સ. પૂર્વે ૫૦૦ વર્ષના નીચલા ગાળા સુધી લાવવો પડશે ઈ સ ૧૨૦૦થી ૫૦૦, ૧૫૦૦ થી ૫૦૦ અને ૨૦૦૦ થી ૫૦૦ સુધીની સીમાઓ દોરાઈ છે, પરંતુ તે પુરવાર થતી નથી. નવી શોધખોળ તો આદ્યકાળને બીજી કરતા ત્રીજી સહસ્રાબ્દી તરફ અને અંતિમ સમયની ઈ. સ પૂર્વે ૫૦૦ની ગણનાને ઈ. સ. પૂર્વે ૮૦૦ તરફ વધારે ખેંચી જાય છે."

આમ વેદકાલ ઈ. સ. પૂર્વે ૨૦૦૦થી ઈ. સ. પૂર્વે ૮૦૦ સુધીનો ગણવો હાલ યોગ્ય મનાય છે કાલગણના મહત્ત્વની ખરી છતા તે વિશે અંતિમ નિશ્ચય કરવો કેટલો મુશ્કેલ છે એ આપણે જોઈ ગયા. મતભેદથી પર થઈ આપણે માની લઈએ કે ઈ. સ. પૂર્વે ૨૫૦૦મા આર્યઆક્રમણ શરૂ થયા, પાચસો વર્ષના આક્રમણ પછી ઈ સ પૂર્વે ૨૦૦૦ના અરસામા આર્યો ભારતવર્ષમા સ્થિર થયા ઈ સ. પૂર્વે ૧૫૦૦ થી તેમણે પોતાનો વિસ્તાર વધારવા માડચો. પરંતુ સ્થિર થતા બરાબર ઈ. સ. પૂર્વે ૨૦૦૦ થી ઋગ્વેદની રચના શરૂ કરી અને ઈ. સ પૂર્વે ૮૦૦ સુધીમા આખુ વેદસાહિત્ય રચાઈ વર્તમાન સ્વરૂપ ધારણ કરી રહ્યુ કાલનિર્ણયમા રાકા અને મતભેદ હોય ત્યા સદી બે સદી આઘીપાછી કરવામા કૃપણ બનવાની જરૂર નથી! આ કાલગણનામા ભૂસ્તરશાસ્ત્ર, જ્યોતિષ, ઋતુક્ષેપ તથા સાહિત્યની દૃષ્ટિનો ઉપયોગ થયો છે એ ભૂલવુ ન જોઈએ

લિપિ

વેદ અંગે બીજો પણ એક મહત્ત્વનો ઝઘડો ચાલ્યા કરે છે વૈદિકકાલમા લિખિતભાષા–લિપિ હતી જ નહિ એવો એક ભ્રમ વિદ્વાનોમા સેવાય છે એ ભ્રમને મહત્ત્વ આપવુ હોય તો આપણે એને મન કહીશુ. ઈસુ પૂર્વની ત્રીજી સદી પહેલા હિન્દમા લિખિત

ભાષા હતી એવો પ્રત્યક્ષ પુરાવો હજી મળ્યો નથી. એ પહેલાનો કોઈ શિલાલેખ, મૃત્તિકાલેખ કે તાડપત્ર પણ મળી આવ્યાં નથી—સિવાય કે સિંધુતટસંસ્કૃતિના અણઉકલ્યા મુદ્રાલેખો. આમ અશોક-મૌર્યના ઈ. સ. પૂર્વે ત્રીજી સદીમાં કોતરાયેલા શિલાલેખો અને વેદ-રચનાયુગ વચ્ચે લખાયલો કોઈ પણ લેખ મળી આવ્યો નથી એ સાચી વાત. ભારતીય આબોહવામાં પ્રાચીન લેખો કે ગ્રંથો લાંબા કાળ સુધી ટકી ન શકે એવો વિદ્વાનોનો મત તો છે જ. તો પછી ઈસવી-સન પૂર્વની ત્રીજી સદી પહેલાં રચાઈ ચૂકેલું વૈદિક તેમ જ બૌદ્ધ તથા જૈનસાહિત્ય આવ્યું ક્યાંથી? ટક્યું ક્યાંથી? આપણે માત્ર વેદને જ વળગીને ચાલીએ. એ વેદગ્રંથો માત્ર મુખપાઠવશી—પાદ-દારત સ્મૃતિના બળે જ ટકી રહ્યા એમ પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો માને છે. ચાર વેદમાંનો આદ્ય ઋગ્વેદ, ગ્રીકભાષાના ઈલીયડ તથા ઓડીસી નામના બે મહાકાવ્યો ભેગાં કરીએ તેનાથી પણ ચાર વેદમાંનો એક આદ્ય ઋગ્વેદ વધારે મોટો છે! વેદની સાચવણીમાં મુખપાઠે મોટો ભાગ ભજવ્યો છે એની પણ ના પડાય એમ નથી આર્યોને મન વેદ ઈશ્વરપ્રણીત છે ઈશ્વરપ્રણીત શબ્દના ઉચ્ચારણ તથા અર્થની વિશુદ્ધિ અર્થે આર્યસંસ્કૃતિએ ભારેમાં ભારે કાળજી રાખી છે પદ, ક્રમ, જટા તથા ઘનનો નામે આર્યોમાં પ્રચલિત વેદપઠનની શૈલી વેદના લગભગ એકેએક અક્ષ ને કે શબ્દને પ્રાચીન કાળથી આજ સુધી એક જ સ્થળે નાખી ગઈ છે એ યાદશક્તિનો અગર મુખપાઠશૈલીનો એક મહાવિજય ગોનવાઈ જેવું લાગશે છતાં એ સત્ય છે કે ત્રણ હજાર વર્ષ ઉપર જે વેદ હતા તે જ વેદ મોટે ભાગે આજ સુધી સચવાઈ રહ્યા છે—ઉચ્ચારણ આઘાતમાં તેમ જ અર્થમાં. આવો પ્રાચીન સળંગ, ત્રણ ચાર હજાર વર્ષ સુધી જીવંત રહેલો માન્યગ્રંથ જગત-ભરના સાહિત્યમાં બીજો એક પણ નથી.[1]

આર્યોને લખતાં લિપિ આવડતી ન હતી એમ કહી તેમના ઉપર એક પ્રકારનું અભણપણું સ્થાપવાના પ્રયત્ન સંબંધમાં એટલું કહી

શકાય કે નિખિતભાષા હોવી એ સંસ્કૃતિનું એક ચિહ્ન જરૂર છે; છતા લિખિતભાષા સિવાય સંસ્કાર કે કેળવણી ન જ હોય એવી માન્યતા પણ પૂર્ણતઃ સાચી નથી એમ આ વેદની સાચવણી કહી આપે છે – જો આપણે વેદકાળને લિપિરહિત માનવો હોય તો. સબળ ભક્તિભાવપૂર્વક ઈશ્વરપ્રણીત શબ્દને સ્મૃતિમા સૈકાઓ સુધી સાચવી રાખનાર પ્રજા છેક અલિખિતસ્થિતિમા લાબા કાળ સુધી રહી હતી એમ માનવું પ્રથમદર્શને મુશ્કેલ જરૂર થઈ પડે છે વૈદિક સંસ્કૃતિ સાથે ઘર્ષણમા આવેલી સિંધુતટ સંસ્કૃતિ પાસે લિપિ હતી. વૈદિક સંસ્કૃતિની પરિચિત ઈજિપ્ત, સુમેર કે બાબીલનની સંસ્કૃતિઓમા લિપિ હતી મીટાની સરખી અનાર્યજાત વૈદિક દેવોનો સ્વીકાર કરી તેમને એવી કોઈ ઢબે પોતાના લેખમા ઉતારે કે જેથી વેદના લઘુ-દીર્ઘ ઉચ્ચારો પણ એ લેખમાં જળવાઈ રહે. છતા એમ માનવું કે આટલા સંપર્કે પણ વૈદિક આર્યો લિખિતભાષા વિહોણા હતા ત્યારે વિદ્વત્તાને પણ પૂર્વગ્રહ અને આગ્રહ હોય છે એટલું જ કહેવું બસ થશે. ઘણા ભારતીય વિદ્વાનોએ તો વેદકાલીન અક્ષરજ્ઞાનના પુરાવા પણ આપ્યા છે. ડૉ. ભાંડારકરની તો સ્પષ્ટ માન્યતા છે કે ઋગ્વેદકાળમા અક્ષરજ્ઞાન હતુ. પછીના યુગમા પ્રચલિત થયેલી બ્રાહ્મી-લિપિ એ વેદકાલીન પ્રાચીન લિપિમાથી જ વિકાસ પામી છે, અને એ પ્રાચીન લિપિના ઇશારા હૈદરાબાદ પાસેની પ્રાચીન સમાધિઓ ઉપર સહજ સચવાયેલા અક્ષરોમા ઓળખી શકાય છે એમ કેટલાક અભ્યાસીઓ માને છે. સિંધુતટ સંસ્કૃતિની લિપિ સાથે બ્રાહ્મીલિપિને સબંધ છે એવી પણ એક માન્યતા છે ખરી

સંસ્કૃત અભ્યાસે ઉપજાવેલી વિચારક્રાન્તિની સંભાવનાઓ

અહી આપણે હવે જોઈ જઈએ કે પશ્ચિમના વિદ્વાનોના સંસ્કૃત અભ્યાસે કયી કયી નવી ક્રાન્તિકારી વાતો આપણને શીખવી:

(૧) આર્યોનું મૂળ નિવાસસ્થાન પશ્ચિમ–મધ્ય–એશિયામા હતું જ્યાથી તેમના ભ્રમણ શરૂ થયા. એ ભ્રમણનું એક પરિણામ

તે વૈદિક સંસ્કૃતિ અને આર્યોનો ભારતનિવાસ

(૨) આર્યોના આદિ નિવાસસ્થાનની પ્રચલિત ભાષાના ચિહ્નો આર્ય-સમૂહની વિવિધ સ્થળે વેરાયલી જાતોની ભાષાઓમા સચવાઈ રહ્યા છે. વૈદિક સંસ્કૃત એ મૂળ ભાષાની બહુ પાસે હતુ. એ ભાષા આજ તો આર્ય–યુરોપીય Indo-European ભાષા કહેવાય છે.

(૩) ભારતીય આર્યોની માફક ગ્રીક, રોમન, જર્મન, ઈંગ્લીશ, ડચ, સ્કેન્ડીનેવિયન, સ્પેનીશ, ફ્રેન્ચ, રશિયન તથા બલ્ગેરિયનભાષાઓ બોલતી પ્રજા તથા અનન્તા, પહેલવી તેમ જ વર્તમાન ફારસી ભાષા બોલતી ઈરાની પ્રજા – પારસીઓ સહ –આર્ય-ભ્રમણના જ પરિણામ ગણી શકાય સંસ્કૃત ભાષાના અભ્યાસે માત્ર એ ભાષાઓનુ જ નહિ પરંતુ એ ભાષાઓ બોલતી પ્રજાઓનું ભાંડુપણુ સિદ્ધ કર્યું.

(૪) આર્યપ્રજા માફક બીજી પ્રજાઓ પણ પ્રાચીન યુગમા મહત્ત્વ ધારણ કરી રહી હતી અને તેમણે વિશિષ્ટ સંસ્કૃતિઓ પણ ખીલવી હતી, જેમા આપણે ઇજિપ્ત, બાબીલન, સુમેર, ચીન વગેરેને ગણાવી શકીએ. ઇરાની સંસ્કૃતિ પણ આર્યોની જ પ્રાચીન સંસ્કૃતિ ગણી શકાય

(૫) આર્યોના આવતા પહેલા દ્રવિડ પ્રજા ભારતવર્ષમા વસાહત કરી ચૂકી હતી–તેની પહેલાની ઇતર સંસ્કૃતિઓ ઉપર સરસાઈ મેળવીને દ્રવિડ ભાષા અને સંસ્કારની કેટલીક છાપ સંસ્કૃત ભાષા તથા આર્યસંસ્કૃતિએ પણ ઝીલી છે.

(૬) સિંધુતટ સંસ્કૃતિ પણ દ્રવિડ સંસ્કૃતિનુ સ્પષ્ટ થયેલુ સ્વરૂપ તો નહિ હોય? પ્રશ્ન પ્રશ્ન રૂપે જ હજી રહ્યો છે સિંધુતટ લિપિનો ઉકેલ આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપી શકશે

(૭) એ પ્રાચીનયુગમા આપણે ધારીએ એના કરતા સંસ્કૃતિઓના સંપર્ક વધારે ગાઢ હતા અને એશિયા, આફ્રિકા તથા યુરોપના

કેટલાક પ્રદેશો પરમ્પર વધારે જાણીતા હતા.

પશ્ચિમની વિદ્વત્તાનો આ ફાળો બહુ કિંમતી છે. સંસ્કૃત ભાષાનું જ્ઞાન અન્ય ભાષાઓના ઉકેલમા જ માત્ર સમાયું નહિ, પરંતુ પ્રજાઓના સંબધસંચલન સમજવાની ચાવી બની રહ્યું. ભાષાશાસ્ત્ર અને નૃવંશવિદ્યાને સંસ્કૃત અભ્યાસે જબરો વેગ આપ્યો અને કેટલા ય અંધારામાં ઈતિહાસનું અજવાળું પડી રહ્યું.

આર્યઆક્રમણના પુરાવા

વેદના ગ્રંથ સિવાય વૈદિક યુગની આર્યસંસ્કૃતિના કશા જ અવશેષો મળી આવ્યા નથી–બિહારના શ્મશાનમાથી મળી આવેના સુવર્ણપાન ઉપર કોતરાયલી એક દેવીની આંગી સિવાય. એ આગીને બહુ જૂનો નહિ એવો વૈદિક અવશેષ ગણવામા આવે છે. સિંધુ-તટ સંસ્કૃતિના અવશેષો આર્ય–અસુર ઘર્ષણોના વૈદિક ઉલ્લેખોને ટેકો આપી રહ્યા છે. આર્યોનો મુખ્ય ભાગ ભારતમાં પ્રવેશ પામ્યો અફઘાનિસ્તાનના ભારતીય દરવાજા સરખા ખૈબર અને બોલનઘાટના માર્ગે. ચિત્રાલ તથા ગીલગીટનો માર્ગ પણ બીજા આક્રમણ અર્થે સૂચવાયો છે. અને પુરાણોને મહત્ત્વ આપનાર પાર્જીટર સરખા અભ્યાસીઓ તો પ્રયાગને આર્યસંસ્કૃતિનું કેન્દ્ર માની આર્યોના આક્રમણોનો વળી ત્રીજો માર્ગ તિબેટ-નેપાળના ઘાટમા કલ્પે છે। બીજા આક્રમણમાં આર્યો સાથે સ્ત્રીઓ ઘણી ઓછી હતી અને એ ખોટ પૂરી પાડવા માટેનો બહુપતિત્વનો રિવાજ દ્રૌપદી અને પાચ પાડવોના લગ્ન સંબંધમા સ્પષ્ટ કરાય છે.

ભારતમાં આર્યવિસ્તાર

વેદ જ જેનો એકમાત્ર પુરાવો ગણી શકાય એ પ્રાચીન સંસ્કૃતિના સ્થાપકો મુખ્યત્વે અફઘાનિસ્તાનમાથી ભારતીય દ્વાર ખોલી પ્રથમ સપ્તસિંધુના પ્રદેશમા આવ્યા. ત્યા સ્થિર થયા સ્થિર થતા થતા યુદ્ધો પણ તેમને કરવા પડચા અને મોહન સંસ્કૃતિનો સમન્વય પણ કરવો પડયો. આમ પ્રથમ તો અફઘાનિસ્તાનનો પૂર્વ ભાગ તથા પંજાબ –

સપ્તસિંધુનો પ્રદેશ ભારતીય આર્યોનું નિવાસસ્થાન બન્યા ઋગ્વેદમાં ગવાયેલી સિંધુ, સરસ્વતી તથા દશદ્વતીને કિનારે કિનારે વ્યાપારના થાણાં આગળ વધી ગંગાયમુનાના પ્રદેશમાં પણ પથરાવા લાગ્યાં ઋગ્વેદ નો પાછળનો કાળ ગંગાયમુનાને ઓળખતો હતો યજુર્વેદમાં ગંગાતટના પ્રદેશનો વિસ્તૃત પરિચય દેખાય છે મધ્ય ભારત અને રાજપૂતાના તરફ પણ તેમનાં પરિભ્રમણ શરૂ થઈ ચૂક્યાં લાગે છે દરિયામાર્ગે – સિંધુ કે આજની લુપ્ત સરસ્વતીને માર્ગે આર્યોનાં સાહસિક મંડળો નર્મદાતાપી સુધી ભ્રમણ કરી ચૂક્યાં હોય એમાં નવાઈ નહિ બ્રાહ્મણગ્રંથોમાં વિંધ્ય પર્વતની પાર વસની જાતોના પણ ઉલ્લેખ છે આમ ચાર વેદની ઉપનિષદના કાળસુધીમાં આખો ભારતવર્ષ – દક્ષિણાપથ સુદ્ધાંત આર્યોને પરિચિત થઈ ચૂક્યો હતો અને આર્યસંસ્કૃતિનો વિસ્તાર પણ ઉત્તર ભારતમાં અચૂક થયો હતો રામાયણની કથા આખા દક્ષિણ ભારતના આર્યસંસ્કૃતિકરણની કથા છે ઉત્તરમાં ફેલાયલી આર્યસંસ્કૃતિને દક્ષિણમાં ફેલાતાં વધારે વાર લાગી નહિ હોય ઋગ્વેદમાં 'દક્ષિણપદ' નો ઉલ્લેખ છે જ આર્ય ન ગણાતી આન્ધ્ર શબર, પુલીન્દ તથા મુશીક જાતિઓએ પોતાને કદી અનાર્ય માની નથી અને તેમણે બ્રાહ્મણયુગથી જ આર્ય સંસ્કારો ઝીલવા માંડયા હોય એ સંભવિત છે દક્ષિણ ભારત સાથે સિંધુતટ સંસ્કૃતિને પણ વ્યાપારસંબંધો હતા અને પશ્ચિમ એશિયા તથા ઈજીપ્તને પણ વ્યાપારસંબંધ હતા મોહનજો ડેરોના ઘરેણાંનુ સુવર્ણ માઈસોરથી આવ્યું હોય અને ત્યાંના અલંકારમાં જડેલા રત્નો નીલગિરિમાંથી મળ્યા હોય એવી પણ એક માન્યતા છે જે એટલું તો દર્શાવી આપે કે સિંધુતટ પર એ પછી આવેલા આર્યોને દક્ષિણ ભારત છેક અજાણ્યો પ્રદેશ તો ન જ રહે

વેદ

આર્યસંસ્કૃતિના આદ્ય પાયા સરખા, આર્યસંસ્કૃતિના પ્રથમ પુરાવા સરખા વેદને આપણે સહજ ઓળખી લઈએ અતિ પ્રાચીન

સંસ્કૃતમાં રચાયેલા વેદ શ્રી આનંદશંકર ધ્રુવના મત અનુસાર ઈ. સ. પૂર્વે ૧૦૦૦ વર્ષ સુધીમાં તો રચાઈને આજની ઢબે ગોઠવાઈ ચૂકયા હતા. હિંદુધર્મને નામે પરદેશીઓએ ઓળખાવેલા અને ભારતવાસી આર્યોએ પણ એ જ નામે હવે અપનાવી લીધેલા ધર્મને પાળનાર આર્યોના સંસ્કાર તથા ધર્મનો આદ્ય ગ્રંથ તે વેદ. વેદનો શબ્દાર્થ જ્ઞાન થાય છે અને તેના જ અનુસંધાનમાં બ્રાહ્મણ, આરણ્યક તથા ઉપનિષદ સાથે વેદને શ્રુતિને નામે ઓળખવામાં આવે છે, જે ઉપરથી પણ વે લિખિત હોવા કરતાં કર્ણોપકર્ણ પરંપરા-શ્રુતિપરંપરાથી જ સચવાયા એમ અનુમાન કરવાનું સુલભ બની ગયું છે.

મૂળ વેદ એક; પરંતુ આર્યોના મહત્ત્વભર્યાં વ્યકિતગત તથા સામાજિક ધર્મવિધિયજ્ઞમાં હોતા, અધ્વર્યુ, ઉદ્દ્ગાતા અને બ્રહ્મા એ ચાર ઋત્વિજો ભાગ લેતા હોવાથી ચારેને ઉપયોગી થઈ પડે એવા વેદના ચાર વિભાગ પડયા, જે (૧) ઋગ્વેદ, (૨) સામવેદ, (૩) યજુર્વેદ અને (૪) અથર્વવેદને નામે ઓળખાયા. એ ચારે વેદના મંત્રો સંહિતાને નામે પ્રસિદ્ધ છે. પરંતુ એ પ્રત્યેક વેદની સંહિતા સાથે જોડાયેલા બ્રાહ્મણ, આરણ્યક તથા ઉપનિષદના વિભાગો શ્રુતિમાં સમાઈ જઈ વેદનું અંગ બની રહે છે. ત્રણ વેદ પ્રથમ માન્ય હતા, જેમાં અથર્વવેદ કેટલાક સમય પછી સ્થાન પામ્યો હોય એમ લાગે છે. ઋગ્વેદની રચના જૂનામાં જૂની. સામવેદ તો ઋગ્વેદનો સંગીત [illegible]તારો જ કહી શકાય. યજુર્વેદમાં લગભગ અડધો ભાગ ઋગ્વેદ[illegible]થી લીધો છે અને અડધા નવા ભાગમાં ગદ્યરચના છે. યજ્ઞ અને [illegible]ર્મકાંડ ઉપર યજુર્વેદમાં બહુ ભાર મુકાયો છે, ઋગ્વેદમાં મંત્રોચ્ચાર [illegible]થા પ્રાર્થનાઓ છે, જ્યારે અથર્વવેદમાં કામણ, મારણ, મોહન [illegible]વા જાદુમંત્રો અને વશીકરણની ક્રિયાઓ પણ આપવામાં આવી છે. [illegible]ારતીય સંસ્કૃતિમાં પ્રવેશ પામતા વહેમ અને તંત્રની - કદાચ વેદ[illegible]ર્વયુગની-ઘટના ત્રણ વેદમાં ન લેવાયેલી અથર્વમાં દાખલ થઈ [illegible]ાય એવો પણ એક મત છે. ઈસવી સન પૂર્વે ૨૦૦૦ થી ૧૦૦૦

સુધીમાં ચારે વેદ તથા કેટલાંક બ્રાહ્મણ, આરણ્યક તથા ઉપનિષદો ગોઠવાઈ ગયાં, જો કે બ્રાહ્મણ, આરણ્યક તથા ખાસ કરીને ઉપનિષદોની રચના ત્યાર પછી પણ બસો વર્ષ સુધી ચાલુ રહી ખરી : ચારે વેદ આજ સુધી આર્યસંસ્કૃતિના મધ્યબિંદુ તરીકે રહ્યા : વેદમાં આર્યો ભારે ગૌરવ લે છે, ઈશ્વરપ્રણીત ગણી તેનું ભારે મન્મ કરે છે અને નામમાત્રના સારરૂપે તેને મૂલવે છે.

વેદકાળનું જીવન

એ વેદ–શ્રુતિમાથી વેદકાળની રહેણીકરણી અને સાંસ્કૃતિક સ્થિતિનો પણ તાગ કાઢી શકાય એમ છે. વૈદિક સંસ્કૃતિનો આરંભકાળ તો તદન સાદાઈભર્યો, ગ્રામક્ષેત્ર સાથે સંકલિત અને કૃષિજીવી હોય એમ લાગે છે. કાષ્ટ અને વાંસનાં મકાનો બાંધી રહેતા આર્ય પૂર્વજોના વસવાટનો ખ્યાલ અંશત. ગામડાં અને તીર્થક્ષેત્રોમા હજી પણ આવી શકે. એમના વસવાટ ક્ષેત્રરૂપે ઓળખાતા, જે વિસ્તારમાં કૃષિ, ધર્મ-કાર્યના મુખ્ય અંગ સરખા હોમ તથા યજ્ઞ, યુદ્ધકળા વેદાભ્યાસ અને જરૂરી કલા કારીગરીમાં રોકાયલાં કુટુંબો ગોઠવાઈ જતા. એવા ગોઠવાઈ ગયેલા ગૃહસમૂહથી શોભતાં ક્ષેત્રો જળાશય સમીપ અને નદીકિનારે જ વિકસતાં.

એ ક્ષેત્રનિવાસી આર્યોનું મુખ્ય બાહ્યલક્ષણ તે તેમનું કૌટુંબિક જીવન કહી શકાય. આર્યોની કુટુંબવ્યવસ્થા ઘસાતી, ફેરવાતી, નૂતન સ્વરૂપ ધારણ કરતી હજી પણ ભારતીય જીવનસરણીનો મુખ્ય ભાગ બની રહી છે – જો કે હવે પ્રાચીન કુટુંબવ્યવસ્થા પલટાઈ જવાના ક્રમમા છે. પતિપત્નીના સબંધો વેદકાલમાં અતિ કુમળા, પરસ્પર માનભર્યા અને ભવ્ય હતા. સ્ત્રીઓ પડદામાં રહેતી નહિ. ધર્મકાર્યમા પત્ની પતિ સાથે જ સરખો ભાગ લેતી. પત્ની વગરના યજ્ઞ અને અન્ય ધર્મકાર્યો અધૂરાં મનાતા. સભાઓ, પરિષદો, ઉત્સવો અને યજ્ઞોમા સ્ત્રી પુરુષની જોડમા જ રહેતી અને તેને પરિષદોમા બોલવાનો તથા ચર્ચા કરવાનો અધિકાર હતો સ્ત્રીકેળવણી પણ વ્યાપક અને પુરુષકેળવણી સરખી જ

હતી. વિશ્વવરા, અપાલા, લોપામુદ્રા, તથા ઘોષા સરખી મહાન સન્નારીઓમાંની કેટલીકે તો વેદના મન્ત્રો પણ રચ્યા છે. યાજ્ઞવલ્કયની પત્ની મૈત્રેયી તથા યાજ્ઞવલ્કય સામે ભર રાજસભામા વિવાદ કરનાર ગાર્ગી સરખી બ્રહ્મવાદિનીઓનો એ યુગ હતો એમ કહીએ તો ચાલે. સ્ત્રીઓ શિક્ષિકા બની શકતી હતી.

છાંદોગ્ય ઉપનિષદ્‌ના એક ઉલ્લેખ ઉપરથી વેદકાલીન અભ્યાસનું માપ આવી શકે એમ છે. એક પ્રાચીન ભારતીય અભ્યાસી કહે છે: 'મેં ઋક્, સામ, યજુર્ તથા અથર્વવેદનો અભ્યાસ કર્યો છે; પંચમવેદ સરખી ઇતિહાસપુરાણની કથાઓ પણ હું સમજી વાચી ગયો છું; વ્યાકરણ, ગણિત, જ્યોતિષ, વંશાવળીઓ, ન્યાય તથા તર્ક, અર્થશાસ્ત્ર, ધર્મશાસ્ત્ર, જાદુઈ મન્ત્રવિદ્યા, યુદ્ધકલા, ખગોળ સર્પ પાળવાની બાજીગરકલા તેમ જ લલિત કલાઓનો મેં ઊંડો અભ્યાસ કર્યો છે.' આમાંનું પા ભાગનું જ્ઞાન પણ આ જ આપણને હોય તો આપણે મહાવિદ્વાન બની પૂજાઈએ !

જો કે પુરુષો એક કરતાં વધારે પત્નીઓ કરી શકતા, છતાં કૌટુમ્બિક વાતાવરણ પરસ્પરના મધુર અને વહાલભર્યા સબંધથી પ્રફુલ્લિત રહેતું. કુટુંબ એ સમાજનો પાયો; કુટુમ્બસમૂહમાથી જાતિવૈશિષ્ટ્ય સ્થપાતું અને એમાથી પરાક્રમી પુરુષોના દોર્યા રાજકીય સંગઠનો પણ ઊપસી આવતા. ઋગ્વેદકાલમા પણ ભાગ્ન, મત્સ્ય, કીવી, ચિત્સુ, તુર્વસુ, યદુ, પુરુ, દ્રુહ્યુ અને અનુ નામના આર્યજાતિસંઘો જાણીતા હતા સમાજની રાજ્યવ્યવસ્થા વંશપરંપરાના રાજવીપદના —Monarchical, આગેવાન કુટુંબોની રાજમંડળીના—Oligarchical અને લોકમતથી ચુંટાયેલા નેતાઓના રાજ્યઅમલ—Democracy ના સ્વરૂપ ધારણ કરતી હતી. રાજપુરુષનું સન્માન ઘણું થતું, છતાં રાજ્યસત્તા અમર્યાદિત ગણાતી નહિ, લોકરુચિ અને લોકમતની મર્યાદા રાજવીઓને, સર્વ રાજ્યકર્તાઓને સ્વીકારવી પડતી હતી. લોકમત દર્શાવનારી સમિતિઓ અને સભાઓ જરૂર પડે ત્યારે

મળતી, એમાં છૂટથી ચર્ચા કરવામાં આવતી, અને અંતે સર્વાનુમત ઠરાવ ઉપર આવવાની—મતભેદોની ધાર ઘસી નાખી સહુ સંમત થાય એવા નિશ્ચય ઉપર આવવાની ઠીકઠીક કાળજી રહેતી. ઋગ્વેદમ આ વચનનો પડેલો પડઘો આજ પણ સાંભળવા યોગ્ય છે. "ભેગા ભળો! સદ્‌વાક્ય ઉચ્ચારો! તમારાં મન એકવાદી–સંવાદી બનો! એક જ–સર્વસામાન્ય ઉદ્દેશ હું તમારી પાસે મૂકું છું. તમારો સંકલ્પ એક અને એકરૂપ હો! તમારાં મન પણ એકરૂપ–સંવાદી હો! સહુના વિચારો સંકલિત એકતામય બનો, જેથી સહુ સુખપૂર્વક, આનંદપૂર્વક સંમત બની રહે!"

આજની–વર્તમાન યુગની—અનેક મતભેદોમાંથી એક સૂર ઉપજાવવા મળતી સમિતિઓ, સભાઓ, પરિષદો, મિલનોનો પડઘો અહીં પડતો લાગે છે? લોકમત, બહુમત એ પશ્ચિમની સંસ્કૃતિનો જ ઇજારો છે એવી માન્યતાને દૂર કરે એવા પુરાવા વેદકાળથી માંડી છેક અંગ્રેજોના આગમન સુધી આપણને ભારતીય સંસ્કૃતિમાંથી મળી આવે એમ છે, અને એના મૂળ આમ ઋગ્વેદમા પડેલા જોઈ શકાય છે.

સભાનું કામ પૂર્ણ થયે ભેગા થયેના પ્રતિનિધિઓ જમતા, વાર્તાલાપ કરતા અને આનંદનું વાતાવરણ જામતું. વેદકાલમા માંસભક્ષણની છૂટ હતી એમ કેટલીક ઋચાઓ ઉપરથી જણાઈ આવે છે સાથે સાથે વનસ્પતિ આહાર ઉપર વધારે ભાર ખરો. દૂધ, ઘી, માખણ, દહીં, ફળ, શેરડી એ સર્વનો ખાદ્યપદાર્થ તરીકે ઉપયોગ થતો. પીણામા આજ આપણને માદક લાગે એવા સોમ અને સુરાનો ઉપયોગ થતો. સોમરસ તો એક દેવની પ્રતિ પામ્યો હતો, એની બનાવટનો મહાવિધિ હતો, અને એનું પાન એક મહાન સામાજિક ક્રિયા બની રહેતી સોમરસ આજ તો ભુલાઈ ગયેલું પીણું છે. હિમાલયના મુજવન્ત શિખર ઉપર સોમવલ્લીનું સ્થાન ઉલ્લેખ પામે છે. એ શિખર કયું એ આજ ખબર પડતી નથી. કાશ્મીરની દક્ષિણે

પશ્ચિમે એ પહાડ આવ્યો હોય એવી અભ્યાસીઓની માન્યતા છે.

ધર્મકાર્ય, કૃષિ, ગોપાલન, વણાટકામ, સુથારીકામ, રંગાટ-કામ, લુહારીકામ, સુવર્ણઘડતર, ઝવેરાત અને ચર્મકાર્ય જેવા ધંધા તે સમયે અસ્તિત્વમાં આવ્યા હતા. સામાન્યતઃ ઘણા કામો હાથે કરી લેવાની ત્યારે પદ્ધતિ હતી, જો કે આવડતમાંથી વિશિષ્ટ ધંધો કર નાર વર્ગો પણ ધીમે ધીમે ઊભા થતા જતા હતા.

ધર્મકાર્ય કરનાર ગુરુવર્ગ પણ વિશિષ્ટતા ધારણ કરતો જતો હતો, જો કે ધર્મકાર્યમાં સર્વ વર્ણ ભાગ લેતી હતી. પ્રાર્થના, મંત્રોચ્ચાર અને વિધિ-કુશલ બ્રાહ્મણો માત્ર ધર્મકાર્ય ઉપરાંત રોગ-નિવારણનુ કાર્ય પણ કરતા જેમા ઔષધિ ઉપરાંત વળગાડ અને દૈવની અવકૃપા ટાળવાની મંત્રક્રિયાઓ પણ આવી જતી. અથર્વવેદમાં મંત્રતંત્રનું બાહુલ્ય આપણે નોંધ્યું જ છે શિક્ષણનું મહાકાર્ય પણ બ્રાહ્મણોનું જ. લિપિ હતી કે નહિ એ ચર્ચાને બાજુએ રાખી આપણે એટલું જરૂર કહી શકીએ કે વૈદિકયુગનું શિક્ષણ ઉચ્ચ પ્રકારનું હતું અને વ્યાપક પણ હતું. સ્ત્રીઓ ધર્મકાર્યમા ભાગ લેતી હોય, છંદ-મંત્રની રચના કરતી હોય, સમિતિઓમાં ચર્ચા કરી શકતી હોય ત્યાં સંસ્કારકક્ષા ઉચ્ચ હોવી જોઈએ

આર્યોનો વ્યાપાર પણ વિસ્તૃત હતો. એકલા નદીમાર્ગો જ નહિ પરંતુ સમુદ્રમાર્ગોનું પણ વેદકાળમા આર્યોને જ્ઞાન હતુ વેદમાં વર્ણન પામેલા પણીઓ સમુદ્ર પાર કરનારા વ્યાપારીઓ હતા અને તેમના પરદેશ વસવાટમાંથી ફીનીશિયન સરખી સમુદ્ર શોખીન વ્યા-પારીપ્રજા ઉત્પન્ન થઈ એવી પણ એક સંભાવના છે. ઇજિપ્ત તથા પશ્ચિમ એશિયા સાથે સ્થળમાર્ગ અને સમુદ્રમાર્ગે બાંધેલો સિંધુતટ સંસ્કૃતિનો ભારતીય સંબંધ આર્યોએ વેદકાલમાં ચાલુ રાખ્યો હતો એ સંભવ અમાન્ય થાય એવો નથી. ચલણી નાણું અને સિક્કા પણ એ યુગે જોયા હતા. નિષ્ક, શતમાન, પદ, ક્રિશ્નાલ અને હિરણ્ય-પિંડ સરખા ઉલ્લેખો નાણાંનું સૂચન કરે છે, જો કે મોટે ભાગે

અંદર અંદરનો વ્યવહાર વસ્તુઓના બદલાને સ્વરૂપે થતો. ગાય એ મહત્ત્વનું ચલણી નાણું; એ દાનમાં પણ અપાય અને વસ્તુની કિંમત રૂપે પણ અપાય. વ્યાજની પ્રથા પણ ત્યારે હતી એમ લાગે છે.

સિંધુતટ સંસ્કૃતિમાં જેમ ચૌર્ય નોંધાયું છે તેમ વેદકાલમાં પણ ચોરીના ગુના બનતા ખરા એવું આશ્વાસન આજના ચોરો લઈ શકે એમ છે ગણિકાવ્યવસાય ખરો; પણ ઘણો ઓછો; નીતિબંધનો જડ નહિ છતાં જાતીયસંબંધની વિશુદ્ધિનો આગ્રહ તો ખરો જ. પાસાની રમતો, રથની હરીફાઈ તથા ગીતનૃત્ય અને મૃગયાનો શોખ વૈદિકપ્રજાને હતો. આનંદપ્રમોદ સાથે આર્યોની નૈતિક ભાવના ઊંચા પ્રકારની હતી. કંજૂસ સંગ્રહખોરોને આર્યો ધિક્કારતા. દાનમાં હાથ સંકોચનાર માનવી આર્યોના હાસ્યને પાત્ર બનતો. જરૂર પ્રસંગે માગી સહાય ન આપતો માનવી તિરસ્કૃત ગણાતો. ખોટી સાક્ષી પૂરવાની, જૂઠું બોલવાની વેદકાલીન આર્યોને મના હતી. અતિથિસત્કાર એ આર્ય ગૃહસ્થનું મુખ્ય લક્ષણ. જાદુ, મેલી વિદ્યા, વશીકરણ, સ્ત્રીઓની ભેળવણી તથા વ્યભિચારને પાપ માની તેમનાથી દૂર રહેવા આર્યો મથતા. ધર્મકાર્ય, ધર્માચાર અને ધર્મવિધિનો આર્યોને ચુસ્ત આગ્રહ હતો નાહવું, પવિત્ર સ્વચ્છ રહેવું એવા દેહાચાર તેમની દેહ-નિર્મળતા સાધતા. યજ્ઞ એ તેમની મોટામા મોટી ધાર્મિક ક્રિયા–વ્યક્તિગત તેમ જ સામાજિક. હોમ અને યજ્ઞનું સ્વરૂપ તથા ં પાછળ રહેલી ભાવના એ વૈદિક આર્યોની ધર્મવિશિષ્ટતા. હજી –આજ પણ–આજની વીસમી સદીના મધ્યકાલમા પણ–વૈ હોમહવન તથા યજ્ઞ થતા રહે છે, જો કે તેમનું પ્રમાણ ઘણું ઘટી ગ છે અને તેના પ્રકારમાં પાછલા યુગબલોએ ઘણો ફેરફાર કરી નાખ છે. યજ્ઞમાં મોટે ભાગે તો અનાજ, ઘી, ક્ષીર જેવા પદાર્થોની આહુ અપાતી. જીવતા પ્રાણીઓ–અશ્વ, અજ, પાડો તથા આખલો–પ બલી તરીકે વધેરાતાં. ગાય સુદ્ધાં આહૂતિ બનતી એવા ઉલ્લેખ મ આવે છે. યજ્ઞનું સ્વરૂપ સમજવા માટે યજ્ઞની પાછળ રહેલી ં

ભાવના આપણે સમજવી જોઈએ: (૧) દેવની યાચના–માગેલી જરૂરી વસ્તુ દેવ પ્રસન્ન થઈ ને આપે એ અર્થે યજ્ઞ; અથવા (૨) વગરમાગ્યે આપેલી અનુકૂળતામા દેવની થયેલી કૃપા પ્રત્યે આભારવૃત્તિનું પ્રદર્શન. દુશ્મનો સામે વિજય મેળવવાની માગણી પણ યજ્ઞના કારણરૂપે હોય, અને વિજય મળ્યા પછીના આભારની લાગણીનુ પ્રદર્શન પણ યજ્ઞમા હોય. પોતાની સાગમા સારી, કીમતી મિનકત–વસ્તુ–પ્રાણી–કદી પોતાની જાત દેવાર્પણ થાય એ યજ્ઞની ભાવના.

યજ્ઞપુરુષ

સાથે સાથે યજ્ઞમા વિશ્વવ્યાપી અગમ્ય યજ્ઞપુરુષના સ્વીકારની આધ્યામિક ભાવના પણ રહેલી હતી એ તત્ત્વયજ્ઞને સમજવામા આપણે વિસરવુ ન જોઈએ. રાત્રિદિવસને ઘડનાર, ઉષાસંધ્યાને સર્જનાર, વરસાદને વરસાવનાર, ભૂમિમાથી અન્ન ઉપજાવનાર, અનેક સુખની દાતા અને કષ્ટોની નિવારણહાર કોઈ સર્વવ્યાપી શક્તિ પ્રતિ અભિમુખ થવાની ભાવના એ યજ્ઞમા રહી હતી. વળી આખો ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ તથા લયનો વિશ્વક્રમ પણ કોઈ વિરાટ મહાયજ્ઞની ક્રિયા છે તેનુ પ્રતીક નાનકડો માનવી પોતાના યજ્ઞમા ઊભુ કરે છે એવી સ ભાવના પણ વૈદિક આર્યોમા જાગ્રત થઈ હતી આર્યો અનેક દેવોનુ યજનપૂજન કરતા હતા એ ખરુ, પન્તુ એ દેવો અને દેવીઓ વ્યાપક બ્રહ્મનના શકિત–ટુકડા હતા તથા માનવી માટે બ્રહ્મનને પહોચવાના પુલ સરખા હતા એવી ભાવના અનેક સ્તોત્રો અને ઋચાઓમાથી સ્પષ્ટ થયા વગર રહેતી નથી સર્જન અને સર્જક અગે મહાનમા મહાન ચિતન ઉઠ્યન સરખી વેદાન્ત ફિલસૂફીના બીજ આમ વેદમન્ત્રોમા તેમ વેદે પોષેલી યજ્ઞક્રિયામા દેખાઈ આવે છે

વેદમાં દેવતા

અને વેદમા રતવાયલા અનેક દેવો આજ પણ હિંદુધર્મમા વિવિધ રૂપાન્તરો પામી ધાર્મિક જનતાના હૃદયમા સ્થાન્ત ગ્રહેના છે કુદરતનુ અદ્ભુત દૃશ્ય કે અદ્ભુત સત્ત્વ આર્યોને મન દેવ બની જતુ,

અને દેવ બનતાં યજનપૂજનની પાત્રતા મેળવતું. દેવોનાં સ્વરૂપ પણ ધ્યાનમાં લેવા સરખા છે. વૈદિક નિરુક્તકાર યાસ્કે દેવોના ત્રણ વર્ગ પાડ્યા છેઃ (૧) પૃથ્વીમા વસતા દેવ=પૃથ્વી, અગ્નિ, બૃહસ્પતિ તથા સોમ સરખા દેવ; (૨) વાતાવરણમા વસતા દેવ=ઇન્દ્ર, રુદ્ર, મરુત, વાયુ તથા પર્જન્ય સરખા દેવ; અને (૩) સ્વર્ગમાં વસતા—આકાશવાસી દેવ=દ્યૌ, વરુણ, ઉષસ્, અશ્વિન, સૂર્ય, સવિતૃ તથા વિષ્ણુ સરખા દેવ. દેવોમા ખાસ નાનામોટાનો ક્રમ દેખાતો નથી. કેટલાક દેવોની સ્તુતિ વધારે પ્રમાણમાં થયેલી છે. ઋગ્વેદમ. ઇન્દ્ર-સ્તુતિ લગભગ ચોથો ભાગ રોકે છે, છતાં એક સૂક્તમા કહ્યું છે તેમ 'હે દેવતાઓ ! આપમાથી કોઈ દેવ નાનો નથી.. આપ સર્વ ખરેખર મહાન છો' એ ભાવનાથી પ્રેરાયલો આર્યોનો ધર્મ તેમની પાસે એક સ્થળે ઉચ્ચાર કરાવે છે તેમ 'દેવો ભિન્ન નથી; એ તો એક અને સમાન છે. મન્ત્રદ્રષ્ટાઓ એ એકને વિવિધ રૂપે વર્ણવે છે એટલું જ.' આ વૈદિક દેવોનુ વૈદિક ફિલસૂફીને જડેલું રહસ્ય અસંખ્ય દેવોની વિવેચના કરતી વખતે યાદ રહેવુ જોઈએ.

વેદની કવિતામા મહાન, પવિત્ર અને કવિત્વમય ભાવ ભર્યા છે, જે પરદેશી વિચારકોને રહસ્ય સાથે સમજવા જરા કઠિન પડે. કર્મ, ઉપાસના—ભક્તિ તથા જ્ઞાનની ત્રણ સંસ્કારધારાઓ સમગ્ર ભારતીય સંસ્કૃતિના મૂળ સ્રોતસમા વેદનુ આર્યસંસ્કૃતિમા બહુ માન છે એનુ મુખ્ય કારણ જ એ કે આજ સુધી—પાચ હજાર વર્ષ સુધી—આર્ય સંસ્કૃતિએ વેદમાથી પોષણ મેળવ્યુ છે, વેદના કેટલાક શબ્દાર્થ ભુલાઈ ગયા હશે, કેટલા ય વૈદિક રીતરિવાજો ન ઓળખાય એવા બદલાઈ ગયા હશે, કેટલી યે માન્યતાઓ ન સમજાય એવી જૂની બની ગઈ હશે, છતા ભારતીય સંસ્કૃતિના એક મોટામા મોટા વિભાગે તો વેદને આદ્ય પ્રમાણ માની આચારના, ફિલસૂફીના, સંપ્રદાયોનાં અને સામાજિક ક્રાન્તિઓનાં પરિવર્તનો અને ક્રાન્તિઓ વચ્ચે વેદ આજ્ઞાની મર્યાદા રાખવાનો મહાપ્રયત્ન કર્યો છે. કદાચ તેથી

જ એ સામાજિક પરિવર્તનો, વિચારક્રાન્તિ અને માન્યતાવિપ્લવો ભારતીય સમાજમાં આદ્ય ગણાયા છે વેદને પ્રમાણ માનીને ચાલનાર વિચારો, આચારો તથા સંપ્રદાયો ભારતીય સંસ્કૃતિનું મોટામાં મોટું બળ બની રહ્યા છે. છતાં કદી કદી વેદમન્ત્રો અને કવિતામાં બાલિશતાનો પણ આરોપ થાય છે ખરો!

વેદવિરોધ

વેદમાં શંકા ઉઠાવનાર, વેદના પ્રમાણને ન સ્વીકારનાર, વેદને નિરર્થક ગણનાર વિચાર તથા આચારસરણી ભારતીય સંસ્કૃતિએ નથી જોઈ એમ રખે કોઈ માની લે બૌદ્ધ અને જૈનમાર્ગને નામે ઓળખાતા ભારતીય સંસ્કૃતિએ ઉપજાવેલા ધર્મમાર્ગ, વેદ તથા વેદને અનુસરતી સમાજવ્યવસ્થા સામેના પ્રચંડ બંડ છે એમ એક રીતે કહી શકાય દેહથી વિભિન્ન આત્મા છે જ નહિ એવી માન્યતાનો પ્રચાર કરનાર નાસ્તિક ચાર્વાક મત ભારતીય સંસ્કૃતિની જ પેદાશ છે એટલે ભારતીય સંસ્કૃતિ ઉપર વારંવાર કરવામાં આવતો અંધશ્રદ્ધાનો આક્ષેપ સર્વાંશે સાચો નથી એકાદ કાળનું આચારવિચારનું પરિધાનપણું આપી ભારતીય સંસ્કૃતિના લક્ષણ તરીકે માનનાર ભૂલ કરે છે વેદકાળથી આગળ વધતાં રાજ્યે, સમાજે, ધર્મે અને એ સર્વના સંભાર સરખી સંસ્કૃતિએ કેટકેટલા મહાસચલનો ગતિમાન કર્યા એનો વિચાર કરીશું તો ભારતીય સંસ્કૃતિ ઉપરની અંધશ્રદ્ધાનો આરોપ હળવો બનશે

६

વેદપ્રસ્તાર યુગ

બ્રાહ્મણગ્રંથો

વેદની સંહિતા પછીના, વેદ સાથે જ ગણાઈ ચૂકેલા શ્રુતિ-ઝૂમખામા સંહિતા સાથે જ સ્થાન પામી ચૂકેલા, (૧) બ્રાહ્મણ, (૨) આરણ્યક તથા (૩) ઉપનિષદ્‌ને વેદવિસ્તાર તરીકે જ ઓળખી જવા ઠીક પડશે, જેથી વૈદિક યુગની બૌદ્ધિક તેમ જ આધ્યાત્મિક શક્તિનો આપણને ખ્યાલ આવી જશે. એ ત્રણે ગ્રંથો વેદનુ જ અંગ ગણાય, છતા એ મંત્રસંહિતાથી નિરાળા વિભાગો છે. આપણે જોઈ ગયા તેમ ઋગ્વેદસંહિતાના સાદા યજ્ઞો યજુર્વેદ-સંહિતામા વિસ્તાર અને મહત્ત્વ પામ્યા. અથર્વવેદમા તો અભિચાર-પ્રયોગો સુધી પણ આર્યો ઊતરી ગયા—જો કે તે પ્રત્યે ભારે સદ્‌ભાવ ન હતો. વેદના યજ્ઞકાર્યને ઝીણવટથી સમજાવતા વિવેચનોને આપણે બ્રાહ્મણગ્રંથ તરીકે ઓળખીશું. યજ્ઞ એ ધર્મજીવનનું વ્યક્તિગત અને સાર્વજનિક મહત્ત્વનુ અંગ હતું. એટલે યજ્ઞ કેમ કરવા, યજ્ઞ-ક્રિયાનો અર્થ શો, સામુદાયિક યજ્ઞ કયા અને વ્યક્તિગત ગૃહસ્થે કરવાના યજ્ઞો કયા, બન્નેમા ભેદ શો અને વિધિ શો; આ બધું બ્રાહ્મણગ્રંથોમા સમજાવ્યું છે. એમા યજ્ઞોના દેવોની તેમ જ યજ્ઞાર્થે નિર્મિત થયેલા દિવસો તથા ઋતુઓના મહિમાની પણ સમજ આપવામા આવી છે. વૈદિક યજ્ઞના રહસ્યને તથા આચારવિધિને સમ-જાવનાર ગ્રંથ તે બ્રાહ્મણગ્રંથ એ સમજ અંગે શબ્દોની વ્યુત્પત્તિઓ

પણ તેમા અપાઈ છે, ધ્યાન ખેંચે એવી આખ્યાયિકાઓ પણ તેમા ઊતરી છે અને યજ્ઞરહસ્ય વિશે વિચારો અને ચિંતનકણિકાઓ પણ એમા મળી રહે છે. વદિક આચારનો મુખ્ય ભાગ તે યજ્ઞ; એ યજ્ઞને અર્થ આપવાનો પ્રયત્ન તે બ્રાહ્મણગ્રથ આજ કદાચ નિરર્થક લાગતા યજ્ઞોનો મહિમા ત્યારે ઘણો હતો. યજ્ઞકાર્ય વિશે કેવા ભવ્ય વિચારો થયા છે એ જોવા ભગવદ્ગીતા તરફ દૃષ્ટિ નાખવી. આર્યસમાજના સ્થાપક મહર્ષિ દયાનદે ઓગણીસમી સદીમા પોતાના ધર્મ ઉત્થાન કાર્યમા યજ્ઞને આપેલુ મહત્ત્વ વિસરાય એમ નથી. આજના વીસમી સદીના યુગમા ગાધીજીએ પણ યજ્ઞની ભાવનાને વર્તમાનમા ઘટાવવા કરેલો પ્રયાસ ભારતીય જીવનમા યજ્ઞભાવનાનુ સ્થાન દર્શાવે છે એટલે યજ્ઞ માત્ર જડકર્મ નહિ, પરંતુ વ્યક્તિગત તથા સામુદાયિક સ્વાર્પણ કર્મનો પ્રકાર બની જતો હતો.

આરણ્યક

બ્રાહ્મણગ્રથ પછીનો વેદવિભાગ તે આરણ્યક આરણ્યકોમા કેટલાક સ્વતંત્ર વિભાગ બને એવા છે, અને કેટલાક બ્રાહ્મણગ્રથો સાથે સેળભેળ થઈ ગયેલા પણ છે. વેદના આચારને જેમ બ્રાહ્મણ ગ્રથ સમજાવે છે તેમ વેદના વિચાર-ચિંતન ભાગને સમજાવવાની શરૂઆત આરણ્યકો કરે છે, જેનુ અતિમ શિખર ઉપનિષદોમા આપણે નિહાળીએ છીએ અરણ્યમા, વસ્તીરહિત એકાતમા ઋષિમુનિઓએ કરેલા ચિતન ઉપરથી જે તત્ત્વજ્ઞાન સમજાયુ તેને, અધિકારપ્રાપ્તિ પછી સમજાયલા રહસ્યને આરણ્યક નામે આર્યોએ ઓળખવા માડયુ. એમા એકલુ તત્ત્વચિતન નહિ; આચારભાગ, યજ્ઞભાગ એમા ખરો પરંતુ આરણ્યકમા તત્ત્વચિતનની શરૂઆત થઈ ગઈ.

ઉપનિષદ્

એ વૈદિક તત્ત્વચિતનની પરિપૂર્ણતા ઉપનિષદ્મા થઈ ઉપનિષદ્ નો શબ્દાર્થ 'ગુરુ પાસે જઈ, તેમના ચરણ પાસે બેસી

પ્રાપ્ત કરવાની વિદ્યા' થાય છે આર્યસંસ્કૃતિના સ્પષ્ટ ભાવિ નિર્ગમનું બીજ તે ઉપનિષદ્ કેટલાક ઉપનિષદોમાં જ્ઞાનનું પ્રાધાન્ય છે, કેટલાકમાં યોગની પ્રક્રિયા બતાવેલી છે, કેટલાકમાં નિર્ગુણનો જ ઉપદેશ થયો છે અને કેટલાકમાં ભક્તિનો મહિમા ગવાયો છે જ્ઞાનપ્રધાન ઉપનિષદોને કાલક્રમ અનુસાર પ્રાચીનમાં પ્રાચીન માનવામાં આવે છે સંહિતામાંથી ઉપનિષદ્ સુધીમાં ચિંતનનો કેટલો વિકાસ થયો તે સમજવા આપણે વૈદિક ઋચાની પ્રાર્થના જોઈએ વેદઋચા માગે છે

'અમને અન્ન આપો અમને વીરપુત્રો આપો અમારા પશુઓને સુખી કરો '

ઉપનિષદો કહે છે

'આખી પૃથ્વી સુવર્ણથી ભરી હોય તો ય શું ? ધનમય પૃથ્વીમાંથી અમૃતત્વ પ્રાપ્ત થાય છે ? બ્રહ્મ એ સૂક્ષ્મ તત્ત્વરૂપે સર્વમાં વસી રહે છે, એ સર્વનો આત્મા છે, એ સત્ય છે એ આત્મા તે તું પોતે છે '

વૈદિક યુગના ચિંતનવલણમાંથી જે તત્ત્વશાખાઓ પ્રગટી એ ભારતીય સંસ્કૃતિનું ભવ્ય ગૌરવ બની રહે છે દેવોની ઊર્મિભરી પ્રાર્થનાથી આગળ વધી આર્યો ચિંતન તરફ વળ્યા, અને સત્ય–બ્રહ્મ–જ્ઞાન–સુખ–વિશ્વ–મૃત્યુ–મુક્તિ વગેરે ગૂઢ પ્રશ્નો સંબંધમાં વધારે શાસ્ત્રીય અને વધારે તર્કયુક્ત વિચારસરણીઓ તેમને હાથ લાગવા માંડી કર્મ અને વિધિને ત્યાજ્ય તેમણે ગણ્યા નહિ, પરંતુ એક પાસ જેમ આચારઆગ્રહ અને તેની જટિલતા વધતાં ચાલ્યાં તેમ બીજી પાસ જ્ઞાન ઉપર પણ એટલો જ ભાર મુકાતો ગયો ઋગ્વેદકાલથી જ આર્યસંસ્કૃતિમાં કર્મકાંડ અને જ્ઞાનકાંડના પ્રવાહો જુદા પડતા દેખાય છે પરંતુ વેદકાલ પૂરો થતા પહેલાં તો જ્ઞાનમાર્ગે વળેલી આર્યપ્રતિભા ભવ્ય ઉપનિષદોની રચના કરી લાવી ઉપનિષદોનો સમૂહ એ આર્ય તત્ત્વજ્ઞાનનું એક મહાશિખર

બ્રાહ્મણ, આરણ્યક અને ઉપનિષદ્નો રચનાકાલ કયો? કાલ-નિર્ણયની બાબતમા આપણે અનુમાન જ કરવાના રહે છે. ઈ. સ. પૂર્વે ૧૦૦૦ સુધીમા વેદરચના પૂરી થઈ એમ માનીએ તો એ યુગના પાછલા ભાગમા બ્રાહ્મણો, આરણ્યકો તથા ઉપનિષદો રચાવા ક્યારના શરૂ થઈ ગયા હોવા જોઈએ. સામાન્યતઃ ઈ. સ. પૂર્વે ૮૦૦ સુધીમા વેદકાલ પૂરો થાય એમ મનાય છે તેમા મુખ્ય ઉપનિષદોની રચના આવી જાય. ઉપનિષદોમા બહુ વિમતભર્યાં તત્ત્વચિંતનો થયા છે. પૃચ્છા શરૂ થાય એ છેલ્લે પાટલે જઈને પણ બેસી શકે. બ્રહ્મની શોધમા પડેલી જિજ્ઞાસા એક બાજુએ વ્યાપક બ્રહ્મને ઓળખી લાવી; બીજી બાજુએ 'तत्त्वमसि' – તે બ્રહ્મ – તું જ છે – એવી સભાવના લઈ આવી; ત્રીજી પાસ બ્રહ્મ – ઈશ્વર – છે કે નહિ તેની જ શકા ઉપજાવી લાવી જેમ ઉપનિષદ્નું ચિંતન ઈશ્વરને સ્પર્શે છે તેમ એ ચિંતન ઈશ્વરને ધુમ્મસ પણ માનવા પ્રેરાય છે. એટલે વૈદિક યુગમા પણ – વેદમાર્ગ – આસ્તિકમાર્ગ–મા શકા ઉપજાવનારા સ્વભાવવાદ અગર લોકાયતવાદ સરખા નાસ્તિક માર્ગના બીજ વવાઈ ચૂકયા હોવા જોઈએ. એટલે ઈ. સ. પૂર્વે ૮૦૦ સુધીમા ઉપનિષદ્નુ તત્ત્વચિંતન ઉચ્ચ શિખરે પહોચ્યુ તેમ વેદમા અશ્રદ્ધા ઉત્પન્ન કરતુ તત્ત્વચિંતન પણ જન્મ પામ્યુ. ગૌતમ બુદ્ધના જન્મ પહેલા તો મુખ્ય ઉપનિષદો રચાઈ ચૂકયા હતા અને વેદને ખસતા કરવાની વિચારપ્રણાલિકા પણ શરૂ થઈ ગઈ હતી. એટલે ઉપનિષદોનો મોટો ભાગ ઈ. સ પૂર્વે ૮૦૦ પહેલા રચાઈ ચૂકયો હતો.

ઉપનિષદ્નું તત્ત્વજ્ઞાન

ઉપનિષદ્ની સખ્યા નક્કી થઈ શકી નથી. વેદમાથી વિકસેલું તત્ત્વજ્ઞાન તે ઉપનિષદ્. બસો જેટલી સખ્યામા ઉપનિષદો હાથ લાગ્યા છે. ઈ. સ. પૂર્વે ૮૦૦ની બાધેલી નીચલી મર્યાદા પછી પણ કેટલાક ઉપનિષદો રચાયા છે, જેની સાબિતી મુસ્લિમ યુગમા – એટલે ઈ. સ. ની તેરમી સદી પછી – રચાયલું 'અલ્લોપનિષદ્'

આ તે એમ છે. ઉપનિષદ્‌માં મુખ્યત્વે વ્યક્તિ સમષ્ટિના સંબંધ, જીવન મરણની સમાલોચના, બ્રહ્મ, ઈશ્વર, જીવ અને દેહના સ્વરૂપલક્ષણ જેવા સર્વકાલીન ભવ્ય પ્રશ્નોની ચર્ચા કરેલી છે ઉપનિષદ્‌ની ફિલસૂફીએ આખી આર્યસંસ્કૃતિને સ્પષ્ટ આધ્યાત્મિક રંગે રંગી છે એ કદી ન ભુલાય એવું સત્ય છે એટલું જ નહિ, એમાં રહેલા ઉન્નત વિચારઉડ્ડયનો, બુદ્ધિ તથા કલ્પનાની ગગનગામી ફાળ અને ચિંતનના અદ્દભુત ઊંડાણોએ પશ્ચિમની સંસ્કૃતિના અનેક વિચારકોને ચકિત કરી નાખ્યા છે એમાંથી માત્ર શોપનહાઉર સરખા જર્મન ફિલસૂફ ઉપર ઉપનિષદે કરેલી અસર એના જ શબ્દોમાં સાંભળીએ. શાહજહાનના પુત્ર દારાએ ફારસીમાં ઉપનિષદ્‌નું ભાષાંતર કરેલું, જેમાંથી લૅટીન–ગ્રીકમાં ઉતારેલી ઉપનિષદ્‌ની નકલ વાંચી શોપનહાઉરથી બોલી જવાયું - 'આ અજોડ ગ્રંથે આત્માના ઊંડાણોને હલાવી નાખ્યા છે એના એકેએક વાક્યમાંથી ઊંડા, અપૂર્વ અને ઉન્નત વિચારો જાગી ઊઠે છે આખી પૃથ્વી ઉપર ઉપનિષદ્ સરખો ઉન્નત અને લાભદાયક બીજો અભ્યાસ જ નથી. મારા જીવનનું ઉપનિષદ્ એ જ આશ્વાસન, મારા મૃત્યુનું પણ એ જ આશ્વાસન બની રહેશે '

વૈદિક જીવનના આમ બે પાસા · કર્મકાંડમાં જાણે આર્યજીવનની પળેપળ ગૂંથાઈ જતી હોય એમ એક પાસ લાગે છે, બીજી પાસ એ જ આર્યજીવન અ, બ્રહ્મારિમ સરખા અન્ય કોઈ પણ ફિલસૂફીએ નહિ ઉચ્ચારેલા ઉડ્ડયને પહોંચે છે કર્મકાંડની જટિલતા સામેનું એ બંડ પણ હોય કર્મકાંડ એક બાજુએ વિકસ્યું; ચિંતન બીજી પાસ, ત્રીજી પાસ કર્મ અને ચિંતનની વચ્ચે દેહકષ્ટ અને મનસંયમની કોઈ પણ અજાણી પ્રજાને નવાઈ લાગે એવી તપશ્ચર્યા અને યોગક્રિયાઓ વ્યવસ્થિત થતી જતી હતી કર્મકાંડની જટિલતાને તથા અતિ દેહકષ્ટભરી તપશ્ચર્યાને અર્થ આપતી ઉપનિષદ્‌ની ફિલસૂફી આગળ આપણે વેદકાળને અટકાવી દઈએ તો ય વેદની અસર

જાગ્રત રહેતી આજ સુધી ચાલી આવે છે.

હજાર વર્ષોની વેદગોઠવણી

ઈ. સ. પૂર્વે બે હજારથી એક હજાર સુધીની વેદરચનાની દસ સદીઓ આમ તો મોટો સમયગાળો ગણાય. મુસ્લિમ તથા અંગ્રેજ રાજવહીવટ મળીને પણ એટલી સદીઓ થતી નથી. એટલા કાળમાં જેમ જેમ ચારે વેદ ગોઠવાતા આવ્યા તેમ તેમ, બ્રાહ્મણ, ઉપનિષદ્ તથા આરણ્યકો આકાર લેતા ગયા તેમ તેમ આર્યોના ભ્રમણવિસ્તાર પણ વધતા જાય એ સ્વાભાવિક છે સપ્તસિંધુ, કુરુપાંચાલ તથા ગંગાયમુનાના દ્વિપ્રવાહી પ્રદેશોમાંથી આગળ વધી રહેતી વૈદિક સંસ્કૃતિ આખા ભારતવર્ષ ઉપર પથરાઈ જાય, એમાં નવા નવા પ્રદેશો અને પ્રજાઓ સાથે સંબંધો બંધાય, નવી નવી પ્રાતીય અને લોકભાષાઓ સાથે સંપર્ક સધાય, ઉચ્ચારણો બદલાય અને દેશકાળને અનુસરતા રીતરિવાજો પણ આર્યસંસ્કૃતિમાં પ્રવેશ પામતા જાય. ગંગાકિનારે વસતો આર્ય દિવસમાં ત્રણ-ચાર વાર સ્નાન કરી શકે; મારવાડના રણમાં આર્યસંસ્કૃતિનો સંદેશ લઈ જનાર ઋષિ ત્રણ-ચાર વાર સ્નાનનો આગ્રહ ન રાખી શકે. હોમમાં બળી માટે પાડો વધેરવાનો ન મળે તો અજથી ચલાવવું પડે, અને અજા પણ હાથ ન લાગે ત્યાં કુંમાડ —કોળું જ વધેરવું બસ થઈ જાય. આમ આચાર તથા ભાષા સ્વાભાવિક રીતે જ ફેરફારો પામે છે ભાષાના કલેવરો પણ બદલાયે જાય છે, સમયનો પ્રવાહ મૂળ ભાષાને જૂની બનાવે છે, તેમાં નવીન શબ્દો અને વાક્યવળોટો પ્રવેશ પામી જૂની ભાષાને ચાલુ ભાષાથી વિખુટી પાડી દે છે, અને નવીન ઘડાતી ભાષા એવો ઘાટ ધારણ કરે છે કે જે સામાન્યતઃ જૂની ભાષાથી જુદો જ લાગે. વૈદિક ભાષાને પણ એ કાળબળ લાગુ પડે જ. વળી વિવિધ પ્રદેશોમાં પ્રાકૃત ભાષાઓ પણ ઘટ્ટ સ્વરૂપ ધારણ કરતી જતી હતી. એટલે ભાષાને ફેરવતા સમયપ્રવાહ સામે ઈશ્વરપ્રણીત વેદની ભાષા, ઉચ્ચારણ, તથા અર્થમાં ફેરફાર ન પામે એ અર્થે ધાર્મિક વર્ગો ભગીરથ પ્રયત્ન કરે એ

સ્વાભાવિક છે. વૈદિક મંત્રસાહિત્ય તો હતું જ. એ ગોઠવાયે જતું હતું. તેની અંતિમ ગોઠવણી વેદવ્યાસે–વ્યાસ દ્વૈપાયને કરી, ત્યાર પછી એમાં કોઈ પણ ફેરફાર થવાનો સંભવ ઘટી ગયો.

પુરોહિત–બ્રાહ્મણવર્ગ

હજાર પંદરસો વર્ષના ગાળામાં વૈદિક મંત્રોની વિશુદ્ધિ કદાચ સાચવી રખાય; પરંતુ લોકભાષા અગર સાહિત્યભાષા તો બદલાયા જ કરે. વેદને ગોઠવી રહેતામાં તો વેદની ભાષા જૂની બની ગઈ, એટલે જૂની વેદભાષા સમજવા માટે વિશિષ્ટ શિક્ષણની જરૂર ઉત્પન્ન થઈ વૈદિક મન્ત્રોને સમજનાર તેમ જ સમજાવનાર એક વિશિષ્ટ શિક્ષક કે પુરોહિતવર્ગ ઊભો થયો, જેમાંથી પ્રબળ બ્રાહ્મણ કોમ જન્મી. વેદના સ્વરોચ્ચાર કરવામાં, વેદના અર્થ કરવામાં, વેદનું કર્મકાણ્ડ યથા-સ્થિત સમજવામાં, વેદમાં દર્શાવેલી કાલગણનાને સાર્થક કરવામાં, તેમ જ વેદના છંદગાનને તેની પ્રાચીન ગીતઢબે ગાવામાં આવા વિશિષ્ટ વિદ્વાનવર્ગની જરૂર ઉત્પન્ન થયા વગર રહે નહિ–જો ઈશ્વરપ્રણીત વેદધર્મનું પાલન કરવું હોય તો.

વેદાંગ

હવે વેદગ્રંથોમાં થતા ઉમેરા, ઘટાડા, સુધારા કે વધારા અશક્ય બની ગયા. મન્ત્રસંહિતાગ્રંથોની પવિત્રતાનો એવો સુદૃઢ ખ્યાલ અભ્યાસીઓમાં પેસી ગયો કે વેદના મન્ત્રોના ઉચ્ચારણમાં જરા ય છૂટછાટ મૂકી શકાય કે લઈ શકાય જ નહિ. અણીશુદ્ધ, ઉચ્ચાર-શુદ્ધ વેદાધ્યયનનો આગ્રહ આજ સુધી સચવાઈ રહ્યો છે એ આગ્રહને પરિણામે વૈદિક સાહિત્યને વિવિધ ઢબે ઉકેલતી વેદાંગપદ્ધતિ વિકાસ પામી, જેના નીચે પ્રમાણે ૭ વિભાગો પ્રમાણ બની ગયા:

૧ શિક્ષા – વેદના સ્વરસહિત ઉચ્ચાર શીખવતી પદ્ધતિ. એ પાણિનિની રચના કહેવાય છે.

૨ કલ્પ – યજ્ઞ, હોમ, તથા અન્ય ક્રિયાવિધિ દર્શાવતો ગ્રંથ-સમૂહ. એના અનેક રચયિતા.

૩ વ્યાકરણ– આખી વેદની ભાષારચના સમજાવતો ગ્રંથ પણ પાણિનિએ રચ્યો છે. બન્ને પાણિનિ જુદા હશે ?

૪ છંદ – વૈદિક મન્ત્રો, કાવ્યો, છંદોના મેળ તથા ગીતલક્ષણ સમજાવતો ગ્રંથ. પિંગળમુનિની રચના ગનાય છે.

૫ જ્યોતિષ– આચારવિધિ અંગે કાલગણના તથા નક્ષત્રાદિનો ઉપયોગ સમજાવતો આ ગ્રંથવિભાગ ગર્ગાચાર્યે રચ્યો છે.

૬ નિરુક્ત – જૂના બની ગયેલા છતાં જાણવા યોગ્ય અને કઠિન અર્થવાળા વૈદિક શબ્દોનો વ્યુત્પત્તિસહ અર્થ સમજાવતો ગ્રંથ. યાસ્કમુનિની રચના ગણાય છે.

વેદાગગ્રંથો તે વેદને સમજાવનારી, વેદના વિવિધ આકારોને અર્થ આપનારી દીપિકાઓ કહી શકાય. વેદકાલીન સંસ્કૃતિને સમજવામાં આ છએ પદ્ધતિઓ સીધી આડકતરી રીતે બહુ જ ઉપયોગી થઈ પડે એમ છે. વેદ પ્રાચીન બની જવાથી તેમને ઓળખાવનાર આ ગ્રંથો પણ આપણે માટે તો પ્રાચીન ગ્રંથો છે. વેદાગના રચયિતાઓના નામ પ્રતિષ્ઠિત છે છતાં એ પ્રતિષ્ઠિત પુરુષોએ પણ પોતાની રચનાના આધારમાં પોતાનાથી યે પ્રાચીન વિદ્વાનોની પ્રણાલિકાઓના ઉલ્લેખ કર્યા છે. એટલે વેદાગરચના પણ પ્રાચીન પરંપરામાંથી ચાલી આવી અંતિમ સ્વરૂપ પામેલી છે. વળી શિક્ષા તથા કલ્પવિભાગના ગ્રંથોની એટલી વિવિધ વિપુલતા છે કે વેદના ઉચ્ચારણમાં તેમ જ તેના કર્મકાણ્ડમાં અનેકાનેક શાખાઓ સ્પષ્ટ વિસ્તાર પામી છે, જે વિવિધતા અને વિપુલતા સૂચવે છે કે સ્થલ અને કાલને મહત્ત્વ આપી આચારવિચારમાં ફેરફાર કરવાની વૃત્તિ આર્ય વિદ્વાનોએ સતત સેવી છે.

વેદાંગ-સૂત્રગ્રંથો

આ ગ્રંથોનો મોટો ભાગ સૂત્ર રૂપે રચાયો છે, જે ઉપર પાછી ટીકાઓ આવશ્યક બની છે. સૂત્ર એટલે દોરો. થોડાથોડા પણ સૂત્રક

શબ્દોને ગૂંથી અલ્પાક્ષરી રહસ્યપૂર્ણ વાક્યોમાં ગ્રથરચના થયેલી હોવાથી એ સૂત્રગ્રંથો તરીકે ઓળખાય છે અને એના રચનાકાળને સૂત્રયુગ તરીકે પણ ઓળખાવવાનો પ્રયત્ન થયો છે ભાષા અને સાહિત્યની દૃષ્ટિએ આ સૂત્રગ્રંથોની વિશિષ્ટ રચના એક અદ્‌ભુત શૈલીપ્રકાર છે. વૈદિકો ઉપરાંત બૌદ્ધો તથા જૈનોએ પણ સૂત્રરચનાનો આશ્રય લીધો છે. વેદાંગના સમયને વેદની અંતિમ વ્યવસ્થાનો તેમ જ વેદના પુનરાવલોકનનો સમય ગણી શકાય. સંહિતાથી ઉપનિષદ્ સુધીનો શ્રુતિસંપુટ સૂત્રકાલમાં અંતિમ વ્યવસ્થા પામે છે, જે વ્યવસ્થા હજી સુધી ભારતીય સંસ્કૃતિ સાચવી રહી છે.

સ્મૃતિયુગનો આરંભ

આ સૂત્રયુગમાંથી સમય જતાં સ્મૃતિયુગ જન્મ્યો. અંગત તેમ જ સામાજિક આચારવ્યવહારને વૈદિકવિશુદ્ધિ આપવાના આ પ્રયત્નમાં વ્યાકરણ, છંદ, જ્યોતિષ તથા નિરુક્ત વિભાગો અતિ શાસ્ત્રીય બની ભાષા તથા ગણનાના વિદ્વદ્ માર્ગે વળ્યા. પરંતુ શિક્ષા અને ખાસ કરીને કલ્પવિભાગ વ્યવહાર તથા આચાર ઉપર જ ભાર મૂકતા હોવાથી તેમના વિભાગોએ વિશિષ્ટ મહત્ત્વ ધારણ કર્યું. શિક્ષાના તો કેટલાક વિભાગો લુપ્ત થયા અને રહ્યા તે માત્ર પોતાની ઉચ્ચારણ શાખાને નામે જ ઓળખવા પરંતુ મહત્ત્વ ધારણ કરી રહ્યા; પરંતુ કલ્પવિભાગે તો આચાર અંગે જટિલસ્વરૂપ ધારણ કર્યું. કલ્પસૂત્રોના ત્રણ વિભાગ થયા. (૧) શ્રૌતસૂત્ર, (૨) ગૃહ્યસૂત્ર અને (૩) ધર્મસૂત્ર. શ્રૌતસૂત્રમાં શ્રુતિ – વેદના આધારે રચાતી યજ્ઞક્રિયાઓ કેમ કરવી તેના સ્પષ્ટ સૂચનો છે. ગૃહસ્થે ગૃહમાં કરવાની ધાર્મિક ક્રિયાઓ અને સંસ્કારોનું વિવરણ ગૃહ્યસૂત્રો કરે છે. ધર્મસૂત્રને સામાજિક ધર્મવિવરણ કહી શકાય. જ્ઞાતિ તથા વર્ણને અનુલક્ષીને ઉપસ્થિત થતા વર્ણાશ્રમધર્મ તેમ જ વારસો તથા લેણદેણ સંબંધી લૌકિક વ્યવહાર અને કાયદાકાનૂનની વ્યવસ્થા ધર્મસૂત્રમાં ઉલ્લેખ પામે છે. ધર્મસૂત્રોને સામયાચારિકસૂત્રો પણ કહેવામાં આવે

છે જે ઉપરથી એમાં સમયાનુસાર આચારનો પાલનવિધિ ઉપદેશ્યો છે એમ સહજ જણાઈ આવશે.

ધર્મસૂત્ર અને સ્મૃતિ

આ ધર્મસૂત્રોમાથી સમય જતા શ્લોકબદ્ધ વિશાળ સ્મૃતિઓ રચાઈ; જેમને આપણે સ્થલકાલ અનુસાર રચાયલી નિયમાવલિઓ કહી શકીશું. સ્મૃતિઓ પણ ઘણી થઈ. પરંતુ વધારે પ્રમાણભૂત મનાતી સ્મૃતિઓમા મનુસ્મૃતિ, યાજ્ઞવલ્કયસ્મૃતિ અને પરાશરસ્મૃતિ ગણાય છે. એ સ્મૃતિકાલ ઈસવી સનની આસપાસથી વહેલો કલ્પવામા આવતો નથી, ઊલટ ઈસવી સન પછી તેને લઈ જવાનું વલણ રહે છે. છતા વિકાસસંકલના સમજવા માટે સૂત્રયુગમાથી વિકાસ પામેલી સ્મૃતિશ્રેણિનો અહીં જ ઉલ્લેખ કરી લીધો છે.

શ્રુતિ-સ્મૃતિના ભેદ

શ્રુતિ અને સ્મૃતિ એ ભારતીય સંસ્કૃતિના આચારવિધાન. બન્ને વચ્ચેનો મુખ્ય ભેદ અહીં સમજી લઈએ. શ્રુતિ એટલે ચારે વેદ તથા તેમના અંગભૂત બ્રાહ્મણ, આરણ્યક તથા ઉપનિષદ્. એ ચારે વૈદિક વર્ગને સમજમા ઉતારવાનો એ પછી થયેલો પ્રયત્ન તે વેદાગ. વેદાગકાલ એટલે સૂત્રકાલ. એ સૂત્રસમૂહમાના કલ્પસૂત્રે સર્જેલાં ધર્મસૂત્રોમાથી વિસ્તાર આધારોસહ લગભગ પ્રકરણરચનામા શ્લોકબદ્ધ કરેના વ્યવહારનિર્ણયોને સ્મૃતિ કહી શકીએ. શ્રુતિ અને સ્મૃતિ વચ્ચેના વિરોધમા શ્રુતિ વધારે પ્રમાણભૂત ગણાય. શ્રુતિ ઈશ્વરપ્રણીત; જ્યારે સ્મૃતિ તો માત્ર પ્રજાની, પ્રજાના ગુરુજનોની સ્મૃતિ–યાદમા રહી ગયેલા આચારવિચાર જ કહેવાય. શ્રુતિ-વેદમા વ્યક્ત ન થયા હોય એવા કેટલા યે પ્રાચીન આચારવિચાર સ્મૃતિઓમા પ્રજાની યાદને આધારે સ્થાન પામે છે. વળી સ્મૃતિગ્રંથોમા કુલાચાર, લોકાચાર અને દેશાચારની ભિન્નતા પણ સચવાઈ રહી છે. સંભવિત છે કે આર્યોના ભારત આગમન પૂર્વના કેટલાક રિવાજો સ્મૃતિમા જળવાઈ રહ્યા હોય. આમ સ્મૃતિવિભાગ અનેક દૃષ્ટિએ

અભ્યાસીઓને ઉપયોગી થઈ પડે એમ છે—જો કે બન્નેના નિરોધમાં શ્રુતિની શ્રદ્ધતા તો ખરી જ

દર્શનસૂત્રો

આ કલ્પસૂત્રો—ધર્મસૂત્રો—સામયાચારિક સૂત્રોની સાથે ભારતીય વિચારને જગમગજ્યોત ઝોક આપનાર દર્શનસૂત્રોનો પણ અહીં જ ઉલ્લેખ કરી લઈએ વેદના બે પાસા કર્મકાણ્ડ અને જ્ઞાનકાણ્ડ વૈદિક કર્મકાણ્ડ વિકાસ પામતું પામતું બ્રાહ્મણગ્રંથોમાં થઈ વેદાંગના કલ્પસૂત્રોને અંતે સ્મૃતિ સુધી લઈ જાય છે એ આપણે જોયું વેદનો જ્ઞાનકાણ્ડ ઉપનિષદમાં થઈ દર્શનસૂત્રોમાં ઊતરી એક એવો વિચારઘોષ ઉપજાવે છે કે જેમાંથી જુદી જુદી આસ્તિક નાસ્તિક વિચારશ્રેણિઓ નહીં ગઈ અને એમાંથી ભારતીય ચિંતનપ્રતિભા સર્વાંગે ખીલી નીકળી એ ખીલાવટમાંથી અનેક ધર્મમાર્ગો નીકળ્યા, અનેક નિયશ્રેણિઓ વિકાસ પામી અને ભારતીય સંસ્કૃતિને સંજીવન નાખતું નૂતન બલ પણ મળ્યું બુદ્ધિવૈભવની ભવ્ય પરંપરા સરખા દર્શનસૂત્રો—ષડ્દર્શનો—ને આપણે અહીં પિછાની લઈએ ષડ્ દર્શનો એ ભારતીય સંસ્કૃતિનું બુદ્ધિગૌરવ છે મોક્ષ એ માનવીનું અંતિમ ધ્યેય એનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાના ઉપનિષદે કરેલા વિચારોમાંથી જનમેલી વ્યવસ્થિત સંભાવનાઓ અને સ્થિર પ્રણાલિકાઓ ઊભી કરનાર છ તત્ત્વજ્ઞાનશાખાઓ નીચે પ્રમાણે ઉલ્લેખી શકાય

૧ સાંખ્ય — વ્યવસ્થિત કરનાર કપિલ
૨ યોગ — પદ્ધતિસર ગોઠવનાર પતંજલિ
૩ ન્યાય — સંકલિત કરનાર ગૌતમ
૪ વૈશેષિક — અંતિમ પ્રતિપાદન કરનાર કણાદ
૫ પૂર્વમીમાંસા — આકાર આપનાર જૈમિનિ
૬ ઉત્તરમીમાંસા — વેદાન્ત — બ્રહ્મસૂત્રરૂપે એકત્ર કરનાર વ્યાસ.

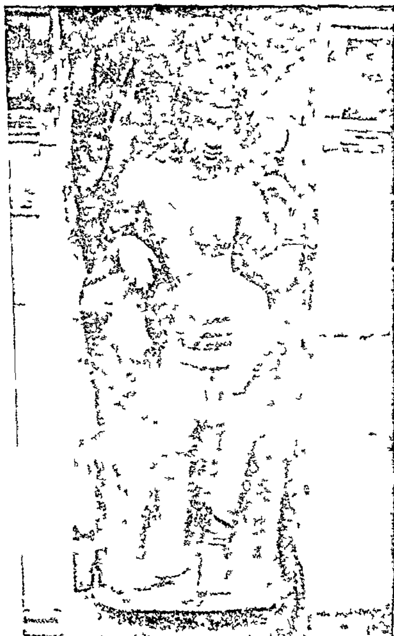
સૂત્રશૈલીમાં સંગ્રહાયેલા આ દર્શનો આર્ય બુદ્ધિચાપલ્ય અને વિચારગાંભીર્યનો ઉત્કૃષ્ટ નમૂનો છે આર્ય ચિંતન ક્યાં ક્યાં જીવનને

ાર્શ છે,. વિશ્વનાં અગમ્ય સત્યોને ઉકેલવા કયી કયી કૂંચીઓ શોધે
, અને અથાગ વિચારસાગરમાં કેટલે ઊંડાણે પહોંચી શકે છે
ાનો તાગ લેવા માટે આ ષડ્દર્શનોનો જીડતો પરિચય પણ બસ થઈ
ડે એમ છે. એ છએ પ્રણાલિકાઓનો સમન્વય ભગવદ્ગીતામા
યો છે. એમાંથી ઉત્તરમીમાંસા – વેદાન્તે–આખા આર્યજીવન ઉપર
ાસાય નહિ એની ભવ્ય છાપ પાડી ઈસુની આઠમી સદીથી શંકરે
ારૂ કરેલી આચાર્યશ્રેણિને શક્ય બનાવી છે. ષડ્દર્શન એ ભારતીય
ંસ્કૃતિનું મહાન ચિંતનબલ.

આશ્રમ વ્યવસ્થા

આમ એક પાસ કર્મકાણ્ડ અને વિધિ વ્યવસ્થિત બનતાં હતાં
-સાથે સાથે અત્યંત જટિલ પણ બનતાં હતાં. બીજી પાસ અન્ય
ાજાઓને વિચિત્ર લાગે એવી તપશ્ચર્યા વિકસતી જતી હતી. ત્રીજી
ાસ ઉપનિષદ્માં સમાયલા ચિંતનમાંથી વેદને અનુલક્ષીને અગર
ાદનો વિરોધ કરીને – મોટે ભાગે વેદને અનુકૂલ ઝોક આપીને જાગેલી
વિચારસરણીઓમાંથી ષડ્દર્શનો ચિંતનવૃત્તિને સંયમિત બનાવતાં
ાતાં અને ચોથી પાસ આખા સમાજને આવરી લેતી વર્ણ–
આશ્રમ વ્યવસ્થા સમાજ–ચોકઠું બની કર્મ તથા ચિંતનના વિકા-
સનું સ્થાયી સ્થાપત્ય બની રહેતી હતી. આર્ય-સંસ્કૃતિના બાહ્ય-
શરીર સરખી વર્ણાશ્રમ વ્યવસ્થા પરદેશી સમાજશાસ્ત્રીઓને વ્યામો-
હમાં નાખી દે છે. વર્ણમાંથી આજની વગોવાતી જડ જ્ઞાતિસંસ્થા
ઉદ્ભવી એવો પણ આરોપ વર્ણ ઉપર મૂકવામાં આવ્યો છે. વર્ણા-
શ્રમ વ્યવસ્થાને બહુ તટસ્થતાપૂર્વક નિહાળવાની જરૂર છે. જ્ઞાતિ-
સંસ્થાને જડ, આર્યસંસ્કૃતિનું અનિવાર્ય અને અપરિહાર્ય અંગ
માનતા પહેલાં એ વ્યવસ્થાએ સાધેલી સામાજિક સુદૃઢતા અને
સંસ્કૃતિ સુરક્ષણનો ક્યાસ કરવાની બહુ જરૂર છે. આશ્રમ તો
સ્વાભાવિક રીતે વ્યક્તિજીવનનો નૈસર્ગિક વિભાગ બની રહે છે.

પાંચ છ વર્ષથી વીસ-બાવીસ વર્ષ સુધીનો વિદ્યાભ્યાસ તથા શરીર અને ચારિત્ર્યઘડતર બ્રહ્મચર્યાશ્રમનો જ પડઘો કહી શકાય; એ પછીનો ગૃહસ્થાશ્રમ આજ પણ માનવીને કુટુંબપોષણ અને સમાજસેવામાં પ્રેરે છે. એને ગૃહસ્થાશ્રમ નામ આપવાથી ખ્રિસ્તીઓ કે મુસલમાનો હિંદુધર્મમાં વટલાઈ જતા નથી. આજના વ્યાપારી, વકીલ, ડૉક્ટરો તથા પ્રધાનો ઝડપથી નિવૃત્ત થતા નથી એ ખરું; છતાં સરકારે – દુનિયાભરની સરકારે – પોતાની સેવકશ્રેણિને પચાવન-છપ્પન વર્ષે ફરજિયાત નિવૃત્તિ આપવાનું ધોરણ સ્વીકારી વાનપ્રસ્થાશ્રમને જ એક પ્રકારનું માન આપ્યું છે એમ કહીએ તો ચાલે. રીઢા રાજદ્વારી નેતાઓને છપ્પન વર્ષે ફરજિયાત નિવૃત્તિ અપાય તો દુનિયા વધારે દુઃખી નહિ જ થાય. વળી શહેરોના ઉગ્ર ગતિમાન જીવન કરતાં નિવૃત્તિ ગ્રામજીવનને, વનપ્રસ્થાનને જ વધારે આવકારે છે એ ચારે પાસ નિહાળ્યા પછી વાનપ્રસ્થ શબ્દથી ગભરાઈ ઊઠવાની જરૂર નથી. વાનપ્રસ્થ સ્થિતિનો અંતિમ આકાર તે સંન્યસ્ત – દુન્યવી વસ્તુઓમાંથી વૃત્તિઓને સંપૂર્ણ રીતે પાછી વાળવાની ક્રિયા. માનવી પોતે સંન્યસ્ત ધારણ ન કરે તો મૃત્યુ અંતિમ સંન્યસ્ત આપે છે! સંન્યસ્ત આજ પણ આર્યજીવનનું એક વંદનીય દર્શન છે. વર્ણાશ્રમ નામથી ચમકી ઊઠવાની જરૂર નથી. કુદરતી રીતે જ થતા શારીરિક અને માનસિક પરિવર્તનોનો સ્વીકાર અને તેને અનુસરતી જીવનરચના એ જ આશ્રમવ્યવસ્થા. માનસ અને દેહના પરિવર્તનની સ્વાભાવિક કક્ષાઓનો સ્વીકાર તથા તેને અનુકૂળ જીવનરચના એનું નામ આશ્રમ વ્યવસ્થા. એ કુદરતી વ્યવસ્થાને આર્ય સંસ્કૃતિએ પોતાનું અંગ બનાવી સ્વાભાવિકતાને જ સ્વીકારી છે. આજ વર્ણની સાથે આશ્રમવ્યવસ્થા અત્યંત પાતળી પડી ગઈ છે; છતાં ભારતીય કથાઓ એટલું તો કહે છે કે આશ્રમધર્મના પાલન અર્થે પૂર્વે રાજવીઓ રાજપાટ છોડી વનમાં વસતા હતા. યુધિષ્ઠિરથી માંડી કેટલાં યે દૃષ્ટાંતો આપણને મળી આવે એમ છે

અર્ધનારીશ્વર – કુંભકોણમ – મદ્રાસ રાજ્ય

વર્ણવ્યવસ્થા અને જ્ઞાતિસંસ્થા

આશ્રમ સાથે જોડાયલી આર્યસંસ્કૃતિના એક બાહ્ય ચિહ્ન સરખી વર્ણવ્યવસ્થા પણ આપણે અહીં સહજ વિચારી લઈએ. વર્ણવ્યવસ્થા, જેમાંથી આજની અત્યંત વખોડાતી જ્ઞાતિસંસ્થા ઊભી થઈ છે એ, ચલસ્વરૂપે વેદકાળમા ખરી. જૂની દ્રવિડ કે અન્ય ભારતીય સંસ્કૃતિ કે બર્બરાવસ્થા સામે આક્રમણ કરનાર આર્યો ભારત બહારથી અહીં આવ્યા એ સંભાવના આર્ય અને અનાર્યના ભેદ જરૂર સમજાવી શકે. આર્ય નહિ તે, આર્યોનો સામનો કરે તે અનાર્ય. આર્યોના પક્ષે ઊભા રહેલા પ્રકાશિત દેવો એ કુદરતનાં બળ પણ હોય, અને...અને...આર્યોની કોઈ તેજસ્વી, પ્રગતિશીલ, અત્યંત સાહસિક અને સંસ્કારી અગ્રણી ટોળીઓ પણ હોય, જેના આગેવાનોએ પછીના આર્યોની કલ્પનામાં દેવનું મહત્ત્વ ધારણ કરી લીધું હોય. આજની shock brigades, suicide squads તથા cultural squads – દુશ્મન સૈન્યોને કંપ ઉપજાવતા પ્રહારો કરતી, કેસરિયાં કરતી અને સંસ્કાર દ્રાગ અસર ઉપજાવતી ટુકડીઓની રચના આજની ટાઢીશિની યુદ્ધમીમાંસામાં થઈ ચૂકી છે. એવી કોઈ ભવ્ય સાહસિક ટોળીઓના નેતાઓની સ્મૃતિ દેવમા ફેરવાઈ જાય એ સંભવિત છે. શિવાજીને દેવ માનતા કેક રાષ્ટ્રપ્રેમી માનવીઓ મળી આવે છે. એ દેવના વિરોધી તે દાનવો – જે આ રીતે આર્યોના પણ વિરોધી બની રહે. એ દાનવો એ જ અસુરો. અસુરોની કલ્પના કરતી વખતે આપણે ભૂલવુ ન જોઈએ કે પ્રાચીન માન્યતા અનુસાર સુર અને અસુર એક જ પિતાના સંતાન છે. એમા આર્યોના એક એવા મતભેદનું દર્શન થાય છે કે જેમા અવસ્તા યુગના ઇરાની આર્યો અને ભારતમાં વસેલા આર્યોના કોઈ ઝઘડાનો પડઘો સંભળાય. આપણા માન્ય દેવતાને વેદકાળની શરૂઆતમા 'અસુર' તરીકે સંબોધ્યો છે એ પણ યાદ રાખવા સરખું છે. યુદ્ધમા પકડાતા દાનવો દસ્યુઓ–દાસ બની જાય. આર્યો અને અનાર્યોના રંગમાં – વર્ણમાં ફેર. એટલે

વર્ણનો મૂળ અર્થ તો રંગ : આર્ય-અનાર્યની ઓળખ અર્થે સ્વાભાવિક રીતે જ ઉપયોગમાં આવે. સપ્તસિંધુથી દક્ષિણાપથ સુધીનો આર્ય વિસ્તાર એથી યે પ્રાચીન વસવાટો સાથે ભારે ઘર્ષણો ઊભાં કરે એ સ્વાભાવિક છે. આર્યસંસ્કૃતિનાં શાંતિભર્યાં સાધનો પ્રાચીન પ્રજાને પણ આકર્ષક લાગતાં એ ખરું. સાંસ્કૃતિક દૃષ્ટિએ પરિવર્તનનો સ્વીકાર કરનારને આર્યસમૂહમાં સ્થાન મળતું એ નિઃસંશય. કદાચ શૂદ્ર તરીકેનો સ્વીકાર પણ તેમને આર્ય વ્યવસ્થામાં ભેળવી દેતો હતો. પરંતુ એ પરિવર્તનો એકલાં શાન્તિભર્યાં સાધનો દ્વારા જ થતાં હતાં એમ બનતું નહિ. આર્યોની સંસ્કૃતિનો સામનો કરનાર પ્રજાને પહાડો અને વનપ્રદેશોમાં પણ નિવાસ શોધવો પડતો. પરાઈ સંસ્કૃતિમાં ભળતા શૂદ્ર સમાજે કદાચ આર્યોમાં અંદર અંદર પણ વર્ણવ્યવસ્થા ઉપજાવી હોય એ સંભવિત છે. આર્યોના દ્વિજમાં—બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય તથા વૈશ્યમાં—પ્રથમ ભારે રંગફેર નહિ હોય. શ્રી આનંદશંકર ધ્રુવ વર્ણને ધંધાનો રંગ માને છે. વળી આર્યોના વર્ણભેદ તો ઘણા કાળ સુધી કુમળા, એકમાંથી બીજામાં જઈ શકાય એવા, લગ્ન અને ભોજનવ્યવહાર અરસપરસ થઈ શકે એવા પારદર્શક હતા એમ ઇતિહાસ દૃષ્ટાંતો આપી રહે છે. પરંતુ બૌદ્ધ અને જૈનમાર્ગની અવૈદિક અસર સામેના એક ઉપચાર તરીકે વર્ણવ્યવસ્થામાં પ્રવેશી ચૂકેલો આગ્રહ જ્ઞાતિમાં ફેરવાતો ફેરવાતો મુસ્લીમ સરખી મારકણી સંસ્કૃતિ સામે અથડાતાં એક રક્ષણવ્યૂહમાં ફેરવાઈ ગયો, અને એ જ રક્ષણવ્યૂહ, ઘણી વાર બન્યું છે તેમ, રક્ષણ શોધનારને જ રૂંધતી દીવાલરૂપ બની ગયો. આમ સામાજિક દર્શન થઈ શકે છે. વળી જ્ઞાતિસંસ્થા એ દ્રવિડ સંસ્કૃતિના સ્વીકારમાથી આર્યોએ ઉપજાવી એમ પણ કોઈ કોઈ અભ્યાસીઓ કહે છે ખરા.

વેદકાલમાં આર્યોના ચાર વર્ણ સ્પષ્ટ થતા જતા હતા એ તો સુપ્રસિદ્ધ પુરુષસૂક્ત ઉપરથી જણાઈ આવે છે :

ब्राह्मणोऽस्यमुखमासीद्वाहू राजन्यः कृत।
ऊरू तदस्य यद् वैश्य पद्भ्यां शूद्रो अजायत ॥

બ્રાહ્મણ એ યજ્ઞપુરુષ–વિરાટ પુરુષના મુખથી, ક્ષત્રિય હાથમાથી, વૈશ્ય ઉરુમાથી અને પગમાથી શૂદ્ર ઉત્પન્ન થયો.

મહાભારતમાનો ભરદ્વાજ–ભૃગુ સંવાદ પણ વર્ણભેદ સમજવા માટે ઉપયોગી થઈ પડશે :

न विशेषोस्ति वर्णानां सर्वं ब्रह्ममिदं जगत्।
ब्राह्मणाः पूर्वसृष्टा हि कर्मभिर्वर्णतांगत ॥

વર્ણમા કાઈ વિશેષતા, વિશિષ્ટતા, ભેદ નથી. આ આખુ જગત બ્રહ્મનુ – બ્રાહ્મણરૂપે જ બનેનુ છે. પૂર્વે સહુ બ્રાહ્મણ તરીકે જ સર્જાયા હતા; પછી કર્મે કરી એમનામા વર્ણો ઊભા થયા. આમ કર્મ–ધધો જ વર્ણના મૂળમા રહેલો લાગે છે સામાજિક પ્રથમાવસ્થામા કદાચ એક જ માણસ–એકનો એક માણસ–ધર્મક્રિયા કરી શકે, શસ્ત્ર ધારણ કરી લડવા જાય, વ્યાપારધધામા પડે અને જરૂરી દેહશ્રમ માગતા કાર્યો પણ ઉપાડી લે પરંતુ વસતી વધતા, કાર્યોની વિપુલતા વધતા, કામની વહેચણીમા વધારે સુગમતા નજરે આવતા અમુક કાર્ય માટે અમુક વર્ગ જ ઉપયોગમા લેવાય, એમાથી તે વર્ગ એ કાર્ય અગે નિષ્ણાત બની જાય અને તેની જ દ્વારા કામ લેવાનુ સરળ બને, જેમાથી વર્ણ અને વર્ણમાથી જાતિરચના થાય એ સ્વાભાવિક છે ધર્મક્રિયા કરી, જ્ઞાન ફેલાવી સહુનુ શિક્ષણકાર્ય કરનાર બ્રાહ્મણ બને; દેહને કસી યુદ્ધ પ્રવૃત્તિમા કુશળતા મેળવનાર ક્ષત્રિય બને, કૃષિ, વ્યાપાર, આર્થિક વ્યવહારમા જ રોકાઈ નિપુણતા મેળવનાર વૈશ્ય કહેવાય, અને શારીરિક શ્રમમાથી જ આજીવિકા ઉપજાવનાર શૂદ્ર બની રહે એ સ્વાભાવિક સામાજિક ગોઠવણ માનવીને ભારતમા જ નહિ પણ બીજે બધે ગોઠી ગઈ છે. એ ક્રમ વૈદિકકાલમા અતૂટ દીવાલ બની ગયો ન હતો. ઇન્દ્ર સરખો આર્યદેવ અસુર પુલોમાની પુત્રી શચીને પરણે;

વિશ્વામિત્ર સરખો ક્ષત્રિય આર્યોના મહાન ગાયત્રી મન્ત્રનો મન્ત્રદ્રષ્ટા બ્રાહ્મણ બની શકે; જમદગ્નિ સરખો બ્રાહ્મણ કે ચ્યવન સરખો તપસ્વી એક રાજકન્યાને પરણી શકે; વાલ્મીકિ સરખો શૂદ્ર મહામુનિ બની ક્ષત્રિય સીતાને પોતાના આશ્રમમાં રાખી તેના પુત્ર લવકુશને શાસ્ત્રપારંગત બનાવે; શુક્રાચાર્ય સરખો ભાર્ગવ બ્રાહ્મણ અસુરોનું ગુરુપદ સ્વીકારે; આવા આવાં દૃષ્ટાંતો આપણને સ્પષ્ટતાથી કહી રહ્યા છે કે વેદકાલીન વર્ણભેદ એ મૂલગત–જન્મગત–ભેદો ન હતા; કર્મ–ધંધાભેદના એ સૂચક હતા. અને જો કે જન્મગત વાતાવરણ વર્ણ–ધંધા–કર્મના કૌશલ્યમાં ઉપયોગી ભાવ ભજવે છે એ ખરું; છતાં વર્ણ માત્ર જન્મસિદ્ધ જ્ઞાતિ ન હતો એટલું વેદકાલીન વર્ણલક્ષણ સમજવું યોગ્ય થશે.

સૂત્રયુગમાં અને ત્યાર પછી લાંબા કાળ સુધી જ્ઞાતિ–વર્ણ–જન્મપ્રાપ્ત નહિ, પરંતુ સંસ્કારપ્રાપ્ત હતી એમ સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે છે. સૂત્રયુગથી જ્ઞાતિને જન્મનું બંધારણ આપવાની શરૂઆત થઈ લાગે છે, છતાં આજન્મ બ્રાહ્મણ ન હોય તો બ્રાહ્મણ થઈ શકે જ નહિ એવો નિષેધ ત્યારે ન હતો. ભોજનવ્યવહાર અને લગ્નવ્યવહાર જ્ઞાતવર્ણમા–જ્ઞાતકુટુંબોમાં અનુકૂળ પડે એટલે તે વધારે પ્રચલિત થાય એ સહજ છે. પરંતુ વર્ણ બહારના ભોજન કે લગ્નનો નિષેધ પળાતો દેખાતો નથી. લગ્નના પ્રકારો અને પ્રસંગો જોતાં આંતરવર્ણલગ્ન સારા પ્રમાણમાં થતાં હતાં ઉચ્ચવર્ણ ઊતરતા વર્ણ સાથે લગ્ન કરે એમાંથી ધીમે ધીમે નવી જ્ઞાતિઓ અને નવા સમાજવર્તુલો ઊભાં થતાં જતાં હતાં એ ખરું. જ્ઞાતિનો અર્થ જ જ્ઞાત–જાણીતો માનવસમૂહ. અલબત્ત સ્ત્રી શૂદ્રોના ધર્મઅધિકાર ઉપર ધીમે ધીમે તરાપ પડવાની શરૂઆત થઈ હતી. યજ્ઞના અગ્નિનો સ્પર્શ કરવાની શૂદ્રોને મના થતી હતી; વેદોચ્ચાર પણ તેમની પાત્રતા બહાર જતો હતો. આવા આવા પ્રતિબંધો આચારના અતિ આગ્રહમાં ડોકિયાં કરી જતા હતા, પરંતુ એવા પ્રતિબંધો કડક કે વ્યાપક બન્યા લાગતા નથી.

શક, હુણ
મહત્ત્વ ધારણ કરવા લાગેલી જડ બનતી જ્ઞાતિઓનુ મહત્ત્વ ત્યાર પછી બૌદ્ધ અને જૈનમાર્ગે ઘટાડી નાખ્યુ ઈસવી સનની છઠ્ઠી સદી સુધી તો પરદેશીઓને આર્ય સંસ્કાર આપવામા આવતા હતા ક્ષત્રપો અને ગુર્જરપ્રતિહારો પરદેશી હોય તો તેમનો આર્યત્વસ્વીકાર જ્ઞાતિબંધન ની પ્રાચીનતાને જરા ય ટેકો આપતો નથી વદિક ધર્મીઓમા પણ ત્યાર પછી જ્ઞાતિ અભેદ્ય સરવા ૮ામા સમય સુધી ન હતી સિધનો બ્રાહ્મણ મહારાજા ચચ ક્ષત્રિય વિધવા મહારાણીને પરણ્યો હતો એ ઘટના આઠમી સદીના પ્રભાતકાળે બની હતી જ્ઞાતિસંસ્થા અને તે દ્વારા ઉપજેલુ બ્રાહ્મણોનુ મહત્ત્વ અત્યત કડવી ટીકાને પાત્ર બન્યા છે એ ખરુ. પરંતુ એની ટીકા આવી સામાજિક ઘટનાનુ રહસ્ય ભાગ્યે જ સમજાવી શકે આજ જ્ઞાતિસંસ્થાના પાયા હાલી ગયા છે કદાચ એ સંસ્થા લાંબો સમય હવે ટકી નહિ શકે પરંતુ આજની હીણાયની જ્ઞાતિસંસ્થા સર્વદા આજ છે એવી હતી અને બ્રાહ્મણોને શ્રેષ્ઠત્વ અપાવ્યા સિવાય તેણે બીજુ કશુ જ કાર્ય કર્યું નથી એમ કહેવુ એ લાંબા સમય સુધી સ્વીકાર પામેલી સંસ્થાના સંરક્ષક કાર્યને ન સમજવા સરખુ છે આખી માનવજાતને ઇસ્લામમા ફેરવી નાખવાની જેહાદ લઈ ભારતવર્ષમા ધસેલી ઇસ્લામી સંસ્કૃતિ સામે ભારતીય આર્યસંસ્કૃતિ સજીવન રહી શકી એમા જ્ઞાતિનો ફાળો છેક ફેકી દેવા જેવો નથી જ્ઞાત અને ધર્મરહિત ભારતના આજના શાસનમા મધ્યસ્થ સરકારથી માડી મોટા ભાગની પ્રાન્તીય સરકારોના મુખ્ય પ્રધાનો જાતિભેદ ટાળવા મથતા બ્રાહ્મણો છે એ ભૂલવા સરખુ નથી એ જ વગોવાયની જ્ઞાતિસંસ્થા પોતાની જરૂરિયાત ઘટતા પોતાનુ વિલીનીકરણ કેવી સુગમતાથી કરી રહે છે એ નિહાળવા વીસમી સદીના આચારવિચારનો અભ્યાસ બહુ માર્ગદર્શક બની રહે એમ છે

વ્રાત્યસ્તોમ યજ્ઞનો અત્રે ઉલ્લેખ આવશ્યક છે આર્ય વ્યવસ્થાની બહાર રહેલાઓને એ યજ્ઞના ચાર વિધિ અનુસાર આર્યવ્યવસ્થામા

લાવી શકાતા હતા. પરસંસ્કૃતિને અપનાવી લેવાનો આર્યપ્રયોગ એ વ્રાત્યસ્તોમનો વિધિ.

જ્ઞાતિસંસ્થા માનવામાં આવે છે એની કડક સનત હોય તો આર્યસંસ્કૃતિનો પરભૂમિ વિસ્તાર ઉકલે નહિ એવો કોયડો બની રહે. બાલી દ્વિપના હિંદુઓના ચાર વર્ણ કડક જ્ઞાતિસંસ્થામાંથી ઉદ્દ્ભવ્યા નથી.

વેદ પછીના વેદપ્રસ્તાર યુગમાં આર્યસંસ્કૃતિ સ્થિર બની, વિસ્તૃત બની અને કદાચ આજના ભરતખંડની સીમા ઉલ્લંઘવાનું કાર્ય પણ તેણે આ જ યુગમાં શરૂ કર્યું. સંસ્કાર ફેલાવી રહેલા બ્રાહ્મણો, વિજયી ક્ષત્રિયો, વ્યાપારવણજ અર્થે દેશપરદેશ ખેડતા વૈશ્યો અને મહેનતુ શૂદ્રોએ મળી ભરતખંડમાં આબાદી અને શાન્તિ વધારી, કલાહુન્નરને વેગ આપ્યો અને કૃષિ, વ્યાપાર તથા ઉદ્યોગમાં ઉન્નતિ સાધી ભારતીય સંસ્કૃતિને આકર્ષક બનાવી.

સ્ત્રીઓની સ્થિતિ સર્વદા સમાજ કક્ષાની પારાશીશી બની રહે છે. નારીપ્રતિષ્ઠા ઉપર જ સંસ્કૃતિની પ્રતિષ્ઠા અવલંબી રહે છે. માતા અને પત્ની તરીકે સ્ત્રીનું સ્થાન માનભર્યું હતું. વેદકાલીન બ્રહ્મવાદિનીઓ કરતાં સીતા, કુંતા, દ્રૌપદી કે ગાંધારીનું સ્થાન ભાગ્યે ઊતરતું હોય. શંકરની આઠમી સદી સુધી મંડનમિશ્રની પત્ની શાસ્ત્રાર્થમાં મધ્યસ્થ બની શકી હતી એ જાણીતી કથા છે.

સમયકલ્પના

સૂત્રો–આચાર તેમ જ દર્શનસૂત્રો–તથા રામાયણ–મહાભારત સુધીનો આ વેદપ્રસ્તાર યુગ. એમાં આર્યસંસ્કૃતિ ભારતવર્ષમાં સ્થિર થઈ, વિસ્તાર પામી અને વિજયી બની ભારત બહાર પણ તેણે પગ મૂકવા માંડ્યા. મહાભારત પહેલું રચાયું કે રામાયણ : આજ એ નામે ઓળખાતી કૃતિઓ આપણને મળે છે એવા જ રૂપમાં ત્યારે હતી કે જુદા રૂપમાં : કેટલાં ઉપનિષદો આ કાળમાં રચાયા અને કેટલા પ્રાચીન વેદયુગમાં રચાયા : ષડ્દર્શનોની ફિલસૂફી માટે પાર્શ્વભૂમિ કયી : એ ફિલસૂફી બૌદ્ધયુગની વિચારસરણી કે તે પછીની : આવા

આવા કૂટ પ્રશ્નો ઉપર વિદ્વાનો એકમત થતા નથી એકમત જેનો થાય એ વિદ્વાન જ નહિ! વિદ્વાનો એક મત થાય કે નહિ છતાં મત-મતાંતરના દોહનમાંથી એટલું તો તરી આવે છે કે:

(૧) ઈસવી સન પૂર્વે ૨૫૦૦–૩૦૦૦ થી આર્યપ્રવેશ ભારતમા શરૂ થયો. મધ્યપશ્ચિમ એશિયાના કોઈ વિભાગમાથી આર્યોનાં ભ્રમણ પૂર્વ, પશ્ચિમ, દક્ષિણ તરફ શરૂ થયાં, જેમા પૌર્વાત્યભ્રમણ ભારતમાં આવી અટક્યું, જેમાંથી ભારતીય સંસ્કૃતિએ આજ સુધીનું ચિરંજીવી જીવન મેળવ્યું.

(૨) આર્યપ્રજાની એકતાના અવશેષ સંસ્કૃત, અવસ્તા, ગ્રીક, રોમન, જેવી ભાષાઓમા મળી આવે છે. આર્યોનાં ભ્રમણમા મૂલ સ્થાનની કેટલીક કથાઓ તેમ જ માન્યતાઓ પણ વેરાયલી આર્યજાતમાં સચવાઈ રહી.

(૩) ઈસવી સન પૂર્વે ૨૦૦૦ થી ૧૦૦૦ સુધીમાં ચારે વેદરચના વ્યવસ્થિત બની ગઈ; બ્રાહ્મણ, આરણ્યક તથા ઉપનિષદ્‌માનાં કેટલાંક વેદના વ્યવસ્થાકાળમાં રચાઈ રહ્યાં. એ વેદકાલ.

(૪) ઈસવી સન પૂર્વે ૧૦૦૦ થી ૬૦૦ સુધીમા વેદાગ તથા ષડ્‌દર્શનોની રચના થઈ ચૂકી. કદાચ ષડ્‌દર્શનસૂત્રો એ પછીથી રચાયાં હોય તો ય એમાનું તત્ત્વજ્ઞાન એ અરસામા જ વિકસિત થયું હતું.

(૫) મહાભારત, રામાયણ તથા પુરાણના ગ્રથોનુ કેન્દ્ર એ જ યુગમાં – ઈસવી સન પૂર્વે ૬૦૦ સુધીમા નક્કી થઈ ગયું હતું – જો કે અંતિમ રચના પછીના વર્ષોમા થઈ હોય.

(૬) ઈસવી સન પૂર્વે ૧૦૦૦ થી ૬૦૦ સુધીના કાળને વેદપ્રસ્તાર યુગ કહી શકાય. વેદકાલમા આર્યો ઉત્તર ભારતને ઓળખતા હતા; વેદપ્રસ્તારકાલે લગભગ આખા ભારતને તેમણે ઓળખ્યું. કદાચ ભારત બહાર પણ આર્યસંસ્કૃતિના સંચલન શરૂ થયા હોય.

(૭) વર્ણાશ્રમ ધર્મ અને સંસ્કારભાવના વૈદિક સંસ્કૃતિના બાહ્યઅંગો

બની ગયા વર્ણ હજી કડક ગ્નાતિમા પરિણામ પામ્યો ન હતો.
(૮) ભારતીય સંસ્કૃતિને ગ્નાનનુ એક એવુ પોષણ આ યુગમા મળ્યું કે જે તેને અનેક ક્રાન્તિઓમા જીવન્ત રાખી શક્યુ.

વૈદિક યુગની ભવ્ય છાપ

વૈદિક પ્રસ્તારયુગ પૂરો થાય છે તે જ અરસામા ઇતિહાસ આપણી સંસ્કૃતિમા પ્રવેશ કરે છે એ પહેલાનો ઇતિહાસ સાન વારીમા અનુમાન સિવાય કશુ જ વધારે સ્પષ્ટ કહેતો નથી પછીના યુગમા તારીખોના આકડા આછાપાતળા પણ મળે છે વૈદિક પ્રસ્તાર-યુગમાથી ઇતિહાસ ઇશારો કરે અગર ન કરે છતા એ આપણને એક ઐતિહાસિક સત્ય આપી જાય છે વેદમાથી નિકસતી ફિલસૂફી તે વ્યાપક બ્રહ્મ અને બ્રહ્મમા અનુભવાતુ સમગ્ર સૃષ્ટિનુ – માનવ સૃષ્ટિનુ પણ – અમરત્વભર્યું ઐક્ય એમાથી વહેતી વિચારશ્રેણિઓએ – નાસ્તિક વિચારશ્રેણિઓએ પણ – ભારતીય જીવનમા અહિંસા ત્યાગ, ચિંતન અને વિશ્વબંધુત્વ ઉપર મૂકેલો ભાર હજી પણ ચાલુ જ છે ભારતીય સંસ્કૃતિનુ એ અવિનાશી તત્ત્વ ગૌતમથી ગાધી સુધી, યાજ્ઞવલ્ક્યથી ટાગોર સુધી અને વિશ્વામિત્રથી અરવિંદ ઘોષ સુધી જીવત રહેલુ છે આ જ યુગની સંસ્કૃતિએ આપેલુ ગ્નાન પશ્ચિમના વર્તમાન વિચારોને પણ હલાવી રહ્યુ છે વિજ્ઞાનની શોધખોળ, અણુ પરમાણુની શક્તિ, સાપેક્ષવાદ – relativity, મનો-ધર્મવિજ્ઞાનના અન્વેષણ તથા દૂરબીનોમાથી દેખાતા – અને વધારે તો ન દેખાતા – ખગોળમા લહેરાતા અનંતકોટિ બ્રહ્માણ્ડો પશ્ચિમના લોકોને વેદમાથી વહી આવેલી, ઉપનિષદે સંગ્રહેલી અને ષડ્દર્શનોએ વ્યવસ્થિત કરેલી ભારતીય ફિલસૂફી તરફ ધીમે ધીમે વાળી રહે છે એ દૃશ્ય ભારતીય સંસ્કૃતિના વિચારઉડ્ડયનનો નાનોસૂનો યશ ન કહેવાય

ઇતિહાસનો સ્પષ્ટ ઇશારો નિહાળતા પહેલા ઇતિહાસને ગમે એવુ આ યુગનુ ગજમાપણુ પણ સહજ જોઈ જવુ યોગ્ય થશે એ સિવાય આ યુગનુ ચિત્ર પરિપૂર્ણ ન થાય

૭

વેદકાલીન રાજ્યવ્યવસ્થા

રાજ્યોની ઝાંખી

આર્યોના પ્રસરણ અંગે ઉત્તર ભારત તો સંપૂર્ણપણે આર્ય બની ગયો અને દક્ષિણમાં આર્યત્વના પ્રચારકો અને વિજેતાઓ આગળ વધતા જ ચાલ્યા એટલી ભૂમિકા આપણે વેદકાલમાં નીહાળી. એ પરિસ્થિતિમાંથી નવાં નવાં રાજ્યો પણ ઊભાં થતાં ચાલ્યાં અને પ્રાંતો પણ એકમ બની સ્પષ્ટ આકાર ધારણ કરવા લાગ્યા એ ભૂલવું ન જોઈએ. કુરુ, પાંચાલ, કાશી, કોશલ, વિદેહ જેવાં રાજ્યો પણ આર્યાવર્તમાં સ્થપાવા લાગ્યાં. આર્યોનું સ્થાન હવે માત્ર પંજાબમાં જ સંકોચાઈ રહ્યું નહિ, પરંતુ પૂર્વ અને મધ્યભાગ પણ આર્ય-સંસ્કૃતિના કેન્દ્રોને ખીલાવનારા બન્યા. સિંધુ અને સરસ્વતી ઉપરાંત ગંગા અને યમુના પણ આર્યોનાં પવિત્ર તીર્થ વેદ અને વેદપ્રસ્ત - કાળમાં જ બની રહ્યાં. ઇતિહાસ સમજવા માટે મહાભારત, રામાયણ તથા પુરાણો ઘણાં ઉપયોગી નીવડે છે. પ્રાચીન સંસ્કૃતિનો એ ઇતિહાસવિભાગ.

સામ્રાજ્યભાવના

જાતિ-કુટુંબ જૂથમાંથી રાજ્યો સ્થપાવા લાગ્યાં અને રાજ-વ્યવસ્થા સંસ્કારવર્ધનનું એક મહત્ત્વનું તત્ત્વ બની રહી. રાજ્યોની રચનામાંથી પાછાં રાજ્યઘર્ષણો આર્યોમાં જ ઊભાં થતાં ચાલ્યાં અને

અને રાજકીય ક્ષેત્રમાં સામ્રાજ્ય—સમ્રાટની ભાવના દૃઢ થતી જતી અશ્વમેધ અને રાજસૂયયજ્ઞ એ સામ્રાજ્યના—મહારાજ્યના સૂચક ધર્મકાર્યો છે, અને એ ભાવના આર્યોમાં એટલી બધી પ્રબળ બની ગઈ હતી કે તેના ઉલ્લેખો અનેક મળી આવે છે દક્ષ આજ સુધી દૃષ્ટિએ પડતા અનેક રાજ્યઘડતરની માફક પાછળના વૈદિક યુગમાં સામ્રાજ્યનું સ્વરૂપ સર્વ રાજ્યકર્તાઓનું આકર્ષણ બની રહ્યું હવે નાનામોટા રાજ્યો અસ્તિત્વમાં આવ્યા, અરસપરસ ઉપરીપણાને માટે આવા રાજ્યો ઘર્ષણમાં આવ્યા કરતા, અને કોઈ પ્રતાપી વિજેતાના મહારાજ્યની કદી કદી સત્તા સ્વીકારી પોતાનું અસ્તિત્વ સંભાળી પણ રાખતા હતા. આમ રાજકીય વિકાસ શરૂ થઈ ગયો રાજા, મહારાજા અને સામાન્ય રાજા, મહારાજા, મહારાજાધિરાજ અને સમ્રાટ કે સાર્વભૌમ રાજવી: એવો રાજકીય આકાર ભાગ્યે હવે ઓળખવા માંડ્યો

શતપથ બ્રાહ્મણમાં સમ્રાટો

આ મહારાજાઓના ઉલ્લેખ બ્રાહ્મણકાળથી શરૂ થાય છે શતપથ બ્રાહ્મણમાં અશ્વમેધ યજ્ઞ કરનાર બે ભરતવંશીય મહારાજાઓનાં નામ આવે છે ભરત દૌષ્યન્તી અને બીજો સતાનીક સત્રાજિત એ જ બ્રાહ્મણગ્રંથમાં વળી કોશલના મહારાજા પર, ઐક્ષ્વાકુ પુરુકુત્સ આયોગવ મહારાજા મરુત આવિક્ષિત, પાંચાલના ક્રૈવ્ય તથા સોન સાત્રાસાહ મત્સ્યોના રાજા ધ્વસન દ્વૈતવન તથા સ્વિકન રાજા ઋષભ યાજ્ઞતુરના ઉલ્લેખો છે કે જેમણે અશ્વમેધ યજ્ઞો કર્યા હતા ઐતરીય બ્રાહ્મણમાં પણ બાર અશ્વમેધ કરી ચૂકેલા રાજાઓના ઉલ્લેખ છે

પુરાણોની વંશાવળી

આ યુગના રાજકીય ઇતિહાસને અથ ઇતિ ઓળખવો મુશ્કેલ છે પ્રયત્નો થયા છે પુરાણોમાં વંશાવળીઓ આપેલી છે, રાજાઓનાં જીવનખંડ વર્ણવાયા છે અને વિદ્વાનોએ—ખાસ કરી પાર્જીટરે—

ઇતિહાસચોકઠું ગોઠવવા મથન કર્યું છે. મહારાજાઓ અને મહારાજાઓની દંતકથાઓ પણ સારા પ્રમાણમાં પ્રચલિત છે. એમાંથી સીલસીલાબંધ ઇતિહાસ ઉકેલતાં અનેક મુશ્કેલીઓ નડે એમ છે. છતાં કથાઓ અને દંતકથાઓ પ્રાચીન ઇતિહાસના સાચા ભણકાર ઘણી વાર સાચવી રાખે છે. એ દૃષ્ટિએ આપણે આ યુગના રાજકીય ઇતિહાસને સહજ જોઈ લઈએ.

મનુ

પ્રાચીન ભારતના રાજવંશોનું મૂળ વૈવસ્વત મનુ સુધી લંબાવાય છે. મનુના નવ પુત્રો અને એક પુત્રી. ભરતખંડનું રાજ્ય મનુએ તેમની વચ્ચે વહેંચી દીધું. મનુનો વડીલ પુત્ર ઇક્ષ્વાકુ. અયોધ્યામાં સુપ્રસિદ્ધ સૂર્યવંશીય રાજતંત્ર સ્થાપનાર રાજવીઓનો ઇક્ષ્વાકુ પૂર્વજ. કાલિદાસના 'રઘુવંશ' નામક મહાકાવ્યમાં પણ એ રાજવંશની કથા ગ્રથિત થયેલી છે.

રાજવંશો

ઇક્ષ્વાકુના એક પુત્ર નીમી–નેમીના વંશજોએ વિદેહમાં રાજ્ય સ્થાપ્યું જેની રાજધાની મિથિલા નગરીમાં હતી. નેમીના પુત્ર મિથિએ મિથિલા નગર વસાવ્યું.

મનુની પુત્રી ઇલાનો પુત્ર પુરુરવસ્ ઐલ એણે પ્રતિષ્ઠાન–અલ્લાહાબાદમાં રાજ્ય સ્થાપ્યું. એની બીજી શાખાઓએ કાન્યકુબ્જ–કનોજ તથા બનારસમાં રાજ્યો સ્થાપ્યાં. પુરુરવાના વંશમાં નહુષનો પુત્ર યયાતી મહાન રાજવી થઈ ગયો. એણે અનેક વિજયો મેળવ્યા અને તેની ગણના 'સમ્રાજ'માં થઈ ચૂકી. યયાતિએ પોતાનું ભારતીય-રાજ્ય પોતાના પાંચ પુત્રોને વહેંચી આપ્યું. યદુ, તુર્વસુ, દ્રુહ્યુ, અનુ અને પુરુ નામના પાંચે પુત્રોએ પોતાના રાજવંશો ચલાવ્યા.

યદુવંશ

યદુના વંશજોએ રાજ્ય વિસ્તાર્યું અને તેઓ બે ભાગમાં

વહેંચાઈ ગયા: એક યાદવો કહેવાયા અને બીજા હૈહયો. યાદવોના મહારાજાએ પુરુ અને દ્રુહ્યુના વંશજોને હરાવી પંજાબ ભણી ધકેલ્યા. આ પુરુરવાના વંશજો ચંદ્રવંશીય ગણાયા. આમ બે મહા ગજવંશોમાં ભારતનાં રાજકુટુંબો વહેંચાઈ ગયાં અને લાંબા સમય સુધી ભરતખંડનો ઇતિહાસ એ સૂર્યવંશ તથા ચન્દ્રવંશની ચડતી-પડતીની ગાથા બની રહ્યો.

રઘુવંશ

હવે અયોધ્યામાં યુવનાશ્વ અને તેનો પુત્ર માંધાતા મહાન રાજાઓ થયા. માંધાતા તો 'સમ્રાજ' પણ બન્યો અને મોટાઈના અભિમાનનું પ્રતીક બની આજ પણ ગુજરાતી ભાષામાં જીવંત રહી છે. તેના અનેકાનેક વિજયોમાંથી એક વિજયને પરિણામે દ્રુહ્યુવંશીય ગાંધાર નામક રાજાને સિંધુની પાર ભાગી જઈ અફઘાનિસ્તાનમાં રાજ્ય સ્થાપવું પડ્યું, જે પછીથી તેના નામથી જ લાંબા સમય સુધી ઓળખાતું રહ્યું. હિમાલયથી નર્મદા સુધી માંધાતાએ વિજય મેળવ્યો લાગે છે.

કાર્તવીર્ય અને પરશુરામ

એ પછી યદુવંશીય હૈહય રાજ્ય પ્રસિદ્ધિમાં આવે છે. એ વંશના અર્જુન કાર્તવીર્યે પણ હિમાલયથી નર્મદા સુધીનું મહારાજ્ય સ્થાપ્યું. સહસ્રાર્જુનને નામે પ્રકાયલ એ રાજવીનો, સત્તામદ બ્રાહ્મણો ઉપર ઘા કરી ચૂક્યો. રીચીક ઔર્વ નામના સુપ્રસિદ્ધ ભાર્ગવ બ્રાહ્મણ-ઋષિ સાથે કાન્યકુબ્જના ગાધિ રાજાની કન્યાનું લગ્ન થયું. ઔર્વના પુત્ર જમદગ્નિ, જેમનું લગ્ન અયોધ્યાની એક રાજકુમારી સાથે થયું હતું. બીજી બહેન કાર્તવીર્ય અર્જુન સાથે પરણી હતી. બ્રાહ્મણો અને ક્ષત્રિયોમાં અરસપરસ લગ્ન થતાં હતાં તેનું આ એક સુપ્રસિદ્ધ દૃષ્ટાંત.

વિશ્વામિત્ર

ગાધિના પુત્ર વિશ્વરથને બ્રાહ્મણત્વ—મહર્ષિપદનો મોહ થયો.

રાજ્ય છોડી કઠિન તપશ્ચર્યા કરી ક્ષત્રિય વિશ્વરથ સુપ્રસિદ્ધ વિશ્વામિત્ર મુનિ તરીકે પંકાયા. આ પ્રસંગ પણ વર્ણવ્યવસ્થા સમજવા માટે ધ્યાનમાં રાખવા સરખો છે.

અર્જુન અને જમદગ્નિ વચ્ચે ઝઘડો થતાં અર્જુને જમદગ્નિનો વધ કર્યો. પરશુરામ તરીકે ભારતીય સંસ્કૃતિમાં વિખ્યાત થઈ ચૂકેલા રામ જમદગ્નિના પુત્ર. એમણે અર્જુનનો નાશ કર્યો, અને બધા ક્ષત્રિયોને સંહાર્યા.

વિવિધ રાજ્યો

છતાં, હૈહયોને ફટકો પડ્યા છતાં, તેમની રાજ્યવૃદ્ધિ થતી ચાલી, અને અંતે તેમણે અયોધ્યાના રાજાને જંગલમાં ભગાડી મૂક્યો. અયોધ્યાનો બાલરાજા સગર મોટો થયો અને તેણે હૈહયોને મારી હટાવી પાછું અયોધ્યાને કીર્તિવંત કર્યું. સગરના મહારાજ્યની સ્થાપનાકાળે નાનાં નાનાં રાજ્યો અસ્તિત્વમાં હતાં. વિદેહ, વૈશાલી, આનવ સરખાં રાજ્યો પૂર્વમાં હતાં. મધ્ય પ્રદેશમાં કાશી રાજ્ય હતું. વિદર્ભમાં યાદવો રાજ કરતા હતા.

સગરના મૃત્યુ પછી વિદર્ભના યાદવો ઝગડ્યા. તેમની એક શાખાના અગ્રણી ચેદીએ યમુનાની દક્ષિણે ચેદી રાજ્ય સ્થાપ્યું. આનવો અંગમાં રાજ્ય કરતા હતા. બલી નામના અંગ રાજાએ વળી પોતાના મહારાજ્યને પાંચ પુત્રોમાં વહેંચી દીધું. જેમનાં નામ ઉપરથી અંગ, વંગ–મગધ, કલિંગ, સુહ્મ અને પુંડ્ર રાજ્યો સ્થપાયાં.

સગરના મૃત્યુ પછી દુષ્યન્તે પૌરવ રાજ્યને વિસ્તાર્યું. દુષ્યન્ત અને શકુન્તલાનો પ્રેમપ્રસંગ ભારતીય કવિઓને મહા કવિતા અર્પી શક્યો છે. એ દુષ્યન્તનો પુત્ર પરાક્રમી ભરત–જેના નામ ઉપરથી આર્યાવર્તને ભરતખંડનું નામ મળ્યું એમ પણ કહેવાય છે. એ ચન્દ્રવંશની પાંચમી પેઢીએ થયેલા હસ્તિએ હસ્તિનાપુર વસાવ્યું, જે હસ્તિનાપુર ભારતીય ઇતિહાસનું એક મહાન રાજકીય કેન્દ્ર

બની શક્યું.

વળી અયોધ્યાના ભગીરથે ગંગાના પ્રવાહને ઝોક આપી અમર કીર્તિ સંપાદન કરી. કેટલીક પેઢીએ થયેલા દિલીપ, રઘુ, અજ, દશરથ અને રામે સૂર્યવંશની કીર્તિ ફેલાવી. રઘુવંશી-રાઘવ રામ તો આર્યસંસ્કૃતિ સાથે જડેલી એક પરમ ભવ્ય અને પરમ દિવ્ય ભાવના બની રહ્યા છે. રામાયણના નામ નાયક એમણે આર્યોનો દક્ષિણવિજય સૈનિકદષ્ટિએ તેમ જ સંસ્કારદષ્ટિએ પૂર્ણપણે સિદ્ધ કર્યો. રામ પછી પાછું અયોધ્યા ઇતિહાસમાં નીચે ઊતરી જાય છે અને યાદવોનું એક જૂથ પ્રસિદ્ધિ પામે છે. મધુ યાદવે યમુનાના પ્રદેશથી દ્વારકા સુધી યાદવોની સત્તા વધારી. યાદવવંશી સાત્વતનો એક પુત્ર અંધક મથુરામાં અને બીજા પુત્ર વૃષ્ણિએ દ્વારકામાં રાજધાની સ્થાપી. કૃષ્ણનું મથુરાથી દ્વારકા થયેલું પ્રયાણ આમ આકસ્મિક નહિ પરંતુ સકારણ સમજી શકાય એવું છે.

કૌરવપાંડવ

બીજી પાસ પૌરવ રાજવી કુરુએ હસ્તિનાપુરને પ્રસિદ્ધ કરી પોતાના મુખ્ય પ્રદેશને કુરુક્ષેત્રનું નામ પણ આપ્યું. એના જ વંશજો તે કૌરવો-જેમાં પાછળથી પાંડવોનો પણ સમાવેશ થાય. પ્રતીપ અને શાન્તનુ સરખા પ્રતાપી રાજાઓએ કુરુ રાજ્યનો વિસ્તાર વધાર્યો. શાન્તનુની ત્રીજી પેઢીએ અંધ ધૃતરાષ્ટ્ર અને પાંડુરોગી પાંડુ જન્મ્યા. ધૃતરાષ્ટ્રના સો પુત્રો કૌરવ કહેવાયા અને પાંડુના પાંચ પુત્રો પાંડવ. પાંડવોને રાજ્યમાં ભાગ ન આપવા ઇચ્છતા ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્ર દુર્યોધનની કુટિલ નીતિમાંથી મહાભયંકર મહાભારત યુદ્ધ રચાયું.

કુરુવંશની એક શાખામાં ઉત્પન્ન થયેલા બૃહદ્રથે મગધમાં રાજગાદી સ્થાપી, જેમાં જરાસંધ નામે સુવિખ્યાત યોદ્ધો જન્મ્યો, અને જરાસંધે મથુરાના યાદવ કંસને પોતાની પુત્રી લગ્નમાં આપી પોતાનો પક્ષ મજબૂત કર્યો. આમ મહાભારત સમયે પાંડવ કૌરવો વચ્ચેના ઝઘડા ચાલ્યા કરતા હતા. મથુરામાં કંસને મારી કૃષ્ણે

કંસના પિતાને રાજગાદી આપી જરાસંધ સામેની દુશ્મનાવટ વહોરી લીધી. કાલયવનની સહાય લઈ જરાસંધે યાદવોને દ્વારકા જઈ વસવા ફરજ પાડી, જ્યાં કૃષ્ણની આગેવાની નીચે યાદવોએ પણ ભારે સત્તા જમાવી. કૃષ્ણ એ યુગના મહાન મુત્સદ્દી, ફિલસૂફ અને યોદ્ધા. એમનું જીવન રામની માફક આખી આર્યસંસ્કૃતિનો મહત્ત્વનો ભાગ બની રહ્યું છે. અનેક કષ્ટો સ્હન કરતા પાંડવોએ અંતે કૃષ્ણની સહાય વડે કૌરવો સામે યુદ્ધ પોકાર્યું. જરાસંધ તો તે પહેલા જ કૃષ્ણની યુક્તિથી માર્યો ગયો હતો આર્યાવર્તના રાજવીઓ બન્ને પક્ષે વહેંચાઈ ગયા અને કુરુક્ષેત્રના મેદાનમા ખૂનખાર યુદ્ધ થયું જે મહાભારતના યુદ્ધ તરીકે હજી આર્યસંસ્કૃતિ ઉપર ચિરંજીવી છાપ મૂકી ગયું છે રામનું રાવણ સાથેનુ યુદ્ધ, અને મહાભારતને નામે ઓળખાયેલું પાંડવ-કૌરવો વચ્ચેનુ યુદ્ધ એ બન્ને પ્રસંગોએ આર્યસંસ્કૃતિ ઉપર જેવી છાપ પાડી છે તેવી બીજા કોઈ પ્રસંગે પાડી નથી. વેદમા વર્ણવાયલું દાશરાજ્ઞ યુદ્ધ તો લોકકલ્પનાએ–લોકસ્મૃતિએ વિસારી પણ દીધું છે

યુદ્ધમા પાંડવો જીત્યા અને વડીલ યુધિષ્ઠિરે હસ્તિનાપુરનુ રાજ્ય હાથમા લીધું. થોડે વર્ષે યાદવો અંદરઅંદર લઢી નાશ પામ્યા; કૃષ્ણનો પણ દેહાત થયો; રાજ્યમા સુખ ન જોઈ શકેલા પાંડવોએ ગાદી છોડી પૌત્ર પરીક્ષિતને સોંપી સ્વર્ગારોહણ કર્યું. ક્ષત્રવર્ગ઼ોના ભારે સંહારની અસર માઠી થઈ. પરીક્ષિત અને નાગસત્ર કરી નાગપ્રજાની દુશ્મનાવટ વહોરી લેનાર જન્મેજય પછી પાંડવ-વંશ અસ્ત પામ્યો કહી શકાય તક્ષશીલાના નાગ સબંધી સરહદ ઉપર વસતી જાતો સાથે પાંડુવંશને ભારે યુદ્ધો થયા તેમનુ રાજ્ય સંકોચાયુ અને અંતે કૌશાંબીમા તેમને રાજધાની ફેરવવી પડી

આવુ કંઈક ઇતિહાસડોળિયુ આપણે વેદ અને વેદવિસ્તારના કાળ માટે મેળવી શકીએ મહાભારતનુ યુદ્ધ એક સમયસીમા બતાવે છે એ વાત ખરી પરંતુ એ સમય કયો? ઈ સ પૂર્વે પાંચ હજાર?

ત્રણ-હજાર? એક હજાર? કે એથી પણ ઓછાં વર્ષ? વિદ્વાનોના મતભેદમાં ઊંડા ન ઊતરતાં આપણે એટલું જ કહેવું બસ થશે! મહાભારતગ્રંથ નહિ તો પણ મહાભારતે સૂચવેલો યુગ ઈ. સ. પૂર્વે છઠ્ઠી કે આઠમી સદી પહેલાં પૂરો થયો. એ સદી પૂર્વનાં ઐતિહાસિક નિશાનો કે એંધાણીઓ મળતાં નથી એટલે વેદકાલ અને તેના વિસ્તારયુગની સમાપ્તિ ઈ. સ. પૂર્વે છઠ્ઠી કે આઠમી સદીમાં જ થયેલી માની લઈએ.

યુગદર્શન

એ યુગમાં :—

(૧) આર્યો આખા ભરતખંડમાં વિસ્તરી પામી ચૂક્યા. રામાયણ દક્ષિણ વિસ્તારનું ચિત્ર રજૂ કરે છે.

(૨) અનાર્યો, અસુરો, દસ્યુઓને કાં તો તેમણે પોતાની સમાજરચનામાં ભેળવી દીધા અગર તેમને વનવાસી-પર્વતવાસી બનવાની ફરજ પાડી.

(૩) વર્ણવ્યવસ્થા ઋગ્વેદકાલથી આકાર ધારણ કરવા માંડી હતી તે હવે વધારે સ્પષ્ટ થઈ; પરંતુ જ્ઞાતિરેખાઓ કઠણ બની ગઈ ન હતી.

(૪) રાજ્યોની-મહારાજ્યોની પણ-સ્થાપના થયા કરતી હતી. રાજસૂય અને અશ્વમેધ યજ્ઞ કરી સાર્વભૌમત્વ પ્રાપ્ત કરનાર અનેક રાજવીઓની નામાવલિ આ યુગ આપણને આપે છે. સૂર્યવંશી અને ચંદ્રવંશી રાજાઓના વિભાગો પણ પડી ગયા હતા.

(૫) આર્યો સત્તાશીલ બન્યા એટલે તેમને અંદર અંદર યુદ્ધોના પ્રસંગો વધતા ગયા, જેની પરાકાષ્ઠા દાશરાજ્ઞ અને મહાભારતયુદ્ધમાં આપણે જોઈ શકીએ છીએ.

(૬) ક્ષત્રિયોની સત્તા જુલમી બનતાં બ્રાહ્મણો ક્ષત્રિયો સામે યુદ્ધ પોકારી શકતા હતા એ સ્થિતિ પરશુરામની કથા પ્રગટ કરે છે.

(૭) વેદકાલના ચારે વેદ સરખી — એનાથી જુદી છતાં એવી જ ઊંડી સંસ્કૃતિછાપ પાડનાર રામાયણુ અને મહાભારતના પ્રસંગો આ યુગમા બન્યા. વેદ, રામાયણ તથા મહાભારત એ આખી આર્યપ્રજાના જીવંતમા જીવંત ગ્રંથો – આર્યસંસ્કૃતિના અરીસા. એના સરખા જીવંત ગ્રંથો બીજા ભાગ્યે જ હોઈ શકે.

(૮) અયોધ્યા, હસ્તિનાપુર, ઇન્દ્રપ્રસ્થ, મથુરા, દ્વારિકા, કાશી, વૈશાલી, કૌશામ્બી, પ્રયાગ, કાન્યકુબ્જ – કનોજ જેવા નગરો પ્રસિદ્ધિ પામ્યા અને પ્રદેશોના નામ વધારે સ્પષ્ટ થતા ગયા.

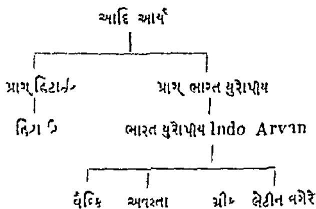
(૯) ગાધાર – અફઘાનિસ્તાનથી માડી આખા સમુદ્રકિનારા સુધીનો પ્રદેશ ભારતવર્ષ બની ગયો.

(૧૦) ઐતિહાસિક નિશાનીઓ આ યુગની મળતી નથી એ ખરું. છતા કથાઓ, દંતકથાઓ અને ગ્રંથોમા સમાયલી હકીકત તથ્ય વગરની તો ન જ હોય. આર્યો ભારતવર્ષમા સત્તાધીશ બની ચૂક્યા.

રાજકીય દૃષ્ટિએ આ યુગનો આ ક્રમે વિચાર કરી શકીએ, અને ઇતિહાસમા પ્રવેશતા પહેલા એક સમગ્ર અવલોકન કરી લઈ એ

આક્રમણ

આર્યઆક્રમણથી શરૂ કરી ઐતિહાસિક યુગ સુધી આવતા આપણે વિધવિધ વિકાસભૂમિકાઓ નિહાળી મધ્ય એશિયાથી મધ્ય યુરોપ સુધીની વિશાળ ભૂમિમા ગમે ત્યા આર્યો પથરાયેલા હતા. એ આર્ય જાતિ કેટલી શુદ્ધ અને કેટલી મિશ્ર એની માહિતી મળી શકતી નથી. ભાષાની દૃષ્ટિએ પડતો ઝાંખો પ્રકાશ એમ દર્શાવે છે કે આર્યોની મૂળ ભાષા લઈ દક્ષિણ તરફ ઊતરી પડેલુ પહેલુ જૂથ તે 'હિટાઈટ' નામે ઓળખાયલી પ્રજાનુ હોવુ જોઈએ. એ પછી એક સમૂહ દક્ષિણ પૂર્વ બાજુએ ઈરાન – ભારત તરફ વળ્યો, અને બીજો દક્ષિણ–પશ્ચિમ બાજુએ ગ્રીસ પોલંડના પ્રદેશો તરફ વળ્યો આજનુ ભાષાશાસ્ત્ર પ્રાચીન આર્ય ભાષાઝૂમખાને નીચે પ્રમાણે ઓળખાવે છે :

ભારત તરફ આવતા આર્યો પામીર પ્રદેશ પાસેથી છૂટા પડયા અને એક સમૂહ ગયો ઇરાનમા અને બીજો સમૂહ ગયો ભારતમા અવસ્તા અને વૈદિક સંસ્કૃત બહુ નજીક આવે છે, કેટલા ય રીત રિવાજ, ઉપવીત સરખા, બન્ને પ્રજાઓમા મળતા આવે છે બન્ને સમૂહોને અલગ પડવાના કારણો મતભેદના હોવા જોઈએ ભારતીય આર્યો દેવપૂજક બન્યા, ઇરાની આર્યો અસૂર – અહુર પૂજક બન્યા જો કે સૂર્ય અગ્નિના પૂજન તથા સોમ – હોમનું સેવન બન્નેમા કાયમ રહ્યા

પ્રવેશભૂમિકા

આર્યોના ભારતીય પ્રવેશની પણ ત્રણ ભૂમિકા અફઘાનિસ્તાન અને ખૈબર ઘાટનો એ માર્ગ પામીર–ગીલગીટ–કાશ્મીરનો બીજો માર્ગ અને ત્રીજો નવો તિબેટ–નેપાળનો માર્ગ આ બધા યે અનુમાનો છે આર્યો–ભારતીય આર્યોની શ્રુતિ કે સ્મૃતિમા આ આક્રમણના કે અન્ય જાતિના જગ ય ભણકારા સંભળાતા નથી એકાદ આક્રમણ સમયે આર્યસ્ત્રીઓની ઓછી સંખ્યા હોવાથી બહુપતિત્વની પ્રથા પણ વિકસી હતી એમ અનુમાન પણ કરવામા આવ્યુ છે અને દ્રૌપદીના એકલ દષ્ટાંતમા એ પ્રથાનુ અસ્તિત્વ વાચવા પણ પ્રયત્નો થયા છે આર્યોનો ભારતપ્રવેશ ત્રણથી ચાર હજાર વર્ષો પૂર્વેનો મનાય છે

વિસ્તાર

અફઘાનિસ્તાન, પંજાબ અને ઉત્તર પ્રદેશમાં આર્યોનાં આદ્ય સંસ્થાનો. મહમદ ગઝનીના યુગ સુધી તો અફઘાનિસ્તાન આર્યોનો – હિંદુ, બૌદ્ધ ધર્મ પાળનારાઓનો દેશ હતો એમ ઇતિહાસ કહે છે. સિંધુ, સતલજ અને સરસ્વતી – લુપ્ત સરસ્વતી – ઉપર વેદોની રચના થઈ, જેમાં ભારત બહારની કોઈ સ્મૃતિ વિશિષ્ટ રીતે જળવાઈ નથી, પરંતુ ભારતીય નિવાસ અંગે ઊભા થયેલા ઘર્ષણોના ઉલ્લેખ સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે. હજારેક વર્ષ સ્થિરતા મેળવતા થયા, હજારેક વર્ષ વેદને વ્યવસ્થિત કરતા થયા. પછી તો આર્યોનો ભારતીય વિસ્તાર થયો, જે વિસ્તારમાં ઉત્તર દક્ષિણ ભારત આખું સમાઈ ગયું અને કદાચ ભારતની યે બહાર પૂર્વ તરફ તેમનાં સંચલન શરૂ થઈ ગયાં. ઋગ્વેદમાં 'દક્ષિણપ'નો ઉલ્લેખ છે, અને બ્રાહ્મણકાળથી તો દક્ષિણના સ્પષ્ટ ઉલ્લેખો મળી આવે છે.

ઘર્ષણ કોની સાથે?

આર્યો સાથે ઘર્ષણમાં આવેલી ભારતીય પ્રજાઓ કયી? દસ્યુ? અસુર? અનાસ? નિષાદ? પુલિંદ? દ્રવિડ? સિંધુતટ સંસ્કૃતિ વિકસાવી રહેલી હરાપ્પા અને મોહન જો ડેરોમાંથી ઝબકી ઊઠેલી પ્રજા? હજી પ્રશ્નનો છેવટનો ઉત્તર આપી શકાયો નથી. ઋગ્વેદમાં વ્રીચીવાન્તોનો પરાજય અભ્યાવર્તીન ચાયમાને કર્યાની એક ગાથા ઉલ્લેખાઈ છે. એ પરાજયના સ્થાનને હરિયુપીયને નામે ઓળખ્યું છે. એ નગર હશે? નદી હશે? નદીતટનું સંસ્થાન હશે? હરાપ્પા સાથે હરિયુપીયને જોડવાની વૃત્તિ વિદ્વાનોમાં જાગે એ સંભવિત છે! ભારતીય આર્યો બહારથી આવી અહીં વસ્યા હોય તો આદિવાસીઓ સાથે તેમને ઘર્ષણો થાય એ સહજ ગણાય. એ આદિવાસીઓ માત્ર અસંસ્કૃત પ્રજાસમૂહો ન હતા; સંસ્કૃતિમાં આગળ વધેલા હતા, અને એ સિંધુતટ સંસ્કૃતિના જ સમૂહો હોય એ હવે સંભવિત ગણાય છે. એ સિંધુતટ સંસ્કૃતિ તે અસુર સંસ્કૃતિ? એસીરિયાના અસુરોનું પૂર્વ

થાણું સિંધુતટ ઉપર હોય પણ ખરું. ... અગર સિંધુતટના અસુરો પશ્ચિમ એશિયા સુધી લંબાયલા પણ હોય. કલ્પનામાંથી આપણે એટલું તો સ્પષ્ટ કરી શકીએ કે ઋગ્વેદરચનાના યુગમાં આર્યો ભારતના અફઘાનિસ્તાન, પંજાબ, બિહાર સુધીનો મધ્યપ્રદેશ – ગંગાયમુનાના દોઆબ સુધી પહોંચી ગયા હતા.

આર્યોએ શું લીધું?

ઋક્, સામ અને યજુર્ એ ત્રણ વેદો તો સ્વીકાર પામ્યા; પરંતુ ચોથા અથર્વને સ્વીકારતા થોડો સમય વીત્યો હોય એમ લાગે છે. એમાં ભારતપારની કેટલીક માન્યતાઓ સ્થાન પામી છે? અગર ભારતના આદિવાસીઓની માન્યતા સ્થાન પામી છે? સંસ્કૃતિઓની અથડામણ, ઘર્ષણ કે મિલનમાંથી અરસપરસ આપલેની ક્રિયા ગમતે અણગમતે, જાણ્યે અજાણ્યે ચાલ્યા જ કરવાની. આદિવાસીઓના પહેલા – આદ્ય થરમાંથી આર્યોએ શું સ્વીકાર્યું? બીજા થરમાંથી – દ્રવિડ સંસ્કૃતિમાંથી – સિંધુતટ સંસ્કૃતિમાંથી આર્યોએ કયાં તત્ત્વો લીધાં? વૃક્ષપૂજા? નાગપૂજા? નદીપૂજા? શિશ્નપૂજા? પશુપતિની પૂજા? યોગ? ક્ષેત્ર–દેવ? ક્ષેત્રપાલ? રોગ – માતા? મેલડી? શીતળા? મંત્ર? તંત્ર? જાદુ? અક્ષરજ્ઞાન – લિપિ? નગરરચના? અથર્વવેદ આ પ્રશ્નો ઊભા કરે છે.

પરિસ્થિતિ

જૂની નવી માન્યતાઓ ભેગી કરી, સરસ્થાનો, ગામો અને મહાગામો સ્થાપતા આર્યો ભારતવ્યાપક બની ચૂક્યા. એ વ્યાપકતામાં તેમણે હોમ, હવન, યજ્ઞને ભારતભરમાં ફેલાવ્યા, વેદોચ્ચારના પડઘા પાડ્યા, રાજ્યવ્યવસ્થા ખીલવી, રાજન્ય, સેનાની, ગ્રામણી અને પુરોહિત સરખા વડીવટવિભાગો ઉપજાવ્યા, સામ્રાજ્ય સુધીની રાજકીય ભાવના ખીલવી અને લોકશાસિત ગણરાજ્યો પણ વિકસાવ્યાં. આર્યોનાં ક્ષેત્રો સ્થપાયે ગયાં; ગોપાલન તથા કૃષિજીવનમાં સ્થિરતા આવી; સોમરસનાં પીણાં આર્યમાનસને ઉત્તેજિત રાખતાં હતાં એની

ના કહી શકાય એમ નથી; કપાસ અને શિનનાં વસ્ત્રો વપરાતા હતા; ચર્મવસ્ત્ર પણ ખરાં; સુવર્ણશૃંગાર, કેશશૃંગાર, સંગીત, નૃત્ય, વાદ્ય, રથની શર્તો, પાસાબાજી પણ જાણીતા હતા. પશ્ચિમ એશિયા અને ઇજિપ્ત સુધીના સ્થળ તથા જળમાર્ગો ભારતીય આર્યોને જાણીતા બની ગયા હતા ગૃહઉદ્યોગોની ભૂમિકા પણ પ્રાપ્ત થઈ ચૂકી હતી. રૂપું, સીસું અને કલાઈનું જ્ઞાન આર્યોને હતું. હિરણ્યપિંડ, સતમાન, સુવર્ણ, પદ તથા ક્રિશ્નાન સરખા સિક્કાઓ પણ વિકસ્યા હતા સ્ત્રીઓની ઉચ્ચ સ્થિતિ વેદકાળમા તો જાણીતી છે. એક કરતા વધારે પત્ની કરી શકાતી, છતા સામાન્યતઃ એક પત્નીનો રિવાજ વ્યાપક કહી શકાય. બાળલગ્ન હતા જ નહિ વેદકાળના પાછલા ભાગમા 'સતી'ની રૂઢિ શરૂ થઈ ચૂકી હતી એમ કેટલાક વિચારકો માને છે—પાંડુની પત્ની માદ્રીનું દૃષ્ટાંત યાદ કરી શકાય—નીતિની ભાવના પણ ઊંચા પ્રકારની હતી—જો કે ચોરી તથા વ્યભિચાર તેમ જ ગણિકાવૃત્તિના સૂચનો એ યુગમા નથી એમ ન કહી શકાય

વિદ્વત્તા

વેદના સાહિત્ય અંગે આગળ આપણે જોઈશું છતા અત્રે સમગ્રાવલોકનમા મૅકડોનલ સરખા પશ્ચિમી વિદ્વાનનો અભિપ્રાય ટાંકવા બસ થશે એના મત પ્રમાણે વેદના કેટલાક મન્ત્રો 'આશ્ચર્ય-જનક છંદપાંડિત્યજ્ઞાન અને ભાષાપ્રભુત્વ પ્રદર્શિત કરે છે; એમા સાચી કવિતા છે અને સુંદર ધ્યાન ખેંચે એવી કલ્પનાઓ પણ છે.' વેદને સમજાવવા યાસ્કે નિરુક્ત લખ્યું એમા યાસ્ક પહેલાના વૈયાકરણીઓના ઉલ્લેખો છે. એ ઉપરથી વૈદિકકાળના વ્યાકરણજ્ઞાનનો ખ્યાલ આવી શકશે વેદના પ્રાતિશાખ્યમા વ્યાકરણની ચર્ચાઓ જોવામા આવે છે નામ તથા ક્રિયાપદ સમજાવતા કોશ—નિઘંટુ—ના પણ ઉલ્લેખો છે ઋગ્વેદમા વૈદ્યકીય સારવારની ઊંચી કક્ષા હતી. ક્ષય, પિત્ત, કમળો, માનસિક નિર્બળતા જેવા રોગના પણ ઉલ્લેખ છે. અથર્વ વેદ અને શતપથ બ્રાહ્મણમાના માનવદેહનાં હાડનાં વર્ણનો

આજ પણ સાચાં પડયાં છે જે દર્શાવી આપે છે કે માનવહાડ-પિંજરનું જ્ઞાન ત્યારે હતું ખરું.

સંસ્કૃતિનો અચલ પાયો

કર્મકાંડ, ભક્તિ અને જ્ઞાનના બીજ આમ સ્થાપન કરી વેદ, ઉપનિષદ્ તથા વેદાંગો દ્વારા એક મહાન સંસ્કૃતિ-ગુચ્છ સ્થાપન કરી ભારતીય આર્યોએ એ ત્રણે માર્ગ દ્વારા સમયે સમયે સંજીવની મેળવી આજના યુગ સુધી–ભારતીય સ્વાતંત્ર્યના યુગ સુધી–પોતાનું જીવન જાગતી રાખ્યું છે. રૂપભેદ, આકારફેર, કે બાહ્ય લક્ષણોમાં ફેરફાર થયા નથી એમ ન જ કહેવાય. છતા એ અનેકવિધ ફેરફારો, ઘર્ષણો અને રૂપાંતરોમા વેદયુગ અને વેદપ્રસ્તારયુગે આપેલી સંસ્કૃતિનો પાયો અચલ અને અટલ રહ્યો છે એ વખાણ નહિ તો વિસ્મય જરૂર ઉપજાવે.

ઇતિહાસ નથી

વેદ વેદાંગ સિવાય એ યુગનો કોઈ અવશેષ હજી મળ્યો નથી –બિહારની એક સ્મશાનભૂમિ અને તેમાથી મળેલી એક આંગી સિવાય. એ પણ પાછળના વૈદિક કાળનો અવશેષ. આ સંસ્કૃતિનો ઇતિહાસ હજી પૂરો લખવાનો છે. શક, સંવત, વર્ષ ગણતરીના પ્રકારો ભારતવર્ષમા વિવિધ હતા, છતા—ઋગ્વેદથી માંડી ઇસ્લામ-યુગ સુધી જ્યોતિષશાસ્ત્ર–ખગોળશાસ્ત્રનું–અદ્ભુત જ્ઞાન આર્યોને હતું છતા–ઇતિહાસની કડીમા આવે એવું કશું જ આપણે વૈદિક યુગમાથી મેળવી શકયા નથી. કલ્પનાઓ, અનુમાનો, અભ્યાસો ઘણા થયા છે. છતા નાલવાગીના માર્ગસ્થંભ મૂકી શકાય એટલી સ્પષ્ટ કથની વેદકાળ કે વેદપ્રસ્તારયુગની નથી. તો પણ ઘણી કલ્પનાઓ અને ઘણા અનુમાનો સત્યની કંઈક ઝાંખી કરાવી શકે છે ખરાં.

પુરાણોની ગણતરી અનુસાર પાંડવોના વારસ પરીક્ષિત અને જન્મેજય તથા ઇતિહાસની કડીમાં ગોઠવાઈ જતા નંદવંશ વચ્ચેનો લાંબો કાળ અને તે પહેલાંનો કાળ હજી વર્તમાન વિદ્વત્તા જેને ઇતિહાસ

કહી શકે એવી સામગ્રી પૂરી પાડી શક્યો નથી મધ્ય એશિયાના ભટકતા આર્યોએ ભારતવર્ષમા આવી એક અનોખી–આજ સુધી ચાલે એવી–સંસ્કૃતિ ઉપજાવી એટલું સત્ય આટલા વિવરણ પછી આપણે જાણી શક્યા.

ઇતિહાસ-ખાંચીઓ

ઈ. સ. પૂર્વની આઠમી સાતમી તથા છઠ્ઠી સદીથી આપણને ઐતિહાસિક ખામીઓ જડતી જાય છે જેના ઉપરથી આપણે ઇતિહાસનો ઇશારો નિહાળી લઈશું. એ ઇતિહાસની રચનાના સાધનો આજની વિદ્વત્તાની કસોટીમાથી પાર ઊતર્યાં છે એટલે આપણે ઇતિહાસ ઉપયોગી સાધનોને અહીં ગણાવી જઈએ. વેદકાલ અને મુસ્લિમયુગ વચ્ચેનો કાળ એ આપણો પ્રાચીન ઇતિહાસ. એનાં સાધનો મુખ્યત્વે બે પ્રકારના:

સાધનો

(૧) દેશસ્થ સાધનો અને (૨) પરદેશીઓના ઉલ્લેખો. આ બન્ને સાધનો એકબીજાની પૂર્તિ કરે ત્યા ઘણુ સત્ય જડી આવે ખરું. એ સાધનોમા નીચેનો સમાવેશ આપણે કરી શકીએ:

(૧) દેશસ્થ સાહિત્ય–જેમા હિંદુ, બૌદ્ધ અને જૈનધર્મ-સાહિત્યનો, પતંજલિ સરખા વૈયાકરણીના વ્યાકરણનો, ગર્ગસંહિતાનો તેમ જ પુરાણો, નાટકો, ગ્રન્થો, ચરિત્રો અને ઇતિહાસગ્રંથોનો સમાવેશ થાય છે એ વિપુલ સાધન સળંગ ઇતિહાસ નથી–ઇતિહાસના ટુકડાઓ આપણને એ આપે ખરે છે

(૨) શિલાલેખ–તામ્રલેખ–ભોજપત્રના લેખ–નો સમૂહ, ટેકરા, સ્તૂપ, સ્તંભ, ગુફાઓ, દાનપત્રો, મૂર્તિઓ કે મંદિરો ઉપર કોતરાયેલા લેખોના અભ્યાસે ઇતિહાસમા ઘણુ અજવાળુ પાડ્યું છે. આવા લેખોની પાછળ ઐતિહાસિક બનાવો, ધાર્મિકભાવ, દાન કે સ્મરણ-ઉદ્દેશ રહેલા હોય છે. અશોકના શિલાલેખો, ખારવેલના ગુફાલેખો, રુદ્રદામન, સમુદ્રગુપ્ત તથા યશોધર્મનની પ્રશસ્તિઓ કેટલાક ઇતિ-

હાસવિભાગ ઉપર અજવાળું પાડે છે. કેટલા ય રાજવંશો આવા લેખોને આધારે સાબિત કરી શકાયા છે.

(૩) સિક્કાનો અભ્યાસ – આ અભ્યાસે પણ ઇતિહાસમા ઠીક ઠીક પ્રકાશ પાડયો છે. ભારતીય, ગ્રીક, શક, કુશાણ, ગુપ્ત, ક્ષત્રપ, વગેરે વંશોને ઓળખવામાં સિક્કાઓએ ઇતિહાસને સારી સહાય આપી છે. ભાષાની દૃષ્ટિએ પણ તેમનો ફાળો મહત્ત્વનો છે. સિક્કા ઉપરની મૂર્તિ અને લેખ–આકૃતિ–મહત્ત્વના ગણાય. એ આકૃતિઓમાથી આપણા પ્રાચીન રાજવીઓની મૂર્તિ–છબી પણ ઊભી કરી શકાય ખરી.

(૪) અવશેષોનો અભ્યાસ–લેખો, સિક્કાઓ અને સાહિત્ય ઉપરાત કેટલા ય અવશેષો – માનવહસ્તકૃત અવશેષો – આપણને પ્રાચીનકાળમાંથી મળી આવ્યા છે જેમણે ઇતિહાસને ઠીક ઠીક ઓળખાવ્યો છે. અહીં પ્રાચીન કલાનો અભ્યાસ પણ શરૂ થાય છે. સ્તૂપ, મંદિર, તોરણ, ઘાટ, મિનારા, સ્તંભ, ગુફા, ચિત્રો, વસ્ત્રો, મસ્જિદ, ઘુમ્મટ, દરગાહ વગેરેનાં બાધકામ વ્યક્તિને નહિ તો યુગને ઓળખવામા બહુ સહાયભૂત બને છે.

(૫) પરદેશીઓના ઉલ્લેખો–ગ્રીક, ચીની તથા આરબ તેમ જ યુરોપિયન મુસાફરો, એલચીઓ, અભ્યાસીઓએ પણ ભારતીય મુસાફરીના વિસ્તૃત નોંધ લીધેલી છે જેનો બહુ સારો ઐતિહાસિક ઉપયોગ થઈ શક્યો છે.

આ સર્વ સાધનો નેળવી આર્યસંસ્કૃતિ પ્રાચીન અનૈતિહાસિક યુગમાથી પ્રાચીન ઐતિહાસિક યુગમા પ્રવેશ કરે છે. એ યુગમા એ ઘણું ઘણ મેળવે છે. છતા આર્ય – ભારતીય સંસ્કૃતિનો પાયો તો આ વેદ અને વેદપ્રસ્તાર યુગમા જ નંખાયો

હવે ઇતિહાસને ઇશારે આપણે અંશતઃ ચાલી શકીશું.

૮

ઇતિહાસને ઇશારે

[૧]

ઇતિહાસ એટલે ?

બુદ્ધ અને મહાવીરથી—કહો કે ઈ. સ. પૂર્વેની છઠ્ઠી-સાતમી સદીથી—આપણે ઝાંખો ઝાંખો પણ ઇતિહાસપ્રવેશ કરી શકીએ છીએ. ઇતિહાસ એટલે રાજાઓની સાલવારી માત્ર નહિ. રાજાઓના યુદ્ધોની જ માત્ર તવારીખ નહિ, એકલા રાજકીય ઊથલપાથલના જ વર્ણનો માત્ર નહિ. આખી પ્રજાનું જીવન સમજાય, પ્રજાજીવનના ફેરફારો નોંધાય અને પ્રજાકીય ઢબે પ્રાપ્ત કરેલી સાંસ્કારિક સિદ્ધિઓના મૂલ્યાંકન થાય એ હવે સાચો ઇતિહાસ મનાય છે.

રાજકીય પ્રવૃત્તિ

છતાં રાજકીય પ્રવૃત્તિ એ આખા સમાજની પ્રવૃત્તિનો અર્ક ઘણી વાર બની રહે છે. રાજકીય સુદૃઢતા આખી સંસ્કૃતિને સુદૃઢ બનાવે છે; રાજકીય શિથિલતા આખી સંસ્કૃતિને શિથિલ અગર પ્રાણવિહીન બનાવે છે. સંસ્કૃતિ રાજકીય પ્રવૃત્તિના પર્યાય તરીકે ભલે ન લેખાય. રાજકીય શિથિલતામાં પણ સંસ્કૃતિ જીવે અને પોષણ મેળવે ખરી. ભારતમાં એ બન્યું પણ છે. એટલે રાજકીય પ્રવૃત્તિને આખી સંસ્કૃતિના સમલક્ષણ તરીકે ન ગણાય. છતાં રાજકારણ સંસ્કૃતિનું એક મહત્ત્વનું અંગ તો છે જ. અને રાજાઓના રાજ્ય

એ કાલગણનામાં ઉપયોગી સાધનરૂપ હોવાથી માર્ગસ્તંભ તરીકે પણ રાજકીય પ્રવૃત્તિનું મહત્ત્વ સ્વીકારવું જ પડે છે.

વળી પૃથ્વીપટ ઉપરની સર્વ સંસ્કૃતિઓ – પ્રાચીન તેમ જ અર્વાચીન – રાજકીય પરિસ્થિતિ ઉપર અંશતઃ અવલંબન રાખતી આવી છે. ભારતનું આખું યે રાજકારણ ભારતીય સંસ્કૃતિના રંગ બરાબર ઝીલતું આવ્યું છે, સંસ્કૃતિપોષણ અને સમન્વયમાં તેણે ઉપયોગી ફાળો આપ્યો છે અને રાજકીય તથા વહીવટી દૃષ્ટિએ પણ ભારતના રાજકારણે મહત્ત્વના પ્રયોગો કર્યા છે એ નિહાળવા અર્થે પણ આપણે ભારતના રાજકારણનો અંશતઃ આશ્રય લેવો પડશે.

બુદ્ધ મહાવીરના જન્મ

ઈસુના જન્મ પહેલાં ૭ સદીઓ આગળ બુદ્ધ અને મહાવીરના જન્મ. મહાવીરનો જન્મ ઈ. સ. પૂર્વે ૫૨૮માં અગર ૪૬૭માં વિદેહના પાટનગર વૈશાલીના કુન્દગ્રામ નામના વિભાગમાં થયો. બન્ને મહાસમર્થ અર્યો. જેમણે ચાલતી આવેલી વૈદિક ધર્મપ્રણાલિકાને એવા પ્રબળ ઝોક આપ્યા કે જેમાથી અર્ધ વિશ્વવ્યાપક બૌદ્ધમાર્ગ અને ભારતમા જ સમાઈ રહ્યા છતાં આખી સંસ્કૃતિને સ્યાદ્વાદ અને અહિંસાનુ સૂત્ર અત્યંત સ્પષ્ટપણે આપનાર જૈનમાર્ગ અસ્તિત્વમાં આવ્યા. બુદ્ધ અને મહાવીર બન્ને સમકાલીન સંસ્કૃતિ પ્રવર્તકોઃ મહાન રાજવીઓ, મહાન સેનાનાયકો, મહાન મુત્સદ્દીઓ કરતાં પણ વધારે મહાન ચૈતન્યવાહકોઃ રાજપદને ખસેડી ભગવાં ધારણ કરનાર એ મહાન સંસ્કારઆવતારો.

શિશુનાગ અને મગધરાજ્યનો પાયો

એ બન્નેથી સહજ આગળ ઈસુપૂર્વની સાતમી સદીના અંતમાં કાશીના એક રાજવી શિશુનાગે મગધના રાજગૃહ નામના સ્થળે રાજધાની સ્થાપી અને લાંબા કાળ સુધી ચાલેલા મગધ સામ્રાજ્યનો મૂળ પાયો નાખ્યો. ઉત્તર ભારત ત્યારે નાનકડાં અનેક રાજ્યોમાં વહેંચાઈ ગયું હતું. નાનકડાં અસંખ્ય રાજ્યો એ ભારતનું સર્વ-

ક્ષીન લક્ષણ કહેવાય છે, કદાચ. પરંતુ આવાં નાનાં રાજ્યોની વિપુલતા એ કોઈ મહારાજ્ય કે સામ્રાજ્યના પતન પછીની રાજકીય વૃત્તિ બની રહે છે; નહિ કે કાયમની રાજકીય પ્રવૃત્તિ. આપણને આજ નવાઈ લાગે એટલાં મહારાજ્યો અને સામ્રાજ્યો ભારતીય સંસ્કૃતિએ ઉપજાવ્યાં છે. શિશુનાગ રાજવંશની બરોબરી કરવા તલપી રહેલા ત્રણ રાજવંશો ત્યારે હતા : કોશલના ઐક્ષ્વાકુ, કૌશામ્બીના પૌરવો, તથા અવન્તિના પ્રદ્યોતો, જેમની પણ નોંધ કરી લઈએ.

ગણરાજ્યો

રાજવંશો સાથે ગણરાજ્યો પણ ભારતે ખીલવ્યાં હતાં એ ભૂલવા સરખું નથી. લાંબા સમય સુધી એક એવી માન્યતા પ્રચલિત હતી કે પ્રજાકીય રાજ્યો – રાજારહિત રાજ્યો – પશ્ચિમના – ગ્રીસરોમની અને તેમનો ઉછેર પામેલી સંસ્કૃતિઓમાં જ સ્થાપન થયાં હતાં. પૂર્વ એટલે એકહથ્થુ સત્તાધારી રાજવીઓનો પ્રદેશ એવી માન્યતા અત્યાર સુધી આપણામાં પણ પ્રચલિત હતી. આશ્ચર્યસહ અભ્યાસીઓને દેખાઈ આવ્યું કે પ્રજાકીય રાજસત્તા એ માત્ર પશ્ચિમનો જ ઇજારો નથી. પૂર્વ પણ પ્રજાકીય રાજ્યો – પ્રજાસત્તાક રાજ્યો – ગણરાજ્યો – વિકસાવ્યાં હતાં

એવાં કેટલાંક ગણરાજ્યો પણ પ્રજાસત્તા ઉપર ચાલતાં આ સમયે મહત્ત્વ ભોગવતાં હતાં, જેમા મિથિલાની વજ્જી, કપિલવસ્તુની શાક્ય અને પાવા તથા કુશીનગરની મલ્લ નામની પ્રજાસત્તા મુખ્ય ગણાય. બૌદ્ધ માર્ગ અંગે પ્રસિદ્ધિ પામેલા વૈશાલીના લિચ્છવીઓ વજ્જી હતા અને વજ્જી રાજ્યશાસનમાં મહત્ત્વનો ભાગ ભજવી રહ્યા હતા.

ગૌતમબુદ્ધના પિતા એક રાજવી હતા એવી માન્યતા હવે સહજ ફેરફાર માગે છે. તેના પિતા શુદ્ધોદન કપિલવસ્તુના વંશપરંપરાના રાજવી નહિ પરંતુ શાક્યપ્રજાએ ચૂંટી કાઢેલા રાજપ્રમુખ હતા. જેઓ જાતે તો રાજા જ કહેવાતા – પ્રજાના ચૂંટાયલા રાજપ્રમુખ હોવા છતાં. પ્રબળ રાજ્યો વધારે પ્રબળ બનવાની ધારણાથી યુદ્ધે

ચઢે, હારે, જીતે, નાનાં રાજ્યો કે પરાજિત રાજ્યોને પોતાની સર-હદમાં ભેળવી દે અગર તેમને ખંડિયાં બનાવે એની રાજનીતિની સતત ચાલતી રમતમાંથી શિશુનાગ વંશના અજાતશત્રુએ ઐક્ષ્વાકુ પ્રસેનજીતને હરાવ્યો અને હરીફ રાજ્યો ઉપર મગધનું વર્ચસ્વ સ્થાપ્યું. બુદ્ધની કથાઓમાં આવતો બિંબીસાર અજાતશત્રુનો પિતા થાય. બિંબીસાર અને અજાતશત્રુ બૌદ્ધમાર્ગી હતા એવો પણ એક મત છે – જો કે માર્ગભેદ આજ આપણને લાગે એવા તીવ્ર ત્યારે ન હત

પાટલીપુત્ર–પટણાની સ્થાપના

ઈ. સ. પૂર્વે ૪૭૫ના અરસામાં અજાતશત્રુ મૃત્યુ પામ્યો અં તેનો પુત્ર દર્શક ગાદીએ આવ્યો. ભાસના હવે સુપ્રસિદ્ધ બનેલ 'સ્વપ્નવાસવદત્તા' નાટકમાં દર્શકનું સ્થાન મહત્ત્વનું છે. દર્શકન પુત્ર ઉદયીએ સોણ અને ગંગા નદીના સંગમ ઉપર આવેલા પાટલી ગ્રામને રાજધાની બનાવી. પાટલીગ્રામમાંથી વિકસેલા સુપ્રસિદ્ધ નગ પાટલીપુત્રે મગધ મહારાજ્યની રાજધાની તરીકે સમસ્ત હિંદન એક મહત્ત્વના નગરની ખ્યાતિ મેળવી. એના પછી નન્દિવર્ધન અં તેની પછી આવેલા મહાનન્દિન સાથે શિશુનાગ વંશનો છેડો આવ્યો એ રાજાઓનો મોટો ભાગ પ્રતિભાશાળી હતો, અને મગધના મહા રાજ્યનો વિસ્તાર તેમના પરાક્રમને આભારી હતો.

શિશુનાગ : ઈ. સ. પૂર્વે ૬૦૦ થી ૪૦૦=૨૦૦ વર્ષ

શિશુનાગ વંશનું મગધ સામ્રાજ્ય ઈ. સ પૂર્વે ૪૦૦ વર્ષ સુધી ચાલ્યું. ઇતિહાસ, ભારતનો તેમ જ અન્ય પ્રજાઓનો, એટલું તો કહી રહ્યો છે કે મહારાજ્યો અને સામ્રાજ્યો બસો – અઢીસો – ત્રણસો વર્ષ કરતા વધારે સ્થિરતા ભોગવી શકતા નથી. રાજવંશમાં કે રાજસત્તામાં એટલો સમય ફેરફાર કરી જ લે છે.

નંદવંશ : ઈ. સ. પૂર્વે ૪૦૦ થી ૩૨૨=૭૮ વર્ષ

શિશુનાગ વંશ બદલાઈને નંદવંશ સ્થપાયો. એ પરિસ્થિતિ પણ નોંધપાત્ર છે. મહાનન્દિન શિશુનાગ એક શૂદ્ર પત્ની સાથે પરણ્યો

હતો. એનો પુત્ર મહાપદ્મનંદ. એ ગાદીએ આવ્યો અને એણે નંદ-વંશની સ્થાપના કરી. રાજવંશ બદલાયાથી મગધનું ગૌરવ ઘટ્યું નહિ. મહાપદ્મ એક સમર્થ યોદ્ધો અને કુશલ રાજકર્તા હતો. પંજાબ, સિંધ અને કાશ્મીર સિવાયનો આખો ઉત્તરહિંદ તેણે પોતાના સામ્રાજ્યમાં ભેળવી દીધો.

હિંદમાં વર્ણાશ્રમ અને જ્ઞાતિસંસ્થા એ સમાજવ્યવસ્થાનાં બાહ્યલક્ષણો ખરાં. પરંતુ આજ જ્ઞાતિઓમાં જે જડતા દેખાય છે તે, અને જેને લઈને આખી જ્ઞાતિસંસ્થાની વગોવણી કરવામાં આવે છે તે જ્ઞાતિવિનિમયનો અભાવ પહેલેથી જ હતો એમ માનવાની ભૂલ કરવા સરખી નથી. આપણે હજી જોઈશું તેમ વર્ણાશ્રમ અને જ્ઞાતિસંસ્થા ઘણા લાંબા યુગ સુધી માત્ર માર્ગદર્શક, કાર્યદર્શક ચિહ્નો જ હતાં; ઉલ્લંઘી શકાય નહિ એવી દીવાલો ન હતાં. તેમ ન હોત તો ક્ષત્રિય રાજવીનો શૂદ્રીપુત્ર ગાદીએ ન આવત અને પિતાના નામનો વંશ પણ ન સ્થાપત.

પ્રાચીન પરદેશી આક્રમણ

ભારતની સરહદ બહાર ભારતને સતત ચોકાવતા બનાવોની પરંપરાના પ્રાથમિક બે પ્રસંગો અત્રે નોંધવાની જરૂર છે. શિશુનાગ વંશની સ્થાપના સમયે ઇરાની પ્રજાનો દોર ભારે હતો. ગ્રીસ સુધીની પશ્ચિમી દુનિયા લગી ઇરાનીઓના વિજયી સૈન્યો અને નૌકાલશ્કરો પહોંચી જતાં હતા. મગધની ઉત્ક્રાંતિના સો વર્ષ પણ વીત્યાં નહિ હોય એટલામાં ઇરાનના એક પરાક્રમી સમ્રાટ દારા-ડેરિયસે પંજાબની સરહદનો કેટલોક પશ્ચિમ વિભાગ પોતાના સામ્રાજ્યમાં ભેળવી દીધો હતો, અને તેના પુત્ર ઝર્કસીસની ગ્રીસ ઉપરની સવારીમાં ભારતના બાણાવળીઓ પણ હતા એવી નોંધ પરદેશી ઇતિહાસકારોએ કરેલી છે. આપણે સતત જોતા આવ્યા છીએ કે ભારતનો પરદેશસંપર્ક આપણે ધારીએ છીએ એ કરતાં વધારે વ્યાપક અને વધારે ગાઢ હતો. ભારત તરફ પરદેશની નજર સતત

રહેતી. આવા સંપર્કોના ટુકડા આપણને મળી આવે છે. ઈ. પૂર્વે છઠ્ઠી સદીના અંતમાં ઇરાની શાહ દારાએ પંજાબનો કેટલોક ભ જીતી લીધો એ ઐતિહાસિક યુગમાં પરદેશીઓના આક્રમણનો નોંધાય પ્રથમ પ્રસંગ. પંજાબની સરહદ ઉપરનું એ આક્રમણ. એ પ્રસં ભારતના કોઈ ગ્રંથમાં નોંધાયો નથી. ઇતિહાસ અટકી જાય એ યુગમાં સીરિયાની મહારાણી સેમીરામીસે પણ હિંદ ઉપર આક્રમણ કર્યું હતું એવી દંતકથા પરદેશમાંથી મળી આવે છે.

સિકંદરની સવારી

બસોઅઢીસો વર્ષમાં બીજું એક આક્રમણ થયું જેને પરદેશ ઇતિહાસકારો અતિ ઘણું મહત્ત્વ આપી રહે છે, અને જાણે ભારતનો ઇતિ હાસ એ જ આક્રમણથી લગભગ શરૂ થયો એમ માને છે. ઈ. સ પૂર્વે ૩૨૭મા એલેકઝેંડર–સિકંદરે કરેલું આક્રમણ એ બીજું મહત્ત્વનું પરદેશી આક્રમણ. એ પણ પંજાબ ઉપર જ થયું, અને પંજાબમાં જ અટકી ગયું.

મહાપદ્મનંદે મગધના મહારાજ્યને વ્યાપક બનાવ્યું એ પછી થોડે સમયે વિશ્વના એક વિજેતા ગ્રીસ સત્તાધીશ સિકંદરે પોતાના વિશ્વવિજયના એક કાર્યક્રમ તરીકે ભારત ઉપર હુમલો કર્યો. સિંધુપાર અફઘાનિસ્તાનમા તેમ જ આ પાર પંજાબમાં અનેક નાનકડાં આર્ય-રાજ્યો–ગણરાજ્યો–ફેલાવલાં હતા. મગધસામ્રાજ્ય હજી પંજાબ બાજુએ બહુ આગળ વધ્યું ન હતું, નાનકડા રાજ્યો પરસ્પર ઝઘડત્યા કરતા હોય તેમને જીતતા સિકંદરને બહુ વાર લાગે એમ ન હતું. એનો સાચો સામનો જેલમ નદી ઉપર પૌરસે કર્યો, અને ભારતવાસીઓના સૈનિકખમીરનો પરચો દર્શાવ્યો. હિંદના યશસ્વી વિજયો સાથે યશસ્વી પરાજયો પણ નોધવા સરખા છે. પૌરસ હાર્યો; છતાં એનો પરાજય યશસ્વી હતો બંદીવાન પૌરસના શૌર્યનો વિચાર કરી સિકંદરે તેને રાજ્ય પાછું સોંપ્યું; પરંતુ ત્યાંથી પૂર્વ તરફ આગળ વધવાને બદલે તે દક્ષિણ તરફ સિંધુના મુખ ભણી ચાલ્યો ગયો. રસ્તામાં સામે

થયેલી કેટલીક પ્રજાઓને તેણે હરાવી એ ખરું; એણે પૌરસ સાથે વાપરેલી ઉદારતા પ્રશંસાપાત્ર જરૂર ગણાય; એણે ક્રૂરતા પણ ઓછી વાપરી નથી; સ્ત્રી, પુરુષ, બાલક, વૃદ્ધ સર્વની સિકંદરે કતલ કરી એનાં દૃષ્ટાંતો પણ નોંધાયાં છે. સિંધુના મુખ આગળ પહોંચતાં સિકંદરે યુદ્ધથી–યુદ્ધના કહેવાતા વિજયથી–કંટાળેલા સૈનિકોના આગ્રહને માન આપી આગળ ન વધતાં પાછા પગલાં ભર્યાં. લશ્કરના એક ભાગને દરિયા માર્ગે તેણે પાછું મોકલ્યું અને જમીન માર્ગે એક ભાગને લઈને તે જાતે પાછો વળ્યો. ઇરાનના સુસાનગરમાં પહોંચતાં આ વિશ્વવિજયના સ્વપ્ન સેવતો મહાન સેનાનાયક નાની વયમાં જ મૃત્યુ પામ્યો.

સિકંદરની સવારીની અસર

ગ્રીસના અને પશ્ચિમના ઇતિહાસકારો સિકંદરની સવારીને બહુ મહત્ત્વ આપી રહ્યા છે. ભારતમાં આ વિજયે જરા સરખી પણ નોંધ મેળવી નથી. એટલે ભારતના કિનારાને–ભારતની સરહદને સ્પર્શી ગયેલા આ પ્રસંગે વિજયની દૃષ્ટિએ કશું મહત્ત્વ એ સમયે પ્રાપ્ત કર્યું લાગતું નથી. એક ગ્રીક ઇતિહાસકાર તો એમ પણ કહે છે કે પૌરસનો સામનો અનુભવ્યા પછી સિકંદરને હિંદમાં આગળ વધવાની વૃત્તિ થઈ જ નહિ. નન્દોના મગધ સામ્રાજ્યનો ભય તેને જરૂર લાગ્યો હતો, એ વાત એકાદ ગ્રીક ઇતિહાસકાર કહે છે તેમાં સત્ય રહેલું હોય પણ ખરું. નન્દોનું સામર્થ્ય ખરેખર વધ્યે જતું હતું. સિકંદર આગળ વધે તો નન્દોના સામ્રાજ્યનો મુકાબલો કરવો પડે એમ હતું.

વિજયની દૃષ્ટિએ સિકંદરની સવારી મહત્ત્વની ભલે ન હોય; છતાં એમાંથી પશ્ચિમી દુનિયા સાથેના સંસર્ગને વળી પાછો વેગ મળ્યો એ મહત્ત્વ વિસરાય એવું નથી. હિંદની સંસ્કૃતિ, હિંદની કારીગરી, હિંદનો વ્યાપાર એ ગ્રીકસંઘર્ષમાંથી ફરી પાછો જાગતો થયો–જગતજાણીતો થયો.

સિકંદરના મૃત્યુ પછી ગ્રીક સત્તા ભારતમાંથી સમૂળ ઓસરી

ગઈ. રાજકીય દૃષ્ટિએ ભારતની સરહદને સહજ હલાવી ગયેલા હુમલા કરતાં એનું વધારે મહત્ત્વ હતું નહિ. જે આછું પાતળું મહત્ત્વ હતું તેનું પણ નિવારણ કરનાર એક પ્રતાપી રાજવી અને એનો સલાહકાર ગુરુ ભારતને મળી આવ્યા. એ યુગ્મ તે સમ્રાટ ચન્દ્રગુપ્ત મૌર્ય અને તેના ગુરુ કૌટિલ્ય–ચાણક્ય.

ચન્દ્રગુપ્ત

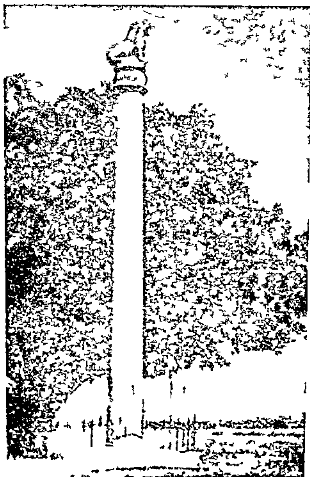
નંદવંશીય છેલ્લા રાજાની શૂદ્ર પત્ની મુરાના પુત્ર તરીકે ચન્દ્રગુપ્ત સામાન્યતઃ ઓળખાય છે. બૌદ્ધગ્રંથમાં–મહાપરિનિર્વાણમાં–મૌર્ય નામની એક ક્ષત્રિય જાતનો પણ ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. મૌર્ય મહાગજ્યનો સ્થાપક ચન્દ્રગુપ્ત દાસીપુત્ર અણમાનીતો રાજકુમાર હોય, અગર કોઈ મૌર્ય નામની ક્ષત્રિય જાતિનો નંદવંશ સાથે સંબંધ ધરાવતો કોઈ સાહસિક યુવક હોય. સિકંદરની સવારી પ્રસંગે એ પંજાબમાં ફરતો હતો–ઘણું કરીને નંદ રાજાની અપ્રીતિ વહોરી દેશનિકાલ થયેલા એક રાજકીય ગુનેગાર તરીકે.

મુદ્રારાક્ષસ ભગવાન કૌટિલ્ય

નંદ રાજવંશ સામે તેજસ્વી બ્રાહ્મણ કૌટિલ્યને વિરોધ થયો. રાજવીએ કરેલા તેના અપમાનનો બદલો નંદવંશના રાજ્યનું નિકંદન કાઢીને લેવાની કૌટિલ્યની પ્રતિજ્ઞામાં ચન્દ્રગુપ્ત નિમિત્ત બન્યો. ઈ. સ. પૂર્વે ૩૨૨માં નંદવંશનો ઉચ્છેદ કરી ચન્દ્રગુપ્ત મગધ સામ્રાજ્યનો સમ્રાટ બન્યો. શિશુનાગ, નંદ અને મૌર્ય એમ ત્રણ રાજવંશો બદલાયા છતા મગધ સામ્રાજ્યની પ્રતિષ્ઠા તો વધતી જ ચાલી. રાજવંશના ફેરફારથી રાજ્યને ખાસ હાનિ પહોંચી નહિ. ચન્દ્રગુપ્તનું સામ્રાજ્ય નંદો કરતાં પણ વધારે વિસ્તીર્ણ બન્યું. ગંગાના મુખથી સિંધુના તટ સુધી ચન્દ્રગુપ્તનું મહારાજ્ય ફેલાયું. પંજાબ તથા અફઘાનિસ્તાનનો પ્રદેશ પણ તેણે જીતી લીધો.

આર્ય–ગ્રીક યુદ્ધ

સિકંદરના મૃત્યુ પછી સિકંદરના મહારાજ્યના ભાગલા પડી

અશોક સ્તંભ – લૌરિયા નન્દનગર – બિહાર

ગયા. સારસથી પંજાબ સુધીનો પ્રદેશ સિકંદરના એક અત્યંત દક્ષ સેનાપતિ સેલ્યુકસના ભાગમાં આવ્યો. પંજાબ પોતાના હાથમાથી જવા દેવાની તેની ઇચ્છા ન જ હોય. સિકંદરના વિજયોનો સાથીદાર સેલ્યુકસ મૌર્યશાસક ચન્દ્રગુપ્ત સામે ચઢી આવ્યો. હવે ચન્દ્રગુપ્તનું પંજાબ નિર્બળ અને વિભક્ત ન હતું. મગધ સામ્રાજ્યની યુદ્ધવ્યવસ્થા ગ્રીક યુદ્ધવ્યવસ્થા કરતા ઊતરતી ન હતી. વિગતો મળતી ન હોવા છતા એટલું તો ચોક્કસ છે કે ચન્દ્રગુપ્ત સામે સેલ્યુકસની સખ્ત હાર થઈ, પંજાબ ઉપરાંત અફઘાનિસ્તાન અને બલૂચિસ્તાનના પ્રદેશો ચન્દ્રગુપ્તને આપી દેવા પડયા, અને પોતાની પુત્રી ચન્દ્રગુપ્તને પરણાવી એક આર્ય રાજકુટુંબ સાથે ગ્રીકના યવનને કૌટુંબિક સબંધ પણ બાંધ્યો. સામે ચન્દ્રગુપ્તે પાચસો હાથીની ભેટ આપી યવન શ્વસુરનો સત્કાર કર્યો!

ભવ્ય રાજ્યપ્રયોગ

ભારતના પરાજયો ઉપર નિઃશ્વાસ નાખતી વખતે આપણે તેના સૈનિક વિજયો પણ વિસારવા ન જોઈએ. સિકદરનો ભારતવિજય એ આખા ભારતનો વિજય ન હતો. એ માત્ર સિંધુતટની એક ભૂમિપટી પૂરતો જ વિજય હતો. મગધના મહારાજ્ય સામે બાથ ભીડવાનો પ્રસંગ આવતા પહેલા તો એણે ભારત છોડી દીધું હતું એટલે ભારતના એક સુવ્યવસ્થિત સૈન્યનો એને ભેટો થયો જ ન હતો એમ ઇતિહાસકારો કહે છે. એ જ સિકંદરના જ એક નિષ્ણાત સેનાપતિ સેલ્યુકસને એ મગધ સૈન્યનો ભેટો થયો અને તેનું પરિણામ ગ્રીક સૈન્યના પરાજયમાં આવ્યુ. એ યુગની યુદ્ધકલામા ભારતવાસીઓ ગ્રીસથી ઊતરતા હતા એમ માની લેવાની જરૂર નથી – જો કે પશ્ચિમના કેટલાક ઇતિહાસકારોએ સિકદરના વિજયથી મુગ્ધ બની જઈ એમ કર્યું છે ખરું. ચંદ્રગુપ્ત અને તેના પુત્ર બિંદુસારના પચાસ વર્ષના રાજ્યઅમલમાં મગધ સામ્રાજ્ય કોઈ પણ સામ્રાજ્યને શોભે એટલો વિસ્તાર પામી શક્યું. ઇરાનની સરહદથી માંડી દક્ષિણમાં

મહૂર સુધીનો રાજ્યવિસ્તાર ઈસ્વી સન પૂર્વેની ભારતપ્રજાનો એક ભવ્ય રાજ્યપ્રયોગ કહી શકાય.

અશોક

મગધના મૌર્ય સામ્રાજ્ય શિખર ઉપર સુવર્ણકળશ ચઢાવ્યો બિંદુસારના પુત્ર મહારાજા અશોકે. જગતભરના રાજવીઓમાં જ માત્ર નહિ, જગતભરના મહાન પુરુષોમાં અશોકનું અગ્રસ્થાન છે. દંતકથા કહે છે કે અશોક મૂળ સ્વભાવે ઘણો ક્રૂર હતો. પોતાના અઠાણુ ભાઈઓના રુધિર રેડી એ ગાદીએ આવ્યો. ગાદીએ આવ્યા પછી ચાર વર્ષે તેનો વિધિસર રાજ્યાભિષેક થયો એ હકીકત એટલું તો બતાવે છે કે તેના રાજ્યની શરૂઆત સરળતાભરી તો ન હતી. ઈ. સ. પૂર્વે ૨૭૩માં તે ગાદીએ આવ્યો, અને તેનો રાજ્યાભિષેક થયા પછી ૭ વર્ષમાં જ મગધની દક્ષિણે આવેલા કલિંગ પ્રદેશ સાથે તેને ખૂનખાર યુદ્ધ કરવું પડ્યું. અશોકને એ યુદ્ધમાં વિજય મળ્યો ખરો; પરંતુ એ યુદ્ધની હાડમારીઓ, ખૂનામરકી, વેરઝેર, વ્યાધિ-ઉપાધિ અને ક્ષણે ક્ષણે જીત માટે કરવા પડતા ભીષણ અન્યાયો અને અત્યાચારોએ અશોકના હૃદય ઉપર એવો વિરાગ વેર્યો અને કરુણા છાયા છાયી દીધી કે તેણે જીવનભર યુદ્ધને તિલાંજલી આપી બૌદ્ધ માર્ગનો સ્વીકાર કરી રજનની શાંતિ, આબાદી અને સુખના જ પ્રયત્નોમાં તેમ જ અહિંસાવાદી બૌદ્ધ માર્ગના વ્યવસ્થિત દેશપરદેશ પ્રચારમાં જ પોતાનું જીવન અને પોતાની સત્તાનો ઉપયોગ કર્યો. યુદ્ધને આવી તિલાંજલી આપનાર રાજવી ઇતિહાસભરમાં અશોક એકલો જ થઈ ગયો. આર્યસંસ્કૃતિનો એ સાચો વિજયધ્વજ એણે સામ્રાજ્યનો આખો આદર્શ ફેરવી નાખ્યો. સૈનિક વિજયોમાંથી ઊપજતી કીર્તિ અને પ્રજાઆબાદીના ગૌણ પરિણામોને સ્થાને તેણે પ્રજાની શાંતિભરી આબાદીને રાજ્યનું મુખ્ય લક્ષણ બનાવ્યું અને સૈનિકવિજયોને સદંતર ત્યજી દીધા. અશોક ગાદીએ આવ્યો તે પહેલાં જ વિસ્તૃત મૌર્ય મહારાજ્યના દક્ષિણ છેડાએ આવેલા તામીલ

રાજ્યો—ચેરા, ચોલા, પાન્ડય અને સત્યપુત્ર—મૌર્ય મહારાજ્યમાંથી ખસી જવા મથતા હતાં અને અશોકના શાસનકાળના તેરમા વર્ષે તો તે મૌર્ય સામ્રાજ્યમાંથી ખસી પણ ગયા. પરંતુ કલિંગના યુદ્ધ અનુભવે દ્રવેલા અશોકે તેમને ફરી જીતી સામ્રાજ્યમાં લાવવા પ્રયત્ન પણ કર્યો નહિ. અલબત્ત ચંદ્રગુપ્તે સ્થાપેલું ભારતનું મૌર્ય મહારાજ્ય અશોકના એકતાળીસ વર્ષના દીર્ઘ રાજ્યકાળમાં લગભગ હતું એટલું જ સ્થિર રહ્યું. શસ્ત્રથી નહિ પરંતુ પ્રજાના હૃદયમાં વસીને એક વ્યક્તિગત રાજવી સામ્રાજ્યને કેમ સાચવી શકયો તેનું અજોડ ઉદાહરણ અશોક મૂકી ગયો

રખે કોઈ એમ માનવાની ભૂલ કરે કે અશોકનું સામ્રાજ્ય એક ધર્મઘેલા ભગતડાનું ગમે તેમ ચાલી રહેલું રાજ્ય હતું. મોગલો અને અંગ્રેજોએ સ્થાપેલા ભારતીય મહારાજ્યને પણ ટપી જાય એવડો અશોકના મહારાજ્યનો વિસ્તાર હતો. કેટલાક પ્રદેશોમાં રાજ્યે નીમેલા સૂબાઓ વહીવટ ચલાવતા હતા અને કેટલાક પ્રદેશોમાં જૂની ચાલતી આવેલી રાજ્યપ્રથા ચાલતી હતી. સરહદો સારી રીતે સચવાતી હતી, ધર્મકાર્યો થયે જતાં હતા, કલાસમૃદ્ધિ વધતા હતા અને પરદેશના રાજ્યો સાથે એવા સુદૃઢ મૈત્રી સંબંધો વિકસતા હતા કે ધર્મપ્રચાર અર્થે અશોક સાધુમંડળોને સ્વસ્થતાપૂર્વક દૂર દૂર—ગ્રીસ, સીરિયા અને મીસર સુધી—પરરાજ્યોમાં પણ મોકલી શકતો હતો પ્રાચીન કલા અવશેષોમાં પણ અશોક યુગના અવશેષો જ પ્રથમ મહત્ત્વથી વધારે પ્રકાશ આપી શક્યા છે

અશોકનો બૌદ્ધપક્ષપાતી અન્ય પક્ષોનો વિરોધી ન હતો. સ્થળે સ્થળે—સરહદે સરહદે—મળી આવેલા સાહજીક શિલાલેખો અશોકના હૃદયને, અશોકની રાજ્યપદ્ધતિને અને અશોકના પ્રજાપાલનને સ્પષ્ટતા આપે છે અને ભારતમાં વિકસેલા એક સુવર્ણયુગની સાખી પૂરે છે. અશોક એટલે ભારતવર્ષનો જ નહિ, પરંતુ વિશ્વભરનો એક મહાન રાજવી. એના વિશાળ સામ્રાજ્યને વિસ્તારવાની

એને આકાંક્ષા હોત તો એ પણ એક મહાસૈન્ય લઈ યુરોપ એશિયાની વિજયસવારીઓ યોજી શક્યો હોત. એની પાસે સૈન્ય અને સામગ્રી પૂરતાં હતાં. પરંતુ કદાચ સિકંદરની માફક અશોકનું સામ્રાજ્ય એના પછી તત્કાળ અસ્ત પામ્યું હોત. એ વિજયલોભ છોડી અશોકે એ યુગની જાણીતી દુનિયાને ધર્મલાભ આપ્યો. અશોક ન હોત તો—અશોક યુદ્ધઘેલો હોત તો—બૌદ્ધમાર્ગ એશિયાવ્યાપી ન બન્યો હોત. સિલોન, બર્મા, સિયામ, ચીન, જપાન, કોરિયા વગેરે પ્રદેશોમાં ભારતદીધો બૌદ્ધ માર્ગ આજ જીવંત ન હોત. અશોકે પોતાના પુત્ર મહેન્દ્ર તથા પુત્રી સંઘમિત્રાને ધર્મોપદેશ માટે લંકા મોકલ્યાં હતાં એ પ્રસંગ આજ સુધી કાવ્યપ્રેરક બની રહ્યો છે.

ઈ. સ. પૂર્વે ૨૩૨માં પુણ્યશ્લોક અશોકનો દેહાંત થયો અને એના પછીના પચાસ વર્ષમાં સાત રાજાઓ મગધની ગાદીએ આવ્યા. પચાસ વર્ષમાં તો ઉત્તરભારતનું મૌર્ય સામ્રાજ્ય સંકોચાઈ જવા લાગ્યું—સંકોચાઈ ગયું જ.

મૌર્યોનો અસ્ત કેમ થયો? વિગતો જડતી નથી. છતાં એનાં બે મુખ્ય કારણો આપણે જોઈ શકીએ છીએ. પશ્ચિમ એશિયામાં એક રાજ્ય સ્થાપનાર સિકંદરના સેનાપતિ અને ચન્દ્રગુપ્તના શ્વસુર સેલ્યુકસના વંશજો સામે બેક્ટ્રીયા અને પાર્થિયામાં બળવા ઊઠ્યા. પાર્થિયામાં ત્યાંની જ પ્રજાએ અને બેક્ટ્રીયાના એક ગ્રીક સૂબાએ બેક્ટ્રીયામાં સ્વતંત્ર રાજ્યો સ્થાપ્યાં. અશોક પછી સાતમો રાજા બૃહદ્રથ રાજ્ય કરતો હતો એ અરસામાં જ ડીમેટ્રીઅસ નામના બેક્ટ્રીયન—ગ્રીકરાજકુમારે ઈ. સ. પૂર્વે ૧૯૦માં ભારત ઉપર હુમલો કરી વાયવ્ય સરહદનો ઘણો ભાગ ખૂંચવી લીધો એમ પશ્ચિમી લેખકો કહે છે.

એ પહેલાં પણ—અશોકના નિધનનાં દસ વર્ષમાં જ—દક્ષિણ-હિંદની આન્ધ્ર નામની પ્રજાએ મૌર્યો સામે બળવો પોકાર્યો અને વિન્ધ્યપર્વતની દક્ષિણનો પ્રદેશ મૌર્યોના સામ્રાજ્યમાંથી છૂટો પડી

સ્વતંત્ર બન્યો. મુખ્ય કારણો સમજાતા નથી છતા સૈન્યકર્તાઓની નિર્બળતા અને પ્રજાના હૃદયમા સ્થાન મેળવવાની તેમની અશક્તિ એ કોઈ પણ ગજઅમલની પડતીનું કારણ મુખ્યત્વે હોય. બૌદ્ધ-ધર્મની અહિંસા રાજકારણમા પ્રવેશ પામી એથી સમયાનુકૂલ સૈનિક ખમીર ઘટતું હોવાની પણ શંકા કેટલાક લેખકોને ઊપજે ખરી. છેલ્લો નિર્બળ બૃહદ્રથ સૈન્યની સલામી લેતો હતો, એ જ ક્ષણે તેના જ સેનાપતિ પુષ્યમિત્રે રચેલા કાવતરા અનુસાર બૃહદ્રથનો વધ થયો, ઈ. સ. પૂર્વે ૧૮૫માં.

સેનાપતિ પુષ્યમિત્રે મગધસામ્રાજ્યની રાજ્યધુરા હાથમા લીધી અને શુંગવંશની સ્થાપના કરી. બૌદ્ધમાર્ગનો વિરોધી વૈદિક પુષ્ય-મિત્ર પરાક્રમી રાજા નીવડ્યો. મૌર્યોની નિર્બળતાનું એણે અંશતઃ નિવારણ કર્યું. વૈદિક અશ્વમેધ યજ્ઞ કરી એણે ભારત ઉપર ધસતા બેક્ટ્રીયન ગ્રીકોને સિંધુતટ ઉપર જ હરાવ્યા અને મૌર્યો દ્વારા ઓસરતી મગધની કીર્તિને એણે પાછી જ્વલંત બનાવી. સુપ્રસિદ્ધ સંસ્કૃત નાટક માલવિકાગ્નિમિત્રમા એ પ્રસંગનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ થયો છે. શુંગવંશમા દસ રાજાઓ થયા અને તેમણે મગધનું સામ્રાજ્ય સાચવવા મથન કર્યું. પરંતુ પડોશી ગ્રીકોના હુમલા સતત ચાલુ રહ્યા, સિંધ અને પંજાબ તેમના હાથમાથી સરી પડ્યા, દિવસે દિવસે તેમની સત્તા ઘટતી ચાલી, નવા નવા સ્વતંત્ર રાજ્યો તેમની જ સત્તા-સીમામા સ્થપાયે ગયા, નામનું મગધ સાર્વભૌમત્વ અનુકૂળતા પ્રમાણે માન્ય થતું, છતા હવે ભારતનું મગધસામ્રાજ્ય ડગમગી ગયું. ગ્રીકો, આન્ધ્રો અને કલિંગોએ તેના ઉપર સખ્ત પ્રહારો કર્યા. કલિંગના હસ્તી ગુફાવાળા સુપ્રસિદ્ધ મહારાજા ખારવેલે મગધસામ્રાજ્યના દૂર દૂરના ભાગ સુધી વિજયી સવારી લઈ જઈ ખખડી ગયેલા મગધ-સામ્રાજ્યને અંતિમ ફટકો પણ લગાવ્યો. શુંગવંશના દસમા રાજા દેવભૂમિને તેના પ્રધાન વસુદેવે મારી નખાવ્યો, કારણ દેવભૂમિની ચાલચલગત બહુ હીણી હતી.

છસો વર્ષની જાહોજલાલી અને મગધનું પતન

પ્રધાન વસુદેવે કાણ્વવંશની સ્થાપના તો કરી, પરંતુ મગધની પૂર્વપ્રતિષ્ઠા એ વંશથી પણ પાછી લાવી શકાઈ નહિ. પિસ્તાળીસેક વર્ષની કાણ્વસત્તામાં ચાર રાજાઓ થઈ ગયા. ચોથા રાજા સુશર્મનને ઈ. સ. પૂર્વે ર૭માં તો દક્ષિણના આંધ્રોએ ઉથલાવી પાડ્યો અને આમ છસો વર્ષના ગાળામાં પાંચ રાજવંશોથી પોષાયલું મગધનું ભારતસામ્રાજ્ય અસ્ત પામી ગયું. હજી ઈસુના સંવત્સરને સત્તાવીશ વર્ષની વાર હતી.

ઈ સ. પૂર્વના ભારતમાં ઇતિહાસનો સ્પષ્ટ અંગુલિનિર્દેશ કરી શકાય એવું આ મગધનું મહારાજ્ય એણે અંદર અંદરના યુદ્ધો નિહાળ્યા, પરદેશીઓ સામે ટંકેક મુકાબલા કર્યા, ધર્મપરિવર્તનો અનુભવ્યાં, લગભગ આખા ભારતવર્ષને એક જ રાજછત્ર નીચે મૂકી દીધો, યુદ્ધકળા અને રાજનીતિને શાસ્ત્રીય ઢબે વિકસાવી, પરદેશો સાથે વિશિષ્ટ વ્યવહાર કેળવ્યા, અને પ્રજાના સુખસંપત્તિ અને આબાદી ખીલવ્યાં એ યુગમાં રાજવંશો તો હતા સાથે સાથે પ્રજાકીય સત્તાથી ચાલતાં રાજ્યો પણ હતાં એ નૂતન ભારત રખે ભૂલે. રાજાશાહી એ ભારતવાસીઓના લોહીમાં જ ઊતરી આવેલી રાજ્યવ્યવસ્થા છે એવી માન્યતા ખોટી ઠરાવતાં અનેક ગણરાજ્યો ચૂંટણીના સિદ્ધાંત અનુસાર પોતાના હાકેમોને ચૂંટી કાઢતાં હતાં એ સત્ય આપણે કદી ન ભૂલીએ.

ભારતનું અને વિશ્વનું હજી દુર્ભાગ્ય છે કે યુદ્ધ, આજના અત્યંત વિકસિત યુગમાં પણ, પ્રજાઓ વચ્ચેના સ્વાર્થ તથા મતભેદના ઉકેલનું એક સાધન ગણાય છે. યુદ્ધ વગર રાષ્ટ્રીય આંતરરાષ્ટ્રીય પ્રશ્નોના ઊકેલ ન જ આવે એવી કોઈ ઊંડી માન્યતાને વળગી ચાલનાર આજની સુધરેલી દુનિયાને અને સુધરેલી દુનિયાના સુધરેલા મુત્સદ્દીઓને બોધપાઠ આપી રહેલો સમ્રાટ અશોક આ જ યુગમાં થઈ ગયો જેણે રાજ્યનીતિમાંથી યુદ્ધને તિલાંજલી આપી શકાય

એવી શક્યતા સિદ્ધ કરી બતાવી.

રાજવંશોના વારાફેરા થતા રહે છે. છસો વર્ષના આ માગધીય ભારત સામ્રાજ્યે પાંચ રાજવંશો નિહાળ્યા. ભારતી સંસ્કૃતિને સુદૃઢ બનાવી તેને વિસ્તારવામાં આ સામ્રાજ્યોનો સુંદર ફાળો હતો એમા શંકા નહિ. આજની ભારતીય સંસ્કૃતિ ઉપર ઇસ્વિપૂર્વના આ ભારતીય સામ્રાજ્યે અનેક ઉપકારો કર્યા છે. આજે પણ આપણી પાસે નથી એવડો મોટો ભૂમિવિસ્તાર એ સામ્રાજ્યે એક બનાવ્યો હતો.

[૨]

ઈ. સ. પૂર્વે બીજી સદીથી ઈ. સ. ની ચોથી સદી

યુગનું મહત્ત્વ

મહારાજ્યો અને સામ્રાજ્યોનું એક એ પરિણામ તો જરૂર આવે છે કે મોટા પ્રજાખંડો સંસ્કૃતિની વ્યાપક એકતામાં ભળી જાય છે. ભારતીય સંસ્કૃતિને વિશિષ્ટ એકતા આપવામા આ મહારાજ્યો અને સામ્રાજ્યોનો ફાળો મહત્ત્વનો છે. મગધનુ ઇસ્વી સન પૂર્વનું સ્થાપાયલું સામ્રાજ્ય અસ્ત પામ્યું. એની બરાબરી કરતુ બીજું મગધ-સામ્રાજ્ય ઇસુની ત્રીજી ચોથી સદીમા આવતુ હતું જ. એ બન્ને મગધસામ્રાજ્યોની વચમનો સમય પણ ચારસો પાંચસો વર્ષનો ગણી શકાય – પ્રથમ મગધસામ્રાજ્યના મૌર્યવંશ આગળ આપણે સીમાચિહ્ન દોરીએ તો.

એ ચાર-પાંચ સદીઓના રાજકીય દૃષ્ટિએ બે મહત્ત્વના લક્ષણો:

(૧) પરદેશીઓના વધતા જતા હુમલા અને પરદેશીઓનો આર્યત્વ સ્વીકાર.

તથા

(૨) દક્ષિણના આન્ધ્રસામ્રાજ્યના ઉદયાસ્ત – જેના પ્રભાવે ભારતની ઉત્તરદક્ષિણ સંસ્કૃતિની એકતામા વધારે વેગ આવ્યો.

રાજકીય પલટા, રાજવંશોની ચઢતીપડતી, વ્યક્તિગત રાજ-

વીઓ અને મહાપુરુષોના કાર્યો અને તો કોઈ જાણ્યા-અજાણ્યા પ્રજાબળની જ રમત હોય છે. રાજકીય ઘર્ષણોમાથી સારી અને માઠી બન્ને અસરો ઊપજે છે, અને એ પલટા તથા ચડતીપડતીની વિગતે ભુલાઈ જાય છતા તેમની અસર લઈ પ્રજાઓનાં કાલમાન આગળ વધ્યાં જાય છે. આર્યો પરદેશી હતા. તેમણે અસુર કે સિંધુતટ સંસ્કૃતિના રાજકીયસ્વરૂપને પલટી નાખ્યું અને વિજયીસંસ્કૃતિ તરીકે ભારતવર્ષમા પોતાનું સ્થાન નિશ્ચિત કર્યું. અસુરસંસ્કૃતિના કંઈક અંશો જાળવી રાખી આર્યસંસ્કૃતિએ ભારતના પ્રજાકીય જીવનમા એવું જીવંત સ્થાન મેળવ્યુ છે કે એની રૂપરેખા આજ સુધી ઘણે અંશે સચવાઈ રહી છે. આર્યસંસ્કૃતિને સંરક્ષક તથા જૂનવાણી સંસ્કૃતિ કહી નિંદવામા પણ આવે છે. એનું સંરક્ષકત્વ અદ્ભુત છે એની ના પાડી શકાય એમ છે જ નહિ. પાંચેક હજાર વર્ષનું અસ્ખલિત જીવન આજ ચીન સિવાયની બીજી કોઈ પણ સંસ્કૃતિનું નથી. એનું અસ્તિત્વ મટી જાય એવા પ્રચંડ અને પ્રબળ ઘર્ષણો તેણે યુગેયુગે અનુભવ્યા છે; છતા એ સંસ્કૃતિ અખંડ રહી શકી છે, વેદકાળથી માંડી આજની સુધરેલી વીસમી સદી સુધી તેના વહેણ અસ્ખલિત રહ્યા છે અને વિરોધ તથા વિરોધનું પાન કરી જઈ નવીનતાને એ અપનાવી લઈ શકી છે એ ભારતીય સંસ્કૃતિનું લક્ષણ – આજનુ તેમ જ હજારો વર્ષ પૂર્વેનું – ધ્યાન ખેંચ્યા વગર રહેતું નથી. પરદેશ, પરપ્રજા અને પરસંસ્કૃતિ સામેની અથડામણનું આછું સ્વરૂપ આપણે મગધસામ્રાજ્યને ઓળખાતા નિહાળ્યું. આર્યોએ અનુભવેલા એ યુગના પરદેશી આક્રમણો નીચે પ્રમાણે ગોઠવી શકાય :

(૧) સીરિયાની સેમીરામીસ રાણીની ભારત ઉપરની ચઢાઈ માત્ર દંતકથા ભલે હોય. છતા કેટલીક દંતકથાઓ સાચા ઇતિહાસને સંઘરી રાખે છે એમા શક નથી. સીરિયા સાથેના ભારતીય સંપર્કનો એ પડઘો હોઈ શકે

(૨) ઇરાનના દારા શહેનશાહે પંજાબ ઉપર આક્રમણ કર્યું

હતું એમ દારાના જ શિલાલેખ બોલે છે. એ પ્રરાની આક્રમણ.

(૩) સિકંદરની સવારી તો પશ્ચિમી દુનિયાનો ગર્વિષ્ઠ ઇતિહાસ બની ગયો છે – જો કે ભારતે એ સરહદી હુમલાની નોંધ પણ લીધી નથી. એ પછી ગ્રીકોના નાનામોટા સંપર્કો યુદ્ધ અને યુદ્ધ સિવાય પણ ચાલુ રહ્યા ખરા.

સેલ્યુકસના પ્રચંડ સૈન્યને પરાજીત કરનાર ચન્દ્રગુપ્ત મૌર્યને આપણે ઓળખ્યો. ચન્દ્રગુપ્તના દરબારમા રહેતા ગ્રીક એલચી મેગસ્થિનીસના મૌર્યસામ્રાજ્યના વર્ણન આપણા ઇતિહાસનો એક આધાર બની રહ્યા છે.

ભારતને એક વખત ઓળખી ગયેલી ગ્રીક પ્રજાને લાંબા સમય સુધી ભારતવિજયનો મોહ ચાલુ રહ્યો. સિકંદરના અવસાન પછી છિન્નભિન્ન થયેલાં ગ્રીક સામ્રાજ્યના ભાગલા પડી ગયા, જેમાથી ગ્રીક પ્રજાના એશિયાઈ રાજ્યે તેમને ભારતની પડોશભૂમિ આપી. ઇસુ પૂર્વની બીજી સદીની શરૂઆતમાં બૅક્ટ્રીયાના ગ્રીક રાજા ડીમેટ્રીઅસે નબળા પડતા મગધસામ્રાજ્યની વાયવ્ય સરહદ ઉપર હુમલો કરી કેટલોક ભાગ જીતી લીધો હતો. પરંતુ બૅક્ટ્રીયામા જ આન્તરિક મુશ્કેલીઓ ઊભી થઈ અને મગધસામ્રાજ્યમા ફરીથી શક્તિ પ્રેરનાર પુષ્યમિત્રે ગ્રીકોના હુમલાને આગળ વધતા અટકાવી દીધા.

પરંતુ સીરિયન પ્રજાએ ઈ. સ. પૂર્વે ૧૨૦મા ગ્રીકસત્તાનો બૅક્ટ્રીયામા અંત આણ્યો એટલે પશ્ચિમના પોતાના વતન ગોઠવવાને બદલે ગ્રીક રાજકુટુંબે અને સત્તાધીશોએ અફઘાનિસ્તાન અને પંજાબના પશ્ચિમ વિભાગમા સ્થાન મેળવ્યું. આ નાનકડી હિંદભૂમિના ગ્રીક વિભાગમા ત્રીસ જેટલા ગ્રીક રાજવીઓએ બસો વર્ષ સુધી રાજ્ય કર્યું એમ સિક્કાઓ ઉપરથી મનાય છે. ઘણો ઇતિહાસ અંધારામાં છે. ગ્રીસની સ્વભૂમિથી છૂટા પડેલા આ રાજવીઓ ! ગ્રીક ઇતિહાસકારોને સુદ્ધાં ખબર નથી. સિક્કાઓ તેમના મળે છે, પરંતુ તેમના નામ અને તેમની સચ્ચાઈ રહેલી અશુદ્ધ ગ્રીકભાષા

સિવાય ભાગ્યે જ તેઓ કાંઈ વધારે કહે છે. વધારે જાગૃતિ એ ગ્રીક રાજવીઓના કેટલાક ઇતિહાસ મળી આવ્યો છે, એમાં મિનેન્ડર બહુ જાગૃતિ છે એની રાજધાની શાકલ—આજના સિયાલકોટમાં હતી. બીજો ગ્રીકરાજા જાગૃતિ થઈ ગયો એપોલોડોટસ એણે કાઠિયાવાડમાં વિજય મેળવ્યો હતો એવી એક સંભાવના છે

મહાન ગણાતો ગ્રીક રાજવી મિનેન્ડર તો અંતે મિલીન્દ નામે ઓળખાઈ બૌદ્ધધર્મી બની ગયો હતો એ હકીકત 'મિલીન્દ પન્હો નામની બૌદ્ધગાથા આપણને કહે છે. આર્યસંસ્કૃતિએ ઉપનવેષ બંધ ન સ્વીકાર કરી લેનાર આ ગ્રીકરાજનો ઇતિહાસ કે ભારતમાં વસેલી આખી ગ્રીક પ્રજાનો ઇતિહાસ કહી શકાય ગ્રી અને આર્યસંસ્કૃતિના શક્ય એટલો સમન્વય સાધી રાજા અને પર પોતાના નામ અને ધર્મ છોડી આર્યસંસ્કૃતિમાં ભળી ગયા કે સ્પષ્ટ થાય છે ઐતિહાસિક પ્રસંગ તરીકે ગ્રીક રાજવીઓને જુદા પાડી આપણે ભલે ગણીએ. ગ્રીક પરદેશીઓ બસો વર્ષના સમયમાં આર્યો બની ગયા અને તેમનું અસ્તિત્વ પણ ભુલાઈ જ. ત્રણ સિક્કાગોખડાની ભુલભુલામણી રૂપ બની ગયું એ સત્ય તેમ ભાગ્યે જ નોખા પાડેલા ગ્રીક તરીકે ઓળખાવ્યા કરે. ગાંધાર શિલ્પની કલા એ આર્યકલાનો વિકસિત મહત્ત્વનો વિભાગ ગણાય કે ગાંધાર શિલ્પમાં દેખાતી પ્રાકકલાની છાયામાં એ ગ્રીક-આર્ય સંપર્ક કે ઘર્ષણનો ઇશારો આપણને જોવા મળે છે એટલી જ ગ્રી અસર આપણે સ્વીકારવી રહી. એ સિવાય તો ભારતીય ગ્રીકો ભારત નિવાસી આર્યધર્મી બની રહ્યા.

(૪) પરંતુ ભારતનો પરદેશસંપર્ક અહીં અટકતો નથી પાર્થિયન પ્રજાના એક રાજકર્તા મિથ્રીડેટ્સે ઈ. સ. પૂર્વે બીજી સદીમાં સિંધુ નદી સુધી ધસારો કર્યાની હકીકત મળી આવે છે પશ્ચિમ પંજાબમાં માઉસ નામના અને કંદહારમાં વેનોનીસ અને ગ્રીઝ નામના પાર્થિયન રાજાઓના રાજ્યટુકડા હતા એમ લાગે

ા. ઇસવી સનની પહેલી સદીમા મિ'હુમુખ અને તેથી યે આગળ
ાર્થિયનો પહોંચ્યા હશે. પરંતુ એ બધા પાર્થિયનો ભારતવાસી
ની ભારતીય સંસ્કૃતિમા ભળી ગયા. આવા પરદેશીઓને પરદેશી
ની રાકાય કે કેમ એ વિચાર કરવા સરખુ' છે.

(૫) ગુજરાતને ખાસ રસ ઉપજાવે એવી શક નામની
રદેશી પ્રજા અહીં' મહત્ત્વ ઉલ્લેખ માગે. પાર્થિયનો માફક એ પણ
શ્ચિમ એશિયાની એક ફરતી જાત. યુહ-ચી નામની જાને શકાને
નભૂમિમાથી ધકેલી કાઢયા. શકોએ એશિયાઈ ગ્રીકોને સ્થાનભ્રષ્ટ
ર્યા, અને ગ્રીકોની પાછળ શક લોકો પણ જુદે જુદે માર્ગે ભારતમાં
ાવવા લાગ્યા. ભારતના જ એક વિભાગ સરખા અફઘાનિસ્તાન
મને બલૂચિસ્તાન ગણાય હેલમન્ડ નદીને કિનારે શક લોકોનો
સ્થિર વસવાટ થયો અને એ પ્રદેશ શકસ્થાન નામે લાંબા કાળ
.ધુધી ઓળખાતો. એ પ્રદેશના આજના સિસ્તાન નામમા એ
ઇતિહાસ નોધાઈ ગયો છે. શક ટાળીઓના પ્રવેશનુ' પરિણામ એ
આવ્યુ' કે ભારતમા ત્રણ મહત્ત્વના શકરાજ્યો સ્થાપન થયા:

૧ વાયવ્ય સરહદનુ' રાજ્ય — જેની રાજધાની તક્ષશિલામા હતી.
૨ મધ્યભારતમા સ્થપાયલુ' રાજ્ય — જેની રાજધાની મથુરામા હતી
એ બન્ને શકરાજ્યોના રાજાઓને ઇતિહાસકારો ઉત્તર ક્ષત્રપો
તરીકે પીછાને છે. બન્ને એક પણ બની જતા.
૩ માળવાથી કાઠિયાવાડ સુધીના પ્રદેશનુ રાજ્ય એ પશ્ચિમ ક્ષત્રપોને
નામે ઓળખાય છે.

શકરાજવીઓ પોતને ક્ષત્રપો — ગ્રીક. શબ્દ સેટ્રપ — તરીકે
ઓળખાવતા. સેટ્રપો એટલે ઈરાની રાજા મહારાજાઓના તેઓ
ંસૂબા કે પ્રતિનિધિ હતા તે જણાતુ નથી. કદાચ એ સ્વતંત્ર
રાજાઓ હતા એમ દેખાય છે ચાર નાના ઉત્તર ક્ષત્રપોના મળ્યા
છે, અને તેમની કશી વધારે વિગતો મળતી નથી. પરંતુ પશ્ચિમી
ક્ષત્રપો તો સત્તાવીસ રાજાઓની સંખ્યા દર્શાવે છે, તેમનુ રાજ્ય એક

વિશાળ બહાર જ્ય હતુ અને ત્રણુસો વર્ષ સુધી તેમનુ રાજ્ય ચાલ્યુ

આ ક્ષત્રપો પરદેશી મટી જોતજોતામા એકાદ પેઢીમા જ આર્ય બની ગયા તેમના નામ ઉપરથી ભાગ્યે કોઈ તેમને પરદેશી માને તેમણે સંસ્કૃત ભાષાના ઉત્કર્ષ માટે કરેલા પ્રયત્નો બતાવી આપે છે કે તેઓ ક્યારના શક મટી આર્ય બની ગયા હતા

( ) શક સરખી જ પરિસ્થિતિ કુશાણુ નામની પ્રજાએ પણ અનુભવી યુહ્ચી નામની ભટકતી તુર્ક પ્રજાનો એક વિભાગ તે કુશાણ પ્રજા ચીનના નાયવ્ય વિભાગમા મૂળ તેનો વસવાટ હૂણ પ્રજાએ ઈ સ પૂર્વે ૧૬૫ મા તેમની સ્થિરતાને હલાવી નખી ભાગતી એ તુર્કી પ્રજા શક લોકો ઉપર તૂટી પડી અને શકના પ્રદેશો તેમણે હાથ કર્યા બૅક્ટ્રીયામા સહજ સ્થિર જીવન તેમણે ગાળવા માડ્યુ છતા એ પ્રજા સો વર્ષ દરમિયાન પાચ રાજ્યોમા વહેચાઈ ગઈ એમાના કોઝોલા કડફીસીમ – કડફીસીમ પહેલો – એ નામનો એક પરાક્રમી પુરુષ તેમની કુશાણુ શાખામા ઉત્પન્ન થયો એણે પાચે વિભાગમા વહેચાયલા રાજ્યો ભેગા કર્યા, પોતે સર્વસત્તાધીશ બન્યો અને ભારત તરફ તેણે પોતાની નજર ફેરવી એ ધર્મે બૌદ્ધ હતો

પરતુ ભારતમા પ્રવેશ મળે તે પહેલા હિંદુકુશ પહાડની પશ્ચિમે અને દક્ષિણે આવેલા ગ્રીક અને પાર્થિયન રાજ્યોનો સામનો કરવાની એને જરૂર પડી કડફીસીસે એ કાર્ય કર્યું પણ ખરુ નાબુલના સચવાઈ રહેલા ગ્રીક રાજવી હરમિયસને હરાવી તેણે ગ્રીક સત્તાના અવશેષનો અત આણ્યો વળી પાર્થિયન રાજટુકડાનો પણ એ વિભાગમા એણે નાશ કર્યો, અને ભારતને પોતાની મુઠ્ઠીમા લેવાની યોજના કરવા માડી ત્યા તો એ કુશાણુ રાજવી મૃત્યુ પામ્યો

એનુ અધૂરુ કાર્ય એના પુત્ર વેમા કડફીસીસે પૂરુ કર્યુ બનારસ સુધીનો ભારતપ્રદેશ જીતી લઈ હિંદુકુશ પહાડની બન્ને બાજુએ વિસ્તરેલુ એક મહારાજ્ય એણે સ્થાપ્યુ એણે પોતાની રાજધાની ભારતમા ન સ્થાપી, પરતુ એ પોતાના લશ્કરી અમલ

દ્વારા અને સૂબાઓને મોકલી ભારતીય રાજવહીવટ ચલાવતો. નવાઈ લાગે એવી આ પરદેશી કહેવાતા રાજવીની એક હકીકત એ છે કે એ ધર્મે શૈવ હતો!

એના પછી ગાદીએ આવ્યો સુવિખ્યાત મહારાજા કનિષ્ક. કડફીસીસનો એ પુત્ર હતો? સગો હતો? સરદાર હતો? ઇતિહાસમાં એનો જવાબ મળતો નથી, છતાં એ કડફીસીસે મેળવેલા મહારાજ્યનો વારસ બન્યો અને કુશાણ મહારાજ્યમાં કાશ્મીર તથા મગધને જોડી દઈ તેણે પોતાની સત્તા ગોબીના રણ સુધી વિસ્તારી, એટલું જ નહિ; ચીન પાસેથી કાશગર, યારકંદ અને ખોતાન સરખા ઇલાકાઓ પણ સુદ્ધ કરી. કબજે કર્યા મૌર્યવંશી ચંદ્રગુપ્ત અને અશોકના સામ્રાજ્યની માફક ભારતની સરહદ બહાર ભારતીય સત્તાને વિસ્તારનાર મહારાજા કનિષ્ક હવે પરદેશી મટી ભારતીય રાજવી બની ગયો હતો. એનું ભારતીયપણું બે રીતે સિદ્ધ થાય છે: (૧) પુરુષપુર–પેશાવરમાં એણે પોતાની રાજધાની સ્થાપી, ભારતની સરહદમાં વસવાટ કર્યો; અને (૨) એણે ભારતદીધો બૌદ્ધમાર્ગ સ્વીકારી લીધો. વિંધ્ય પર્વતથી ગોબીના રણ સુધીનું મધ્ય એશિયામાં વિસ્તરેલું આ મહારાજ્ય આજના ભારતીય નાગરિકને એક સત્ય શીખવી રહ્યું છે: ભારતીય સત્તા એક વાર નહિ, વધારે વાર, આજના ભારતની સરહદને દૂર દૂર આજના પરદેશ ગણાતા પ્રદેશો ઉપર લઈ ગઈ છે. વિદેશીના પોતાનો વિજય ભૂલી ભારતીય સંસ્કૃતિ અને ભારતીય ધર્મને અપનાવી લેતો હતો એમાં જ ભારતીય સંસ્કૃતિનો સાચો વિજય છે.!

કનિષ્કે બાંધેલા ભવ્ય સ્તૂપના ખંડેરો હજી પેશાવરમાં છે. એ સ્તૂપની રચના સદીઓ સુધી લોકોનું આકર્ષણ બની રહી હતી. મથુરામાંથી કનિષ્કની ભવ્ય મૂર્તિ પણ મળી આવી છે. બૌદ્ધધર્મનો પ્રખર વિદ્વાન અશ્વઘોષ, જે મહાકવિ કાલિદાસને પ્રેરણા આપી ગયો હતો એમ કહેવાય છે એ, કનિષ્કના દરબારનો વિદ્વાન. સુવિખ્યાત આયુર્વેદાચાર્ય ચરક પણ કનિષ્કનો વૈદકીય સલાહકાર હતો. બૌદ્ધ

મહાયાન પંથને કનિષ્કે બહુ ઉત્તેજન આપ્યું. બૌદ્ધ વિદ્વાનોની એક મહાપરિષદ તેણે બોલાવી હતી. શક સંવત્સરની સ્થાપના પણ કનિષ્કે કરી હતી એમ અભ્યાસીઓ કહે છે. સિન્ધુપર્વતથી ગોમીના રણ સુધી પ્રસરેલા આ મહારાજ્યના સ્થાપનાર કનિષ્કને પરદેશી કહેવો એ કદાચ ઔચિત્યની દૃષ્ટિએ યોગ્ય હશે. પરંતુ બૌદ્ધમતના સ્વીકાર અને પ્રચારમાં અશોક સરખું મહત્ત્વ પ્રાપ્ત કરનાર આ રાજવીને ઐતિહાસિક રીતે ભારતીય વિજેતા તરીકે જ ગણવો જોઈએ. કડફીસીસ પહેલો બૌદ્ધ હતો. બીજો કડફીસીસ શૈવ હતો અને કનિષ્ક બૌદ્ધમાર્ગી હતો. એ વસ્તુસ્થિતિ આપણી ભારતીય સંસ્કૃતિની વિશિષ્ટતા સ્પષ્ટ કરે છે. આજના ભારતની સરહદ એ પ્રાચીન ભારતની સરહદ ન હતી. અફઘાનિસ્તાન અને બલુચિસ્તાન તો તેમાં હતાં જ, ઉપરાંત કેટલાક વિજેતાઓ હિંદની રેખા મધ્યએશિયા સુધી લઈ જતા હતા અને ભારતીય સંસ્કૃતિ એ સરહદો સાથે વિસ્તાર પામ્યા કરતી હતી.

કનિષ્ક પછી વાસિષ્ક, હવિષ્ક અને વાસુદેવ નામના કુશાણવંશી રાજાઓ થઈ ગયા. સો વર્ષ સુધી એ મહારાજ્ય ચાલુ રહ્યું, જોકે મહારાજ્ય મટી ગયા પછી પણ એના જ નામધારી રાજાઓના નાના નાના રાજ્યો કાબુલ અને પંજાબમાં ચાલુ હતાં.

ઇરાની, ગ્રીક, પાર્થિયન, શક અને કુશાણ નામે ઓળખાતી જાતો ભારતની સરહદ ઉપર અને કદી કદી ભારતના મધ્ય ભાગ સુધી ધસી રાજ્યો સ્થાપતી હતી એનો અર્થ સાથે સાથે એ પણ થતો ગયો કે તે જાતો આર્યત્વ સ્વીકારતી, આર્યત્વમાં ભળી જતી. એટલું જ નહિ, ભારતીય સંસ્કૃતિને અપનાવી તેને વિસ્તાર આપતી હતી. આ બધી પ્રવૃત્તિ ઉત્તર ભારતને અનુલક્ષી થતી હતી.

આન્ધ્ર મહારાજ્ય

સાથે સાથે દક્ષિણાપથને આ યુગમાં વીસરી શકાય એમ નથી. દક્ષિણ ભારતના આન્ધ્રાનું મહારાજ્ય આ સદીઓમાં ખૂબ ધ્યાન ખેંચે છે. આન્ધ્ર પ્રજાનો ઉલ્લેખ ઐતરેય બ્રાહ્મણ જેટલો જૂનો છે.

ઈ સ પૂર્વે આઠસો વર્ષ ઉપર મોડામા મોડુ ઐતરેય બ્રાહ્મણ રચાયુ ત્યારે આર્યોને વિધ્યની દક્ષિણનો પ્રદેશ જાણીતો હતો કદાચ આર્ય–અનાર્યના મિશ્રણમાથી આન્ધ્ર પ્રજા ઉપસ્થિત થઈ હોય એવો સભવ અભ્યાસીઓ સ્વીકારે છે મૌર્યોનુ ઉપરીપણુ તેમને ગ્રાહ્ય રાખવુ પડયુ હતુ, પરતુ અશોકના અવસાન પછી તેમણે સ્વાતત્ર્ય જાહેર કર્યુ અને મૌર્ય સામ્રાજ્યની સત્તા તોડી પાડવામા સારો ભાગ લીધો. મહારાજા સીમુકે મૌર્ય રાજાને છેલ્લો ફટકો માર્યો એ આન્ધ્ર રાજવી સાતવાહન કુટુબનો ગણાય

સાતવાહનો એ જ શાલિવાહનના લોકપ્રિય વ્યક્તિવૈશિષ્ટ્ય રૂપે ઓળખાતા નામે આખા ભારતમા જાણીતા થયા લોકકલ્પના શાલિવાહનને વિક્રમ સરખો એક વ્યક્તિવૈશિષ્ટ્યવાળો રાજવી માને છે પરતુ શાલિવાહન–સાતવાહન એ રાજકુટુબનુ નામ સીમુક અને તેના પછીના બે રાજાઓએ કૃષ્ણા નદીના મુખ સુધીનો પ્રદેશ પોતાને તાબે કર્યો પઠણ–પ્રતિષ્ઠાન એ ગોદાવરી ઉપરની તેમની એક પશ્ચિમ રાજધાની અને કૃષ્ણા ઉપરનુ ધાન્યકટક એ તેમની બીજી પૂર્વ તરફની રાજધાની ત્રણસો વર્ષ સુધી આન્ધ્રો નિદ્યા દક્ષિણે જ રહ્યા, પરંતુ કાણ્વવશીન મગધમહારાજા સુશર્માને મારી મગધ ઉપર આન્ધ્રોએ પોતાની સત્તા જમાવી ઉત્તરાપથમા પણ પ્રતિષ્ઠા મેળવી

ઈસવી સદીની નજીક આવતા આવતા આન્ધ્રોને પણ ગ્રીક, શક, પાર્થિયનો સામે યુદ્ધો કરવા પડયા હશે એવો પૂર્ણ સભવ છે, કારણ તેમની સત્તા ઉત્તરમા પણ હતી માળવા અને મગધ પણ આન્ધ્રોની આણ વચ્ચે વચ્ચે સ્વીકારી ગયા હતા પહેલી ઈસવી સદીના અતમા પશ્ચિમી ક્ષત્રપોએ આન્ધ્રો પાસેથી માળવા ઝૂટવી લીધુ અને કાઠિયાવાડ સુધી પોતાની સત્તાનો વિસ્તાર કર્યો એથી પણ આગળ વધી નાસિક સુધીની લઈ દક્ષિણનો વાયવ્ય ભાગ પણ તેમણે આન્ધ્રો પાસેથી પડાવી લીધો ઉત્તર જીતી મહારાજ્ય સ્થાપનાર આન્ધ્રો ને માટે હવે

કટોકટીની ક્ષણ આવી પહોંચી. ક્ષત્રપો આખા દક્ષિણને હયમચાવવા તત્પર થયા. પરંતુ સાતવાહન આન્ધ્ર વંશમાં ગૌતમીપુત્ર સાતકરણી નામનો વીર ઈ. સ. ૧૦૬માં આન્ધ્ર ગાદીએ આવ્યો. એણે માળવા-ગુજરાતના ક્ષત્રપોને હરાવી રજપૂતાના સુધી વિજયી સવારીઓ કરી. પચીસ વર્ષના યશસ્વી રાજકાર્ય પછી ગૌતમીપુત્રનો પુલુમાઈ નામનો પુત્ર ગાદીએ આવ્યો.

એ જ સમયે શક ક્ષત્રપ રુદ્રદામન માળવા અને ગુજરાતનો અધિપતિ હતો. તેની અને આન્ધ્ર પુલુમાઈ વચ્ચે ભારે યુદ્ધો થયે ગયાં. રુદ્રદામને આન્ધ્રોને આગળ વધવા દીધા નહિ એટલું જ નહિ, પણ તેણે માળવા, ગુજરાત અને રાજપૂતાનાના ત્રણે પ્રદેશોને આવરી લેતું એક મહારાજ્ય સ્થાપ્યું. પુલુમાઈને રુદ્રદામને પોતાની પુત્રી પરણાવી બન્ને રાજવંશો વચ્ચે શાંતિ સ્થાપવા પ્રયત્નો કર્યા. પરંતુ ક્ષત્રપો અને આન્ધ્રો વચ્ચેના ઝઘડા શમ્યા નહિ. અંતે દક્ષિણના આન્ધ્રવંશીય સાતવાહનોનું રાજ્ય ઈ. સ. ૨૨૫માં નષ્ટ થયું. આન્ધ્રોનું મહારાજ્ય સતત સાડીચારસો વર્ષ સુધી ચાલ્યું એ હકીકત પ્રાચીન વારાફેરાનો વિચાર કરતાં ધ્યાન ખેંચે એવી છે.

પછી તો પશ્ચિમી ક્ષત્રપોએ દોઢસો વર્ષ સુધી દક્ષિણનો કેટલોક ભાગ પોતાની સત્તા નીચે આણ્યો. આમ આન્ધ્ર મહારાજ્યનો અસ્ત થયો. દક્ષિણના ઉત્તર વિભાગમાં ક્ષત્રપો સત્તાધીશ થયા, આભીરોએ આન્ધ્ર રાજ્યનો પશ્ચિમ વિભાગ મેળવ્યો, કદમ્બોએ દક્ષિણ વિભાગ હસ્તગત કર્યો, અને ઇક્ષ્વાકુ નામના ઉત્તર તરફથી આવેલા રાજવંશે આન્ધ્રોના પૂર્વ પ્રદેશ ઉપર પોતાની સત્તા સ્થાપી. આમ આન્ધ્રનું વ્યાપક મહારાજ્ય જમીનદોસ્ત થયું અને તેની ઉપર ચાર નવીન સત્તાઓએ પોતપોતાના સત્તાવિભાગો રચ્યા. પરંતુ દક્ષિણ એટલે માત્ર ગોદાવરી-કૃષ્ણાનો જ પ્રદેશ નહિ; એથી પણ દક્ષિણે આપણું ભારત સમુદ્ર પર્યંત ત્રિકોણાકારે લંબાય છે. ત્યાંનાં ત્રણ પ્રાચીન રાજ્યોઃ ચોલ, ચેલા અને પાંડ્ય. અશોકના સમયમાં તેમનો ઉલ્લેખ ખરો.

આન્ધ્રોનું ઉપરીપણું તેમણે પણ લાંબા સમય સુધી સ્વીકારેલું. આન્ધ્રોના પતન સાથે એ ત્રણે દક્ષિણી રાજ્યો સ્વતંત્ર થયાં.

ઉત્તર અને દક્ષિણ ભારત બંને વિભાગોની વિશિષ્ટતા ખરી. છતાં રાજકીય દૃષ્ટિએ પણ એ બન્ને ભારતવિભાગોમાં મૂળભૂત એકતા – કહો કે મૂળભૂત રાજકીય પરિચય – સ્પષ્ટ હતો. મૌર્યસામ્રાજ્યના કાળથી એ સંબંધ સ્પષ્ટ થતો આવ્યો છે. ઉત્તર ભાગમાં મિનેન્ડર – મિલીન્દ સરખો ગ્રીક રાજવી રાજ્ય સ્થાપી બૌદ્ધધર્મ સ્વીકારી આર્ય બનતો હતો. કડફીસીસ અને કનિષ્ક કોઈ પણ સંસ્કૃતિ ગર્વ લે એવાં મહારાજ્યો સ્થાપી આર્ય બની ચૂક્યા હતા, ત્યારે દક્ષિણ ભાગના આન્ધ્રો દક્ષિણમાં તેમ જ ઉત્તર ભાગમાં પોતાનું મહારાજ્ય લંબાવી રહ્યા હતા, જેમાં પરદેશી મનાતા શક ક્ષત્રપોએ પણ મધ્યભારતની વિશાળ પટી ઉપર રાજ્ય સ્થાપ્યું. એ શક રાજવીઓ પણ આર્યધર્મી હતા

યુગના મહારાજ્યો

ઈ. સ. પૂર્વેની બીજી સદીથી ઈ. સ.ની ચોથી સદી સુધીના ક્રમો વર્ષ એ છસો વર્ષમાં ભારતીય સંસ્કૃતિની અમર નીચે આવેલા દેશી પરદેશી રાજવંશોએ આન્ધ્રોનું, કુશાણોનું અને ક્ષત્રપોનું એમ ત્રણ નવાં મહારાજ્યો – સામ્રાજ્યો – ઉપજાવ્યાં. એ સામ્રાજ્યો મૌર્યોની માફક ભારતના વિસ્તારને પશ્ચિમ અને ઉત્તર એશિયા સુધી લંબાવી રહ્યાં હતાં. ભારતીય સંસ્કૃતિનો રાજકીય આવિષ્કાર મહારાજ્યોમાં પણ સતત થયા આવ્યો છે એ ભાગ્યે કોઈ અભ્યાસી ભૂલે. ભારતની પડતીનાં કારણોમાં ભારતના રાજકીય ટુકડાઓ અને તેમની વચ્ચેના ઘર્ષણોને ભલે આપણે વારવાર ગણાવ્યા કરીએ પરંતુ મહારાજ્યો અને સામ્રાજ્યો રચવાની ભારતીય સંસ્કૃતિમાં સતત શક્તિ રહેલી છે એ સત્યને અવગણતા પહેલાં આન્ધ્રવંશીય શ્રીમુક તથા ગૌતમીપુત્ર સાતકર્ણીને, કુશાણવંશી કડફીસીસ અને કનિષ્કને ગ્રીકવંશીય મિનેન્ડર – મિનીન્દને, શકવંશી ક્ષત્રપ રુદ્રદામનને આપણે

રણે વીસરીએ એ સર્વ મહારાજ્યના સ્થાપકો હતા તેમના રાજ્યો સદીઓ સુધી ચાલ્યાં છે તેમના રાજ્યવિસ્તાર ભારતને—ભારતની સંસ્કૃતિને એશિયાવ્યાપક બનાવવાની તાકાત ધરાવતા હતા એટલું આપણે જરૂર નોંધવું પડશે

અને ભારતનો નિવાસ સ્વીકારનાર, ભારતનો ધર્મ સ્વીકારનાર, ભારતીય નામો સ્વીકારનાર, ભારતીય સંસ્કારો સ્વીકારનાર ભારતીય પ્રજામાં ભળી જનાર પ્રજાઓને આપણે પરદેશી કહી, પરદેશી માની, વિજેતા તરીકે સ્વીકારી હીનતા અનુભવવાની જરા યે જરૂર નથી આર્યસંસ્કૃતિમાં ઓતપ્રોત થઈ ગયેલા પરદેશીઓને માત્ર સિક્કાઓના મુખવટા અને લિપિલખાણના કારણે પરદેશી માનવાથી તેઓ પરદેશી બની જતા નથી પરદેશથી આવ્યા છતાં એ પ્રજાઓનો ઇતિહાસ ભારતનો ઇતિહાસ બની રહે છે આપણા પ્રાચીન ઇતિહાસની ઝાંખ પણ હજી—આજ દિન સુધી— બહુ જ ચુંથાતી રહી છે સળંગ સમજણ પડે એવો રાજકીય ઇતિહાસ આપણો રહ્યો નથી જેના સંસ્કૃતિનું સાતત્ય સમજી શકાય એવા સાધનો આપણી પાસે જરૂર છે ભારતના રાજકીય ઇતિહાસની રેખાઓ વિચારી લીધા પછી ભારતીય સંસ્કૃતિના સ્વરૂપો સમજવા સુલભ થઈ પડશે આન્ધ્રો કુશાણો અને ક્ષત્રપોની ચર્ચા નીકળતી નિહાળી આપણે આગળ ચાલીએ એટલું સ્પષ્ટ સમજી લઈએ કે આ કહેવાતા પરદેશીઓ ધર્મે અને સંસ્કૃતિએ ભારતીય બની ચૂક્યા હતા

[૩]

ઈ સ ૩૦૦ થી ઈ સ ૫૦૦

તની સ્થિતિ

ઈસવી ત્રીજી સદીમાં લગભગ સો વર્ષ સુધી કોઈ મહારાજ્યનો ઉદય દેખાતો નથી ભારત નાના નાના રાજ્યોમાં વહેંચાઈ ગયું હતું ત્યારે રાજકુટુંબોના વ્યક્તિગત રાજ્યો પણ હતા અને

પ્રજાસત્તાક રાજ્યો પણ હતાં. અંદર અંદર ઝઘડાઓ ચાલ્યા કરતા હતા. હારજીતના લોલક આમતેમ હાલતા રહેતા. મહારાજ્યો અને સામ્રાજ્યોના અન્ત પછી ઊભી થતી આવી પરિસ્થિતિ ભારતે વારવાર અનુભવી છે ઈસવી સન પૂર્વે છઠ્ઠી સદીની શરૂઆતમા ભારતની જે સ્થિતિ હતી તેવી જ સ્થિતિ ઈસવી સનની ત્રીજી સદીની શરૂઆતમા દેખાઈ આવે છે

પરંતુ જેમ ઈસવી સનની પૂર્વે મગધ મહારાજ્યે ભારતને સ્થિરતા આપી તેમ આ યુગમા પણ મગધ મહારાજ્યે ભારતને ફરી સ્થિરતા આપી. એ ઐતિહાસિક બનાવ નોધવા જેવો છે એટલુ જ નહિ; ભારતનો એક સુવર્ણયુગ મગધના મૌર્યવંશે સ્થાપન કર્યો તેમ ભારતના બીજા સુવર્ણયુગને મગધના ગુપ્તોએ જન્મ આપ્યો. ભારતે ગર્વ લેવા સરખા એ મહારાજ્યો.

ગુપ્તવંશ

ચોથી સદીની શરૂઆતમા શ્રીગુપ્ત અગર ગુપ્ત નામનો એક રાજવી મગધના સંકોચાઈ ગયેલા એક વિભાગમા રાજ્ય કરતો હતો. એના પુત્રનું નામ ઘટોત્કચ. એ બન્નેના રાજવહીવટમા કશી વિશિષ્ટતા હજી દેખાઈ નથી. પરંતુ ઘટોત્કચના પુત્ર ચન્દ્રગુપ્તથી એક નૂતન પ્રકાશિત ઇતિહાસસૃષ્ટિ ઊભી થાય છે. એના પિતા અને પિતામહ બન્ને 'મહારાજા' તરીકે સંબોધન પામ્યા એટલે તેમણે

મહારાજ્યને લિચ્છવીઓનો સાથ મળ્યો. ચન્દ્રગુપ્ત અને કુમારદેવીનો પુત્ર મહાન સમુદ્રગુપ્ત માતાના ઉલ્લેખમા ગર્વ લે છે કુમારદેવી સરખી પ્રભાવશાળી સ્ત્રી પતિ અને પુત્ર બન્નેને ઊજળા બનાવે છે ચન્દ્રગુપ્તનો રાજ્યવિસ્તાર નક્કી થઈ શકતો નથી, છતા મગધ રાજ્યને ચન્દ્રગુપ્તે ભારતમા ભારે મહત્ત્વ અપાવ્યુ એમ જરૂર કહી શકાય

સમુદ્રગુપ્ત

ઈ સ ૩૩૦મા ચન્દ્રગુપ્ત અવસાન પામ્યો અને તેની ગાદીએ તેનો એથી યે વધારે મહાન પુત્ર સમુદ્રગુપ્ત આવ્યો ભારતના પ્રથમ પંક્તિના મહાન રાજવીઓમા સમુદ્રગુપ્ત ઉચ્ચ સ્થાન મેળવે છે અશોક, કનિષ્ક હર્ષ અને અકબર સાથે તેની ગણના કરી શકાય માત્ર એ યુગના જ નહિ, પરન્તુ સમસ્ત ઇતિહાસમા થઈ ગયેલા મહાન વીર સેનાપતિઓમા અગ્રસ્થાને આવે એવા સમુદ્રગુપ્તનો રાજ્યકાળ મોટા મોટા યુદ્ધખેડાણમા વીત્યો એમ કહીએ તો ચાલે પ્રથમ મગધની આસપાસના રાજ્યો ઉપર સમુદ્રગુપ્ત વિજય મેળવતો ચાલ્યો પૂર્વ બંગાળ અને આસામ સુધી એણે સામ્રાજ્ય લબાવ્યુ પશ્ચિમ અને ઉત્તરે આવેલા નેપાળ તથા માલવ, યૌધેય, આર્જુનેય, મદ્ર અને આભિર સરખા ગણ રાજ્યોને નમાવી તેણે ખંડણી લીધી ગુજરાતના પશ્ચિમી ક્ષત્રપો અને હવે અફઘાનિસ્તાનમા જ સકોચાઈ ગયેલા કુશાણવંશી રાજવીઓએ પણ સમુદ્રગુપ્તની કૃપા માગી લીધી

આમ આખો ઉત્તરભારત સમુદ્રગુપ્તે પોતાનો બનાવ્યો, અને પછી એણે દક્ષિણભારત તરફ દૃષ્ટિ નાખી મધ્યભારતના વનપ્રદેશોથી શરૂ કરી ઓરિસ્સાને સમુદ્રકિનારે થઈ ઠેઠ દક્ષિણમા મદ્રાસની વાયવ્યે આવેલા પલ્લવોના કાચી પાટનગર સુધી તે પહોચી ગયો એનુ વિજયી સૈન્ય પણ તેની સાથે સાથે આગળ વધતુ હતુ હિન્દી મહાસાગરના કેટલા ય દ્વીપો સમુદ્રગુપ્તને શરણે આવ્યા એ દ્વીપોના ચોક્કસ નામ ઓળખાતા નથી, પરન્તુ આજ પરદેશ મનાતી કેટલી

યે ભૂમિ સમુદ્રગુપ્તના રાજ્યનો વિભાગ બની ગઈ હોવી જોઈએ. સમુદ્રગુપ્તનુ નામ જ તેના સમુદ્રવિજયનુ સૂચક છે જે જે રાજ્યો ઉપર તેણે વિજય મેળવ્યો તે સર્વના આતરિક વહીવટમા તેણે કશી દખલ કરી નહિ તેનો સત્તાસ્વીકાર થાય એટલે જૂનો વહીવટ હોય તેમ ચાલુ રહેતો આથી તેણે ચારે પાસ પોતાને માટે સદ્ભાવ ઉપજાવ્યો અને મહારાજ્યની રચનામા તેને ટેકો મળ્યો ગુપ્તોનુ સામ્રાજ્ય સમુદ્રગુપ્ત પછી સો વર્ષ સુધી પોતાની આબાદી અને કીર્તિ નિભાવી રહ્યુ એમા સમુદ્રગુપ્તની રાજનીતિ સબળ કારણ રૂપ ગણાય

સમુદ્રગુપ્ત મહાન યોદ્ધો તથા સેનાપતિ હતો, સાથે સાથે તે ઉચ્ચ પ્રકારનો મુત્સદ્દી પણ હતો ઉપરાત તે એક સાચો સસ્કાર પ્રેમી નૃપતિ હતો તે જાતે કાવ્યરચના કરતો અને સગીતમા પણ તેણે પ્રાવીણ્ય મેળવ્યુ હતુ સમુદ્રગુપ્તના કેટલાક સિક્કામા તેને વીણા વગાડતો ચીતર્યો છે દેખાવે પણ તે અત્યત સુદર હતો, અને તે પાટલીપુત્ર ન હતો છતા ગાદી તેને જ તેના પિતાએ આપી હતી વૈદિકધર્મનો રાજ્યસ્વીકાર ગુપ્તોએ કર્યો હતો અને સમુદ્રગુપ્તે તો અશ્વમેધ યજ્ઞ કર્યો પરતુ તે બૌદ્ધોને પણ ઉત્તેજન આપતો હતો બુદ્ધગયામા યાત્રાળુઓને રહેવાની સગવડ ન હતી લકાના બૌદ્ધ રાજવીએ સમુદ્રગુપ્તના દરબારમા વિદ્દિકાર મોકલી આ હરકત નિવારવા વિનતી કરી સમુદ્રગુપ્તે બહુ ખુશીથી બુદ્ધગયામા વિહાર બાધવાની પરવાનગી આપી અને તેના પોષણ અર્થે ગામો પણ દાનમા આપ્યા

ચન્દ્રગુપ્ત દ્વિતીય

ચોથી સદીના અતમા આ મહાપ્રતાપી ગુપ્ત રાજવી સમુદ્રગુપ્ત મૃત્યુ પામ્યા અને તેની ગાદીએ તેના જ સરખા પ્રતાપી તેનો પુત્ર ચન્દ્રગુપ્ત બીજો આવ્યો એણે પિતાના વિશાળ સામ્રાજ્યને વધી વધારે વિસ્તાર્યું પશ્ચિમ ક્ષત્રપોને નાશ આગળ

ગુપ્તસામ્રાજ્યનો સંકોચ

એ ગજનીઓને કરવાં પડેલાં સતત યુદ્ધ ગુપ્તસામ્રાજ્યની આબાદી ઉપર માઠી અસર ઉપજાવવા માંડી. સ્કંદગુપ્ત પછી તેનો ભાઈ પુરુગુપ્ત ગાદીએ આવ્યો. પુરુગુપ્તની માતા કુમારગુપ્તની પટરાણી. છતા સ્કંદગુપ્ત પાટની ગણાઈ ગજગાદીએ કેમ આવ્યો એ કથ હજી ઊકલતો નથી. પુરુગુપ્ત પછી તેનો પુત્ર નરસિંહગુપ્ત તથા પૌત્ર કુમારગુપ્ત બીજો ગાદીએ આવ્યા. ઈ. સ. ૪૭૬થી ૫૦૦ સુધી બુદ્ધગુપ્તે રાજ્ય કર્યું ત્યા સુધી ગુપ્તસામ્રાજ્યનું ગૌરવ ચાલુ રહ્યું. ત્યાર પછી ઈ. સ. ૫૧૦મા ભાનુગુપ્ત રાજકર્તા હતો પરંતુ બુદ્ધગુપ્તના ઈ. સ. ૫૦૦માં થયેલા મરણ પછી ગુપ્તસામ્રાજ્ય ડગ્યી ગયું અને તેનુ મુખ્ય કારણ હૂણ પ્રજાનુ આક્રમણ જ ગણી શકાય.

ચીની મુસાફર ફાહિયાન

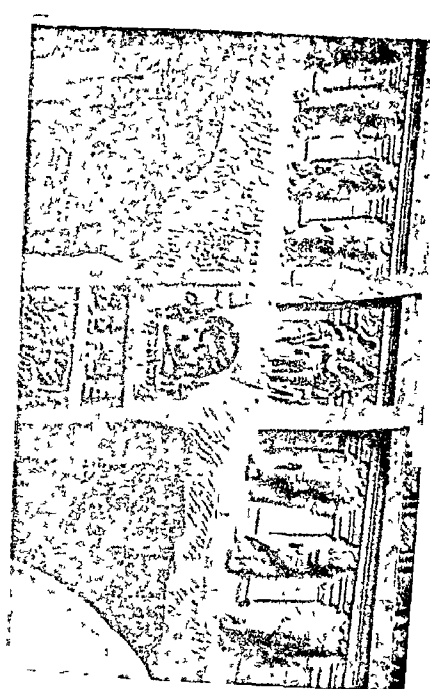
મૌર્યયુગની જાહોજલાલીની સ્વતંત્ર સાક્ષી આપનાર ચન્દ્રગુપ્ત મૌર્યના દરબારમા રહેલો ગ્રીક એલચી મૅગસ્થિનીસ. ગુપ્તયુગની જાહોજલાલીનો સાક્ષી પણ એક ચીની મુસાફર ફાહિયાન વિક્રમાદિત્ય ચન્દ્રગુપ્ત બીજાના રાજ્યકાળમા ફાહિયાન ભારતની યાત્રા એ આવ્યો હતો. ગુપ્તયુગના સમયની સમૃદ્ધિ, વ્યાપાર, કલાપ્રિયતા, વ્યવસ્થિત રાજવહીવટ અને બુદ્ધિની ઉચ્ચ કક્ષાની તેણે ભારે પ્રશંસા કરી છે બસો વર્ષનુ આ ગુપ્ત મહારાજ્ય ભારતનો એક સુવર્ણયુગ ગણાય છે. આટના પ્રતાપી સમ્રાટો એક પછી એક થતા આવ્યા એ સુભાગ્ય બીજા રાજ્યવંશોમા ભાગ્યે જ મળે એમ છે.

[૪]

ઈ. સ. ૫૦૦ થી ૬૫૦

પશ્ચાતગુપ્તો

પણ હવે ગુપ્તસામ્રાજ્યની વાખાલીખી શરૂ થઈ અને ઉત્તરભારતમા જુદા જુદા સ્વતંત્ર રાજ્યો સ્થપાયા; છતા મગધ-વિસ્તારમા

એ પછી લગભગ બસો વર્ષ સુધી – ઈ. સ. ૭૦૦ સુધી – ગુપ્ત-નામધારી રાજવીઓ રાજ્ય કરતા રહ્યા. ગુપ્તસમ્રાટોના વંશ સાથે આ પશ્ચાતગુપ્તોને શો સંબંધ હતો તે પૂરું સમજાતું નથી. છ-સાત પેઢી સુધી ઉત્તરોત્તર ભવ્ય વંશજો ઉત્પન્ન કર્યે જતો ગુપ્તવંશ પછીથી માત્ર મગધપ્રાંતને સાચવી રાખે એવા વંશને ઉત્પન્ન કરે એ સ્વાભાવિક ગણાય. એ વામણા બની ગયેલા ગુપ્તોને તેમના પશ્ચિમ પડોશી મૌખરીઓની સાથે યુદ્ધો કરવાં પડયા.

મૌખરીવંશ

આજના ઉત્તરપ્રદેશ – સંયુક્તપ્રાંત – માં મૌખરીઓનું રાજ્ય જોર પકડતું ચાલ્યું. બે મૌખરી રાજવીઓ ઈશાનવર્મન અને તેના પુત્ર સર્વવર્મને મહારાજાધિરાજનું પદ પણ ધારણ કર્યું. મગધ-રાજ્યનો કેટલોક ભાગ મૌખરીઓએ ખૂંચવ્યો પણ ખરો. તેમણે પોતાનું રાજ્ય ખૂબ વધાર્યું અને દક્ષિણના આન્ધ્રપ્રદેશ ઉપર પણ વિજય મેળવ્યો. આમ ગુપ્તસામ્રાજ્ય પછી તાત્કાળ બીજું સામ્રાજ્ય ભલે ઉદ્ભવ્યું ન હોય; છતા મૌખરીઓ કનોજમા પોતાનુ મહા-રાજ્ય તો સ્થાપી શકયા.

મહારાજ્ય કે સામ્રાજ્યની જવાબદારીઓ પણ મહાન બને છે. મૌખરી રાજવીઓએ મહારાજ્ય સ્થાપ્યુ એ ખરું, પરંતુ તેમણે હૂણપ્રજાતનો સામનો કરી ભારતને જે રક્ષણ આપ્યુ એ મૌખરીઓના નાટામાં મોટી સેવા ગણાય. ગુપ્તસામ્રાજ્યના પાછલા કાળમા હૂણ-ટોળાએ ભારતનો સીમાડો ભાગવા માંડયો હતો. ગુપ્તોએ તેમના ધસારાને અટકાવ્યો, પરંતુ તેમા જ આખુ સામ્રાજ્ય હાલી ગયું. ગુપ્તો નિર્બળ થયા એટલે હૂણોનો સામનો કરનાર કોઈ રહ્યું નહિ. ધસમસતા પૂરની માફક હૂણટોળા ઉત્તરભારત ઉપર ફરી વળ્યાં. તેમણે શહેરો ભાગ્યાં, મંદિરો અને મઠોનો તોડ્યા, લૂંટફાટ ચલાવી, સામે થનારની નિર્દય કતલો કરી નાખી, તથા આબાદીને જડ-મૂળથી ઉખેડી નાખવા માંડી. બૌદ્ધોની સામે તેમને ભારે અણગમો

હોય એમ લાગે છે. ભારતની પ્રજા ત્રાડી પોકારી ગઈ. કાબૂલ અને સ્વાત નદીની ખીણો ત્યારે ભારતીય સંસ્કૃતિનાં પ્રફુલ્લ વિશ્વવિખ્યાત કેન્દ્રો. એ કેન્દ્રો ઉપરનો હૂણપ્રસારો એવો ભયંકર નીવડ્યો કે ત્યાંની બૌદ્ધમાર્ગીય વસતી, આબાદી અને સંસ્કૃતિની જડ ઊખડી ગઈ. આજ સુધી એ પ્રદેશ સ્વસ્થ સંસ્કારી વસવાટને સ્થાને જંગલી યુદ્ધપ્રિય જાતોનો ભયંકર નિવાસ બની રહ્યો છે એ હૂણના આક્રમણની અસર હોય એમ કેટલાક વિચારકો માને છે. પંજાબ અને રજપૂતાના ઓળંગી ગ્વાલિયરમાં હૂણોએ સ્થાનક મેળવી માળવા કબજે કર્યું, અને એક વખત એવો ભય પણ ઊપજ્યો કે આખું ભારત આ ઝનૂની હૂણટોળાંન ્ર ઝનૂન સામે કચરાઈ જશે. યુરોપના રોમન સામ્રાજ્યને તોડી પાડનાર આ હૂણોનું રાજ્ય યુરોપ અને એશિયા બન્ને ખંડોમા ફેલાઈ ગયું. સાકલ – સિયાલકોટમાં તેમની હિંદી રાજધાની હતી. તોરમાણ અને તેના પુત્ર મીહીરકુલ – ગુલ સરખા દક્ષ લડવૈયાઓની દોરવણી નીચે રાજ્ય સ્થાપી ચૂકેલા હૂણોનો યુગ ભારતવાસીઓને ભયંકર ઓથાર સમો દેખાયો.

આ ભયનું નિવારણ કરનાર બળો પણ ભારતે તત્કાળ ઉપજાવ્યાં. ઈશાનવર્મને મૌખરીઓને કેળવી હૂણ સામે ઊભા કર્યાં અને મૌખરીઓએ હૂણોના ધસારાને પૂર્વમાં વધતો અટકાવી દીધો. મૌખરીવંશનું આ કાર્ય ખરેખર પ્રશંસા માગી લે છે. આ મહારાજ્ય સ્થાપનાર ઈશાનવર્મને પોતાનું બિરુદ બરાબર સાચવ્યું.

યશોધર્મન

ભારતવાસી પ્રજા એટલે સદા ય હારતી, માર ખાતી, સહુ આગળ નમી જતી પ્રજા, એવો ભાવ ઉપજાવનાર ઇતિહાસઆલેખન યથાર્થ નથી એમ પુરવાર કરતાં સાધનો વિપુલ પ્રમાણમાં આપણને મળી આવ્યાં છે. મૌખરીઓને લઈ ઈશાન જ્યારે હૂણોનાં ટોળાંને મધ્યહિંદ આગળ ખાળી રહ્યો હતો ત્યારે યશોધર્મન અગર વિષ્ણુવર્ધન નામનો એક અજાણ્યો વીર ભારતના આકાશમાં ચમકી

જોડયો. એના પૂર્વજો કોણ, એ કયાથી આવ્યો, શા માટે એણે હૂણો સામે બાથ ભીડી એ કશો ઇતિહાસ હજી સમજાતો નથી. દક્ષિણ દિશામાથી એ વીર આવ્યો, અને જોતજોતામાં પોતાની હાક વગાડી હૂણોનો તેણે ભવ્ય સામનો કર્યો. ઈ. સ. ૫૩૦માં મીહીરગુપ્તને યશોધર્મને એવી સખ્ત હાર આપી કે હૂણોનો એ પછી જરા ય ભય રહ્યો નહિ. હવે યશોધર્મનનો વિજય એક પાસ પશ્ચિમ સમુદ્રને સ્પર્શ્યો, બીજી પાસ હિમાલયને અને ત્રીજી પાસ દક્ષિણભારતને. તેની એક પ્રશસ્તિમાં લખ્યું છે કે 'શિવ સિવાય કોઈની આગળ યશોધર્મન નમ્યો નથી – જો કે તેના પગ આગળ મીહીરગુપ્ત સરખા પ્રસિદ્ધ રાજવીઓ નમતા હતા.'

યશોધર્મનના પૂર્વેતિહાસની માફક તેનો પશ્ચાતઇતિહાસ પણ અંધકારમા જ છે. હૂણોને હગવી મહારાજ્ય સ્થાપી ચૂકેલો આ એકલ વીર ધૂમકેતુ સરખો અણીને સમયે ઊગ્યો, પ્રકાશ્યો અને અસ્ત પામ્યો. તેના પછી કદાચ મૌખરીઓના વ્યવસ્થિત રાજ્યે યશોધર્મનના રાજ્યને પોતાનામા ભેળવી દીધું હોય.

વલ્લભીના મૈત્રકો

ગુપ્ત સામ્રાજ્યના અસ્તકાળમા ધ્યાન ખેંચે એવા મૌખરી તથા યશોધર્મન સિવાયના બીજાં પણ રાજ્યો જન્મ્યાં. એમાંનું એક ગુજરાતને ઓળખાવતું વલ્લભીપુરમા સ્થપાયલું મૈત્રકોનું રાજ્ય. એની સ્થાપના ભટ્ટાર્કે કરી. સંભવ છે કે હૂણોનું વર્ચસ્વ તેમણે એક વાર સ્વીકાર્યું હોય. પરંતુ હૂણોના પરાજય પછી વલ્લભીના મૈત્રકો સ્વતંત્રપણે ત્રણસો વર્ષ સુધી રાજ્ય કરી શકયા. તેમણે ભૂમિવિસ્તાર વધાર્યો, ગુર્જરકિનારાના બંદરોનો વ્યાપારધંધો ખૂબ ખીલવ્યો અને વલ્લભીપુરને વિદ્યા તથા સંસ્કારનું એક વિખ્યાત કેન્દ્ર બનાવ્યું. આઠમી સદીમાં સિંધમાંથી આરબોએ આવી વલ્લભીરાજ્ય તોડી પાડયું હોય એ સંભવિત છે. આમ ક્ષત્રપો તથા મૈત્રકોએ ગુજરાતને ભારતના ઇતિહાસમાં સ્થાન જરૂર અપાવ્યું છે.

વર્ધનવંશ

વલભીરાજ્ય સ્થપાયુ એ જ સમયે થાણેશ્વરમા એક રાજ્ય સ્થપાયું જેણે ભારતીય ઇતિહાસને ચમકતી કીર્તિ અર્પી છે રાજ્યસ્થાપક પહેલા ત્રણ રાજાઓએ સ્થિરતા મેળવી અને ચોથા પ્રભાકરવર્ધને આસપાસના રાજ્યો ઉપર વિજય મેળવી પરમભટ્ટારક મહારાજાધિરાજનુ બિરુદ ધારણ કરવા સરખુ મહત્ત્વ પ્રાપ્ત કર્યું. એનો રાજ્યવિસ્તાર પંજાબની વાયવ્ય સરહદથી માળવા સુધી લંબાયો હતો. ઇ સ ૬૦૪મા તેના યુદ્ધો ચાલતા હતા એનામા પ્રભાકરવર્ધન મૃત્યુ પામ્યો. એની પાછળ ત્રણ સંતાનો હતા. બે પુત્રો રાજ્યવર્ધન અને હર્ષવર્ધન, તથા એક પુત્રી રાજ્યશ્રી જેણે ભાઈઓનો ઇતિહાસ રોમાંચક નવલકથા સરખો છે. મૌખરી રાજા ગ્રહવર્ધન સાથે રાજ્યશ્રીનુ લગ્ન થયુ હતુ.

પ્રભાકરવર્ધન પોતાના રાજ્યને વિસ્તારતો હતો એ અરસામા બંગાળામા શશાંક નામનો એક રાજવી ઉદય પામતો હતો ગુપ્તસામ્રાજ્યના અંત પછી બંગાળ જાગ્રતિ અનુભવવા લાગ્યુ. છઠ્ઠી સદીના મધ્યમા મૌખરીઓએ ગૌડો–બંગાળીઓને હરાવી તાબમા નાખ્યા. આઠમી સદી પછી શશાંકે બંગાળાની કીર્તિ વધારવા માડી શશાંકનો પૂર્વઇતિહાસ પણ અંધકારમય છે, અને તેનો જે ઇતિહાસ જાણીતો છે તે તેના વિરોધીઓએ લખેલો છે છતા શશાંકે બંગાળાનો વિજય દક્ષિણમા ગંજામ સુધી અને પશ્ચિમે કનોજ સુધી ફેલાવ્યો હતો. કનોજના મૌખરી ગૃહવર્ધનનો સબંધ રાજ્યશ્રીના લગ્ન અંગે થાણેશ્વરના રાજકુટુબ સાથે બધાયા હતો શશાંકે માલવ રાજાની મૈત્રી સાધી આમ ઉત્તરહિંદમા બે પ્રતિસ્પર્ધી રાજ્યસમૂહો રચાયા. એનામા પ્રભાકરવર્ધન મૃત્યુ પામ્યો અને રાજ્યવર્ધન થાણેશ્વરમા ગાદીએ બેઠો.

શશાંકે એ અરસામા એકાએક કનોજ–કાન્યકુબ્જ ઉપર ઝડપી સવારી કરી, મૌખરી મહારાજા ગ્રહવર્ધનને માર્યો અને તેની

પછી રાજ્યશ્રીને કેદમાં પૂરી.

પોતાની ભગિનીના સૌભાગ્યને નષ્ટ કરનાર શશાંકના વિજય-સમાચારથી ચોંકી ઊઠેલા રાજ્યવર્ધને બદલો લેવા બંગાળીઓનો ઝડપી સામનો કર્યો. બંગાળીઓના મિત્ર માળવસૈન્ય સાથે તેનો ભેટો થયો. માલવસૈન્યને તેણે હરાવ્યું, પરંતુ કનોજને પાછું મેળવી શક્યો નહિ, પોતાની બહેનને તે છોડાવી શક્યો નહિ. ઉપરાંત ઈ. સ. ૬૦૬માં શશાંકને હાથે તે માર્યો ગયો. શશાંકે વિશ્વાસઘાત કરી રાજ્યવર્ધનને માર્યો એવી પણ એક કથની છે.

થાણેશ્વરની ગાદીએ હવે નાનો ભાઈ હર્ષવર્ધન આવ્યો. ગાદી લેવાની તેની પોતાની ઇચ્છા તો હતી જ નહિ; મંત્રીઓ પણ તેને ગાદી આપતાં સંકોચાયા; છતાં ગાદીએ બેસતાં બરોબર હર્ષવર્ધને પોતાની શક્તિનો પરચો આપવા માંડ્યો. પ્રથમ તો તેને પોતાની બહેન રાજ્યશ્રીને કેદમાંથી છોડાવવાની હતી. રાજ્યશ્રીને શશાંકે તો કેદમાંથી મુક્ત કરી દીધી, પરંતુ પતિ અને ભાઈ બન્નેના મૃત્યુથી શોકાવેશમાં આવેલી રાજ્યશ્રીએ વિંધ્યાટવીના જંગલોમાં નિવાસ કર્યો. હર્ષવર્ધન બહેનને શોધતો વિંધ્યવનમાં આવી પહોંચ્યો અને જીવનથી કંટાળેલી રાજ્યશ્રી ચિતા સળગાવી જીવતી બળી મરવાની તૈયારી કરતી હતી એને આત્મઘાત કરતી બચાવી પોતાની સાથે પાછો લઈ આવ્યો.

આ પ્રસંગ પછી હર્ષે ઝડપી યુદ્ધવિજયો પ્રાપ્ત કરી ભારતના એક મહાન રાજવીનું સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું. ઉત્તર, દક્ષિણ, પશ્ચિમ અને પૂર્વમાં વિજય પ્રાપ્ત કરતા એ વીરરાજવીએ ઉત્તરભારતમાં પોતાનો વિજયડંકો વગાડ્યો. બંગાળાનો શશાંક લાંબા સમય સુધી તેને વશ થયો નહિ; અને નર્મદાને સામે તીરે શ્રીમંત દક્ષિણના ચાલુક્ય પુલકેશીએ હર્ષને અટકાવ્યો. છતાં હર્ષની પ્રતિષ્ઠા ઉત્તરભારતના સમ્રાટ તરીકે ચાલુ રહી.

હર્ષે જબરજસ્ત સૈન્ય કેળવ્યું હતું. તેના વીરત્વની પ્રશંસા

ભારતભરમાં થતી હતી. એની રાજ્યવ્યવસ્થા પૂર્ણ દક્ષતાથી ચાલી રહી હતી. પ્રજાને તેણે બહુ આબાદ કરી. સાહિત્યનો એ ભારે પોષક હતો, અને તે જાતે પણ એક ઉચ્ચ કક્ષાનો સાહિત્યકાર હતો. કાદંબરીનો સુપ્રસિદ્ધ કર્તા બાણભટ્ટ હર્ષના દરબારનું એક રત્ન. ચીની મુસાફર હ્યુ–એન–સંગ હર્ષના શાસનકાળમાં ઈ. સ. ૬૩૦ થી ૬૪૪ સુધી ભારતની યાત્રા કરી રહ્યો હતો અને હર્ષે તેને બહુમાન આપ્યું હતું. હર્ષ જાતે શૈવ હતો છતાં બૌદ્ધમાર્ગનું પણ તેણે સારું પોષણ કર્યું, અને પશુવધ અટકાવી દીધો. બૌદ્ધમાર્ગીઓ સાથે અન્ય માર્ગીઓની એ પરિષદ ભરતો અને તેના બૌદ્ધ પક્ષપાતથી નારાજ થયેલ બ્રાહ્મણોએ તેના ખૂનની પણ તરકીબ રચી હતી એમ કહેવાય છે. વીરત્વ અને સંસ્કારની સમૃદ્ધિથી જનપ્રિય થઈ પડેલા રાજવીઓમાં હર્ષનું પણ સ્થાન છે. ઈ. સ. ૬૪૬–૬૪૭માં હર્ષનું અવસાન થયું. થાણેશ્વર મૂકી કનોજમાં એણે રાજ્યગાદી કરી. મૌખરી રાજવી સાથે પરણાવેલી પોતાની વિધવા બહેન રાજશ્રીનો ભારે ટેકો મળ્યો હતો.

હર્ષ પછી

હર્ષનો કોઈ વારસ દેખાતો નથી. અર્જુન કે અરુણાશ્વ નામના તેના મંત્રીએ રાજ્ય લઈ લીધું. ચીની ગ્રંથોમાંથી એવી વાત મળી આવે છે કે ચીનના પ્રતિનિધિમંડળને અર્જુને લૂંટી લીધું, એટલે તેના આગેવાને તિબેટના રાજવીની સહાય લીધી, અર્જુનને હરાવ્યો અને હર્ષના રાજ્યનો કેટલોક ભાગ જીતી લીધો. એ કથામાં સત્ય કરતાં કલ્પના વધારે દેખાય છે. છતાં એટલું તો કહી શકાય કે તે અરસામાં તિબેટ અને ચીન સાથે ભારતનો સંબંધ આપણે ધારીએ તે કરતાં વધારે ગાઢ હોવો જોઈએ. તિબેટ અને ચીન ભારતી રાજ્યવ્યવસ્થામાં દખલ કરી શકતાં હોય, એટલો સંભવ એ સુગમ હોય પણ ખરો.

આ દોઢસો વર્ષ રાજકીય દૃષ્ટિએ ઓછાં મહત્ત્વનાં ન કહેવાય. ગુપ્તોનું સામ્રાજ્ય ઓસરી ગયું ખરું; પરંતુ આ યુગ મહારાજ્યે

વગરનો રહ્યો નથી. ઈશાનવર્મન મૌખરીએ મહારાજ્ય સ્થાપી હૂણોના પ્રલયપ્રવાહને અટકાવી દીધો. અજેયધા યશોધર્મને હૂણોનો સંપૂર્ણ પરાજય કરી બીજું મહારાજ્ય સ્થાપ્યું. વલ્લભીના મૈત્રકોએ રુદ્રદામનની ઓસરી જતી કીર્તિ જાળવી રાખી ગુજરાતને ગૌરવ અપાવ્યુ અત્યાર સુધી પ્રકાશમા ન આવેલા બંગ-બંગાળ દેશમાં શશાંક નામનો પરાક્રમી રાજા જાગ્યો. અને એ સર્વની કીર્તિના કળશ સરખો સમ્રાટ હર્ષ વીરત્વ અને સંસ્કારના સમન્વય સરખો ભારતના યશને વધારી રહ્યો. શૈવો અને બૌદ્ધો પ્રત્યેની ઉદારતા અને ધર્મસહિષ્ણુતા હર્ષની કીર્તિને ભારતની સીમા બહાર ચીન સુધી ફેલાવી રહ્યાં હતા. પરદેશીઓના હુમલા સામે ટકી રહેવાની અદ્ભુત શક્તિ ભારતીય પ્રજામાં હતી એ યુગે યુગે તરી આવતું સત્ય આ દોઢસો વર્ષે પણ સાબીત કરી બતાવ્યું આમ આ યુગ આર્યસંસ્કૃતિના વિજયનો જ યુગ ગણી શકાય. પરદેશ સાથેના સંબંધો પણ ચાલુ જ હતા. મહંમદ પયગંબરનો જન્મ પણ અરબસ્તાનમા આ યુગે જોયો

[૫]

ઈ. સ. ૬૫૦ થી ૮૦૦ સુધી

ઈશાન સરહદ

હર્ષ એક ભારતસમ્રાટ તરીકે ઝળકી ગયો; પરંતુ એના પછી એનું સામ્રાજ્ય અદશ્ય થાય છે. એનું રાજ્ય પચાવી પાડનાર મંત્રી અર્જુનને હરાવનાર ચીની સૈન્યની કથામાથી એક તત્ત્વ એ નીકળી આવે છે કે હર્ષના સામ્રાજ્યને ટકરાવતી પૂર્વ તરફની ચીની ટુકડી એને કામરૂપ – આસામના ભાસ્કરવર્મન નામના રાજાીએ ભારે મદદ કરી હોય ભારતીય ગજપલટાઓથી કામરૂપ ઠીક ઠીક અલગ રહ્યું હતું. ગુપ્તસમ્રાટોને આસામ ખંડણી ભરતું હતું. બૌદ્ધ અસર પણ તેણે નહિ જેવી ઝીલી હતી. નરકાસુરના વિષ્ણુભક્ત પુત્ર ભગદત્તમાંથી આસામનો ગંધર્વ શ ઊતરી આવ્યો મનાતો. ઈ. સ. ની

ચોથી સદીમાં પુષ્યવર્ધન નામનો રાજવી આસામમાં રાજ્ય કરતો હતો. એની બારમી પેઢીએ થયેલા ભાસ્કરવર્મને સાતમી સદીની શરૂઆતમાં આસામની ગાદી મેળવી અને બંગાળના શશાંકનો ભય લાગવાથી તેણે સમ્રાટ હર્ષની મૈત્રી શોધી. પરંતુ મહાન રાજવીની મૈત્રીમાંથી આસામને તાબેદારી અનુભવવી પડી. હર્ષના ધર્મઉત્સવો અને રાજ્ય-ઉત્સવોમાં ભાસ્કરવર્મનને હાજરી આપવી પડતી હતી અને ખંડિયા રાજાનું પદ અનુભવવું પડતું હતું. હર્ષના મૃત્યુ પછી તેના છિન્ન-ભિન્ન થતા રાજ્યને ફટકો મારવા આવતા ચીનાઓને તેણે સહાય કરી હોય એ સંભવિત છે. એ પ્રસંગ વીત્યા પછી ભાસ્કરવર્મને પોતાનું રાજ્ય વિસ્તાર્યું અને બંગાળ જીત્યું. પરંતુ ત્યાર પછી ભાસ્કરવર્મનને ઉથલાવી પાડી સાલસ્તંભ નામના યવને રાજગાદી ઝૂંટવી લીધી. યવનરાજ્ય આસામમાં ત્રણસો વર્ષ લગભગ ચાલ્યું.

સાલસ્તંભ નામે ઓળખાતો યવન કોણ હતો? યવન એટલે? પૂર્વ તરફથી આવેલો કોઈ ચીની કે અર્ધચીની સાહસિક પુરુષ હશે? ભારતમાં મુસ્લિમો પહેલાં આવેલા યવનો યવન તરીકે લાંબો સમય રહેતા જ નહિ. જોતજોતામાં તેઓ આર્યતામાં ભળી જતા. સાલસ્તંભ નામ પણ યાવની નથી. એ ઇતિહાસ અંધકારમય જ છે.

પશ્ચાત્ ગુપ્તો

હર્ષના મૃત્યુ પછી આગળ આવેલા રાજ્યોમાં આપણે ફરીથી મગધનું રાજ્ય ગણાવવું પડશે. અલબત્ત, ગુપ્તસામ્રાજ્ય તો અસ્ત પામી ગયું હતું. પરંતુ તેના અવશેષ સરખું નાનું રાજ્ય કેટલાક ગુપ્તો—અવશેષ—મોડા—પશ્ચાત્ ગુપ્તો—સાચવી રહ્યા હતા. કનોજના મૌખરીઓ સામે લડતા ઝઘડતા આ ગુપ્ત રાજવીઓમાંના મહાસેન ગુપ્તે આસામના ભાસ્કરવર્મનના પિતા સુસ્થિતવર્મનને લૌહિત્ય—બ્રહ્મપુત્રા નદીને કિનારે સખ્ત હાર આપી હતી. પરંતુ એના પુત્ર માધવગુપ્તને હર્ષની સત્તા સ્વીકારવી પડી. હર્ષના મૃત્યુ પછી માધવ-ગુપ્તના પુત્ર આદિત્યસેને ઈ. સ. ૬૭૫માં મહારાજ પદની પ્રાપ્ત કરી

અને તેના પછી થયેલા દેવગુપ્ત, વિષ્ણુગુપ્તે પૂર્વ ભારતમાં ભારે સત્તા મેળવી.

યશોવર્મન

હર્ષના મૃત્યુ પછી પચાસેક વર્ષ સુધી અંધકાર ભોગવી રહેલા કનોજમાં આઠમી સદી શરૂ થતાં બરોબર એક મહાન સાહસિક વીર યશોવર્મનની કારકીર્દી ઝળકી ઊઠે છે. એ મહાન યોદ્ધાએ કનોજને પાછું જીવંત બનાવ્યું, મગધના ગુપ્તોને હરાવ્યા; ભાગી ગયેલા જીવિત ગુપ્તોનો પીછો પકડી બંગાળને જીત્યું; પછી દક્ષિણે નર્મદા-કિનારો ઓળંગી પશ્ચિમ ઘાટ સુધીના પ્રદેશો સર કર્યા; ત્યાંથી પાછા ફરતાં રજપૂતાના તથા થાણેશ્વરના પ્રદેશો જીતી હિમાલયનાં દર્શન પોતાના સૈનિકોને કરાવી યશોવર્મન કનોજમાં પાછો આવ્યો.

આવા વિશાળ રાજ્યના અધિપતિ યશોવર્મને ચીન સાથે રાજકીય સંબંધો બાંધ્યા હતા. પોતાના એક મંત્રીને ઈ. સ. ૭૩૧માં તેણે ચીન મોકલ્યો હતો. કાશ્મીરના લલિતાદિત્ય સાથે ભેગા મળી તેણે તિબેટના રાજાને હરાવ્યો. ઈ. સ. ૭૪૦ સુધી યશોવર્મને કનોજના મહારાજ્યનું ગૌરવ પાછું મેળવ્યું. પરંતુ કાશ્મીરના તેના મિત્ર લલિતાદિત્યથી યશોવર્મનની કીર્તિ સહન થઈ નહિ. બન્ને વચ્ચે ઈર્ષ્યા જાગી અને નાના બહાના કાઢી બન્ને યુદ્ધે ચઢયા. યુદ્ધો લાંબાં ચાલ્યા. અંતે યશોવર્મનનો પરાજય થયો, તે મૃત્યુ પામ્યો અને ફરી જીવતું થયેલું કનોજનું રાજ્ય પાછું કાશ્મીરના મહારાજ્ય સાથે જોડાઈ ગયું.

ભૂગોળ અને સંસ્કૃતિસંપર્ક

વ્યક્તિઓનું – વ્યક્તિગત પરાક્રમોનું મહત્ત્વ આપણે જરૂર સ્વીકારવું પડે. છતા એ ભૂનાઈ જતી વ્યક્તિઓનાં રાજ્યકાર્યો કેવા કેવા અને કયા કયા પ્રદેશોને ક્યારે અને કેવી રીતે ભેગા કરી સંબંધમા લાવી મૂકે છે એ હકીકત સંસ્કૃતિના વિસ્તાર અને મિશ્રણ અંગે બહુ રસભરી સ્પષ્ટતા કરે છે એ ભૂલવું ન જોઈએ. પશ્ચિમ

ઘાટથી હિમાલય અને બંગાળથી પંજાબ સુધીની ભૂમિ યશોવર્મને એક બનાવી એનુ સામ્રાજ્ય કાશ્મીરમા ભળી જતા કેટલો ભૂમિવિસ્તાર સંગઠિત થયો અને પ્રાન્તિક કે સ્થાનિક સંસ્કૃતિકુંડો પરસ્પર કેવા નિકટ સબંધમાં આવી ગયા એ સમજવા માટે જ રાજકીય ઉથલપાથલોના માર્ગસ્તંભ ઉપયોગી થઈ પડે છે. મધ્યએશિયામા ડોકિયું કરતો કાશ્મીરવિભાગ તિબેટ, ચીન, તુર્કી અને અફઘાનિસ્તાન સાથે કોટિ કરી રહેલો છે. એ સર્વનો સંપર્ક કાશ્મીરના સત્તાકેન્દ્ર દ્વારા ભારતને–દક્ષિણભારત સુધીના પ્રદેશને થયા વગર રહે જ નહિ

યશોવર્મન અને સાહિત્ય

યશોવર્મન મહાન સેનાનાયક અનેવીર યોદ્ધો હતો સાથે સાથે એનુ સાહિત્યક્ષેત્રમા પણ અમૂલ્ય સ્થાન છે કાલિદાસની કક્ષાનો મહાકવિ ભવભૂતિ એ યશોવર્મનના દરબારનું મહામૂલું રત્ન. વાક્પતિ નામના એના જ દરબારના અન્ય કવિએ 'ગૌડવાહો'–ગૌડવધ–નામનું એક પ્રાકૃત ભાષામા કાવ્ય રચી તે સમયના ઇતિહાસને સ્પષ્ટ કર્યો છે. યશોવર્મનના દરબારમા આમ અનેક વિદ્વાનોનુ સન્માન થતું. ભારતીય સંસ્કૃતિના તણખા સમા અનેક રાજવીઓ યુદ્ધવીરો તો હતા જ. સાથે સાથે તેઓ ધર્મના પોષક અને સાહિત્ય તથા કલાના પ્રખર ઉપાસકો હતા એ સત્ય ભારતીય સંસ્કૃતિનું એક પરમ ભવ્ય ફલ છે.

કાશ્મીર

હવે આપણે ભારતની ઉત્તર ટોચે આવેલા કાશ્મીર તરફ દૃષ્ટિ કરીએ એનો પ્રાચીન ઇતિહાસ દંતકથાઓથી ભરેલો છે. સાતમી સદીના મધ્યકાલે દુર્લભવર્ધન નામનો રાજા પ્રથમ રાજ્યકર્તાના જમાઈ તરીકે ગાદીએ આવ્યો. હર્ષ અને મુસાફર હ્યુ-એન–સંગનો એ સમકાલીન. તેનો પુત્ર પ્રતાપાદિત્ય. એ ન્યાયી રાજાના ત્રણે પુત્રોએ એની પછી રાજ્ય કર્યું. વડીલ પુત્ર ચન્દ્રાપીડે ગાદીએ આવી કાશ્મીરનો મહિમા વધાર્યો ઈ. સ. ૭૨૦ મા ચીની બાદશાહે તેની મૈત્રી

સ્વીકારી. એ પવિત્ર અને ન્યાયી કહેવાયો. એણે એક મંદિર બંધાવવું શરૂ કર્યું. પાસે એક ચમારની ઝૂંપડી હતી તે મંદિર ખાતે લઈ લેવાની હતી. ચમારે તે આપવા ના પાડી. ચન્દ્રાપીડે મંદિરનું બાંધકામ અટકાવી દીધું. ચમારે રાજા પાસે આવી કહ્યું:

'મારી ઝૂંપડી મને મારી મા સરખી પ્રિય છે. મારા સુખ-દુઃખના દિવસો એણે જોયા છે. છતાં આપ ઝૂંપડીમાં પધારો અને કાયદેસર મારી પાસે માગો તો હું આપને ઝૂંપડી આપું.'

ચન્દ્રાપીડ તેની ઝૂંપડીએ ગયા અને મનમાન્યા પૈસા આપી એણે ઝૂંપડી ખરીદી. આ ન્યાયી રાજા પોતાના ન્યાયનો જ ભોગ થઈ પડયો. એક બ્રાહ્મણે બીજા બ્રાહ્મણને જાદુમંત્રથી મારી નાખ્યાનો ગુનો સાબિત થયો. ચન્દ્રાપીડે તેને સજા કરી. ચન્દ્રાપીડના નાના ભાઈ તારાપીડે એ સજા પામેલા બ્રાહ્મણને ઉશ્કેરી ચન્દ્રાપીડ વિરુદ્ધ જ મારણમન્ત્રનો પ્રયોગ કરાવ્યો. સાડાઆઠ વર્ષ રાજ્ય કરી ન્યાયી ચન્દ્રાપીડ મૃત્યુ પામ્યો. બંધુવધ કરી ગાદીએ આવેલા તારાપીડના ચાર વર્ષના રાજ્યઅમલમા તારાપીડની ક્રૂરતાએ અત્યંત અપયશ વહોરી લીધો

લલિતાદિત્ય

એના પછી ગાદીએ આવેલા એના ભાઈ લલિતાદિત્યનું રાજ્ય એ કાશ્મીરના તથા ભારતના ઇતિહાસનું એક ગૌરવભર્યું પ્રકરણ ગણાય. કનોજના યશોવર્મનનો એ પ્રથમ મિત્ર. બન્નેએ મળી તિબેટને હરાવ્યુ. ચીનના મહારાજાએ તેની મૈત્રી સ્વીકારી. તિબેટનો પરાજય કરી લલિતાદિત્યે ઉત્તર તથા વાયવ્ય તરફ આવેલી દર્દ, કામ્બોજ તથા તુર્ક જાતોને પણ હરાવી ભારતીય ઝંડો મધ્ય એશિયામ ફરકાવ્યો. યશોવર્મન સાથેનો તેનો મૈત્રાસંબંધ તૂટ્યો અને તે પછીનાં યુદ્ધોમા યશોવર્મનને હરાવી લલિતાદિત્યે કનોજનું મહારાજ્ય પોતાને કબજે કર્યું. સમ્રાટ તરીકેના પોતાના હક્ક સ્થાપન કરવા તેણે મગધ, બંગ, કામરૂપ અને કલિંગ ઉપર સવારીઓ

ફરી પોતાનું છત્ર સ્વીકારાવ્યું. માળવા અને ગુજરાત પણ સર કર્યાં અને દક્ષિણના ચાલુક્યોનો પણ તેણે સામનો કર્યો. સિંધમાં દાહીરને હરાવી ચૂકેલા આરબોને પણ એણે પરાજિત કર્યા. આમ મૌર્ય સરખા મહાવિશાળ સામ્રાજ્યની સ્થાપના લલિતાદિત્યે કરી.

અન્ય ભારતીય નૃપતિઓની માફક લલિતાદિત્યે પણ સાહિત્ય તથા કલાને ઘણું ઉત્તેજન આપ્યું. મઠ, મંદિરો, મૂર્તિઓ અને મહેલાતો બાંધી પોતાના રાજ્યના નગરોને એણે બહુ સુશોભિત બનાવ્યાં. માર્તંડનું સુપ્રસિદ્ધ દેવાલય–સૂર્યમંદિર–એણે બંધાવ્યું જેના અવશેષો હજી કાશ્મીરની શોભારૂપ ગણાય છે. છત્રીસ વર્ષ રાજ્ય કરી કાશ્મીરનું સામ્રાજ્ય સ્થાપનાર લલિતાદિત્ય ઈ. સ. ૭૬૦માં મૃત્યુ પામ્યો. પ્રવરપુર નગરનું દહન અને બંગીય રાજવીનો વિશ્વાસઘાત અને કતલ એ બે લલિતાદિત્યની કારકીર્દીના ડાઘ પણ નોંધી લેવા જોઈએ. એના વંશજો એની કીર્તિ અને એના સામ્રાજ્યને જાળવી શક્યા નહિ. જયાપીડ નામના રાજવીએ કાશ્મીરને વિજયી બનાવવા પ્રયત્નો કર્યા પરંતુ તે નિષ્ફળ નીવડ્યા–જો કે આ વંશ નવમી સદીના મધ્યભાગ સુધી કાશ્મીરમાં સત્તા ભોગવતો હતો.

કાશ્મીર ધીમે ધીમે સંકોચાતું ગયું; અને હવે ઉત્તર ભારતમાં બે મહારાજ્યો ચડતી કળાએ આવતાં ગયાં:

૧. ગુર્જર પ્રતિહારોનું મહારાજ્ય; અને

૨. બંગાળના પાલવંશનું મહારાજ્ય

ગુર્જરો

ગુર્જરોનો આદ્ય ઇતિહાસ અંધકારમય છે. એ પણ ભારતની બહારથી આવેલી જાત મનાય છે. કદાચ પાંચમી સદીના અંતમાં હૂણો સાથે જ એ પ્રજાના ટોળાં ભારતમાં આવ્યાં હોય. પંજાબથી રાજપૂતાના સુધીના તેમના વસવાટની સાક્ષી પૂરતાં નગરો અને જિલ્લાઓ હજી પણ અસ્તિત્વમાં છે. અરવલ્લીની પશ્ચિમે ગુર્જરોએ પોતાનો સત્તાપ્રદેશ મુકરર કરી લીધો, જે ગુર્જરત્રાને નામે ઓળખાયો.

આજના ગુજરાતનો ઉત્તર ભાગ આ પ્રદેશમા આવી જાય હર્ષના પિતા પ્રભાકરવર્ધનને ગુર્જરો સામે અથડામણીના પ્રસંગો આવ્યા, અને સંભવ છે કે ગુર્જરો હર્ષવર્ધનને તાબે ન પણ થયા હોય.. ગુર્જરોનો રાજ્યકર્તા વિભાગ પ્રતિહાર કુટુંબનો ગણાતો. આ ગુર્જરો પૂર્વમાં પણ ફેલાયા અને દક્ષિણમા પણ આગળ વધ્યા. ભરૂચમા ગુર્જર પ્રતિહારોની એક શાખા રાજ્ય કરી રહી હતી.

ઇસ્લામ

આ યુગમા આખા માનવવિશ્વના ઇતિહાસમાં અનેક ક્રાન્તિ ઉપજાવતા એક મહાન બળ સાથે ભારતની પ્રથમ અથડામણ શરૂ થઈ. એ બળ નૂતનધર્મી મુસ્લિમોમા વ્યક્ત થયું હતું. હર્ષના આરબ સમકાલીન મહંમદ પયગંબરે અરબસ્તાનમા ઇસ્લામ ધર્મની સ્થાપના કરી આરબપ્રજાને સુધારી, એકત્ર કરી અને તેનામાં એક એવો પરમ ધર્મપુરુષાર્થ પ્રગટાવ્યો કે પયગંબરના અવસાન પછીનાં ૭ વર્ષમા તો આરબોએ સીરિયા અને ઇજિપ્ત જીતી લીધા. જોતા-જોતામાં ઉત્તર આફ્રિકાખંડ જીતી લઈ મુસ્લિમોએ સ્પેન જીતી યુરોપમા પ્રવેશ કર્યો અને આખા યુરોપને ગભરાવી મૂકયું. ફ્રાન્સના શાર્લમેને તમની ગતિને અટકાવી ન હોત તો કદાચ આજનું આખું યુરોપ ઇસ્લામી ધર્મ પાળતું હોત. પૂર્વમા તેમણે ઇરાન જીતી લીધું અને ત્યાના ઝોરાસ્ટરપંથી રાજ્યઅમલનો અંત આણ્યો. એ ઇસ્લામી પ્રગર્નાવિજયના સાક્ષી પાર્સીઓએ પોતાનો ધર્મ સાચવવા ગુજરાતના કિનારા ઉપર આશ્રય લીધો અને આજ ગુજરાતના ગૌરવસમી પારસી કોમ ભારતની સંસ્કૃતિમા હજી પણ અદ્દભુત રંગ પૂરી રહી છે. એક સદી વીતતા પહેલા તો ઇસ્લામ એશિયા, આફ્રિકા અને યુરોપની એક મહાન રાજકીય સત્તા બની રહ્યો

ઇસ્લામનો વિસ્તાર

આ વિજયી પ્રજા ભારત ઉપર નજર ન કરે એમ બને જ નહિ. આરબોનો અને ભારતવાસીઓનો દરિયાઈ સંબંધ ઇસ્લામની પે

સ્થાપના પહેલાનો. ભારતીય પ્રજાનાં સ્થાનો અને સંસ્થાનો અરબસ્તાનને કિનારે વસ્યાં હોય અને આરબોની અવરજવર ભારતનાં બંદરોએ પણ થયા કરતી હોય એમાં કશું જ અસંભવિત નથી. ભારતભૂમિની સમૃદ્ધિ સદા ય પરદેશીઓની આંખ ખેંચતી રહી છે. ઇસ્લામીઓની આંખ ઓળખીતા ભારત તરફ ખેંચાય એ સ્વાભાવિક હતું. નવા ધર્મનો જુસ્સો ઇસ્લામને જગતવ્યાપી બનાવવાનો આદર્શ આપી રહ્યો હતો. ધાર્મિક ક્રાન્તિએ તેમનામાં એવું પ્રખર તેજ ઉપજાવ્યું કે જેને પ્રતાપે પૂર્વપશ્ચિમમાં ઇસ્લામીઓ ભારે રાજકીય ક્રાન્તિ કરી શકયા. ઇરાન જીત્યા પછી ભારત તરફ તેમનાં પગલાં થાય એ સહજ હતું. પ્રાથમિક નાનામોટા હુમલા સફળ ન થયા. અંતે ઈ. સ. ૭૧૨મા લંકાની મુસાફરીએથી પાછા ફરતા ઇસ્લામી મુસાફરોને સિંધકિનારાના ચાંચિયાઓએ લૂટી લીધા અને તેની જવાબદારી સિંધના રાજવી દાહીરે ન સ્વીકારી એ કારણે ખલીફ વાલીદે દાહીર સામે એક સવારી મોકલી. એમાં ઇસ્લામીઓ પરાજય પામ્યા. ફરી ખલીફે મહમદ કાસમ નામના એક યુવાન સરદારને મોટા સૈન્ય સાથે મોકલ્યો. બહાદુરીથી લડતો દાહીર માર્યો ગયો અને આમ ભારતમા ઇસ્લામનાં પ્રથમ પગરણ ઈ. સ. ૭૧૨માં મંડાયાં.

હિંદુસંપર્ક

એ પ્રાથમિક પગલાંમાથી આખા ભારતવર્ષનો લગભગ હજારેક વર્ષનો ઇતિહાસ પલટો પામી ગયો એ હકીકત અહીં નોંધવી રહી. વિજયી આરબોનો ધસારો સિંધમાં જ કેમ અટકી ગયો એ પ્રશ્ન ઉત્તર જરૂર માગે. એક મત એમ કહે છે કે ઇસ્લામનો ધસારો સિંધ આગળ અટક્યો ન હતો. ઈ. સ. ૭૨૫ના અરસામાં મુસલમાનોએ કચ્છ, કાઠિયાવાડ, દક્ષિણ રાજપૂતાના તથા કદાચ માળવા સુધી ધસારો કર્યો હતો. વલ્લભીપુરનો નાશ એ જ સમયમા ગણાય છે. આ વાત ઇતિહાસસિદ્ધ હોય કે ન હોય તોપણ નૂતન ધર્મનું આક્રમણ ભયપ્રેરક હતું એમ સહુને લાગ્યું હોય એવો સંભવ છે.

પૂર્વહિંદમા ગુર્જર પ્રતિહારોએ, દક્ષિણમા બદામીના ચાલુકયોએ અને ઉત્તરમા કાશ્મીરીઓએ ઇસ્લામને આગળ વધતો અટકાવી દીધો. લલિતાદિત્ય કાશ્મીરીએ આરબોને સિંધુતટ ઉપર જ હરાવ્યા હતા. સિંધમાં પણ ઇસ્લામી રાજ્ય સંકોચાતું રહ્યું અને જો કે ઇસ્લામી સ[illegible] ઘણાં સિંધમા ચાલુ રહ્યા, છતા એ સત્તા ત્રણ સદી સુધી નિ[illegible]નુ સરખી બની રહી, અને સિંધવિજયના છમકલા પછી ત્રણસો વર્ષ લગી ભારતીય ઇતિહાસને ઇસ્લામે ઝાઝો સ્પર્શ્યો નહિ. સિંધમાથી પણ મુસ્લિમો પાસેથી રજપૂતોએ ઘણી સત્તા પડાવી લીધી.

ગુર્જર રાજવીઓની શરૂઆત

મુસ્લિમ વસારાને અટકાવતા લલિતાદિત્યના કાશ્મીરી સામ્રાજ્યને આપણે પીછાની લીધું. ગુર્જર પ્રતિહારોને જરા વધારે ઓળખી લઈએ. આઠમી સદીના પૂર્વાર્ધમા માળવાના અવન્તિનગર–ઉજ્જન–માં નાગભટ્ટ નામનો પ્રતિહાર ગુર્જર રાજ્ય કરતો હતો. એણે મુસ્લિમોને પાછા વાળ્યા. તેના બે ભત્રીજા કક્કુક અને દેવરાજ પછી ઈ. સ ૭૮૩મા વત્સરાજ ગુર્જર ગાદીએ આવ્યો. એણે ઉત્તરહિંદમાં વિજયો મેળવ્યા અને ગૌડ–બંગાળના રાજાને પણ હરાવ્યો,

બંગાળમાં ગોપાલ અને તેનો પાલવંશ

બંગાળમા શશાંક પછી આ યુગમા કોઈ પરાક્રમી રાજા દેખાતો નથી. હર્ષે બંગાળ જીત્યુ હતુ, અને કામરૂપના ભાસ્કરવર્મનને પણ જીત્યો હતો આઠમી સદીની શરૂઆતમા શૈલવંશી રાજાને યશોવર્મન તથા લલિતાદિત્યે હરાવ્યો અને આઠમી સદીના અંતમા વત્સરાજ ગુર્જરે બંગાળાને ફટકો માર્યો. બંગાળમા અવ્યવસ્થા ફેલાઈ ગઈ. નાના નાના સત્તાધીશો ફાવે ત્યા અને ફાવે તેમ ઠકરાતો સ્થાપતા ચાલ્યા. લોકો દુઃખી થઈ ગયા. અંતે નાનકડા ઠાકોરોએ જ મળીને મુક્તિનો માર્ગ શોધ્યો. ગોપાલ નામના એક શક્તિશાળી રાજવીને સહુએ મળી સર્વસત્તાધીશ બનાવ્યો અને તેની આજ્ઞામા રહેવાનું સહુએ કબૂલ કર્યું. આ રાજકીય ડહાપણ, દૂરંદેશીપણું અને સ્વાર્થ-

ત્યાગ ભારતના ઇતિહાસમાં યશસ્વી નોંધ માગી લે છે. ગણુગણ્યો આપણને પ્રજાસત્તાક ભારતીય વાર્તા કહી જાય છે. બંગાળના ઠાકોરોનું સંયોજન આપણને રાજસત્તાના સંયોગીકરણની ઉત્તેજક કથા કહી સંભળાવે છે. એ સંયુક્ત ગણવ્યવસ્થામાંથી બંગાળની કીર્તિ વધારતો સુવિખ્યાત પાલવંશ ઊભો થયો. દોઢ સદીના અવ્યવસ્થિત અને દુઃખી બંગાળને ગોપાલે એક સુદૃઢ રાજ્યમાં ફેરવી નાખ્યું અને પ્રજાને આબાદી તથા સુખશાન્તિ આપ્યાં. ગોપાલે પોતાના પુત્ર ધર્મપાલને આઠમી સદીના અંતમાં સુવ્યવસ્થિત બંગાળાનું રાજ્ય સોંપ્યું.

આમ આ દોઢસો વર્ષનો ઇતિહાસ આઠમી સદીના અંતમાં ગુર્જરપ્રતિહારોના વત્સરાજને તથા બંગાળના પરાક્રમી ધર્મપાલને આપણી સામે લાવી મૂકે છે. એ પહેલાં આસામ – કામરૂપ ખીલ્યું અને ખર્યું; મગધના નાનકડા ગુપ્તો પ્રકાશી આથમી ગયા; હર્ષ પછી અંધકારમાં ઢંકાયેલા કનોજને યશોવર્માએ મહારાજ્ય બનાવ્યું; એના જ મિત્ર લલિતાદિત્યે એનું મહારાજ્ય ખૂંચવી લીધું અને એક સામ્રાજ્યને શોભે એવો – એવડો – ભારતભૂમિનો પટ તેણે એક છત્ર નીચે આણ્યો. પરદેશમાં ભારતની પ્રતિષ્ઠા સ્થાપન થયેલી ચાલુ રહી.

ગુર્જરો અને પાલોએ અટકાવેલો ઇસ્લામી પ્રસારો

પરંતુ કદી ન જોયેલો એક ભય પણ આ જ યુગમાં ભારતે જોયો. મુસ્લિમોનું સિંધ ઉપરનું આક્રમણ એક ભાવિ ક્રાન્તિનું પ્રથમ પગથિયું બની રહ્યું. ભારતે મુસ્લિમોને ધાર્મિક અને રાજકીય ઢબે ઓળખ્યા. મુસ્લિમોએ ભારતને ઓળખ્યું. ઓળખ્યું જ માત્ર નહિ: તેમણે ભારતમાં સત્તા અને વસવાટ કાયમી બનાવવાની પ્રાથમિક તૈયારીઓ કરી. વ્યાપારી સંબંધમાંથી રાજ્યવિજય અને ધર્મવિજયની એષણા મુસ્લિમોમાં જાગ્રત થઈ ભારત તરફ વળી.

મુસ્લિમોનો પ્રસારો અટકાવનાર ગુર્જરપ્રતિહારો પણ આ યુગમાં જાગ્યા અને તેમની તથા બંગાળના પાલની જાહોજલાલી

સાથે આપણે આઠમી સદીને પાછળ મૂકી નવમી સદી તરફ દષ્ટિ કરવી રહી.

[૬]

નવમી સદી પહેલાંનું દક્ષિણ ભારત તથા ૮૦૦ થી ૧૦૦૦ સુધીનું ભારત

હવે નવમી સદીની રાજકીય શતરંજ સમજવા આપણે દક્ષિણ તરફ દૃષ્ટિ કરવી પડશે. ઉત્તર અને દક્ષિણ ભારત રાજકીય દૃષ્ટિએ અનેક વેળા પરસ્પર સંપર્કમાં આવી ચૂકયા હતા. સાસ્કૃતિક એકતા પણ ક્યારની સિદ્ધ થઈ ચૂકી હતી. ભારતના સંસ્કાર સમજવા માટે દક્ષિણને સમજ્યા વગર ચાલે એમ નથી. દક્ષિણને સમજવું એટલે પ્રથમ દક્ષિણના રાજકારણને સમજવું.

ક્ષત્રપ રુદ્રદામન અને શતકર્ણી પુલુમાર્ડ વચ્ચેનાં જબરજસ્ત યુદ્ધો પછી આંધ્રોનું સામ્રાજ્ય ઈ. સ. ૨૨૫ના અરસામાં અસ્ત પામ્યું અને એનાં સ્વાભાવિક પરિણામો પણ નાના નાના રાજ્યોની સ્થાપનાનું સ્વરૂપ ધારણ કરી રહ્યા. એમાના કેટલાક મહત્ત્વ પામેલા રાજ્યોનો સહજ પરિચય કરી લઈએ.

વાકાટક

વરાડની નજીક ઈ. સ. ચોથી સદીની શરૂઆતમાં વાકાટકો ઉદ્દભવ્યા. એના સ્થાપક પ્રવરસેને સમ્રાટપદ ધારણ કર્યું, અશ્વમેધ સહ બીજા યજ્ઞો કર્યા અને એ રાજકુટુંબને એટલું મહત્ત્વ મળ્યું કે ગુપ્ત સમ્રાટ ચન્દ્રગુપ્ત બીજાએ પોતાની પુત્રી પ્રભાવતી વાકાટક રુદ્રસેનને પરણાવી. આઠમા રાજા હરિસેને કુન્તલ, અવન્તિ, કલિંગ, કોશલ, ત્રિકુટ, લાટ અને આન્ધ્ર પ્રદેશો પણ જીતી લીધા હતા. લગભગ બે સદી સુધી વાકાટકોએ રાજ્ય કર્યું. પાચમી સદીના અંતમાં તેમની સત્તા ઘસાઈ ગઈ. વાકાટકોએ સુંદર મંદિરો અને સ્થાપત્યો દ્વારા પોતાના પ્રદેશને વિભૂષિત કર્યો હતો. તેમાં યે અજન્તાની

વિશ્વવિખ્યાત ગુફાઓમાંથી કેટલીક તો વાકાટકોએ જ કોતરાવી હતી. ભારતીય કલાના ગૌરવ સરખી આ ગુફાઓ આજ પણ વાકાટકોની કીર્તિ ગાતી ઊભી છે.

કદંબ

શસ્ત્ર છોડીને શસ્ત્ર સજનાર એક બ્રાહ્મણે સ્થાપેલા કદંબ વંશને પણ અત્રે યાદ કરવો રહ્યો. પલ્લવોએ એક વિદ્વાન બ્રાહ્મણનું અપમાન કર્યું. શાસ્ત્રોએ કશી સહાય ન કરી એટલે શસ્ત્ર લઈ એ બ્રાહ્મણે પોતાનું રાજ્ય સ્થાપ્યું. કદંબ વંશ બ્રાહ્મણ વર્ગનો હતો છતાં એણે જૈન ધર્મને ભારે ઉત્તેજન આપ્યું. ગુપ્ત સમ્રાટ અને બીજાં રાજ્યોના રાજવીઓએ કદંબોની રાજકુંવરીઓ લગ્નમાં લઈ તેમનું મહત્ત્વ સ્વીકાર્યું. કદંબોની મુખ્ય શાખા વૈજયંતીમાં રાજધાની સ્થાપી રહી હતી, જોકે બેત્રણ કદંબ શાખાઓએ જુદે જુદે સ્થળે રાજ્ય સ્થાપ્યાં હતાં ખરાં. ચારથી છ સદી સુધીનાં બસો વર્ષમાં તેમણે ભારે ઉન્નતિ સાધી. પલ્લવો અને ગંગોની સાથે કદંબોને સતત યુદ્ધ કરવાં પડ્યાં. છઠ્ઠી સદીના મધ્યમાં ચાલુક્યોએ કદંબોનો ઉત્તર પ્રદેશ જીત્યો અને પચાસ વર્ષ પછી ગંગવંશે તેમનો બાકીનો પ્રદેશ ખૂંચવી લીધો.

પલ્લવો

ત્રીજી અગર ચોથી સદીમા રાજકીય મહત્ત્વ પ્રાપ્ત કરી ચૂકેલા પલ્લવોને પહેલાં અભ્યાસીઓ પાર્થિયન જાતના માનતા હતા. પરંતુ એ માન્યતા ખોટી ઠરી છે. કુરુમ્બ નામની દક્ષિણી જાતનો એક વિભાગ તે પલ્લવો. કાંચીમાં તેમની મૂળ રાજધાની. ગુપ્ત સમ્રાટ સમુદ્રગુપ્તે પલ્લવોને હરાવ્યા હતા અને પલ્લવરાજવી વિષ્ણુગોપે ગુપ્તસત્તા સ્વીકારી હતી. પરંતુ પછી પલ્લવોએ પોતાની સત્તા વધારી. છઠ્ઠી સદીના અંતમાં પલ્લવ મહારાજ સિંહવિષ્ણુએ ચેરા, ચોલા, પાન્ડય તથા લંકા જીતી આખા દક્ષિણ દ્વીપકલ્પને પલ્લવોના મહારાજ્યમાં ફેરવી નાખ્યો હતો.

બદામીના ચાલુક્યો

પલ્લવો દક્ષિણે વધતા હતા ત્યારે ઉત્તર તરફથી દક્ષિણમાં આવી વસેલા ચૌલુક્યોએ મહારાષ્ટ્ર વિભાગમાં પોતાની નવી સત્તા સ્થાપી. ચૌલુક્યો પ્રથમ અયોધ્યામાં રાજ્ય કરતા હતા એવી તેમની માન્યતા સાબિત થઈ નથી. ઈ. સ. ૫૫૦ માં પુલકેશી નામના એક ચૌલુક્યે વાતાપીપુર–બદામીમાં એક નાનું રાજ્ય સ્થાપ્યું. એણે અશ્વમેધ પણ કર્યો. એના મોટા પુત્ર કીર્તિવર્મને કદંબોને હરાવી તેમના રાજ્યનો કેટલોક ભાગ જીતી લીધો. પછી ઉત્તરે કોંકણ અને દક્ષિણે કર્નુલ સુધીનો પ્રદેશ તેણે જીત્યો. એના નાના ભાઈ મંગલેશે કલચુરીઓને હરાવી રાજ્યનો વિસ્તાર મહી નદી સુધી લંબાવ્યો. આમ ઉત્તર ગુજરાત બાદ કરતાં આખા મુંબઈ ઇલાકાને નામે ઓળખાતો પ્રદેશ ચૌલુક્યોએ જીતી લીધો.

સમ્રાટ પુલકેશી

મંગલેશ અને કીર્તિવર્મનના પુત્ર પુલકેશી બીજા વચ્ચે ગાદી અંગે ઝઘડો શરૂ થયો. મંગલેશ માર્યો ગયો, અને પુલકેશી બીજો ગાદીએ આવ્યો. આતરિક ઝઘડાનો લાભ લઈ બીજી સત્તાઓએ ચૌલુક્યો ઉપર હુમલા કર્યા. પરંતુ પુલકેશીએ વીરત્વ અને કુનેહ વાપરી પોતાના રાજ્યને સ્થિર કર્યું અને ઉત્તર દક્ષિણ બન્ને બાજુએ મહાન વિજયો પ્રાપ્ત કર્યા. પોતાના મહારાજ્યને સ્થિર બનાવવા વળી પુલકેશીને એક ભારે સંકટનો સામનો કરવો પડ્યો. ઉત્તર ભારતનો સમ્રાટ હર્ષવર્ધન હવે નર્મદા ઓળંગી દક્ષિણાપથના વિજયની તૈયારી કરતો હતો. પુલકેશીએ હિમ્મતપૂર્વક હર્ષનો સામનો કર્યો અને ઉત્તર ભારતના સમ્રાટને નર્મદાતીરથી પાછા ફરવાની ફરજ પાડી. દક્ષિણના તારણહાર તરીકે પુલકેશીની કીર્તિ હવે ઝળકી ઊઠી. પુલકેશીએ ઉત્તર તરફ જઈ લાટ, માલવ અને ગુર્જરો ઉપર સાર્વભૌમત્વ મેળવ્યું અને કોશલ તથા કલિંગ પણ જીત્યાં. વળી એણે કૃષ્ણા તથા ગોદાવરી વચ્ચેનો વેંગી પ્રદેશ પણ લીધો. પલ્લવોને હરાવી

લગભગ કાંચી સુધી એ પહોંચી ગયો અને કાવેરી ઓળંગી તેણે ચોલા, કેરલ તથા પાન્ડય રાજ્યો સામે પણ ઉપરીપણું મેળવ્યું. વિન્ધ્યની દક્ષિણે આવેલા આખા દક્ષિણ ભારતનો પુલકેશી હવે સ્વામી બન્યો. હર્ષની માફક એની પણ કીર્તિ દેશપરદેશમાં ફેલાઈ અને ઇરાનના ખુશરૂ બીજાએ પુલકેશી સાથે ભેટસોગાદોની આપલે કરી મૈત્રીસંબંધ બાંધ્યો. ચીની મુસાફર હ્યુ-એન-સંગ પણ તેનાં ખૂબ વખાણ કરે છે. વીરત્વ માટેનો ચૌલુક્યોનો આગ્રહ નોંધતા એ મુસાફર લખે છે કે 'હારેલા સેનાપતિને કાંઈ શિક્ષા ન કરતા સ્ત્રીઓનાં વસ્ત્રો ભેટ આપવામાં આવતાં. એવી ભેટ સ્વીકારવાને બદલે હારેલો સેનાની મૃત્યુ પસંદ કરતો.'

પરંતુ લશ્કરી વિજયો ઘણી વાર જુગારની જીત સરખા હોય છે. હ્યુ-એન-સંગના વખાણ એક પાન લખાઈ રહ્યાં અને બીજી પાસ પુલકેશીનું મહારાજ્ય પતન પામ્યું. જે પલ્લવોને પુલકેશીએ હરાવ્યા હતા, એ જ પલ્લવોએ નરસિંહવર્મન પહેલાની આગેવાની નીચે પુલકેશીને હરાવ્યો, યુદ્ધમાં તે મૃત્યુ પામ્યો, પલ્લવોએ બદામી ઉપર ધસારો કરી તે લૂંટી લીધું અને લગભગ તેર વર્ષ સુધી ચૌલુક્ય સામ્રાજ્ય નધણિયાતું બની રહ્યું.

ચૌલુક્યોની એક બીજી શાખા પુલકેશીના નાના ભાઈએ સ્થાપી હતી. કૃષ્ણા અને ગોદાવરી વચ્ચેનો પુલકેશીએ જીતેલો પ્રદેશ તેણે પોતાના નાના ભાઈ વિષ્ણુવર્ધનને સોંપ્યો હતો. પુલકેશીની પડતીમાં એ સ્વતંત્ર થયો અને પૂર્વ-ચાલુક્યો તરીકે એના વંશજોએ લગભગ બારમી સદી સુધી રાજ્ય કર્યું.

વિક્રમ ચૌલુક્ય અને ઇસ્લામ

તેર વર્ષ આફતમાં ગાળી રહેલા પુલકેશીના એક નાના પુત્ર વિક્રમના રાજ્ય પાછું મેળવવાના પ્રયત્નો ચાલુ રહ્યા અને અંતે પલ્લવોને સખ્ત હાર ખવડાવી વિક્રમે પિતાનું આખું રાજ્ય પાછું મેળવ્યું. એણે રાજ્યમાં વ્યવસ્થા અને શાન્તિ સ્થાપ્યાં. વિક્રમ પછી

વિનય અને વિજય એ બે રાજવીઓએ ઉત્તર તરફ પોતાની વિજયી સવારીઓ કરી. વિક્રમાદિત્ય બીજાએ ફરીથી પલ્લવોને હરાવ્યા. પરંતુ એણે આરબોને હરાવી ઇસ્લામના વધતા જુવાળને પાછો વાળ્યો એ એની મોટી સેવા ગણાય. સિંધ જીત્યા પછી ઉત્તર, પૂર્વ અને દક્ષિણમાં ફરી વળતા આરબોને ઉત્તરમાં કાશ્મીરના સમ્રાટ લલિતાદિત્યે હરાવ્યા, અવન્તિના ગુર્જરપ્રતિહાર નાગભટ્ટે પૂર્વમાં તેમને અટકાવ્યા અને બદામીના ચાલુક્ય મહારાજા વિક્રમાદિત્યે દક્ષિણમાંથી તેમને પાછા હઠાવ્યા. આ ત્રિપક્ષી ઇસ્લામસામનો ત્રણસો વર્ષ સુધી ભારતને ઇસ્લામીઓના આક્રમણમાંથી બચાવી શક્યો.

રાષ્ટ્રકૂટ-વંશ : ઇલોરા

પરંતુ વિક્રમ પછીના ચૌલુક્ય કીર્તિવર્મન પાસેથી રાષ્ટ્રકૂટોએ ઈ. સ. ૭૫૩ના અરસામાં સાર્વભૌમત્વ પડાવી લીધું. એ રાષ્ટ્રકૂટો દક્ષિણની જ ઉત્પત્તિ હશે. દંતીદુર્ગ રાષ્ટ્રકૂટે પોતાના નાનકડા રાજ્યમાંથી આગળ આવી કીર્તિવર્મનને હરાવી દક્ષિણમાં ભારે સત્તા જમાવી. એના વિજયો વિસ્તૃત હતા. દંતીદુર્ગને સંતાન ન હતું એટલે એના કાકા કૃષ્ણરાજે ગાદી લીધી. સળવળતા ચૌલુક્યોને કૃષ્ણરાજે ફરી હરાવ્યા અને રાષ્ટ્રકૂટસત્તાને એણે મજબૂત બનાવી. પર્વતશિખર કોરી કૈલાસ નામનું કલામુકુટ સરખું ઇલોરાનું શિવાલય બંધાવનાર આ કૃષ્ણરાજ રાષ્ટ્રકૂટના બીજા રાજકીય વિજયો આજ દેખાતા નથી. પરંતુ તેના સંસ્કાર વિજયના પ્રતીકસમું ઇલોરા મંદિર હજી આજ પણ ભારતીય કલાને ગૌરવ અપાવી રહ્યું છે.

ધ્રુવ રાષ્ટ્રકૂટ અને ઉત્તર ભારત

કૃષ્ણરાજ પછી અતિ વિલાસી ગોવિંદ રાજા થયો. પરંતુ એના નાનાભાઈ ધ્રુવે તેને પદભ્રષ્ટ કર્યો અને રાજ્યની ધુરા પોતાના હાથમાં લીધી. રાષ્ટ્રકૂટ ધ્રુવ ગાદીએ આવતાં દક્ષિણ અને ઉત્તર ભારતનાં રાજકીય દ્વાર ખુલ્લાં થઈ ગયાં. દક્ષિણી રાષ્ટ્રકૂટો, મધ્ય ભારતીય ગુર્જરપ્રતિહારો અને બંગાળના પાલ રાજાઓ વચ્ચે

ભારતીય સર્વભૌમ અર્થે એક ત્રિકોણ જંગ જાગ્યો આઠમી સદીના અંતરમા આ નવુ મહારાજ્યો ઘર્ષણુ થાય એટલા પાસે પાસે આવી ગયા.

ત્રિપક્ષી જંગ

ઈ. સ. ૭૮૩મા મધ્ય હિંદનો પરાક્રમી ગુર્જરપ્રતિહાર વત્સરાજ બંગાળના સહુએ મળી શિરોમણિ તરીકે ગોઠવેલા એવા જ પરાક્રમી ગોપાલ અગર તેના પુત્ર ધર્મપાલની સામે આથડ્યો. ગંગા જમુનાની વચ્ચેના એક સ્થળે આ યુદ્ધ થયુ એમા બંગાળીઓ હાર્યા; પરંતુ એ હારમાથી લાબી યુદ્ધમાળા રચાઈ. એમા રાષ્ટ્રકૂટ ધ્રુવ વચ્ચે પડ્યો એની પણ ભારે મહેચ્છા હતી એણે વિન્ધ્ય ઓળંગી ગુર્જરો અને પાલ બંગાળીઓ બન્નેને પરાજિત કર્યા. કનોજનગર આ યુગમા હર્ષના સમયથી ભારતીય કેન્દ્ર નગર બન્યુ હતુ. એમા આવી રાજ્યસ્થાપના કરનાર ભારતનો સમ્રાટ બની શકે એવુ એ નગરે મહત્ત્વ મેળવ્યુ હતુ

બંગાળની ચક્રવર્તી ક્ષણ

ધ્રુવ જીત્યો ખરો, પરંતુ ઈ સ ૭૯૪મા તે મૃત્યુ પામ્યો ધ્રુવના પુત્ર ગોવિંદ સામે દક્ષિણના રાજ્યોએ મોરચો માડ્યો એટલે પોતાનુ મૂળ રાજ્ય સાચવવા ગોવિંદ દક્ષિણમા ગયો અને પોતાના ઉત્તર પ્રદેશો નાના ભાઈ ઇન્દ્રરાજને સોપ્યા બંગાળના ધર્મપાલને આ સ્થિતિ ફાવી એણે કનોજ જીત્યુ અને ત્યા સાર્વભૌમત્વસૂચક દરબાર પણ ભર્યો, જેમા ભોજ, મત્સ્ય, મદ્ર, કુરુ, યદુ, યવન, અવન્તિ, ગાન્ધાર અને કીરના સામંત ગજવીઓને હાજરી આપવી પડી આમ ઇતિહાસની એક ક્ષણે બંગાળને ઉત્તર ભારતમા ચક્રવર્તીપણું અર્પ્યુ

નાગભટ્ટ—ગુર્જરપ્રતિહાર

પરંતુ રાજકીય ચક્રો સદા ફરતા જ રહે છે રાષ્ટ્રકૂટોથી પરાજિત થયેલા ગુર્જરપ્રતિહારોને હવે કળ વળી હતી. વત્સરાજના

પુત્ર નાગભટ્ટે પણ પોતાની વિજયપરંપરા શરૂ કરી. સિંધુ, આંધ્ર, વિદર્ભ અને કલિંગ પ્રદેશો જીત્યા. ધર્મપાલે કનોજમાં બેસાડેલા રાજની ચક્રાયુદ્ધને ગુર્જર નાગભટ્ટે હરાવ્યો અને ઠેઠ મોંઘીર આગળ જઈ ધર્મપાલનો પોતાનો પણ પરાજય કર્યો. પછી તો નાગભટ્ટે આનર્ત, માલવ, કીરાત, તુરુષ્ક, વત્સ અને મત્સ્ય પ્રદેશોને જીતી લીધા.

નવમી સદી અને રાષ્ટ્રકૂટ સામ્રાજ્ય

પરંતુ રાષ્ટ્રકૂટ ગોવિંદ હવે દક્ષિણના દુશ્મનોને ઠેકાણે કરી સ્થિર બન્યો હતો. બંગાળી ધર્મપાલ તેને મળ્યો અને ગોવિંદને ઉત્તર તરફ આવવા આકર્ષ્યો. રાષ્ટ્રકૂટોનાં સૈન્ય સામે કોઈ થઈ શક્યું નહિ. નાગભટ્ટ પ્રતિહાર ક્યાં ભાગી ગયો તે સમજાયું નહિ. અને રાષ્ટ્રકૂટોએ હિમાચલ સુધી ધસી જઈ ઉત્તર ભારતનું સમ્રાટપદ પ્રાપ્ત કરી લીધું. હિમાલયથી કાવેરી—એથી યે આગળ કન્યાકુમારી—સુધીનો પ્રદેશ થોડા સમયને માટે રાષ્ટ્રકૂટોનું સાર્વભૌમત્વ સ્વીકારી રહ્યો. નવમી સદીની શરૂઆત આમ રાષ્ટ્રકૂટોના મહા વર્ચસ્વની સાક્ષી પૂરી રહી. ઈ. સ. ૮૦૮–૯–૧૦ના આ પ્રસંગો.

બંગાળ અને કનોજ — નવમી સદીમાં

વળી પાછી રાષ્ટ્રકૂટ રાજધાનીમાં મુશ્કેલીઓ ઊભી થઈ. ગોવિંદના પુત્ર અમોઘવર્ષને ગાદી ન મળે એવા કાવાદાવા શરૂ થયા. રાષ્ટ્રકૂટ-મુત્સદ્દીઓ અને સેનાપતિઓનું લક્ષ્ય દક્ષિણ તરફ વળે એ સ્વાભાવિક હતું. એટલે પાછા ગુર્જરપ્રતિહારો અને બંગાળીઓ પરસ્પર બાથે પડ્યા. નાગભટ્ટના પુત્ર રામચંદ્રની સત્તા નક્કી હતી ધર્મપાલના પુત્ર દેવપાલે આડત્રીસ વર્ષના પોતાના રાજ્યકાળમાં બંગાળની મહેચ્છા સિદ્ધ કરી અને લગભગ આખો ઉત્તરાપથ બંગાળના ચક્ર નીચે આવી ગયો. આ યુગમાં પણ પરદેશ સાથેનો સંબંધ ચાલુ જ હતો. સુમાત્રાના બાલપુત્ર દેવ નામના મહારાજાએ નાલન્દામાં એક મઠ બાંધવા કરેલી વિનંતિ દેવપાલે સ્વીકારી હતી.

વિરાગી બંગાળરાજવીઓ

દેવપાલના સામ્રાજ્ય સાથે બંગાળની સત્તા અસ્ત પામી. દેવપાલના વંશજોને નિર્બળ કહેવામાં આવે છે. રાજ્ય કરતાં વિરાગ અને સાધુત્વભર્યા જીવન તરફ તેમને વધારે આકર્ષણ હતું. એને નિર્બળતા ગણવી કે કેમ એ જુદો પ્રશ્ન છે, છતા જે યુગ ચાણક્યનીતિ અને વિજયી સામર્થ્યને માગતો હોય તે યુગમાં વિરાગનો આદર્શ રાજકીય દૃષ્ટિએ નિર્બળ લાગે ખરો. દેવપાલની ત્રીજી પેઢીએ આવેલા નારાયણપાલનુ રાજ્ય પચાસ વર્ષ રહ્યું છતાં એમાંથી રાજકીય સામર્થ્ય અદૃશ્ય થઈ ગયું હતું.

સમ્રાટ ભોજપ્રતિહાર

આ સમયે નાગભટ્ટ ગુર્જરનો પૌત્ર ભોજ ઈ. સ. ૮૪૩મા પ્રતિહારોની ગાદીએ આવ્યો. એણે પ્રતિહારોની કીર્તિ પાછી મેળવવા દૃઢ નિશ્ચય કર્યો. દેવપાલ તથા રાષ્ટ્રકૂટો સામે શરૂઆતમા એને વિજય ન મળ્યો. પરંતુ દેવપાલના મૃત્યુમા ભોજનું નસીબ જાગ્યું. ચેદી પ્રદેશના રાજવીઓ અને મેવાડના ગુહીલોટ રાજવીની સહાય તેને મળી અને બંગાળી સામ્રાજ્યમાથી એણે ઝડપથી પ્રદેશો પડાવવા માડયા. રાષ્ટ્રકૂટો અને ચાલુક્યો વચ્ચે દક્ષિણમાં પાછા ઝઘડા શરૂ થયા. એટલે પ્રતિહારોની વંશપરંપરાની મહેચ્છા ભોજે સફળ કરી. કાશ્મીર, સિંધ, મગધ, બંગાળ અને ચેદી સિવાયના આખા ઉત્તરાપથમા પ્રતિહારોની હાક વાગી રહી. કનોજમા ભોજે પ્રતિહારોની રાજધાની સ્થાપી. ઈ. સ. ૮૯૦માં ભોજ અવસાન પામ્યો ત્યારે એના પુત્ર મહેન્દ્રપાલ દેવને એ એક મહારાજ્ય વારસામાં સોંપી ગયો. મહેન્દ્રપાલે બંગાળનો કેટલોક પ્રદેશ જીતી લીધો. આમ સદી સુધી લંબાયલી યુદ્ધપરંપરાને અંતે દસમી સદીની શરૂઆતમાં કનોજમાં સ્થાપિત થયેલા ગુર્જરપ્રતિહારોનું મહારાજ્ય હિમાલયથી વિન્ધ્ય સુધી અને ગંગોત્રીથી નર્મદા સુધી ફેલાયલું હતું.

દશભુજ દેવતા – ઇલોરા – મહારાષ્ટ્ર

નવમી સદીનાં મહારાજ્ય

નવમી સદીનો આ રાજકીય ત્રિકોણ ધ્યાન ખેંચે એવો છે. આ યુગની રાજકીય ઊથલપાથલો વધારે ઝડપી બને છે. રાષ્ટ્રકૂટોનુ ચક્ર લગભગ આખા ભારતમા ફરી વળ્યું. એ ચક્રના ફેરવનાર ધ્રુવ અને ગોવિંદ ધર્મપાલ અને દેવપાલમા બંગાળે ઉત્તર ભારતનું એક ભવ્ય સામ્રાજ્ય નિહાળ્યું. ગુર્જરપ્રતિહારોના મંથનમાથી ભોજ અને મહેન્દ્રપાલે મહારાજ્ય સ્થાપી કનોજને ફરી ગૌરવાંકિત કર્યું. પરંતુ આ ત્રણે સામ્રાજ્યો અને મહારાજ્યો સમુદ્રના ગગનચુંબી મોજાંની માફક ઊંચે ચઢી પાછા સપાટી ઉપર ફેલાઈ જતા હતા એ હકીકત નોંધી લઈએ : મહારાજ્યોની ઊથલપાથલમા ભારતની અજાકીય સંસ્કૃતિ એકતા ધારણ કરતી હતી અને પરદેશી મુસ્લિમોનાં આક્રમણ અટકી ગયા હતા ઉપરાત આ મહારાજ્યોના આયુષ્ય અલ્પજીવી નીવડ્યા.

[૭]

ભારતમાં દસમી અને અગિયારમી સદી

દસમી સદીમાં પ્રતિહારો

મહેન્દ્રપાલ પ્રતિહાર પછી આવેલા ભોજ અને મહીપાલના સમયમા રાજ્ય આબાદ થયુ અને વૃદ્ધિ પામ્યુ ગયુ. કવિ રાજશેખર મહીપાલને આર્યાવર્તના મહારાજાધિરાજ તરીકે ઓળખાવે છે. ઈ. સ ૯૧૫૧૬ મા અલમસુદી નામના બાગદાદના મુસ્લિમ મુસાફરે પણ પ્રતિહારોના રાજ્યવિસ્તારનુ, તેની આબાદીનુ તથા તેના સૈન્યનું તારીફભર્યું બ્યાન આપ્યુ છે પરંતુ ઉત્તરના પ્રતિહારો અને દક્ષિણના રાષ્ટ્રકૂટો વચ્ચેના વૈમનસ્યનો અંત આવ્યો જ નહિ. ઇન્દ્ર ત્રીજો એક પરાક્રમી રાષ્ટ્રકૂટ નીવડ્યો એણે ઈ સ ૯૧૮–૧૯ મા મહીપાલ ગુર્જરને હરાવી કનોજને લૂટી, બાળી, ખેદાનમેદાન કરી નાખ્યું પરંતુ રાષ્ટ્રકૂટોનો વિજય કોઈ ને લાભકારી નીવડ્યો

નહિ. ઇન્દ્ર ગુજરી ગયો અને ગાદીના ઝઘડા શરૂ થયા એટલે મહીપાલે રાજ્યનો ઘણો ભાગ પાછો મેળવ્યો. તેનું મૃત્યુ ઈ. સ. ૯૩૧ માં થયું.

પરંતુ રાષ્ટ્રકૂટનો ફટકો પ્રતિહારોને ભારે થઈ પડ્યો. મહીપાલના ત્રણે પુત્રો ગાદીએ વારાફરતી આવ્યા. ઈ. સ. ૯૬૦માં તો પ્રતિહારોની સત્તા છિન્નભિન્ન થઈ ચૂકી હતી.

ચંદેલા

પ્રતિહારોના સામ્રાજ્યને ભાંગવામાં બુંદેલખંડના જેજકભૂક્તિ રાજ્ય સ્થાપનાર પ્રતિહારોના એક સમયના મિત્ર અને ખંડિયા ચંદેલાઓએ મુખ્ય ભાગ ભજવ્યો. ચંદેલા યશોવર્મન તથા તેના પુત્ર ધંગાએ પ્રતિહારોનું નામનું ઉપરીપણું પણ ખસેડી નાખ્યું અને પ્રતિહારોના સામ્રાજ્યમાંથી ઘણો ભાગ જીતી લીધો.

કલચુરી–ચેદી

ચંદેલાઓનો વિજય કલચુરીઓને માર્ગદર્શક થઈ પડ્યો. જબલપુર પાસેનું કલચુરીઓનું એક નાનું રાજ્ય ત્રીજી સદી સુધી લંબાયલું આવ્યું આવતું હતું. ઈ સ. ૨૪૯માં કલચુરીઓએ પોતાનો સંવત સ્થાપન કર્યો હતો. સાતસો વર્ષના ગાળામાં કેટલાક કલચુરીઓના પરાક્રમપ્રસંગો પ્રકાશમાં આવે છે. નવમી સદીના મધ્યમાં કોકલદેવ કલચુરી એક વિખ્યાત યોદ્ધો થઈ ગયો. એણે પ્રતિહારોને રાષ્ટ્રકૂટો સામે સારી મદદ કરી હતી. દસમી સદીના મધ્યમાં તો લક્ષ્મણરાજ કલચુરીએ ચંદેલાઓને પગલે ચાલી પ્રતિહારોનું સાર્વભૌમત્વ ફેંકી દીધું. લક્ષ્મણરાજ વીર પુરુષ હતો. એણે વિસ્તૃત રાજ્ય મેળવ્યું. અગિયારમી સદીમાં આ મહારાજ્ય એટલું વિસ્તાર પામ્યું કે તેના બે ભાગ પડી ગયા : એક દાહાલ જેની રાજધાની ત્રિપુરામાં હતી અને બીજું મહાકોશલ જેની રાજધાની રતનપુરમાં હતી.

ગુર્જર – ચાલુક્યો

એ અરસામા ગુર્જર જાતિની ચૌલુક્ય શાખાના મૂળરાજે ગુજરાતમાં રાજ્ય સ્થાપ્યુ જેની હદ દક્ષિણ રાજપૂતાનાને આવરી લેતી હતી.

કચ્છપઘાટ

ચંદેલા ધંગા પાસેથી ઈ. સ. ૯૭૭ પહેલા ગ્વાલિયર જીતી ચૂકેલા કચ્છપઘાટ નામના રાજવંશે ગ્વાલિયરની આજુબાજુ સત્તા સ્થાપી વજ્રદામન નામના તેમના એક રાજાએ કનોજના પ્રતિહારોને ભારે હાર આપી.

કાબૂલનો શાહી વંશ

નવમી સદીના અંતમા અફઘાનીસ્તાનમા કુશાન – તુર્ક રાજવીના હાથમાથી બ્રાહ્મણ વજીરે સત્તા છીનવી લઈ બ્રાહ્મણશાહી રાજવંશ સ્થાપ્યો હતો. જયપાલ નામના કાબૂલી રાજાએ પણ પ્રતિહારોના મુલકને દબાવવા માડયો. એણે આગળ વધી લાહોરને અગ્નિ ખૂણે આવેલા ભટીંડા નગરમા રાજગાદી કરી.

પરમારો

માળવામા સુપ્રસિદ્ધ મુંજની આગેવાની નીચે પરમારોએ ગાદી સ્થાપી.

ચૌહાણ–ચાહમાન

વિગ્રહરાજે શાકંભરી અને અજમેરની આસપાસ ચૌહાણોનું વર્ચસ્વ સ્થાપ્યું.

મુસ્લિમો–ગઝની રાજ્ય

દસમી સદીની છેલ્લી પચ્ચીસીમા પ્રતિહાર વિજયપાલનો પુત્ર રાજ્યપાલ ગાદીએ આવ્યો ત્યારે એ જાણે કોઈ ભગ્નખંડેર બની જતા સામ્રાજ્યની ગાદીએ બેસતો હોય એવુ ચિત્ર ઇતિહાસ દોરે છે. પ્રતિહાર સામ્રાજ્ય કનોજની આસપાસના જ પ્રદેશોમા સંકોચાઇ ગયું. સામ્રાજ્યોના પતનકાળે સામ્રાજ્યના અંગો કાપી સ્વતંત્ર

અસ્તિત્વ શરૂ કરનાર અનેક નાનાંમોટાં રાજ્યો નીકળી આવે છે. ભારતના ઇતિહાસમાં જ નહિ પરંતુ સર્વ સામ્રાજ્યોના ઇતિહાસમાં એમ બનતું જ આવ્યું છે. એ સ્થિતિમાંથી કોઈ વિક્રમશીલ વ્યક્તિએ કે પ્રજાએ પાછું સામ્રાજ્ય ઊભું કર્યું હોત. પરંતુ એ જ ક્ષણે પશ્ચિમમાંથી મુસ્લિમ સત્તાનો વિજયી ધમારો આવવો શરૂ થયો, જેણે ભારતભરનાં રાજ્યો સામે ભયંકર આક્રમણ શરૂ કરી દીધું હતું.

ઇસ્લામઆક્રમણની વિશિષ્ટતા

બીજાં પરદેશી આક્રમણો અને ઇસ્લામી આક્રમણોમાં એક ભારે ભેદ રહેલો છે. ગ્રીક, પાર્થિયન, કુશાણ, શક કે હૂણના ટોળા હિંદ વિજય માટે આવતા તેમને ભારતની સંસ્કૃતિ પોતાનામાં ભેળવી દેતી હતી. એ પરદેશીઓને ધર્મઆગ્રહ ન હતો. ભારતમાં પ્રવેશ પામતા પહેલાં જ કાં તો તેઓ વૈદિક કે બૌદ્ધ ધર્મ સ્વીકારી ચૂકેલા જ હોય પ્રવેશ પામ્યા પછી તો તેઓ અચૂક આર્યધર્મને અપનાવી પરદેશી મટી જ જતા હતા, એટલું જ નહિ, પરંતુ આર્યધર્મ માટે, આર્યસંસ્કૃતિ માટે, આર્યભાષા માટે ભવ્ય અભિમાન ધારણ કરતા હતા.

પરંતુ ઇસ્લામીઓ આવ્યા એક નવીન ધર્મના ઝનૂન સાથે. રાજકીય વિજયનો તેમનો ઉદ્દેશ તો હતો જ. પરંતુ સાથે સાથે ઇસ્લામધર્મની સ્થાપનાનો આગ્રહ તેમના આક્રમણને વધારે અસરકારક બનાવતો હતો અને ભારતીય સંસ્કૃતિને એ વધારે ભયકારક લાગતો હતો. હિંદના સમૃદ્ધિશીલ પ્રદેશ ઉપર રાજ્ય કરવાનો મોહ તો પરદેશીઓને સદીએ સદીએ થતો રહ્યો છે, જે અંગ્રેજોના આગમન સુધી—લગભગ આજ સુધી—સ્પષ્ટ થતો રહ્યો છે પરંતુ ઇસ્લામના આક્રમણમાં આબાદ હિંદના રાજ્યભોગવટા ઉપરાંત મૂર્તિપૂજક કાફરોના ધર્મપરિવર્તનનું પણ એક આક્રમક તત્ત્વ હતું. વ્યક્તિગત રાજ્ય ઉપરાંત ઇસ્લામનું ધર્મરાજ્ય વિશ્વવ્યાપી બનાવવાનો પણ એ આક્રમણમાં ખુલ્લો ઉદ્દેશ રહેલો હતો આમ ભારતીય

સંસ્કૃતિએ ઇસ્લામના આક્રમણમાં મોટો અસ્કાર-સામનો અનુભવ્યો.

આઠમી સદીની શરૂઆતમાં સિંધ જીતી ચૂકેલા મુસ્લિમો સિંધથી આગળ કશો પ્રભાવ પાડી શક્યા ન હતા. ગુર્જર પ્રતિહારો તેમની સામે અડગ ઊભા રહેલા હતા. નાગભટ્ટ અને લલિતાદિત્ય કાશ્મીરીએ તેમને હંફાવ્યા હતા. પછી તો સિંધમાં પણ તેમનું વર્ચસ્વ ઘટી ગયું. પ્રતિહારોના સામ્રાજ્યકાળે પણ અલમસુદીના કથન અનુસાર પ્રતિહારો મુસ્લિમોના મહાન દુશ્મનો હતા, જ્યારે રાષ્ટ્રકૂટો—બલ્લારાઓ મુસ્લિમો સાથે દોસ્તીદાવો રાખતા અને તેમને પોતાના લશ્કરમાં પણ સ્થાન આપતા.

અફઘાનિસ્તાનની દક્ષિણ બાજુએ સુલેમાન પર્વતથી રક્ષાયેલા ગઝની શહેરમાં ઈ. સ. ૯૬૦માં અલપ્તગીન નામના તુર્ક ગુલામે એક રાજ્ય સ્થાપ્યું. ઈ. સ. ૯૭૫માં તેના ગુલામ સબક્તગીનને એ ગાદી મળી. કાબૂલ અને પંજાબમાં રાજ્ય કરતા શાહી રાજવી જયપાલને અને સબક્તગીનને ઝઘડો થયો અને જયપાલે ગઝનીની સરહદ ઉપર હુમલો કર્યો. બે સૈન્યોનો ભેટો થાય તે પહેલાં પ્રચંડ વાવાઝોડું અને વરસાદ તૂટી પડ્યાં. સંધી કરી જયપાલ પાછો ફર્યો. સંધીની શર્તોના ભંગનો આરોપ મૂકી સબક્તગીને ભારત ઉપર સવારી કરી અને જયપાલે મુસ્લિમઆક્રમણના ભય સામે ભારતીય રાજવીઓની સહાય માગી ચંદેલા, ચાહમાન–ચૌહાણ અને કનોજના સંકોચાયેલા પ્રતિહારોએ એ સહાય આપી પણ ખરી. ભારતના દેશભક્તો ભેગા થયા, પ્રતિહારનો ઝંડો અફઘાનિસ્તાનના મેદાનમાં ફરકાવ્યો અને ભયંકર યુદ્ધ આદર્યું. એમાં મુસ્લિમો વિજયી થયા અને સિંધુતટ સુધી ગઝનીરાજ્ય ધસી આવ્યું. આ પ્રસંગ ઈ. સ. ૯૯૧માં બન્યો.

ઈ. સ. ૭૧૨ની સિંધની હાર પછી લગભગ પોણાત્રણસો વર્ષે ભારતવાસીઓ મુસ્લિમોને હાથે બીજી ઐતિહાસિક હાર પામ્યા એ હાર પછી પરાજયોની એક વિખ્યાત માળા શરૂ થઈ અને મુસ્લિમ

ધક્કામાં આખું ભારત હચમચી ગયું.

મહમદ ગઝની

ઈ. સ. ૯૯૭માં સબક્તગીન પછી તેનો પુત્ર મહમદ ગઝનીની ગાદીએ આવ્યો. સુલતાનની પદવી ખલીફા પાસે સ્વીકારાવી મહમદે ઈરાનથી સિંધુ નદી સુધી ફેલાયલા પોતાના રાજ્યને વધારવાનો નિશ્ચય કર્યો અને જૂના દુશ્મન જયપાલ ઉપર ચઢાઈ કરી. પેશાવર પાસે યુદ્ધ થયું, વૃદ્ધ જયપાલ હાર્યો, ખંડણી ભરવાનું તેણે કબૂલ કર્યું, પરંતુ પરાજયનું અપમાન સહન ન થવાથી તે પોતે જીવતો પોતાની ચિતા સળગાવી મૃત્યુ પામ્યો. મહમદે સતલજ સુધીનો પ્રદેશ સર કર્યો.

અને પછી તો વર્ષોવર્ષ ભારતની પ્રજા હબકી જાય એવા હુમલા મહમદે શરૂ કર્યા. એક પ્રખ્યાત ધર્મસ્થળ પસંદ કરવું, વિદ્યુતવેગી હુમલો લઈ જવો, રસ્તામાં આવતા સ્થળો લૂંટવા અને બાળવા, ધર્મસ્થાનોની મૂર્તિઓ ભાંગવી, અઢળક લૂંટ લઈ જવી અને પ્રજા ત્રાહી ત્રાહી પોકારી જાય એવી ધાક બેસાડી દેવી એ એનો વાર્ષિક કાર્યક્રમ બની ગયો.

જયપાલના પુત્ર આનંદપાલે આ ભય પારખી ભારતીય રાજવીઓનું એક સંયોજન યોજ્યું અને એક જબરું લશ્કર તૈયાર કર્યું. ધર્મ અને માતૃભૂમિના રક્ષણ અર્થે દૂરદૂરથી સૈનિકો ભેગા થયા. હિંદુ સ્ત્રીઓએ પોતાના આભૂષણો વેચીસાટી પોતાનો ફાળો આ ધર્મયુદ્ધમાં મોકલાવ્યો. બંગાળ સિવાયની સર્વ રાજવીઓએ પોત પોતાની કુમક મોકલી, માતૃભૂમિના રક્ષણ અર્થે એક ભવ્ય સંયુક્ત યુદ્ધપ્રવર્તન થયો, અને આખું સૈન્ય ગઝનીરાજ્ય ઉપર હુમલો લઈ ગયું. પેશાવર પાસે બન્ને સૈન્યનો ભેટો થયો. ભારતીય યોદ્ધાઓનો ધસારો અસહ્ય હતો. પ્રાથમિક વિજય ભારતવાસીઓને મળ્યો. પરંતુ એ વિજયોન્માદમાં ભારતીય સૈન્ય શિસ્તહીન અને અસ્તવ્યસ્ત બની ગયું, જ્યારે મહમદે ધીરજ રાખી પોતાના હારતા સૈન્યને

જોતજોતામાં સંગઠિત બનાવી દીધું. એટલામાં આનંદપાલ જે હાથી ઉપર બેઠો હતો એ હાથી ભડકીને ભાગ્યો, અને એકાએક ભારતીય સૈન્ય પણ પરાજયની કલ્પના કરી ભાગવા લાગ્યું. મહમદે સ્થિતિ પારખી લીધી અને પોતાનું સાચવી રાખેલું સૈન્ય લઈ અવ્યવસ્થિત બની ગયેલા હિંદુ સૈન્ય ઉપર એ તૂટી પડયો વીસ હજાર હિંદુઓ કપાઈ ગયા. અત્યંત બહાદુરી દર્શાવ્યા છતા હાથમાં આવેલી જીતને ગુમાવી દેવાના અનેક પ્રસંગો ભારતે અનુભવ્યા છે. એમાં બંદોબસ્તનો —આજ્ઞાપાલનનો અભાવ કારણભૂત ગણાય. પરાજયનું નિવારણ કરવા જેવી દૃઢતાનો અભાવ પણ ખરો. આમ ભારતવાસીઓ સૈનિક-વ્યૂહરચનામાં મુસ્લિમો કરતા ઊતરતા નીવડયા અને તેમણે પરાજય પામી મુસ્લિમ ધસારાનો માર્ગ મોકળો કરી આપ્યો.

પછી તો એણે નગરકોટ લૂટયુ, બે વાર કનોજ લૂટયું અને બાળ્યું, મથુરા ઉપર હુમલો કર્યો અને આમ એકંદર સત્તર વાર ભારતના વિવિધ જાણીતા કેન્દ્રો ઉપર હુમલા કરી લૂટફાટ, ભાંગફોડ અને કતલો કરી ભારતને મુસ્લિમઝનૂનનો પરચો કરાવ્યો. તેની છેલ્લી સવારી સોમનાથ ઉપર હતી. ત્રણ દિવસ સુધી ભારતવાસીઓએ મુસ્લિમ-લશ્કરના પાણી વાળ્યા; છતા ચોથે દિવસે મહમદની ઉચ્ચ વ્યૂહરચના સફળ થઈ અને એ ભારતવિખ્યાત મંદિરનો ધ્વંસ થયો ઈ. સ. ૧૦૨૪-૨૫માં તેની છેલ્લી સવારી. પછી મહમદનું લક્ષ્ય ઈરાન બાજુએ ગયું આખા એશિયાખંડમાં અદ્ભુત વીરત્વ માટે પંકાયલો સુલતાન મહમદ ઈ. સ. ૧૦૩૦માં મૃત્યુ પામ્યો.

મહમદની સવારીઓ એ ભારતીય ઇતિહાસને અજોડ પલટો આપનાર મહાપ્રસંગ. મહમદ માત્ર લૂટફાટ કરવા આવતો હતો અને તેની કાયમી અસર કશી રહી નહિ એવી એક માન્યતા પૂર્ણતઃ સાચી નથી. પંજાબનો કેટલોક ભાગ ગઝની સાથે જોડી દઈ મહમદે ભારતના દ્વાર તોડી નાખ્યા, અને પરદેશીઓની અવરજવર બહુ સરળ બનાવી દીધી ભારતની આર્થિક લૂટ એવી ભયંકર થઈ કે

જેનો જોટો જડે એમ નથી. ભારતની સૈનિકશક્તિ પણ હણાઈ ગઈ. અને પરાજયોની પરંપરા નિહાળી રહેલા ભારતમાંથી આત્મવિશ્વાસ ઓસરી ગયો હોય એ પણ શકય છે. ઇસ્લામીધક્કા સામે સતત પરાજય પામવામાં શારીરિક અને યુદ્ધવ્યૂહની નિર્બળતા પણ સાબિત થાય. નૂતન ભયનો પૂરો સામનો કરવાની અશક્તિમાં ભારતીય સંસ્કૃતિની કોઈ ભારે પીછેહઠ દેખાય છે. અંદર અંદરના ઝઘડા, વિલાસીજીવન, અને મુસ્લિમશક્તિનો અંદાજ કાઢી તેના મુકાબલામા એટલી જ શક્તિ વિકસાવવામાં કરેલું આળસ એ કારણો આપી શકાય. ભારતીય સંસ્કૃતિ ઉપર આમ ભારે ફટકા પડયા અને સંસ્કૃતિનું રાજકીય કલેવર હવે થાકયા સરખું થઈ ગયું.

[૮]

હિંદુ પતન અને મુસ્લિમ વિજય : બારમી સદી

મુસ્લિમ ફટકાનાં પરિણામ

મહમદ ગઝનીની સવારીઓમાં હિંદ લૂંટાયું, નિર્ધન બન્યું, ભારતની કલાસંપત્તિનો વિનાશ થયો, લાખો માનવીઓ માર્યાં ગયાં. હજારો હિંદવાસીઓ ગુલામ તરીકે મધ્ય એશિયામાં વેચાયા, દેશની સૈનિકશક્તિ હણાઈ, રક્ષણવ્યૂહમાં મોટાં ગાબડાં પડયાં, પંજાબનો કેટલોક ભાગ મુસ્લિમોને તાબે થયો, મુસ્લિમોની અવરજવર વધી અને સ્થાયી વસવાટવાળા મુસ્લિમો પણ સાગ પ્રમાણમાં જુદે જુદે પ્રાન્તે વસી ગયા. ભારતની આત્મશ્રદ્ધા ઘટી. મુસ્લિમ સંસ્કૃતિ આર્યસંસ્કૃતિને પલટી નાખવાનો નિશ્ચય કરી ચૂકી છે અને આર્ય સંસ્કૃતિમાં સમાઈ જવાની અગર તેની સાથે કોઈ પણ રીતનું સમાધાન કરવાની તેની તૈયારી નથી એવો આછો ખ્યાલ જરૂર આવ્યો હોવો જોઈએ. પરદેશની બીજી બધી સંસ્કૃતિઓને પોતાનામાં સમાવી દેનાર આર્યસંસ્કૃતિને મુસ્લિમસંસ્કૃતિ સામે એક પ્રકારની નિષ્ફળતાનો પણ ભાસ થયો હોવો જોઈએ એમાં નવાઈ નથી.

એ નિષ્ફળતામાથી ઊભી થતી નિર્બળતા મુસ્લિમસંસ્કૃતિ, ધર્મ અને મુસ્લિમ વિજેતાઓ પ્રત્યે એક પ્રકારનો અનુકૂળ ભાવ ઉપજાવે એ સહજ ગણાય. મહમદ ગઝનીને કેટલાક હિંદુઓએ સાથ પણ આપ્યો હતો અને તેનો એક સેનાપતિ તિલક હિંદુ હતો એ હકીકત બહુ સૂચક છે. મહમદ ગઝની સામે વારંવાર ઊભો થયેલો કમનસીબ કનોજનો રાજા રાજ્યપાળ પ્રતિહાર વૃદ્ધ પણ થઈ ગયો હતો મહમદ હિંદ છોડી ઈરાન તરફ વળ્યો એટલે ચંદેલ અને કચ્છપઘાટોએ મળીને કનોજ ઉપર વારંવાર હુમલા કર્યા અને એક યુદ્ધમા રાજ્યપાળ મરાયો. જે પ્રતિહારોએ લાબા સમય સુધી —લગભગ ૨૦૦ વર્ષ સુધી—ભારતનુ મુસ્લિમો સામે રક્ષણ કર્યું હતુ તે પ્રતિહારો મુસ્લિમો અને સ્વજાતિના અન્ય રાજાઓના ફટકાથી હવે નહિવત્ થઈ ગયા

ગઢવાલ વંશ

ઈ સ. ૧૦૨૭મા ત્રિલોચનપાળ ગાદીએ આવ્યો અને કનોજનું રાજ્ય સંકોચ પામતુ જ ગયુ. લગભગ અર્ધી સદી સુધી પ્રતિહારવંશના નિર્બળ રાજાઓ કનોજમા રાજ્ય કરતા રહ્યા. પરંતુ અગિયારમી સદીની છેલ્લી પચ્ચીસીમા ગઢવાલી ચંદ્રદેવે પ્રતિહારોને હરાવી કનોજને પોતાની રાજધાની બનાવ્યુ ગઢવાલી રાજાઓ ધીમે ધીમે પોતાની સત્તાને વધારતા ચાલ્યા અને મુસ્લિમ ફટકાની અસર ઓછી થતા ગઢવાલોએ મગધનુ રાજ્ય પણ જીતી લીધુ. અર્ધી સદી સુધી મહારાજાધિરાજ ગોવિંદચંદ્રે ફરી કનોજને જાહેરો જલાલી અર્પી. તેનો પૌત્ર વિખ્યાત જયચંદ ઈ સ ૧૧૭૦મા ગાદીએ આવ્યો જેને દિલ્હીના પૃથ્વીરાજ સાથે વેર બંધાયુ દિલ્હીના પૃથ્વીરાજની માફક જયચંદ્ર પણ મુસ્લિમોથી હાર્યો કનોજનો છેલ્લો હિંદુરાજા જયચંદ્ર પડ્યો મહાનગર કનોજ મુસ્લિમ સત્તા નીચે આવ્યુ અને તેની મહત્તા ઘટી ગઈ.

બંગાળનો પાલવંશ અને સેનવંશ

પ્રતિહારોના દુશ્મન પાલવંશી રાજાઓ એ સમયમા બં
રાજ્ય ભોગવતા હતા. પ્રતિહારો ઉપરાત-કલચુરી, ચ દેલા
રાષ્ટ્રકૂટોએ પણ બંગાળને છિન્નભિન્ન કરી નાખ્યું. આમ ચાં .
હેરાન થયેલા બંગાળમા અને ઈ. સ. ૯૮૦ થી ૧૦૩૦ સુધી .
એટલે મહમદ ગઝનીના મૃત્યુ સુધીમા—મહીપાલ નામનો એક પ્રતા
રાજા થઈ ગયો. મુસ્લિમો સામેના વ્યૂહમા અનંગપાળ સાથે મ
પાળ જોડાયો ન હતો. બંગાળમાથી ખૂચવાઈ લેવાયલા કેટ
પ્રદેશો મહીપાળે પાછા મેળવ્યા. કલચુરીઓ, ચોલા અને ચાલુક્યો
પણ બંગાળ પર હુમલો કર્યો. પણ મહીપાળે એ સહુને હરા
૧૦૨૫મા કાશી સુધી બંગાળનુ રાજ્ય લબાવ્યું. મુસ્લિમો .
થયેલા હિંદુરાજાઓના સંગઠનમા મહીપાળ સામેલ ન થયો
કારણોમા અન્ય રાજવીબંધુઓએ તેની કરેલી હેરાનગતિ વિશિ
કારણ હોઈ શકે. ૧૧મી સદીના મધ્યમા મહીપાલના પૌત્રને
ક્રૂરતાના કારણે લોકોએ ગાદી ઉપરથી ઉઠાડી મૂક્યો અને બંગાળ
પાલવંશની પ્રતિષ્ઠા ધીમે ધીમે ઝાખી પડી. ૧૨મી સદીની ર
આતમા દક્ષિણના કર્ણાટકથી બંગાળ આવી વસેલા સેન ના
ક્ષત્રિયો ધીમે ધીમે સત્તાધીશ થતા જતા હતા. સેનવંશના
સેને પાલવંશી મદનપાળને હરાવી બંગાળ જીત્યું અને અ
મિથિલા અને મગધનો કેટલોક પ્રદેશ પણ હાથ કર્યો. તેના પુત્રે
પ્રપૌત્રે બંગાળની સત્તા કલિંગ અને બનારસ સુધી વધારી.
બંગાળી ન હોવા છતા બંગાળના સેન રાજવીઓએ બંગાળને મ.
ભૂમિ બનાવી અનેક ફેરફારો બંગાળી સમાજમાં કર્યા, જેની અસર
આજ સુધી બંગાળમાથી ભૂસાઈ નથી. એ સેનસત્તા પણ ૧૨
સદીમા બંગાળ માટે છેલ્લી હિંદુસત્તા બની રહી. ગઢવાલીએ.
માફકસેન રાજવીઓ મુસ્લિમ ધસારા સામે ટકી શક્યા નહિ.

કલચુરી તથા ચંદેલા

આ ઉપરાંત એ સમયે મધ્ય હિંદમા કલચુરી અને ચદેલાની મુખ્ય સત્તા હતી. એ વંશમા ગાગેયદેવ અને કર્ણ કલચુરી બન્ને મહાન રાજાઓ થઈ ગયા. પરંતુ ચંદેલાઓએ કલચુરીઓને હરાવી તેમને નિર્બળ બનાવ્યા. મુસ્લિમોના ધસારા વખતે કલચુરીઓ એક નાનકડી સ્થાનિક સત્તા બની ગયા હતા.

ચદેલાઓમા પણ કીર્તિવર્મન અને મદનવર્મન પરાક્રમી રાજાઓ થઈ ગયા. પરંતુ તેના પૌત્ર પરમર્દિનને સુવિખ્યાત પૃથ્વીરાજ ચૌહાણે હરાવ્યો. ઉપરાત શાહબુદ્દીન ઘોરીએ ઈ. સ. ૧૨૦૩ મા ચદેલાઓને હાર આપી. આમ તેરમી સદીની શરૂઆત થતામાં તો મુસ્લિમો સામે પત્તાઓના મહેલની માફક આર્યરાજ્યો પતન પામતા ચાલ્યા.

પરમારવંશ

ગઝની અને ઘોરીના હુમલાઓ વચ્ચેના ગાળમા આર્યત્વને ચમકાવનાર રજપૂત રાજ્યોમા માળવાના પરમારોને પણ આપણે ગણવા પડશે. લગભગ નવમી સદીમા ધારનગરમા પરમારોએ ગાદી સ્થાપી. મુંજ અને ભોજ એ બન્ને પરમારવશી પરાક્રમી મહારાજાઓ લાબા સમય સુધી લોકકલ્પનાને ગમી ગયા હતા. પરંતુ મધ્ય હિંદના પરમારો અને દક્ષિણના ચાલુકચો વચ્ચે સતત યુદ્ધ ચાલ્યા કર્યું. છ યુદ્ધમા મુંજે ચાલુકચ તૈલપને હરાવ્યો. પરતુ સાતમા યુદ્ધમા તૈલપ જીત્યો, મુજ કેદ પકડાયો અને તૈલપે ક્રૂરતાપૂર્વક તેનો વધ કર્યો. શ્રી કનૈયાલાલ મુનશીની સુવિખ્યાત નવલકથા 'પૃથ્વીવલ્લભ'મા મુજ અને તૈલપના યુદ્ધનુ પરિણામ બહુ સુંદર રીતે વર્ણવાયુ છે. મુંજનો ભત્રીજો ભોજ ઈ. સ. ૧૦૧૮મા ગાદીએ આવ્યો. ચાળીસ વર્ષ સુધી ભોજનું કીર્તિવન્ત રાજ્ય ભારતમશહૂર બની ગયું, અને તેનું નામ આર્યજનતાની અનેક દંતકથાઓ સાથે જોડાઈ ગયું.-લોકકલ્પનામા જીવત રહેલા આર્યાવર્તના કંકૃ

રાજવીઓ સાથે ભોજનું પણ એક આદર્શ રાજવી તરીકે સ્થાન છે એ જાતે સમર્થ વિદ્વાન હતો અને વિદ્વાનોનો ભારે ચાહક હતો સરસ્વતીમંદિર બંધાવી તેણે એક ભવ્ય પાઠશાળા ઊભી કરી જેણે એ યુગના સંસ્કાર સાચવી રાખવામાં બહુ મહત્ત્વનો ભાગ ભજવ્યો હતો ભોજને પોતાને પણ સ્થાપત્ય શિલ્પ, ખગોળ અને કવિતાનું ભારે જ્ઞાન હતું તે એક સરસ યોદ્ધો પણ હતો પરંતુ કલચુરી કર્ણદેવે તેને હરાવ્યો ત્યાંથી તેની સત્તા ઘસાવા માંડી બારમી સદીમાં પરમારો માત્ર સ્થાનિક સત્તાધીશો બની ગયા

ગુજરાતના ચાલુક્યો

ગુજરાતના ચાલુક્યોને પણ આ યુગમાં ભૂલી શકાય એમ નથી તેમણે પણ લગભગ સંગઠિત, બળવાન અને આબાદ મહારાજ્ય ગુજરાતમાં સ્થાપ્યું ચાવડાઓ પછી ગુજરાતમાં રાજ્યસ્થાપના કરનાર ચાલુક્યવંશી મૂળરાજ હતો એણે દસમી શતાબ્દિના અંતમાં અણહિલપુર પાટણમાં રાજ્ય સ્થાપ્યું ચાલુક્યોના સમયમાં પાટણની સત્તા અને મહત્તા ઘણી વધી ગઈ અને તે આબાદી, ધર્મ તથા વિદ્વત્તા માટે ભારતભરનું એક જાણીતું નગર બન્યું માળવાના પરમારો સાથે ચાલુક્યોને ઘર્ષણ ચાલ્યા કર્યું સૌરાષ્ટ્ર તેમ જ દક્ષિણ ગુજરાત સુધીનો આખો પ્રદેશ તેમણે પોતાની સત્તા નીચે લાવી દીધો અને વર્તમાન ગુજરાતની સીમાઓ તેમણે દૃઢ કરી ભીમદેવ ચાલુક્યના સમયમાં મહમદની સોમનાથ ઉપરની છેલ્લી સવારી થઈ, જેમાં ભીમની સરદારી નીચે ગુજરાતીઓ બહાદુરીથી લડ્યા છતાં હાર્યા એ પછી થયેલા સિદ્ધરાજ અને કુમારપાળ એ બન્ને ગુજરાતના ચાલુક્યવંશીય પરાક્રમી રાજાઓ હતા જેમણે યુદ્ધવીરત્વ સાથે વિદ્વત્તા અને સંસ્કારિતાને પોષી આદર્શ આર્યરાજવીઓમાં અગ્રસ્થાન મેળવી લીધું કલિકાલસર્વજ્ઞનું બિરુદ પામેલા સુપ્રસિદ્ધ જૈન મહાવિદ્વાન હેમચંદ્ર સિદ્ધરાજ અને કુમારપાળ એ બન્નેના રાજ્યમાં થઈ ગયા મહંમદ ગઝનીના વાવાઝોડાને રોકી ન શકેલા

ગુજરાતના ચાલુક્યો શાહબુદીન અને કુતુબુદ્દીનનાં ઉત્તર ભારતમાંથી ધસી આવતાં વિજયી સૈન્યોને ખાળી મધ્ય તથા દક્ષિણ ભારતને લગભગ એક સદી સુધી મુસ્લિમ ઝંઝાવાતમાંથી મુક્ત રાખી શક્યા હતા. ઉત્તર હિંદને જોતજોતામાં જીતનાર શાહબુદીન અને કુતુબુદ્દીન બીજા ભીમદેવ અને રાજમાતા કર્ણદેવી સામે યુદ્ધમાં પરાજિત બન્યા હતા, જો કે એક સૈકા પછી ગુજરાતનું હિંદુ રાજ્ય અંતે મુસ્લિમ તલવારે નાબૂદ કર્યું.

મહમદ ગઝની પછી

મહંમદ ગઝનીના વજ્રપ્રહાર પછી પણ હિંદુ રાજ્યો ચડતી કળાએ આવતાં જતાં હતાં. પરંતુ મુસ્લિમોની યુદ્ધકુશળતા સામે એક પછી એક રાજ્યો કેમ પડયાં એનો ઇતિહાસ આ સદીમાં લખવાનો આવે છે. આર્યસંસ્કૃતિએ વીરત્વ તો જરા ય ગુમાવ્યું ન હતું. મુસ્લિમો સામે જીવની પરવા કર્યા વગર રાજપૂત રાજવંશીઓ લડયા છે અને કીર્તિભર્યાં મૃત્યુને ભેટયા છે. રાજપૂતવીરતાનાં અનેક કથાનકો છે કે જેમાંથી વીરત્વનો પદાર્થપાઠ સતત મળ્યા જ કરે. પરંતુ એક વાત સાચી કે આર્યરાજ્યવ્યવસ્થા હવે મુસ્લિમો સામે ટકી નહિ અને ઉત્તર ભારતના દિલ્હી નગરમાં મુસ્લિમોએ રાજગાદી સ્થાપી, લગભગ સાતસો વર્ષ ચાલે એવું કાયમી ઇસ્લામી કેન્દ્ર ઊભું કર્યું, જેની આસપાસ ભારતનો ઇતિહાસ હવે રચાવા લાગ્યો. બારમી સદીના અંત સાથે ભારતીય સંસ્કૃતિના હિંદ–આર્ય–રાજકારણનો પણ લગભગ અંત આવ્યો ગણાય.

પૃથ્વીરાજ ચૌહાણ

દિલ્હીમાં મુસ્લિમી સત્તા કેન્દ્રસ્થ થઈ તેનાં સ્મરણોમાં પૃથ્વીરાજ ચૌહાણ સરખા આર્યાવર્તના એક મહામાનીતા, શૌર્ય અને પ્રેમનો આદર્શ બનેલા, ચૌહાણરાજવીની કથની આવી જાય છે. શાકમ્ભરી તથા અજમેરમાં રાજ્ય સ્થાપી ચૂકેલા ચૌહાણો મહંમદ ગઝનીની સવારી પછી એક મહાન સત્તા બની જાય છે. પ્રતિહારોની

પડતીમાં તેમણે રાજ્ય સ્થાપ્યું અને તેમની કેટલીક શાખાઓ જુદે જુદે સ્થળે રાજ્ય કરતી પણ થઈ હતી. મહંમદ ગઝની સામેના સંયુક્ત આર્યમોરચામાં ચૌહાણોનું યશસ્વી સ્થાન હતું. રાજપૂતોની ચૌહાણશાખા સાહસ અને વીરત્વ માટે એ યુગમાં બહુ જ પ્રખ્યાત હતી. બારમી સદીના મધ્યમાં વિગ્રહરાજ ચૌહાણે વહેંચાઈ ગયેલી ચૌહાણશાખાઓને એકત્ર કરી ભાગે સત્તાવિસ્તાર સાધ્યો તથા તુમારવંશીય રાજા પાસેથી દિલ્હી મેળવ્યું. વિગ્રહરાજ જાતે એક લેખક અને વિદ્વત્તાનો પોષક હતો. એના પછી એનો ભાઈ સોમેશ્વર ચૌહાણ ગાદીએ આવ્યો. એ સોમેશ્વરનો પુત્ર તે પૃથ્વીરાજ ચૌહાણ. અનેક વીરકથાઓ અને શૃંગારકથાઓનો એ નાયક અને લોકકલ્પનામા વસી ગયેલો એ સર્વપ્રિય છેલ્લો સ્વતંત્ર આર્ય રાજવી, જેની પરાક્રમકથા સાથે હિંદના સ્વાતંત્ર્યની છેલ્લી કરુણક્ષણ સંકળાયલી છે. ચંદ બરદાઈના 'પૃથ્વીરાજવિજય' નામના વીરકાવ્યમાં અનેક દંતકથાઓ વચ્ચે પૃથ્વીરાજનો ઇતિહાસ ઢંકાયો છે. ચંદેલા પરમર્દિનને પૃથ્વીરાજે હરાવ્યો હતો. મહાન લડવૈયા તરીકે અને મહાન નૃપતિ તરીકે પૃથ્વીરાજની ખ્યાતિ ભારતભરમા ફેલાયલી હતી. કનોજના ગઢવાલવંશી જયચંદની પુત્રી સંયુક્તાનું રાજસૂય યજ્ઞમાંથી જ હરણ કરી જનાર પૃથ્વીરાજને કનોજ સાથે પણ વેર બંધાયું, એ વાત ઇતિહાસસિદ્ધ હોય કે ન હોય તોપણ તે સમયના રાજ્યોના પરસ્પર વિગ્રહ એકબીજાને નબળાં પાડી રહ્યા હતા એમાં જરા યે શકા નહિ. પૃથ્વીરાજની મોટામાં મોટી ભારતસેવા અને ખરી કીર્તિ તો મુસ્લિમો સામેના તેના વીરતાભર્યા આત્મવિલોપનમાં રહેલી છે. હવે અહીં આપણે એ મુસ્લિમ સ્પર્શ આગળ આવીએ છીએ કે જે સ્પર્શ ભારતને માટે કાયમનો સ્પર્શ બની ગયો.

ઘોરીવંશ

હેરાતની પૂર્વનો પહાડી પ્રદેશ તે ગૌર–ઘોર. હિંદુ બૌદ્ધ માર્ગમાંથી તાજા મુસ્લિમ બનેલા અફઘાનો ત્યાં વસતા. પોરાણું

ગઝની રાજ્ય નિર્બળ બની ગયું હતુ. બારમી સદીના મધ્યમાં અનાઉદ્દીન ઘોરીએ ગઝની શહેર લૂટયુ અને બાળ્યું. હિંદની લૂટથી સમૃદ્ધ બનેલુ ગઝની ત્યારે એશિયાનું એક સુપ્રસિદ્ધ શહેર ગણાતુ હતુ. પછી ગઝનીનો સુલતાન પંજાબમા આવીને રહ્યો. શાહબુદ્દીન ઘોરીએ પંજાબમા આવી તેની સાથે ઝઘડા ચાલુ રાખ્યા, સિંધ જીત્યું, પરંતુ ગુજરાત ઉપરની સવારીમા શાહબુદ્દીન ચાલુક્ય મૂળરાજ બીજા સામે હારી પાછો હઠયો. પરંતુ તેણે પંજાબનો કેટલોક ભાગ સર કર્યો એટલે દિલ્હી પડોશમા જ આવ્યું અને દિલ્હીના પૃથ્વીરાજે મુસ્લિમભયને પરખી શાહબુદ્દીન સામે જબર-જસ્ત વસારો કર્યો ઈ. સ. ૧૧૯૧મા તરાઈ અગર તનવારીના મેદાનમા આર્ય અને મુસ્લિમ સૈન્યો વચ્ચે ભયંકર અથડામણ થઈ અને હિંદુઓ પૃથ્વીરાજની સરદારી નીચે પૂર્ણ વિજય મેળવી શકયા. હિંદની બહારના હુમલા સામેનો હિંદુઓનો આ છેલ્લો વિજય હતો એમ કહીએ તો ચાલી શકે બદલો લેવા તલપી રહેલા શાહબુદ્દીને ફરી સૈન્ય ભેગું કર્યું અને પૃથ્વીરાજની સરદારી નીચે હિંદુઓએ ફરી મુસ્લિમોનો સામનો કર્યો. ભારતના બીજા રાજાઓ પણ પૃથ્વીરાજ સાથે સંયુક્ત મોરચામા સામેલ હતા ખૂનખાર યુદ્ધ પછી હિંદુઓ જીત્યા, છતા અનંગપાળ અને મહમદ ગઝની વચ્ચેના યુદ્ધનુ અહીં પુનરાવર્તન થયું. જીતના ઉત્સાહમા મુસ્લિમોની પાછળ પડેના હિંદુઓ અસ્તવ્યસ્ત બની યુદ્ધનુ એકત્ર તંત્ર ગુમાવી બેઠા અને શાહબુદ્દીને પોતાના સૈન્યને ભેગુ કરી અસ્તવ્યસ્ત બનેના હિંદુ સૈન્ય ઉપર ફરી હુમલો કર્યો પરાજિત સૈન્ય તરફથી જોરદાર હુમલો થતા હિંદુ સૈન્યની અવ્યવસ્થા વધી, વીરત્વપૂર્વક લડતો પૃથ્વીરાજ પકડાયો અને હિંદુવિજય પરાજયમા પલટાઈ ગયો પૃથ્વીરાજને ક્રૂરતાપૂર્વક શાહબુદ્દીને કતલ કર્યો, આગળ વધી તેણે દિલ્હી અને અજમેર જીત્યા ગઢવાલી જયચંદ્રને મારી કનોજ લીધુ. કલચુરી અને ચંદેલા પણ તેની સામે હારી ગયા, બિહારના પાલવંશી

અવશેષ સરખો રાજવી તથા બંગાળના સેન રાજા પણ મુસ્લિમ સેનાપતિ બખ્તિયાર ખીલજી સામે પરાજિત થયા અને આમ જોત જોતામાં તેરમી સદી શરૂ થાય એટલામાં ગુજરાત, માળવા, પૂર્વ બંગાળ અને રાજપૂતાના સિવાયનું આખું ઉત્તર હિંદ દિલ્હીમાં સ્થપાયેલી મુસ્લિમ સત્તાનો રાજ્યવિભાગ બની ગયું, ઈ. સ. ૧૨૦૬ માં શાહબુદ્દીન ગક્કર નામના પહાડી લોકોને હાથે માર્યો ગયો. પરંતુ તેના ત્રણે ભારતીય સૂબાઓએ ઘોરી રાજ્ય અમલને ફગાવી દઈ પોતપોતાના સ્વતંત્ર રાજ્ય સ્થાપ્યા. સિંધ અને મુલતાન નાસિરુદ્દીન કુબ્ચાને હાથ ગયું. કુતબુદ્દીને દિલ્હીમાં ગુલામવંશની સ્થાપના કરી દિલ્હીને મુસ્લીમ સત્તાનું જ માત્ર નહિ, પણ ભારતીય સત્તાનું એક મહાન કેન્દ્ર બનાવ્યું. બખ્તિયાર ખીલજીએ બંગાળામાં રાજ્ય સ્થાપ્યું. મુસ્લિમ વિજય સાથે શરૂઆતના વર્ષોમાં તો હિંદે ખાનાખરાબી, જુલ્મ અને વિનાશ જોયા. હજારો હિંદુઓની કતલ થઈ અને એથી વધારે ગુલામો બની મુસ્લિમ ધર્મને આશ્રયે જીવ્યા. ધર્મસ્થાનોનો ભયંકર વિનાશ થયો, જેમાં નાલન્દાના ભવ્ય પુસ્તકાલયને પણ આગ લગાડવામાં આવી. એ ઉજાડપ્રવૃત્તિમાં ભારતીય ઇતિહાસના અનેક સાધનો નષ્ટ થઈ ગયા. મંદિરોને સ્થાને મસ્જિદો બંધાવા લાગી. હિંદુઓ પરાજિત પ્રજા તરીકે અને મુસ્લિમ વિજયી તરીકેના દુઃખસુખ અનુભવી રહ્યા. આ સમયને એક માર્ગસ્તંભ તરીકે ગણી અહીં આપણે ભારતીય સંસ્કૃતિના રાજકીય વિભાગને અટકાવી દઈએ. આઠમી સદીમાં શરૂ થયેલા મુસ્લિમોના હુમલા અટકતા, વિકરાળતામાં વધતા જતા અગિયારમી સદીમાં મહમદ ગઝની દ્વારા અને બારમી સદીના અંતમાં શાહબુદ્દીન ઘોરી દ્વારા પાંચસો વર્ષે ભારતનો વિજય પ્રાપ્ત કરવામાં સફળ થયા. ભારતીય સંસ્કૃતિમાં આ પાંચસો યે વર્ષમાં કાંઈક એવું નિર્બળ તત્ત્વ પ્રવેશ પામી ચૂકયું હતું કે જેથી તેની યુદ્ધકીય અને રાજકીય વ્યૂહરચના નિષ્ફળ નિવડી. ભારતવાસીઓમાં વીરત્વ ઓછું ન હતું એ

તો તેમના વિરોધીઓ પણ માન્ય રાખે છે. છતાં ભારતીય સંસ્કૃતિનો યુદ્ધકીય પરાજય ભારતીય સંસ્કૃતિના ત્રણ મહાન રાજકીય દોષોને જરૂર આગળ કરે છે: (૧) સંગઠનમાં એક પ્રકારની ખામી (૨) સામુદાયિક આત્મશ્રદ્ધાનો અભાવ-જેને લઈને આર્યોના વિજયો પણ પરાજયમાં ફેરવાઈ ગયા, (૩) ચીવટાઈનો અભાવ.

આ ત્રણે અવગુણો આજ પણ આપણી રાજકીય પરિસ્થિતિને નિર્બળ બનાવી રહ્યા છે. મુસ્લિમોના સ્થાયીનિવાસ સાથે ભારતીય સંસ્કૃતિનું એક નવું પાન ઊઘડે છે, અને ભારતીય પ્રાચીન સંસ્કૃતિ ઉપર આછો પડદો ખેંચાય છે.

[૯]

ભારતમાં ઇસ્લામી રાજસત્તા

અફઘાન-તુર્ક રાજ્યો

આર્ય-ઇસ્લામી રાજકીય ઘર્ષણો

હવે ભારતવર્ષમાં નવું વાતાવરણ ઊભું થાય છે, જેમા હિંદુ-સંસ્કૃતિ અને મુસ્લિમસંસ્કૃતિ પ્રથમ ભયંકર અથડામણમા આવી, અને પરસ્પર વિજય મેળવવાના પ્રયત્નમા એક સંસ્કૃતિ ઉપર બીજી સંસ્કૃતિના વજ્રઘાવ થયા. અંતે રાજકીય ક્ષેત્રમા મુસ્લિમ વર્ચસ્વ ભારતભરમા વ્યાપક સ્વીકાર પામ્યું. અને હિંદુઓનું ઘણા મોટા પ્રમાણમાં મુસ્લિમ-ધર્માન્તર થયું. છતા ધીમે ધીમે હિંદુ અને ઇસ્લામ-એ બન્ને સંસ્કૃતિઓ ભારતમા જીવંત રહી, એકબીજા પ્રત્યે વધારે કોમળ, વધારે સ્થિતિસ્થાપક, વધારે સહિષ્ણુ અને વધારે સુમેળભરેલી બનતી ચાલી, જેમા સમન્વયના અનેક સ્વપ્ન ઘડાયાં અને ભિડાયાં. પ્રથમ તો એની રાજકીય પાર્શ્વભૂમિ વધારે સ્પષ્ટ બનતી ગઈ છે, જેનો ઇતિહાસ ઇશારે ઝડપી ઉલ્લેખ અહીં કરી લઈએ

સમકાલીન હર્ષ અને મહમદ

હર્ષ અને મહમદ પયગમ્બર લગભગ સમકાલીન. મહમદનો

જન્મ ઈ. સ. ૫૭૦મા અને હિજરી સંવત શરૂ થયો ઈ. સ. ૬૨૨માં-ઈ. સ ૬૩૨મા મહમદનું અવસાન. હર્ષનો જન્મકાળ નક્કી નથી, પરંતુ એ ગાદીએ આવ્યો ઈ સ. ૬૦૬મા અને ઈ સ. ૬૪૭માં તેનું અવસાન. ત્યાર પછી હિંદુઓનો-આર્યોનો રાજકીય પતન-યુગ શરૂ થયો એમ કહીએ તો ચાલી શકે. એ પતનયુગ પણ યશસ્વી ન હતો એમ નહિ. છતા મહમદ પયગમ્બરના મૃત્યુ પછી એંશી વર્ષ વીત્યા નહિ એટલામા મહમદ કાસમે ઈ. સ. ૭૧૨મા સિંધ જીત્યું. હિંદનો એ પ્રથમ મુસ્લિમવિજય હર્ષના અવસાન પછી પાસઠ વર્ષે આ વિજયી ઇસ્લામ પ્રસ્થાન ભારતમાં થયુ એ ઇતિહાસ-અભ્યાસીઓ યાદ રાખે.

રાજપૂત યુગ પછી

મુસ્લિમોનો વિજય ત્યાર પછી સિંધથી આગળ લંબાયો નહિ, છતા ભારતવિજયના તેના નાનામોટા પ્રયાસો ચાલુ હતા એમ ઇતિ-હાસ ઝાંખું ઝાંખું કહી જાય છે. હર્ષવર્ધન પછીના હિંદુયુગને કદી રાજપૂતયુગ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. એ યુગની ઝાંખી આપણે પ્રથમ કરી ગયા. એમાથી નીચેની બાબતો સ્પષ્ટ થતી ગઈ:

(૧) સિંધ — જેમા પશ્ચિમ પંજાબનો કેટલોક ભાગ આવી જતો હતો તેના ઉપર મુસ્લિમોનું વર્ચસ્વ સ્થાપન થયું અને ઠીક-ઠીક ચાલુ રહ્યું—જો કે સિંધ બહારના રાજપૂત રાજાઓએ મુસ્લિમ સીમાને આગળ વધવા ન દીધી. સિંધની ઇસ્લામી સત્તા પણ ઘણે અંશે નામની જ બની રહી.

(૨) મુસ્લિમ રાજસત્તાને અંગે, સિંધમા તથા પંજાબમા અને ઈરાનના ઇસ્લામવિજય અંગે, અફઘાનિસ્તાનની સરહદ દ્વારા હિંદુ અને બૌદ્ધધર્મના ઇસ્લામી પરિવર્તનને પોષતા પ્રબળ પ્રયોગો પણ થઈ ચૂકયા હતા—અને તે ઘણે અંશે સફળ પણ થતા હતા. સરહદના ગઝની તથા ગોર જેવા પ્રદેશોમાં ઇસ્લામી ટકરાતો અને અમીરાતો [illegible]

લગભગ અઢીસો વર્ષે સબક્તગીને કાબૂની હિંદુરાજા જયપાળ ઉપર પ્રહારો કર્યા અને સબક્તગીનના પુત્ર મહમદે મધ્ય હિંદ સુધી સત્તર સવારીઓ કરી આખા ઉત્તર હિંદુસ્તાનને હલાવી નાખ્યો. આ મુસ્લિમ વિજય હિંદુસંસ્કૃતિની સ્થિરતાને હલાવી નાખી શક્યો—જોકે મહમદ ગઝનીના વર્ચસ્વથી કાયમી મુસ્લિમ-રાજ્ય હિંદુસ્તાનમાં સ્થપાયું નહિ એ વાત સાચી. છતાં મુસ્લિમ સૈનિકો, સાહસિકો, ધર્મગુરુઓ અને વ્યાપારીઓની અવરજવર પ્રથમ કરતાં સારા પ્રમાણમાં વધી ગઈ હોય એ બહુ શક્ય છે હિંદુસ્તાન હવે મુસ્લિમો માટે છેક અજાણ્યો પ્રદેશ ન રહ્યો અલબરૂની સરખા સંસ્કૃતના પણ અભ્યાસીઓ મુસ્લિમોમાં હતા એ નોંધપાત્ર કહી શકાય હિંદુ-મુસ્લિમ સંપર્ક ઉપર એ સારો પ્રકાશ નાખે છે મહમદ ગઝનીના વિજયોની કાયમી અસર થઈ નહિ એમ કહેતી વખતે આપણે ભૂલવું ન જોઈએ કે તેની આકડતગી અસર ઇસ્લામ-સંસ્કૃતિને આગળ વધારવામાં અનુકૂળ નીવડી

(૩) ઈ. સ. ૧૦૨૫માં મહમદની છેલ્લી સોમનાથની સવારી. ત્યાર પછીના લગભગ દોઢસો ઉપરાંત વર્ષો વીત્યા પછી શિયાબુદ્દીન –શાહબુદ્દીન ઘોરીએ પંજાબના મુસ્લિમ રાજ્યનો અંત આણી, દિલ્હીમાં ઇસ્લામી સૂબો નીમ્યો એનો અર્થ એ થયો કે સિંધ પંજાબ અને કાબૂલ સુધી આગળ વધેલી મુસ્લિમસત્તા હવે હિંદુસ્તાનના બીજા વિભાગોમાં સ્થાપન થઈ ચૂકી તેરમી સદીની શરૂઆત થતાં ઈ.સ. ૧૨૦૬માં શાહબુદ્દીનના મૃત્યુ પછી તેના ગુલામમાંથી આગળ વધી સેનાપતિ થયેલા કુતુબુદ્દીન ઐબકે દિલ્હીમાં જે ઇસ્લામી રાજ્ય સ્થાપ્યું તે રાજવંશો બદલાવા છતાં સદીઓ સુધી ઇસ્લામમાં રહ્યું અને હિંદનો આખો ઇતિહાસ મોટે ભાગે દિલ્હીને જ કેન્દ્રસ્થાને રાખી દિલ્હીના સુલતાનોની આસપાસ રચાઈ ગયો. બીજા સરદાર બખ્તિયાર ખીલજીએ બિહાર–બંગાળ સુધી આગળ વધી બૌદ્ધધર્મના રહેલા અવશેષો મિટાવી દીધા. ઈ. સ. ૧૨૦૬ પછીના

યુગને આપણે હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસમા મુસ્લિમ યુગ તરીકે ઓળખાવી શકીએ એ સાલથી – તેરમી સદીથી રાજકીય સત્તાની તુલા ભારતીય ઇસ્લામી રાજ્યકર્તાઓ તરફ ઢળી અને સત્તાના પ્રભાવે કરી શકાતા ઇસ્લામીકરણના પ્રયોગો માટે ઇસ્લામને બહુ મોટી અને બહુ લાંબી તક મળી.

૧

ગુલામવંશ : ઈ. સ. ૧૨૦૬ થી ૧૨૯૦

ભારતીય મુસ્લિમયુગ

એ મુસ્લિમયુગનો પ્રારંભ કરનાર ગુલામ રાજ્યવંશના સ્થાપક કુતુબુદ્દીન ઐબકનો રાજવંશ લગભગ એકચાશી વર્ષ ચાલ્યો જેમા કુતુબુદ્દીન, અલ્તમશ, રઝિયા બેગમ, નસિરુદ્દીન અને બલ્બન સરખા પ્રસિદ્ધ સુલતાનો થઈ ગયા. જેમણે ઇસ્લામી સત્તાને ભારતમા કાયમી બનાવી દીધી. હિંદના શાહી તખ્ત ઉપર બિરાજનાર એકની એક જ સ્ત્રી રઝિયા સુલ્તાના. રઝિયાની ભવ્ય બાહોશી સામે તેના પ્રેમજીવનને તોળવાનો પ્રસંગ આવ્યો. પરિણામે એ યુગના બળોએ એ સ્ત્રી સુલતાનાને ગાદી ઉપરથી ખસેડી મૃત્યુમા હોમી દીધી. એના પિતા અલ્તમશે ગ્વાલિયર, રણથંભોર, ઉજ્જૈન અને બંગાળ સુધી વિજયો પ્રાપ્ત કરી દિલ્હીની ઇસ્લામી સલ્તનતની હાક વગાડી. બગદાદના ખલીફાએ પણ તેનો હિંદના સુલતાન તરીકે સ્વીકાર કર્યો.

ગુલામવંશનાં વળતાં પાણી

ચીન અને મધ્ય એશિયામા પોતાનો ડંકો વગાડનાર મહાન મોગલ ચંગીઝખાન – જે મુસ્લિમ ન હતો છતા જેને મુસ્લિમ ધારવાની ઘણા ભૂલ કરે છે – તેની ચઢાઈઓના ભણકારા તે વખતે હિંદુસ્તાને અનુભવ્યા. અલ્તમશના પુત્ર અને રઝિયાના ભાઈ નસિરુદ્દીને એક સાચા, સાત્વિક ઇસ્લામી તરીકે, બાદશાહત હોવા છતા પુસ્તકોની નકલો કરી તેની આવકમાથી સાદું જીવન ગુજારી,

પોતાની બેગમના હાથની જ રસોઈ જમી ઇસ્લામી સાધુત્વની આખા રાજ્ય ઉપર સારી છાપ પાડી. વિજેતા સુલતાનો સાથે આવા સાધુ સુલતાનોની હિંદમાં ઓછી અસર ન હતી. રજપૂતાના, માળવા અને બુંદેલખંડના હિંદુ રાજાઓ પોતાનું સ્વાતંત્ર્ય જાળવવા માટે વારંવાર પ્રયત્નો કર્યે જતા હતા અને નસિરુદ્દીનના દક્ષ પ્રધાન ગિયાસુદ્દીન બલ્બને તેમને દાબમાં રાખવા સફળ પ્રયાસો પણ કર્યા. નાસિરુદ્દીન પછી એ બાહોશ પ્રધાન બલ્બન ગાદી ઉપર આવ્યો અને તેણે લશ્કરી વ્યવસ્થા સુધારી. તેના એકવીશ વર્ષના રાજ્યકાળમાં દિલ્હીની સલ્તનતને બરાબર દૃઢ કરી. ટોળાબંધ ભારત ઉપર ચઢી આવતા મોગલોની સામે લડતા બલ્બનનો એક આશાસ્પદ પુત્ર માર્યો ગયો, જેને લઈને બલ્બનની તંદુરસ્તી ઉપર માઠી અસર થઈ. તેના મરણ પછી ગાદીવારસ ઠરાવેલા પૌત્ર ખુશરુને સ્થાને સરદારોએ બલ્બનના બીજા પૌત્ર કૈકુબાદને ગાદીએ બેસાડ્યો. પરંતુ તે નિર્બળ અને નાલાયક નીવડવાથી જોરદાર બનેલી અફઘાન ખીલજી સૈનિકોની ટુકડીએ તેને ગાદી ઉપરથી ઉઠાડી મૂક્યો અને ટુકડીના સરદાર જલાલુદ્દીન ખીલજીએ દિલ્હીની ગાદી લીધી. એક નોંધ કરવા સરખી છે: ભારતીય નિર્બળતાના માટે હિંદુઓના આંતરિક ઝઘડાઓને આગળ કરવામાં આવે છે. મુસ્લિમો પણ અંદર અંદર ઓછું ઝઘડ્યા નથી.

કાયમી ઇસ્લામીસત્તાનાં નોંધપાત્ર પરિણામ

આમ તેરમી સદીની શરૂઆતના એંશી વર્ષમાં—

(૧) હિંદમાં મુસ્લિમ રાજસત્તા થઈ અને વિસ્તાર પામી.

(૨) કુતુબુદ્દીન, અલ્તમશ અને બલ્બન સરખા સૈન્ય અને રાજ્યકારમાં કુશળ સુલતાનો દિલ્હીની ગાદી ઉપર આવ્યા. ઉપરાંત હિંદભરની એકની એક રાજ્યકર્તા સુલતાના રઝિયા આ યુગમાં થઈ ગઈ. પછી કોઈ સ્ત્રી ગાદીનશીન બની નથી.

(૩) નસિરુદ્દીન સરખા સાત્ત્વિક ઇસ્લામી સુલતાનના રાજ્યમાં ફારસી

સાહિત્ય અને સાહિત્યકારોને સારું ઉત્તેજન મળ્યું.

(૪) આજ કુતુબમિનારને નામે ઓળખાતો સુપ્રસિદ્ધ સ્થાપત્યનમૂનો ચૌહાણ વિશળદેવે બાંધ્યો, કે ગુલામવંશી સુલ્તાન કુતુબુદ્દીને બાંધ્યો અને અલ્તમશે પૂરો કર્યો એ સંબંધમાં અભ્યાસીઓમાં મતભેદ છે. મતભેદનું જે નિરાકરણ આવે તે ખરું. પરંતુ હિંદુસ્થાપત્યનું મુસ્લિમ રૂપાંતર કરવાની ક્રિયા પહેલા જ મુસ્લિમ રાજ્યમાં શરૂ થઈ ગઈ. હિંદુ મંદિરમાંથી મસ્જિદ પણ એણે જ બાંધી.

(૫) હિંદુરાજ્યો સામાં થયા કરતાં હતાં; પરંતુ તે મુસ્લિમ સત્તાને દૂર કરી શક્યાં નહિ; એટલું જ નહિ, પરંતુ તેઓ પોતે જ સત્તા અને સીમામાં સંકુચિત બનતાં ગયાં.

(૬) દિલ્હી અને કનોજમાં કેન્દ્રિત થયેલાં રાજપૂત કુટુંબો હિમાલયના પહાડી પ્રદેશમાં અગર રાજસ્થાનના રણમાં આવી આશ્રય શોધતાં બની ગયાં.

૨

ખીલજી વંશ : ઈ. સ. ૧૨૯૦ થી ૧૩૨૦

ખીલજી વંશમા રાજસત્તા ટકી તો માત્ર ત્રીસ જ વર્ષ. વૃદ્ધ જલાલુદ્દીન ગાદીએ આવ્યો ત્યારે તે સીત્તેર વર્ષનો હતો; એટલે એનો બાહોશ ભત્રીજો અલાઉદ્દીન રાજકાજ અને યુદ્ધનું સંચાલન કરતો હતો. એ સમયે પણ મોગલોનાં ટોળાં હિંદ પર આવ્યા કરતાં હતા; પરંતુ અલાઉદ્દીને તેમને પાછા કાઢ્યાં અને જે મોગલોએ ઇસ્લામનો સ્વીકાર કર્યો તેમને હિંદમાં રહેવા દીધા. આમ હિંદુઓ સાથે મોગલોનું પણ ઇસ્લામીકરણ હિંદભૂમિ ઉપર થવા લાગ્યું. જલાલુદ્દીનના સૌમ્ય સ્વભાવે કાલીના ઉપાસક મનાતા એક હજાર ઠગને બંગાળમાં જીવતદાન આપ્યું. ઠગ અને કાલી ઉપાસનાનો આ જનો ઉલ્લેખ.

ઇસ્લામનો પ્રથમ દક્ષિણ પ્રવેશ

મહમદ ગઝની અને મહમદ ઘોરી એ બન્ને ઐતિહાસિક યોદ્ધાઓ ઇસ્લામને ગુજરાતથી આગળ લઈ જઈ શક્યા ન હતા. અત્યાર સુધી વિંધ્ય પર્વત નીચેનો આખો દક્ષિણ પ્રદેશ મુસ્લિમ આક્રમણથી મુક્ત રહ્યો હતો, જો કે દક્ષિણના રાષ્ટ્રકૂટોને હિંદ બહારના મુસ્લિમો સાથે સારો સબંધ હતો. રાષ્ટ્રકૂટોના સૈન્યમાં મુસ્લિમોની ટુકડીઓ પણ હતી. એ હકીકત નોંધ માગે ખરી. યુદ્ધ-વીર અલાઉદ્દીને દક્ષિણમા ઊતરી ઠેઠ દેવગિરિના યાદવવંશી રાજાને હરાવી અઢળક દ્રવ્ય મેળવ્યું. દક્ષિણમાં સૌથી પ્રથમ વિજયી મુસ્લિમ સૈન્ય લઈ જનાર યશસ્વી ભત્રીજા અલ્લાઉદ્દીનનો દિલ્હી પાછા ફરતાં સત્કાર કરવાને તેના કાકા સુલતાન જલાલુદ્દીને સમારંભ ગોઠવ્યો. પરંતુ તેમા સંકેત મુજબ ભત્રીજાએ કાકાનું ખૂન કરાવ્યું, પછી કાકાના બન્ને પુત્રોની કતલ કરાવી અને અલાઉદ્દીન ખીલજી ઈ. સ. ૧૨૯૬મા ગાદીએ બેઠો.

ગુજરાતના હિંદુસ્વાતંત્ર્યનો અંત

ઉત્તર હિંદમાં હજી ગુજરાતનું હિંદુ-રાજપૂત રાજ્ય પોતાનું સ્વાતંત્ર્ય જાળવી શક્યું હતું. ઇસ્લામી સૈન્યોનો ગુજરાતીઓએ કેટલીક વાર પરાજય પણ કર્યો હતો. એ ગુર્જરસ્વાતંત્ર્યનો ઈ. સ. ૧૨૯૭મા અલાઉદ્દીને અંત આણ્યો. ગુજરાતના વાઘેલા વંશનો કરણ લોલુપ હતો અને તે કારણે તેની અને તેના પ્રધાનની વચ્ચે અણબનાવ થયો. કહેવાય છે કે એ પ્રધાનની સલાહ અને સહાય મળતાં અલાઉદ્દીને અલફખાનની સરદારી નીચે મોટું સૈન્ય મોકલ્યું, જેણે કરણને હરાવી ગુજરાતમા મુસ્લિમસત્તા સ્થાપન કરી. ખંભાતનુ સુપ્રસિદ્ધ બંદર પણ હવે ઇસ્લામી બંદર બની ગયું.

મેવાડ સામે ઇસ્લામી પ્રચારો

પોતાને દ્વિતીય સિકંદર ગણાવતા અલાઉદ્દીને હવે મેવાડ તરફ નજર કરી. મેવાડના રાણા ભીમસિંહની પત્ની પદ્મિનીનું સૌન્દર્ય

અલાઉદ્દીનના મેવાડયુદ્ધમા કારણરૂપ હતુ એમ કહેવાય છે પરંતુ એવા કારણો હોય તો ય ગૌણ ગણાય. અલાઉદ્દીને ચિતોડને ઘેરો ઘાલ્યો ઈ સ. ૧૩૦૩મા રાણો ભીમસિંહ કેદ પકડાયો અને અલાઉદ્દીને રાણી પદ્મિનીની બદનામા માગણી કરી પદ્મિની પોતાના ચુનંદા સૈનિકોને લઈ, તેમને સ્ત્રીવેશ પહેરાવી અલાઉદ્દીનની છાવણીમા ગઈ સ્ત્રીવેશધારી રજપૂત સૈનિકોએ મુસ્લિમ છાવણીમા ભારે કતલ ચલાવી અને તેનો લાભ લઈ ભીમસિંહ અને પદ્મિની છાવણીમાથી ચિતોડ પાછા ચાલ્યા ગયા ઉત્તરમાથી મોગલો એ અરસામા ચઢી આવ્યા, એટલે અલાઉદ્દીનને પાછા દિલ્હી જવુ પડયુ મોગલોને હરાવી તેણે બીજે જ વર્ષે ફરી ચિતોડગઢને ઘેર્યો રાજપૂતો ટકી શકયા નહિ એટલે રાણી પદ્મિની સાથે રજપૂત સ્ત્રીઓએ જોહર કરી અગ્નિમા પોતાના દેહ હોમ્યા અને રજપૂતોએ કેસરિયા કરી મુસ્લિમો સામે લડતા પ્રાણ ત્યાગ કર્યો

દક્ષિણ વિજય

મુસ્લિમ સૈન્યે ગુજરાત જીતતા ખભાતમાથી એક હિંદુ ગુલામ પકડયો, જેને મુસ્લિમ બનાવી મલેક કાફુરનુ નામ આપ્યુ આ મલેક કાફુર અલાઉદ્દીનનો ઘણો માનીતો થઈ પડયો અને તેને સેનાપતિપદ પણ મળ્યુ આ મલેક કાફુરે અલાઉદ્દીન તરફે મોટા મોટા યુદ્ધ કરી દેવગિરિ તેલંગણ દ્વારસમુદ્ર અને ઠેઠ રામેશ્વર સુધી વિજય પ્રાપ્ત કર્યો અને રામેશ્વરમા મુસ્લિમ વિજયના સ્મારક તરીકે એક મસ્જિદ પણ બધાવી આમ આખા હિંદને તેના દક્ષિણ છેડા સુધી જીતનાર મુસ્લિમ સુલતાનોમા અલાઉદ્દીન એકલો જ હતો એના જ્વલત યુદ્ધવિજયો અને સુઘડ, સુવ્યવસ્થિત રાજ્ય દોબસ્ત હોવા છતા તેના પાછલા કાળમા રજપૂતોએ ચિતોડ પાછુ જીતી લીધુ અને દક્ષિણમા હિંદુ રાજાઓએ પોતપોતાના રાજ્યો પાછા હાથ કરી લીધા અલાઉદ્દીનના સમયમા હિંદુઓના મોટા પ્રમાણમા ધર્માન્તર થયા અને મુસ્લિમોની પ્રબળ સૈન્યશક્તિનો પરિચય

હિંદભરમાં થઈ ચૂકયો. અલાઉદ્દીન હિંદુસ્તાનના અત્યંત કુશળ સુલતાનોમા મૂકી શકાય. સૈન્યનું બંધારણ, જાસૂસી જાળ, કિલ્લાઓનાં સમારકામ અને અત્યંત કડક શાસન માટે પ્રખ્યાત થયેલા અલાઉદ્દીનના સમયમા ફારસી સાહિત્ય અને હિંદુ સંગીતને ભારે ઉત્તેજન મળ્યું હતું એમ સુપ્રસિદ્ધ સાહિત્યકાર અને સંગીતકાર અમીર ખુશરૂની દરબારી હાજરી આપણને પુરાવો આપી જાય છે. હસન દહેલવી પણ બીજો સાહિત્યકાર આ સમયમા થયો. ઓગણીસ વર્ષનું રાજ્ય કરી અલાઉદ્દીન ખીલજી મૃત્યુ પામ્યો. હિંદુમાથી પલટાયેલા કાફુરનુ સ્થાન ઇસ્લામી સંસ્કૃતિના એક સ્વરૂપને વ્યકત કરે છે એ યાદ રાખવુ રહ્યું.

ખીલજી વંશનો અંત

અલાઉદ્દીનના મૃત્યુ પછી મલેક કાફુરે અલાઉદ્દીનના પુત્રોની આંખો ફોડી ગાદીએ બેસવા પ્રયત્ન કર્યો. સરદારોએ કાફુરનું ખૂન કર્યું અને અલાઉદ્દીનનો ત્રીજો પુત્ર મુબારક ગાદીએ આવ્યો. મુબારક પણ ક્રૂર અને ખૂની નીકળ્યો. એના પાંચ વર્ષના રાજઅમલમા ખુશરૂ નામના હિંદુ જ્ઞાતિમાથી મુસ્લિમ બનેલા મુબારકના પ્રીતિપાત્ર સરદારે દક્ષિણમા મલબાર સુધી સવારીઓ કરી ભારે લૂટ મેળવી. વ્યસની અને ક્રૂર મુબારકને ખુશરૂએ જ મારી નાખ્યો અને તેની ગાદી પચાવી પાડી. ખુશરૂ મનખો હલકી હિંદુ જ્ઞાતિમાથી વટલેલો સરદાર સુલતાન બની રાજ્ય કરે એ ઇસ્લામી આલમને ગમ્યું નહિ. ખીલજી કુટુંબમા કોઈ બહાદુર કે બાદશાહ પુરુષ દેખાયો નહિ, એટલે પંજાબમા સુબેદારી કરતા તુઘલખ વંશના ગ્યાસુદ્દીને દિલ્હી આવી ખુશરૂને માર્યો અને દિલ્હીના તખ્ત ઉપર તે પોતે બેઠો. આમ ત્રીસ વર્ષમા તો ખીલજી વંશનો અંત આવ્યો—જો ખીલજી વંશના અલાઉદ્દીને હિંદભરમા ઇસ્લામી સત્તાને અજોડ વિજયોનો યશ અપાવ્યો !

ખીલજી વંશમાં મુસ્લિમસત્તાનુ વિરાટ મોજું ઠેઠ રામેશ્વર

સુધી ઊછળી રહ્યું; ત્યાં દક્ષિણનાં ઘણાં હિંદુરાજ્યોએ પોતાની સત્તા પાછી હાથ કરી લીધી અને મુસ્લિમ અસર ભૂંસી નાખવા મથન કર્યું.

૩

તુઘલખ વંશ ઈ. સ. ૧૩૨૦ થી ૧૪૧૩

તુઘલખવંશી સુલતાનો

તુઘલખ વંશ લગભગ એક સૈકા સુધી ચાલ્યો – ખરેખર ત્રાણું વર્ષ સુધી. ગ્યાસુદ્દીનના ચાર વર્ષના રાજ્યઅમલમાં તેણે ઉત્તર હિંદને ચાળે પાડયું અને દક્ષિણ, તેલંગણ તથા બેદર પ્રાન્તો પણ જીતી લીધા. આમ ખીલજી વંશથી શરૂ થયેલું દક્ષિણનું આક્રમણ તુઘલખ વંશમાં ચાલુ રહ્યું. ગ્યાસુદ્દીને ખેતીને ઉત્તેજન આપ્યું, કરઉઘરાતમાં પેસી ગયલી લાંચરુશ્વત દૂર કરી અને આજ આપણને નવાઈ પમાડે એવી ટપાલવ્યવસ્થા પણ ઉપજાવી. એક દિવસમાં બસો ગાઉ જેટલે દૂર કાગળ પહોંચી શકે એવી એ ખેપિયાની વ્યવસ્થા ધ્યાનપાત્ર ગણાય. ગ્યાસુદ્દીન પછી છવ્વીસ વર્ષ સુધી દિલ્હીની ગાદી ઉપર રહેલ જૂના મહમદ એક વિલક્ષણ પુરુષ હતો અને એની વિલક્ષણતાને અંગે એને ઇતિહાસમાં ગાંડા તરીકે ઓળખાવવાનો પ્રયત્ન થયો છે. છતાં એ ભૂલવું ન જોઈએ કે એને પ્રજાનું કલ્યાણ સાધવાની તીવ્ર ઇચ્છા હતી. તે જાતે સારો વિદ્વાન હતો અને ફારસી સાહિત્યનો મહાન પોષક હતો. દક્ષિણ હિંદુસ્તાન ઉપર વર્ચસ્વ સ્થાપના માટે દિલ્હીને બદલે દેવગિરિ—દૌલતાબાદમાં રાજધાની સ્થાપવાના તેના પ્રયત્નો અસફળ થયા—જોકે બે રાજધાનીઓ રાખવાની પ્રથા જૂના અને નવા યુગમાં ન હતી એમ કહેવાય નહિ. તેણે ચામડાના સિક્કા ચલાવ્યા! એમાં તે ઇતિહાસકારોને હાથે વગોવાયો છે; છતાં ચામડાના સિક્કા આજના કાગળના સિક્કા કરતાં વધારે મજબૂત હતા એમાં શક નહિ! પોતાના એક દાંત

ઉપર તેણે મસ્જિદ બંધાવી! બુદ્ધ ભગવાનના દાંત કે દેહઅવશેષ ઉપર ચૈત્યો રચાયા છે એનો વિચાર કરતાં મહમદની આ મસ્જિદ ખાસ દ્વેષભાવનું સૂચન કરતી હોય એમ લાગતું નથી. એ બાદશાહ જાતે બહાદુર હતો અને બંગાળ, ગુજરાત, સિંધ અને દક્ષિણ જેવા દૂર દૂર રહેલા પ્રાંતોમાં ઉઠેલાં બંડ મહમદે શમાવી દીધાં. ઇબ્ન-બતૂતા નામનો મૂર મુસાફર ઈ. સ. ૧૩૩૪માં હિંદ આવ્યો હતો — મહમદના સમયમાં. તોપણ, આ મહમદના સ્વભાવમાં એક પ્રકારનું ધૂનીપણું હતું કે જેને લઈને તેના કાર્યોમાં ઇતિહાસકારો ઘેલછા જોવા પ્રેરાયા. હિમાલયને માર્ગે મહમદે ચીન જીતવા માટે એક લાખ ઘોડેસવારનું લશ્કર મોકલ્યું પરંતુ અમલ બનવામાં તેનું સૈન્ય નાશ પામ્યું. મુશ્કેલીઓના પ્રમાણનો વિચાર કર્યા વગર થયેલાં કાર્યો સફળ ન થાય; અને ચીનવિજયની યોજના એવી જ હોવી જોઈએ. છતાં હિંદ બહાર વિજય મેળવવાની તમન્ના રાખનાર બહુ થોડા ભારતીય રાજવીઓમાં મહમદનું નામ ગણાવું જોઈએ. સિંધનું બંડ શમાવતાં તેને તાવ આવ્યો તેમાંથી એ મૃત્યુ પામ્યો અને તેના મૃત્યુ પછી તેનો ભત્રીજો ફિરોજશાહ તઘલખ આડત્રીસ વર્ષ સુધીનું લગભગ રાજ્ય કરી શક્યો. આ શાણા અને શાંત રાજવીએ યુદ્ધવિજયોની ઘેલછા પોષવાને બદલે કેટલાંક નગરો બાંધ્યાં—જેમાંનું જૌનપુર આજ પણ એક જાણીતું શહેર છે. શાળાઓ, મસ્જિદો, મહેલો, દવાખાનાં, હમામખાનાં, તળાવો, નહેરો અને પુલ બાંધી ફિરોજશાહે પ્રજાનું કલ્યાણ અને આબાદી વધાર્યાં. પ્રજાએ એના યુગમાં કાંઈ શાંતિ અનુભવી. એના પછી ૭ વર્ષમાં ત્રણ બાદશાહો ગાદી ઉપર આવ્યા, જેમના ટૂંકા રાજ્યઅમલમાં તુઘલખ વંશની પ્રતિષ્ઠામાં ભારે ખોટ આવી. તુઘલખ વંશના છેલ્લા રાજવી મહમૂદ-શાહના ઓગણીસ વર્ષના અમલ દરમિયાન દિલ્હીની સલ્તનત ઉપર એક મોટો ફટકો પડ્યો. એશિયા ખંડના મહાન વિજેતા ચંગીઝખાન સરખો બીજો પણ મુસ્લિમ વિજેતા તૈમુર એશિયા ખંડને

હલાવી યુરોપ ખંડના દરવાજા ઠોકી ગયો હતો એ તૈમુરે વર
કટાઈ હિંદ ઉપર ચઢાઈ કરી ઈ સ ૧૩૯૮-૯૯મા અને દિલ્હી
ભારે લૂંટ અને કતલ ચલાવી તૈમુરના ગયા પછી મહમદશાહે આ
ફરી પોતાનુ રાજ્ય સભાળ્યુ ખરુ પણ તૈમુરે જે ફટકા દિલ્હી
માર્યા એ ફટકાથી તુઘલખ વંશ ખખડી ગયા અને મહમદશાહ
મૃત્યુ પછી થોડી અવ્યવસ્થાને અંતે પંજાબના સૈયદવંશી ખીઝ
ખાને દિલ્હીની ગાદી હાથ કરી લીધી

મહત્ત્વના પ્રાન્તીય બનાવ

તુઘલખ વંશમા કેટલાક મહત્ત્વના બનાવો બન્યા દક્ષિણમા હસન ગંગુએ ગુલબર્ગામા બ્રાહ્મણી રાજ્યની સ્થાપના ઈ સ ૧૩૪૭ કરી અને ગુજરાતમા મુઝફ્ફર શાહે સ્વતંત્ર ગુજરાતી ઇસ્લામી સલ્તનત સ્થાપી ઈ સ ૧૩૯૬મા વળી ૧૩૪૬ મા શાહમીર્ઝાએ કાશ્મીરમા ઇસ્લામી રાજ્ય સ્થાપ્યુ, અને ૧૦૯૪મા શર્કીવંશે જૌનપુરમા રાજ્ય સ્થાપ્યુ આ સ્વતંત્ર રાજ્યોનો મધ્યકાળના ઇસ્લામી રાજ્યોમા નોંધપાત્ર ફાળો છે એ સલ્તનતોની આબાદી સમય જતા એટલી વધી ગઈ હતી કે તેઓ દિલ્હીની સલ્તનતની હરીફાઈ કરી શકતી હતી ગંગુ નામના બ્રાહ્મણને ઘેર નોકરી કરતા બ્રાહ્મણી વંશના સ્થાપક માટે ચાલતી કથા કેટલે અંશે દંતકથા હશે એ તો હજી નક્કી થયુ નથી છતા એ યુગના જીવનને પડછે પણ હિંદુ મુસલમાન સંબંધો રૂડા બનતા હતા એનુ સૂચન એ કથામા રહેલુ દેખાય છે 'બ્રાહ્મણી'વંશને 'બહમની'વંશ તરીકે ઓળખાવી એના સ્થાપકને ઈરાનના એક પ્રાન્ત જોડે સાંકળી દેવાનો પ્રયત્ન થયો છે ખરો

ગુજરાતી મુઝફ્ફર તો ઇસ્લામી ધર્મમા ગયેલા એક હિંદુ જાટ -રજપૂત-નો વંશજ હતો એમા ઇતિહાસ એકમત છે મલેક કાફૂર ખુશરૂ હસનગંગુ બ્રાહ્મણી અને મુઝફ્ફરશાહનો ઇસ્લામી મઝહબ ભારતીય હિંદુ ધર્મના પરિચય અને ઉછેરમા થઈને વિકસ્યો

હતો એ અને એવી બીજી ઘણી હકીકત ભારતીય સંસ્કૃતિના ઇસ્લામ સંપર્કની અસર સમજવા માટે ઊંડો અભ્યાસ માગે છે જૈનપુરનો શર્કી ઇબ્રાહીમ શાહ અને કાશ્મીરનો ઝેન ઉલ્ અબીદીન વિદ્વત્તાના પોષક હતા અને હિંદુધર્મ પ્રત્યે સદ્ભાવ સેવતા હતા ઈ સ. ૧૪૦૧મા માળવામા પણ સ્વતંત્ર ઇસ્લામી રાજ્ય સ્થપાયુ

૪-૫

સૈયદવંશ અને લોદીવંશ

સૈકા ઉપર ચાલેલા બે ઇસ્લામી રાજવંશો

ખીજરખાએ સ્થાપેલો સૈયદ વંશ માત્ર સાડત્રીશ વર્ષ ચાલ્યા પરંતુ તેના પછીના અનેક રાજાઓ તદ્દન નિર્બળ નીવડ્યા અને ઈ સ ૧૪૫૧મા અલાઉદ્દીન સૈયદ નામના ધાર્મિકવૃત્તિવાળા સૈયદ રાજવીને ખેડૂતની જિંદગીમા ધકેલી નાખી બહલોલ લોદી નામના પઠાણે લોદી વંશની સ્થાપના કરી એ વંશ લગભગ પચોતેર વર્ષ ચાલ્યો આગ્રા શહેર બહલોલ લોદીએ નવેસર વસાવ્યુ એણે દિલ્હીની નિર્બળ બનતી સત્તા ફરી જમાવી અને પૂર્વમા બિહાર સુધી અને ઉત્તરમા હિમાલય સુધી પોતાની રાજ્યસીમા વધારી એનો પુત્ર સિકંદર લોદી પણ એના સરખો બાહોશ રાજ્યકર્તા હતો પરંતુ એનામા ઇસ્લામનુ ધર્મઝનૂન ઘણુ વધારે હતુ હિંદુઓના ઘણા મંદિરો તેણે તોડ્યા એવી નોંધ થયેલી છે સિકંદરના પુત્ર ઇબ્રાહીમ દિલ્હીને સાચવી શક્યો નહિ ચિતોરના મહત્ત્વાકાંક્ષી રાણા સંગથી તે હારી ગયો વળી તેની આપખુદીથી તેના સરદારો નારાજ થયા અને અંતે પંજાબના સૂબા દૌલતખાને સુપ્રસિદ્ધ મોગલવંશના સ્થાપક બાબરને બોલાવી લોદીવંશનો અંત આણ્યો ઈ સ ૧૫૨૦ ની આસાન માર્ગમહત્ત્વ તરીકે નોંધવા મ ખી છે

ઈ સ ૧૨૦૬મા સ્થપાયેલી દિલ્હીની અફઘાન—તુર્ક સલ્તનત પાછી ૧૫૨૬મા એક પરદેશીને હાથ જઈ પડી—પછી ભલે એ

રહેતો હતો ખરો; છતાં એમાંથી ઊભી થતી સગપણ અંગેની વહીવટી અને સામાજિક સરળતા પણ એક ઉદ્દેશ બની રહેતી હતી. હિંદુ જમીનદારોને પણ પોતાના ભણી ખેંચવાનો પ્રયત્ન સફળ થતો. મોટામાં મોટો લાભ તો એ થયો કે મુસ્લિમો હિંદમાં વસ્યા, વધ્યા અને હિંદને પોતાનો દેશ માન્યો. એથી દેશની સંપત્તિ દેશમાં જ રહી; હિંદુ-મુસ્લિમ સંબંધોમાંથી વેર અને વિરોધ ઘટતા ચાલ્યા, એકમીજાને નિભાવવાની ઉદારતા કેળવાતી ગઈ અને બન્ને હિંદુ-મુસ્લિમ સંસ્કૃતિ સહજીવન જીવી શકે એવી શક્યતા ઊભી થઈ. આમ હિંદુ-ઇસ્લામ ઘર્ષણ ઘટતા લાગ્યાં અને સર્વ સ્થળે સર્વત્ર સત્તા ન હોવા છતાં દિલ્હીની સલ્તનતનું અને ઇસ્લામનું વર્ચસ્વ સ્થાપન થઈ ચૂક્યું આ યુગમાં.

[૧૦]

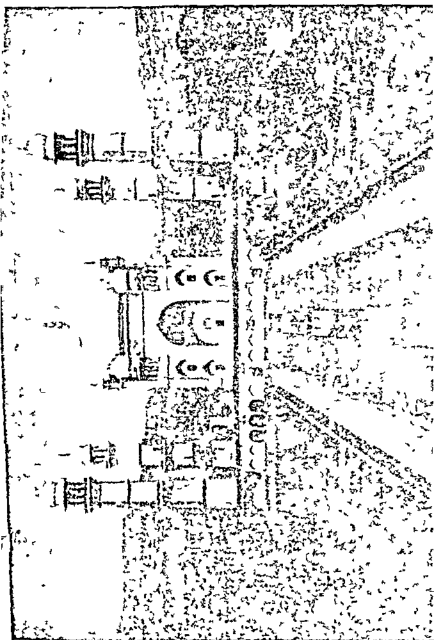
મોગલાઈ સત્તા – ૧૫૨૬ થી ૧૭૬૧–૧૮૫૭

ઉજ્જવળ ઇસ્લામી રાજસત્તા

હવે આપણે એવા ઇસ્લામી રાજ તરફ દૃષ્ટિ કરીએ છીએ કે જે રાજ્યપદે દુનિયાભરમાં હિંદુસ્તાનનું નામ અનેક રીતે ઉજ્જવળ બનાવ્યું. આજની દૃષ્ટિએ એના એ રાજઅમલ સંપૂર્ણ હતો એમ તો ન જ કહેવાય — અને એ દૃષ્ટિએ તો આપણી વીસમી સદીના અર્ધા ગાળા સુધી પણ કયો રાજઅમલ દુનિયામાં દાદ વગરનો રહ્યો છે? — છતાં જે રાજઅમલની આપણે વાત કરીએ છીએ એ રાજઅમલ હિંદુસ્તાનની સંસ્કૃતિ અને આબાદી અંગે ઉચ્ચ કક્ષાનો ગણી શકાય. એ રાજઅમલ તે હિંદુસ્તાનનો મોગલાઈ રાજઅમલ

બાબર

હિંદમાં મોગલવંશનો આદ્યસ્થાપક તે ઝહીરુદ્દીન મહમદ બાબર. એનામાં મોગલોનું અને તુર્કોનું લોહી સંમિશ્રિત થયું હતું. પિતા તરફથી એ મહાન વિજેતા તુર્ક તૈમુરનો વંશજ, અને માતાની

ગાજુએથી એવા જ મહાન વિજેતા મોગલ ચંગીઝખાનનો વંશજ. હિંદુસ્તાનમાં એણે સ્થાપેલો આખો વંશ મોગલવંશ તરીકે ઓળખાયો. બાબરના દાદા અબુ મીર્ઝા સૈયદને મધ્ય એશિયાનું મહારાજ્ય તૈમુરના વારસ તરીકે મળ્યું હતું. એના ચોથા પુત્ર ઉમર શેખ મીર્ઝાનો બાબર પુત્ર એનો જન્મ ઈ. સ. ૧૪૮૩ માં. બાબરના પિતાના ભાગમાં ફરગનની ઉત્તરની ફરગાન નામનો સુંદર અને રસાળ પ્રદેશ આવ્યો હતો. બાબર અગિયાર વર્ષનો થયો ત્યારે એનો પિતા પર્વત ઉપરથી અકસ્માત નીચે પડી મરણ પામ્યો. કાચી વયમાં રાજકારભાર તેને માથે આવી પડ્યો. બાબરના સ્વભાવમાં મોજ, સાહસ અને વીરત્વ ત્રણે ભેગા થયા હતા. નાની ઉંમરથી જ એણે આસપાસના પ્રદેશો જીતવા અને ખોવા માંડ્યા. એનું નવલકથામાં પણ અતિશયોક્તિ લાગે એવું દુઃખ અને સાહસભર્યું જીવન વિતાવી બાબર અંતે કાબૂલમાં સ્થિર થયો. કાબૂલ એટલે હિંદુસ્તાનની પડોશનો પ્રદેશ. હિંદુસ્તાન ઉપર તેણે નજર પણ રાખી અને ત્રણચાર વાર હિંદ ઉપર નાની નાની ચઢાઈઓ કરી તે પાછો પણ ચાલ્યો ગયો. દિલ્હીના લોદીવંશમાં અકુશળ ઇબ્રાહીમ આવ્યો અને બાબરને હિંદમાં સ્થિર સત્તા પ્રાપ્ત કરવાનો યોગ મળી ગયો. ઇબ્રાહીમે પોતાના વર્તનથી પોતાને સર્વ અપ્રિય બનાવી દીધો હતો. રાજ્યમાં અંધાધૂંધી ફેલાઈ ગઈ હતી. પ્રજા અસંતુષ્ટ હતી. ઇબ્રાહીમના કાકા અલાઉદ્દીને તથા પંજાબના સૂબા દોલતખાન લોદીએ ઇબ્રાહીમને ગાદી ઉપરથી ખસેડી મૂકવા બાબરની મદદ માગી. એ ત્રણે લોદી વંશજોના સ્વાર્થની ખેંચતાણમાં બાબર ફાવી ગયો અને તેણે પાણીપતના મેદાન ઉપર કુશળતાપૂર્વક યુદ્ધ કરી ઇબ્રાહીમને હરાવી રણમાં માર્યો અને દિલ્હીની ગાદી તેણે પ્રાપ્ત કરી. હવે તેને હિંદમાં જ રહેવું હતું. હિંદી મુસલમાનોને પરદેશીઓનો કાયમી નિવાસ ન જ ગમે. અફઘાન સરદારોએ પરદેશી બાબર સામે બંડ ઉઠાવ્યાં તે શમાવતાં બરોબર મેવાડના પરાક્રમી મહારાણા સંગે બાબર સામે

કાન્હવાના રણમેદાનમાં યુદ્ધ કર્યું, જેમાં બાબરે અનેક મુશ્કેલીઓ વચ્ચે તેને હરાવ્યો. આમ કેટલી યે વિપત્તિઓનો સામનો કરી તેણે ચાર વર્ષમાં મોગલાઈ રાજ્યના પાયા સ્થિર બનાવ્યા અને એટલામાં પોતાના માનીતા પુત્ર હુમાયુનની માંદગી પ્રભુની વિશિષ્ટ પ્રાર્થના કરી પોતાને માથે વહોરી લઈ તે ઈ. સ ૧૫૩૦માં મૃત્યુ પામ્યો. આ અડગ ધૈર્યવાન, કુશળ સેનાપતિ અને ઉદારદિલ રાજવીએ સ્થાપેલું મોગલાઈ રાજ્ય સતત ત્રણસોએકત્રીસ વર્ષ સુધી ચાલ્યું – જો કે વચમાં હુમાયુના રાજ્યઅમલના પંદરેક વર્ષ અને ઔરંગઝેબ પછીના સવાસો વર્ષ મોગલાઈ માટે એટલા વર્ષો ગણી શકાય છતાં નામની પણ પ્રતિષ્ઠિત મોગલાઈ આમ સવાત્રણસો વર્ષ ઉપરાંત ચાલી.

અફઘાનવંશ સૂરવંશ – છઠ્ઠો

બાબરના પુત્ર હુમાયુને પણ ચારે બાજુ ગુજરાત અને માળવ સુધી વિજયો પ્રાપ્ત કર્યાં પરંતુ શેરશાહ સૂર નામના એક અફઘાન સરદારે ઈ સ. ૧૫૪૦–૪૧ ના અરસામાં હુમાયુન પાસેથી દિલ્હીની ગાદી પડાવી લીધી. સૂરવંશની કારકિર્દી પંદરેક વર્ષ ચાલી જેમાં માત્ર શેરશાહ પોતે જ મહાપ્રવીણ રાજકર્તા નીવડ્યો એની સુવ્યવસ્થિત રાજ્યરચના મુસ્લિમ રાજઅમલની એક કીર્તિકથા ગણી શકાય આમ-બજે પણ શેરશાહે સ્થાપેલા રાજમાર્ગોના સ્તંભોને પકડી પોતાના રાજ્યની આબાદી વધારી હતી પાંચ વર્ષની કારકિર્દીમાં પણ શેર-શાહ એટએટલા સુધારા કરી શક્યો કે જે દિલ્હીની સલ્તનતને ટૂંક વખતમાં પણ શોભાસ્પદ નીવડ્યા. સુવિખ્યાત ટોડરમલ શેરશાહની તાલીમ પામેલો હિંદુસરદાર. શેરશાહની આંબાવો, રસ્તાઓ, નહેરો, મુસાફરખાના, ટપાલવ્યવસ્થા – ઉત્તમ રાજ્યનીતિના સૂચક કહી શકાય એ લાભ જડ્યો હોત તો કદાચ મોગલાઈની પુનઃ સ્થાપના હિંદમાં ભાગ્યે જ થઈ શકી હોત મોગલાઈની ઉદારતા, સુવ્યવસ્થા અને દીર્ઘદૃષ્ટિ બાબર સાથે જ, શેરશાહી વાન્ગા લગીરે ગણીએ તો ખોટું નથી. શેરશાહના નિર્માલ્ય પુત્ર અને પૌત્રોએ દસ વર્ષમાં

પોતાની ગાદી માટેની નાલાયકી સિદ્ધ કરી આપી અને હુમાયુનને મેગલાઈની પુન સ્થાપના કરવાની તક આપી

હુમાયુન

ઇરાનના રાજાનો આશ્રય સ્વીકારી, ઇરાનના રાજાનો શિયાપંથ ધારણ કરી સમય વિતાવતા હુમાયુન અને તેના વફાદાર બહેરામખાનને હિંદમા ચાલેલી અંધાધૂંધીના સમાચાર મળ્યા ઇરાનના શાહની સહાય લઈ હુમાયુન પાછો હિંદુસ્તાન ઉપર ચઢી આવ્યો, સૂરવંશી સિકંદરને તેણે હરાવ્યો, દિલ્હીની ગાદીએ તે બેઠો અને ૭ માસમા જ આરસની સીડી ઉપરથી પગ લપસી જતા તે મૃત્યુ પામ્યો – ઈ સ ૧૫૫૬મા

અકબર – ૧૫૫૬ – ૧૬૦૫

હવે મહાન અકબર ગાદી ઉપર આવે છે જેના નામથી આખો મેગલાઈ પરિવાર ઉજ્જવળ બની ગયો અકબરની ઉમર ત્યારે તેરેક વર્ષની હતી તે સમય મેગલાઈ માટે ઘણો કઠણ કહેવાય હુમાયુને જિત મેળવી હતી ખરી પરંતુ હજી રાજઅમલ અનિશ્ચિત થયો હતો નહિ. સિકંદર સૂર હજી છૂટો હતો સૂરવંશી આદિલશાહનો હિંદુ પ્રધાન હેમુ આગ્રા તરફ ધસી આવતો હતો સુલતાન રાજ્યનો હિંદુ સેનાપતિ હેમુ એક કુશળ સેનાપતિ હતો તેણે આગ્રા લીધુ અને તે દિલ્હી તરફ ધસી આવ્યો એટલું જ નહિ, પરંતુ દિલ્હીથી ઉત્તરે આવેલા પાણીપતના મેદાનમા હેમુ અને મેગલાઈ સૈન્ય વચ્ચે ભારે યુદ્ધ થયુ અકબરની નાની વય છતા એટલે સરસ આત્મવિશ્વાસ દાખવ્યો અને તેના લોકડીલા યવના સરદાર બહેરામખાનની કડનાઈએ આ યુદ્ધમા અકબરને વિજય અપાવ્યો કેદ પકડાયેલા હેમુનો શિરચ્છેદ કરવા બહેરામખાને અકબરને ઉત્તેજિત કરવા માંડ્યો પરંતુ પિતાના દુશ્મનને કાપી નાખવાની હલકટ કૃતતા કરવાની અકબરે ના પાડી જો કે એ પછી બહેરામે હેમુનો જાતે શિરચ્છેદ કર્યો, છતા અકબરનુ ઉદાર વલણ ત્યારથી નજરના

હિંદુ-મુસ્લિમ સમન્વય

યશસ્વી અકબર અને અકબરના યશસ્વી રાજઅમલને માટે ઘણું ઘણું લખી શકાય એમ છે અકબરનો ગાદીવારસ જહાંગીર અંબર–જયપુરના હિંદુરાજાની કુંવરીનો પુત્ર હતો. અકબરે પોતાની એ હિંદુપત્નીને પોતાનો ધર્મ પાળવાની છૂટ આપી હતી. એણે જજિયાવેરો પણ માફ કર્યો—જે માત્ર હિંદુઓ પાસેથી જ ઉઘરાવાતો. અકબરને પ્રાણીહિંસા પ્રત્યે અણગમો હતો; સૂર્યની ઉપાસનામાં તેને શ્રદ્ધા બેસવા લાગી; બ્રાહ્મણો, જૈનો, ખ્રિસ્તી અને જરથુસ્તી વિદ્વાનોની ધર્મચર્ચા તેના દરબારનો એક નિયમિત પ્રસંગ બની રહી.

વળી જમીન મહેસૂલની વ્યવસ્થા એણે સુધારી; સૈનિકવ્યવસ્થા પણ સુધારી અને હિંદુઓને મુસ્લિમ સરખા જ લશ્કરી અધિકારો આપ્યા; કરવેરાની વિવિધતાનું ભારણ ઘટાડી જમીન મહેસૂલ એક જ વેરાના રૂપમા લેવાનો વહીવટ ગોઠવ્યો; અલાઉદ્દીન ખીલજીની માફક લશ્કરી ઘોડાઓને છાપ આપી કેટલીક સૈનિક ગેરવહીવટ ઘટાડી દીધી.

પણ આપણે તો ઇતિહાસને ઇશારે જ ચાલવાનું છે. અકબરના સમયમા હિંદે ભવ્ય આબાદી પ્રાપ્ત કરી અને હિંદની કીર્તિ દેશપરદેશ પણ ફેલાઈ. અકબરની ધર્મસભાઓ, વિદ્વદ્સભાઓ અને કલાસભાઓ રાજસંસ્કૃતિના આદર્શ દરૂપ બની ગઈ અને એનું અનુકરણ ચારેપાસ થવા લાગ્યું. અકબરમા હિંદુઓના વિક્રમ અને ભોજ જીવતા થતા દેખાયા. હિંદુ રાજદરબારોમા મુસ્લિમ વિદ્વાનો અને કલાકારો જેમ પોષાવા લાગ્યા તેમ અકબરની માફક અન્ય મુસ્લિમ નામી નાજદરબારોમા અને અમીરોની બેઠકોમાં હિંદુ વિદ્વાનો, હિંદુ કલાકારો અને હિંદુ સેનાપતિઓ માનીતા મનાવા લાગ્યા આ સંસ્કૃતિસમન્વયની ક્રિયા અફઘાન યુગમા પણ ધીમીધીમી શરૂ થઈ ચૂકી હતી હુમાયુનને હરાવનાર શેરશાહ એક વખત જોધપુરના હિંદુરાજ્યનો સેનાપતિ હતો અને એ જ શેરશાહ દિલ્હીનો સુલતાન

ચ્યો ત્યારે તેણે હિંદુ ટોડરમલને રાજ્યનો નાહીવટ સોપ્યો—ને ટોડરમલને પાછો અકબરે અપનાવી લીધો હતો. પરંતુ અકબરે પોતે એ સમન્વયની આખી પ્રવૃત્તિને પોતાની જ બનાવી લઈ તેને રાજકીય મહોરછાપ મારી દીધી અને એને પરિણામે રજવાડાઓમા દરબારોમા, સૂબાઓના સ્થાનોમા, ધનિકોમા, અમીરઉમરાવોમા અને સર્વત્ર ધર્મઉદારતા વ્યાપક બની, વિદ્યાકલાનો શોખ વધ્યો, હિંદુ-મુસ્લિમ વેરઝેર ઓછાં થયાં અને અનેક રાજકીય યુદ્ધો ચાલવા છતા પ્રજામા શાંતિ અને આબાદીનું એક ભવ્ય મોજું ફરી વળ્યુ. હિંદુ-મુસ્લિમ પહેરવેશ પણ સર્વમાન્ય બની ગયા. એના દીર્ઘકાલીન રાજઅમલે ભારતીય માનસને એક એવો રંગ આપ્યો છે કે એ ઉદાર માનસ ભારતીય સંસ્કૃતિનો એક ભાગ બની રહ્યું છે.

જહાંગીર ૧૬૦૫-૧૬૨૭

અકબર પછી તેનો પુત્ર સલીમ જહાગીરને નામે અને જહાગીર પછી તેનો પુત્ર ખુર્રમ શાહજહાને નામે ગાદી ઉપર આવ્યા. એ બે રાજ્યકાલમા ત્રેપન વર્ષ જેટલો ગાળો વીતી ગયો. આમ અકબર અને તેના પછીના બે રાજકર્તાઓમા આખી એક સદી વીતી ગઈ, જેમાં અકબરે ધારણ કરેલી નીતિનો જ પાયો મુખ્યત્વે સ્વીકાર પામ્યો હતો એમ એકંદરે કહીએ તો ચાલી શકે. જહાગીર અને શાહજહા એ બન્ને રાજકર્તાઓ માટે એથી લાંબા વિવેચનોની જરૂર નથી. અકબર સરખી સર્જનાત્મક મહત્તા બેમા નહિ, છતા બન્ને બહાદુર હતા, યુદ્ધોમા પ્રવીણ હતા, અને એકંદરે અકબરની રાજનીતિને અનુસરતા હતા. હિંદુઓ અને રજપૂતો પ્રત્યે બન્ને બાદશાહોના વલણ ઉદારતાભર્યાં હતા. દક્ષિણનો સુપ્રસિદ્ધ મુત્સદ્દી વહીવટકાર મલીકઅંબર જહાગીરનો વિરોધી અસ્ત થતી અહમદનગરની નિઝામશાહીને બચાવવા મલીક પરે સારો પ્રયત્ન કર્યો હતો. નૂરજહા નામની અત્યંત રૂપાળી અને અત્યંત મહત્ત્વાકાંક્ષી ઈરાની યુવતીને પરણી જહાગીરે તેને રાજકાજમા ઘણી સત્તા આપી દીધી હતી. હિંદી

ગજકરણમા વશરી ફાળો આપનારી સ્ત્રીઓમા નૂરજહાનુ નામ પણ ગણી શકાય સરટોમસ રો નામનો અગ્રેજ એલીઝાબેથ રાણીનુ પ્રતિનિધિત્વ લઈ ને જહાગીરના દરબારમા આવ્યો હતો અને એણે અગ્રેજ વ્યાપારી કપની માટે કેટલીક સગવડ મેળવી હતી મોગલાઈની જાહોજલાલીનુ તેણે આપેલુ વર્ણન મોગલાઈની આબાદીનો મોટો પુરાવો છે. જહાગીર દારૂ પીતો, છતા તે ન્યાયપ્રિય પણ હતો મોગલાઈના નિસર્ગભવ્યની શરૂઆત તો બાબરે જ કરી હતી. સસ્કૃતિ અને સંસ્કાર માનવહૃદયને કલા અને શોખ તરફ વાળે છે અકબર, જહાગીર અને શાહજહા એ ત્રણેએ સસ્કાર તથા કલાનુ ભારે સવર્ધન કર્યું અને મોગલાઈ ને તથા હિદી કલાને દિપાવ્યા

શાહજહાન ૧૬૨૮–૧૬૫૮

જહાગીરના મૃત્યુ પછી શાહજહાન ગાદી ઉપર બેઠો ઉત્તર દક્ષિણમા બડ અને યુદ્ધો પણ થયા દક્ષિણમા શાહજહાનના યુદ્ધોમા શિવાજીનો પિતા શાહજી પ્રસિદ્ધિમા આવ્યો શિવાજીનો જન્મ ઈ. સ. ૧૬૨૭મા લગભગ એ જ વર્ષે જહાગીરનુ મૃત્યુ થયુ અને શાહજહાન ગાદીએ આવ્યો. શાહજહાનના યુગમા મોગલાઈ આબાદીને શિખરે પહોંચી પ્રજાનર્ગમા ભારે સુખશાતિ ફેલાઈ અને હિદુસ્તાનને આજ પણ કીર્તિ અપાવતી કેટલીક કલાકૃતિઓ શાહજહાનની કારકિર્દીમા જ આકાર પામી. જેમા તાજમહાલ, આગ્રાકિલ્લો અને મયૂરાસન આજ પણ લોકોની કલ્પનાને પ્રેરણા આપી રહ્યા છે મયૂરાસનને તો નાદીરશાહ હિદમાથી દિલ્હીની લૂટમા એક સદી પછી લઈ ગયો પોતાની પ્રિય પત્ની મુમતાઝબેગમના મૃતદેહ ઉપર ભવ્ય તાજમહાલ બાધી પત્નીને અમર કરી દેનાર સસ્કારી હૃદયનો બાદશાહ શાહજહાન પણ હિંદના યાદ કરવા યોગ્ય રાજવીઓમા સ્થાન પામ્યો છે. જહાગીર અને શાહજહાન બન્ને રજપૂતમાતાના પુત્ર બન્ને ભવ્ય પ્રેમી

ભાઈ ભાઈ વચ્ચે યુદ્ધ

પરંતુ આ મહાન બાદશાહને એની વૃદ્ધાવસ્થામાં કરુણાજનક વારાફેરા નિહાળવા પડયા. ઈ. સ. ૧૬૫૭મા તે માંદો પડચો. શાહજહાનના ચારે પુત્રો શાહજહાન પછી ગાદીએ આવવાની લાલસા સેવવા લાગ્યા અને તેને માટે યુદ્ધની ભારે તૈયારીઓ ચારે બાજુએ ચાલી. તેના ચારે પુત્રોમા દારા બહુ ઉદાર હતો, વિદ્વાન હતો અને હિંદુ ધર્મપુસ્તકો તરફ તે અત્યંત સદ્ભાવ ગખતો હતો. એણે ઉપનિષદોનું ફારસી ભાષાતર પણ કરાવ્યુ છે એથી તે ચુસ્ત મુસલમાનોમા અપ્રિય થઈ પડચો. ઔરંગઝેબ ચુસ્ત મુસલમાન હતો. સાથે સાથે એ અત્યંત બુદ્ધિશાળી, સાદો, શ્રમપ્રિય અને દીર્ઘદૃષ્ટિવાળો હતો. ત્રીજો ભાઈ શુજા અને ચોથો ભાઈ મુરાદ એ બને દારૂના વ્યસનમા ડૂબી ગયા હતા. શાહજહાનની માદગીના સમયમાં ચારે ભાઈઓ વચ્ચે યુદ્ધ થયા. ત્રણે ભાઈઓને ક્રૂરતાપૂર્વક મારી ઔરંગઝેબ ગાદી ઉપર આવ્યો અને તેના વૃદ્ધ પિતાને ગાદી ઉપરથી ઉઠાડી મૂકી આગ્રાના કિલ્લામા કેદ કર્યો. શાહજહાન સરખા મહાન શાહેનશાહને પુત્રને હાથે કેદમા પુરાવુ પડયુ!

ઔરંગઝેબ ૧૬૫૯–૧૭૦૭

આ ઔરંગઝેબ પણ મોગલ બાદશાહોમા મહાન બાદશાહ કહી શકાય. ઔરંગઝેબને યુદ્ધવ્યવસ્થાનો સારો અનુભવ હતો શાહજાદા તરીકે મધ્ય એશિયામા બદક્શાન, બલ્ખ અને કંદહાર ઉપર તેણે સવારીઓ કરી હતી. દક્ષિણના સૂબા તરીકે પણ તેણે બાહ્મણી રાજ્યોને કાબૂમા રાખ્યા – અને મરાઠા સત્તાના ઉદયને એણે જોયો, જો કે તેનુ મહત્ત્વ ત્યારે દેખાયુ ન હતું. એની મહત્તામા ધર્માંધતા ન હોત તો કદાચ મોગલાઈ આજ સુધી પણ જીવંત રહી હોત. એ જ રીતે કદાચ દારા ગાદી ઉપર આવ્યો હોત તો રાજકીય ઉદારતાથી પણ મોગલાઈ જીવંત રહેત. પરંતુ તેમ બનવા સર્જાયલું ન હતું. અકબર સરખી જ પ્રવીણતા ધરાવતો ઔરંગઝેબ અકબર

સરખી ઉદારતા અને વિશ્વાસવૃત્તિ ખીલવી ન શક્યો. અને એણે પોતે જ પોતાના દીર્ઘ રાજઅમલમાં, પોતાની વૃદ્ધાવસ્થામાં મોગલાઈને હાલતી ડોલતી જોઈ પણ ખરી. કટ્ટર મુસ્લિમ તરીકે હિંદુ-મુસ્લિમ સમન્વય થતો તેને રુચ્યો નહિ. કાશીમાં મુસલમાનો હિંદુઓ પાસે શસ્ત્રો શીખતા હતા એવું તેણે સાંભળ્યું અને તેણે કાશીનાં પવિત્ર મંદિરો તોડાવા માંડચાં. પણ આ હિંદુ-મુસ્લિમ સમન્વયની સ્થિતિ તો ચારે બાજુએ વિકસતી જતી હતી. એટલે ઔરંગઝેબે મથુરાનાં દેવાલયો પણ તોડાવ્યાં. વળી તેણે હિંદુઓ ઉપર જજિયાવેરો પણ નાખ્યો, જેથી હિંદુઓમાં ભારે અસંતોષ ફેલાયો. સત્નામી સાધુઓએ બંડ ઉઠાવ્યું જે શમાવવામાં ઔરંગઝેબે ભારે ક્રૂરતા વાપરી. શીખ ગુરુ તેગ બહાદુરને ઔરંગઝેબે રિબાવી રિબાવીને મારી નાખ્યો. આમ ઝનૂની મુસ્લિમ તરીકે હિંદુઓમાં તે અત્યંત અપ્રિય થઈ પડચો.

રાજપૂતો સાથેનો સંબંધ

રાજપૂતો મોગલાઈને કેવા વફાદાર હતા અને રાજ્યને કેવા ઉપયોગી હતા તે ઔરંગઝેબ ન સમજે એવો અણસમજુ તો ન જ હતો. એમ કહેવાય છે કે અકબરના સમયમાં જેટલા રાજપૂતો શાહી નોકર હતા તેના કરતાં ત્રણ ગણા ઔરંગઝેબના વખતમાં હતા. તેના કેટલા ય સેનાપતિ રજપૂત હતા—જેમાં જયસિંહનું સ્થાન મુખ્ય ગણાય. છતાં તેનું અવિશ્વાસથી ભરેલું હૃદય વફાદાર રજપૂતોમાં પણ પૂરતો વિશ્વાસ મૂકી શકતું નહિ. જોધપુરનો સુવિખ્યાત જસવંતસિંહ રાઠોડ શાહજહાન અને ઔરંગઝેબનો એક મોટો રાજસ્તંભ. તેને કાબૂલ મોકલી તેના એક પુત્ર પૃથ્વીસિંહને ઝેર આપી ઔરંગઝેબે મારી નાખ્યો. વળી કાબૂલમાં જ તેના બીજા બે પુત્રો મરણ પામ્યા અને મોગલસેવામાં જીવન ગુજારનાર જસવંતસિંહે પુત્રશોકમાં કાબૂલમાં જ દેહ ત્યાગ કર્યો. તેની રાણી પોતાના પુત્રો સાથે પાછી ફરી. બાદશાહે તેને પુત્રો સાથે કેદ કરી,

જેમાંથી પરાક્રમી વીર દુર્ગાદાસ રાઠોડે તેમને મુક્ત કર્યાં અને સિસોદિયા રાજસિંહના રક્ષણ તળે મોકલી દીધાં. મેવાડના સિસોદિયાઓએ દિલ્હીનું નામનું ઉપરીપણું ત્યજી દીધું અને મોગલાઈની અતિ નજીક આવી ચૂકેલા રજપૂતોને મોગલાઈ અણગમતી બની ગઈ.

દક્ષિણ તરફ દૃષ્ટિ

ઔરંગઝેબમાં વીરત્વ તો હતું જ, એટલે એણે રાજસિંહને નમાવવા મેવાડ ઉપર ચઢાઈ કરી. પરંતુ અકબરની માફક ઔરંગઝેબ પણ મેવાડ જીતવામા નિષ્ફળ નિવડયો. અંતે મેવાડ-મારવાડના રજપૂતો સાથે એને સંધિ કરવી પડી; કારણ દક્ષિણમાં રહ્યાંસહ્યાં ઇસ્લામી રાજ્યો ઉપરાંત હિંદુ મહારાષ્ટ્રીઓ શિવાજીની સરદારી નીચે મોગલાઈ સત્તાને પડકાર આપી એક સ્વતંત્ર રાજ્ય કોરી કાઢતા હતા. ઉત્તર હિંદને અસંતુષ્ટ કરી હવે ઔરંગઝેબ જાતે દક્ષિણમા ગયો. દક્ષિણના બિજાપુર અને ગોવળકોંડાના રાજ્યો શિયાપન્થી હતા અને ઔરંગઝેબ સુન્ની મુસલમાન હતો. એટલે શિયા મુસલમાનોને પણ તે દુશ્મન ગણતો હતો. અને અંતે પોતાને જ મુસ્કેલીમાં નાખે એ ઢબે એ ઇસ્લામી રાજ્યો એણે નષ્ટ પણ કર્યાં.

મરાઠા અને મોગલાઈ

આર્યસંસ્કૃતિનો હિંદુ વિભાગ સમન્વયને સ્થાને વિનાશ નિહાળતાં કેટલો સબળ બની શકે છે તેનું એક દૃષ્ટાંત ઉત્તર ભારતના રજપૂતોએ આપ્યુ છે, અને બીજું ઐતિહાસિક દૃષ્ટાંત મરાઠાઓએ આપ્યું છે. રજપૂતોએ સમન્વય સાથે સંરક્ષણ સાધ્યું. મરાઠાઓએ સમન્વય સાથે જ એક એવું તેજસ્વી સ્વભાન ખીલવ્યું કે જેમાથી ઉપજેલા લડાયક સામર્થ્ય સાથે આથડતાં આખી મોગલાઈ ડગમગી ગઈ. ઔરંગઝેબની રાજકીય અને યુદ્ધ-વ્યવસ્થાને નિષ્ફળતા આપનાર રજપૂતો અને મરાઠા બન્ને. સોળમી સદીના મધ્યમાં વિજયનગરનું હિંદુ રાજ્ય અસ્ત પામ્યું. એ પ્રસંગને સૈકું પણ વીત્યું ન હતું અને શિવાજીનો જન્મ ૧૬૨૭માં થયો. શિવાજીએ મહાન

મોગલ ગણાતા ઔરંગઝેબના જ રાજઅમલમા નવીન હિંદુસામ્રાજ્યના પાયા નાખ્યા.

મહારાષ્ટ્રી પ્રજાનો ભૂતકાળ યશસ્વી હતો. દેવગિરિના યાદવોની આસપાસ મહારાષ્ટ્રી પ્રજાએ યુદ્ધ અને રાજકારણ જોયા હતા. અલાઉદ્દીને દક્ષિણ ભાગ્યુ તેના ચાળીસ વર્ષમા જ સ્થપાયલા બ્રાહ્મણી રાજ્યમા હિંદુ-મરાઠાઓએ મહત્ત્વનો ભાગ ભજવવા માંડ્યો અને શિવાજીના યૌવનમા તો મહારાષ્ટ્રી પ્રજા એક તેજસ્વી રાષ્ટ્રનુ સ્વરૂપ ધારણ કરી રહી એનો વિકાસ પણ સંસ્કૃતિના ઇતિહાસમા સમજવા સરખો છે.

એ પ્રજાની ભૂગોળે તેના ઘડતરમા સરસ ભાગ ભજવ્યો. ઉત્તર-દક્ષિણ સહ્યાદ્રિમાળા અને પૂર્વપશ્ચિમ વિન્ધ્ય સાતપૂડા સરખા પર્વતોને ખોળે રમતા એ પ્રદેશમા અનેક રક્ષણસ્થાનો હતા. એક ઇતિહાસકારના કથન અનુસાર 'એક હુમલે કે એક વર્ષની ચાલુ લડાઈમા જિતાય નહિ' એવો એ પ્રદેશ એ પ્રદેશમા ખેતીવાડી કે વ્યાપારની અતિ આબાદી નહિ એટલે પ્રજાજીવનમા મોજમજાહે કાટ ચઢાવ્યો ન હતો શ્રમજીવન, ખડતલપણુ, સાદાઇ, સમાનતા અને સ્વમાનના ગુણો પણ આવી પ્રજામા ખીલે એમા નવાઈ નહિ.

વળી મહારાષ્ટ્રના કવિઓ, સંતો અને ભજનિકોએ હિંદુ-ધર્મના શુદ્ધ સ્વરૂપને સમજાવવામા અને ધર્માભિમાન ખિલવવામા બહુ મહત્ત્વનો ફાળો આપ્યો. એકનાથ, તુકારામ, રામદાસ અને નામદેવ પંડિત સરખા સંતોએ ઈશ્વરભક્તિ, માનવબંધુત્વ, ન્યાત જાતથી પર એવી માનવતા અને સ્વાશ્રય સ્વમાનની લાગણીઓ જનતામા ખીલવી સમર્થ રામદાસના સ્થળે સ્થળે ફેલાયલા મઠ સામાજિક અને ધાર્મિક પુનરુત્થાનના કેન્દ્રો બની રહ્યા રામદાસે રચેલો 'દાસબોધ' નામનો ગ્રંથ ઘેર ઘેર મહારાષ્ટ્રમા વંચાવા લાગ્યો

ઉપરાત મહારાષ્ટ્રી પ્રજાને સુસંગઠિત કરવામા ભાષાસાહિત્યે પણ ઘણો મોટો ફાળો આપ્યો. નગપદી ભાષામા રચાયલા સંતોના

ભજન લોકપ્રિય બની રહ્યા અને પ્રજાની એકતામા તેણે મજબૂતી આપી જદુનાથ સરકારના શબ્દોમા કહીએ તો 'ભાષા ધર્મ અને સામાજિક જીવનની એકતા, મહારાષ્ટ્રે સત્તરમી સદીમા સાધ્ય કરી લીધી હતી. શિવાજીએ આવી તેને રાજકીય ઐક્ય આપ્યુ' આમ મહારાષ્ટ્રી પ્રજા વિધવિધ ઉન્નતિપ્રેરક બળોને લીધે મોગલાઈનો સામનો કરી શકે એવુ સામર્થ્ય પ્રાપ્ત કરી શકી હતી.

શિવાજી

શિવાજીને ઓળખવા મહારાષ્ટ્રી પ્રજાની આટલી પૂર્વભૂમિકા સમજવી જરૂરી છે. પ્રજાનુ કલેવર તૈયાર થઈ રહ્યુ હતુ. એ કલેવરને રાજકીય ચૈતન્ય આપી રાષ્ટ્ર બનાવનાર શિવાજીનો જન્મ ઈ. સ ૧૬૨૭મા – શાહજહાનને ગાદી મળી એ સાલમા જ લગભગ કેટલાક ઇતિહાસકારો ઈ. સ. ૧૬૩૦મા પણ એના જન્મને મૂકે છે. તેનો પિતા શાહજી અહમદનગર તેમ જ બિજાપુર બન્ને આહ્મણી રાજ્યોમા ઊચી સૈનિક – વહીવટી પદવી ધરાવતો હતો. એની એક પત્નીનુ નામ જીજાબાઈ. તેનો પુત્ર શિવાજી જીજાબાઈનુ નામ પણ ભારતીય સસ્કૃતિના ઇતિહાસે નોધવા પાત્ર છે સદ્‌ગુણી, બુદ્ધિશાળી અને તેજસ્વી સ્વભાવની એ પત્ની પતિની અણમાનીતી બની ગઈ. એક જાગીર શાહજીને પૂના પાસે મળી હતી બીજી જાગીર કર્ણાટકમા જીજાબાઈ પોતાના પુત્રને લઈ પતિની પૂના પાસેની જાગીરમા રહેતી દાદાજી કોન્ડદેવ નામનો એક કુશળ બ્રાહ્મણ એ જાગીરનો વહીવટ કરતો અને માતા જીજાબાઈ તથા પુત્ર શિવાજીની કાળજી રાખતો દાદાજી તથા જીજાબાઈની અસર નીચે ઊછરેલા શિવાજીના હૃદયમા આર્યસસ્કૃતિની ભારે છાપ પડી અને તેના ભાવિ વીરત્વનુ ઘડતર પણ આ ડુગરાળ પ્રદેશ અને માવળા સરખા ડુગરી પ્રજાજનો વચ્ચે ઘડાયુ

શિવાજીની વીસ વર્ષની ઉમર થઈ નહિ એટલામા તો એણે ભાવિ રાજ્યના પ્રથમ મડાણ તરીકે તોરણાનો કિલ્લો લીધો અને

પછી તો સંખ્યાબંધ કિલ્લા જીતવા માંડ્યા અને બંધાવવા માંડ્યા તેનો પિતા શાહજી બિજાપુર રાજ્યનો સરદાર તેના ઉપર દબાણ આવવાથી શિવાજીએ બિજાપુરને છ છેડવાનું મુનતવી રાખી જીતેલ મુલ્કને વ્યવસ્થિત કર્યો પોતાને ત્રીસમે વર્ષે એ મોગલો સામે બાથ ભીડવાની હામ કરી શક્યો ત્યારે ઔરંગઝેબ દક્ષિણનો શાહજાદો-સૂબો હતો ઔરંગઝેબે દક્ષિણમાથી ઉત્તર જઈ પિતાની ગાદી પડાવી દરમિયાન શિવાજી અને બિજાપુર વચ્ચે યુદ્ધ શરૂ થઈ ગયું — જેમ અફઝલખાન સરખા વિખ્યાત બિજાપુરી સરદારનો શિવાજીએ વાઘનખથી નાશ કરી ભારે પ્રસિદ્ધિ મેળવી શિવાજીનું એ કાર્ય સંરક્ષણ માટે હતું કે દગાનું કાર્ય હતું એ સંબંધી ઇતિહાસકારોમા ભલે મતભેદ હોય શિવાજી યુદ્ધવીર તરીકે દુશ્મનોને હવે ભયંકર દેખાવા લાગ્યો

પછી શિવાજી વિજયો ઉપર વિજયો મેળવતો ચાલ્યો મોગલ સૂબા શાઈસ્તખાનને પૂનામા તેની જ છાવણીમા શિવાજીએ જખમી કર્યો. મોગલાઈ ગુજરાતનું મહત્ત્વનું બંદર સુરત લૂટ્યુ અને મોગલાઈને ચમકાવી ઔરંગઝેબે જયસિંહ નામના અનુભવી સેનાપતિને દક્ષિણમા મોકલ્યો એણે યુદ્ધકૌશલ્ય અને સમજાવટની નીતિ દ્વારા શિવાજીને મોગલો સાથે સંધિ કરવાની ફરજ પાડી અને શિવાજીને ભારે આશાઓ અને વચનો આપી ઔરંગઝેબના આગ્રામા આવેલા રાજદરબારમા પણ મોકલ્યો

શિવાજીને ધાર્યા પ્રમાણે ઔરંગઝેબે માનમહત્ત્વ આપ્યુ નહિ ભરદરબારમા એણે ઔરંગઝેબને કડવી વાતો કહી સંભળાવી એટલે શિવાજીને ચોકીપહેરા નીચે રહેવું પડ્યુ ચોકીપહેરામાથી શિવાજી પોતાના પુત્ર શંભુજી — શંભાજી — સાથે ભાગી ગયો એ એનું ભવ્ય સાહસ ગણાય પછી તો શિવાજીએ મોગલાઈ સામે શસ્ત્ર પાછા ઉઠાવ્યા અને સંધિ અંગે આપેલા કિલ્લા પાછા જીતી લીધા બીજી વાર સુરત લૂટ્યુ, મોગલ સૈન્યોને હરાવ્યા અને સને ૧૬૭૪ મા શિવાજીએ છત્રપતિ પદ ધારણ કરી ઔરંગઝેબની શહેનશાહત સામે

હિંદુપત પાદશાહીને ઊભી કરી કર્ણાટકમા પણ શિવાજીએ પ્રવેશ કર્યો અને સને ૧૬૮૦મા બાવન ત્રેપન વર્ષની વયે તે મૃત્યુ પામ્યો ત્યારે ગુજરાતની સરહદથી માર્ડસોરની સરહદ સુધીનુ એક સ્વતત્ર વિશાળ હિંદુરાજ્ય મોગલાઈ સામે થઈ તેણે સ્થાપન કર્યું. યુદ્ધવીર તરીકે, કુશળ વહીવટી તત્રના સ્થાપક તરીકે અને ઉદાર, સસ્કારી સજ્જન તરીકે એણે આખી હિંદુ દુનિયા ઉપર ભારે છાપ પાડી

ઔરંગઝેબની આખર અવસ્થા

શિવાજીના મૃત્યુ પછી મહારાષ્ટ્રી સત્તા કાઈ છિન્નભિન્ન થની ન શકી શિવાજીનો પુત્ર શભુજી બહાદુર પણ વ્યસની અને વિષયી નીવડચો મોગલોના હાથમા તે સપડાયો અને ઔરગઝેબે એની કતલ કરી એના પુત્રને દિલ્હી મોગલ દરબારમા મોકલી દીધો. પરતુ શિવાજીના ભાઈ રાજારામે અને રાજારામના મૃત્યુ પછી તેની પત્ની તારાબાઈએ મોગલાઈ સામેના યુદ્ધ ચાલુ રાખ્યા મોગલાઈએ છ છેડાઈને પોતાનુ બધુ બળ મરાઠાઓ સામે વાપર્યું. ઔરગઝેબ જાતે દક્ષિણમા આવી રહ્યો રહ્યાસહ્યા બ્રાહ્મણી મુસ્લિમ રાજ્યોને તો એણે નષ્ટ કરી જ નાખ્યા હતા પરતુ શિવાજીએ ઉત્પન્ન કરેલો જુસ્સો જરા ય ઘટચો નહિ મરાઠાઓના જુસ્સાએ રાષ્ટ્રીય – પ્રજાકીય સ્વરૂપ ધારણ કર્યું પ્રજાએ પોતાના નેતાઓ ઊભા કર્યા અને શિવાજીના ભગવા ઝડાના સકેત નીચે સ્થળે સ્થળે દક્ષિણમા મોગલાઈનો સામનો કરવો ચાલુ રાખ્યો આવા નેતાઓમા સન્તાજી ઘોરપડે અને ધનાજી જાદવના નામ બહુ પ્રખ્યાત બન્યા. મરાઠાઓ હવે માળવા સુધી ધસી જતા હતા અને ઔરગઝેબની છાવણી સુધી ઘૂસી જવાનુ સાહસ કરતા હતા

શિવાજીએ કેળવેલા મરાઠાઓને વશ કરવામા સુલતાન સફળ થયો નહિ મોગલ મહારાજ્યના મહાસેનાપતિઓ અને મહાન સુલતાન ઔરંગઝેબ જેવાને પણ કાયર કરી નાખી ક્ષણુની પણ શાતિ ન આપનાર મરાઠાઓએ અતે ઔરગઝેબને દક્ષિણમાથી પાછા

પગલા ભરવાની સ્થિતિમા મૂકી દીધો. હવે તે વૃદ્ધ પણ થયો હતો અને અહમદનગરમા જ ઈ. સ. ૧૭૦૭મા – અઢારમી સદીના પહેલા દસકામા – તે મૃત્યુ પામ્યો. મૃત્યુ પહેલા તે જોઈ શક્યો કે પંજાબમા શીખ લોકોને છંછેડીને, મધ્ય હિંદમા રજપૂતોને છંછેડીને અને દક્ષિણમા મરાઠાઓને છંછેડીને તે પોતાની ભવ્ય મોગલાઈ ઈમારતના પાયાને હલાવી રહ્યો હતો. હિંદુત્વ – ભારતીય સંસ્કૃતિનો હિંદુ વિભાગ જુલ્મનો ઉપયોગ થતા ભારેમા ભારે સામનો કરી જુલ્મ કરનારને હચમચાવી શકે છે એ સત્યનો પરચો શિવાજી અને એના મરાઠાગણે મોગલાઈને કરાવ્યો.

ઔરંગઝેબના મૃત્યુ પછી

ઔરંગઝેબ ગયો અને તેની સાથે મોગલાઈની મહત્તા પણ ચાલી ગઈ. ઔરંગઝેબ એ મોગલાઈનો છેલ્લો મહાન બાદશાહ. ઔરંગઝેબ પછી મોગલાઈ દોઢસો વર્ષ ટકી ખરી, પરંતુ એ મોગલાઈ અંતે નામની જ બની રહી દક્ષિણની મરાઠી હિંદુસત્તાએ ઔરંગઝેબ પછી વધારે મહત્ત્વ ધારણ કરવા માડ્યું. હિંદની રાજતુલાની દાંડી ઔરંગઝેબ સુધી દિલ્હીના હાથમા રહી. ઔરંગઝેબ પછી એ દાંડી દક્ષિણમા ફેરવાતી ગઈ નામની મોગલાઈ સાથે દિલ્હી પણ નામની જ સત્તાધીશ નગરી બની રહી. ગુલામી રાજસત્તાએ દિલ્હીને મહાનગરી બનાવી હતી. દુનિયાના મહાનગરોમા દિલ્હીનું પણ સ્થાન છે ઔરંગઝેબ ઓછો ધર્માંધ હોત, વધારે ઉદાર હોત, ઓછો સંકુચિત હોત અને મિત્રો ઉપર વધારે વિશ્વાસ રાખી શકે એવો કુમળો હોત તો મોગલાઈનું પતન એના પછી આટલું ઝડપી તો ન જ થાત હવે રાજકીય ઇશારો આપણને દક્ષિણ તરફ લઈ જાય છે, છતા મોગલાઈ બાદશાહતની આખી વાત અહીં પૂરી કરી પછી દક્ષિણ તરફ આપણે નજર કરીશું.

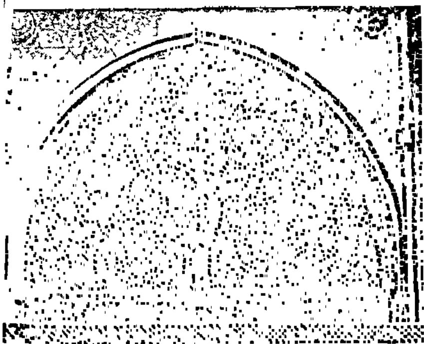
મોગલાઈનો વારસો

ઔરંગઝેબ પછીનો મોગલાઈ ઇતિહાસ એટલે એક મહારાજ્યની

પડતીનો જ ઇતિહાસ કહી શકાય. પડવા માડેલી ઇમારતને ટેકો આપવાના પ્રયત્નો નિષ્ફળ નીવડયા. એટલુ જ નહિ; એની પડતીમાં કારણભૂત બનેલા સામર્થ્યો પણ ઓસરી ગયા અને અંતે પશ્ચિમની બાહોશ અને બહાદુર બ્રિટન સત્તામા લુપ્ત થઈ ગયા.

લાબુ જીવન ગુજારી, મોગલાઈના પાયા હાલતા નિહાળી, મરાઠાઓ સામેની નિષ્ફળતા અનુભવી, વસિયતનામાથી ગજ્યવહેચણી કરી ગયેલા ઔરંગઝેબના પુત્રોએ એની ઇચ્છાને ફગાવી દઈ એના જેવા જ ભ્રાતૃ સગ્રામો ઊભા કર્યા. કહી શકાય કે પિતાને જ પગલે ચાલી ઔરંગઝેબના પુત્રો અંદર અંદર લડયા અને અંતે મોટો પુત્ર મુઅઝ્ઝમ બહાદુરશાહ નામ ધારણ કરી ગાદીએ બેઠો ત્યારે એની ઉંમર લગભગ ચોસઠ વર્ષની ! એના પાચ વર્ષના રાજ્યઅમલની વિગતમા ઉતરી નહિ શકાય પરંતુ નામની પ્રતિષ્ઠા રહેવા છતા મોગલાઈ એનાથી મજબૂત બનાવી શકાય નહિ.

બહાદુરશાહના મૃત્યુ પછી ઔરંગઝેબે સ્થાપેલી પ્રણાલિકા અનુસાર ગાદી માટે બહાદુરશાહના ચાર પુત્રોએ અંદર અંદર યુદ્ધ આદર્યાં. અંતે જહાદારશાહને ગાદી મળી. અહીથી નિર્બળ મોગલ સુલતાનો પ્રધાનોના રમકડા બનતા ચાલ્યા. ઝુલ્ફીકારખાન નામના પ્રધાનના હાથમા સર્વ સત્તા રહી અને 'લાલકુમારી' નામની માનીતી સ્ત્રીના હાથમા બાદશાહ રમતો રહ્યો. એક મુસ્લિમ ઇતિહાસકાર જહાદારશાહના રાજ્યનુ વર્ણન આપતા કહે છે કે. 'જેનુ જોર તેને ન્યાય: એવી સ્થિતિ થઈ પડી. અસમત્ત ભાટ ચારણો, ગવૈયા, નટનટીઓ અને ગાનારીઓ માટે આ આનદનો સમય હતો.' એકાદ વર્ષનો આનદ ભોગવ્યો એટલામા જહાદારના જ ભત્રીજા ફરૂખ-શિયરે પોતાના કાકા—મોગલ સુલતાનને ગુગળાવી મારી નાખ્યો અને તે પોતે સૈયદભાઈઓની સહાયથી ગાદી ઉપર આવ્યો. સૈયદ-ભાઈઓમાથી એક મુખ્ય વઝીવટી પ્રધાન બન્યો અને બીજો સર-સેનાપતિ બન્યો અને સુલતાન ફરૂખશિયર તો નામનો જ—માત્ર

સીદી સૈયદની દ ગાડની જાળીનું કોતરકામ – અમદાવાદ – ગુજરાત

માત્ર ગાદીએ બેસવાનું તેનું કાર્ય તેણે ૧૮૩૭ સુધી ચાલુ રાખ્યું. એની રાજ્યસત્તા કેવા પ્રકારની હતી એ સમજાવતો એક પ્રસંગ અહીં નોંધી લઈએ. ઈ. સ. ૧૮૨૭ની સાલમાં સાર્વભૌમ બનેલી ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની સરકારે બાદશાહનું નામનું ઉપરીપણું ફગાવી દીધું અને સને ૧૮૩૫ થી તો સિક્કા ઉપર બાદશાહની છાપ રહેતી તે પણ દૂર કરી નાખી! ઈ. સ. ૧૮૩૭માં અકબરની ગાદીએ બહાદુરશાહ બીજો ગાદી ઉપર આવ્યો. આ પ્રેત-ગાદી ઉપર બહાદુરશાહ છેલ્લો મોગલ હતો. સત્તા ગયાનો ચણચણાટ અનુભવતો એ બાદશાહ સંસ્કારી હતો. 'ઝફર' તખલ્લુસ નીચે તે સુંદર ઉર્દુ કાવ્યો પણ રચતો હતો. તેની પત્ની બેગમ ઝીનત મહાલ ઉપર તેને ઘણો પ્રેમ હતો. ઈ. સ. ૧૮૫૭માં હિંદી સિપાઈઓના વ્યાપક બળવામાં બહાદુરશાહને દિલ્હીના બળવાની આગેવાની લેવી પડી. તેના બે પુત્રો એ બળવામાં માર્યા ગયા. પરંતુ અંગ્રેજી સૈન્યે બળવો શમાવી દીધો, અને એમા ભાગ લેવાની શિક્ષા તરીકે બાદશાહ બહાદુરશાહને રંગૂનમાં અંગ્રેજોના કેદી તરીકે રહેવું પડ્યું. પછી પચીસેક વર્ષ બંધનમાં કાઢી મોગલાઈનો આ છેલ્લો વારસ મૃત્યુ પામ્યો. આ ત્રણસો વર્ષની ભવ્ય બાદશાહત પ્રથમનાં દોઢસો વર્ષ સુધી જાહોજલાલીમાં ખીલી રહી, પાછળના દોઢસો વર્ષમા એક પછી એક પોતાનાં પીછાં ખેરવતી તે અંતે લુપ્ત થઈ ગઈ અને અનેક સંસ્કારો મૂકી ગયેલો મોગલાઈ રાજવંશ માત્ર ઇતિહાસની એક ભૂતાવળ બની રહ્યો.

એ મોગલાઈના વારસો તરીકે આવેલી અંગ્રેજી સત્તા પણ આજ તો લુપ્ત થઈ ગઈ છે. છતા મોગલાઈની હરીફાઈ કરી શકે એવી સત્તા ભોગવનાર મરાઠા, અંગ્રેજો અને શીખ પ્રજાના ગજબીય ઇતિહાસનો તડકોછાંયો આપણે ઝડપથી ન જોઈએ ત્યા સુધી ઇતિહાસનો ઇશારો અધૂરો રહેશે.

મોગલાઈ અસ્તાચલ પાછળ

અસ્ત થતે થતે પણ બાબર, અકબર જેવા મહાન ગજવીએ

સ્થાપેલી મોગલાઈનું માન ઘણા લાંબા સમય સુધી ચાલ્યું. નિર્બળ બાદશાહો પાસેથી પણ સબળ મરાઠાઓ અને મુસ્લિમ નવાબો પોતાનાં ફરમાન પોતાની તરફેણમાં લીધા જ કરતા હતા—અંગ્રેજી કંપની સરકાર પણ. આમ ઝાંખી ઝાંખી પણ સત્તાદોરી મોગલ બાદશાહોના હાથમાં ચાલુ રહી. શાહઆલમ અને બહાદુરશાહ તો માત્ર બાદશાહની મહોરછાપ જે માગે તેને આપવા માટે જ બાદશાહ ગણાતા હતા. સત્તા તેમના હાથમાં ન હતી. મોગલાઈની ઝાંખી પડતી ગયેલી સત્તાના એ માત્ર પડછાયા જ હતા.

[૧૦]

હિંદુ પુનરુત્થાન અને પતન

ઈ. સ. ૧૬૪૬થી ઈ. સ. ૧૮૧૮ : વર્ષ ૧૭૨

દક્ષિણમાં મુસ્લિમપ્રવેશ

મોગલાઈના અસ્તમાં કારણરૂપ બનેલા મરાઠા, શીખ અને અંગ્રેજોને સમજી લેવા માટે આપણે થોડા વર્ષ પાછળ નજર નાખવી પડશે. ઉત્તર હિંદ સાથે ઇસ્લામને જેવો સચોટ સંપર્ક હતો તેવો દક્ષિણ હિંદને નહિ. પ્રાચીન રાષ્ટ્રકૂટોને મુસ્લિમો સાથે સારો સંબંધ. પરંતુ મુસ્લિમ ધસારો અલ્લાઉદ્દીન સુધી—તેરમી સદીના અંત સુધી—દક્ષિણ ઉપર થયો ન હતો. અલ્લાઉદ્દીનના વિદ્યુતવેગી ધસારા પછી પાછું દક્ષિણ ઝડપથી સજીવન બની ગયું અને હિંદુ રાજ્યો સ્થપાયાં. પરંતુ એ પછી પચાસ વર્ષમાં જ બ્રાહ્મણી સુલતાન હસન ગંગુએ પોતાનું ઇસ્લામી રાજ્ય કાયમને માટે દક્ષિણમાં સ્થાપી દીધું, જેમાંથી આગળ જતાં પાંચ મુસ્લિમ રાજ્યો વિકસ્યાં.

શિવાજીના ઉદ્ભવ

પરંતુ એ પહેલાં જ ઈ. સ. ૧૩૩૫માં વિજયનગરનું હિંદુ રાજ્ય સ્થપાઈ ચૂક્યું હતું, જેણે બસો વર્ષ સુધી ઇસ્લામી સત્તાને ના ઉત્તર વિભાગમાં જ રોકી રાખી. અંતે ઈ. સ. ૧૫૬૫મ

તાલીકોટાના યુદ્ધમા વિજયનગર રાજ્ય લગભગ નષ્ટ થયુ. એ વિજય નગરનુ મહત્ત્વ આર્યસંસ્કૃતિની સંજીવિનીનુ એક ભવ્ય દૃષ્ટાંત ગણાય.

સંસ્કાર અને કલાની દૃષ્ટિએ આ બન્ને હિંદુ તથા મુસ્લિમ રાજ્યો બહુ ધ્યાન માગે એવાં છે. દક્ષિણનો મહારાષ્ટ્ર પ્રદેશ શિવાજીની સરદારી નીચે કેવી રીતે રાષ્ટ્ર બની શક્યો એનો ઉલ્લેખ આપણે જોઈ ગયા. શિવાજીનું સ્થાન વીર તરીકે, સેનાપતિ તરીકે, મુત્સદ્દી તરીકે અને રાજવહીવટકાર તરીકે બહુ ઊંચુ છે. બ્રાહ્મણી રાજ્યના હિંદુ સરદારોમાથી એકને ત્યા તેનો જન્મ અને ઉછેર. તેજસ્વી માતા અને તેજસ્વી ગુરુના સંસ્કાર પામેલા શિવાજીની દેશદાઝ, ધર્મદાઝ અને સાહસમાથી ઉત્પન્ન થયેલા મરાઠા રાજ્યનો બીજો વારસ શિવાજીનો પુત્ર જ હતો. શિવાજી વિષે એનો કડકમા કડક ટીકાકાર ઇતિહાસવેત્તા ખાફીખાન પણ લખે છે કે: 'યુદ્ધ અને લૂટ પ્રસગે શિવાજીએ સખત નિયમ ઘડ્યો હતો કે મસ્જિદને, ઇસ્લામી ધર્મપુસ્તકને, અગર કોઈ પણ સ્ત્રીને જરા ય અપમાન કે હરકત થવા ન જ જોઈએ. કુરાનની નકલ શિવાજીના હાથમા આવતી ત્યારે શિવાજી તેને પૂર્ણ માનસહ પોતાની પાસે રાખી પોતાના કોઈ ઇસ્લામી સૈનિકને ભેટમા આપતો હિંદુ કે મુસલમાન કોઈ પણ સ્ત્રી કેદમા આવી જાય ત્યારે તે તેની પૂર્ણ કાળજી રાખી તેના સગાવહાલાને તે પાછી મળે એવી વ્યવસ્થા કરતો.'

શંભુજી

એના વડીલ પુત્રનુ નામ શંભાજી – શંભુજી. મોગલાઈ ને ભયરૂપ બનતા જતા મરાઠાઓને ઠેકાણે પાડવા ઔરંગઝેબ જાતે મહાન સૈન્ય લઈ દક્ષિણમા ઊતરી પડ્યો. પરંતુ શંભુજીએ આઠ વર્ષની પોતાની કારકિર્દીમા બહાદુરીપૂર્વક મોગલોના ઝંઝાવાતને ઝીલ્યો. શંભુજીની બહાદુરી શિવાજીના પુત્રને છાજે એવી હતી પરંતુ એની નીતિ અને મુત્સદ્દીગીરી શિવાજી સરખી હોત તો કદાચ મરાઠી ઇતિહાસ જુદો જ લખાત. મોજશોખ અને વ્યસનમા પડેલા શંભુ-

જીના વહીવટમા નિર્બળતા આવવા લાગી અને સગમેશ્વર નામના સ્થળે એના મિત્રપ્રધાન કવિ – કુલશ અને પચીસ સરદારો સાથે આનંદમા સમય ગાળતો શભુજી મોગલ સૈન્યનો કેદી બન્યો મુસ્લિમ બનવાની તેમણે ના પાડી એટલે મોગલોએ અત્યંત ક્રૂરતાપૂર્વક એ સર્વેને મારી નાખ્યા, રાયગઢની રાજધાની જીતી લીધી અને શભુજીના પુત્રને કેદ પકડી દિલ્હી મોકલી દીધો મૃત્યુ અને ધર્મ પરિવર્તન વચ્ચેની પસદગીમા મૃત્યુ માગી લેનાર વીર શભુજી વિષયાસક્તિએ અપાત્ર બનાવેલા રાજવીઓનુ એક દૃષ્ટાંત છે

મહારાષ્ટ્રી જુસ્સો

મરાઠાઓ માટે આ આફતની ક્ષણ હતી પરતુ શિવાજીએ પ્રગટાવેલો મહાન જુસ્સો જરા ય નરમ પડ્યો નહિ રાયગઢથી સાધુના વેશમા ભાગી છૂટેલા શિવાજીના દ્વિતીય પુત્ર રાજારામે કર્ણાટક જઈ શિવાજીનો ભગવો ઝડો ફરકતો રાખ્યો એટલુ જ નહિ, શભુજીના મૃત્યુનો ફટકો પડતા જ આખી મહારાષ્ટ્રી પ્રજાએ જ મોગલો સામે પ્રજાકીય યુદ્ધ આદર્યું અને રામચદ્ર પંત, શકરજી મલ્હાર અને પરશુરામ ત્રિબકની સરદારી નીચે મહારાષ્ટ્રી પ્રજાએ મોગલો સામે વ્યાપક મોરચા રચી ગયેલા પ્રદેશો ઝડપથી જીતવા માડ્યા સતાજી ઘોરપડે અને ધનાજી જાદવ નામના સેનાપતિઓએ તો મોગલોના સૈન્ય ઉપર હુમલાઓ કરી આખા મોગલ લશ્કરની હિમત ભાગી નાખી અને ઔરગઝેબની સત્તાને દક્ષિણમા માત્ર પડછાયા સરખી નામશેષ બનાવી દીધી રાજારામે સતારામા ગાદી સ્થાપના કરી અને તેના મૃત્યુ પછી તેની પત્ની તારાબાઈએ રાજ્ય અને યુદ્ધવહીવટ પોતાના બાળકપુત્રને નામે કુશળતાપૂર્વક ચલાવ્યે રાખ્યા ભારતીય ઇતિહાસને શોભાવતી સ્ત્રીઓમા તારાબાઈનુ પણ સ્થાન છે મહારાષ્ટ્રમા જ સમાઈ ન રહેતા મરાઠાઓ માળવા, વગડ અને ગુજરાત સુધી ધસી ગયા અને ઔરગઝેબની મૃત્યુની ક્ષણે તો મરાઠાઓ બાદશાહના રહેઠાણ ઉપર હુમલો કરવાની હિંમત કરી

શકયા હતા. ઈ. સ. ૧૭૦૭મા ઔરંગઝેબ મૃત્યુ પામ્યો ત્યારે તે મરાઠાઓને મોગલાઈ હલાવી નાખતા જોઈ શકયો હતો.

શાહુ

ઔરંગઝેબના જીવતા જ સત્તા વધતી ચાલી. એના મૃત્યુ પછી બંધુ–યુદ્ધમા વિજયી નીવડેલા બહાદુરશાહે મોગલ દરબારમા ઉછરેલા શંભુજીના પુત્ર શિવાજી બીજો–શાહુને છોડી દીધો. એથી શિવાજીના નાના પુત્રના વંશમા ગયેલી ગાદી માટે મરાઠાઓમા ઝઘડા ઉત્પન્ન થશે એવી મોગલાઈ મુત્સદ્દીગીરીની આશા સાચી પણ નીવડી. તારાબાઈએ શાહુનો હક્ક સ્વીકારવા ના પાડી એમાથી મરાઠાઓમા આંતરિકવિગ્રહ જાગ્યો, બાલાજી વિશ્વનાથ નામના ચિત્તપાવન બ્રાહ્મણની સહાય વડે શાહુને વિજય મળ્યો અને મહારાષ્ટ્રી રાજ્ય બે ગાદી વિભાગમા વહેંચાઈ ગયું–એક સતારાની અને બીજી કોલ્હાપુરની ગાદી.

પેશ્વાઈ

પરંતુ આ બન્ને રાજગાદીઓ છતા સાચી રાજસત્તા ત્રીજી જ શક્તિશાળી સંસ્થા પાસે કેમ ચાલી જાય છે એનું દષ્ટાંત પેશ્વાઈની સ્થાપનામા આપણને મળી આવે છે. કારકુનીમાથી સૈનિક અને વહીવટી કૌશલ્ય બતાવી આગળ આવેલા બાલાજી વિશ્વનાથને આભારી શાહુએ પોતાનો પેશ્વા નીમ્યો. પેશ્વા એટલે મુખ્ય પ્રધાન. એ ફારસી શબ્દ હિંદુઓના ભગવા ઝંડાને ફરકાવતા રાજ્યનો રક્ષક –સંચાલક — અને લગભગ માલિક નીવડયો. બાળપણથી જ મોગલાઈ દરબારમા ઉછરેલા શાહુ મોજીલો હતો; અને અત્યંત વિશ્વાસુ અને દક્ષ પેશ્વા—પ્રધાન મળતા તેમને આખું રાજસૂત્ર સોંપી આરામભર્યું જીવન ગુજારવાની તેને મજેની તક શાહુએ ઝડપી લીધી. છત્રપતિની પ્રતિષ્ઠા સચવાઈ; પરંતુ સત્તાધીશ પેશ્વા બન્યા; અને અને સાચે મરાઠીસત્તાને પેશ્વાઓએ ટોચે પણ બેસાડી!

સત્તાવિસ્તાર

દિલ્હી સલ્તનતની નિર્બળતા વધતી ચાલી, ગાદી માટેની ખેંચાખેંચી અને સત્તાલોભ એ નિત્ય પ્રસંગો દિલ્હીમાં બની રહ્યા અને મોગલાઈ ખખડી ગઈ. એનો લાભ મહાન મુત્સદ્દી બાલાજી ન લે એમ બને જ નહિ. મરાઠાઓને મેળવી લેવા દિલ્હીએ ઔરંગઝેબના મૃત્યુને સાતમે જ વર્ષે સંધિ કરી મરાઠાઓને વિશાળ મુલ્કો આપ્યા, કેટલાક પ્રદેશની ચોથ ઉઘરાવવાની સત્તા આપી અને મરાઠાઓએ મોગલાઈની નામની તાબેદારી પણ સ્વીકારી. પરંતુ આ તાબેદારીનો અર્થ તો ભાગદારી બની ગયો અને સલ્તનતમાંથી ભાગ પડાવનાર પેશ્વાદોર્યા મરાઠાઓની પ્રતિષ્ઠા એકદમ વધી ગઈ. મરાઠી સત્તાના વિકાસની રસભરી વિગતોમાં અહીં ઊતરવું શક્ય નથી. દક્ષિણમાં અજય નીવડેલી મરાઠી સત્તા હવે મોગલાઈ ગાદીની આપલેમાં મહત્ત્વનો ભાગ ભજવી રહી. મહારાષ્ટ્રી સરદારોએ પણ જાગીરપદ્ધતિ અનુસાર સ્થળે સ્થળે નવાં રાજ્યો ઊભાં કરવા માંડ્યાં, જેમાં ગાયકવાડ, સીંધિયા, હોલ્કર અને ભોંસલે મુખ્ય ગણાય. મહારાષ્ટ્રી સત્તાને ઝડપથી ઉચ્ચ પગથિયાં ચઢાવતો બાલાજી ગુજરી ગયો ત્યારે પેશ્વાઈને શાહુએ વંશપરંપરાની સંસ્થા બનાવી બાલાજીના પુત્ર બાજીરાવને પેશ્વાઈ સોંપી. એ વીર અને દક્ષ પુરુષ શિવાજી પછી મહારાષ્ટ્રના ઇતિહાસમાં મહત્ત્વનું સ્થાન ભોગવી ચૂક્યો. શિવાજીનું હિંદુપદ પાદશાહીનું સ્વપ્ન બાજીરાવે સ્પષ્ટતાપૂર્વક આદેશમાં મૂક્યું, અને મહારાષ્ટ્રી ઝંડો સિંધુ ઉપર ફરકાવવાની રૂપાળી યોજના ઉપર પોતાના નામની – પણ – છત્રપતિ શાહુની મહોર છાપ લીધી. મરાઠા સરદારો અને બ્રાહ્મણ પેશ્વા વચ્ચે અહીં ઈર્ષ્યા પણ શરૂ થઈ ગઈ અને પોતાની વિજયયાત્રામાં બાજીરાવને પોતાના જ મહારાષ્ટ્રી સરદારો સામે યુદ્ધે પણ ચઢવું પડ્યું, જેમાં તે વિજયી નિવડ્યો. બુંદેલખંડ અને રાજસ્થાનમાં પણ બાજીરાવને સારો સાથ મળ્યો અને સને ૧૭૩૭માં – ઔરંગઝેબના મૃત્યુ પછી ત્રીસ વર્ષમાં

તો દિલ્હી સુધી વિજય મેળવતો બાજીરાવ આવી પહોંચ્યો – જો કે મોગલ બાદશાહનું માન સાચવવા તેણે દિલ્હી પ્રવેશ કર્યો નહિ. મોગલાઈ ને આમ રમકડાંની માફક રમાડતી મહારાષ્ટ્રી હિંદુસત્તાનો ભય દૂર કરવા દિલ્હીના બાદશાહે નિઝામ-ઉલ-મુલ્કને સહાયે બોલાવ્યો. ભોપાળ પાસે બાજીરાવે નિઝામને હરાવ્યો અને એ વિજયથી મહારાષ્ટ્રી સત્તાએ સાર્વભૌમત્વ પ્રાપ્ત કર્યું. પોર્ટુગીઝોને હરાવી બાજીરાવે સાષ્ટી અને વસાઈ જીતી લઈ પરદેશીસત્તાને પણ પોતાનો પરચો બતાવ્યો. સને ૧૭૩૯માં નાદીરશાહ સામે હિંદુમુસ્લિમોને ભેગા કરવા બાજીરાવે પ્રયત્ન કર્યો, પરંતુ એ ફળીભૂત થાય તે પહેલાં તો માત્ર બેંતાળીસ વર્ષની વયે આ મહાન, શિવાજીનું સ્વપ્ન સાચું પાડવા મથતો મહારાષ્ટ્રી વીર મૃત્યુ પામ્યો.

નષ્ટ સ્વપ્ન

વંશપરંપરાની પેશ્વાઈ હવે બાજીરાવના પુત્ર બાલાજી બીજા – નાનાસાહેબ – ને હાથ આવી. આ ત્રીજા પેશ્વાના સમયમાં પેશ્વાઈ ઊંચામા ઊંચી વિજયકક્ષાએ પહોંચી; સાથે સાથે એને એક મૃત્યુફટકો પણ પડયો જેમાંથી હિંદુપદપાદશાહીનું સ્વપ્ન નષ્ટ થયું. ઇતિહાસકારો એની રાજનીતિમા બે ખામીઓ જુએ છે: એક તો મરાઠાસૈન્યમાં ભાડુતી તત્ત્વો એટલાં દાખલ થઈ ગયા કે સૈન્યનું રાષ્ટ્રીયપણું નષ્ટ થતું ચાલ્યું. બીજી ખામી એ કે હિંદુત્વનો આદર્શ છોડી મરાઠાઓએ અન્ય હિંદુપ્રજાઘટકોની સહાનુભૂતિ ગુમાવી દીધી. આ પરિણામ આવે તે પહેલા તો દક્ષિણ અને ઉત્તરમા મરાઠાઓએ ભારે વિજયો પ્રાપ્ત કર્યા. દિલ્હી હાથ કરી મરાઠાઓએ પંજાબ જીતી અહમદ અબ્દાલીના પુત્રને હરાવી અટક સુધી ભગવા ઝંડાને ફરકાવ્યો. દેખીતી રીતે આ હિંદુવિજયે મરાઠાઓને સ્વપ્નસિદ્ધિને માર્ગે મૂકયા એમ કહેવાય. પરંતુ એ વિજય અંતે પોકળ નીવડયો. પંજાબની સાચવણી માટે કશી યોજના ન હતી; સૈન્યનો ખર્ચ વધી ગયો; અહમદ અબ્દાલી સાથેનું યુદ્ધ નિશ્ચિત બની રહ્યું; રાજપૂતો

અને જાટો સાથેના મૈત્રીસંબંધ વિજયી તુમાખીને લીધે ઓસરી ગયા. અંતે ૧૭૬૧માં અહમદ અબદાલી અને મરાઠાઓ વચ્ચે પાણીપતમાં મેદાનમાં ભારે યુદ્ધ થયું, જેમાં મરાઠાઓના સૈન્યનો ભયંકર વિનાશ થયો અને હિંદુપદપાદશાહીનું સ્વપ્ન ઊડી ગયું. મરાઠાઓની સૈનિકપ્રતિષ્ઠા ઘટી ગઈ, માણસો અને પૈસાની ભારે ખુવારી થઈ; મરાઠા સમવાયતંત્રમાં પણ ભારે ફાટ પડવી શરૂ થઈ અને બાલાજી બીજાના પુત્ર માધવરાવે જો કે મહારાષ્ટ્રની પ્રતિષ્ઠા પાછી મેળવવા સફળ પ્રયાસો કર્યા, પરંતુ એના નાની વયે થયેલા મૃત્યુમાં છેલ્લો મહાન પેશ્વા અદૃશ્ય થયો અને નિર્બળ, સ્વાર્થી તથા મોજશોખમા રત રહેતા પેશ્વાઓની પરંપરામાં અંતે પેશ્વાઈ સને ૧૮૧૮મા નષ્ટ થઈ ગઈ. પાણીપતના યુદ્ધે ભારતના ભાવિને એક એવો ઝોક આપ્યો કે જેથી ન હિંદુઓ ભારતના માલિક બની શક્યા અને ન મુસ્લિમો માલિક રહી શક્યા. મરાઠી સત્તા અબદાલીના ગયા પછી કજળાતી કજળાતી પણ થોડો સમય પ્રકાશિત રહી. નાના ફડનવીસ અને મહાદજી સિંધિયા એ બન્ને પરસ્પર વિરોધી પક્ષવાદીઓએ મરાઠી સૈન્ય અને મરાઠી મુત્સદ્દીગીરી જાગ્રત રાખ્યાં; છતાં પેશ્વાઈ માટે રઘુનાથરાવના પ્રયત્નોએ એક વખત હિસાબમાં ન ગણાય એવા અંગ્રેજી કંપની સરકારના સત્તાધીશોને મરાઠી રાજકારણમા પ્રવેશ આપ્યો અને પ્લાસીના યુદ્ધવિજય પછી ભારતીય સામ્રાજ્યના સ્વપ્ન સેવતા અંગ્રેજોને મરાઠી આંતરવિગ્રહમાં પોતાની સત્તાનો ઝડપી વિસ્તાર કરવાનું સાધન મળ્યું. ઈ. સ. ૧૭૧૩મા પેશ્વાઈનો ઊગતો સૂર્ય મધ્યાહ્ને પહોંચી ગયો. પરંતુ પચાસ વર્ષ થતા ૧૭૬૧માં તે અસ્તાચળે ઊતર્યો અને ૧૮૧૮ સુધીમાં – ૧૦૫ વર્ષોમાં આઠ પેશ્વાઓ સર્જી છેલ્લા બાજીરાવ બીજાની કારકિર્દીમાં પેશ્વાઈનો સૂર્ય પૂર્ણ અસ્ત પામી ગયો. સતારાના છત્રપતિઓ થોડાં વર્ષ જીવંત રહ્યા. પરંતુ તેમનું નામશેષ જીવન મધુ નષ્ટ થયું. શિવાજીના પુત્ર રાજારામનો કોલ્હાપુર ગાદીનો વારસો

ચાલુ રહ્યો, પરંતુ શિવાજીના છત્રપતિ નામની માત્ર પ્રતિષ્ઠા ભોગવ્યા સિવાય મરાઠી સામ્રાજ્યને પછીથી એ વંશવેલાએ કોઈ ઐતિહાસિક સહાય આપી નહિ.

સાર્વભૌમત્વને કિનારે

ઈ. સ. ૧૬૨૭મા શિવાજીનો જન્મ એણે પોતાના ઓગણીસમા વર્ષે ઈ સ ૧૬૪૬મા પ્રથમ વિજય મેળવી મહારાષ્ટ્રી રાજ્યના પાયા ઊંડા નાખ્યા, અને વિજયોની પરંપરાને પરિણામે ઈ સ. ૧૬૭૪મા મોગલાઈની બાદશાહત સામે, ઔરંગઝેબ જેવા મહાન સુલતાનની આંખ સામે છત્રપતિપદ ધારણ કર્યું. એ પ્રસંગને સો વર્ષ પણ વીત્યા નહિ એટલામા તો પેશ્વાઓની નેતાગીરીમા મહારાષ્ટ્રી રાજ્ય સામ્રાજ્ય બની ગયુ અને લગભગ સાર્વભૌમત્વ ધારણ કરી રહ્યુ.

પતનની ક્રિયા

એ સો વર્ષ પૂરા થતા પહેલા જ પરદેશી ઇસ્લામી અબદાલીએ ઈ સ ૧૭૬૧મા મહારાષ્ટ્રી સત્તાને જીવલેણ ફટકો માર્યો અને તેમા ઓટ આવતી ચાલી. છત્રપતિ શિવાજીની ગાદી માટે સતારા અને કોલ્હાપુરના પડેલા ભાગ, પેશ્વાઈ મેળવવા માટેના ઝઘડા, ખૂન અને પરાશ્રયની પ્રવૃત્તિ, અને રાજ્યે સર્જેલા અને પોષેલા સરદારોમા સ્વતંત્ર સત્તા માટેનો લોભ અને મધ્યસ્થ રાજ્યવ્યવસ્થાથી છૂટા પડવાની વૃત્તિને પરિણામે પુનરુત્થાન પામેલી હિંદુસત્તા હિંદુપદ પાદશાહી ભોગવવાને બદલે હાથમા આવેલુ સામ્રાજ્ય ખોઈ બેઠી. જે રઘુનાથરાવે એક કુશળ સેનાપતિ તરીકે મહારાષ્ટ્રી અશ્વોને અટક આગળ સિંધુ નદીના પાણી પાયા હતા અને અફઘાનિસ્તાનના દરવાજા ઠોકયા હતા, એ રઘુનાથરાવને માથે ગાદીલોભ અંગે પોતાના ભત્રીજા નારાયણરાવના ખૂનનો આરોપ આવ્યો અને સમ્રાટની ગાદીએ બેસવા માટે તેને અંગ્રેજ જેવી પરદેશી સત્તાનો આશ્રય લેવો પડ્યો. એ જ રઘુનાથરાવના પુત્ર બીજા બાજીરાવની કારકિર્દીમા પેશ્વાઈનો

જ અંત આવી ગયો અને એ મહાન સત્તાશાળી પેશ્વાઈના છેલ્લા વંશજને પૂનાની ગાદી છોડી બ્રહ્માવર્તમાં દેશનિકાલ પામી બ્રિટિશ સત્તાના નિવૃત્તિવેતન ઉપર જીવવું પડ્યું. એકતાને અભાવે હિંદુઓનું મહારાષ્ટ્રી સામ્રાજ્ય દોઢસો વર્ષમાં તો નષ્ટપ્રાય થયું મોગલાઈ તો પડછાયા સરખી જીવતી રહી હતી, જેનું જીવન મરાઠાઓ, મુસ્લિમ અમીરઉમરાવો અને અંગ્રેજોની મહેરબાની ઉપર જ નભી રહ્યું હતું. મોગલો અને મરાઠાઓ બન્નેએ પોતાના પતન હાથે કરીને નોતર્યાં. ભારતવાસી મુસ્લિમો અને હિંદુઓએ પોતાની સ્થાપિત સત્તા ગુમાવી અંગ્રેજો માટે મેદાન ખાલી કર્યું અને અંગ્રેજી સત્તા ભારતમાં ચક્રવર્તી બની/રહી. એ ચક્રને વ્યાપક બનતા પહેલાં એક બીજી ભારતીય સત્તા સામે મુકાબલો કરવો પડ્યો હતો. એ સત્તા તે શીખસત્તા. એના ઇતિહાસનો ઇશારો પણ સમજી લેવો પડશે.

[૧૧]

શીખસત્તા

ગુરુપ્રણાલિકા

શીખનો અર્થ શિષ્ય. ધાર્મિક અને રાજકીય ક્ષેત્રમાં ઇસ્લામકાળે મહત્ત્વનો ભાગ ભજવી ગયેલી શીખ કોમનો ઇતિહાસ ગુરુ નાનકથી શરૂ થાય છે. બાબરના આક્રમણ વખતે ગુરુ નાનકનો ઉદય થયો. હિંદુ-મુસ્લિમ સંસ્કૃતિઓના ઘર્ષણમાંથી બન્ને સંસ્કૃતિઓની વિકૃતિ નિવારી બન્નેના શુભ તત્ત્વોનો સમન્વય કરવાની વૃત્તિએ ઉપજાવેલા સુધારક માર્ગોમાંનો એક મહત્ત્વનો માર્ગ તે શીખધર્મ. હિંદુઓની ન્યાતજાત અને મૂર્તિપૂજનથી પર બનેલી શીખ કોમમાં ઇસ્લામનો – કહો કે વેદાન્તનો – એકેશ્વરવાદ સ્વીકાર પામ્યો હતો, જો કે ઇસ્લામી એકેશ્વરનું નામ અને એની પાછળનું ઝનૂન એમાં અદૃશ્ય હતાં. સદ્ગુણ અને સદાચાર ઉપર ભાર મૂકતા નાનકનો

ધર્મ અંગદ, અમરદાસ અને રામદાસ નામના ગુરુઓની ભાળવણી નીચે વધતો ચાલ્યો. ગુરુ રામદાસ માટે મોગલ બાદશાહ અકબરને ઘણું માન હતું. અકબરે અમૃતસરમાં રામદાસને એક કુંડવાળી જમીન બક્ષિસમાં આપી, જેના ઉપર આજનું સુપ્રસિદ્ધ 'સુવર્ણ-મંદિર' રચાયું છે. ગુરુઅર્જુને આદિગ્રંથ-ગ્રંથસાહેબ-ની રચના કરી, જેમાં થઈ ગયેલા ગુરુઓના તેમ જ અન્ય મધ્યકાલીન ભક્તો અને સંતોનાં ભક્તિજ્ઞાનમય કાવ્યોનો સંગ્રહ કરવામાં આવ્યો છે. એ ગ્રંથને શીખધર્મીઓ દેવ સરખું માન આપે છે. એ જ શીખોનું શાસ્ત્ર. ગુરુ અર્જુનના ગુરુપદ સમયે શીખધર્મનો વિસ્તાર ઘણો વધ્યો, ગુરુની સમૃદ્ધિ વધી અને રાજકીય ક્ષેત્રમાં પણ ગુરુની પ્રતિષ્ઠા વધી ગઈ. જહાંગીરના બળવાખોર પુત્ર ખુશરૂને અર્જુને સહાય પણ આપી હતી. જહાંગીરે રાજદ્રોહનો આરોપ મૂકી ગુરુ અર્જુનની કતલ કરી ત્યારથી શીખ જનતાનો મુસલામી મોગલ ગજ્ય પ્રત્યેનો સામનો શરૂ થઈ ગયો. અર્જુનના પુત્ર હરગોવિંદ ગુરુમાં વીર સૈનિકનાં લક્ષણો હતાં, અને એણે શીખપ્રજાને જોતજોતામા એક સૈનિકવૃત્તિવાળી પ્રજા બનાવી દીધી. મોગલાઈ સામે હવે શીખોને યુદ્ધોના અવસર આવવા લાગ્યા અને આ ધર્મપંથ યુદ્ધના શિક્ષણે કરીને હવે વીરપંથ બની ગયો. હરગોવિંદ શાહજહાનની પણ સામે થયો હતો, અને તેને કાશ્મીરના ડુંગરોમા ભરાઈ જવું પડ્યું હતું. ગુરુ અર્જુનનો 'ગ્રંથ-સાહેબ' એણે જ દાખલ કરેલી ગુરુભેટની પ્રથા તથા હરગોવિંદની સૈનિકશિસ્ત એ ત્રણે તત્ત્વોએ મળીને શીખ જનતાને એક વિશિષ્ટ, વ્યવસ્થિત લડાયક સંસ્થાતંત્રમાં ગોઠવી દીધી.

ઔરંગઝેબ અને શીખ

ગુરુસ્થાન માટે શીખોમા પણ મતભેદ દાખલ થવા લાગ્યો હતો છઠ્ઠા ગુરુ તેગબહાદુરે આસામ - યુદ્ધમાં મોગલોને સાથ આપ્યો હતો પરંતુ ઔરંગઝેબની કેટલીક રાજનીતિ વિરુદ્ધ તેગબહાદુરે મત... કરતાં એને મોગલાઈનો સામનો કરવાની ફરજ પડી. બિ...

ન શકતા ઔરંગઝેબે ગુરુ તેગબહાદુરને દિલ્હી પકડી મંગાવ્યા અને ઇસ્લામ સ્વીકારવાની ફરજ પાડવા માંડી. ગુરુએ પાંચ દિવસની ક્રૂર યાતનાઓ ભોગવી અને ધર્મપરિવર્તન કરતા જિંદગીનો ભોગ આપવાનું વધારે પસંદ કર્યું. 'સિર દિયા...સર ન દિયા' એ શીખોનું ગૌરવકથન તેગબહાદુરને અનુલક્ષીને રચાયું છે. તેગબહાદુરની કતલ થઈ અને ઔરંગઝેબે શીખપ્રજાને પોતાની દુશ્મન બનાવી. તેગબહાદુરના પુત્ર ગુરુ ગોવિંદસિંહનું સ્થાન ભારતીય વીરોમાં ઉચ્ચ સ્થાને છે. એ વીરપુરુષની જીવનચર્યા આ જ પણ ઉત્તેજક નીવડે એમ છે. 'દેગ, તેગ અને ફતેહ'નો નાનકનો વારસો પામેલા આ અંતિમ ગુરુએ શીખપ્રજાને 'ખાલસા' નામ આપી એની રાષ્ટ્રીયતાને અજબ રંગ ચઢાવ્યો. તેના નાનકડા પુત્રોની મોગલોએ કરેલી અક્ષમ્ય કતલ ઔરંગઝેબના ધર્મઝનૂન સામે શીખોના ધર્મઝનૂનને વધારે પાણીદાર બનાવી રહી. આમ મોગલાઈના પતનમા શીખોનો પણ મહત્ત્વનો ફાળો ગણાય.

શીખપ્રગતિ

ગુરુ ગોવિંદસિંહે ગુરુની સંસ્થાને પોતાના ગુરુપદથી અટકાવી દીધી. પરંતુ બંદા નામના વીરે ગુરુપદ ધારણ કરી શીખોની વીરપ્રવૃત્તિ ચાલુ રાખી, ગુરુ ગોવિંદના બાળકોને મારનાર વઝીરખાનને મારી એણે વેર વાળ્યું, મુલકો જીતવા માંડયા, રાજગાદી પણ સ્થાપી અને પોતાના નામના સિક્કા પણ પાડયા. અંતે ગુરુદાસપુરના કિલ્લામા એ ઘેરાઈ ગયો અને ભયંકર યુદ્ધ પછી એ મોગલોને હાથે ચડયો. દિલ્હીમા અત્યંત ક્રૂર વર્તનને અંતે બંદાને અમાનુષી ઉપાયમાર્ગે સુવાવવામાં આવ્યો અને શીખોની કતલ કરવામાં આવી. હિંદુઓની ન્યાય પુત્રને બંદાની જ નજર તળે કાપી નાખવામાં ફરમાનનો—કહો કે હદ વટાવી જતી મોગલાઈ શીખોના જુસ્સાને જાણે કે ઇસ્લામી એકેશ્વરનું નાગ સર્વ શીખહૃદયમા મોગલાઈ પ્રત્યે અદશ્ય હતા. સદ્‌ગુરુ અને સદ્‌ખાલસા'ની સ્થાપના કરી. નાદીર-

શાહ અને અહમદ અબદાલીના હુમલાઓએ શીખોની પ્રગતિને વધારે બહેલાવી. એ બન્નેએ મોગલાઈ ને તો ફટકા માર્યા, સાથે અબદાલીએ મરાઠાઓની પણ કમર ભાંગી હતી. છતાં એ બન્નેએ પંજાબને અફઘાનિસ્તાન સાથે જોડી દઈ જે સૂબાઓ પંજાબની સાચવણી અર્થે મૂકયા હતા તેમનામાં પણ નિર્બળતા હતી, જેનો લાભ લઈ શીખોએ પંજાબમાં કિલ્લાઓ બાંધ્યા, ઠકરાતો સ્થાપી અને સ્વાતંત્ર્યની ઘોષણા કરી. શીખોના બે વિભાગ પડયાઃ સતલજની ઉત્તરનો અને સતલજની દક્ષિણનો. બાર 'મીસલ'માં વહેંચાઈ ગયેલી શીખ-પ્રજાને એકતંત્ર આપવા મથનાર એક મહાન શીખ વીર એ ક્ષણે ઉત્પન્ન થયો અને ભારતીય ઇતિહાસમાં અમર નામ મેળવ્યું.

રણજીતસિંહ પછીનો શીખઅસ્ત

ઇ. સ. ૧૭૮૦માં જન્મેલો રણજીતસિંહ બાર મીસલમાંની એક મીસલ સુકરચક્રિયાના એક નેતાનો પુત્ર. શીતળાએ નાનપણમાં જ એની એક આંખનો ભોગ લીધો અને મુખ ઉપર ચાઠાં આપી એનું રૂપ બગાડયું. બાર વર્ષે એના પિતાનો દેહાત થયો. સાધન ઘણું થોડું; છતાં કાબૂલના ઝમાનશાહને ભારતીય સવારીમાં સહાય આપવા બદલ એને ઓગણીસ વર્ષની વયે લાહોરની સૂબાગીરી પ્રાપ્ત થઈ અને રાજાનો ખિતાબ પણ મળ્યો. એ પછી એની પરાક્રમગાથા ઐતિહાસિક બની ગઈ. કાબૂલની ધૂંસરી એણે ફેંકી દીધી અને અંદર અંદર લડતી શીખ મીસલોને એક ગણતંત્રમા એણે ગોઠવી દીધી. એના વિજયો વધતા ગયા તેમ તેમ એનું મહત્ત્વ પણ વધતું ચાલ્યું. મરાઠાઓ, અફઘાનો અને અંગ્રેજો તેની મૈત્રી શોધે એવી રાજ્યવ્યવસ્થા રણજીતે પંજાબમાં સ્થાપન કરી અને સતલજ ઉપરનો કાશ્મીર સહ આખો ઉત્તર-હિંદનો પ્રદેશ તેણે પોતાના છત્ર નીચે લાવી મૂકયો. સતલજની દક્ષિણપૂર્વ બાજુએ નાની નાની શીખ અમીરાતો હતી તેમને પણ પોતાના તંત્રમાં ગોઠવવાની તેની સ્વાભાવિક ઇચ્છામાં અંગ્રેજોને આ નવી સત્તાનો ભય ઉત્પન્ન થયો અને તેમણે એવી સંધિ

કરી કે જેથી રણજીતસતલજને સામે પાર ચાલતી ખટપટોમાં ભાગ જ ન લે. રણજીતનું સૈન્ય રાષ્ટ્રીય શીખ સૈનિકોનું બનેલું હતું અને યુરોપીય ઢબે તેને લશ્કરી શિક્ષણ આપવામા આવ્યું હતું. છતાં અન્ગ્રેજોને રણજીતનો ભય હતો અને રણજીતને અન્ગ્રેજોનો ભય હતો એ ભયમાંથી ઊભી થયેલી મૈત્રીને પરિણામે રણજીતે જીવનપર્યંત આ સંધિ પાળી અને અન્ગ્રેજો સાથે ઘર્ષણમા આવવાને બદલે એણે ઉત્તરે જ પોતાની પ્રવૃત્તિ વિસ્તારી. અફઘાન સુલતાન શાહશુજાએ આપત્તિમા રણજીતનું રક્ષણ શોધ્યું અને તેની પાસેનો સુવિખ્યાત હીરો 'કોહીનૂર' તેણે રણજીતને આપ્યો. છેક ઓગણીસમી સદીના ભારતવર્ષમા અન્ગ્રેજોની નજર તળે નવું શીખરાજ્ય સ્થાપના શક્તિમાન બનેલા રણજીતે બ્રિટિશસત્તા સામે કશા જ પગલા લીધા નહિ. હિંદના નકશા ઉપર નજર નાખતા 'સબ લાલ હો જાયગા' એવું તેનાથી થઈ ગયેલું ઉચ્ચારણ અંતે સાચું પડયુ. રણજીતસિંહ ઈ. સ. ૧૮૩૯મા મૃત્યુ પામ્યો અને તેના મૃત્યુ પછી દસ વર્ષમા તો આખુ શીખ મહારાજ્ય કંપની સરકારે ખાલસા કર્યું. તે પહેલા બે ભયંકર યુદ્ધો કંપની સરકારને શીખો સામે ખેડવા પડયા. રણજીતસિંહની ગાદીએ એની પછી કોઈ શક્તિશાળી રાજવી થયો નહિ. બાળક દુલિપસિંહ અને તેની માતા મહારાણી ઝીન્દાન વ્યવસ્થા સાચવી શકયા નહિ, સરદારો તથા લશ્કરને કાબૂમા રાખી શકયા નહિ, અને અંતે અંગ્રેજોના નિવૃત્તિવેતન ઉપર જીવતા પદભ્રષ્ટ રાજવી તરીકે દુલિપે ઘણો સમય ઇંગ્લૅંડમા ગાળ્યો અને ખ્રિસ્તી ધર્મ પણ સ્વીકાર્યો — જો કે પાછળથી હિંદ આવી એણે પોતાના શીખધર્મનો પુનઃ સ્વીકાર કર્યો કહેવાય છે. સુપ્રસિદ્ધ કોહીનૂર હીરો જે બ્રિટિશ તાજનો અલંકાર છે એ દુલિપે વિકટોરિયા રાણીને ભેટમા આપ્યો હતો. આમ મોગલાઈની સ્થાપના સમયે સ્થપાયલો નાનકનો શીખપંથ એક પ્રબળ સત્તા બની મોગલાઈને પ્રહાર કરતો રણજીતસિંહના મહારાજ્યમાં વ્યાપક વિકાસ પામી અંતે ઓગણી-

સમી સદીના મધ્યમાં જ રાજકીય મહત્ત્વ ગુમાવી બેઠો અને ૧૮૫૭નાં બળવામા બ્રિટિશ સત્તાને ઉપયોગી સૈન્ય પણ આપી ગયો. ઓગણીસમી સદીમાં પણ નવું રાજ્ય ભારતમા સ્થાપાઈ શકે છે એનું મહત્ત્વનું દૃષ્ટાત શીખસત્તાએ પૂરું પાડયું છે.

[૧૨]

બ્રિટિશ કંપનીની રાજસત્તા ઈ. સ. ૧૭૫૭થી ૧૮૫૬

પ્રાચીન સંપર્ક

ઇતિહાસનો ઇશારો હવે આપણને આપણા વર્તમાનયુગની બહુ નજીક લાવી મૂકે છે. એ વર્તમાનયુગ એટલે બ્રિટિશ સલ્તનતનો નવા સ્વતંત્ર ભારતને જન્મ આપી ગયેલો યુગ. એની ઘણી રસપ્રદ વિગતો છે, પરંતુ આપણે એ જાણીતા ઇતિહાસ ઉપર ઝડપી નજર ફેરવી ઘણી મહત્ત્વની વિગતો જતી કરવી પડશે. ભારતીય સંસ્કૃતિના ઇતિહાસમા મહત્ત્વનો ફાળો આપી જનાર પરદેશી સત્તાની રાજકીય પ્રવૃત્તિ આપણી રાષ્ટ્રીય સુષુપ્તિમાથી કેમ જન્મ પામી એની ટૂંકી રૂપરેખામા આપણે પ્રથમ સમજી લઈએ કે ભારત–હિંદ–પ્રાચીન કાળથી વિવિધ પ્રજાઓનું આકર્ષણ કરતો આવ્યો છે, અને તેનો દેશદેશાતરનો વ્યાપાર અને સંપર્ક ઇતિહાસ જેટલો જૂનો છે. ભારતીય જ્ઞાન, ભારતીય સમૃદ્ધિ, ભારતીય કલા અને ભારતીય વસ્તુઓ વિશ્વનું માનવ આકર્ષણ બની રહી અવરજવર અને વ્યાપારની વૃત્તિ પરદેશીઓમા જગાડયા જ કરતી હતી. ઇસ્લામી, અફઘાન, તુર્કયુગમા તેમ જ મોગલાઈયુગમા પણ ભારતની એ પ્રતિષ્ઠા જળવાઈ રહી હતી અને તેની સાથેના વ્યાપારી સંબંધો કેળવવાની સાર્વત્રિક ઇચ્છા રહેતી. મુસાફરોની પણ અવરજવર સતત ચાલુ રહેતી જેમની નોંધ ભારતના ઇતિહાસની પુષ્ટિરૂપે હજી પણ વપરાય છે. ભારતવાસીઓએ પણ પૂર્વ અને અગ્નિ એશિયામાં પોતાનાં સંસ્થાનો સ્થાપ્યાં હતાં અને વ્યાપાર અંગે મધ્ય

વ્યાપારી મંડળીઓ વધતી જતી હતી. આમ સહજ પ્રાબલ્ય બનાવી ગયેલી પોર્ટુગીઝ સત્તા અઢારમી સદીથી અસ્ત પામી.

એક ત્રાકું નીત્યું અને ડચ – વલંદા – હોલંડનિવાસી પ્રજાએ પણ ઈ. સ. ૧૬૦૫થી ભારતીય કિનારે વ્યાપાર અને ઝઘડા શરૂ કરી દીધા. ગુજરાત, બંગાળ અને દક્ષિણમાં તેમની કોઠીઓ પણ હતી અને તાબાના પ્રદેશો પણ હતા. અંગ્રેજો સાથે તેમને સખત હરીફાઈ ચાલી. છતાં અઢારમી સદીના મધ્યકાળમાં ડચ પ્રજાની વ્યાપારી કે રાજદ્વારી અસર ભારતમાંથી સમૂળ લુપ્ત થઈ ગઈ.

ફ્રેન્ચ પ્રજા

યુરોપીય પ્રજાઓમાં ભારત સાથે વ્યાપારીવૃત્તિથી જોડાનાર ફ્રેન્ચ પ્રજા છેલ્લી ગણાય. અંગ્રેજો એ પહેલાં આવ્યા. ઈ. સ. ૧૬૬૪-મા ફ્રેન્ચ ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીની સ્થાપના થઈ અને ૧૬૬૮મા તેણે પહેલી કોઠી સુરતમા સ્થાપન કરી. ઈ સ. ૧૬૭૩ માં તેમણે પોન્ડીચેરી સ્થાપન કર્યું અને ધીમે ધીમે બંગાળના ચન્દ્રનગર સરખાં નગરોમા અને મલબાર કિનારે માહી અને કારીકલમાં કોઠીઓ જમાવી વારાફેરામાથી પસાર થયેલી આ ફ્રેન્ચ વ્યાપારી પેઢીનું મહત્ત્વ અઢારમી સદીમાં કેમ વધી ગયું તે આપણે બ્રિટિશ સત્તાની વૃદ્ધિ સાથે વિચારીશું.

અંગ્રેજો – ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની

ઇંગ્લિશ ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીને પૂર્વમા વ્યાપાર કરવાનો ઇજારો મહારાણી ઈલીઝાબેથે ઈ. સ. ૧૬૦૦મા આપ્યો તે પહેલાં બ્રિટિશ વહાણવટીઓ પૃથ્વીપ્રદક્ષિણા કરી ચૂકયા હતા અને સ્પેનના મહાન નૌકાસૈન્યને હરાવી ચૂકયા હતા. એટલે હિંદના વ્યાપારમાં આગળ વધવાની વૃત્તિ ઇંગ્લૅંડમાં જાગી ચૂકી હતી. હૉકીન્સ જેવો મહાનાવિક જહાંગીરના દરબારમા આવી ચૂક્યો. પરંતુ ઈ. સ. ૧૬-૧૩માં જહાંગીરના ફરમાન અનુસાર અંગ્રેજોએ પોતાનું વ્યાપારી થાણું સુરતમાં નાખ્યું ત્યારથી આ વ્યાપારી કોમે ભૂમિને પકડી લીધી.

સર ટોમસ રો નામના એલચીએ ત્રણ વર્ષ દરબારમાં અવરજવર કરી અંગ્રેજ કંપની માટે કેટલાક હક્ક મેળવ્યા પણ ખરા. સુરત પછી આગ્રા, અમદાવાદ, ભરૂચ અને વડોદરામાં તેમની કોઠીઓ સ્થપાઈ અને સને ૧૬૬૮માં બીજા ચાર્લ્સે પોતાને પહેરામણીમાં પોર્ટુગીઝોએ આપેલું મુંબઈ વાર્ષિક દસ પાઉન્ડને ભાડે કંપનીને આપી દીધું. ત્રીસેક વર્ષમાં મુંબઈ કંપનીનું મુખ્ય મથક બની ગયું. આ જ પ્રમાણે દક્ષિણના પૂર્વપશ્ચિમ કિનારે અને બંગાળમાં કંપનીએ પોતાનો વ્યાપાર અને સત્તા વધારવા માંડ્યા. શાન્ત વ્યાપારી પેઢીના એક વડાએ કંપનીના ચાલકોને ઈ. સ. ૧૬૮૯માં તો લખી લીધું કે 'હવે એવો સમય આવ્યો છે કે બાજુએ હાથમાં તલવાર લઈને વ્યાપાર કરવો પડશે,' અને થોડા સમયમાં જ વ્યાપારની આબાદી માટે લશ્કર અને મુલક જીતી લેવાની નીતિ મંજૂર પણ થઈ ચૂકી પરંતુ હજી સમગ્ર ઔરંગઝેબનું રાજ ચાલતું હતું અને મોગલ સત્તાએ કંપનીના કેટલાક માથાભારે કૃત્યો માટે સજા પણ કરી અને માફી પણ મંગાવી પરંતુ એ પછી મોગલ સત્તાની કૃપા મેળવી પોતાના થાણા મજબૂત કરવાની પણ અંગ્રેજોએ કાળજી રાખી.

માત્ર વ્યાપાર, વ્યાપાર અર્થે સત્તા અને મુલકનો કબજો, યુરોપીય હરીફો સાથે ઝઘડા અને સંધિ તથા સ્થાનિક સત્તા સાથે નમ્રતા ભરી સલામતી, બાદશાહોની વધતીય અંધારમાંથી જાગતી મહેરબાની વગેરે ઉપર આધાર રાખી અન્ય વ્યાપારી કંપનીઓની માફક અંગ્રેજ કંપની માત્ર વ્યાપારી મંડળનું સ્વરૂપ ધારણ કરી રહી. ભૂમિસૈન્ય અને નૌકાસૈન્ય એ વ્યાપારી કંપનીઓ રાખતી, અંદર અંદર લડતી, ની ભૂમિપ્રનાર પાછું સાધતી ના લગભગ દોઢસો વર્ષની તેની કારકિર્દીમાં કંપનીનું સહરત્ન સત્તામાં રાજકીય મંડળ કરતાં પ્રતિષ્ઠિત વ્યાપારી અને જમીનદારી મંડળ સ્વરૂપ વધારે હતું. શાણા વ્યાપારીઓ, ઉપદ્રવહીન પ્રજાજનો, ઉપયોગી મિત્રો અને જરૂરતમાં ન ગભરાય એવા હરી કદી જોર દેખાડતા છતાં નમી પડી

ક્ષમા માગી શકતા પરદેશીઓ તરીકે અંગ્રેજો, ફ્રેન્ચો, પોર્તુગીઝો અને વલંદાઓએ સ્થાનિક કે કેન્દ્રસ્થ રાજસત્તાનું ખાસ ધ્યાન ખેંચ્યું ન હતું

હરીફ કંપનીઓ

પરંતુ એ વ્યાપારી મંડળીઓના દોઢસો વર્ષ વીતે તે પહેલા મોગલાઈના મૂળ ખવાઈ ગયા, મહારાષ્ટ્રી ઝંઝાવાતના ઝપાટાનું જોર વીખરાઈ નિર્બળ બનતું ચાલ્યું, કેન્દ્રસ્થ સત્તાની નિર્બળતાનો અંગત લાભ લઈ જુદા જુદા સ્વતંત્ર રાજ્યો સૂબાગીરીમાંથી સ્થપાવા લાગ્યા અને અંગત સત્તાની ખેંચાખેંચીમાં રાષ્ટ્રભાન કે દેશાભિમાન, વફાદારી કે વહાલ, ઉપકારવૃત્તિ કે દીર્ઘદૃષ્ટિ, સ્વામીભક્તિ કે દોરતી સમૂળ ભુલાઈ જતા હોય એવી પરિસ્થિતિ ઉત્પન્ન થવા લાગી જેનો લાભ લેવાની ચકોર દક્ષતા યુરોપીય પ્રજાની રાષ્ટ્રભાવનાએ કેળવી હતી મરાઠાઓનો સૂર્ય મધ્યાહ્ને પહોંચતો હતો અને મહારાષ્ટ્ર મુત્સદ્દીગીરી ઉત્તરહિંદના ચોપાટ ઉપર સોગટા ગોઠવી બાજીઓ સર કરવામાં ગુંથાયની હતી ત્યારે કર્ણાટકની નવાબીના ઝઘડાએ પરદેશી અંગ્રેજો અને પરદેશી ફ્રેન્ચોને હિંદની સ્થાનિક રાજખટપટમાં પ્રવેશ કરવાની તક આપી નવાબીના હક્કની તકરારમાં એક પક્ષે અંગ્રેજની સહાય માગી અને બીજા પક્ષે ફ્રેન્ચની ઈ સ ૧૭૪૩ની આ શરૂઆત વળી યુરોપના યુદ્ધોમાં પણ એ જ સમયે અંગ્રેજો અને ફ્રેન્ચો વિરોધી બની ગયા, જેનો પડઘો હિંદમાં પડ્યો ડુપ્લે નામના કુશળ ફ્રેન્ચ સુબાએ અંગ્રેજો અને એના સાથી નવાબને સખ્ત હાર આપી પરંતુ યુરોપમાં સંધિ થતા હિંદમાં પણ સંધિ કરવી પડી કર્ણાટકના બીજા યુદ્ધમાં અંગ્રેજો તરફે ક્લાઈવ નામના વીર પુરુષે ફ્રેન્ચોને હરાવ્યા–ઈ સ ૧૭૫૪માં

ભારતીય શરમ

આમ સમગ્ર હિંદની તે યુગની દૃષ્ટિએ બહુ મહત્ત્વના ન લાગે એવા પ્રસંગોએ અંગ્રેજોની મહત્ત્વાકાંક્ષા વધારી, અંગ્રેજોમાં બળ

પ્રેર્યું હિંદવાસીઓની નિર્બળતાઓ પ્રત્યક્ષ કરી અને પચાસેક વર્ષમાં તો વ્યાપારી મંડળી સાર્વભૌમ સત્તાધીશ બની ગઈ. કર્ણાટકના યુદ્ધનો અનુભવ લીધા પછી નિઝામના રાજ્યની ખટપટોમાં અંગ્રેજોને અને ફ્રેન્ચ મુત્સદ્દીઓને સ્થાન મળ્યું અને ત્યાંથી આગળ વધતાં બંગાળની પરિસ્થિતિએ અંગ્રેજોની કાયમી સત્તાના પાયા હિંદમાં નાખ્યા. બંગાળની નવાબીના આતંકવહેણમાં ભાગ લઈ રહેલા અંગ્રેજોને સને ૧૭૫૭માં સીરાજ-ઉદ્-દૌલા નવાબ સામે મળેલો પ્લાસીનો વિજય અંગ્રેજોની દૃષ્ટિએ અતિ મહત્ત્વનો બની ગયો. દેશી રાજ્યોની એક જ પ્રકારની પ્રસંગપરંપરા! અંદર અંદરના ઝઘડા, કૃતઘ્નતા, ખુલ્લી બેવફાઈ અને ટૂંકી સ્વાર્થદૃષ્ટિમાં ત્રીજી સત્તાનો વિજય! અઢારમી ઓગણીસમી સદીનો ઇતિહાસ લગભગ ભારતીય શરમનો જ ઇતિહાસ બની રહે છે. પ્લાસીના યુદ્ધે અંગ્રેજોને ધગખમ સત્તા બનાવી દીધી.

મહારાષ્ટ્રી સત્તાને ૧૭૬૧માં ખેલાયલા પાણીપતના યુદ્ધમાં એવો સખ્ત ફટકો વાગ્યો કે ત્યાર પછી એની રાજકીય તેજસ્વિતા ઘટતી ચાલી, અને તેના સામ્રાજ્ય સ્થાપનાના સ્વપ્ન નષ્ટ થયાં. આ મહાસત્તાની નિર્બળતા અંગ્રેજોને એક દૈવી આશીર્વાદરૂપ નીવડી. બંગાળ અને અવધમાં વર્ચસ્વ મેળવી ચૂકેલા અંગ્રેજોમાં હવે ભારે હિમ્મત આવી અને દિલ્હી દરબાર સુધી તેમની નેહ પડવા માંડી.

મરાઠાઓની પડતીમાં કંપનીની ચડતી

અંગ્રેજોના ચડતા સિતારાનો ઇતિહાસ એ હવે મરાઠાઓની પડતીનો ઇતિહાસ બની જાય છે. પાણીપતના ફટકા પછી મરાઠાઓએ પોતાનું વર્ચસ્વ પાછું જમાવવા માંડ્યું અને ઈ. સ. ૧૭૭૦માં ફરી મરાઠાસૈન્યે દિલ્હી પ્રવેશ કરી લથડતી મોગલાઈના બાદશાહને વાલીપણામાં લીધો. ક્લાઈવને સ્થાને હવે સુવિખ્યાત વૉરન હેસ્ટીંગ્સના હાથમાં કંપનીનું તંત્ર મુકાયું હતું. પુનર્જીવન પામતી મરાઠી-સત્તાના કેન્દ્ર સમો ઉત્તમ મહાન પેશ્વા માધવરાવ નાની વયમાં

જ અનેક આશાઓ ઉપજતી મૃત્યુ પામ્યો. એનો ભાઈ નારાયણ-રાવ ગાદીએ આવ્યો મહારાષ્ટ્રી અશ્વોને સિંધના નીર પાનાર કાકા રઘુનાથરાવને પોતાની કપાળી પત્નીની ઉશ્કેરણીથી પેશ્વાઈની ગાદીનો લોભ લાગ્યો, નારાયણરાવનું ખૂન થયું, રઘુનાથરાવ ગાદીએ બેઠા, પરંતુ નારાયણરાવની પત્નીએ પુત્રને જન્મ આપ્યો, જેને પેશ્વાઈના વારસ તરીકે સ્વીકારી એક બાહોશ મુત્સદ્દી નાના ફડનવીસે રઘુ-નાથરાવના હકને નકારી પૂનાથી ખસી જવાની એને ફરજ પાડી. ભારતની એ યુગની રાજપ્રણાલિકા અહીં પણ પુનરાવર્તન પામી, રઘુનાથરાવે મુંબઈના અંગ્રેજી સત્તાધીશની સહાય માગી અને બીજાં સ્થળોની માફક મહારાષ્ટ્રી રાજકારણમાં અંગ્રેજોનો પ્રવેશ શક્ય બનાવ્યો

ત્રણ મહારાષ્ટ્રી મુત્સદ્દી

એ પ્રવેશમાંથી મરાઠાયુદ્ધો થયા, બન્ને પક્ષે હારજીત અનુભવી. સલાટો-સંધિઓ થઈ — જેમાંની પુરંધર, સાલબાઈ અને વસઈની સંધિઓ જાણીતી છે — અને મરાઠા રાજકારણ ઉપર અંગ્રેજોએ માત્ર દરમિયાનગીરી નહિ, પરંતુ અંકુશન વર્ચસ્વ પણ મેળવ્યું. આ યુગમાં મરાઠી સત્તાની પ્રતિષ્ઠા ત્રણ વ્યક્તિઓએ જાળવી એક નાના ફડનવીસે પોતાની મુત્સદ્દીગીરીથી; મહાદજી સિંધિયાએ પોતાની મુત્સદ્દીગીરી ઉપરાંત સૈનિક દક્ષતાથી, અને ત્રીજી અહલ્યાબાઈએ પોતાની ધાર્મિકભરી પવિત્ર આંતરિક રાજવ્યવસ્થાથી ઓગણીસમી સદી શરૂ થઈ એ વર્ષે – ઈ. સ. ૧૮૦૦માં મહારાષ્ટ્રનો છેલ્લો મહાન મુત્સદ્દી નાના ફડનવીસ મૃત્યુ પામ્યો એના મૃત્યુ સાથે મહારાષ્ટ્રી એકતાનો છેલ્લો આધાર તૂટી પડ્યો મહાદજી અને અહલ્યાબાઈ તે પહેલાં ગત થયાં હતાં પેશ્વાઈની ગાદી ઉપર નિર્બળ, મોજી અને ખટપટી બાજીરાવ બીજો અંગ્રેજોની ગોદમાં આવી ભરાયો હતો. મરાઠી રાજ્યને અંગ્રેજોના વર્ચસ્વથી સદંતર દૂર રાખવાના નાના ફડનવીસના પ્રયત્નોને એણે ધૂળમાં મેળવ્યા અને ત્રીજા મરાઠાયુદ્ધને

અને સને ૧૮૧૮મા પેશ્વાઈનો અંત આવ્યો બીજી મરાઠી સત્તાઓ વ્યક્તિગત રીતે અન્ગ્રેજોના સાર્વભૌમત્વને ખીસરી ચૂકી અને કંપની સરકાર સર્વ સ્વીકૃત ચક્રવર્તી બની ગઈ

હૈદર–ટીપુ

અઢારમી સદીના છેલ્લા પચાસ વર્ષે મરાઠાઓની જેમ પડતી જોઈ તેમ અન્ગ્રેજી સત્તાની ચઢતી પણ જોઈ. એ ચઢતી હવે માત્ર સંજોગાધીન ન જ ગણાય અન્ગ્રેજોની યુદ્ધકુશળતા અને મુત્સદ્દી-ગીરીને પણ આપણે એમની પ્રગતિના તત્ત્વો ગણના જોઈએ. મરાઠાઓ સરખી પ્રબળ સત્તા મૈસોરના હૈદર અને ટીપુ સુલ્તાન નામની વ્યક્તિઓમા જાગ્રત થઈ હતી જેમણે ત્રણચાર યુદ્ધશ્રેણીઓમા અન્ગ્રેજી સત્તાની ભારે કસોટી કરી હતી. હૈદર અને ટીપુની પચાસ વર્ષની પરાક્રમગાથાનો અત્રે માત્ર ઉલ્લેખ કરી એટલુ જ નોંધીશુ કે દેશી વીરત્વ અન્ગ્રેજો સામે ટૂંકુ પડયુ અને પંજાબના શીખ સિવાયનુ આખુ હિંદ અન્ગ્રેજ કંપની સરકારના વાવટા નીચે અઢારમી સદીના અંતમા આવી ચૂક્યુ

કંપનીના વિજયનાં કારણો

કંપની સરકારના અંતિમ વિજયના અનેક કારણોમા આપણે નીચેના કારણો મુખ્ય ગણાવી શકીએ·

(૧) મોગલાઈ અને મરાઠાશાહી બન્નેએ અંતે કેન્દ્રસ્થ સત્તાને અપનાવી પુષ્ટ કરી નહિ; ઊલટ કેન્દ્રસ્થ સત્તાને છિન્નભિન્ન કરી નાખે એવા સ્વાર્થી બળવર્તુલો ઉપજાવી પોતાના જ પગ ઉપર કુહાડાના પ્રહારો કર્યા ઔરંગઝેબ પછીની મોગલાઈ અને બાલાજી બાજીરાવ પછીની પેશ્વાઈ આ ઘાતક પ્રવૃત્તિના નમૂના રૂપ છે. ભારતીય પરાધીનતા એ ભારતના આ મહા દોષનુ જ પરિણામ

(૨) અન્ગ્રેજી સત્તાધીશો નપૂર્ણ માનવીઓ ન હતા લાંચ, ખટપટ, જઠાણુ અને વચનભંગની પરંપરા તેમના ભારતીય ઇતિહાસમાથી જરૂર જડી આવશે છતા તેમની એક વિશિષ્ટતા નોંધ્યા

વગર આવે એમ નથી કોઈ પણ અંગ્રેજ સત્તાધીશ પોતાની માલિક કંપનીને બેવફા નિવડયો નથી, અને કંપની પોતાના સ્વદેશી નજર કર્તાને બેવફા નિવડી નથી લૉર્ડ હેસ્ટીંગ્સ, વેલેસ્લી સરખા દક્ષ અને યુદ્ધપ્રિય ગવર્નર જનરલોએ દરીફો સામે યુક્તિપ્રયુક્તિ અને પ્રપંચનો ઉપયોગ કર્યો એ ખરું, છતાં એકે ગવર્નર કે ગવર્નર જનરલે પોતાના અંગત લાભ અર્થે, સત્તાલોભ અર્થે અને મુલ્ક લોભ અર્થે સ્વપ્નામાં પણ પોતાની માલિક કંપનીના હિત વિરુદ્ધ જવાનો પ્રયત્ન કર્યો જાણ્યો નથી — જે કથન આપણા મોગલાઈ – પેશ્વાઈના સૂબા નવાબ કે રાજાઓ માટે કહી શકાય એમ નથી કર્નાટકનો નવાબ બની શકયો હોત, હેસ્ટીંગ્સ મહારાજા બની શકયો હોત, છતાં હિંદવાસીઓ કરતાં પરદેશી ગોરી પ્રજાઓએ વધારે ઊંચા પ્રકારનું રાષ્ટ્રઅભિમાન કેળવ્યું હતું આ તેમની ઉન્નતિનું બીજું મહા કારણ

(૩) અંગ્રેજોની અદ્વિતીય લશ્કરી કળાને પણ આપણે ત્રીજા કારણ તરીકે લેખવી ન જોઈએ દેશી યુદ્ધરચનામાં માણસોની ખોટ ન હતી અમુક દળની વ્યૂહરચના પણ ખરી પરંતુ અંગ્રેજી દળની કવાયત સૈનિકોમાં જે અસરકારક દક્ષતા ઉપજાવતી હતી તે હિંદમાં ઉપજી શકી નહિ અંગ્રેજોના કેળવાયલા લશ્કર આગળ હિંદના બિનકવાયતી લશ્કરી ટોળાં અવ્યવસ્થિત માનવમેળા સરખાં હતાં એટલું જ નહિ, પરંતુ તેમનાં દેશી સૈનિકોને પણ લશ્કરી કેળવણી આપી અંગ્રેજ સેનાપતિઓએ હિંદી માનવસમૂહનો સરસ ઉપયોગ કરી લીધો હતો હિંદીઓ તેમ વારંવાર મુકાબલાને પ્રસંગે અંગ્રેજોનું નાનકડું કવાયતી લશ્કર અનિયમિત સંખ્યાબંધ લશ્કરોને શિકસ્ત આપી શકતું કવાયતી લશ્કર ઉપરાંત તેમના તોપખાના અને દરિયાઈ લશ્કરોએ અંગ્રેજી વિજયમાં ભારે ફાળો આપ્યો છે

(૪) જિતાયલા પ્રદેશને શાન્તિ, કાયદો અને વ્યવસ્થા આપવાની અંગ્રેજોની કુનેહ અનુકરણીય ગણાય જ્યાં જ્યાં પ્રદેશ જિતાય

ત્યા ત્યા કેળવણી, કાયદા અદાલત, મહેસૂલી વહીવટ અને આતરિક શાન્તિસ્થાપનાનુ વહીવટી તત્ર ઊભુ કરવાની અગ્રેજોની કામેલિયત પ્રજાને અનુકૂળ પડી ગઈ અગ્રેજી વહીવટ આગળ દેશી રાજ્યોના વહીવટ અધેગ સરખા દેખાવા લાગ્યા પ્રજાના હૃદયમા સ્થાન પામી પ્રજાને પોતાની બનાવી લેવાની આવડત અઢારમી સદીના હિદે ભાગ્યે જ દર્શાવી સાહસિક અને પરાક્રમપ્રિય વ્યક્તિઓના સભાગ્ણા સિવાય પ્રજાને મોગલાઈ કે મરાઠાશાહી માટે ઊડુ મમત્વ હવે ઉત્પન્ન થઈ શક્યુ નહિ પ્રજાને કંપની સરકારની શાન્તિપ્રેરક વ્યવસ્થામા આબાદી દેખાઈ

(૫) પ્રજાકીય શાન્તિનો ભગ કરનારા અતત્ર ઠગ, પીઢારા અને જાટ કાઠીઓના ટોળા ભારતીય રાજઅવ્યવસ્થાને પરિણામે ઊભા થયા હતા તેમને અગ્રેજોએ સમૂળ દાબી પ્રજાને અણધાર્યા ભયથી મુક્ત કરી દીધી શાન્તિસ્થાપનાની અગ્રેજોની તમન્ના તેમને પ્રજાપ્રિય બનાવી શકી

આમ ઓગણીસમી સદીના દ્વારમા ભારત પ્રવેશ્યુ ત્યારે મોગલાઈનો રહ્યોસહ્યો પડછાયો પણ પાતળો બની ગયો, પેશ્વાઈ નગભગ ગઈ અને અઢાર વર્ષમા નાબૂદ થઈ, હૈદર ટીપુનો અન્ત થયો અને મોગલાઈ પેશ્વાઈની નિર્બળતામાથી જન્મેલા નાના મોટા રાજ્યો કપની સરકારનુ રક્ષણ સ્વીકારી જીવતા રહ્યા – માત્ર શોભારૂપ રાજ્યો સાથે 'મૈત્રી' શબ્દનો વિપુલ ઉપયોગ થયા છે ખરો, પરતુ એ શબ્દ પાછળ રાજ્યાની પરાધીનતા, સહાયક લશ્કરો રેસીડેન્ટો અને એજન્સીઓના સ્વીકારમા સમાઈ રહેલી હતી ઓગણીસમી સદીની શરૂઆતમા પજાબ સિવાયના આખા હિદ ઉપર તેમની સત્તા ફેલાઈ ગઈ, અને બીજા પચાસ વર્ષમા તો એ પજાબની શીખ સામ્રાજ્ય પણ રાજપૂતાના કે ઉચ્ચારેના ભાવિ અનુમાન કપની સરકારમા લુપ્ત થઈ ગયુ.

ખ્રિસ્તી સ ૧૭૫૭ના યુદ્ધથી કપની સરકારને રાજ્યાપાત્ર સત્તા

તરીકે ગણીએ તો સો વર્ષ અને ઓગણીસમી સદીની શરૂઆતથી એને ભારતીય સામ્રાજ્ય ગણીએ તો સત્તાવન વર્ષ વ્યાપારી ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીએ ઈ. સ. ૧૮૫૭ સુધી રાજ્ય કર્યું ગણાય પાંચ હજાર ગાઉ દૂરથી આવેલી વ્યાપારી મંડળી રાજકર્તા બની સાર્વભૌમત્વ પ્રાપ્ત કરે એ કોઈ પણ ઇતિહાસમાં આશ્ચર્યઘટના જ ગણાય

[૧૩]

બ્રિટિશ શહેનશાહત ૧૮૫૭ થી ૧૯૪૭ અને ભારતીય સ્વાતંત્ર્ય

કંપનીની રાજનીતિના પરિણામ

કંપની સરકારનું સો વર્ષનું રાજ્ય બ્રિટિશ શહેનશાહતમાં કેમ પલટાઈ ગયું અને તે નેવું વર્ષનું આયુષ્ય ભોગવી ભારતીય સ્વાતંત્ર્ય પ્રગટાવી કેમ ખસી ગયું એ મનોરંજક ઇતિહાસની બહુ નજીક આવેલા આપણે અહીં એની ટૂંકામાં ટૂંકી સમાલોચના કરી લઈશું કંપનીનું રાજ્ય એક પછી એક બાહોશ ગવર્નર જનરલોના હાથમાં દૃઢ થતું જતું હતું ઈ. સ. ૧૮૪૮થી ૧૮૫૬ સુધી લાર્ડ ડેલહાઉસી નામનો એક બાહોશ રાજકર્તા કંપની સરકારે હિંદમાં મોકલ્યા જૂની રાજ્યવ્યવસ્થાએ ઉપજાવેલા અસંખ્ય દેશી રાજ્યો પ્રત્યે અમલમાં મૂકેલી એની રાજનીતિના બે મુખ્ય તત્ત્વો ગણાવી શકાય

(૧) અપુત્ર રાજવીને દત્તક લેવા ન દેવા તેનું રાજ્ય ખાલસા કરવું, અને

(૨) અવ્યવસ્થા કે જુલમની જે રાજ્ય માટે બૂમ આવે તે રાજ્ય ખાલસા કરવું

એ નીતિ અનુસાર સતારાના પદભ્રષ્ટ રાજાને દત્તક લેવાની પરવાનગી ડેલહાઉસીએ ન આપી અને સતારાનું રાજ્ય ખાલસા કર્યું મહાન શિવાજીના વંશજનું એ રાજ્ય નાગપુરના વિખ્યાત

ભોસલેની રાણીને પણ દત્તક ન લેવા દેતાં એનું રાજ્ય પણ ખાલસા કર્યું. એ જ પ્રમાણે ઝાંસીની રાણી સાથે વર્તાવ કર્યો. જૈતપુર અને સંબલપુરના રાજ્યો પણ એમ જ ખાલસા થયાં. બાજીરાવ પેશ્વાના પુત્ર નાનાસાહેબને તથા કર્ણાટક અને તંજાવરના રાજવારસોને નિવૃત્તિવેતન આપવાની તેણે ના પાડી. અયોધ્યાની ડગમગી ગયેલી નવાબી એણે ખાલસા કરી અને ગેરવહીવટનું કારણ આપી નિઝામના ત્રણ પ્રાંતો ખાલસા કર્યા. આથી નાનાં મોટાં રાજ્યોમાં પોતાના ભાવિ માટે ભય પેસી ગયો અને લોકલાગણી પણ ઘવાઈ. માનવજાતને અંતે પડેલાઓ માટે દયા ઊપજે છે.

સિદ્ધિઓ

ડેલહાઉસીની યશસ્વી સિદ્ધિઓ પણ ભૂલવા સરખી નથી. પ્રાથમિક કેળવણીથી માંડી વિદ્યાપીઠ સુધીની ઉચ્ચ કેળવણીને આવરી લેતી વ્યવસ્થા એના રાજ્યઅમલમાં સ્થાપન થઈ; એણે જાહેર બાંધકામખાતું સ્થાપ્યું; પોતાની જવાબદારીને વિકેન્દ્રિત કરતી મંત્રીમંડળની – કાઉન્સિલની વ્યવસ્થા પણ એણે ઊભી કરી; રેલ્વે, ટપાલ અને તારની યોજનાનો યશ એને ફાળે જાય; વરાળી વહાણોની હિંદયુરોપ વચ્ચેની અવરજવર પણ એના જ વહીવટમાં શરૂ થઈ. આમ એની બાહોશી ઊંચા પ્રકારની ગણાય

બળવાની પાછળ

પરંતુ બાહોશી ઝડપથી સત્તાશોખીન, જિદ્દી અને અહંભાવી બની જાય છે. ડેલહાઉસી ભૂલી ગયો કે હારેલા રાજ્યોમાં અને ખાલસા કરેલાં રાજ્યોમાં કંપની સરકાર સામેની વેરભાવના જીવંત હતી. નામની મોગલાઈને પણ પ્રહારો થાય એ મુસ્લિમોને – અને મોગલાઈ પ્રત્યે સમભાવ ધરાવનાર હિંદુઓને પણ – ખૂંચે. જમીનમહેસૂલની નવી પ્રથા કેટલાક પ્રાંતોને બોજારૂપ લાગી. ખ્રિસ્તી-પાદરીઓનું જોરભર્યું ધર્મ–પરિવર્તન કાર્ય યુક્તિપ્રયુક્તિ ઉપરાંત કંપની સરકારની મદદ પણ પામતું દેખાયું, જેના ચક્રમાં હિંદુઓ અને

મુસ્લિમો પણ આવી જતા હતા. સતીનો રિવાજ કાયદાથી બંધ થયો અને વિધવાવિવાહનો કાયદાથી સ્વીકાર કરાયો એમાં ધાર્મિક કચવાટ ઊભો થયો મુસ્લિમ મૌલવીઓએ પણ ઇસ્લામના ખતરાનું વાતાવરણ ફેલાવવા માંડયું. હિંદી સૈન્યને દરિયા પાર મોકલવા માંડયું. એમાં હિંદુ-મુસલમાન વર્ગને વટલાવવાની યુક્તિનો ભાસ થયો. નવી બંદૂકોમાં દાખલ કરવાની કારતૂસોમાં ડુક્કર તથા ગાયની ચરબીનો ઉપયોગ કરી હિંદુ-મુસલમાન બન્નેને ભ્રષ્ટ કરવાની યોજના થઈ રહી છે એવી સમજ પણ લશ્કરીઓ અને પ્રજામાં ફેલાઈ ગઈ. હિંદુ સૈન્યમાં બ્રાહ્મણો મોટા પ્રમાણમાં દાખલ થતા એ નોંધપાત્ર હકીકત છે. એ સર્વ અસંતોષ ઉપજાવનારી હકીકતોને ઉગ્ર બનાવતી એક ભવિષ્યવાણી પણ કોઈ જ્યોતિષીએ ફેલાવી કે કંપની સરકારના રાજ્યનો સો વર્ષનો અવધિ સને ૧૮૫૭માં આવી રહ્યો હતો. આમ પદભ્રષ્ટ રાજાઓમાં અને પ્રજા તથા હિંદી લશ્કરમાં અસંતોષનો વહ્નિ પ્રજળી રહ્યો. હિંદી સૈનિકોને યુવાન ગોરાઓની સતત તાબેદારી પણ ભારે પડી હોય એ સંભવિત છે. વિજયી અંગ્રેજ ઉપરીઓ તુમાખી પણ રાખતા બની ગયા હતા. આ અસંતોષને આકાર આપનો ડેલહાઉસી તો પોતાની મુદત પૂરી થતા સ્વદેશ ચાલ્યો ગયો અને એની પછી આવેલા સમભાવશીલ કેનીંગ નામના ગવર્નર જનરલને બળવાનો ભાગ ઉઠાવવો પડયો

બળવો

ઈ. સ ૧૮૫૭ના મે માસમાં બળવો શરૂ થઈ ગયો ક્રાન્તિકારીઓની ઠરેલી યોજના કરતા એ વહેલો ફાટી નીકળ્યો. મીરતથી શરૂ થયેલો આ બળવો દિલ્હી, અલાહાબાદ, કાનપુર, લખનૌ, ગ્વાલિયર, ઝાંસી જેવા ઉત્તર તથા મધ્ય હિંદના મથકોમાં ફેલાઈ ગયો. એમાં દિલ્હીના નામના બાદશાહ વૃદ્ધ બહાદુરશાહે, બાજીરાવ પેશ્વાના પુત્ર નાનાસાહેબે, તેમના મિત્ર તાત્યાસાહેબ ટોપેએ, તથા ઝાંસીની રાણી લક્ષ્મીબાઈએ બહુ આગેવાનીભર્યો ભાગ ભજવ્યો.

ક્રૂરતા અને વીરતા બન્ને પક્ષે બતાવી, પરંતુ એને માટે સમસ્ત હિંદવ્યાપી બનવાની રાખેલી આશા ફળીભૂત થઈ નહિ. સંભવ છે કે આજ અનુભવાતી રાષ્ટ્રભાવના એમાં અદૃશ્ય હોય અને અસંતુષ્ટ રાજવીઓ અને જૂની સૈનિકોની અંકુશ વ્યવસ્થાહીન પ્રવૃત્તિ એ બની ગઈ હોય, મોગલાઈ અને મરાઠાશાહીની અવ્યવસ્થાને પડછે કંપની સરકારનું વ્યવસ્થિત તંત્ર પ્રજાના મોટા ભાગને શાન્તિ અને આબાદીપ્રેરક લાગ્યું હોય, અંગ્રેજોની સત્તા નીચે આવી ગયેલા રાજવીઓમાં શૌર્યનો અભાવ હોય અગર કંપની સરકારના રક્ષણ નીચે પોતાની સલામતી વધારે દૃઢ લાગી હોય. જે હોય તે! આખા ભારતે આ બળવાને સાથ ન આપ્યો. હમણાં જ રાજ્ય ગુમાવી બેઠેલા શીખોએ તો બળવો દબાવવામાં પૂર્ણ સહાય આપી. રાજામહારાજાઓનો મોટો ભાગ એથી અલગ રહ્યો અને ઉત્તરે પંજાબ મધ્યે રાજપૂતાના અને ગુજરાત, તથા દક્ષિણે નિઝામની સરહદને નહિ જેવો સ્પર્શ કરી બળવો ઉત્તર અને મધ્ય હિંદમાં જ અટકી ગયો. બાહોશ અંગ્રેજ સેનાપતિઓએ બળવાને દબાવી દીધા—જો કે બળવાની ઝપટ આખા હિંદમાં એવી હવા ફેલાવી રહી કે જાણે કંપની સરકારનું રાજ્ય ગયું! ઓ ગયું!

રાજ્યફેર

અને એ વાત પણ સાચી! બળવો શમ્યા ખરા પરંતુ કંપની સરકારનું રાજ્ય તો ગયું જ. જ્યોતિષીની ભવિષ્યવાણી સાચી પડી! બળવો શમ્યા પછી ઇંગ્લૅંડના મુત્સદ્દીઓએ અને કર્મચારીઓએ એમ માન્યું કે કંપની સરકારના રાજ્ય સરખા અસ્પષ્ટ વ્યાપારી રાજ્યને પલટી નાખી ઇંગ્લૅંડની મહારાણીએ હિંદનું આધિપત્ય ધારણ કરી લેવું. આ યોજના અનુસાર કંપની સરકાર વિખરાઈ ગઈ અને મહારાણી વિક્ટોરિયા એક સુપ્રસિદ્ધ ઢંઢેરાસહ હિંદના સમ્રાટ બન્યાં. બળવાની ઊંડી છાપ ભારતીય હૃદયમાં અને બ્રિટિશ ઉપર પડ્યા વગર રહી નહિ. બ્રિટિશરોના ક્રૂર કૃત્યો પણ

લીધો. વીસમી સદીની આ શરૂઆતમાં પ્રજાએ જે જાગ્રતિ અનુભવી તે સતત વધતી જ ચાલી.

મીન્ટોની રાજનીતિ

લૉર્ડ મીન્ટોએ ત્રણ કાર્યો કર્યાં : (૧) રાજકીય ચળવળને શાન્ત પાડવા મોર્લી મીન્ટોને નામે પ્રસિદ્ધ થયેલા રાજકીય સુધારા તેણે પ્રજાને આપ્યા, જેથી ધારાસભામાં ચૂંટી કાઢેલા સભ્યોની બહુમતી રહી શકે. પરંતુ એ બહુમતીનો ખેલ પ્રજાને સંતુષ્ટ કરી શક્યો નહિ. (૨) પ્રજાપ્રિય નેતા બાલ ગંગાધર તિલક ઉપર રાજદ્રોહનો આરોપ મુકાયો અને તેમને સજા થઈ. નાશિકના કલેક્ટરનું ખૂન થયું. પત્રોએ રાજનૈતિક ચર્ચામાં ઉગ્રતા ઉમેરી. અરાજકતા વધી જવાના ભયથી મીન્ટોએ રાજકીય ચળવળને કચડી નાખવા સભાબંધીનો, શક ઉપરથી રાજદ્વારી માણસોને પકડવાનો, છાપખાના ઉપર દાબ રાખવાનો અને સ્ફોટક પદાર્થના વેચાણ ખરીદી વ્યવહાર ઉપર અંકુશ મૂકનારો એવા કાયદાઓ પસાર કર્યા. (૩) સાથે સાથે મુત્સદ્દીગીરી વાપરી ભારતીય રાષ્ટ્રતત્ત્વમાં જબરજસ્ત ફાચર મારવા કેટલાક મુસ્લિમ આગેવાનોને ભેગા કરી મુસ્લિમ લીગની સ્થાપના કરાવી. એ બીજમાંથી આજ અન્ગ્રેજોએ ધાર્યા નહિ હોય એવા હિંદના બે ભાગલા પડ્યા. એને જ પરિણામે – અને ઈસ્લામી સામ્રાજ્યની કવિ ઇકબાલની ભાવનામાંથી – Pan Islam ની ભાવનામાંથી – દ્વિરાષ્ટ્રનો સિદ્ધાન્ત જોર પકડતો ચાલ્યો અને ધર્મભેદે રાષ્ટ્રવાદમાં કોમી ઝેર રેડયું. હિંદુસ્તાન અને પાકિસ્તાનના આજ પડેલા ફુરચાડિયાનું મૂળ અહીં જોઈ શકાય. પરંતુ પ્રજાકીય અસંતોષ ઓછો ન થયો.

બદલાતું ભારત

મીન્ટો પછી આવેલા લૉર્ડ હાર્ડિંજના સમયમાં અસંતોષ ન્ત પાડવા માટે બંગાળના ભાગલા રદ કરવામાં આવ્યા, કલકત્તાને બદલે દિલ્હીને પાટનગર બનાવવામાં આવ્યું, કેળવણીની પ્રથામાં ।

વડાદરી ભાગોળ – ડભોઈ – ગુજરાત

કેટલીક પ્રગતિ કરવામાં આવી, શહેનશાહ ઍડવર્ડ પછી ગાદીએ આવેલા પંચમ જ્યૉર્જનો દિલ્હીમાં દરબાર ભરાયો, દક્ષિણ આફ્રિકાની હિંદી લડતમાં તેણે સાથ આપ્યો અને દિલસોજ વર્તન રાખ્યું— જો કે તેના ઉપર બોમ્બ પણ પડ્યો હતો. એના જ સમયમાં અહિંસક લડતનો દુનિયાના રાજકારણમાં નવો વ્યૂહ સર્જનાર મહાત્મા ગાંધી–મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી–દક્ષિણ આફ્રિકાની રાજકીય લડતમા સત્યાગ્રહનો સિદ્ધાન્ત અનુભવમા ઉતારી હિંદમા આવ્યા અને હિંદના રાજકીય આગેવાનોની ઝળકતી શ્રેણીમાં અગ્રસ્થાન લઈ લીધું. કૉન્ગ્રેસ–રાષ્ટ્રીય મહાસભા સને ૧૮૮૫ થી રાષ્ટ્રીય અભિલાષાઓ વ્યક્ત કરવાનું એક મહાન ક્ષેત્ર હતું. અભિલાષાઓ સ્પષ્ટ થતી ગઈ, વધતી ગઈ, ઉગ્ર બનતી ગઈ અને અંતે સ્વરાજ્યના જન્મસિદ્ધ હકની પ્રજાકીય માગણીનું અંતિમ સ્વરૂપ તેણે ધારણ કર્યું. ભારતની રાજકીય મહત્ત્વાકાંક્ષાને ઘડવાનું અને તેનો પ્રચાર કરવાનું વિકટ કાર્ય કૉન્ગ્રેસના વિકાસમા ભાગ લઈ રહેલા દાદાભાઈ નવરોજજી, ફીરોજશાહ મહેતા, બાલગંગાધર તિલક, સુરેન્દ્રનાથ બેનરજી, ગોપાળકૃષ્ણ ગોખલે, લાલા લજપતરાય અને એવી સ્મરણીય વ્યક્તિઓએ કર્યું હતું. અંગ્રેજી સત્તામાથી મુક્ત બની હિંદ સ્વતંત્ર થાય એવું ઝાખું સ્વપ્ન પણ જેમા રાજદ્રોહ ગણાતું એવી ઓગણીસમી સદી વીતતા વીસમી સદીના પહેલા દસકાએ એ સ્વપ્નને સ્પષ્ટ કાગળે ચઢાવ્યું હતું—જો કે તેની શક્યતા માટે પ્રજામા હજી વિશ્વાસ આવ્યો ન હતો. એ સ્વાતંત્ર્યપ્રાપ્તિનો નકશો દોરી એ માટેની લડત બાકાયદા અને અહિંસક બનાવી આખા રાજનીતિના શાસ્ત્રમા નવું પ્રકરણ ઉમેરી લડતને સફળ બનાવનાર ગાંધીજીની નેતાગીરી વીસમી સદીના પહેલા ત્રણ સાડાત્રણ દાયકાને અપૂર્વ પ્રતિભાન ગણી શકાય—જેમા ભારતીય સંસ્કૃતિના ઇતિહાસકારો જોઈ શકે એમ છે. નિઃશસ્ત્ર, શીસ્તવિહીન, અનુભવરહિત, સાધનહીન પ્રજાને એકતાનો રાષ્ટ્રીય આદર્શ આપી, એ આદર્શને

સિદ્ધ કરવા માટે અહિંસાત્મક અસહકારનું અમોઘ પ્રજાકીય શસ્ત્ર ઉપજાવી, સત્યના આગ્રહથી તેને વિશુદ્ધ કરી, રાજકારણમાં માન્ય થયેલી શઠનીતિને તિલાંજલિ આપી એ શસ્ત્રને પવિત્ર બનાવી તેને આધારે સશસ્ત્ર, ચાણક્ય બુદ્ધિવાળી, અનુભવપીઢ ગર્જ કરતી કોમનો સામનો કરવાની નિદ્રિત પ્રજામાં જે શક્તિ મહાત્મા ગાંધીએ ઉપજાવી એ પરાધીન પ્રજાઓ માટે અવનવો સંસ્કૃતિ યુગ બની રહે છે. ગાંધીજીના પ્રવેશે આમ રાજકીય લડતને સક્રિય બનાવી અને એ લડતને વેરઝેર, મારફાડ અને ખૂનામરકીના માર્ગમાં જતી અટકાવી એને ઉચ્ચ, નૈતિક, માણસાઈ ભરેલી કક્ષાએ મૂકી દીધી. ગાંધીજી દ્વારા વ્યક્ત થયેલી ભારતીય સંસ્કૃતિનો એ વીસમી સદીને અર્પણ થયેલો ભવ્ય ફાળો.

પહેલું વિશ્વયુદ્ધ

સ્થાનિક પરિસ્થિતિ સાથે આંતરરાષ્ટ્રીય પરિસ્થિતિ પણ સ્વાતંત્ર્યમંથનમાં ભારે ભાગ ભજવી શકે છે. રશિયા-જપાન વચ્ચેના યુદ્ધે ભારતીય અસ્મિતા ઉપસાવવામાં સારો ફાળો આપ્યો હતો એ આપણે નોંધી લીધું છે. એને દસકો પણ વીત્યો નહિ એટલામાં ભારત સાથે આખા વિશ્વને અગ્નિજ્વાળે ચઢાવે એવો એક પ્રસંગ બન્યો. એને જર્મન યુદ્ધ કરતાં પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધને નામે ઓળખાવવો એ વધારે સાચું છે. લૉર્ડ હાર્ડિંજના જ સમયમાં ઈ. સ. ૧૯૧૪માં એ વિશ્વયુદ્ધ શરૂ થયું. એક રીતે વિચાર કરતાં પશ્ચિમનાં રાજ્યોએ – પ્રજાઓએ પોતાની સંસ્કૃતિ – નહિ, સત્તા – આખી માનવજાત ઉપર ફેલાવી દીધી હતી. નામનાં સ્વતંત્ર રહેલાં રાજ્યો – રાષ્ટ્રો – પણ પશ્ચિમી સત્તાના રાહુગ્રહણ નીચે આવી ચૂક્યાં હતાં. વિશ્વ માલિકી સરખી તુમાખી પશ્ચિમના માનસમાં વિકસતી જતી હતી. પ્રથમ વિશ્વના મુખ્ય અને ગૌણ કારણોમાં ઊતર્યા વગર આપણે એટલું જ અહીં કહી શકીએ કે સધન અને સત્તાધીશ પશ્ચિમી રાષ્ટ્રો વચ્ચે વિશ્વવિજયની ગુપ્ત હરીફાઈ પ્રગટ થતી ચાલી. વિસ્તૃત

સત્તાનો હજી વધારે વિસ્તાર સહુને જોઈતો હતો. એને માટે લાગ જોવાયા કરતા હતા, યુક્તિઓ પ્રયુક્તિઓ ચાલ્યા કરતી, શસ્ત્ર-સજ્જતા વધતી જતી હતી અને યુદ્ધમોરચા ગોઠવાયે જતા હતા. ઈ. સ. ૧૯૧૪માં ભડકો થયો અને જર્મનીના કૈસરની શરૂઆતે વિશ્વયુદ્ધ સળગી ઊઠ્યું. સામે પક્ષે બ્રિટન હતું. હિંદ–બ્રિટનના તાબેદારી ભર્યા સંબંધો અંગે હિંદ બ્રિટનના પક્ષમાં ઊભું રહ્યું અને ગાંધીજીએ એ વલણને ટેકો પણ આપ્યો, અને સત્તાધીશોને ઉદાર બનવાનું એક કારણ સર્જ્યું. ચાર વર્ષના ખૂનખાર જંગને અંતે જર્મની હાર્યું, વિશ્વપરિસ્થિતિમાં ભારે ફેરફાર થયો, મૂડીવાદી–અર્થવાદી સમાજરચનાને બદલે સમાજવાદી–સામ્યવાદી પાયા પર તેની રચનાનો અખતરો કરતી વિશિષ્ટ ક્રાન્તિ રશિયામાં થઈ અને ભારતની સ્વાતંત્ર્યભૂખ સારા પ્રમાણમા ઊઘડી.

રોલેટ કાયદો અને ગાંધીજીનો અસહકાર

પાંચ પાંચ વર્ષે ગવર્નરો અને ગવર્નર જનરલો ઘણુંખરું બદલાવા જ જોઈએ એ બ્રિટિશ રાજનીતિ અનુસાર હાર્ડિંજ પછી આવેલા લોર્ડ ચેમ્સફર્ડનો એ યુગ. વિશ્વયુદ્ધમા હિંદે બ્રિટનને ભારે સેવાઓ આપેલી, છતાં જે નવા સુધારા હિંદી વહીવટમાં અપાયા એ અનુદાર અને પ્રજાની ભાવનાને સંતુષ્ટ કરે એવા ન હતા. એ સુધારા સામે હિંદી પ્રજાએ રોષ વ્યક્ત કર્યો. એ સામે ચેમ્સફર્ડે રાજદ્રોહી અને ફીતુરી તત્ત્વોને દબાવી દેવાની વિશેષ સત્તા સરકારને અર્પતો 'રોલેટ ઍક્ટ' બહાર પાડ્યો અને લોકલાગણી બહુ ઉશ્કેરાઈ. મોટી મોટી સભાઓ ભરાવા લાગી; એ સભાઓને વીખેરી નાખવા સરકારી પ્રયાસો થવા લાગ્યા; એમાંથી તોફાની ઉગ્રતા વિકસતી ચાલી; સરકારી વહીવટે મજબૂત હાથ દર્શાવવા નિશ્ચય કર્યો; અમૃતસરના જલિયાનવાલા બાગમાં મળેલી નિઃશસ્ત્ર સ્ત્રી-પુરુષ-બાળકોની એક મોટી સભા ઉપર વગર ચેતવણીએ જનરલ ડાયરે કરેલો ક્રૂરતાભર્યો ગોળીબાર અને એ પછી પંજાબ ઉપર લાગુ

કરેલો લશ્કરી કાયદાનો અમાનુષી અમલ પ્રજાકીય દષ્ટિએ અસહ્ય નીવડ્યો અને ગાંધીજીએ શયતાની તરીકે ઓળખાવેલી સરકાર પ્રત્યે ભારે રોષ જાગ્યો. એ રોષ હિંસક બની વધારે પ્રબળ હિંસક શસ્ત્રોથી સજ્જ સરકાર સામે આથડી નિરર્થક અને નિષ્ફળ ન બને એ અર્થે પ્રજ્ઞો અને સુજ્ઞોએ હસી કાઢેલો, છતાં માન્ય અને અંતે સફળ થયેલો, અહિંસક અસહકારનો સિદ્ધાન્ત ગાંધીજીએ જનતાને આપી દુનિયાએ કદી ન જોયેલી એક રાજકીય લડત ભારતવાસીઓને શીખવી જે ઊંચાંનીચા મોજાંમાં વહીને અંતે સ્વાતંત્ર્ય મેળવવામાં સફળ પણ બની શકી. લગભગ સત્તાવીસ વર્ષનો એ પ્રયોગ ગણી શકાય.

અસહકારની લડતનું વિશિષ્ટ સ્વરૂપ

હવે એ પ્રજાકીય લડત વીસમી સદીના ત્રીજા દાયકાથી વિવિધ સ્પષ્ટ સ્વરૂપો ધારણ કરતી ચાલી, જેમાં સરકારી શિક્ષણનો, સરકારી નોકરીનો, અંગ્રેજી માલનો, સરકારી ધારાસભાનો અને સૈન્યનો બહિષ્કાર પોકારાયો. સરઘસો, સભાઓ, પ્રભાત ફેરીઓ, ભાષણો, ગીતો અને લેખો દ્વારા રાષ્ટ્રીય પ્રચારની ઝડીઓ વરસી રહી; પ્રતિબંધિત કાયદાઓનો વ્યાપક સામનો કરવામાં આવ્યો; ન્યાયની અદાલતોમાં પોતાનો બચાવ કરવા પૂરતો પણ ભાગ ન લેતાં સરકારી અદાલતોના અસ્વીકારનો પણ માર્ગ લેવામાં આવ્યો, અને કોર્ટ દ્વારા અગર અમલદારો દ્વારા થયેલી સજા અંગે કેદમાં આગ્રહપૂર્વક – જાણી જોઈ ને – સત્તાનો સામનો કરીને – જવાનો માર્ગ પણ યોજાયો. એ લડતમાં એક મહત્ત્વનું તત્ત્વ મર્યાદા રહે એ માટે આગેવાનોનો અને ખાસ કરીને એના મુખ્ય સંચાલક મહાત્મા ગાંધીનો ભારે આગ્રહ હતો. એ તત્ત્વ તે અહિંસાનું તત્ત્વ. અસહકારની લડતમાં કોઈ પણ વ્યક્તિની શારીરિક કે માનસિક હિંસા પણ ન થાય, અને હિંસામાં દોરનાર પ્રથમ પગથિયા સરખી વ્યથા પણ ન થાય. આ વિચિત્ર લાગતી રાજકીય લડતે હિંદુસ્તાનમાં છેલ્લાં પચ્ચીસ-ત્રીસ વર્ષોમાં અજબ ફેરફારો કરી નાખ્યા. એ રાજકીય લડત

એક સંસ્થા, નૈતિક લડત બનવા પ્રયત્નશીલ થઈ હતી અંગ્રેજોની અંગત દુશ્મનાવટ તરીકે નહિ પરંતુ ભારતવાસીઓના જન્મસિદ્ધ હક્ક તરીકે સ્વાતંત્ર્યનો પરિચય કરવામા આવ્યો. એ લડતના લડવૈયાઓની લાયકી પણ વિશેષ ઢબે નક્કી કરવામા આવી, જેમા સ્વાશ્રય અને શ્રમ ઉપર ભાર મૂકવામા આવ્યો, હાથવણાટ અને ખાદીના પહેરવેશ માટે આગ્રહ રાખવામા આવ્યો, રાજકીય લડતને રાષ્ટ્રીય ઓપ અપાયો, અને બેકારી સર્જતા નફાખોરીભર્યા યંત્રવાદનો વિરોધ થયો, તેની શોષક અને ઘાતક અસરો ઉપર હિંદનું જ નહિ પણ વિશ્વભરની જનતાનું ધ્યાન ખેચવામા આવ્યું. વળી રાજકીય ચળવળો મુખ્યત્વે નગરજનતામા જ સમાઈ રહી હતી તેને નગર દરવાજાથી બહાર લંબાવી ગામડે ગામડે વહાવી, અને આર્થિક રચનામા સામાન્યના તથા ગરીબી અનુભવતો માનવી જ રચનાના કેન્દ્રસ્થાને હોવો જોઈએ એવી દૃષ્ટિ ઉઘાડી. ગાંધીજીએ સક્રિય, રચનાત્મક, કાર્યક્રમ રજૂ કર્યો અને અસહકારને માથે આવતો નિષ્ક્રિયતાના આરોપનો પણ લોપ કરી નાખ્યો.

અસહકારનું નૈતિક તત્ત્વ

ગાંધીજીની અસહકારની લડતમા ભરતીઓટ આવ્યે જતા હતા એ વાત ખરી પોતાની કોઈ પણ ચળવળમા હિંસક તત્ત્વ દેખાય ત્યારે ગાંધીજી એ ચળવળ આગળ વધતી હોય તો ય તેને એકાએક બંધ પાડી દેતા હતા. રાજકીય લડતમા અહિંસા સ્થાપવા માટે વ્યક્તિગત વેરઝેરનો અભાવ, પ્રામાણિકપણાનો આગ્રહ, ચારિત્ર્યની વિશુદ્ધિ અને ધ્યેય તથા સાધનની પૂર્ણ પવિત્રતા ઉપર તેમણે ભાર મૂક્યો અને ખુલ્લી ખેલદિલી વિકસાવીને ગાંધીજીએ રાજકીય લડતમા કદી ન જોયેલું, ન કલ્પેલું ભવ્ય નૈતિક તત્ત્વ દાખલ કર્યું. વળી ધ્યેયને માટે સ્વાર્થત્યાગ ઉપર ભાર મૂકી લડતને સ્વાર્થરહિત છતા અસરકારક બનાવી ધનિકો અને ગરીબો વચ્ચેનો ભેદ ટાળવા ધનિકોને માત્ર ધનના વાલી તરીકે જ સ્વીકારવાનો સિદ્ધાંત ઉપજાવી

વર્ગવિગ્રહને તેમણે લડતમા પ્રવેશ ન આપ્યો. અને જે કાયદા અનિષ્ટ હોય તે કાયદા યોજનાબદ્ધ ઢબે પસંદ કરી તેમનો જ માત્ર ભંગ કરવાનો આદેશ આપી લડતમા શિસ્તસંયમને મહત્ત્વ આપ્યું. વળી આ સ્વાતંત્ર્યલડત એ માત્ર ઊર્મિલ ધાધળ કે નિરર્થક તોફાનમા વેડફાઈ ન જાય એવી ઢબે પોતાના રાજકીય પક્ષને મજબૂત અને સક્રિય બનાવ્યો. આમ ગાધીજીની રાજકીય અસરનો વિચાર કરતી વખતે આપણે ભૂલવું ન જોઈએ કે ગાધીજીની લડત એ રાજકીય લડતની સાથે સાથે નૈતિક અને સામાજિક લડત પણ હતી, આર્થિક લડત પણ હતી, સક્રિય રચનાત્મક ગ્રામોદ્ધારની યોજના પણ એમા સમાયેલી હતી ધ્યેય અને સાધન બન્નેની વિશુદ્ધિ ઉપર ભાર મૂકી તેમણે આખા રાજકીય ભાવનાને પવિત્ર બનાવી—જે પવિત્રતા પશ્ચિમનું રાજકારણ—એટલે કે વર્તમાન યુગનું માન્ય રાજકારણ—કબૂલ કરી શક્યુ ન હતુ એક દૃષ્ટિએ ગાધીજી હિંદના જ નહિ પરતુ સમગ્ર માનવજાતના એક મહાન રાજકીય નેતા તરીકે સ્થાન મેળવી ચૂક્યા છે.

ભારતને મનાવવાના પ્રયત્નો

ગાધીજીની અહિંસક અસહકારની લડતમા પ્રથમ નોધ્યા પ્રમાણે ભરતીઓટ પણ આવતી; છતા ભારતીય પ્રજા એમની દોરવણી નીચે રાજકારણમા બહુ જ ઝડપી પ્રગતિ કરી ચૂકી. એ પ્રગતિનો વિચાર કરીને રાજ્યબધારણમા ફેરફારો કરી પ્રજાને સંતોષવાની યોજનાઓ વારંવાર અંગ્રેજ સત્તાધીશો તરફથી થયા કરતી હતી, જેને માટે કમિશન, મુલાકાત, રાઉન્ડ ટેબલ કૉન્ફરન્સ—ગોળમેજી પરિષદ—સરખી સર્વપક્ષીય સભાઓ પણ યોજવામા આવતી એક ગોળમેજી પરિષદ બેઠકમા તો ગાધીજીએ પણ ભાગ લીધો હતો. દમનનીતિ પણ ચાલુ રાખવામા આવતી અને તેની સામે રાજદ્વારી લડતમાં ભાગ લેનારાઓ સત્તાનો અહિંસક સામનો કરી કેદખાના ભરી પણ દેતા હતા. આમ છેલ્લી પચ્ચીશીની રાજકીય લડત પ્રજાજીવ-

નનો એક મુખ્ય ભાગ બની રહી એ મુખ્ય ભાગની કહાણી સંપૂર્ણ સુખાંત કેમ ન નીવડી એ આપણે જોઈ લઈએ

મુસ્લિમોની અલગ પ્રદેશમાગણી

હિંદી રાષ્ટ્રીય ચળવળ જેમ જેમ આગળ વધતી હતી તેમ તેમ સત્તાધીશોની બન્ને ધર્મીઓને છૂટા પાડવાની અને તેમ કરી પોતાની હકૂમત સતત ચાલુ રાખવાની મુત્સદ્દીગીરીભરી યોજનાઓ પણ સ્વરૂપ લીધા કરતી હતી મુસ્લિમોની વિશિષ્ટ માગણીઓ મંજૂર કરવાની ગાંધીજીની દીર્ઘ દૃષ્ટિ અને કુમળાશ મુસ્લિમો પાસે તેમની માગણીઓને વધારે વિશાળ અને વધારે ઉગ્ર પણ બનાવતી ગાની જેને પરિણામે એક વખતના મહાસભાવાદી મહમદઅલી ઝીણા સરખા મુસ્લિમ લીગના આગેવાનોએ પણ રાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિ છોડી દીધી અને આખી મુસ્લિમ પ્રજા ધર્મે, જાતે અને સંસ્કારે જુદી હોવાથી તેને જુદું ભૂમિરાજ્ય મળવું જોઈએ એવી જોરદાર વિચારસરણી મુસ્લિમોમાં વ્યાપક બની ઉગ્ર બનતા ભેદ અંગે હિંદુ–મુસ્લિમ તોફાનો પણ થયા અને હિંદુ–મુસ્લિમ ભાઈ બની શકે છે એવું મોગલાઈમાં ઉત્પન્ન થયેલું સ્વપ્ન સફળ થવાની ક્ષણે અફળ બની ગયું અને અંતે હિંદુ–મુસ્લિમ કોમ વચ્ચે જબ્બર ફાટ પડતી ચાલી. રાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિએ એ આખી ધર્મભેદની પ્રવૃત્તિ દુઃખદ બની રહી

સ્વરાજ્યપ્રાપ્તિ

સને ૧૯૩૯માં બીજું વિશ્વયુદ્ધ શરૂ થયું જેની શરૂઆત પાછી નૂતન જર્મનીએ જ કરી, અને એણે આખી માનવજાતને દરેક અંગે હલાવી નાખી જયપરાજયની પરંપરાઓ બન્ને પક્ષ વચ્ચે ચાલ્યા કરી કરોડો માનવીઓનો સંહાર થયો આખી પૃથ્વી ઉપર યુદ્ધમોજુ ફરી વળ્યું, જેની અસર પહેલા વિશ્વયુદ્ધ કરતા પણ હિંદ ઉપર વધારે ભયંકર થઈ એ અસરમાથી હજી આજ પણ આપણે પૂરા ઊગરી શકયા નથી ઇંગ્લૅન્ડ અમેરિકા અને રશિયા મિત્ર-રાજ્યો બન્યા અને મિત્રરાજ્યોના અંગ તરીકે હિંદે પણ યુદ્ધમાં ઝંપ

લાયુ, જો કે ચોક્કસ યુદ્ધનું દર્શન તો માત્ર હિંદના સીમાડા સુધી આવીને અટકી ગયું મિત્રરાજ્યો જીત્યા અને યુદ્ધશાંતિ પછીના બે વર્ષમાં સને ૧૯૪૭ના ઓગસ્ટ માસની ૧૫મી તારીખે હિંદે સ્વરાજ્ય પ્રાપ્ત કર્યું અંગ્રેજી સત્તા હિંદી મહાસભાને સત્તા સોંપી હિંદમાંથી ખસી ગઈ અને ખસતા ખસતા, હિંદને સ્વતંત્ર થવા દેતા દેતા ભારતના બે ભાગના પાડતી ગઈ મુસ્લિમોને પણ મુસ્લિમ વસ્તીની બહુમતીવાળો પ્રદેશ પાકિસ્તાનને નામે મળ્યો અને આમ અંગ્રેજી અમલ દરમિયાન એક બનેલું, બહદ્ બનેલું હિંદુસ્તાન સ્વતંત્ર બનતે બનતે ભારત અને પાકિસ્તાન જેવા બે ભાગમાં વહેંચાઈ ગયું અને બન્ને ભાગ સ્વતંત્ર રાષ્ટ્રો તરીકે સ્વીકારાયા—જો કે હજી બ્રિટિશ સમવાયતંત્ર સાથેનું અંશત જોડાણ ચાલુ છે—ભારત કરતા પાકિસ્તાનનું જોડાણ વધારે પ્રમાણમાં

સ્વાતંત્ર્યમાં શું ગુમાવ્યું ?

આમ આજ હિંદુસ્તાન ભારત તરીકે સ્વતંત્ર દેશ બન્યો છે પરંતુ એ સ્વતંત્ર બનતી વખતે મોહન-જો-ડેરોની આદ્ય ભારતીય સંસ્કૃતિવાળો પ્રદેશ, ઋગ્વેદની રચના આપી ચૂકેલો પંજાબ અને પૂર્વબંગાળ ભારતે ગુમાવ્યા છે એ સંસ્કૃતિના પ્રતિહાસમાં નોંધ્યા સિવાય ચાલે એમ નથી

સમન્વયની નિષ્ફળતા

ગી ઇસ્લામી યુગથી શરૂ થયેલો હિંદુ મુસ્લિમ સંસ્કૃતિ સમન્વય મોગલાઈમાં દૃઢ બનતો ગયો હતો એ સમન્વય બ્રિટિશ સત્તા નીચે જાગેલી રાષ્ટ્રભાવનામાં પૂર્ણતાએ પહોંચશે એવી સ્થિતિ ઉત્પન્ન થતી હતી ત્યાં પાકિસ્તાનના વિભાગીકરણે એ સમન્વયને છિન્નભિન્ન કરી નાખી એક મહાન રાષ્ટ્રીય અને સાંસ્કારિક પ્રયોજને નિષ્ફળતા—તાત્કાલિક—તો આપી છે

સ્વાતંત્ર્ય—પરમ સિદ્ધિ

આમ પ્રતિહાસનો પ્રવાહ આજ આપણને રાષ્ટ્રીય સ્વાતંત્ર્ય

સુધી લઈ આવ્યો છે. સંસ્કૃતિના ઇતિહાસમા રાજકીય અને રાષ્ટ્રીય સ્વાતંત્ર્ય એક પરમ સિદ્ધિ ગણાય. એની પાછળ ભૂતકાળની એક ભારે તપ પરંપરા પણ છે અને ભાવિનો ઉજમાળો ઉદય પણ છે.

બ્રિટિશ સંસર્ગની સિદ્ધિઓ

બ્રિટિશ રાજ્યઅમલે વગર યુદ્ધે સત્તા સોંપી ભારતમાંથી વિદાય લીધી એ પ્રજાકીય ઉદારતાનુ મહાલક્ષણ બ્રિટિશ પ્રજાને સંસ્કૃતિના ઇતિહાસમાં માનવંત સ્થાન અપાવે એવું અનુકરણીય પ્રજાકીય લક્ષણ ગણાય. એ રાજતંત્રના અનેક નાનામોટા દોષ અને ખામીઓ ગણાવી શકાય એમ છે. છતા એની વહીવટી દક્ષતા, અંગ્રેજી ભાષાના સાહિત્ય અને વિચારપ્રદેશમા રહેલા ઉદાત્ત સ્વાતંત્ર્યસિદ્ધાન્તો, લોકશાહી વલણ અને સંકુચિત બનેલા ભારતને માનવવિશ્વ સાથે સંપર્કમા લાવી મૂકવાની એ સત્તા દ્વારા મળેલી સગવડ માટે ભારત બ્રિટન સંસર્ગનું સતત આભારી રહેશે.

[૧૪]

શું કહે છે ઇતિહાસનો ઇશારો?

લગભગ ૨૬૦૦ વર્ષનો આ લાંબો ઇતિહાસ-ઇશારો શું કહી જાય છે એ સ્પષ્ટ કરીએ. સહુ કોઈ પોતપોતાની રીતે આ ઇતિહાસ અને એના પરિણામોને ઓળખી ઓળખાવી શકે. છતા કેટલાક સામાન્ય પરિણામો ઝડપથી આપણી નજરે ચઢી જાય એવા છે:

(૧) અનેક વારાફેરા છતા ભારતીય સંસ્કૃતિ એક સૂત્રની માફક સર્વ પ્રસંગોને સાંકળી દઈ પોતાની વિશિષ્ટતા સાચવી રહી છે. પરદેશી આવ્યા, સ્વદેશી બની રહ્યા અને જ્યા સ્વધર્મી કે સ્વદેશી ન બની શકયા ત્યા પણ તેમણે ભારતીય સંસ્કૃતિને જ પોષવાનું કાર્ય કર્યું છે. ઇસ્લામનો સુફીવાદ, પીરાણાપંથ અને આગાખાની સંપ્રદાય એના દૃષ્ટાંતો છે. જગન્નાથપુરીની વિષ્ણુપૂજાનો ખ્રિસ્તી ધર્મ સાથે સમન્વય સાધવાનો સાધુ સુન્દરદાસનો ઓગણીસમી સદીમા

થયેલો પ્રયત્ન સંસ્કૃતિની એકતા અને વિશાળતાનું સૂચન કરે છે.

(૨) ભારતીય સંસ્કૃતિએ અનેક રાજકીય પ્રયોગો કર્યા છે. એણે પ્રજાસત્તાક ગણરાજ્યો વિકસાવ્યાં છે, રાજાશાહી પણ અનુભવી છે અને નિયંત્રિત રાજાશાહી પણ જોઈ છે ભારતવાસી ભૂલે નહીં કે ભારતીય સંસ્કૃતિને સામ્રાજ્યો અને મહારાજ્યો વિકસાવતા પણ આવડે છે. અશોક, કનિષ્ક તથા શતકર્ણીના મહારાજ્યોથી શરૂ કરી આપણે મરાઠા, હૈદર અને છેક ઓગણીસમી સદીના શીખ રણજીતસિંહના મહારાજ્ય સુધી નજર કરીશું તો આ ૨૬૦૦ વર્ષના ગાળાના કેટલા ય મહારાજ્યોની સ્થાપના ગણાવી શકીશું.

(૩) ગાંધીપ્રેરી અહિંસક રાજકીય લડત દ્વારા પ્રાપ્ત થયેલી સ્વરાજસિદ્ધિ એ ભારતીય સંસ્કૃતિનો ભારેમાં ભારે વિજય ગણી શકાય

(૪) પરદેશો સાથેના રાજકીય સંબંધ સાધવાની ભારતીય સંસ્કૃતિની લઢણ અશોકના સમયથી ચાલી આવી છે. ભારતીય પ્રજા મહા પ્રવાસી પ્રજા હતી ગ્રીસ રોમથી ચીન સુધીની દુનિયાનો તેને પ્રાચીનકાળથી પરિચય હતો.

(૫) ઘણા અજ્ઞાત પ્રસંગોની માફક પરદેશ સંસ્થાન સ્થાપનાનો ભારતીય ઇતિહાસ હજી અધૂરો છે. આખા પૂર્વ એશિયામાં બૌદ્ધધર્મનો થયેલો વિકાસ મસ્થાન સ્થાપનાની પ્રવૃત્તિ સાથે ઘણો 'કળાયેલો છે એના અંકોડા મળતા બૃહદ ભારતનો એક યશસ્વી ..ાસ રચાઈ જશે અને ભારતીય સંસ્કૃતિના રાજકીય મૂલ્યાંકન નીચે . અને વધારે સમૃદ્ધ બનશે

ઉત્પન્ન થતી ..તીય કુદરતી સરહદ બહાર પણ ભારતના સામ્રાજ્ય છિન્નભિન્ન કરી .. મૌર્ય, કુશાણ કાશ્મીરનો કર્કોટકયુગ અને નિષ્ફળતા—તાત્કાલિક જોઈ શકીએ છીએ—અંગ્રેજોના અમલની સ્વાતંત્ર્ય—પરમ સિ..

આમ ઇતિહાસનો ..દિગ્વિજયો પ્રત્યેની ઉદાસીનતા પણ

ભારતીય ઇતિહાસમાં દેખાઈ આવે છે. યુદ્ધને જાહેર રીતે તિલાજલિ આપનાર અશોક વિશ્વનો એક જ રાજવી જડી આવે છે.

(૮) ભારતીય ઇતિહાસમાં વીરત્વની ખામી નથી. પ્રાચીન ઇરાની શહેનશાહ ઝર્કસીસ ભારતીય બાણાવળીઓનાં સૈન્ય સાથે ગ્રીસ ઉપર યુદ્ધ ચઢયો હતો. પરદેશી કંપની સરકારના સૈન્યનો મોટો ભાગ હિંદી લશ્કરીઓનો જ હતો. પ્રથમ અને દ્વિતીય વિશ્વ-યુદ્ધમાં ભારતીય સૈનિકોએ ભજવેલો ભાગ યશસ્વી ગણાયો છે.

(૯) ભારતીય સંસ્કૃતિએ રાજકીય પતન અનુભવ્યું સંપને અભાવે; શૌર્યને અભાવે નહિ. કુસંપ, કૃતઘ્નતા, છળકપટ, જૂઠાણું અને દંભવ્યસનની વૃદ્ધિમાં જ ભારતીય સામ્રાજ્યો પડયાં છે—મૌર્યવંશથી મોગલાઈ મરાઠાવંશ સુધી. ભારતીય સંસ્કૃતિની રાજકીય શરમ જેમ વધારે સમજવામા આવે તેમ વધારે સારું.

(૧૦) પતન પછી પુનરુત્થિત થવાની અપૂર્વ શક્તિ ભારતમાં છે એ યુગે યુગે પ્રત્યક્ષ થયું છે. એના પુનરુત્થાનનો ઇતિહાસ અત્યંત ઉજ્જ્વળો અને આશાપ્રેરક છે. એ શક્તિ વગર આજનું ભારત સ્વતંત્ર ન હોત.

સ્વતંત્ર રાજકીય ભારત માનવભાવિના કલ્યાણમા સારો ફાળો આપવા સર્જાયું છે એમ ઇતિહાસનો ઇશારો કહી રહ્યો છે એમ માનવામાં મિથ્યાભિમાન કરતા આપણા પૂર્વદત્ત વારસાનું ભાન વધારે રહેલું છે. માનવતાનું રાજકીય ક્ષેત્ર પણ ભારતીય સંસ્કૃતિએ વિકસાવેલાં તત્ત્વોનો સ્વીકાર મને-કમને—જાણે-અજાણ્યે કરી રહ્યું છે. ભારતવાસી એ ભવ્ય વારસો અને એથી વધારે ભવ્ય ભાવિ જવાબદારીનો ખ્યાલ રાખે એમ ઇતિહાસ કહી રહ્યો સંભળાય છે.

૯

ભારતીય વિચારસૃષ્ટિ અને તેનાં સ્વરૂપ

[૧]

ઈ. સ. પૂર્વે ૬૦૦ થી ઈ. સ. ૬૦૦ સુધી

ઈ. સ. પૂર્વે ૬૦૦ સુધીની સિદ્ધિ

ઇતિહાસ દૃષ્ટિએ આપણે ઈ.સ. પૂર્વે ૬૦૦ સુધી પ્રાચીનતાને લઈ આવ્યા. ચારે વેદ, વેદાંગ ક્યારના યે રચાઈ ચૂક્યાં હતા. બ્રાહ્મણ, આરણ્યક અને ઉપનિષદો પણ ઈ. સ. પૂર્વે ૮૦૦ થી ૬૦૦ સુધીમાં ઘણુંખરા આકાર પામી ચૂક્યા હતા. ષડ્દર્શનો અને રામાયણ-મહાભારત આજ ગોઠવાયા છે તેવા કદાચ પૂર્ણપણે ન આકાર પામ્યાં હોય તો પણ એમાં વર્ણવેલી ફિલસૂફીના તત્ત્વો અને પ્રજાજીવનની સ્મૃતિમાં કાયમના સંસ્કારરૂપે દૃઢીભૂત થતા જતા હતા. આર્યોની બૌદ્ધિક પ્રગતિ અટકી ન હતી. ચાલુ પરિસ્થિતિ સામેના અસંતોષને અને પ્રચલિત વિચારશ્રેણીમાં ઊઠતી શંકાને પ્રગતિના એક તત્ત્વરૂપે ઓળખી શકાય એવો અસંતોષ અને એવી શંકા એ આર્ય સંસ્કૃતિનું – કહો કે પ્રત્યેક જીવંત સંસ્કૃતિનું – લક્ષણ બની રહે છે.

વેદકાળ અને વેદવિરોધ

વેદકાળથી જ શરૂ થયેલી ચાલુ પરિસ્થિતિ અને તત્કાલીન વિચારશ્રેણીમાં શંકા ઉઠાવી સ્પષ્ટતા કરવાની પ્રથા ઉપનિષદ્કાળમાં ખૂબ ખીલી નીકળી. એકમાર્ગી જડ કર્મકાંડીઓને એકબીજાની

પૂછડી પકડી રહેના કૂતરાઓની સાથે છાંદોગ્ય ઉપનિષદ્ સરખાવે છે. શંકાશીલો, નાસ્તિકો, ટીકાકારો, અજ્ઞેયવાદીઓના નામ સારા પ્રમાણમા મળી આવે એમ છે. વિરોચન, સંજય, પૂર્ણકસ્યપ, મક્કરીન ગોસલ, અજીત, કસકમ્મનીન, જાબાલી જેવા નામ દર્શાવી આપે છે કે વેદકાલીન દેવતાઓ, વેદકાલીન વિધિઓ તથા વેદકાલીન વિચારસરણીઓમા શંકા ઉઠાવનાર વિદ્વાનો ત્યારે ન હતા એમ નહિ.

વેદવિરોધી વિચારશ્રેણિઓ

કર્મકાણ્ડની જટિલતા તથા યજ્ઞહોમના પશુવધની ક્રૂરતા સામે બુદ્ધિ સમય જતા બળવો ઉઠાવી બેસે એ સહજ છે. ધીમે ધીમે એ બળવો વ્યાપાક બનતો જાય, ચર્ચાઓમા આહ્વાનો ફેંકાય, દેવો ઉપરની શ્રદ્ધા નિરર્થક બનતી જાય અને અંતે આખી વિચારસરણી ઝપટો ખાઈ પ્રાચીન માન્યતાને ઉથલાવી પાડવા મથે એ પ્રક્રિયા ચાલતે ચાલતે વેદ અને ઈશ્વરના જગતકર્તૃત્વનો ઇન્કાર કરતા બે મહાન ધર્મમાર્ગોમા વિકસિત થઈ જાય છે એ દૃશ્ય આર્યસંસ્કૃતિની જીવંત શક્તિનો સરસ ખ્યાલ આપે એમ છે સામાન્યતઃ આર્યસંસ્કૃતિ જડ, ગતિવિહીન, બંધિયાર છે એવી માન્યતા વારંવાર આપણે પણ રજૂ કરીએ છીએ, અને એના સમય ટુકડા આપણી સંસ્કૃતિના ઇતિહાસમા આવ્યા પણ છે કે જેમા આપણે એ આરોપ સ્વીકારી લેવો જોઈએ પરંતુ એ આરોપો આર્યસંસ્કૃતિનું લક્ષણ બન્યા હોય એવું કદી કહી શકાય એમ નથી વૈદિક જડતા, ધર્માન્ધતા સામેની ક્રાંતિએ વિવિધ રૂપ ધારણ કરવા માંડયા હતા, જેમાથી એક ભવ્ય સંસ્કૃતિપલટો ભારતવર્ષ અનુભવ્યો એ પલટામાથી વેદને ન ગણકારતા બૌદ્ધ અને જૈન માર્ગ જાગ્યા અને વેદને માન્ય રાખ્યા છતા વેદના દેવોને અને વેદની ક્રિયાઓને પલટાવી નાખતા ભાગવત અને શૈવ માર્ગો પણ અસ્તિત્વમા આવ્યા

આમ વેદકાલીન સમાજના વિચારમા થયેલા પરિવર્તનોએ એવી ક્રાન્તિ સર્જી કે જેમાથી આખા એશિયાની સૂરત ફેરવી નાખતો

બૌદ્ધમાર્ગ જન્મ્યો, તથા ભારત ઉપરાંત બીજા પણ દેશોને આવરી લેતા જૈન, ભાગવત તથા શૈવ સરખા ધર્મમાર્ગો પણ પ્રગટ થયા, જેમાંથી ફિલસૂફી, કલા, સંગીત અને સ્થાપત્યની નવીનવી પ્રણાલિકાઓએ ભારતની જ નહિ પરંતુ આખી માનવસંસ્કૃતિની શોભા વધારી.

ગૌતમબુદ્ધ

બૌદ્ધમાર્ગના સ્થાપક ગૌતમબુદ્ધ તથા જૈનમાર્ગના સ્થાપક મહાવીરની પહેલા સાઠ ઉપરની સંખ્યામા જુદી જુદી વિચારશ્રેણિઓ ભારતમા ઘૂમી રહી હતી. એ બધી વિચારશ્રેણિઓ મુખ્યત્વે બૌદ્ધ, જૈન, ભાગવત અને શૈવમાર્ગમા શમી ગઈ. ગૌતમબુદ્ધનુ જન્મનામ સિદ્ધાર્થ. એનો જન્મ નેપાળની દક્ષિણે આવેલા કપિલવસ્તુ નગરમા કે તેથી સહજ દૂર આવેલા સ્થળમા શાક્યવંશીય શુદ્ધોદન રાજાને ત્યા ઈ સ. પૂર્વે ૫૬૭માં થયો. અઠવાડિયામા તેની મા ગુજરી ગઈ એટલે તેની અપરમા પ્રજાપતિ ગૌતમીએ તેને ઉછેર્યો એના જન્મવર્ષ સંબંધમા પણ મતભેદ છે. કેટલાક તેને ઈ. સ. પૂર્વે ૪૬૩ની આસપાસ મૂકે છે હજારો વર્ષોની ગણતરીમા સો વર્ષના ગાળાની તકરાર બાજુએ મૂકવી ઠીક છે. બુદ્ધનો પિતા શુદ્ધોદન ઘણુ કરીને શાક્ય જાતિનો ચુંટાયેલો પ્રમુખ હોવો જોઈએ. વેદના આચારવિચારમાથી ઊભી થતી જડતાભરી પરિસ્થિતિનો વિરોધ વાતાવરણમા વ્યાપક હતો. રાજકુમારનું મન દુનિયા પ્રત્યે દુનિયાના સુખવૈભવ પ્રત્યે દોરાયું જ નહિ. તેનું લગ્ન પણ યશોધરા — ભદ્રાકાપીલાયની સાથે કરવામા આવ્યુ. તેને પુત્ર પણ થયો, જેનું નામ રાહુલ પાડયું. સિદ્ધાર્થને પુત્રજન્મે ચોકાવ્યો. એક વૃદ્ધ, રોગી, મૃત અને સંન્યાસીને નિહાળી તેને દુનિયા પ્રત્યે વિરાગ આવી ગયો હતો જ. પુત્રનો જન્મ તેને એ જ દુઃખમય સંસાર સાથે જકડી રાખતો હતો. વિરાગના આવેશમાં સિદ્ધાર્થે વૈભવભર્યું ગૃહ છોડયું, યોગસાધના ગુરુ પાસે કરી, કાણુ દેહકષ્ટવાળી તપશ્ચર્યા કરી શરીર સૂકવી

નાખ્યું જ્યાં એને સત્યદર્શન થયું નહિ. અંતે ગયા પાસે નિરંજના નદીકિનારે એક વૃક્ષ નીચે સિદ્ધાર્થ બેસી ગયા. છ વર્ષના સતત મનન, ચિંતન તથા સમાધિ પછી સિદ્ધાર્થને સત્યદર્શન થયું. તેના જ શબ્દોમાં કહીએ તો 'નિર્વાણને મેં જોઈ લીધું', મારું જ્ઞાન સત્યદર્શન બની ગયું, મારા ચિત્તની મુક્તિ અચલ બની ગઈ, મારો આ જન્મ હવે છેલ્લો છે એમ મને સમજાયું, અને મારી ખાતરી થઈ કે મારો હવે જન્મમરણનો ફેરો ટળી ગયો છે.' જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું એટલે સિદ્ધાર્થ બુદ્ધ – જ્ઞાની – કહેવાયા. તેમણે ફેલાવેલો માર્ગ બૌદ્ધમાર્ગ નામે પ્રચલિત થયો. ગયા દેશવિદેશના બૌદ્ધમાર્ગીઓનું યાત્રાધામ બની ગયું અને એ વૃક્ષ નીચે પ્રાપ્ત થયેલા જ્ઞાનમાંથી ફેલાયેલો માર્ગ માનવજાતનો એક મહાધર્મ બની રહ્યો. જેના સિદ્ધાન્તોનો સમન્વય કરી સદીઓ પછી શંકરાચાર્યે કેવલાદ્વૈત સિદ્ધાન્ત દ્વારા તેમને વૈદિક સંસ્કૃતિમાં ગોઠવી દીધા અને ઈશ્વરાવતારોમાં આર્યસંસ્કૃતિએ બુદ્ધને નવમા અવતાર તરીકે અપનાવી લીધા.

બૌદ્ધમાર્ગ 'ચાર આર્યસત્ય' ઉપર આધાર રાખે છે:

આર્યસત્ય

(૧) દુઃખ – દુઃખનું અસ્તિત્વ – જગત દુઃખમય છે.

(૨) દુઃખનું કારણ છે – કારણ વગર, હેતુ વગર દુઃખ ન જ હોય. એ દુઃખસમુદય કહેવાય.

(૩) દુઃખનો નિરોધ થઈ શકે છે – દુઃખને ટાળી શકાય છે.

(૪) દુઃખનો નિરોધ કરનાર માર્ગનું જ્ઞાન દુઃખ ટાળે છે. એ સન્માર્ગ – જ્ઞાનમાર્ગ – બૌદ્ધમાર્ગ.

અષ્ટાંગ માર્ગ

દુઃખવિનાશ – દુઃખનિરોધનો માર્ગ 'આર્ય અષ્ટાંગ માર્ગ' તરીકે જાણીતો છે. એ અષ્ટાંગ માર્ગ તે આઠ વસ્તુઓનું જ્ઞાન, જે પ્રજ્ઞાને નામે ઓળખાય છે તે, સદાચાર સમૂહ, જે શીલને નામે ઓળખાય છે તે તથા સમાધિ નામે ઓળખાતો મન–ચિત્તની

એતાગ્રના સિદ્ધ કરવાનો ઉપાય છે એ, મગીને થાય છે. ત્રણ વિભાગમા વહેંચાયલા દુઃખનિરોધના આ માર્ગને નીચે પ્રમાણે ગોઠવી શકાય :

१ જ્ઞાન { १ સમ્યગ્–સાચી દૃષ્ટિ
२ સાચો સંકલ્પ.

२ શીલ { ३ સત્ય વચન–સાચુ વચન
४ સત્ય કર્મ
५ સત્ય આજીવિકા–હથિયાર, પ્રાણી, માંસ અને મદ્યના વિક્રયમાથી મળતી આજીવિકા નિષિદ્ધ ગણી છે.

३ સમાધિ { ६ સત્ય–સમ્યગ્ પ્રયત્ન
७ સત્ય સ્મૃતિ
८ સત્ય સમાધિ

બૌદ્ધમતની અસર

સામાન્ય દૃષ્ટિએ બુદ્ધના આર્ય સત્ય સર્વ ધર્મોના મૂળમા રહેલા તત્ત્વો છે એમ કહેવામા વાંધો નથી. એ યુગની સમાજ અવસ્થામા બુદ્ધના શિક્ષણે નીચેની અસરો ખાસ ઉપજાવી :

१. માનવીનું ભાવિ માનવીના કર્મને આધીન છે સત્કર્મ કરીને જન્મમરણનો ફેરો માનવી ટાળી શકે છે જન્મમરણની ઘટમાળ જ કર્મને આધીન છે

२. કર્મ એટલે સમ્યગ્ કર્મ. કર્મમા અતિશયતા, છેલ્લે પાટલે જઈ બેસવાનો દુરાગ્રહ ન જોઈએ જેમ ભોગની અતિશયતા ટાળવી તેમ તપની પણ અતિશયતા ટાળવી. આચારમા મધ્યમ માર્ગ ગ્રહણ કરવો બૌદ્ધ માર્ગ ઘણી વાર મધ્યમ માર્ગ તરીકે પણ ઓળખાય છે અતિ સર્વત્ર વર્જ્યં.

३ મનસા, વાચા, કર્મણા કોઈ પણ જીવંત પ્રાણીને દુઃખ કે કષ્ટ ન આપવુ. અહિંસાને નામે ઓળખાયતુ આર્યસંસ્કૃતિનું મહા તત્ત્વ બૌદ્ધમાર્ગ દ્વારા સમાજમા નિશ્ચિત સ્થાન પ્રાપ્ત

કરતું ચાલ્યું. અહિંસાના સિદ્ધાન્તથી ભારતમાં કેટલાંક અનિષ્ટ પરિણામો આવ્યાં એમ કેટલાક વિચારકો જણાવે છે. પરંતુ માનવીએ સાચી માનવતા પ્રાપ્ત કરવી હોય તો હિંસાને બહિષ્કૃત કર્યે જ છૂટકો. એમાં ધર્મદૃષ્ટિએ પરિણામો ન વિચારાય.

૪. અહિંસાના સિદ્ધાન્તે વૈદિક રૂઢિઓની જટિલતા અને યજ્ઞોમા થતી હિંસા અટકાવી દીવા, દેવની કૃપા કરતા કર્મ ઉપર વધારે ભાર મૂક્યો અને આચાગ્જડ બ્રાહ્મણોનું મહત્ત્વ ઓછું કરાવ્યું.

૫. વર્ણ અને જ્ઞાતિ સામે બુદ્ધે ખાસ જેહાદ ઉપાડી નથી. પરંતુ પોતાના માર્ગમા ગૃહસ્થ – ઉપાસક અને ત્યાગી – ભિક્ષુ-ભિખ્ખુ એવા બે જ વર્ગ સ્વીકારી આડકતરી રીતે જડ બનતી જતી વર્ણ અને જ્ઞાતિવ્યવસ્થાને અપૂર્વ મોકળાશ આપી. પરદેશીઓ, પરધર્મી અને વૈદિક વ્યવસ્થામા નીચે ઊતરતા જતા શૂદ્રોને આ મોકળાશે સ્વાતંત્ર્યની હવાનો અદ્‌ભુત અનુભવ કરાવ્યો. ભિક્ષુઓના સંગઠનમા તો ન્યાતજાત રહી જ નહિ, સર્વના સરખા હક્ક મનાયા અને ભિક્ષુઓનું સ્થાન સર્વ-સામાન્ય જ રહ્યું. બુદ્ધના પટશિષ્યો હતા જરૂર; પરંતુ બુદ્ધની ધર્મગાદીનો વારસ કોઈ જ નહિ.

૬. સ્ત્રીઓને બૌદ્ધમાર્ગમા સ્થાન મળ્યું – પતિતાઓને પણ. ભિખ્ખુ થવાના પુરુષ અધિકારની જોડે ભિખ્ખુણી બનવાનો સ્ત્રીઓનો અધિકાર પણ સ્વીકારાયો – જો કે સ્ત્રીઓના આ હક્કનો સ્વીકાર આનાકાની સહ પટશિષ્ય આનંદના આગ્રહથી જ બુદ્ધે સ્વીકાર્યો એમ એક કથા કહે છે. હક્ક સ્વીકારતી વખતે બુદ્ધે ભવિષ્ય ભાખ્યું કે 'જે સન્માર્ગ સ્ત્રીઓ વગર હજાર વર્ષ સુધી ચાલત તે હવે સ્ત્રીઓને સ્થાન આપવાથી પાચસો વર્ષ જ ચાલશે.' એમાં સ્ત્રીજાતિને થતો અન્યાય નિહાળવા

કરતાં સ્ત્રીઓની હાજરીથી ઊભી થતી કેટલીક ધર્મબંધારણીય શિથિલતા પરખવાની બુદ્ધની વ્યવહારુ દૃષ્ટિનો જ વિચાર કરવો જોઈએ. બુદ્ધે ભાખેલું ભવિષ્ય એક રીતે સાચું પણ પડ્યું. પાચસો વર્ષે બૌદ્ધમાર્ગ બે ફાંટામાં વહેંચાઈ ગયો : હીનયાન અને મહાયાન.

૭. વૈદિક ભાષાનું જુનવાણી ગૂઢ તત્ત્વ તેમ જ વિદ્વદ્ વર્ગોમાં પ્રચલિત સંસ્કૃત ભાષા એ બન્નેને બાજુએ મૂકી લોકબોલી પ્રાકૃત-અર્ધ માગધી-મા જ બુદ્ધે ધર્મોપદેશ કરી લોકભાષાને બિરદાવી.

૮. સંઘને સ્થાપી બૌદ્ધમાર્ગને બુદ્ધે સુવ્યવસ્થા અર્પણ કરી. બૌદ્ધ માર્ગના સ્થાપક બુદ્ધ, તેમણે સ્થાપેલો ધર્મ તથા એ ધર્મને સાચવનારો સંઘ એ ત્રણેની એકતાસૂચક મંત્રોચ્ચાર આજ પણ બૌદ્ધમાર્ગમાં નિત્ય થયા કરે છે :

बुद्धं शरणं गच्छामि
धम्मं शरणं गच्छामि
संघं शरणं गच्छामि

સંઘ જનતાશાસિત હતો—વ્યક્તિશાસિત નહિ. એમાં કોઈ વ્યક્તિની કે સંસ્થાની શ્રેષ્ઠ કેન્દ્રસત્તા હતી નહિ. એમાં તેની શક્તિ પણ હતી અને નિર્બળતા પણ હતી. સંઘમાં સર્વ સ્ત્રીપુરુષને પ્રવેશવાનો હક્ક હતો—માત્ર પંદર વર્ષ ઉપરની વય જોઈએ. ભિક્ષુઓ ચોમાસામાં એક સ્થળે નિવાસ કરી શકતા. તે સિવાય ફરી ફરીને ધર્મોપદેશ તેમણે કરવાનો હતો.

૯. નિરીશ્વરવાદ-અજ્ઞેયવાદનો આશ્રય લઈ બુદ્ધે ધર્મ સ્થાપ્યો.

આમ તે યુગની પરિસ્થિતિને અનુકૂળ આચાર તથા વિચારની પ્રણાલિકા શરૂ કરનાર સિદ્ધાર્થ બુદ્ધ બની કાશી પાસે આવેલા સારનાથમાં પોતાના માર્ગનો પ્રથમ પ્રચાર શરૂ કર્યો. ત્યારે એને પાત્રીસેક વર્ષ થયાં હતાં. પછી તો બુદ્ધ પરિભ્રમણ કરવા માંડ્યું, અને થોડા

સમયમા બૌદ્ધમાર્ગનુ આકર્ષણ ભારતની જનતાને થવા લાગ્યુ સામાન્ય માનવીઓ સાથે શ્રેષ્ઠીઓ, સામતો અને રાજવીઓ પણ બુદ્ધનો ઉપદેશ ગ્રહણ કરવા લાગ્યા બુદ્ધનુ નિરુપદ્રવી જીવન, અહિસાનો બોધ, સ્ત્રી શૂદ્રોના આદરની ભાવના, જટિલ કર્મકાણ્ડનો અભાવ અને મધ્યમ માર્ગનુ સૂચન આખી જનતાને અનુકૂળ આવી ગયા એશી વર્ષની વયે જ્યારે બુદ્ધનુ અવસાન થયુ ત્યારે તેનો સઘ સારા પ્રમાણમા પગભર થઈ ચૂક્યો હતો

પરિષદો અને ધર્મગ્રથો

બુદ્ધના અવસાન પછી એના શિષ્યોએ રાજગૃહ નગરમા એક સમિતિ–પરિષદ ભેગી કરી અને બુદ્ધના સિદ્ધાન્તો બોધનાક્યો અને તેના શિક્ષણનો એક પ્રમાણભૂત સગ્રહ તૈયાર કર્યો એ સગ્રહને આધારે બૌદ્ધસાહિત્ય દોઢ બે સદીમા વિકાસ પામ્યુ જે ત્રીપીટક–ત્રણ છાબને નામે જગવિખ્યાત થયુ પહેલા વિનયપીટકમા સાધુઓના આચરણની દોરવણી સૂચવી છે બીજા સૂત્રપીટકમા બુદ્ધના ધાર્મિક વ્યાખ્યાનોનો સગ્રહ કર્યો છે અને ત્રીજા અભિધર્મ પીટકમા બૌદ્ધમાર્ગની ફિલસૂફી સમજાવતા સિદ્ધાન્તોની ચર્ચા છ સૂત્રપીટકમા સુવિખ્યાત ધમ્મપદ, થેરાગાથા તથા થેરીગાથા–પુરુષો તથા સ્ત્રીઓએ રચેલા સ્તોત્રો અને જાતક કથાઓના મૂળ રહેલા છે

બુદ્ધના અવસાન પછી સો વર્ષ વૈશાલી નગરીના ભિખ્ખુઓનો કેટલોક આચાર ધર્મવિરુદ્ધ હોવાની બૂમ આવી એટલે બૌદ્ધોની પરિષદ બોલાવવામા આવી હતી આમ આ મતભેદની થયેલી શરૂઆત શાખાપ્રશાખાઓના સર્જનની સૂચક છે બુદ્ધનો સ્થાપેલો ધર્મ ધીમે ધીમે ફેલાતો જતો હતો એ સાચુ શિશુનાગવશીય મગધનો રાજવી બિબીસાર બુદ્ધનો સમકાલીન અને બુદ્ધ પ્રત્ય ભક્તિભાવ ધરાવતો રાજવી હતો આમ બુદ્ધના જીવનમા જ બૌદ્ધમાર્ગે અસર કરવા માડી હતી.

અશોક અને બૌદ્ધમાર્ગ વિસ્તાર

પરતુ બૌદ્ધમાર્ગને એક રાષ્ટ્રધર્મ અને વિશ્વવ્યાપી ધર્મ

બનાવનાર રાજવી અશોકનું સ્થાન ભારતીય સંસ્કૃતિમાં અમર અક્ષરે લખાયતું છે. અશોકનું સામ્રાજ્ય એટલે આજ સુધીના કોઈ પણ ભારતીય રાજ્ય કરતાં વધારે વિસ્તીર્ણ રાજ્ય. પશ્ચિમ અને મધ્ય એશિયા સુધી વિસ્તાર પામેલા મહા રાજ્યને ધર્મરાજ્ય બનાવી દેનાર અશોકે માનવસંસ્કૃતિ ઉપર પાડેલી અદ્ભુત છાપનો તાગ આજ પામી શકાય એમ નથી. યુદ્ધ વિજય મેળવીને અને જીતો કરનાર રાજવી ભાગ્યે ઇતિહાસમાં મળી આવશે. પરંતુ અશોકે કલિંગ વિજયને જીતો કરી આખી યુદ્ધરચનાને તિલાંજલિ આપી. આવી ભવ્ય નૈતિક હિંમત કોઈ રાજવીએ બતાવી જાણી નથી. બૌદ્ધ માર્ગનો સ્વીકાર કર્યા છતાં અન્ય ધર્મપંથનું સન્માન કરવાની અશોક સરખી ઉદારતા ભાગ્યે બીજા કોઈ રાજવીએ બતાવી હોય. તેની ધર્મસહિષ્ણુતા જ તેના ધર્મપ્રચારનું એક મહાસાધન બની રહી. રાજ્યખટપટ માટે, રાજ્યસંબંધ વધારવા માટે, વ્યાપારવૃદ્ધિ અર્થે અગર જાસુસી માટે શિષ્ટિમંડળો અને એલચીમંડળો પ્રાચીન કાળથી આજ સુધી દેશપરદેશમાં મોકલવાની પ્રથા ચાલુ છે. પરંતુ શાન્તિસ્થાપના અર્થે, ધર્મસ્થાપના અર્થે સ્વાર્થરહિત શિષ્ટિમંડળો સીલોન, ચીન, સીરિયા, ઇજિપ્ત અને ગ્રીસ સુધી મોકલનાર રાજવી સ્વપ્નદ્રષ્ટા ભલે ગણાય. અને અશોક એક સ્વપ્નદર્શી માનવ હતો એમાં શંકા નહિ, પરંતુ પ્રભાવશાળી અહિંસક રાજ્યનું સ્વપ્ન એણે સાચું પાડયું. વિજયેચ્છાને વારી રાખી, હતું એટલું મહારાજ્ય સત્કાર્યો દ્વારા ટકાવી રાખી, યુદ્ધદીધા વિજયો અને રાજકીય વિજયોને બદલે સાંસ્કારિક એકતા ફેલાવવા મથનાર રાજ્યકર્તા અશોક ઇતિહાસમાં એક જ થઈ ગયો. સ્થળે સ્થળે વિશ્રામો, વિહારો, ઔષધાલયો એણે ઉઘાડયાં, રસ્તાઓ બનાવરાવી મુસાફરી સરળ અને સુખભરી બનાવી. કૂવા, વાવ, તળાવ બંધાવી આબાદી વધારી, સર્વ ધર્મ પ્રત્યે સદ્ભાવ બતાવવામાં એણે પોતાના બૌદ્ધમાર્ગને જ પ્રબળ બનાવ્યો, રાજ્યભરમાં એ જાતે ફરી રૈયતનાં દુઃખદર્દ નીહાળી તેના ઉપાય કરતો,

સારી રીતે ફરી રૈયતનાં કામોનો ઉકેલ જલદી લાવવા પોતાના અમલદારોને પણ તાકીદ કરતો; અહિંસા એણે આચારમાં ઉતારી; સાધુઓને પરદેશ મોકલી આક્રમક ન લાગે એવી ઢબે બૌદ્ધમાર્ગની મહત્તા સમજાવવાનો માર્ગ લીધો અને પોતાના પુત્ર મહેન્દ્ર તથા પોતાની પુત્રી સંઘમિત્રાને પણ ધર્મપ્રચાર અર્થે પરદેશ મોકલી આપ્યાં; આખા વિશાળ રાજ્યભરમાં ડુંગરો ઉપર, સ્તૂપ–પાળિયા રચીને તથા બુદ્ધના વ્યવહારમાં મૂકવાના સિદ્ધાંતો કોતરાવી આખી જનતાનું લક્ષ્ય ખેંચી જનતાના માનસને ઊંચે લઈ જવાની યોજના કરી. કેટલાક વિચારકો કહે છે કે અશોક પછી અશોકનું સામ્રાજ્ય લાંબો સમય ટક્યું નહિ એટલે સામ્રાજ્યસ્થાપક તરીકે અશોક મહાન ન હતો. ભારતે ઘણાં સામ્રાજ્ય સ્થાપ્યાં; બળ ઉપર આધાર રાખી સ્થપાયેલાં સામ્રાજ્યો પણ ટક્યાં નથી. અશોકનું સામ્રાજ્ય માનવતા ઉપર રચાયું હતું. ભલે એ રાજકીય સામ્રાજ્ય લાંબું ન ટક્યું. અશોકે સ્થાપેલું સાંસ્કૃતિક સામ્રાજ્ય આજ સુધી ચાલુ છે એમ કહેવામાં હરકત નથી. એશિયાનો મોટો ભાગ, યુરોપનું ગ્રીસ તથા આફ્રિકાનું મીસર એ પ્રદેશોમાં તો બૌદ્ધ ધર્મના સિદ્ધાન્તો જાણીતા થઈ ગયા હતા, એશિયાનો મોટો ભાગ તેનું પાલન કરતો હતો, બુદ્ધ શરણં ગચ્છામિની ઘોષણા ત્રણે ખંડમાં પડઘો પાડી રહી હતી. કેટલાય યુરોપીય વિદ્વાનો ખ્રિસ્તી ધર્મના મૂળમાં બૌદ્ધ સિદ્ધાન્તોની સ્ફુરણા જુએ છે. આજના સ્વતંત્ર ભારતે પણ અશોકના જ ધર્મચક્રને સંકેત તરીકે સ્વીકાર્યું છે. આમ અશોકવર્ધન પ્રિયદર્શીનું નામ ભારતીય સંસ્કૃતિમાં અમર બની ગયું છે. ચંદ્રગુપ્ત મૌર્યે સ્થાપેલા મહારાજ્યને સામ્રાજ્યમાં ફેરવી નાખી રુધિર રેડ્યા વગરની સાંસ્કૃતિક ક્રાન્તિ પોતાના અને પારકા દેશોમાં ફેલાવનાર અશોકને—અશોકના રાજતંત્રને નિર્બળ કે નિષ્ફળ તરીકે ગણતા પહેલાં મગધ સામ્રાજ્ય વિશે વિન્સેન્ટ સ્મીથ સરખા અભ્યાસીનો મત વિચારવા સરખો છે:
"વ્યવસ્થિત રાજતંત્રની સંપૂર્ણતા, ઉપર ઉપરથી જોતાં પણ, આજ

આપણને આશ્ચર્ય ઉપજાવે છે જુદા જુદા ખાતાનો વિગતવાર અભ્યાસ કરતા તો આપણુ આશ્ચર્ય વધી જાય છે કે ઈ સ પૂર્વ ૩૦૦ વર્ષ ઉપર આવુ રાજતંત્ર ઘડી શકાયુ અને તેનો સફળ અમલ પણ થઈ શક્યો ' રાજ્યતંત્ર અને સરકારપ્રચારની સંયુક્ત સંપૂર્ણતા જેવી અશોકે સાધી એવી બીજા કોઈ રાજ્યતંત્રે હજી સાધી નથી

આમ બુદ્ધના જન્મ પછી અઢીસો ત્રણસો વર્ષમા અશોકના શાસનકાળે બૌદ્ધમત ભારતમા તેમ જ ભારત બહાર ઘણા પ્રદેશોમા જાણીતો થયો, અને તેના સ્વીકારની પૂર્ણ તૈયારીઓ થઈ રહી વૈદિક માર્ગનો વિચાર વિરોધ આમ એક એશિયા-વ્યાપક ધર્મનુ સ્વરૂપ ધારણ કરી શક્યો આખા એશિયા ખંડની સંસ્કૃતિ બૌદ્ધધર્મના સ્પર્શથી પ્રફુલ્લ બની ખીલી ઊઠી

જૈનમાર્ગ

બૌદ્ધમાર્ગ એકનો જ કાંઈ વેદવિરોધનુ સ્વરૂપ ધારણ કરનારો માર્ગ ન હતો એવો જ બીજો માર્ગ ભારતીય સંસ્કૃતિએ ઉપજાવ્યો તે જૈનમાર્ગ, જેણે સમાજ ઉપર-ત્યારે અને આજે-ભારે અસર ઊપજાવી બૌદ્ધ અને જૈન મતના વેદવિરોધની સામ્યતામા ઘણા દેશી પરદેશી લોકો વિચારભ્રમમા પડી જૈનમાર્ગને બૌદ્ધના એક વિભાગ તરીકે ઓળખાવતા પરંતુ એ બંનેમા કેટલુક સામ્ય હોવા છતા બન્નેના આચાર વિચારમા તાત્ત્વિક તફાવત રહેલો છે જૈનમાર્ગ પોતાની પરંપરાને બહુ પ્રાચીન માને છે વેદવિરોધી કેટલી એ વિચારધારાઓ વેદકાલથી વહી રહી હતી કેટલીક વેદમા ભળી જઈ વેદમાર્ગને વિસ્તૃત બનાવતી હતી કેટલીક વિચારધારાઓના સામર્થ્ય વેદમાર્ગની ગતિને જુદુ જ વહેણ આપતા હતા, કેટલીક વિચારધારાઓને વેદમાર્ગ પોતે જ અપનાવી લઈ પોતાની મોકળાશ વધારતો હતો કેટલીક વેદ સાથે સમન્વય કે સંમિલિત ન થઈ શકેલી વિચારધારા જૈનમાર્ગ તરીકે વિકસતી હતી એમ માનવામા હરકત નથી ત્રેવીસ તીર્થંકરોથી વરાયેલો જૈનમાર્ગ ચોવીસમા તીર્થંકર મહાવીર વર્ધમાનથી ઈતિહાસમા

વધારે સ્પષ્ટ સ્વરૂપ ધારણ કરે છે.

મહાવીર

બુદ્ધ અને મહાવીર બન્ને ક્ષત્રિયો, અને બન્ને લગભગ સમકાલીન. ઈ. સ. પૂર્વે ૫૬૭માં બુદ્ધનો જન્મ; મહાવીરની જન્મસાલ સત્તાવીસ વર્ષ વહેલી ઈ. સ. પૂર્વ ૫૪૦માં સામાન્યતઃ મૂકવામાં આવે છે – જો કે એમાં મતભેદ છે. વૈશાલી નગરના કુંદગ્રામ નામક લત્તામાં જ્ઞાત્રિક ક્ષત્રિય કુટુંબમાં મહાવીરનો જન્મ. બુદ્ધનું નામ સિદ્ધાર્થ; મહાવીરના પિતાનું નામ સિદ્ધાર્થ, અને માતાનું નામ ત્રિશલા, જે વૈશાલીની રાજકુમારી હતી. ધનિક અમીરને ત્યાં જન્મેલા મહાવીરને પણ બુદ્ધની માફક એ યુગના નિર્વેદની હવા લાગી ચૂકી હતી. ત્રીસ વર્ષે સંસાર છોડી ગયેલા આ યુવકે બાર વર્ષ સખ્ત તપશ્ચર્યા કરી અને બેંતાળીસ વર્ષની ઉંમરે તેને એ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું કે જે વડે એ સુખઃદુખનાં બંધનોમાંથી છૂટો થઈ શકયો. વર્ધમાનનું નામ મહાવીર પડયુ; અને ખરેખર યુદ્ધ-વિજયી વીર કરતાં આત્મવિજયી વીર ઓછો પરાક્રમી તો ન જ કહેવાય! નિર્ગ્રન્થને નામે ઓળખાતો તેનો સંપ્રદાય હવે જૈનને નામે ઓળખાવા લાગ્યો, કારણ મહાવીર જિન એટલે વિજેતા બની ચૂકયો હતો. બોતેર વર્ષે મહાવીરનું અવસાન થયું ત્યાં લગી પર્યટનો અને બોધમાં સમય વીતાવી મહાવીરે પોતાના માર્ગનું મહત્ત્વ વધાર્યું.

જૈનસિદ્ધાન્તો અને વિસ્તાર

મહાવીરના પુરોગામી પાર્શ્વનાથે નીચેના ચાર સિદ્ધાન્તો ઉપર જૈન આચારમાં ભાર મૂકયો હતો: (૧) સત્ય, (૨) અપરિગ્રહ, (૩) અહિંસા અને (૪) અસ્તેય. મહાવીરે એમા પાચમો બ્રહ્મચર્યનો સિદ્ધાન્ત ઉમેર્યો અને દેહની વસ્ત્રવિહીનતા સુધીની અસ્પૃહાને ધર્માચરણની કક્ષાએ લાવી મૂકી. આમ તો વેદ અને ઉપનિષદ્‌ના પ્રાથમિક આચાર તથા વિચારઉદ્દયન બૌદ્ધ તથા જૈન મતમાં અમુક અંશ સુધી સરખાં જ લાગે છે. વૈદિક કર્મકાણ્ડ અને વર્ણાશ્રમમાંથી વિકસતી જ્ઞાતિ

સંસ્થા તન્ત્રના અનુગમમાંથી જુદા ફંટાયેલા બૌદ્ધ તથા જૈનમાર્ગમાં પણ અમુક અંશ સુધી મળતાપણું ખરું. બન્ને માર્ગો વેદ-ઉપનિષદની વિસ્મનકારી વિચારસરણીમાંથી જ જન્મ્યા; પરંતુ વેદનું પ્રામાણ્ય તથા વેદનું ઈશ્વરપ્રણીતપણું એ બન્નેને માન્ય નહિ. વેદના સર્વ આચારો તથા યજ્ઞો પણ તેમને માન્ય નહિ. બૌદ્ધ અને જૈન બન્ને માર્ગોના ઉપદેશ સંસ્કૃતમાં નહિ પરંતુ લોકભાષામાં થતા. બન્ને માર્ગમાં આચાર તથા વિધિની સરળતા કરતાં નૈતિક જીવન ઉપર વધારે ભાર મૂકવામાં આવ્યો; અહિંસા બન્નેએ સ્વીકારી; કર્મ અને પુનર્જન્મનો બન્નેમાં સ્વીકાર; જ્ઞાતિમર્યાદા પણ બન્નેને માન્ય નહિ; વિરાગ તથા સંસારત્યાગ તરફ બન્નેનું ભારે વલણ; સાધુસાધ્વીઓની સંઘરચના દ્વારા ધર્મપ્રચાર બન્ને માર્ગે શરૂ કર્યો; અને મુક્તિ તથા નિર્વાણની ભાવનાનો સ્વીકાર છતાં ઈશ્વરના જગત્કર્તૃત્વનો અસ્વીકાર વૈદિક દૃષ્ટિએ બન્ને માર્ગોને નિરીશ્વર વાદમાં મૂકી દે એ પણ બન્નેનું સામ્ય ખરું. છતાં બૌદ્ધ અને જૈન-માર્ગ વચ્ચે મૂળભૂત ભેદ રહેલો છે. દેહકષ્ટને જૈનો એટલું આવશ્યક માને છે કે ઉપવાસમાં થતું મૃત્યુ મુક્તિદાયક ગણાય છે. બૌદ્ધોને આવું દેહકષ્ટ માન્ય નહિ. બૌદ્ધ અહિંસા જૈન અહિંસા સરખી અતિશયતા-વાળી નહિ. જૈનમતનું જીવતત્ત્વ જડ ગણાતી પ્રકૃતિમાં પણ વ્યાપક મનાય છે. બન્ને માર્ગોના પ્રચાર સાથે સાથે થતા છતાં બન્નેમાં વિરોધ આવતો હતો, જો કે વૈદિકમાર્ગની આચાર–જડતામાંથી છૂટવા મથતા વર્ગોને જૈન તેમ જ બૌદ્ધ બન્ને માર્ગમાં સારો આશ્રય મળી ગયો. બન્ને માર્ગ વિકસિત થતા ચાલ્યા. પરંતુ અંતે બૌદ્ધમાર્ગ એશિયાખંડનો-મહાન ધર્મ બની રહેવા છતાં ભરતખંડમાંથી અદૃશ્ય થઈ ગયો; જ્યારે જૈનમત ભારતની બહાર ફેલાયો નહિ છતાં તે આજ સુધી અસ્તિત્વમાં છે. એ ઐતિહાસિક ઘટનાના વિવરણ પહેલાં જૈનમાર્ગના વિસ્તારનો સહજ ખ્યાલ કરી લઈએ. ઈ. સ. પૂર્વે ચોથી સદીના અંતમાં તો જૈનમત દક્ષિણમાં પહોંચી ગયો હતો. જૈનોના કથાનક પ્રમાણે મૌર્યવંશે જૈનમતને ઘણો આશ્રય આપ્યો હતો અને સુવિખ્યાત યુદ્ધવિશારદ

સમ્રાટ ચંદ્રગુપ્ત મૌર્યનું વલણ જૈનમાર્ગ તરફ જતું હતું એમ કહેવાય છે. વેદમાર્ગી ચાણક્યના શિષ્ય ચન્દ્રગુપ્ત સબધી એવી પણ કથા જૈનોમા પ્રચલિત છે કે મહાવીરના મૃત્યુ પછી લગભગ બસો વર્ષ ચન્દ્રગુપ્ત મૌર્યના રાજ્યકાળમા મગધે એક ભયકર દુકાળ અનુભવ્યો. જૈનોના મુખ્ય પુરુષ ભદ્રબાહુ સાથે ચદ્રગુપ્ત તથા જૈનોનો મોટો સમુદાય દુષ્કાળથી બચવા દક્ષિણે કર્ણાટકમા ચાલ્યા ગયા. રાજ્ય છોડી ચદ્રગુપ્ત સાધુ બન્યો અને દક્ષિણમા જ અવસાન પામ્યો એ વાતને ઐતિહાસિક ટેકો મળતો નથી. પરંતુ જૈનમધના દક્ષિણ પ્રયાણની કથની એમા રહેલી દેખાય છે. મગધમા જે જૈનો રહ્યા તેમનું નેતૃત્વ સ્થૂલભદ્રે સ્વીકાર્યું. એ સ્થૂલભદ્ર મહાવીરના ચૌદપૂર્વ નામે ઓળખાતા શિક્ષણસંગ્રહનો એકલો જ સાચો જાણકાર હતો. થોડા સમય પછી સ્થૂલભદ્રે પૂર્વગ્રંથોને સાચવવા માટે પાટલીપુત્રમાં એક જૈનપરિષદ બોલાવી જેમા ચૌદપૂર્વને બાર અંગમા ફરી ગોઠવ્યા. હાલના જૈનગ્રથોનુ મૂળ આ બાર અંગમા સમાયલું છે. બારમું અંગ તો ખોવાઈ ગયુ; પરંતુ બાકી રહેલા અગિયાર અગમાથી ઈ. સ. પાચમી સદીમા વલ્લભીપુરમા ભરાયલી જૈનપરિષદે અગિયાર અંગોને સુવ્યવસ્થિત બનાવ્યા. પાટલીપુત્રમા બોલાવાયલી પરિષદમા એક મોટો ઝઘડો ઊભો થયો. જૈનો સિદ્ધાન્તની દૃષ્ટિએ વસ્ત્રવિહીનતાને માને છે; પરંતુ અજૈનો સાથેનો સંપર્ક વસ્ત્ર જરૂર માગી લે. મગધના જૈનોએ વસ્ત્ર–ધવલ અચળો–પહેરવાની પ્રથા પાડી હતી. દક્ષિણમાથી આવેલા જૈનોએ વસ્ત્રનો સખ્ત વાધો લીધો. બન્ને પક્ષ વચ્ચે સમાધાન થયુ નહિ અને અશોકના રાજ્યઅમલ પહેલા જ જૈનોમા શ્વેતામ્બરી અને દિગબરી એવા બે ભેદ પડ્યા જે આજ સુધી ચાલુ છે. દિગબરોએ સ્થૂલભદ્રના બાર અગોને સાચા માનવાની ના પડી. આમ બન્ને વચ્ચેના ભેદ વધતા જતા હતા છતા, જૈનમતનો પ્રચાર વધતો ચાલ્યો. ભારતીય સસ્કૃતિમા જેમ બુદ્ધમાર્ગનો ફાળો મોટો છે તેમ જૈન માર્ગનો ફાળો પણ નાનોસૂનો નથી.

બ્રાહ્મણ-ક્ષત્રિય ઝઘડો ?

મહાવીર અને બૌદ્ધ બન્ને ક્ષત્રિય હતા એ હકીકતમાથી કેટલાક વિચારકોની કલ્પના વદિક બ્રાહ્મણત્વની શ્રેષ્ઠતા સામેના બળવ તુ એ બન્ને માર્ગોને સ્વરૂપ આપવા મથે છે વર્તમાન યુગના બ્રાહ્મણ-દ્વેષને આટઆટલી સદીઓ પાછળ ખેચી જવાની ભાગ્યે જ જરૂર હોય હજી લાબા કાળ સુધી બ્રાહ્મણત્વ જડ બન્યુ દેખાતુ નથી. બ્રાહ્મણો અન્ય વર્ણ સાથે લગ્નવ્યવહારથી જોડાયા કરતા હતા એમ ઇતિહાસ કહે છે બ્રાહ્મણોના બચાવ ખાતર નહિ પરંતુ આખા વિશ્વના બ્રાહ્મણત્વને સમજવા માટે ભારતીય આર્યોના બ્રાહ્મણત્વનો અભ્યાસ ફરી વિચારણા માગે છે બૌદ્ધ અશોકે બ્રાહ્મણોનુ સન્માન કરવાની સૂચન કોતરેલા શિલાલેખોથી આજ પણ અસ્તિત્વમા છે વેદના કર્મકાણ્ડની શુષ્કતા કે ક્રૂરતાનો એમા વિરોધ ભલે રહ્યો પરંતુ એમા બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિય વૈમનસ્ય વાચવા એ ઇતિહાસને અન્યાય કરવા સરખુ છે બુદ્ધ બ્રાહ્મણો પાસે અભ્યાસ કર્યો હતો અને બૌદ્ધ જૈનમતમા સત્ય દેખાતા તેમનો પ્રચાર કરનાર અનેક બ્રાહ્મણોને બ્રાહ્મણત્વ મૂકતામા અને બૌદ્ધ જૈનમાર્ગ સ્વીકારવામા જરા વ સકોચ થયો ન હતો ધાર્મિક ઝઘડા સ્થૂળ ઝઘડાઓમા હજી પરિણામ પામતા ન હતા અને ઝઘડાની ઘણી કથાઓ દંતકથાઓના અતિકથન હોય છે બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિયના શ્રેષ્ઠત્વ ઝઘડાની ક્ષુદ્ર સભાવના કરતા એ યુગનુ બૌદ્ધિક સાહસ્ય જ આવા માર્ગોની ઉત્પત્તિમા કારણરૂપ ગણી શકાય આજીવિક જેવા અન્ય વેદવિરોધી માર્ગો પણ તે સમયમા જાગ્યા હતા જે ઝડપથી લુપ્ત પણ થઈ ગયા હતા

વેદને વળગી રહેલા ભક્તિમાર્ગો

પરંતુ વદિક માર્ગને-વેદને-ઋષિને કેન્દ્રમા રાખી વૈદિક કર્મ-કાણ્ડની વિપુલતા તથા યજ્ઞોની હિસક ક્રૂરતાને ગાળી કાઢી પ્રજાને વધારે સાત્ત્વિક અને વધારે ઊર્મિલ માર્ગે વાળનાર બીજા બે ધર્મ માર્ગો આ જ અરસામા અસ્તિત્વમા આવ્યા એમને લીધે આર્યોના

વૈદિક માર્ગ જીવંત રહ્યો, બૌદ્ધ-જૈનમાર્ગ તરફનાં આકર્ષણ ઘટવાનું એમાં સાધન ઊભું થયું અને ભવિષ્યમાં જબરજસ્ત મુસ્લિમ. સંસ્કૃતિ સાથે થયેલી અથડામણના યુગમાં આર્યવૈદિક ધર્મ એમના બલ વડે જીવંત રહી શક્યો. એ બે માર્ગ તે ભાગવત અને શૈવ સંપ્રદાય. ભાગવતધર્મે ભાવિ વૈષ્ણવપંથોનાં બીજ રોપ્યાં અને શૈવ સંપ્રદાયે વૈદિક કર્મકાણ્ડનું ગાંભીર્ય માત્ર સાચવી અદ્વૈતમાર્ગનો ચીલો પાડી આપ્યો, જેમાંથી કુમારિલ અને શંકરે બૌદ્ધ માર્ગનું અસ્તિત્વ ભારત માટે લગભગ નિરર્થક બનાવી દીધું. વૈદિક મિત્ર, વિષ્ણુ તથા સૂર્ય દેવમાંથી વિષ્ણુ–હરિની કલ્પનાએ દેવત્વની શ્રેષ્ઠતા ઇન્દ્રમાંથી અળગી કરી અને અવતારની માન્યતામાંથી મહાભારતના પુરુષશ્રેષ્ઠ યાદવ કૃષ્ણનું વ્યક્તિત્વ જનતાના હૃદયને એટલું ગમી ગયું કે તેની ભક્તિ એ ભાગવતધર્મનો મુખ્ય સિદ્ધાંત બની રહી. મથુરાના યાદવો–સાત્વતોએ આ ભાગવતધર્મનો પ્રચાર કર્યો એવી પણ એક માન્યતા છે. જ્ઞાતિસંસ્થાને સ્વીકાર્યા છતાં તેનાથી પર જતો આ ભક્તિમાર્ગ પ્રાચીનકાળે તો પરદેશીઓને પણ પોતાના માર્ગમાં ભેળવી દેતો હતો. પરદેશી વિજેતાઓ જોતજોતામાં પોતાને 'પરમ ભાગવત' કહેવડાવતા થઈ જતા હતા.

ભગવદ્‌ગીતા

કૃષ્ણનું વિચિત્ર અને વૈશિષ્ટ્યભર્યું જીવન એક યોગીનું–એક ફિલસૂફનું જીવન પણ હતું એ કોઈ રખે ભૂલે. વૈદિક વાચાળતાનો અણગમો અનુભવતી જનતાને ગીતા દ્વારા કૃષ્ણે આર્યસંસ્કૃતિમાં રહેલા હાર્દનો એવો અદ્‌ભુત બોધ કર્યો કે જેમાં સાંખ્ય, યોગ, કર્મ, સંન્યાસ, ભક્તિ અને તંત્ર વચ્ચે ગુંચવાતા માનસને અદ્‌ભુત પ્રકાશ મળી ગયો. એ પ્રકાશને લીધે અનેકાનેક શંકાઓનું નિરાકરણ થઈ ગયું, વિવિધ વિચારસરણીઓ વચ્ચે દેખાતા બાહ્ય ભેદો ઊકલી ગયા, દુઃખ અને ક્લેશમય ગણાતા જીવનમાં ઉત્સાહ આવ્યો, ફળની આશા વગરના કર્મને મહત્ત્વ મળ્યું, મૃત્યુ જેવો અપરિહાર્ય પ્રસંગ શોકને

યોગ્ય નથી એવું વીરત્વ મંબોધાયું, મંત્રિગના કર્તૃત્વ વિષેના ખ્યાલો સ્પષ્ટ થવા અને ઉપનિષદોમા વેરાયલું જ્ઞાન ગ્રથિત અને સંગઠિત બની રહ્યું. ઉપનિષદના સાર રૂપ ગણાતા કૃષ્ણે કહેલા ભગવદ્‌ગીતાના સ્થાનું મહત્ત્વ આર્યસંસ્કૃતિમા વેદ જેટલું જ છે અને વેદ કરતા પણ ભારતીય સમાજના નિત્ય જીવનને વધારે પ્રાગલ્ભ્યથી સ્પર્શી રહ્યું છે. ભારતને સ્વરાજ્ય મેળવી આપનાર મહાપુરુષ ગાંધી ગીતાઅભ્યાસી હતા એ ભૂલી શકાય એમ નથી. વેદમા ભારતીય સંસ્કૃતિના આદ્ય ધબકાર છે; ઉપનિષદ્‌મા આર્યસંસ્કૃતિના શિખરમા ઊંચા ઉડ્ડયનો છે; એ ઉડ્ડયનોમાથી વેદવિરોધી છતા આર્યસંસ્કૃતિના આચાર વિચારની વિશુદ્ધિ અને સ્વાતંત્ર્ય સાચવી રાખતા બંડખોર વલણોએ બૌદ્ધ અને જૈનમાર્ગનું સ્વરૂપ ધારણ કર્યું અને ભાગવત તથા શૈવમાર્ગે વેદ અને ઈશ્વરને સાચવી પ્રચલિત વિચારણાઓનો એક એવો સમન્વય સાધ્યો કે જેથી આર્યસંસ્કૃતિ સજીવન રહી શકી. આ સમન્વયી સજીવન બુટ્ટી તે શ્રીમદ્ ભગવદ્‌ગીતા, જે આર્યપંથોમા સર્વમાન્ય ગ્રંથ બની રહી આજના ક્રાન્તિકારી રાજકારણને પણ વેગ આપી રહી છે. રાજ્યો કરતા પણ ગ્રંથો વધારે મહાન સંસ્કૃતિઓ રચે છે એનું દૃષ્ટાંત વેદ, ઉપનિષદ, ત્રિપિટક, એકાદશાંગ તથા ગીતા જરૂર આપી શકશે. ઈસુ પૂર્વેની બીજી સદી પહેલા જ ભાગવતધર્મનું માહાત્મ્ય સ્વીકારાયું હતું એનું પ્રમાણ હેલીઓડોરસ નામના પરદેશી રાજ્યપ્રતિનિધિનો ભાગવત ધર્મસ્વીકાર અને ગરુડધ્વજનું મંદિરારંભણ આપણને આપી રહે એમ છે. વૈદિક જડતાએ પણ જાગ્રત થઈ ભાગવત તથા શૈવ સંપ્રદાયોને પોતાનો જ વિકાસ ગણી લેવાનું સાચવ્ય બતાવ્યું ખરું.

શૈવ સંપ્રદાય

એ જ ઢબે વેદના રુદ્ર સ્વરૂપમાથી શૈવમાર્ગનો વિકાસ થયો દેખાય છે. અનેકાનેક વૈદિક દેવોમાથી વિષ્ણુ અને રુદ્ર સરખી દેવવ્યક્તિઓને અલગ પાડી યજ્ઞભાગ શોખીન ઇન્દ્રના શ્રેષ્ઠત્વથી કંટાળેલી ભાવિકતાએ નવી દેવવ્યક્તિઓમા પરમ ઐશ્વર્યનું આરોપણ કર્યું. રુદ્ર આમ તો

ઋગ્વેદમાં ગૌણ સ્થાને મૂકાયલા હોવા છતાં તેમના કોપ અને વિનાશ-શક્તિનો સ્વીકાર થયો છે ખરો. યજુર્વેદમા તેમની કલ્યાણકારી શક્તિઓનો ઉલ્લેખ શતરુદ્રીયમાં થયેલો છે. 'જ્યારે રુદ્રની સંહારશક્તિ સંતુષ્ટ થાય છે ત્યારે તેઓ શંભુ-વરદ, શંકર-સુખકારી અને શિવ-કલ્યાણકારી બને છે.' રુદ્રીના આ છેલ્લા શબ્દો આ યુગમા સુપ્રસિદ્ધ બની એક પંથના કેન્દ્રરૂપ બની ગયા. અથર્વવેદમાં વળી રુદ્રનું માહાત્મ્ય વધે છે અને શ્વેતાશ્વર ઉપનિષદમાં રુદ્ર બ્રહ્મના પર્યાય તરીકે યોજાય છે. આમ પ્રથમ તો આર્યો સમસ્તના દેવ તરીકે શિવ પૂજનીય બને છે અને પછી તેમની આસપાસ અનેક શૈવમાર્ગો ઊભા થાય છે, જે ઈ. સ. પૂર્વે બીજી સદીમા સ્પષ્ટતા પામે છે. ભાગવત માર્ગની માફક-વિષ્ણુની માફક, કૃષ્ણ કે હરિની માફક-શૈવ સંપ્રદાય સ્થપાયો અને શિવ, શંકર, હરને નામે વૈદિક રુદ્રનું પૂજન નવી ઢબે શરૂ થયું. લકુલીન, લકુટીન, લકુલીશ અગર નકુલીશ નામે પ્રસિદ્ધ થયેલા શિવાવતારી મનાયલા આચાર્યે પ્રથમ શૈવ સંપ્રદાયની કીર્તિ વધારી. એ લકુલીશનું સ્થાન આપણા ગુજરાતના કારવણ-કાયાવરોણમાં હતું એમ પણ કહ્યા છે. એ સ્થળની પ્રાચીનતા ઊંડી શોધ માગી રહી છે. પછી તો શૈવ સંપ્રદાયના લકુલ, પાશુપત તથા મહેશ્વર સરખા વિભાગો પડચા અને આ યુગને અંતે તો પાશુપત, શૈવ, કાલમુખ તથા કાપાલિક નામના પેટાવિભાગોમા એ માર્ગ વહેંચાઈ ગયો.

શિવપૂજન

અશોક સરખા મહાન બૌદ્ધ રાજવી કનિષ્કની પૂર્વે થયેલો કુશાન રાજવી વેમા કડફીસીસ શૈવ સંપ્રદાયી હતો. એ ઉપરથી લાગે છે કે ભાગવતમાર્ગની માફક શૈવમાર્ગ પણ પરદેશીઓને પોતાની સીમામાં ભેળવી દેતો હતો. શિવપૂજન એ યોનિલિંગ પૂજન છે એ ઉપરથી બર્બર-જંગલી યુગના શિશ્નપૂજનની છાયા પણ એમા નિહાળવામા આવે છે. મોહન-જો-ડેરોમાથી-અસુરસંસ્કૃતિમાથી-સિંધુતટ સંસ્કૃતિમાથી-પણ શિવલિંગ મળી આવ્યાં છે. આ લિંગપૂજા પ્રાચીન કાલનો એક

રાજ્યકુટુંબોમાં પ્રચલિત હતો એમ તક્ષશીલાના રાજવી ઍન્ટીઅલ્કીડેસના પ્રતિનિધિ હેલીઓડોરસે વાસુદેવ પ્રીત્યર્થે ઊભા કરેલા ગરુડસ્તંભના લેખ ઉપરથી સહજ જણાઈ આવે છે. મથુરા–મધ્યભારત અને દક્ષિણમાં વાસુદેવ–સંકર્ષણ સંપ્રદાય હતો. કુશાણો પણ એક જ ધર્મી ન હતા. પહેલો કડફીસીસ અને કનિષ્ક બૌદ્ધ; કડફીસીસ બીજો અને કુશાણ વાસુદેવ શૈવ હતા. આ આખી વસ્તુસ્થિતિ દર્શાવી આપે છે કે ભારતની ધાર્મિક વિચારક્રાન્તિ લોહિયાળ નહિ પરંતુ સમન્વય ગુણધર્મ વાળી હતી અને તેનો ઝોક બહુ ઉદારતાભર્યો હતો. બૌદ્ધધર્મ પ્રચલિત હતો એમ જે સમયને માટે આપણે કહીએ એ સમયે બીજા ધર્મનો સંપૂર્ણ અભાવ હતો એમ આપણે રખે માનીએ. માનવધર્મશાસ્ત્ર–મનુસ્મૃતિ યવન, શક, પારદ અને પહ્લવોને ઊતરતા ક્ષત્રિય તરીકે ગણાવતી હોય ત્યારે આપણે એમને પરદેશી કહી એમને વિજયી ગણાવ્યા જ કરીએ એવો ઇતિહાસ હવે દષ્ટિફેર માગે છે. વળી કોઈ પણ માર્ગની નિશ્ચિત તારીખ તિથિ સાથેની સીમા ઉપજાવવી એ પણ સર્વધર્માનુરાગી ભારતીય સંસ્કૃતિ માટે શક્ય નથી.

ધર્મમાર્ગોનું સહજીવન

ગુપ્તયુગથી મુસ્લિમયુગના ઉદય સુધીનાં લગભગ હજાર વર્ષના ગાળાની વિચારક્રાન્તિ સમજવી હોય તો આપણે ટૂંકામાં એટલું જ કહી શકીએ કે ઉપર વર્ણવેલાં તત્ત્વો ભારતીય જીવનમાં વધારે ઊંડો પ્રવેશ કર્યે જતાં હતાં. ઈ. સ. પૂર્વના પુષ્યમિત્રથી શરૂ થયેલું વૈદિક પુનરુત્થાન વધતું વધતું ગુપ્તોના યુગમાંપૂર્ણ કળાએ પહોંચ્યું. એ સમયના ઘણા વિખ્યાત રાજવી–એમને પરદેશી ગણો કે સ્વદેશી –કાં તો શૈવ હોય કે કાં તો ભાગવત હોય. યજ્ઞયાગાદિ હિંસક રૂપે થતા ખરા., છતાં એ ઘટના ઘટતી ચાલ્યા કરી અને વૈદિક માર્ગમાં ભક્તિની ઊર્મિલતા અને વિશુદ્ધિએ પ્રવેશ કર્યો. ભક્તિમાં પ્રભુપ્રેમ તો ખરો જ; સાથે સાથે પ્રભુના માનવો પ્રત્યે પણ પ્રેમ હોવો જ જોઈએ. આ યુગ યુગ સુધી અસરો ઉપજાવતી

ત્રિમૂર્તિ – એલીફન્ટા (મુંબઈ નજીક) – મહારાષ્ટ્ર

વિચારક્રાન્તિ માત્ર ફિલસૂફી કે ધર્મપૂજનની વિવિધતા અને મતસહિષ્ણુતા વિકસાવતી હતી એટલું જ નહિ; એમાંથી કલા અને સાહિત્યના પણ ધોધ વહી રહ્યા હતા એ આપણે ન્યે ભૂલીએ. રાજવીઓનું અનુકરણ આખી જનતા સુધી પહોંચતું અને શિલાલેખો તથા સાહિત્યમાં અનેક એવા પુરાવા મળે છે કે જેમાં વૈષ્ણવ રાજવી શૈવ અને બૌદ્ધ અમલદારોની નિમણૂક કરતા હોય છે અને જૈન રાજવી બ્રાહ્મણો કે બૌદ્ધોને નોકરીમાં બિરદાવતો હોય છે. ગુપ્તયુગમાં વિવિધ માર્ગો પ્રવર્તતા હતા અને જનસમાજના ઉદાર માનસને ઘડતા હતા. એ જ યુગમાં બૌદ્ધવિચારધારાને સામર્થ્ય આપતા અસંગ, વસુબંધુ, કુમારજીવ અને દિગ્નાગ સરખા ફિલસૂફો પણ પ્રતિષ્ઠા પામી રહ્યા હતા. બૌદ્ધ, શૈવ અને વૈષ્ણવ રાજકુટુંબોમાં અરસપરસ લગ્નો પણ થતાં—અને એ જ પ્રમાણે સમાજમાં પણ બનતું. વજ્રયાન સરખા બૌદ્ધ તંત્રમાર્ગે વિકાસ પામી શૈવ અને શાક્ત માર્ગના ભેદ અતિશય હળવા બનાવી દીધા. જૈન મત બંગાળ, ગુજરાત અને કન્નડ પ્રદેશમાં ખીલતો રહ્યો છે, જેની હ્યુએનત્સંગે પણ નોંધ લીધી છે. વાતાપીના ચાલુક્યો અને માન્યખેટના રાષ્ટ્રકૂટોમાં જૈનમત પ્રત્યે સદ્ભાવ હતો. ચાલુક્ય વિજયાદિત્ય (ઈ. સ. ૬૮૦ થી ૬૯૦)નો ગુરુ એક દિગંબર જૈન હતો. રાષ્ટ્રકૂટોનો મહાન અમોઘવર્ષ (ઈ. સ. ૮૧૫ થી ૮૭૭) જૈનમતનો મોટો પોષક હતો. કલ્યાણનો બીજ્જલ કલચૂરી (ઈ. સ. ૧૧૫૬થી ૧૧૬૭) અને ગુજરાતનો કુમારપાળ ચાલુક્ય (ઈ. સ. ૧૧૪૩થી ૧૧૭૨) એ બન્નેએ જૈન માર્ગ સ્વીકાર્યો પણ હતો એમ કહેવાય છે. જૈન કુમારપાળે જૈનગુરુ હેમચંદ્રની સૂચના અનુસાર સોમનાથના શિવાલયનો જીર્ણોદ્ધાર પણ કર્યો હતો. આ પરિસ્થિતિ ધાર્મિક ઝઘડાની સૂચક છે કે ધાર્મિક સહિષ્ણુતા અને સમન્વયની સૂચક છે એ આજની ભારતીય સંસ્કૃતિની ઉદારતા પણ નક્કી કરી શકે એમ છે. બીજ્જલ કલચૂરીનો મંત્રી તે બસવ જેણે શૈવ લિંગાયત પંથની સ્થાપના કરી. અનન્ત, વૈદિકમાર્ગ વૈષ્ણવ અને શૈવ

રગે રંગાઈ વધારે વ્યાપકતા ધારણ કરી રહ્યો એ સાચું.

મોહન-જો-ડેરોનો યોગી અને વૈદિક રુદ્ર મળીને સર્જાતિ શિવ-શંકર-ની આકૃતિએ ગુપ્તયુગમા પણ અનેક અનુયાયીઓ મેળવ્યા હતા. ગુપ્ત અને ગુપ્તપશ્ચાત ઉલ્લેખોમા શૈવ-પાશુપત આચાર્યોના ઘણા ઉલ્લેખો મળી આવે છે. શિલાલેખોમા જ નહિ પણ સાહિત્ય ગ્રંથોમા પણ એ ઉલ્લેખો આવેલા છે. વરાહમિહીર, બાણભટ્ટ, મહેન્દ્રવર્મન પલ્લવ અને ચીની મુસાફર હ્યુએનસંગના લખાણો પાશુપત શૈવોનો સ્પષ્ટ નિર્દેશ કરે છે. ઈસુની છઠ્ઠી અને સાતમી સદીમા શૈવ સંપ્રદાય ઉત્તર ભારતમા બહુ મહત્ત્વ ધારણ કરી રહ્યો હતો શૈવ સંપ્રદાયનુ પાલન કરનાર એ યુગના કેટલાય બહાદુર રાજવીઓ હતા. પરદેશી હૂણ તરીકે વગોવાયલો મિહીરગુલ, યશોધર્મન, શશાન્ક અને હર્ષ સરખા સમ્રાટો શૈવ હતા ઉદ્યોતકર નામનો પ્રખર પાશુપત આચાર્ય પણ આ જ યુગમા થઈ ગયો પરંતુ એ સર્વમા સુપ્રસિદ્ધ શંકરાચાર્યનુ નામ મોખરે આવે એમ છે શંકરાચાર્યને માત્ર શૈવ કહેવા એ બરાબર નથી એ પ્રખર વેદાન્તી ભારતીય સંસ્કૃતિનુ અણમોલ રત્ન. વેદાન્ત અને સંન્યાસી સંસ્થા તથા ચાર પીઠોની સ્થાપના દ્વારા શંકરે બૌદ્ધમાર્ગને નિરર્થક બનાવી વૈદિક સંસ્કૃતિમા નવું ચેતન રેડ્યુ. એમના અનુયાયીઓનો ઝોક શિવપૂજન તરફ ખરો. આઠમી સદીમા શંકરદિગ્વિજય મૂકી શકાય - જે યુગમા ઇસ્લામે સિંધમા પ્રથમ પગલા ભર્યા. એ પછી શંકરનો પ્રભાવ લાંબા કાળ સુધી ચાલ્યો. ઉત્તરે કાશ્મીરમા પણ સમર્થ શૈવાચાર્યો થયા અને તામીલ તથા કન્નડ પ્રદેશોમા પણ શૈવ મહિમા ચાલુ રહ્યો. એનો ઊર્મિનિકાસ બારમી સદીના વીર શૈવ સંપ્રદાયમા થયો, જેનો સ્થાપક બસવ એક સમર્થ સમાજસુધારક તરીકે પણ ગણી શકાય.

શાંકરમતનો વિરોધ કરનાર રામાનુજ પ્રથમ વૈષ્ણવ આચાર્ય ઇસ્લામયુગની શરૂઆતમા થયા. વૈદિક કર્મકાંડને ગુપ્તોના યુગમા જોર મળ્યું. યજ્ઞને મહત્ત્વ મળતા મીમાંસકો જોર ઉપર આવ્યા અને તેમા

ાર સ્વામી, પ્રભાકર અને કુમારિલ સરખા સમર્થ મીમાંસકોએ કર્મ-
ાકને પુષ્ટ કરવા ઉપરાંત બૌદ્ધમતના ખંડનની પ્રવૃત્તિ આદરી વૈદિક-
ર્ગને વિજયી બનાવવામાં સરસ ફાળો આપ્યો ગણાય. કુમારિલ
કરના પરિભ્રમણ કાળે વૃદ્ધ થઈ ગયા હતા અને તેમના શિષ્ય મંડન-
શ્ર અને શંકરાચાર્ય વચ્ચેનો શાસ્ત્રાર્થ ભારતીય સંસ્કૃતિનો એક
ર્નીય કવિત્વમય પ્રસંગ બની રહ્યો છે. કર્મકાણ્ડ આજ પર્યંત ચાલુ
પરંતુ એની મર્યાદા સમજાઈ ગઈ અને ગુપ્તો પછી અશ્વમેધ યજ્ઞ તો
ન અદૃશ્ય જ થઈ ગયો છે. કર્મકાણ્ડે વૈદિકમાર્ગની બાહ્ય આકૃતિ
ાળવવામાં ઠીક ઠીક ભાગ લીધો ગણી શકાય.

ગુપ્તયુગના શિલાલેખોમાં વૈષ્ણવ સંપ્રદાયના આચાર્યોના નામ
ગળ પડતા હોય છે. ગુપ્ત રાજવીઓ પોતે જ વૈષ્ણવો હતા. હર્ષના
ગમાં બાણભટ્ટ વૈષ્ણવોના બે સંપ્રદાયનું વર્ણન આપે છે: વાસુદેવ
ક્ત ભાગવતોનું અને નારાયણ ભક્ત પાંચરાત્રોનું. વાતાપીના
રૂવા ય ચાલુક્ય રાજાઓ ભાગવતમાર્ગી હતા. બદામીની સુપ્રસિદ્ધ
ર્તિઓ છઠ્ઠી સદીના દક્ષિણની ભાગવતધર્મપ્રિયતા વર્ણવી જાય છે.
ાગવતપુરાણમાં તામીલ દેશ ખાસ ભાગવતભક્તોનો પ્રદેશ ગણાયો છે.
ાતમી-આઠમી સદીના વૈષ્ણવભક્ત અલવારો સુપ્રસિદ્ધ છે. એમને પગલે
ાચાર્યો ઉદ્‌ભવ્યા, જેમાંના નાથમુનિ, યામુનાચાર્ય અને રામાનુજ
વેખ્યાત છે. રામાનુજનો વિશિષ્ટાદ્વૈત શંકરના કેવલાદ્વૈતની સામે ઉદ્‌ભવ્યા
ાતો, અને તેમના અનુયાયીઓ શ્રી વૈષ્ણવને નામે ઓળખાય છે. રામાનુજ
ાછીના મધ્વાચાર્યે તો દ્વૈતવાદને જ સમર્થન આપી ભક્ત અને ઈશ્વરની
વેભિન્નતામાં ભક્તિમાર્ગને બળ આપ્યું અને વલ્લભાચાર્યે તે વધાર્યું.

મુસ્લિમના સ્થાયી નિવાસ પહેલાં ભારતીય વિચારસરણી આમ
વિધવિધ માર્ગે વહેતી હોવા છતાં ભારતીય સંસ્કૃતિના વિશાળ સ્રોતને
પોષતી ભારતીયમાનવતાને ઘડતી હતી. બૌદ્ધ, જૈન, શૈવ, વૈષ્ણવ,
અને શાક્તમાર્ગની પ્રણાલિકાઓમાં એ દુનિયાને શક્ય એટલા ઊંચા
વિચાર અને નિર્મિતિઓ સાધી શક્યા હતા. એના વાણાતાણામાં

ઘડાતી સમાજરચના આપણે આજ માનીએ છીએ એવી બ ધિયા- ન હતી—જો કે એના ચોકઠા રચાતા હતા ખરા.

યજ્ઞની વૈદિક વેદીરચના સાથે મ દિરો અને મૂર્તિઓ હોવાને સ ભવ કલ્પી શકાય છે શતપથ બ્રાહ્મણમા મ દિરોનો ઉલ્લેખ છે પર તુ એમા મૂર્તિઓ હતી કે કેમ એ ચોક્કસ થતુ નથી. મહાભારત-રામાયણમા મ દિરો અને મૂર્તિઓના ઉલ્લેખ સ્પષ્ટ મળી આવે છે બૌદ્ધમાર્ગના ચૈત્યો અને વૈદિકમાર્ગના મ દિરો પણ ધીમે ધીમે રચાવ લાગ્યા અને મૌર્યકાળથી શરૂ થયેલી કળા અદ્ભુત વિકાસ પામતી ગુપ્તોના યુગથી ઇસ્લામયુગ સુધીમા તો અવનવા કલાશિખરો સર કરી ચૂકી હતી બુદ્ધિ અને ઊર્મિને પ્રદર્શિત કરતા દર્શનો અને સાહિત્યગ્ર થોની માફક વિવિધતા, ઝીણવટ, નકશી અને ભવ્યતાની પર પગ સરખી કલાકૃતિઓ સર્જનાર આ વિચારક્રાન્તિ અનેક વિચારક્રાન્તિનુ વૈવિધ્ય આપણને બતાવી શકશે. અહી તો આછા ઇતિહાસને દોરે વળગી ભારતીય સ સ્કૃતિને વિવિધતા અને બળ આપતી ધર્મ અને ફિલસૂફીની ક્રાન્તિની ઝાખી કરવાની રહે છે

આમ ભારતીય સ સ્કૃતિમા માન્યતાના, સિદ્ધાન્તના, આચારના પલટા આવ્યે જતા હતા તેમ છતા ધર્મને અ ગે, ધાર્મિક મતભેદને અ ગે અથવા પરિવર્તનને અંગે યુદ્ધો થયા હોય એવુ કાંઈ જણાતુ નથી. અલબત્ત જોરદાર ટીકાઓ અને ઉગ્ર વાદવિવાદ જરૂર થતા હતા, પર તુ વર્ણાશ્રમી વૈદિકમાર્ગ, ઈશ્વરને બાજુએ મૂકવા છતા સદાચાર ઉપર ભાર મૂકતા જૈન અને બૌદ્ધમાર્ગ, યજ્ઞયાગાદિને સ્થાને ભક્તિના સાત્ત્વિક વિધિ પ્રબોધતો ભાગવતપ થ તથા વૈદિક રુદ્રનુ ગાભીર્ય સાચવીને કલ્યાણકારી શિવમા ઉપસાવતો શૈવપંથ સાથે સાથે રાજકીય કે સામાજિક ઘર્ષણ ઉપજાવ્યા સિવાય, આર્યસ સ્કૃતિની રૂપાળી ક્યારીઓ ઉપજાવતા હતા. આર્યસંસ્કૃતિમા ધર્મજડતા ઊપજી હશે, પર તુ ધર્મઝનૂન નહિ જેવુ. આર્યસ સ્કૃતિની ઉદારતા નિર્બળતા નથી, એ સ સ્કારદીપી માનવતા છે.

વિચારક્રાન્તિની અસર

ઘણા લાંબા કાળ સુધી વૈદિક, બૌદ્ધ, જૈન અને શૈવ-ભાગવતમત સાથે સાથે વિકસતા રહ્યા, અરસપરસ સિદ્ધાન્તો અને વિધિની આપલે કરતા રહ્યા અને એકબીજામાં સમાવાનો પ્રયત્ન થતો રહ્યો. ન્યાય, વ્યાકરણ, યોગ અને વિજ્ઞાનની વિશિષ્ટ પ્રણાલિકાઓ પણ જન્મી. વિચારસ્વાતંત્ર્યથી અવનવી ચમક બુદ્ધમહાવીરના જન્મથી તે ગુપ્તકાળ સુધી ભારતીય સંસ્કૃતિના માનસને ઘડી રહી હતી. એ વિચારસ્વાતંત્ર્યમાં ઈશ્વરની માન્યતા પણ હતી અને ઈશ્વરનો ઇન્કાર પણ હતો; યજ્ઞની હિંસકભાવના પણ હતી અને વનસ્પતિ સુધીના જીવનની અહિંસાનો પણ આગ્રહ હતો. પુનર્જન્મ અને કર્મની ભાવના જીવનની અનેક વિચિત્રતાને સમજણના ક્રમમાં મૂકતી હતી. અને આમ ભારતીય સંસ્કૃતિના માનસની ઉદારતા વિચારપ્રદેશે ઘડાયે જતી. વિચારનાં ઉડ્ડયનોની ભવ્યતા અને તેમનું બંડખોરપણું ભારતીય વિચારસરણી સરખું બીજે ભાગ્યે જ મળે, અને છતાં એ સ્વાતંત્ર્ય માનવતાને ઉચ્ચ માર્ગે પ્રગતિ કરાવતું હતું એ એની વિશિષ્ટતા. જૈનોનાં શીલ વૈદિકયોગનાં યમનિયમરૂપ અંગ બની ગયાં અને અહિંસા વૈદિકમાર્ગે પણ પોતાની કરી લીધી.

[૨]

સમાજમાં વહી રહેલા વિચારપ્રવાહો

એક સંસ્કાર અનુમાન

બૌદ્ધમાર્ગને ભારતવ્યાપી, લગભગ ત્રિખંડવ્યાપી બનાવવામાં મહારાજ અશોકનો કેવડો મોટો ફાળો હતો તે આપણે જોઈ શક્યા. બૌદ્ધધર્મની દીક્ષા લીધા પછી અશોકે રાજકારણમાંથી યુદ્ધને તિલાંજલિ આપી એ પ્રસંગ વીસમી સદીના ગાંધીયુગનું સ્મરણ આપે છે. છતાં આજ સુધી ભારતના કોઈ પણ સમ્રાટે પ્રાપ્ત નહોતું કર્યું એવું મોટું સામ્રાજ્ય અશોકે મેળવ્યું અને ટકાવ્યું. સિકંદર, સીઝર

સરખા યોદ્ધાઓની હિંસક વિશ્વવિજયી ખ્યાતિ તેને ન મળી એ ખરું, છતાં મૌર્યવંશીય રાજાઓ અને ખાસ કરી અશોકે ધાર્યું હોત તો સિકંદર અને સીઝરની માફક તેમણે એશિયા-યુરોપનો વિજય સાધ્યો હોત; નિદાન તેવો પ્રયત્ન કર્યો હોત. વિશ્વવિજયી કહેવાતા કયા સૈનિકે વિશ્વવિજય તેના સાચા અર્થમાં આજ સુધી કર્યો છે? સિકંદરથી માંડી હિટલર સુધી? ગ્રીકસંસ્કૃતિને વિસ્તાર આપતા ગ્રીક સૈન્યને ચંદ્રગુપ્ત મૌર્યે સેલ્યુકસ નીકાટર સાથે હરાવ્યું હતું એ જાણીતી વાત છે. એવા કેળવાયેલાં સૈન્ય અને વ્યૂહરચનાના વારસ અશોકને વિશ્વવિજય બહુ મોંઘો ન જ લાગત. પરંતુ આજ સુધીના ઇતિહાસમાં ન જડે એવો એક અહિંસક વિજય અશોકે મેળવ્યો, જેથી બૌદ્ધમાર્ગના અસર એશિયા, યુરોપ અને આફ્રિકા એ ત્રણેય ખંડના જાણીતા વિસ્તાર ઉપર વ્યાપી ગઈ. યુદ્ધ દ્વારા સંસ્કૃતિ વિકસાવવાના પ્રયોગો કરતાં આ કંઈ જુદો જ પ્રયોગ હતો. આર્યસંસ્કૃતિના એક ભવ્ય ભાવિ પ્રયોગરૂપ ગાંધીયુગના અહિંસક યુદ્ધનો એ પુરોગામી પ્રયોગ હતો એમ કહી શકાય. અને સંભવિત છે કે બહુ નજીકનું ભાવિ યુદ્ધપ્રયોગોની નિષ્ફળતા નિહાળી યુદ્ધને—હિંસાને—માનવજાતની બેવકૂફીનો પારાવાર માની અશોકના અહિંસક ચક્રવર્તીપદ તરફ અથવા ગાંધીની અહિંસક યુદ્ધરચના તરફ વધારે ભાવથી અને વધારે શ્રદ્ધાથી નિહાળે અને અશોકને એક સફળ ગણી તરીકે સિકંદર અને સીઝરની ઉપર સ્થાન આપે.

ભારતીય ભૂગોળ

અશોક પછી મૌર્યવંશીય સામ્રાજ્ય નબળું પડ્યું, એમાં અહિંસાને કારણરૂપ ગણવામાં આવે છે. સામ્રાજ્યનું જે થયું તે ખરું! પરંતુ બૌદ્ધધર્મ અશોકના સમયથી ભારતનો એક મહાન ધર્મમાર્ગ બની રહ્યો અને તેની વ્યાપકતા ભારતની બહાર વિખંડમાં ફેલાઈ. અશોક પછીના રાજાઓની નિર્બળતાના યુગમાં ભારત બહારથી અહીં આવતી કહેવાતી પ્રજાઓ અને સેનાપતિઓ ભારત ઉપર ચઢાઈ

કરતા પહેલા જ કાં તો ભારતીય ધર્મના અનુયાયીઓ બની ચૂક્યા હોય અગર પોતાનું રાજ્ય સ્થાપતા બરોબર ભારતીય ધર્મને સ્વીકારવામાં જ તેમણે પોતાના રાજ્યની સલામતી જોઈ હોય એમ સતત બન્યું છે મિનેન્ડર જેવો ગ્રીક વિજેતા ઈ સ પૂર્વની બીજી સદીના મધ્યકાળે (ઈ. સ. પૂર્વે ૧૬૫ થી ૧૫૦) મિલીન્દ બની બૌદ્ધધર્મમાં મહત્ત્વનું સ્થાન પામે, કુશાણુ કડફીસીસ શિવમાર્ગી બને તથા કનિષ્ક મહાયાન બૌદ્ધમાર્ગનો સ્વીકાર કરી તેનામાં નવું જીવન રેડે એ પરિસ્થિતિ બહુ સૂચક છે, અને આજ સુધી નહિ થયેલા એવા ઘણા અનુમાનોની અને અભ્યાસોની શકયતાઓ ઊભી કરે છે ભારતની ભૂમિગત સીમા ખરેખર આજ મનાય છે તેટલી જ હતી? કે તેથી વધારે? શક, કુશાણુ અને ગ્રીક રાજવીઓનો વિચાર કરતા ઈરાનની સરહદ સુધી ભારતની સરહદ લંબાયેલી આપણે જોઈએ. ઈરાનની ઉત્તરનો ભાગ અને ત્યાથી લઈને મધ્ય એશિયાનો મોટો વિસ્તાર કદાચ ભારતની સીમામાં હોય એવું પણ સભવે છે કાસ્મીરનો ઇતિહાસ અને મધ્ય એશિયામા મળી આવતા આર્યસંસ્કૃતિના અવશેષો આપણને એ સીમાની શકયતા તરફ દોરે છે પૂર્વે પેસિફિક મહાસાગર સુધી આર્ય રાજ્યો હતા અને આર્યસંસ્કૃતિ તો હજી પણ છે એ જોતા ભારતની ભૌગોલિક સીમાનો પૂર્વકાલીન વિસ્તાર ઘણે લાંબે સુધી લઈ જઈ શકાય એમ છે આ પ્રશ્ન આખા એશિયાખંડનો ઊંડો અભ્યાસ માગે છે

પરદેશી વિજયી જાતિઓ કલ્પના

પહ્‌લવો પારસીઓ, ગ્રીક પારથિયન, શક, કુશાણુ અને હૂણ નામની જાતિઓ પરદેશી તરીકે ભારત ઉપર ચઢી આવી અને ભારતને અનેક પરાજયોનો અનુભવ કરાવ્યો, એવું ઠસાવવાની આજ સુધીની ઐતિહાસિક પદ્ધતિ પણ ફરી અભ્યાસ અને વિચારણા માગી લે છે ગ્રીક રાજ્યકર્તાઓના સિક્કા ઉપર એક પાસ ગ્રીક સંસ્કૃતિનું ચિહ્ન દેખાતું હોય અને બીજી પાસ અશોકનું ધર્મચક્ર

શિવનંદી કે ગરુડનું ચિત્ર દેખાતું હોય એવા યુગમાં એ ગ્રીક ગ્રન્થકર્તાને પરદેશી અગર પરધર્મી વિજયી પુરુષ તરીકે મનાવવા કરતાં ભારતીય સંસ્કૃતિના જ કોઈ ભૂમિટુકડા ઉપરથી આવતો સેનાપતિ તરીકે ગણવો એ વધારે સરળતાભર્યું થશે નહિ? આજની માફક પ્રાચીન યુગના રાજકીય સીમાડા ઉપર કડક સીમાબંધીઓ થતી નહોતી. એક આંધ્ર સૈન્ય મગધ ઉપર ચઢી આવે કે એક રાષ્ટ્રકૂટ રાજ્ની કનોજ ઉપર ધસી આવે એમાં આપણે પરદેશી હુમલો જોતા નથી. ભારતીય સંસ્કૃતિ સ્વીકારી ચૂકેલા અગર ભારતીય સંસ્કૃતિના સ્વીકારની ભૂમિકાએ આવી પહોંચેલા એ કહેવાતા પરદેશીઓને પણ પરદેશીઓ ન માની આંધ્રો અને કલિંગો સરખા જ ગણવામાં આવે તો તેમાં સત્ય પણ રહેલું છે અને સાચો ઇતિહાસ પણ રહેલો છે એમ શું નથી લાગતું? ભારતીય સંસ્કૃતિની સામે પરદેશીઓના વિજયને વારંવાર લાવી તેને હીણવવાના પ્રયત્નો એ દૃષ્ટિએ બહુ જુદે જ સ્વરૂપે આપણી સમક્ષ રજૂ થશે. આર્યસંસ્કૃતિએ તો અનેકાનેક જાતિઓને પોતાની સંસ્કૃતિઓમાં ભેળવી એક બનાવી દેવાના સફળ પ્રયત્નો કર્યા છે.

બૌદ્ધમાર્ગમાં ઓટ

મૌર્યસામ્રાજ્ય અને કુશાનસામ્રાજ્ય વચ્ચેની તેમ જ ત્યાર પછીની ધર્મપરિસ્થિતિનો ખ્યાલ ઉપરની વિચારસરણીને પ્રેરી રહ્યો છે. અશોકે વિસ્તારેલો બૌદ્ધમાર્ગ ભારતમાં મુખ્ય ધર્મ જરૂર હતો; પરંતુ સાથે સાથે બૌદ્ધમાર્ગની સરસાઈ કરતા અન્ય માર્ગો વૈદિક અને જૈન ન હતા એમ કહી શકાય નહિ. રાજવંશોમાં પણ બૌદ્ધ, જૈન અને વૈદિકમાર્ગના સ્વીકારની વરાફેરી ચાલ્યા કરતી હતી. નંદવંશને જૈનમાર્ગ તરફ પક્ષપાત હતો. મગધ જ્યને ફટકો મારનાર ઈ. સ. પૂર્વે ૧૭૮ના અરસામાં થયેલો ખારવેલ જૈન હતો એ આપણે જોયું. ઈ. સ.ની બીજી સદીના અંતથી પાંચમી સદીના અંત

સુધીના ગુપ્ત સામ્રાજ્યમા વૈદિકમાર્ગને ખૂબ ઉત્તેજન મળ્યું અને જો કે બૌદ્ધ કે જૈનમાર્ગ પ્રત્યે કોઈ પણ પ્રકારનો કડક વિરોધ અગર તેને દાબી દેવાની રાજ્યપ્રવૃત્તિ ચાલતી ન હતી, છતા સામ્રાજ્યનો રાજ્યાશ્રય ધર્મવિસ્તારમા જરૂર સહાયક થઈ પડ્યો. ગ્રીક મિનાન્ડર અને કુશાણ કનિષ્ક એ બન્નેએ બૌદ્ધધર્મનો સ્વીકાર કરીને તેને ખૂબ વેગ આપ્યો હતો. કનિષ્કે તો અશ્વઘોષ અને નાગાર્જુન સરખા મહાસમર્થ બૌદ્ધ વિદ્વાનોની મદદથી પોતાના રાજ્યવિસ્તારની સાથે સાથે બૌદ્ધમાર્ગને મધ્ય એશિયામા વિસ્તાર્યો અને સ્થિર કર્યો કનિષ્ક ઈ સ. ૭૮ની આસપાસ થઈ ગયો અશોક પછી બૌદ્ધમાર્ગમા ભક્તી લાવી તેને સમગ્ર એશિયાખંડમા ફેલાવનાર પણ એ જ રાજવી ગુપ્ત સામ્રાજ્ય કાળે વૈદિકમાર્ગને આશ્રય મળ્યો એ સમયે પુરાણો અને મહાભારત છેલ્લુ સ્વરૂપ ધારણ કરી ચૂક્યા કાલિદાસ સરખા વિદ્વાનો પણ વૈદિકમાર્ગનુ અવલબન કરતા હતા બૌદ્ધમાર્ગમા હીનયાન અને મહાયાન સરખા બે મહત્ત્વના વિભાગો પડી ગયા અને મહાયાને બુદ્ધમા દેવત્વ કલ્પી ભારે મૂર્તિપૂજાનો ફ્હારો ધર્મક્રિયામા દાખલ કર્યો જેને લઈને ધર્મતત્ત્વને બદલે ધર્મઆચાર તરફ અને કર્મકાણ્ડ તરફ બૌદ્ધોનુ પણ વલણ વધવા માડ્યુ વૈદિકમાર્ગ પાળનાર રાજવીઓએ અશ્વમેધ સરખા યજ્ઞો શરૂ કર્યા બૌદ્ધ મઠ, મદિરો તથા સઘોને દાન આપવામા આવતા હતા છતા હવે ધીમે ધીમે દાનનુ વલણ વૈદિક બ્રાહ્મણો તરફ વધારે વળ્યુ અને પાચમી સદીના અતમા તો શિવમાર્ગી હૂણોએ ભારતવર્ષ ઉપર ધસારો કરી ઉત્તર ભારતના બૌદ્ધમાર્ગ ઉપર જબરજસ્ત પ્રહારો કર્યા આ હૂણો હુમલો કરતા પહેલા જ વૈદિકમાર્ગી બની ચૂક્યા હતા, એટલે ખરેખર તેમને પરદેશી જગલી ધાડા માનવા કે આજની ભારતીય સરહદ બહારના તે સમયના પશ્ચિમ ભારત ટુકડામા વસતા ભારતવાસીઓ માનવા એ પ્રશ્ન ઉપર વધારે વિચાર થવાની જરૂર છે બગાળ અને બિહારના પાલ રાજવી-

ઓએ બૌદ્ધમાર્ગને છેલ્લામા છેલ્લુ પોષણ આપ્યુ તે પહેલા સાતમી સદીમા હર્ષવર્ધને જાતે વૈદિક હોવા છતા બૌદ્ધમાર્ગને ઘણું ભારે ઉત્તેજન આપ્યુ હતુ. એક કથા તો એવી છે કે કનોજ અને પ્રયાગમા હર્ષ ધર્મસભાઓ ભરતો, ધર્મચર્ચાઓ કરાવતો અને સર્વ ધર્મીઓને ભારે દાન આપતો છતા એનુ વલણ પાછલા ભાગમાં બૌદ્ધમાર્ગ તરફ વધારે નમતુ જોઈ બ્રાહ્મણોએ તેની હત્યા કરવાનુ પણ કાવતરુ કરાવ્યુ હતુ એમ બૌદ્ધમાર્ગીઓ કહે છે। ચીની યાત્રાળુ હ્યુએનસગની લાંબી મુસાફરી હર્ષના જ રાજ્યમા થઈ હતી અને હર્ષ હ્યુએનસગને મિત્ર ગણી તેનુ અનત બહુમાન કરતો હતો. અન્ય માર્ગો સાથે બૌદ્ધમાર્ગ સાતમી સદીના હિંદમા ઠીક ઠીક ફેલાયેલો હતો એ વાત સાચી; પરતુ ત્યારે સેંકડા બૌદ્ધમઠ, મંદિરો ઉજ્જડ થઈ ગયા હતા, અને વાયવ્ય સરહદ ઉપર બૌદ્ધમાર્ગ ઝડપથી લુપ્ત થઈ જતો હતો. એના ચિહ્નો એ ચીની મુસાફરે નોધ્યા છે જૈનો અને વૈદિકો સાથે બૌદ્ધોને થતા વાદવિવાદના પણ અનેક દષ્ટાંતો નોધાયા છે ધીમે ધીમે બૌદ્ધમાર્ગમા પણ ઘણા અનાચારો અને વહેમો પ્રવેશ પામી ચૂક્યા હતા અને બુદ્ધે આર્યસસ્કૃતિમા દાખલ કરેલી વિશુદ્ધિ મત્ર તત્ર, જાદુ અને અટપટી પૂજનવિધિથી ડહોળાઈ ગઈ હતી જૈનમાર્ગ પોતાનુ મર્યાદિત વર્ચસ્વ જાળવી રાખતો હતો અને વૈદિકમાર્ગ ઉપર દર્શાવ્યુ તેમ રાજ્યાશ્રય અને વિદ્વાનોના પ્રયત્નો વડે નવી સજીવની પ્રાપ્ત કરતો હતો બૌદ્ધોમાં પ્રવેશ પામી ચૂકેલા અનાચારો ઉપર સખત પ્રહારો કરવાની હવે વૈદિકમાર્ગી અનુયાયીઓને તક મળી અને મહાભારત, રામાયણ તથા પુરાણ વગેરે બૌદ્ધોની જાતકકથા સરખી જ દેવકથા અને રાજ્યકથાઓ વિકસાવી સામાન્ય જનતાનુ આકર્ષણ વૈદિકોએ કરી લીધુ હતુ બૌદ્ધોની વિશિષ્ટ પૂજનવિધિ સહજ ફેરફાર સાથે વૈદિકોમા પણ દાખલ થઈ શકી હતી એટલે બૌદ્ધમાર્ગની વિશિષ્ટતા વૈદિકોએ હરી લીધી

શંકરાચાર્ય

એ જ સમયે આઠમી સદીના મધ્ય ભાગમા કુમારિલ ભટ્ટ નામના એક મહા સમર્થ વૈદિક મીમાંસકનો ઉદય થયો અને તેમના પછી અડધી સદીમા ભારતવર્ષના કીર્તિકળશ સરખા શંકરાચાર્યનો ઉદ્‌ભવ થયો. કુમારિલ ભટ્ટ અને શંકરે પોતાની કુશાગ્ર બુદ્ધિ વડે અનેક વાદવિવાદોમા બૌદ્ધ માર્ગના સિદ્ધાંતોનું ખંડન કરી ભારતવર્ષમા વૈદિકમાર્ગની એવી સુવ્યવસ્થા ઉત્પન્ન કરી દીધી કે જેથી બૌદ્ધમાર્ગ પોતાના જન્મસ્થાન ભારતવર્ષમાથી લગભગ ઓસરી ગયો અને ભારતની સીમા બહાર જ તે જીવી શક્યો. મહાસમર્થ શંકરાચાર્યે પુનર્જીવિત કરેલી વૈદિક સંસ્કૃતિ હજી જગતભરના વિદ્વાનોનું આશ્ચર્ય બની રહી છે. ઉપનિષદ્, બ્રહ્મસૂત્ર અને ગીતા ઉપર તેમણે સમર્થ ભાષ્ય રચી એક એવો નવીનતાભર્યો ઝોક વૈદિક-સંસ્કૃતિને આપ્યો કે જેની ફિલસૂફીમા બૌદ્ધમતનુ તત્ત્વ આખુ અને આખું સમાઈ ગયું અને છતા એ ફિલસૂફીનો આખો રંગઢંગ વૈદિક જ રહી શક્યો. શંકરના માયાવાદે, જીવબ્રહ્મની એકતા તથા કેવલાદ્વૈત-સૂચિત મુક્તિએ બૌદ્ધોના શૂન્યવાદને પોતામા સમાવી દીધો. બૌદ્ધો અને જૈનોએ મૂકેલો અહિંસા પરનો ભાર તો લાંબા સમયથી પડોશ દાવે પણ વૈદિકમાર્ગીઓએ સ્વીકાર્યો હતો, અને શંકરાચાર્યે જ્ઞાન ઉપર વધારે ભાર મૂકી આહુતિઓ માગતા કર્મકાંડી યજ્ઞકાણ્ડને—હિંસાકાણ્ડને અતિશય ગૌણ અને લગભગ અનિચ્છનીય બનાવી દીધો ભારતભરના ભ્રમણ કરી બત્રીશ વર્ષની છેક નાની વયમા ગુજરી ગયેલા શંકરાચાર્યે વૈદિકસંસ્કૃતિનો જે પુનર્વિજય પ્રાપ્ત કર્યો એ ભારતના સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસમા પરમ ભવ્ય પ્રસંગ મનાય છે. આમ, સાથે સાથે, જીવનપ્રવાહો સરખા આર્યસંસ્કૃતિમા વહેતા બૌદ્ધ અને વૈદિકપ્રવાહો શંકરના મતમા એકતા ધારણ કરી રહ્યા અને જુદો બૌદ્ધમાર્ગ ભારતવર્ષ માટે નિરર્થક બની ગયો. બુદ્ધે જે આપ્યુ હતુ તે સંગ્રહી વૈદિક આર્યતામા ભેળવી દેનાર શંકરાચાર્ય વિશ્વ—

ભરના ફિલસૂફોમા અજોડ છે બુદ્ધમાર્ગના ઉપકારકે તત્ત્વો પોતાની ફિલસૂફીમા સમેટી લેવાથી તેમના પછી થયેલી કેટલીક વિચાર ક્રાન્તિઓ શકરને એ કારણે પ્રચ્છન્ન બુદ્ધ – ગુપ્ત બુદ્ધનુ બિરુદ પણ આપે છે શકરે વધારામા વિષ્ણુ શિવ અને શક્તિની શુદ્ધ ઉપાસનાને ટેકો આપી સામાન્ય જનતાની ધર્મભાવનાને વિચારજાળમા ગૂચવી ન નખતા ભક્તિસમૃદ્ધ બનાવી અને વૈદિકમાર્ગને ચોખડ ભારતમા એક એવી ભ વ એકતા અર્પી, એવો આકાર આપ્યો કે જે એકતા અને આકાર આજ સુધી લગભગ જળવાઈ રહ્યા છે બૌદ્ધમાર્ગને ગમતા સાધુઓ અને ભિક્ખુઓની આવશ્યક્તા અગે શકર ભિક્ખુઓ સરખા સાધુઓ અને સન્યાસીઓનો પણ એક એવો વ્યવસ્થિત વર્ગ ઊભો કર્યો કે જે જીવનભર આર્યસસ્કૃતિના પોષણમા જ ત રહી શકે એ પ્રથા સજીવન રહી છે પરમહસ રામકૃષ્ણ સ્વામી વિવેકાનદ, સ્વામી રામતીર્થ અને રમણમહર્ષિ સરખા આધુનિક સન્યાસીશ્રેષ્ઠો શકરાચાર્યના સેકડો વર્ષ પછીના વશજો જ કહી શકાય શકરે આપેલી છાપ ભારતીય સસ્કૃતિમાથી હજી સુધી ભૂસાઈ નથી

ભારત બહાર જીવન્ત રહેલો બૌદ્ધમાર્ગ

આમ મુસ્લિમોના આવતા પહેલા ભારતના મોટા ભાગમાથી બૌદ્ધમાર્ગ તો અદશ્ય થઈ ચૂક્યો હતો નાલદા સરખા બિહાર-બગાળમા આવેલા તેના બચી ગયેલા કેટલાક થાણાનો મુસ્લિમોએ આવી નાશ કર્યો કારણ તત્કાલીન મુસ્લિમોને મન વૈદિક આર્ય, બૌદ્ધ આર્ય અને જૈન આર્ય એક જ મૂર્તિપૂજક હિન્દુઓ હતા બૌદ્ધમાર્ગનુ તેના જ જન્મસ્થાન ભારતમા આજ નોધપાત્ર અસ્તિત્વ નથી, જો કે તેને પુનર્જીવિત કરવાના પ્રયત્નો આજ ચાલે છે અને ડૉક્ટર આબેડકરનો હરિજનોને બૌદ્ધમાર્ગ વાળવાનો પ્રયત્ન સ જાણીતો છે છતા એ માર્ગ ત્યારે ભારતની પાડોશમા જ નિ જીવી શક્યો નેપાળ તિબેટ બ્રહ્મદેશ, લકા ચીન, જપાન, કોરિયા, મચુરિયા,

મંગોલિયા, સિયામ, હિન્દી ચીન, મલાયા, જાવા, સુમાત્રા, બોર્નિયો વિગેરે એશિયાખંડના વિવિધ પ્રદેશોમાં બૌદ્ધધર્મ સજીવન રહ્યો અને આજ જગતના મહાધર્મમાં તેનું અગ્રસ્થાન છે. વિશ્વવિખ્યાત ચંગીઝખાન બૌદ્ધમાર્ગી હતો એ રખે કોઈ ભૂલે. આમ ભારતીય સંસ્કૃતિનો બૌદ્ધમાર્ગ એ એક મહાન વિજય, અને બૌદ્ધમાર્ગને નિરર્થક બનાવી દઈ વૈદિકમાર્ગનું પુનરુત્થાન કરનાર શંકરાચાર્ય—તેમની દિગ્વિજયી અને ધર્મપ્રવૃત્તિ સહ—આર્યસંસ્કૃતિનો બીજો પરમવિજય પ્રાચીન ઐતિહાસિક યુગમા માની શકાય.

વૈદિક વિચારસરણીના કેટલાંક લક્ષણો

બૌદ્ધધર્મને નિરર્થક બનાવી હવે ભારતભરમા વ્યાપક બનેલો વૈદિકમાર્ગ મુસ્લિમોના આગમનકાળે કેટલાક બાહ્ય લક્ષણો ધારણ કરી રહ્યો. એની એકસહ વિચારણા કરી લઈએ :

૧. તાત્વિક રીતે વૈદિક સિદ્ધાંતો, માન્યતાઓ અને આચારો ઉપર આધાર રાખ્યા છતાં બૌદ્ધ અને જૈનમાર્ગ સરખી વિચારશ્રેણીઓના કેટલા ય અંશ એમા ગ્રાહ્ય રહ્યા. બુદ્ધને તો આર્યમાન્યતાએ વિષ્ણુના નવમા અવતાર તરીકે સ્વીકારી લીધા અને જૈનોના ઋષભદેવને વિષ્ણુના ચોવીસ અવતારોમાં સ્થાન મળ્યુ. અહિંસા પર પૂર્ણ ભાર વૈદિકસંસ્કૃતિમા પણ મુકાયો.

૨. વૈષ્ણવ, શૈવ અને શાક્ત એવા ત્રણ વિભાગમા આખી દેવત્વની માન્યતા વહેંચાઈ ગઈ.

૩. વૈદિકમંત્રોના ઉચ્ચારણ રહ્યા ખરા, વૈદિક યજ્ઞો ચાલુ રહ્યા છતા તેમનુ કેન્દ્રિન મહત્ત્વ ઘસાતુ જતું હતું અને મહાભારત, રામાયણ તથા પુરાણોમાથી પ્રાપ્ત થતુ ભક્તિપ્રધાન ધર્મનું બળ વધારે વ્યાપક બની ગયું. વિષ્ણુ, શિવ અને શક્તિ એ ત્રણ દેવ સર્વશ્રેષ્ઠ મનાયા, જોકે સૂર્ય, ગણેશ, કુબેર, વરાહ વગેરે ની વિશિષ્ટ માન્યતાઓ જાગી ખરી અને પંચાયતન દેવપૂજામા ચાલુ પણ રહી.

૪. કર્મકાણ્ડને બદલે પ્રભુભક્તિ ઉપર ધર્મ વધારે આધાર

-રાખતો થયો. સ્ત્રી, શૂદ્ર તથા અહિંદુઓને વૈદિકમાર્ગમાં પાછલે બારણે અધિકારરહિત બનાવવાનો પ્રયત્ન નિષ્ફળ બન્યો. ભક્તિ દ્વારા પાપીઓ અને અનધિકારીઓને પણ મુક્તિનો અધિકાર મળ્યો.

૫. મંદિરરચના વ્યાપક બની. મંદિરોમા મૂર્તિપૂજાના વિધિ બહુ વિપુલ બન્યા અને મૂર્તિવિધાન તથા મંદિરસ્થાપત્ય કલાની દૃષ્ટિએ બહુ ઊંચી કક્ષાએ પહોંચ્યું. પ્રજાની સાથે રાજાઓ પણ શૈવ અને વૈષ્ણવમત પાળવા લાગ્યા. શશાંક અને હર્ષવર્ધન સરખા મહારાજાઓ, કાલિદાસ અને ભવભૂતિ સરખા મહાકવિઓ અને સુબન્ધુ તથા બાણભટ્ટ સરખા મહાવિદ્વાનો શૈવ, વૈષ્ણવ ઝોકવાળા વૈદિકમાર્ગે વળ્યા. શૈવોમાં પાશુપતમાર્ગનું વધારે ચલણ થયું અને કાપાલિકો તથા કાલમુખ સરખા અઘોરીઓ પણ તંત્રના વૈદિક વલણમાંથી ઉત્પન્ન થયા ખરા.

૬. શાંકર ફિલસૂફી જોકે શ્રેષ્ઠત્વ સાચવી રહી હતી છતાં બસવે સ્થાપેલા વીર શૈવ અગર લિંગાયત માર્ગનો પ્રભાવ દક્ષિણમાં વધ્યો હતો. શંકરની ફિલસૂફીમાં શિવભક્તિ બસવે દાખલ કરી એમ કહીએ તો ચાલે. વીર શૈવમાર્ગમાં યજ્ઞોપવીતનો વિરોધ છે એટલું જ નહિ પરંતુ વિધવાવિવાહની પણ એમાં છૂટ છે એ સુધારક લક્ષણ ધ્યાનમાં લેવા સરખું છે. બંગાળના બૌદ્ધમાર્ગીય પાલ રાજાઓ પણ શિવમંદિરોની સ્થાપના કરતા હતા. એટલે આખી ધર્મભાવનામાં ધર્મવિરોધ કરતાં ધર્મસમન્વય અને સહિષ્ણુતાનાં તત્ત્વો વધારે વિકસતાં જતાં હતા એમ જરૂર કહી શકાય – અપવાદ બાદ કરીને.

૭. વૈષ્ણવમાર્ગ પણ ઘણી પ્રગતિ કરી રહ્યો. ઉત્તરમા ગુપ્તો અને દક્ષિણમા ચાલુક્યો તથા હોયસલ રાજાઓ વૈષ્ણવમાર્ગી હતા અને તેમણે વિષ્ણુમૂર્તિઓ અને વિષ્ણુમંદિરો બંધાવ્યાં. જે શિલ્પસ્થાપત્યના આજ પણ બહુ ઊંચા નમૂના ગણી શકાય એમ છે.

૮. શૈવ અને વૈષ્ણવ માર્ગ દૂર પૂર્વમા ભારતની સીમા બહાર પણ ફેલાયો – બૌદ્ધમાર્ગની સાથે જવાતું પ્રંબાનન મંદિર, બાલીમાં

આજ પણ પ્રચલિત રહેલો વૈદિક – હિંદુધર્મ અને આન્કોરવાટના મંદિરોનું સ્થાપત્ય આ કથનના સાક્ષી રૂપે મૂકી શકાય.

૯. ભગવાનના અવતારની ભાવના આ યુગમાં દાખલ થઈ, જેમાં રામ અને કૃષ્ણનું સ્થાન આજ સુધી અદ્વિતીય રહ્યું છે. મહાભારતના કદી ક્ષેપક ગણાતા ઉત્તર પ્રકરણ હરિવંશમાંથી કૃષ્ણ-પૂજાનું પ્રાબલ્ય વધતું ગયું. વ્યક્તિગત રીતે આખી આર્યસંસ્કૃતિ ઉપર ચિરંજીવી છાપ પાડી જનાર ત્રણ વ્યક્તિઓ તે બુદ્ધ, રામ અને કૃષ્ણ. કૃષ્ણે ફિલસૂફી, કળા, સાહિત્ય અને લોકહૃદય ઉપર જે કાબૂ મેળવ્યો તે લગભગ અજોડ કહી શકાય.

૧૦. દક્ષિણ હિન્દના અલવારો તેમ જ રામાનુજ અને મધ્વ સરખા આચાર્યોએ વૈષ્ણવમાર્ગને જનતાના હૃદયમાં બહુ જ દૃઢીભૂત કર્યો.

મુસ્લિમોના આગમનકાળ

આપણી અવનતી વિચારક્રાન્તિ વિશિષ્ટ સ્વરૂપો ધારણ કરતી કરતી વેદકાલીન દેવકવિતામાંથી ઉપનિષદ્‌ના ગંભીર ચિંતનમાં પરિણામ પામી. બૌદ્ધ અને જૈનમાર્ગની મહાન ક્રાન્તિઓ અનુભવી તેમનાં અનેક તત્ત્વોનો સંગ્રહ કરતી મહાભારત, રામાયણ અને પુરાણોમાં થઈ વિષ્ણુ શિવ અને શક્તિની ઉપાસનામાં પરિણામ પામી. આ પરિણામ સમગ્ર ભારતવ્યાપક હતું, એટલું જ નહિ પરંતુ તે દૂર પૂર્વ સુધી પહોંચ્યું. ઇસ્લામીઓના ભારતને હલાવી નાખતા ધસારા સમયે ભારતીય વિચારશ્રેણી શિવભક્ત વિષ્ણુભક્ત અને શક્તિભક્ત બની ચૂકી હતી એ જ વિચારશ્રેણીએ આર્યસંસ્કૃતિને ઇસ્લામી વિચારઝંઝાવાતમાં લુપ્ત થતી કેમ બચાવી એ વળી નવું રસમય પ્રકરણ બની રહે છે. મુસ્લિમોના ભારતીય રાજ્યઅમલમાં ભારતીય સંસ્કૃતિએ કેવી અદ્‌ભુત ક્રાન્તિઓ સાધી સ્વરક્ષણ કર્યું એ ઇતિહાસ પૂર્વ ઇતિહાસ સરખો જ રસિક અને વિચારપ્રેરક બને એમ છે.

[૩]

મોગલાઈ પહેલાંના ઇસ્લામયુગમાં

અવલોકન

આખા મુસ્લિમ પૂર્વયુગનો વિચાર કરીએ તો આપણને દેખાઈ આવશે કે અસંસ્કૃત ગણાતા બર્બરયુગની સંસ્કૃતિ અને સિંધુતટ-સંસ્કૃતિ એ બન્નેનાં તત્ત્વોનું યોગ્ય વિની ીકરણ કરી વૈદિકસંસ્કૃતિ ચિરકાળને માટે ભારતવર્ષમાં સ્થાપન થઈ દ્રવિડસંસ્કૃતિને જુદી ગણવાનો પ્રયોગ પશ્ચિમના સંસ્કૃતવિદ્વાનો કર્યે જાય છે એ દ્રવિડ સંસ્કૃતિને સિંધુતટ સંસ્કૃતિ કરતાં જુદી માનતી હોય તો પણ દ્રવિડ સંસ્કૃતિ પણ વૈદિક આર્યસંસ્કૃતિમાં સંમિલિત થઈ ચૂકી હતી. કેટલાક વિચારકો નાતિસંસ્થાને અને કૃષ્ણકથાને દ્રવિડ સંસ્કૃતિના અંશ તરીકે માનવા લલચાય છે આ ત્રણે સંસ્કૃતિને સંગ્રહી લેતો વૈદિક સંસ્કૃતિનો પુંજ વિચારક્રાંતિ ી દૃષ્ટિએ ઉપનિષદ્‌ની ફિલસૂફીમાં પરિણામ પામ્યો જે ઉપનિષદ્‌ની ફિલસૂફી કદી કદી અદ્વૈતવાદ અને નાસ્તિકવાદને સ્પર્શી આવતી હતી ખરી વેદની આચારજડતા સામે નાસ્તિકો, જૈનો અને બૌદ્ધોના બળવા લાંબા સમય સુધી ચાલ્યા કર્યા અને બૌદ્ધ તથા જૈનધર્મે તો ફિલસૂફી કલા અને સાહિત્યમાં બહુ મહત્ત્વનો ફાળો આપ્યો શંકરાચાર્યે આવી બૌદ્ધ અને જૈન વિચારશ્રેણીઓને પોતાની ફિલસૂફીમાં સમાવી દઈ ઉપનિષદ્‌ની ફિલસૂફી સાથે પોતાના સિદ્ધાંતોનો એવો સમન્વય કર્યો કે જેથી બૌદ્ધ-માર્ગ નિરર્થક બની ગયો અને જૈનમાર્ગ સંકુચિત થતો લાગ્યો. આમ છતાં એક સત્ય કદી ન ભૂલવું જોઈએ કે વૈદિક, બૌદ્ધ અને જૈનમાર્ગ ત્રણે આર્યસંસ્કૃતિનાં જ વિચારમંથન હતાં અને એ સંચલનોએ ગ્રીક, શક, કુશાણ અને હૂણ જેવી મધ્યકાળમાં ભારત-ઉપર આક્રમણ કરવા આવેલી સંખ્યાબંધ પ્રજાઓને આર્યસંસ્કૃતિમાં સંમિલિત ઓતપ્રોતમાં કરી દીધી દશમી સદી સુધીનું આ ભારતીય

વિચારસંચલનનું પ્રાબલ્ય આક્રમણ કરનારી પ્રજાઓને પરદેશી ગણવી કે કેમ એની શંકા રહે છે. ભારતીય સીમાવિસ્તાર આપણે આ જ માનીએ એના કરતાં વધારે વિસ્તૃત હતો. દસમી સદીના અંતમાં અફઘાનિસ્તાન બ્રાહ્મણશાહી હિંદુ રાજવીઓને તાબે હતો.

મુસ્લિમઘર્ષણ

પરંતુ અગિયારમી સદીથી ઇસ્લામી પ્રજાઓના હુમલા ભારતવર્ષ ઉપર શરૂ થઈ ગયા અને બારમી સદીના અંતમાં તો સિંધ, પંજાબ અને બંગાળ સુધી મુસ્લિમધર્મ પાળનારી શક્તિશાળી પ્રજાએ હિંદુસ્તાનમાં રાજસત્તાના જબરજસ્ત મૂળ નાખ્યા. ઇસ્લામી સત્તા વિજેતાસત્તા તરીકે હિંદુસ્તાનમા આવી હતી. શરૂઆતમાં આર્યસંસ્કૃતિ પ્રત્યે અને આર્યધર્મ પ્રત્યે તે ખાસ ભાવ ધરાવતી હોય એવું દેખાયું નથી; એટલું જ નહિ, રાજસત્તાની સાથે સાથે મૂર્તિપૂજક ભારતવાસીઓના ધર્મધ્વંસનું ઝનૂન પણ તેમના વિજયોમાં દેખાતું હતું. આર્યસંસ્કૃતિનું ઇસ્લામીકરણ કરવા માટે પ્રલોભનો પણ અપાતા હતાં અને જુલ્મો પણ થતા હતા એ હવે પછીની વિચારસપાટી સમજવા માટે નોંધવું જરૂરી છે શરૂઆતના મુસ્લિમસત્તાધીશોનું ચાલ્યું હોત તો તેઓ આખા ભારતવર્ષને ઇસ્લામમા ફેરવી નાખી શકયા હોત. પરંતુ એ શકય ન હતુ. આજ ઇસ્લામીઓની ઘણી મોટી સંખ્યા ભારતવર્ષમા છે, છતા પ્રચલિત વ્યાપક સંસ્કૃતિ પ્રાચીન આર્ય–ભારતીય સંસ્કૃતિના ઘણા ઘણા રંગ ઉપસાવી રહી છે એનાં કેટલાક કારણો આપણે વિચારી લઈએ.

એ કારણોની વિચારણામા ભારત બહારની અને ભારતમાં આક્રમણ કરી ચૂકેલી મુસ્લિમ સંસ્કૃતિને ઓળખવી પડશે. ભારતને ઇસ્લામનો રાજકીય સંપર્ક ત્રણ તબક્કે થયો : એક આઠમી સદીની શરૂઆતમા ઇસ્લામના સિંધવિજય દ્વારા; બીજો ત્રણસો વર્ષ પછી મહમદ ગઝનીના હુમલાઓ દ્વારા અગિયારમી સદીની શરૂઆતમાં–જેમાં અફઘાનિસ્તાન હિંદુ રાજવીઓના હાથમાંથી ગયું અને પંજા-

બના પશ્ચિમ વિભાગમાં મુસ્લિમ અસર પ્રબળ બની; ત્રીજો પોણાબસો વર્ષના ગાળા પછી બારમી સદીના અંતમાં મહમદ-શિહાબુદ્દીન ઘોરીના હુમલાઓ અને ગુલામવંશની કાયમી ભારતીય સત્તાસ્થાપનામાં થયેલો સંપર્ક. એ ત્રીજા ફાલ પછી ઇસ્લામનો સંપર્ક નિત્યનો બની ગયો. અહીંથી—તેરમી સદીની શરૂઆતથી—વિજયી ઇસ્લામ અને પરાજિત ભારતનો સંયુક્ત ઇતિહાસ શરૂ થયો ગણાય.

ઇસ્લામના વિજયો

મુસ્લિમ વિજયો એ માનવઇતિહાસનું પરમ આશ્ચર્ય ગણાય. પયગંબર મહમદે ઇસ્લામની સ્થાપના કરી એનાં સો વર્ષમાં તો ઇસ્લામે આખો પશ્ચિમ એશિયા—ઇરાનસહ, આખો ઉત્તર આફ્રિકા અને યુરોપનું સ્પેન જિતી લીધાં. એ ઇસ્લામમાં માત્ર ધર્મઝનૂન હતું એમ કહેવું એ સંસ્કૃતિને અન્યાય કરવા સરખું છે. ધર્મઝનૂન અલબત્ત હતું પરંતુ એ ઝનૂને તેની માણસાઈ હણી નાખી ન હતી અને ઉદાર ગ્રહણશક્તિ પણ કુંઠિત કરી નાખી ન હતી. ઇસ્લામનો રાજકીય પ્રસારો ઇસ્લામને અનેક વિશિષ્ટ સંસ્કૃતિઓનાં સંપર્કમા લાવી મૂકતો હતો. બર્બર અવસ્થા ભોગવતી પ્રજાઓ બાદ કરતાં ઇસ્લામને યહૂદી, ખ્રિસ્તી, ઇરાની—જરથોસ્ત્રી, ચીની—બૌદ્ધ અને ભારતીય આર્યસંસ્કૃતિ સાથે સંઘર્ષણના અને એમાંથી ઉત્પન્ન થતા, સમન્વયના સતત પ્રસંગો આવ્યે ગયા. રાજકીય વિજયે આ સંસ્કૃતિઓના મોટા ભાગનું ઇસ્લામીકરણ કર્યું હોય તોપણ તેમના મૂળમા જ કાંઈ એવું સામર્થ્ય રહેલું હતું કે ઇસ્લામના રાજકીય વિજયો એ સંસ્કૃતિઓના દીપકને સદંતર બુઝાવી ન શક્યા. આજ પણ એ જ ધર્મો—ધર્મસંસ્કૃતિઓ જીવંત છે—વીસમી સદીમાં પણ. આમ ઇસ્લામને અત્યંત વિકસિત સંસ્કૃતિઓનો સામનો કરવાનો હતો. એ સામનો સંપૂર્ણ સફળ ન થયો—રાજકીય દૃષ્ટિએ તેમ જ સાંસ્કારિક દૃષ્ટિએ. પરિણામ એ આવ્યું કે જની સંસ્કૃતિઓ સાથે ઇસ્લામ એક નૂતન સંસ્કૃતિ તરીકે માનવજાત પાસે આવી ઊભો રહ્યો.

ઇસ્લામની અટક

એના રાજકીય વિજયો પણ અટકી ગયા. ઈ. સ. ૭૩૨માં ફ્રાન્સના ગજવી શાર્લમેને સ્પેનથી આવતા ઇસ્લામ સૈન્યનો ધસારો પાછો વાળ્યો અને એ રીતે આખા યુરોપને ખ્રિસ્તી ધર્મમાંથી ઇસ્લામી બનતું અટકાવી દીધું. ખ્રિસ્તી ધર્મ સામેની ઇસ્લામી અટક સ્પેનની સરહદે આવી ચૂકી. યહૂદીઓ તો એક બલિષ્ઠ સંસ્કૃતિશીલ પ્રજા તરીકે યુરોપ–એશિયામા વેગળ જઈ ને જીવતી રહી. જરથુસ્ત્રી સંસ્કૃતિનો ચિરાગ ભારતમા આવી સચવાયો—જે હજી સુધી જલતો જ છે. શાર્લમેન જ્યારે મુસલમાનોને યુરોપમા ખાળી રહ્યો હતો ત્યારે સિંધ આગળના ઇસ્લામી યુદ્ધકીય ધસારાને ભારતમા કાશ્મીરી કર્કોટકો, મધ્ય અને ઉત્તર હિંદના ગુર્જર પ્રતિહારો અને દક્ષિણના ચાલુક્યો નિષ્ફળ બનાવી રહ્યા હતા. લગભગ પાચસો વર્ષ ભારતને એક ખૂણે આવી ચૂકેલા મુસ્લિમોને ભારતીય રાજકીય બળોએ ખાળી રાખ્યા હતા એ ભારતના પરાજયનો વિચાર કરતી વખતે ભૂલવું ન જોઈએ. એ પાચસોએ વર્ષમા બૌદ્ધોનાં ઘસાતા જતા થાણા ભારતમાં હતા ખરા; જૈનમાર્ગ પણ પોતાની મર્યાદિત સીમામા જીવત હતો; અને વૈદિક—કર્મ, જ્ઞાન અને ભક્તિના સમન્વયવાળી સાંસ્કૃતિક–હવા ભારતભરમા ત્યારે વ્યાપક હતી. ઇસ્લામને મન એ ત્રણે માર્ગો મૂર્તિપૂજક વિરોધી માર્ગો હતા, જેનો ફેડ પાડવાની ઇસ્લામને જરૂર ન હતી.

સંસ્કાર–સંપર્ક

આ વર્ષોમા ઇસ્લામે—ઇસ્લામી ધર્મે અને ઇસ્લામી સત્તાએ પણ અનેક વારાફેરા અનુભવ્યા. મીસરી ખલીફા અને બગદાદી ખલીફા વચ્ચે ઇસ્લામી ધાર્મિક રાજકારણ વહેચાઈ ગયું હતું. વિશાળ વિજયો એક ચક્રે રાખવામા મુસ્લિમોને પણ મુશ્કેલીઓ નડવા લાગી. ખલીફાઓના નામના છત્ર નીચે અનેક શક્તિશાળી સૂબાઓ, સેનાપતિઓ અને અમીરોના સ્વતંત્ર રાજ્યો સ્થપાયે જતા હતાં અને

જેની તેની સગવડ અનુસાર ખલીફાઓથી સદંતર છૂટાં પડી જતાં હતાં. મહમદ ગઝની, મહમદ ઘોરી વગેરે આવી ઢબના મુસ્લિમ રાજવીઓ – જે જરૂર પડે તો ખલીફાઓની પવિત્ર સંમતિ પોતાનાં કાર્યો માટે મેળવી પણ લેતા હતા. છતાં કેટલીક સદીઓ સુધી ખલીફાઓની ધાર્મિક અને સાંસ્કૃતિક શ્રેષ્ઠતા માન્ય રહી હતી અને તેમના રાજદરબારોમાં ઇસ્લામધર્મ ઉપરાંત અન્ય સંસ્કૃતિઓના સંબંધો પણ બંધાવા લાગ્યા હતા. કટ્ટરમાં કટ્ટર ઝનૂન પણ સમય જતાં ઓસરવા લાગે છે અને પરધર્મીઓની સારી બાજુ નજરે પડતાં અને તેમનો નાનોમોટો ખપ પડતાં એ ઝનૂન લુપ્ત થઈ મૈત્રીમાં પણ પ્રવેશવા માંડે છે. ઇસ્લામના ઇતિહાસમાં પણ આમ જ બન્યું છે. હિંદ, ચીન તથા ગ્રીસની સંસ્કૃતિમાં પણ ઘણું જોવા જેવું, જાણવા જેવું, શીખવા જેવું અને અનુકરણ કરવા જેવું તત્ત્વ રહેલું છે એમ ઇસ્લામી સત્તાધીશો અને ઇસ્લામી વિદ્વાનોને લાગવા માંડયું, અને એમ લાગતાં વિવિધ સંસ્કૃતિઓનો સ્પર્શ મુસ્લિમોને પણ ગમવા લાગ્યો. ગ્રીક ભાષાનો અરબ ઇસ્લામીઓનો અભ્યાસ બહુ ફળદાયી નીવડ્યો. એ જ પ્રમાણે ભારતીય જ્યોતિષ, ગણિત, વૈદક, ફિલસૂફી અને સાહિત્ય, સંગીત જેવા વિષયોમાં ઇસ્લામી સંસ્કારઅગ્રણીઓએ ભારે રસ કેળવ્યો. ઘણા ભારતીય વિદ્વાનો બગદાદના દરબારમાં જતા આવતા હતા. એ જ પ્રમાણે કેટલાય ઇસ્લામી વિદ્વાનો ભારત આવી ભારતીય વિદ્યાઓનો અભ્યાસ કરી જતા હતા. ઇરાને મધ્ય એશિયાની સંસ્કૃતિને ફારસી ભાષા આપી અને મુસ્લિમ ઝનૂનમાં અણદીઠી ઉદારતા વિકસાવી. ભારતીય વેદાન્ત–ફિલસૂફીના સંસર્ગે આખો ઇસ્લામી સૂફીવાદ વિકસી ઊઠ્યો. મોટા ભાગના ઇસ્લામી વિચારકો, સાહિત્યકારો અને સંતો સૂફીવાદી બનતા ચાલ્યા. પંચતંત્ર જેવા ગ્રંથોના તરજુમાઓ થયા અને જાતકકથાઓ ફરતી ફરતી મુસ્લિમપ્રજાઓમાં પહોંચી ગઈ. આમ ઇસ્લામે આર્યસંસ્કૃતિનો સહાનુભૂતિભર્યો સંપર્ક સેવવા માંડ્યો.

ઇસ્લામમાં ઉદારતા

ઇસ્લામધર્મમાં પણ કેટલા ય વાડાઓ પડ્યા. ગ્રીક અને હિંદુ વિચારશૈલીઓએ ઇસ્લામી ફિલસૂફીને પણ અણધાર્યા ઘાટ આપવા માંડ્યા અને ઇસ્લામમાં પણ વિધવિધ વાદ ઊભા થયા. વળી ઇસ્લામે પણ વિચારકો, તપસ્વીઓ, યોગીઓ અને ભકતોનો એક સતત ફાલ આપ્યા જ કર્યો છે કે જેને પરધર્મના સિદ્ધાન્તો સમજવામાં અને ઇસ્લામને અનુકૂળ કરી અપનાવી લેવામાં કદી વાંધો આવ્યો જ નથી. આગાખાનીપંથ એનું વર્તમાન ઉદાહરણ કહી શકાય—જેમા હિંદુઓના નવ અવતાર ગ્રાહ્ય કરી દસમા અવતાર તરીકે ઇસ્લામી આગાખાનને ગણવામાં આવે છે. સતપીર—પીરણાપંથ પણ સ્પષ્ટપણે હિંદુઇસ્લામનું મિશ્રણ કહી શકાય. આમ ભારત બહારનો અને ભારતમાંનો ઇસ્લામ પણ પ્રાથમિક ધર્માવેશ છોડી ઉદારતા ધારણ કરતો હતો.

ત્રીજો ધસારો

ત્રીજે ધસારે ભારતમા કાયમી પ્રવેશ પામી ચૂકેલા ઇસ્લામનો અને ભારતીય સંસ્કૃતિનો સંઘર્ષ પણ કાયમી બન્યો. સર જ્હૉન માર્શલના શબ્દોમાં કહીએ તો ઇસ્લામ અને આર્યસંસ્કૃતિઓ સરખી બે વિશાળ, વિકસિત અને વિભિન્ન સંસ્કૃતિઓનાં મિલન જેવો પ્રસંગ માનવજાતના ઇતિહાસમાં એક અનોખું દૃશ્ય કહી શકાય. બન્ને વચ્ચેના સાંસ્કૃતિક વિરોધો, રહેણીકરણીના ભેદ અને ધાર્મિક વિભિન્નતા પરસ્પરના સંપર્કને અત્યંત શિક્ષણીય બનાવી રહે છે. પરદેશીઓને જોતજોતામા સંપૂર્ણતઃ અપનાવી આર્યવ્યવસ્થામાં ભેળવી દેવાની પ્રાચીન સંસ્કારતાકાત તુર્ક-અફઘાન ઇસ્લામીઓ સામે તત્કાળ સફળ બની નહિ. ધાર્મિક મતભેદ બન્નેને એક બનવા દે એમ ન હતું. વિજયી ઇસ્લામને ધર્મપરિવર્તનનો પ્રબળ આગ્રહ હતો—જો કે એટલો એ જ ઉદ્દેશ ઇસ્લામનો હતો એમ ન કહેવાય. ધર્મઆગ્રહ સાથેના સંઘર્ષમાંથી ઉત્પન્ન થતા રાજકીય સંબંધોમાં

કડવાશ રહે એ પણ સંભાવિત ગણાય. છતાં દસકાંઓ અને સદીઓના સંબંધ સપાટી ઉપાટી ઉપરના અનેક ભેદને ભુલાવી દે છે. ધર્માન્તર કરીને મુસ્લિમ બનેલા હિંદુઓ નવું ઝનૂન ઓસરતાં પોતાની જૂની સંસ્કૃતિ પ્રત્યેનું ઝેર હળવું કરવા મથે છે. હિંદુઓમાં તેમ જ મુસ્લિમોમાં ઉદાર વિચારભાવનાઓ અને સંચલનો જાગ્રત થવા લાગ્યાં. એકબીજાના ખપમાંથી પરસ્પર સદ્ભાવ પણ ઉત્પન્ન થયો. જેમ હિંદુવિચારો ઇસ્લામીઓમાં ઓળખાતા જતા હતા તેમ મુસ્લિમ વિચારો હિંદુઓમાં પણ પરિચિત બનતા જતા હતા. ઇસ્લામના અર્ક સરખા સુફીવાદનો અને વેદાન્તનો સંબંધ અજાણ્યો ન હતો. ઇસ્લામી સાધુસંતો પ્રત્યે હિંદુઓમાં સદ્ભાવ-શ્રદ્ધા આવવા લાગ્યાં. તે જ પ્રમાણે હિંદુ સાધુસંતો પ્રત્યે ઇસ્લામમાર્ગીઓને પણ સદ્ભાવ શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થવા લાગ્યા. ધર્મ છોડયા વગર અન્ય ધર્મ પ્રત્યે માનની લાગણી ઉદ્ભવી શકે છે એ સત્ય ધીમે ધીમે બન્ને કોમોને સમજાવા લાગ્યું અને એ સમજમાથી અરસપરસ નિકટ આવવાનાં અને એક બનવાનાં માણસાઈભર્યાં સંચલનો પણ શરૂ થઈ ગયાં.

અફ્ઘાન-તુર્કયુગની સમાલોચના

મોગલોના રાજ્યની સ્થાપના પહેલાં – એટલે તેરથી પંદરમી સદી સુધીનાં ત્રણસો વર્ષના તુર્ક-અફ્ઘાન મુસ્લિમયુગમાં હિંદુ-મુસ્લિમ સમન્વયની પ્રવૃત્તિઓ શરૂ થઈ ચૂકી હતી એ આપણે ભૂલવું ન જોઈએ. મહમદ કાસમના પ્રથમ પંજાશથી એ શરૂઆત થઈ ચૂકી હતી. મહમદ ગઝનીની સવારીઓમાં વ્યક્ત થતા બીજા ઇસ્લામી ધસારાએ આર્યસંસ્કૃતિ ઉપર ઘાવ જરૂર કર્યો. પરંતુ ભારતમાં કાયમી વસવાટ એનું પરિણામ હતું નહિ. સાથે સાથે આપણે સમજી લઈએ કે ગઝનીની આસપાસ હિંદુસત્તા અને હિંદુપ્રજા વસતી હતી. મહમદ ગઝનીના પોતાના સૈન્યમાં હિંદુઓ અને હિંદુસેનાપતિઓ પણ હતા એ ઉપરથી હિંદુ-મુસ્લિમ સમન્વયની ક્રિયા વધારે સારી રીતે સમજાશે. ત્રીજા શાહબુદ્દીનના ઇસ્લામી ધસારાએ ભારતનો કાયમી

ઇસ્લામી સત્તા અને કાયમી ઇસ્લામી વસતી પણ આપી. દિલ્હીની ઇસ્લામી રાજસત્તાના ધસારા અલાઉદ્દીન કે મહમદ તુઘલખના સમયમાં હિંદવ્યાપક બની શક્યા હતા એ સાચું. એ પણ સાચું કે એ ધસારા પાછા ઓસરી જતા. એક જ ઇસ્લામી રાજસત્તા સતત આખા હિંદ ઉપર વ્યાપક કદી બની રહી ન હતી. ઇસ્લામી સત્તા સાથે સાથે અનેક હિંદુ રાજસત્તાઓ સ્વાતંત્ર્ય ભોગવતી—અગર ભોગવવા માટે સતત લડતી ચારે પાસ ફેલાયલી હતી. દિલ્હીથી સ્વતંત્ર બનવા ચાહતી અન્ય ઇસ્લામી સત્તાઓ પણ પોતાના રાજકીય સ્વાર્થખાતર હિંદુ પ્રજા અને હિંદુ સત્તા સાથે મેળ કરી લેવા પ્રયત્નશીલ થતી હતી. રાજવહીવટ તેમ જ સૈન્યવહીવટ અંગે પણ વિજયી ઇસ્લામીઓને હિંદુ વહીવટદારો, હિંદુ સૈનિકો અને હિંદુ સેનાપતિઓની જરૂર પડતી. આમ રાજકીય ક્ષેત્ર પણ સમન્વય શરૂ થઈ ચૂક્યો. ઇસ્લામી ઓલિયા અને ઇસ્લામી ધર્મગુરુઓએ જેમ હિંદુત્વને સન્માન્યું તેમ મુસ્લિમ રાજ્યકર્તાઓએ વહીવટની દૃષ્ટિએ પણ હિંદુત્વને સન્માની તેનો સતત પીછો પકડવાનું છોડી દીધું. ઇસ્લામના ભારતીય ફેલાવામાં માત્ર તલવાર હતી એમ માની શકાતું નથી. વળી ઇસ્લામી રાજ્યની સ્થાપનામાં હિંદુઓનું ઇસ્લામીકરણ જ ઉપયોગી નીવડશે એ માન્યતા ઝડપથી વિસરાઈ ગઈ—વિસરાઈ નહિ તો ઘણી હળવી બની ગઈ, અને ગમતે અણગમતે પણ ઇસ્લામી રાજસત્તા ટકાવવાના એ માર્ગ તરીકે હિંદુઓ પ્રત્યેનો ધાર્મિક વિરોધ કુમળો બનતો ચાલ્યો, જો કે ઇસ્લામી ઝનૂનભડકા ફાટી નીકળતા ખરા.

સંપર્કના પ્રકારો

આ ત્રણસો વર્ષની વિચારક્રાન્તિનો અભ્યાસ કરીશું તો આપણને જણાશે કે મુગલોના આવતા પહેલાં જ ઇસ્લામ ઉદાર અને કુમળો બન્યો હતો અને હિંદુ તથા મુસલમાનોને ભેગા રહી જીવન ગુજાર્યા વગર ચાલે એમ નથી એવી રાજકીય અને પ્રજાકીય માન્યતા ભારતભરમાં વ્યાપક બની ગઈ હતી. ઇસ્લામી રાજદરબારોમાં હિંદુ–

સંસ્કૃત ગ્રંથોના અભ્યાસ થતા અને તેમના ફારસી–અરબી ભાષાંતરો કે નોંધો પણ થતી. કાશ્મીરના ઝૈન-ઉલ-આબીદીન તથા બંગાળના હુસેનશાહનું નામ અહીં યાદ આવે એમ છે. મુસ્લિમ સાધુઓ અને દરબારીઓને યોગ તથા વેદાન્ત સરખાં દર્શનોમાં, આયુર્વેદમાં તેમ જ જ્યોતિષમાં રસ પડવા લાગ્યો. પરંતુ હિંદુ-મુસ્લિમ સમન્વયની, વિજેતા ઇસ્લામમાં પ્રવેશેલી કુમળાશની અને ધર્મઝનૂનને બદલે વિકસતી શિષ્ટતાની મોટામાં મોટી સિદ્ધિ તો ઉર્દૂ ભાષાના વ્યાપક સ્વીકારમાં આપણને દેખાઈ આવશે. અરબી, તુર્કી અને મુખ્યત્વે ફારસી શબ્દો અને વાક્યજોડો તથા કેટલાક ઇસ્લામી વિચારસંકેતો દ્વારા ઇસ્લામને પકડી રાખી વ્યાકરણની દૃષ્ટિએ– આખા ભાષાદેહની દૃષ્ટિએ – હિંદીને અપનાવી તેને ઉર્દૂ નામ અને ફારસી લિપિ આપી આ પ્રાથમિક ઇસ્લામયુગે સમન્વયનો જે પ્રયોગ કરી બતાવ્યો છે એ ભારતીય સંસ્કૃતિનો ભારે વિજય ગણી શકાય. પાકિસ્તાનની રાજભાષા તરીકે આજ સ્વીકાર પામેલી ઉર્દૂભાષા ધર્મઐક્ય પ્રાપ્ત ન કરી શકેલી ઇસ્લામ અને આર્ય સંસ્કૃતિનો મઝિયારો ઐક્યપ્રયત્ન ગણી શકાય. લશ્કરી છાવણીઓમાં વપરાતી– હિંદુ-મુસ્લિમ સૈનિકોની નિકટતા સાધતી એ વ્યવહારુ-જબરુ બોલી ઝડપથી ભારતવર્ષની એક મુખ્ય સંસ્કારભાષા બની ચૂકી છે.

હિંદની ફારસી વિદ્વત્તા

આમ છતાં ફારસી વિદ્વત્તાને ઇસ્લામી રાજ્યો તરફથી ભારે ઉત્તેજન મળતું હતું એથી ભારત અને ભારત બહારની દુનિયાનો સંપર્ક સચવાતો. એ યુગનો વિખ્યાત વિદ્વાન, કવિ અને સંગીતકાર અમીર ખુશરૂ. ગુલામવંશના બલબનના સમયથી ખીલજીવંશ ઓળંગી ગિયાસુદ્દીન તઘલખ સુધીના રાજકીય વારાફેરા જોઈ ચૂકેલો આ વિદ્વાન કહે છે કે એ યુગમાં દિલ્હી શહેર એ બુખારાનું બુદ્ધિજન્ય હરીફ હતું, અને ખરેખર આ યુગમાં જ ઇસ્લામી દુનિયાના મહાવિદ્વાનો દિલ્હી અને એવાં બીજાં શહેરોમાં એટલી

મોટી સંખ્યામાં આવી વસતા હતા કે દિલ્હી વિદ્વત્તાની કીર્તિમાં બગદાદ, કૈરો અને કૉન્સ્ટાન્ટીનોપલની બરોબરી કરતું હતું. ઐતિહાસિક ફારસી લખાણો એટલા સારા પ્રમાણમાં લખાવા લાગ્યાં કે હિંદુ યુગના ઐતિહાસિક લખાણની ખોટ આ યુગમા જણાતી નથી.

હિંદુ-મુસ્લિમ સંબંધ

પરંતુ આ સંપર્કની અસર હિંદુસંસ્કૃતિ ઉપર પણ ઓછી થઈ કહેવાય નહિ. હિંદુસંસ્કૃતિના રાજકીય વિભાગે ઇસ્લામ આક્રમણ સામે જીવનમરણના સંગ્રામ ખેલ્યા હતા. સ્થળે સ્થળે રાજકીય પરાજય અનુભવવા છતાં હિંદુ – આર્ય – સંસ્કૃતિ સજીવન રહી; અને તે એટલી સજીવન કે જ્યારે ત્યારે તે ઇસ્લામ-રાજકારણનો યશસ્વી સામનો કરતી રહેતી હતી અને પરાજય પામ્યા છતાં અલોપ થઈ શકતી ન હતી. દક્ષિણમાં વિજયનગર અને ઉત્તરમાં મેવાડ એ રાજકીય જીવંતપણાનાં ઐતિહાસિક ઉદાહરણ ગણાય. ગામડે ગામડે ઇસ્લામવહીવટ ચલાવનાર મુખીતલાટ ઘણુંખરું હિંદુ જ હોય. ચન્દેરીનો મેદિનીરાય માળવા સલતનતમાં ઉચ્ચ સ્થાન ભોગવતો હતો. બંગાળના હુસેનશાહે ઘણા હિંદુઓને ઉચ્ચ કોટિના અમલદાર બનાવ્યા હતા, જેમા પુરંદરખાન, રૂપ અને સનાતનનાં નામ ઘણાં જાણીતાં હતાં. ગોલકોન્ડાના સુલતાનો મોટી મોટી જગાએ હિંદુ અમલદારોને નીમતા; બીજાપુરમા તો વળી મરાઠી ભાષામાં જ દફતરો રાખવામા આવતાં. રજપૂતો અને મુસ્લિમોની દોસ્તી તથા દિલાવરીના પ્રસંગો ઇતિહાસમા જોઈએ એટલા મળી આવે એમ છે. માળવાના સુલતાનને હરાવી કેદમાં પૂરી એને છોડી માળવાનું રાજ્ય પાછું સોંપનાર રાણા સંગનો ઇતિહાસ મશહૂર છે. હિંદુ રાજવીઓનાં સૈન્યોમાં ઇસ્લામી ટુકડીઓ અને ઇસ્લામી સેનાપતિઓ પણ યોજાતાં. હુમાયુનને હરાવી દિલ્હીની ગાદી ઉપર બેસનાર શેરશાહ મારવાડના હિંદુ રાજવીનો એક સેનાપતિ હતો એ નોંધવા સરખી હકીકત છે. મોગલો સામે સૂરવંશી સલ્તનત તર્ફે ભયંકર યુદ્ધમોરચો જમાવનાર

'હેમુ એક' હિંદુ જ હતો. આમ વહીવટી સંપર્કે પણ હિંદુ-મુસલમાન વચ્ચેનો મૈત્રીભાવ વધાર્યો.

હિંદુત્વમાં સંકુચિત ભાવના

આ સંસ્કૃતિસંઘર્ષની હિંદુત્વ ઉપર થયેલી અસરનાં બીજાં બે પરિણામો ખાસ નોંધ માગે છે. મુસ્લિમોની ધર્મપરિવર્તન પ્રવૃત્તિ કાંઈ તદ્દન નાબૂદ થઈ ન હતી–હળવી કુમળી થઈ હતી તો ય–એને લીધે આર્યસંસ્કૃતિએ સ્વરક્ષણ અર્થે પોતાના સંરક્ષક Orthodox-Conservative-સ્વરૂપને બહુ જ મજબૂત બનાવવા માંડ્યું. ન્યાતજાતના વાડા સંકુચિત અને તીવ્ર મર્યાદાવાળા બનતા ગયા અને આચારઆગ્રહ અતિશય ઉગ્ર બની ગયો. જ્ઞાતિબંધસંસ્કૃતિ-સંરક્ષણ અર્થે એવાં મજબૂત બનાવવામાં આવ્યાં કે જાણે જ્ઞાતિ એ જ આર્યસંસ્કૃતિનો કિલ્લો બની રહી. જ્ઞાતિ જ્ઞાતિ વચ્ચેના સબંધો પણ આચાર અંગે કડક બનતા ગયા. ધર્મપરિવર્તન કરનારને ફરી આર્યસંસ્કૃતિમાં પ્રવેશ મળે જ નહિ એવી સ્થિતિ ઉત્પન્ન થઈ એટલું જ નહિ, પરંતુ એક જ્ઞાતિની બહિષ્કાર થનારને કોઈ પણ જ્ઞાતિમાં સ્થાન મળે નહિ એવી કડક સમાજમર્યાદા સર્જાતી ચાલી. યુદ્ધપરિસ્થિતિના અંકુશો અને બહિષ્કારો જ્ઞાતિસંસ્થાએ રચી આર્યસંસ્કૃતિને સાચવવા મથન કર્યું. કાલનિર્ણય, મદનપારિજાત વગેરે સ્મૃતિ ઉપરની ટીકાઓએ આચારનાં બંધનો અતિ સખ્ત કર્યાં. આજ આપણને ન ગમે એવાં જ્ઞાતિસંસ્થાઓનાં ઘણાં લક્ષણો આ ઇસ્લામયુગમાં સ્વરક્ષણની યોજના તરીકે આર્યસંસ્કૃતિએ સ્વીકારી લીધાં હતાં અને તે સંસ્કૃતિને સાચવી રાખવામાં નિષ્ફળ ગયાં છે એમ પણ આપણે ભાગ્યે કહી શકીએ. આ જ્ઞાતિસંસ્થા અને આચારઆગ્રહે ઇસ્લામી જનતામાં અને ખ્રિસ્તી જનતામાં પલટાયા પછી પણ પોતાનું સ્વરૂપ કાયમ રાખ્યું છે એ દૃશ્ય એના સંરક્ષક સ્વરૂપનો ખ્યાલ આપી શકશે.

હિંદુત્વમાં ઔદાર્ય

સ્વરક્ષણનું બીજું સ્વરૂપ એટલું જ લાક્ષણિક છે. આર્યસંસ્કૃતિએ સ્વરક્ષણ અર્થે જે ઉદારતાભર્યો સમયાનુકૂલ પલટો લીધો અને ભારતીય સંસ્કૃતિ ચાપલ્યનું, જીવંતપણું અને સમન્વયશક્તિનો આપણને પરચો મળે છે. કર્મકાણ્ડી સંરક્ષકપણા સામે ઉદાર ઊર્મિલ ભક્તિમાર્ગ વેદકાલથી ઊભેલો જોવામાં આવે છે. ભાગવત અને શૈવ સંપ્રદાયોની ભક્તિલહરી આ યુગમાં એકાએક ખીલી નીકળી અને લગભગ ઝનૂન કહી શકીએ એવી ઊર્મિલતા અને એકનિષ્ઠા હિંદુજનતામાં પ્રજ્વલી ઊઠી. એ ઊર્મિલતાએ ઊંચનીચના ભેદને દૂર કરવા મથન કર્યું, જ્ઞાતિબંધનથી પર જવાય એવી મોકળાશ આપી અને ધર્મવિરોધને પણ નકારી શકાય એવી ભક્તિસમન્વયની યોજના ઊભી કરી, જેથી ધાર્મિક વેરઝેર ઘડતાં ગયા અને છતાં વૈદિક સંસ્કૃતિ સચવાઈ રહી. સચવાઈ રહી, એટલું જ નહિ, ઇસ્લામ સાથે ભેટવામાં, ઇસ્લામની કેટલીક મૂળભૂત ઉદારતા સ્વીકારી લેવામાં તેને હરકત આવી નહિ. હિંદુ સંસ્કૃતિના સાર સરખો ભક્તિમાર્ગ નૂતનરૂપે આ ઇસ્લામ યુગમાં જ પ્રગટ થયો અને પ્રફુલ્લ થયો એ ભારતીય સંસ્કૃતિના અભ્યાસીએ સ્પષ્ટ નોંધવા સરખો પ્રસંગ કહી શકાય. ભક્તિમાર્ગની આ ભવ્ય પરંપરાએ બે અતિ મહત્ત્વનાં કાર્ય સાધ્યા (૧) હિંદુ – આર્યસંસ્કૃતિનું રક્ષણ કર્યું – જે કરવાને એક પાસ સંરક્ષક સંચલન પણ મથી રહ્યું હતું; (૨) સંરક્ષક સંચલનની ખામીઓથી પર બની ઇસ્લામ સામે મૈત્રીનો હાથ લંબાવ્યો – જાતિભેદ અને ધર્મભેદથી પર રહેલી ભક્તિના પાયા ઉપર મહાન સંચલનો વહેના મૂકી ભારતીય સંસ્કૃતિને પ્રવાહી બનાવી.

ઐતિહાસિક સાંકળ

અહીં એક ઐતિહાસિક સાંકળ આપણે પકડી શકીએ છીએ. આઠમી સદીની શરૂઆતમાં પહેલું ઇસ્લામી સફળ આક્રમણ. શંકરાચાર્યનો ઉદ્ભવ પણ એ જ આઠમી સદીમાં. ભારતીય સંસ્કૃતિના

રક્ષણ અર્થે ચારે દિશાઓમાં પીઠ સ્થાપી ભારતીય સીમાઓ ઉ
-બૌદ્ધિક દીવાદાંડીઓ ઊભી કરી—અને તેમના ઊંચાણથી ચારે પ
નજર નાખવા સંન્યાસીઓની પરંપરા વિકસાવી.

બીજે ધસારે રામાનુજ

શંકરના કેવલાદ્વૈતમાંથી વિચારધારા શુષ્ક, જડ અને વિતં
પ્રિય બનવા લાગી અને સત્ય બ્રહ્મના મિથ્યા જગતમાં શિથિલ બેપ
-વાઈ જન્મતા બરોબર ઉત્તરમાં મહમદ ગઝની ભારતીય ધર્મ ઉ
પ્રહાર કરવા લાગ્યો. એ જ સમયે દક્ષિણમાં અલવારોના વંશ
સરખી આચાર્ય પરંપરામા રામાનુજનો ઉદ્‌ભવ થયો અને તેમ
ભક્તિની ઊર્મિલતા જનતામાં ઉપજાવી ભારતીય સંસ્કૃતિના રક્ષણ
એક ઊર્મિમોરચો ઊભો કરવા માંડ્યો. શંકર પછી ત્રણ-ચાર સદીઓ
વીતતાં રામાનુજનો વિશિષ્ટદ્વૈત સંપ્રદાય જન્મ્યો. ભક્તિમાર્ગ એટ
ઊર્મિ ઉપર – ઈશ્વરની ઇચ્છા ઉપર ભાર મૂકતો વૈદિક માર્ગ. ઇસ્લા
મનો પણ એ જ અર્થ.

ત્રીજે ધસારે રામભક્તિ

તેરમી સદીમા ઇસ્લામે કાયમી સ્થાન ભારતમાં લીધું. તે જ
સાથે રામભક્તિમા જનતાને નૂતન મોરચો શોધી આપનાર રામા
નંદ જાગ્રત થયા. રામભક્તિનું જબરજસ્ત મોજું ઊછળી આવ્યું
બૌદ્ધ અને જૈનમાર્ગની શરૂઆત અનુસાર સ્થાનિક ભાષા હિંદીનો
આ ભક્તિઆંદોલનમા બહુ જ ઉપયોગ થયો, અને અભણ, ઊત-
રતી કક્ષાની જનતાના સંસ્કારને આ આંદોલને બહુ જ ઊંચો ઝોક
આપી દીધો. ભક્તિમાર્ગે ભારતીય સંસ્કૃતિને બીજો સહારો એ આપ્યો
કે ઈશ્વરના સામે સમાજે રચેલા ઊચનીચના ભેદ નિરર્થક નીવડે છે
એ ભાવના જાગી. જન્મથી નહિ પણ કર્મથી માનવીની ઉચ્ચતા સિદ્ધ
થાય છે. જડ ધર્મક્રિયાઓ અને શુષ્ક વિધિઓને બદલે સ્વચ્છ-
-હૃદયી નામસ્મરણ, ભજનકીર્તન અને પ્રભુની મહત્તાના ગુણગાન-
માંથી જ સાચું ઈશ્વરસાનિધ્ય સ્થાય છે એ ચાવી જનતાને આપતાં

ન્યાતજાતની જડ અને ક્રૂર ગીમાઓમાં મૃદુતા આવી અને સ્ત્રી-શૂદ્રોની પરિસ્થિતિમાં ઉચ્ચતા પ્રવેશ પામી. રામાનંદ આચાર્ય ગણાય છે. તેઓ આચાર્ય કરતાં પણ ભક્ત વધારે હતા. એમના બાર શિષ્યોએ ભક્તિમાર્ગને અત્યંત પ્રફુલ્લિત બનાવ્યો અને જનતાના ઊંડાણમાં તેનો પ્રવેશ કરાવ્યો એમના બાર શિષ્યોમાંથી કબીર-મુસલમાન, ધનો જાટ, સેનો વાળંદ, રઈદાસ-રોહીદાસ અંત્યજ હતા. પદ્માવતી નામની સ્ત્રી પણ તેમના બાર શિષ્યોમાંની એક. ભક્તિમાર્ગે ન્યાતજાતથી પર થવાનો કરેલો પ્રયત્ન આ શિષ્યોની ટોમ ઉપરથી સહજ સૂચિત થશે.

વધતી સહિષ્ણુતા

ભક્તિમાર્ગે આમ વૈદિક સંસ્કૃતિમાં પ્રવેશ પામતી જડતા અને શિથિલતા ટાળી ભારતીય સંસ્કૃતિને વિશુદ્ધિ અર્પી એ સાચું. એ ઉપરાંત એની એક બીજી ભારે સેવા ભૂલી ન શકાય એવી છે. જેમ ન્યાતજાત ઉપર મુકાના ભાર તેણે હળવા બનાવ્યા તેમ એક ધર્મ અને બીજા ધર્મ વચ્ચેના, એક પંથ અને બીજા પંથ વચ્ચેના વિરોધો હળવા કરી, ધર્મઐક્ય ઉપર ભાર મૂકી, ધર્મઝનૂન અને ધર્માચારની જડતાને નિરર્થક સાબિત કરી જનતામાં સર્વ ધર્મ પ્રત્યેની સહિષ્ણુતા, તત્ત્વગત અભેદ અને માનવસુશોભિત બંધુભાવ વિકસાવી હિંદુ-ઇસ્લામ સંસ્કૃતિને પાસે લાવવાનો-એક બનાવવાનો પરમ ભવ્ય પ્રયત્ન પણ કર્યો. જેની સાચી સમજ વગર ભારતીય સંસ્કૃતિનું ઉદાર, ચપળ, સહિષ્ણુ અને સમયાનુકૂળ સ્વરૂપ ધારણ કરવાનું સામર્થ્ય પૂરું સમજાય એમ નથી.

કબીર-એક પ્રતીક

એ સંચલનમા કબીરનું અતિ મહત્ત્વનું સ્થાન છે. રામાનંદના એ શિષ્યના જીવનની અનેક દંતકથાઓ પ્રચલિત છે. વિધવા બ્રાહ્મણીનો એ પુત્ર ઇસ્લામ વણકરગૃહમાં ઊછર્યો એ એક સૂચક પરિસ્થિતિ. એનાં મૃત્યુ સમયે હિંદુ શિષ્યોએ એના દેહને બાળવાનો

-આગ્રહ કર્યો અને ઇસ્લામી શિષ્યોએ દાટવાનો. બન્નેનો ઝઘડો -ધર્મહિંસાની કક્ષાએ જાય તે પહેલાં એના શબ ઉપર ઓઢાડેલી ચાદર ખસેડતા શબને સ્થાને દેખાયલા પુષ્પપુંજના ચમત્કારમાં પણ એના જીવનનો સંકેત સ્પષ્ટ બની જાય છે. એનો જન્મ અને -એનું મૃત્યુ હિંદુ-મુસ્લિમ ધર્મ સમન્વયનું જ પ્રતીક હતું એમ કહીએ તો ચાલે. રામ અને રહીમની એકતાનું સ્થાપન, આચારની પોકળતા ઉપરના પ્રહાર અને યોગ–વેદાંત તથા સુફીમાર્ગના ઉચ્ચારણ માટે કબીરે ઊભી કરેલી બન્ને ધર્મને અનુકૂળ આવે એવી વાણી એ કબીરની – કહો કે કબીરમાં વિકસેલી ભારતીય સંસ્કૃતિની મોટામાં મોટી સિદ્ધિ. હિંદુ-મુસ્લિમ ઐક્યનો કબીરનો મહાપ્રયત્ન એ ઇસ્લામયુગની પરમ શોભા ગણાય.

કૃષ્ણભક્તિ

ભક્તિમાર્ગે વિધવિધ સ્વરૂપો ધારણ કર્યાં. બંગાળમાં ચૈતન્યે અને ઉત્તર પશ્ચિમ હિંદમાં વલ્લભાચાર્યે કૃષ્ણભક્તિ વ્યાપક બનાવી. આમ રામ અને કૃષ્ણની આસપાસ વિકસેલા ભક્તિમાર્ગે ભારતીય સંસ્કૃતિના સંરક્ષણનું અને સંવર્ધનનું અતિ મહત્ત્વનું કાર્ય કર્યું છે. ઉપરાંત ઇસ્લામ-હિંદુ સંઘર્ષ ઘટે એવું વાતાવરણ પણ તેમણે રચ્યું છે. ચૈતન્યના શિષ્યોમા કેટલા ય મુસ્લિમો હતા. વલ્લભાચાર્યના પંથ–શિષ્યોમાં રસખાન અને ખાનખાનાન જાણીતા છે. તેમની પ્રવૃત્તિ વિસ્તૃત વિવેચન માગે છે. લાંબી તાત્ત્વિક શુષ્ક વિતંડામા ઊતર્યા સિવાય પ્રભુસ્મરણ અને પ્રભુભક્તોનાં ચરિત્રોનું સ્મરણ લોકરુચિને માફક આવી ગયાં અને કથા, વાર્તા તથા પુરાણ-શ્રવણની વ્યાપક પ્રણાલિકા હિંદભરમાં ઊભી થઈ ગઈ.

-સામનો અને સમન્વય

રામાનુજ, વલ્લભ, ચૈતન્ય સરખા ભક્તિમાર્ગના આચાર્યો મહાવિદ્વાનો હતા. વૈદિક સિદ્ધાન્તો ઉપર રચેલી તેમની વિચાર-સરણીએ સાધુઓ, સંતો અને ભક્તોની એવી. પરંપરા ઊભી કરી

કે જેણે હિંદુ-મુસ્લિમ ઝનૂન હળવાં બનાવ્યાં. અને પોતાના જીવન દ્વારા ઉદારતાનાં રસાયણ હિંદુ-મુસલમાન બન્નેને પાયાં. એ ઉદારતા નિષ્ક્રિય વિદ્વાનની બેપરવાઈ ન હતી; કંટાળેલા હારેલા કાયરની નિર્માલ્યતા ન હતી; વિજેતા ઇસ્લામને ભરવાની ખંડણી ન હતી. શીર્ષ બાજુએ મૂકી આચારમાં મૂકવાની એ સાચી પ્રામાણિક ઉદાર માન્યતા હતી, જે ઉપર ઝઝૂમી રહેલા તુલસીદાસ, મીરાં, નરસિંહ, સુરદાસ, નામદેવ, તુકારામ અને રામદાસ સરખા ભક્તોની ભક્તમાળે ઇસ્લામ સંઘર્ષમાં આવેલી ભારતીય સંસ્કૃતિને સમયાનુકૂલ સ્વરૂપ આપ્યું. ઝનૂન ગાળી આવેલા ઇસ્લામને એમાં સ્થાન પણ હતું અને ઉગ્ર પરિવર્તનપ્રિય ઇસ્લામનો એમાં સામનો પણ હતો. ઇસ્લામ ઉદાર બનતો ત્યારે હિંદુછાપવાળી ભારતીય સંસ્કૃતિ તેને ભેટવા મથતી; ઇસ્લામ ધર્માંધ બનતો ત્યારે એનો મક્કમપણે સામનો કરવાની શક્તિ પણ તેનામા ખિલતી. કેટલાં ય હિંદુ રાજ્યોના ખાડાખેલ એ સામનાની પ્રવૃત્તિમાંથી ઊભા થતા, અને મહારાષ્ટ્રી સામ્રાજ્યના વિસ્તારમા પણ એ સંસ્કૃતિની સંરક્ષક અને વીરત્વભરી બાજુ જ પ્રત્યક્ષ થાય છે. હિંદભરમાં સ્થપાઈ ચૂકેલાં ઇસ્લામી રાજ્યોનાં તલવારબળ જતાં હિંદુઓની સંખ્યા જ બહુમતીમાં રહી શકી છે એનો અર્થ એટલો જ કે ભારતીય સંસ્કૃતિનું ચૈતન્ય તેનામાં જરૂર હોય ત્યારે સંરક્ષણ ઉપસાવતું, ઉદાર મૈત્રીભાવ અને સમન્વય ઉપજાવતું અને જરૂર પડયે જીવનમરણની ચૂડ ભરવી શકે એવી ઉગ્રતા પણ ધારણ કરી શકતું.

ઇસ્લામયુગમાં ભક્તિમાર્ગ

આમ એક બાજુએ સ્વરક્ષણની ચિંતામાં ભારતીય સંસ્કૃતિએ આચારજડતા, કહો કે પ્રખર આચારઆગ્રહ જન્માવ્યો અને ન્યાતજાતના વાડા, બાળલગ્ન, સતી, સ્પર્શાસ્પર્શ, વિદેશગમનવિરોધ તથા સ્વધર્મીઓમાં પણ ખાદ્ય-અખાદ્યની ઝીણવટ ઊભી કરી અમે તેમ કરી હિંદુત્વરક્ષણની યોજના ઊભી કરી, અને બીજી બાજુએ-ભક્તિ-

માર્ગ દ્વારા એવી ઉદારતા ઉપસાવી કે જેમાં ઊંચનીચના, ન્યાતજાતના, ધર્મવિધર્મના, સ્રીપુરુષની કક્ષાના ભેદથી સંસ્કૃતિ પર જઈ શકી. એમાં પણ સ્વધર્મ માટે ટેકની ભાવના હતી જ; પરંતુ પરધર્મ માટેના તિરસ્કારને અવકાશ ન હતો. ભજનકીર્તનની પ્રથામાં જો તિરસ્કારની ભાવના હોત તો અનેક મુસ્લિમ મુસ્લિમ રહીને પણ ભક્તિમાર્ગમા પ્રવેશ કરી શકયા ન હોત. આજ પણ ગામડે ગામડે મુસ્લિમ ભજનિકો ભજન મંડળીઓમાં સારા પ્રમાણમાં જોડાયલા હોય છે. આમ મુસ્લિમ ધર્માંધતાની સામે ભક્તિમાર્ગે આર્યસંસ્કૃતિનું રક્ષણ કર્યું, એટલું જ નહિ, પણ ઇસ્લામની કેટલીક ઉદાત્ત ભાવનાઓ અને અધ્યાત્મવાદને પોતાનામાં ભેળવી દઈ સમન્વયનું સામર્થ્ય બતાવી સંસ્કૃતિને માત્ર આર્યસંસ્કૃતિ ન રહેવા દેતાં ભારતીય સંસ્કૃતિ બનાવી દીધી. ઇસ્લામયુગમાં જ આખો ભક્તિમાર્ગ ખીલી નીકળ્યો એ બનાવ ભારતીય વિચારક્રાન્તિના સ્વરૂપનું એક અદ્ભુત ઉદાહરણ કહી શકાય.

[૪]
મોગલયુગ અને સંસ્કૃતિસમન્વય

બાબર આવ્યો ત્યારે

હિંદુ-મુસ્લિમ સમન્વય મોગલોની રાજ્યસ્થાપનાકાળે સ્પષ્ટ બની ગયો હતો. કલા અને કારીગરી, સંગીત અને ચિત્ર, મકાનોની બાંધણી અને મંદિર-મસ્જિદની રચના, પહેરવેશ-પોષાક, રમતગમત અને ઉત્સવ-આનંદ એ સર્વ જીવનનાં વિધવિધ દર્શનીય પાસાં. એ સર્વમાં હિંદુ-મુસ્લિમ બન્ને ધર્મીઓ એટલા નજીક આવી ગયા હતા કે બાબરે મોગલાઈની સ્થાપના કરતાં આ સમન્વયની નોંધ લીધી હતી અને એ સમન્વયને 'વિશિષ્ટ હિંદુસ્તાની ઢબ' તરીકે ઓળખાવ્યો હતો. એ વિશિષ્ટ હિંદુસ્તાની ઢબ મોગલોના યુગમાં—છેક ૧૮૫૭ સુધી—વધારે અને વધારે ઘેરી ગાઢ બનતી ચાલી. ઇતિહાસ

જગતમન્દિર – દ્વારિકા – ગુજરાત

નોંધે છે કે ત્યારે દરેક મસ્જિદ જોડે એક 'મક્તબ'–શાળા તો ખરી જ, જેમા આસપાસ વસતા છોકરા છોકરીઓને જરૂર પૂરતી ફારસી, અરબી અને ઉર્દૂ કેળવણી મળતી અને જેમને ઉચ્ચ શિક્ષણ જોઈતુ હોય તેમને પણ તે સાધન મળી રહેતુ એની મસ્જિદ નહિ પરતુ મઠમ દિર સાથે શહેર તેમ જ ગ્રામવિભાગમા શાળાપાઠશાળાઓ પણ ચાલતી, જેમા સ સ્કૃત તથા પ્રાન્તિક ભાષાઓનુ જ્ઞાન હિ દુ વિદ્યાર્થીઓને મળતુ

બાબરનુ સુપ્રસિદ્ધ વસિયતનામુ તો ભારતની હિ દુ પ્રજાનુ મન કોઈ પણ રીતે ન દુખવવાની આજ્ઞા પોતાના પુત્રને આપી ચૂકયુ છે હુમાયુન પોતે અભ્ય સનો ભારે શોખીન હતો ભૂગોળ અને ખગોળ એ હુમાયુનના પ્રિય અભ્યાસવિષયો; અને એને વાચનનો એટલો શોખ હતો કે એ જ્યા જ્યા ફરતો ત્યા ત્યા એની સાથે એક પુસ્તકાલયને પણ ફેરવતો

ગુરુ નાનક

શીખધર્મનો સ્થાપક ગુરુ નાનક અને બાબર બન્ને એક જ યુગમા થઈ ગયા કબીરની અસર નીચે નાનકની ધર્મવૃત્તિ વિકાસ પામી હિ દુઓના તેમ જ મુસ્લિમોના જડ ધર્માચારનો નાનક કટ્ટર વિરોધી હિ દુ સ તો અને યોગીઓ તથા ઇસ્લામી ફકીરો અને સૂફીઓનો એને બાળપણથી સહવાસ એ પ જાબી ક્ષત્રીએ હિ દુસ્તાનની પણ મુસાફરી કરી લ કા રામેશ્વર પણ જોયા અને એશિયાખ ડની મુસાફરી કરી અરબસ્તાનના મક્કા મદીના પણ એણે પગરસ્તે નિહાળ્યા ન્યાતજાત અને સ્થાપિત ધર્મશ્રો પર એણે હિ દુ મુસ્લિમ ઐક્યનો સૂચક એક માર્ગ ઉપજાવ્યો જે ભવિષ્યમા ભારતીય સ સ્કૃતિના એક પાસા તરીકે ઇસ્લામ ની ઉગ્રતાનો અદ્ભુત સામનો પ ા કરી શકયો અને એ માર્ગનુ પાલન કરનારાએ ને એક મૈનિકરાષ્ટ્ર તરીકે વિકાસ સાધી અ તે ઓગણીસમી સદીની શરૂઆતમા ઈસ્ટ ઇન્ડિયા ક પનીને ભય ઉપજાવતુ એક મહારાજ્ય પણ સ્થાપી શક્યો

અકબરનો સમન્વયમાર્ગ

મોગલયુગના હિંદુ-મુસ્લિમ સમન્વય અંગે અકબરનું નામ ભારતીય સંસ્કૃતિના ઇતિહાસમાં સુવર્ણાક્ષરે લખાઈ ચૂક્યું છે. સમન્વય સાધવાનો એક માર્ગ તે હિંદુ-મુસ્લિમ લગ્ન. એ માર્ગ તેણે લીધો અને પોતાની હિંદુપત્નીને હિંદુધર્મ પાળવાની રજા આપી. પરંતુ જ્યાં સુધી સ્થાપિત ધર્મ એ સંસ્કૃતિનું કેન્દ્રચિહ્ન બની રહે ત્યાં સુધી વિધર્મી લગ્નો સમન્વયની નહિ પરંતુ જયપરાજયની નિશાની બની રહે છે. એ માર્ગ બહુ સફળ ભાગ્યે જ થાય. અકબર અને બાઝબહાદુર–રૂપમતીના કિસ્સાઓની સાથે જગન્નાથ પંડિત અને લવંગીના પ્રેમની આખ્યાયિકા તેમ જ બાજીરાવ–મસ્તાનીના હિંદુમુસ્લિમ પ્રેમપ્રસંગો પણ મુગલાઈ યુગમાં બની ચૂક્યા છે. પરંતુ વિધર્મી લગ્ને ધર્મસમન્વયની ભાવનાને પુષ્ટ બનાવી નથી એટલું અત્રે નોંધવા યોગ્ય છે એવા પ્રસંગોએ બાળલગ્નની પ્રથાને દૃઢીભૂત કરી હોય તો તેમા નવાઈ નથી.

ધર્મસહિષ્ણુતા

પરંતુ અકબરે આર્ય ઇસ્લામને, બન્ને પ્રકારની વિદ્વત્તાને પોષી આર્ય સંગીત અને આર્ય ચિત્રકળાને ખૂબ ઉત્તેજન આપ્યું, હિંદુઓને વહીવટી અને સૈનિક હોદ્દાઓ આપી વિશ્વાસમા લીધા અને તેમનો વિશ્વાસ જીત્યો અને બહુ જ સ્પષ્ટ રીતની ધાર્મિક સહિષ્ણુતા અને ઉદારતા નિત્ય નિત્ય દાખવી. એમાથી હિંદુ-મુસ્લિમ ઐકય અનન્ય પોષણ પામ્યુ અને તે ભારતવ્યાપક બની ગયુ. અકબરના દરબારના નવરત્નોમા હિંદુ રત્નોનું પ્રમાણ ઓછું ન હતું. એનો સંગીતરત્ન તાનસેન તાજો મુસ્લિમ થયેલો બ્રાહ્મણ હતો. અને તાનસેનની સંગીત પરંપરાએ—તાનસેનના સંગીતઘરાનાએ ભારતીય સંગીતને સાચવી રાખ્યુ અને ખીલવ્યુ એ પણ મોગલયુગના સમન્વયકાર્યને આભારી છે. અકબરે મહાભારતનો ફારસીમા તરજુમો કરાવ્યો એ પણ જાણીતી વાત છે મુસ્લિમ મદ્રેસાઓમા હિંદુ વિદ્યાર્થી-

ઓને હિંદુ ઢબની કેળવણી આપવાના સાધનો અકબરના વખતમાં શરૂ થયાં. એ સર્વમાં તેની ધર્મચર્ચાની સભાઓએ બહુ મોટો ભાગ ભજવ્યો હોવો જોઈએ. તેના દરબારની ધર્મસભાઓમા ઇસ્લામ ધર્મના સિદ્ધના સિદ્ધાંતો સાથે હિંદુધર્મના સિદ્ધાંતોની ચર્ચા ચાલતી અને જૈનધર્મના સિદ્ધાંતોની ચર્ચા ચ લતી. ખ્રિસ્તી પાદરીઓને અને યહૂદી ધર્મગુરુઓ તથા જરથુસ્ત્રી મોબેદોને માનપૂર્વક બોલાવી જેમના તેમના ધર્મસિદ્ધાંતો જાહેર રીતે સાંભળવાની રાજ્યના આગેવાનોને તક આપવાથી ઉત્પન્ન થતી ધર્મસહિષ્ણુતાની કિંમત ઓછી આંકી શકાય એમ નથી. સર્વધર્મના સમન્વયરૂપ દીને-ઇલાહી ધર્મ સ્થાપવાની ઇચ્છા જોકે ફળીભૂત ન થઈ - અને એ રીતે એક નવો વાડો ન વધ્યો એ પણ એક શુભ ચિહ્ન મનાય – છતાં એ ભાવનાની પાછળ રહેલું અકબરનું ઉદાર માનસ એની લાંબી કારકિર્દીનો મુસ્લિમ-યુગમા સધાયલા ધર્મસમન્વયનો એક માર્ગસ્તંભ ગણાય છે.

અકબર પછી

અત્રે એટલું નોંધી શકાય કે હિંદુ અને મુસ્લિમ ધર્મમા એક પ્રકારનું એવું અહં દઢ બની બેઠું હતું કે જે પરસ્પર એકબીજામાં સંપૂર્ણ રીતે મિશ્રિત ન થાય છતા પરસ્પર બન્ને ધર્મને કુમળા બનાવતી સંસ્કૃતિ તો સ્થાપન થઈ ચૂકી હતી જે પહેરવેશમાં, રિવાજમા, આચારવિચારમા, હિંદને પોતાનો માનવામાં લગભગ એકત્વ પામી હતી. મોગલોએ એ એકત્વને ભારે વેગ આપ્યો. જહાંગીર એક હિંદુ માતાનો પુત્ર. એ જાતે સારો લેખક અને અભ્યાસી. એવો ને એવો શાહજહાન બન્નેની આસપાસ હિંદુ મુત્સદ્દીઓ, હિંદુ પંડિતો અને હિંદુ સૈનિકો ખના. આવેશની ક્ષણ સિવાય એ બન્ને ગાજીઓ હિન્દુઓ પ્રત્યે કુમળા હતા. વૈષ્ણવી વલ્લભી સંપ્રદાયના આચાર્યોને શાહજહાને આપેલી સનદો તેની ઉદારતાને સ્પષ્ટ કરે છે એ સમયના પ્રાસિદ્ધ મુસ્લિમ દરબારોમાં હિંદુ મુસ્લિમ એકતાનો પ્રયોગ ચાલ્યા જ કરતો હતો. જે યુગમા સંસ્કૃત ભાષા અલ્લોપનિષદ

રચે એ યુગનો વિદ્વત્તાસમન્વય હળવો તો ન જ હોય

દારાશીકોહ

સમન્વય ની પરિસ્થિતિ વિચારતા આપણે શાહજહાનના વડીલ પુત્ર દારાશીકોહને વિસારી શકીએ એમ નથી મોગલ રાજવંશનો એ મહાવિદ્વાન પુરુષ અરબી ફારસી અને સંસ્કૃત એ ત્રણે ભાષાઓમા પ્રવીણ એણે લખેલા કેટલા ય ગ્રન્થોમા ઉપનિષદો, ભગવદ્ગીતા તથા યોગવાસિષ્ઠ રામાયણના ફારસી ભાષાતર આપણે રખે ભૂલીએ આ કમનસીબ મુસ્લિમ, વિદ્વાન રાજકુવરની મસ્જિદ નિહાળતા સર વિલિયમ સ્લીમેનને આવેલો વિચાર અહી નોધવા સરખો છે 'દારા જીવતો રહીને હિંદની ગાદી ઉપર આવ્યો હોત તો ભારતીય કેળવણીની પ્રથા બદલાઈ ગઈ હોત અને ભારતનુ ભાગ્ય પણ બદલાઈ ગયુ હોત' ઔરંગઝેબ જાતે મહા વિદ્વાન, પરતુ હિંદુ વિદ્વત્તા તરફનુ વલણ જરા યે અનુકૂળ નહિ જો કે તેના દરબારમા ભૂષણ જેવા હિંદુ કવિઓ કાવ્યરચના કર્યે જતા હતા તે આપણે વિસરવુ ન જોઈએ ઉર્દૂ ભાષા પણ મોગલાઈ અમલમા સસ્કારશીલ બની હિંદુ મુસ્લિમની જુદી વહેતી વણીસસ્કૃતિ ઉર્દૂમા એક બની ગઈ

સ્ત્રીશિક્ષણ

હિંદી સ્ટેચ્યુટરી કમીશન ની સહાયક સમિતિએ સને ૧૯૨૯ મા કરેલા નિવેદન અનુસાર હિંદુ તેમ જ મુસ્લિમ ધર્મોમા એવુ કશુ જ મૂલગત તત્ત્વ નથી કે જે સ્ત્રીકેળવણીની વિરુદ્ધ હોય આગલા દિવસોમા સુદ્ધા એના અનેક દૃષ્ટાતો આવે છે કે જેમા સ્ત્રીઓ વિશાળ જ્ઞાન ધરાવતી હોય—ખાસ કરીને ધાર્મિક અને પ્રાચીન સાહિત્યમા સમાયલુ જ્ઞાન' રાજમહેલમા વસતી સ્ત્રીઓ તથા અમીર ઉમરાવના ઘરની સ્ત્રીઓ ભણેલી હતી મધ્યમ વર્ગના હિંદુ મુસ્લિમોના સ્ત્રીવિભાગ માટે પણ કેળવણી ની સગવડ હતી જ માત્ર રાજકુટુબ ની સ્ત્રીઓ વિશે જ વાત કરીએ તો બાબરની દીકરી ગુલબદન બેગમ, હુમાયુનની ભત્રીજી રુકીઆ સુલતાના, નૂરજહાન, મુમતાઝમહાલ, જહાન

આરા અને ઝેગ ઉન નિમા ઉન્ચ ોટિની શિક્ષિત સન્નારીઓ અને કેટલીક વખિકાઓ પણ કહી શકાય ભક્તમાળામા વર્ણવેલી સ્ત્રીભકતો હિંદુજનતના સ્ત્રીશિક્ષણની સાક્ષી પર છે મીરાની કાવ્યરચના સમસ્ત હિંદની મિલકત છે

ફારસી સાહિત્ય

ફારસી સાહિત્યને મોગલકાળમા મળેલુ ઉત્તેજન અને વિચારવુ જવુ કરીએ છતા અકબરના યુગના મહાભારત, રામાયણ, અથર્વવેદ અને લીલાવતી ગણિતના ફારસી ભાષાન્તરો થયા હતા એ નોધી લઈએ અબુલફઝલ, ફૈઝી પંડિતોની તથા અબદુલરહીમ ખાનખાનાન – જેના હિંદી દુહા પ્રચલિત છે તે – ના નામ ભૂલાય એના નથી જ. ઉપરાંત મીરમન, નરહરિ હરિનાથ અને ગંગ સરખા હિંદુ વિદ્વાનો પણ અકબરના માનીતા હતા ફારસીના સુપ્રસિદ્ધ હિંદુ લેખકો પણ મોગલયુગમા ઘણા થઈ ગયા, જેમાથી સુજનરાય ખત્રી, ભીમસેન અને ઈશ્વરદાસના નામ ગણાવી લઈએ ઈશ્વરદાસ તો પાટણના એક ગુજરાતી લખક – જેમની ફતુહાતે આલમગીરી ' ઉપરથી સર જદુનાથ સરકાર જેના ઇતિહાસવિદને ઔરંગઝેબ વિશે ઘણા આધારો મળી આવ્યા છે

હિંદીભાષા

વળી એ જ રીતે હિંદી ભાષામા પ્રવેશો લખના મુસ્લિમ રસખાન અને મલીક મહમદ જાયસીના નામ પણ ઐતિહાસિક બની રહે છે તુલસીદાસ કેશવદાસ, સૂરદાસ અને ૨૯ સખા કવિઓએ રામ અને કૃષ્ણભક્તિ દ્વારા ભારતીય સંસ્કૃતિને આપેલો વેગ એ જાણીતી કથની છે બંગાળી લખન રસમાન એ તો અહી માત્ર યાદ જ કરીએ વિધવિધ પ્રાન્તિક ભાષાઓ – ગુજરાતી મરાઠી બંગાળી, હિંદી વગેરેની સ્વતંત્ર ભાષાઓ તરીકેની ખીલાવટ પણ આ મુસ્લિમ યુગનુ જ પરિણામ પ્રાન્તિક ભાષાઓ આજ સુધી સજીવન રહી નર સ્વાતંત્ર્યમા ભાષાકીય પ્રાન્તરચનાની માગણી કરી શકે એવુ સામર્થ્ય

મેળવી શકી એ આ હિંદુ મુસ્લિમ સમન્વય યુગનું જ ફળ કહી શકાય

મોગલાઈની પડતીમાં

મોગલાઈની પડતીના કાળમાં પણ આ સંસ્કૃતિસમન્વયની ક્રિયા સતત ચાલુ રહી. પહેલા બહાદુરશાહથી માંડી છેલ્લા મોગલ બાદશાહ બીજા બહાદુરશાહ સુધી સર્વના દરબારોમાં સાહિત્યકળાને ઉત્તેજન મળતું જ રહ્યું—જેમાં હિંદુ ઇસ્લામના ભેદ નહિ જોવા રહ્યા હતા. છેલ્લો બહાદુરશાહ તો જાતે એક સરસ ઉર્દૂ કવિ હતો—જેના કાવ્યો 'ઝફર'ના કાવ્યોને નામે હજી પણ પ્રચલિત છે. અઢારમી સદીથી મોગલાઈનો પતનયુગ ગણી શકાય. એમાં ભારતીય પ્રતિભા કુંઠિત થતી જતી હતી છતાં આર. સી. મજમુદાર સરખા ઇતિહાસવિદ્ કહે છે તેમ આ પતનયુગનું 'એક સારામાં સારું લક્ષણ એ હતું કે હિંદુ-મુસ્લીમ વિરોધોના શમનની ક્રિયા તથા બન્ને વિરુદ્ધધર્મી કોમો વચ્ચેના સહાનુભૂતિભર્યા સંબંધને દૃઢ કરવાની સમન્વયક્રિયા સતત ચાલ્યા જ કરતી હતી.' સૈયદભાઈઓમાંનો એક અબ્દુલ્લા વસન્ત અને હોળી જેવા ઉત્સવોની ઉજવણી કરતો. એ જ પ્રમાણે બંગાળના ઇતિહાસમાં વગોવાયેલા સિરાજ ઉદ્ દૌલા અને મીરજાફર પણ હોળીના પર્વો હિંદુઢબે ઉજવતા. મુર્શીદાબાદ પાસેની કિરીટેશ્વરીની મૂર્તિને ચઢાવેલા જળનું પાન મૃત્યુ સમયે મીરજાફરે કર્યું હતું. હૈદર અને ટીપુ સરખા કટ્ટર મુસ્લિમ તરીકે રજુ કરાતા મુસ્લિમ ગાજીઓ હિંદુ મંદિરોને દાન આપતા હતા અને પોતાના વિજયની પ્રાપ્તિ માટે યજ્ઞયાગાદિ પણ બ્રાહ્મણો પાસે કરાવતા હતા. ઈ. સ. ૧૮૨૫નો એક જાહેર ઉલ્લેખ કહે છે કે દિલ્હીના મોગલ દરબારમાં દુર્ગાપૂજાની પણ ઉજવણી થતી! ઈદ અને મહોરમની ભવ્ય સવારીઓમાં આજ સુધી હિંદુ રાજવીઓ ચઢતા હતા.

મહારાષ્ટ્ર અને હિંદુઉત્ક્રાન્તિ

મહારાષ્ટ્રના ઉત્ક્રાન્તિકાળે હિંદુત્વની ભાવના જરૂર બળ કરી રહી હતી. પરંતુ એ હિન્દુત્વનું બળ સ્વરક્ષણ પૂરતું જ હતું—ઇસ્લામી

સંસ્કૃતિના પૂરમાં આર્ય - હિંદુ સંસ્કૃતિ ઘસડાઈ નષ્ટ ન થઈ જાય એટલા પૂરતું હતુ. હિન્દુપદપાદશાહીનુ એનુ સ્વપ્ન પણ હિન્દુત્વના લાંબા રાજકીય પરાજયના પ્રત્યાઘાતરૂપ હતું. હિન્દુત્વના એ ઉત્થાને ભારતમાંથી ઇસ્લામની ધર્મ કે સંસ્કૃતિ તરીકે નાબૂદી ઇચ્છી જ ન હતી. ઇસ્લામની રાજકીય ભીંસમા ભચડાઈ નષ્ટ થઈ ન જવાય એની સાવચેતી અને સામર્થ્યસૂચન મહારાષ્ટ્ર સત્તરમી-અઢારમી સદીમાં કરી કહ્યું હતું. મહારાષ્ટ્રી મહારાજ્યના સ્થાપક શિવાજીના માનસને આમા દૃષ્ટાંત તરીકે મૂકી શકાય. ઇસ્લામનો ધર્મ તરીકે એણે નાશ ઇચ્છયો જ નથી. મુસ્લિમ સંતો અને પીર પ્રત્યે તે સદ્ભાવ ધરાવતો. મુસ્લિમ ધર્મસ્થાનો અને મસ્જિદોની દીવાબત્તી માટે એણે જાગીરો આપી હતી. શિવાજીનું સતત ઘસાતું લખનાર ખાફીખાનનો એક અભિપ્રાય પ્રથમ નોંધ્યો છે. એ જ સબંધી વધારામાં ખાફીખાન કહે છે : 'પોતાના પ્રદેશમા વસતી પ્રજાઓમાં માન સચવાવાં જ જોઈએ એવો શિવાજીનો આગ્રહ હતો... વિશેષતઃ યુદ્ધ પ્રસંગે તેને હાથ પડતા મુસ્લિમ બાળકો અને સ્ત્રીઓનુ માન પૂર્ણતઃ સચવાય એની શિવાજીને ભારે કાળજી હતી એ સંબંધી એણે પોતાના કર્મચારીઓને સખ્ત હુકમો આપ્યા હતા અને આજ્ઞાભંગનુ ચિહ્ન પણ જણાય તો શિવાજી ભારે સખ્ત કરવાનુ ચૂકતો નહિ.' એણે મસ્જિદ તોડી નથી, કુરાન સરખા ધર્મગ્રંથો બાળ્યા નથી. મોગલાઈનું ઔરંગઝેબી ઇસ્લામીપણુ શીઘ્ર બનતુ હોય તો તેણે ઔરંગઝેબનું છત્ર સ્વીકારવાની તૈયારી બતાવી મોગલ દરબારમા હાજરી આપવાનું ભયંકર જોખમ પણ ખેડયુ હતું એ શિવાજીના હિન્દુત્વનો વિચાર કરતા આપણે વિસરીએ નહિ. શિવાજી અને મરાઠાઓના સૈન્યમા ઇસ્લામીઓને પણ સ્થાન હતુ. શિવાજીના સૈન્યની વિવિધ કક્ષાઓ પણ બારગીસ, સીલેદાર, હવાલદાર અને હઝારી જેવા ફારસી શબ્દોની છાપથી ઓળખાતી મુસ્લિમધર્મમા ચાલ્યા ગયેલા પોતાના એક સરદાર નિંબાળકરને પાછો હિન્દુધર્મમા લેનાર

શિવાજી ધર્માંધ હિન્દુ કે ઇસ્લામ વિરોધી હિન્દુ ન હતો. હિન્દુત્વના રક્ષણ અર્થે તલવારધારી બનેલો શિવાજી આમ હિન્દુ-મુસ્લિમ સમન્વયનું એક ઉદાહરણ કહી શકાય. શિવાજીના રાજ્યનો વિસ્તાર કરનાર પેશ્વાઓ ઓળખાયા ફારસી શબ્દ 'પેશ્વા'થી! તેમણે પણ દિલ્હીની મોગલાઈનો માનમરતબો હણાય એમ કદી કર્યું નથી—પાણીપતના યુદ્ધ પહેલા ભાઉસાહેબે કરેલી ભૂલ સિવાય. પેશ્વાઈનો છેલ્લો રક્ષક નાના 'ફડનવીસ' પણ ફારસી અટકધારી. પાણીપતમાં પેશ્વાઓ માટે મરનાર મુસ્લિમ ઇબ્રાહીમ ગાર્દી. મુસ્લિમ સંસ્કૃતિ અને આર્ય સંસ્કૃતિ આમ એકબીજાની અત્યંત નજીક આવી સંસ્કૃતિસમન્વયનો એક ભવ્ય પ્રયોગ કરી રહી હતી એટલું તો આખા ઇસ્લામયુગની વિચારસરણી જોતા સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે છે. ભારતીય સંસ્કૃતિ ઇસ્લામ સંસ્કૃતિ માત્ર ન બની રહી. ભારતીય સંસ્કૃતિ માત્ર હિન્દુ સંસ્કૃતિ ન બની રહી. ભારતીય સંસ્કૃતિ કદી એક જ સ્વરૂપને વરી નથી. ઇસ્લામને હિન્દુ-આર્ય બનવું ન હતું, જેમ મુસ્લિમપૂર્વયુગમા બીજી પ્રજાઓ માટે બન્યું તેમ હિન્દુ-આર્ય ધર્મને ઇસ્લામમા ભળી જવું ન હતુ. ભારતીય સંસ્કૃતિએ ઇસ્લામને મુલાયમ બનાવી હિન્દુત્વ સાથે મેળવ્યો. હિન્દુત્વે એક પાસ કડક બની—બીજી પાસ મુલાયમ બની ઇસ્લામનો સંપર્ક સાધ્યો, અને બન્નેએ મળી ભારતીય સંસ્કૃતિને એવી ઉદાર વિચારક્રાન્તિ આપી કે જેમાંથી વર્તમાન ઉર્દૂ ભાષા જન્મી, પ્રાન્તિક ભાષાઓ પોષાઈ અને હિન્દુ-મુસલમાન એક સનાતના ક્રમમા આવી ઊભા. કદાચ અંગ્રેજી—પશ્ચિમ સંસ્કૃતિનું ઘર્ષણ ઓગણીસમી સદીમા ન ઉદ્ભવ્યું હોત તો આ બન્નેને એકત્વ અર્પતી વિચારધારાએ કલ્પનામા ન આવે એવી એકતા બન્નેને અર્પી હોત. એ અનુમાન વધારે પડતું લાગે તો ય એટલું તો આપણે સ્વીકારવું જ પડશે કે હિન્દુ અને મુસ્લિમ બન્ને ધર્મો અને બન્ને જીવન વ્યવસ્થા એક હજાર વર્ષ સુધી સાથે રહી શકયા અને ઘર્ષણમાથી સંવાદ ઉપજાવી શકયા. એ હિન્દુ મુસ્લિમ બન્ને ધર્મોનુ

સાસ્કૃતિક લક્ષણ કહી શકાય એ પ્રયત્નમા ભારતીય સંસ્કૃતિ રાજકીય દૃષ્ટિએ શિથિલ પણ બની ગઈ.

આર્ય-પશ્ચિમ સંસ્કૃતિસંઘર્ષ

પરંતુ મુસ્લિમ ધસારા સામે ટકી રહી પોતાનુ વિશિષ્ટ સ્વરૂપ જાળવી રહેલી ભારતીય સસ્કૃતિ મુસ્લિમ સસ્કૃતિ કરતા પણ વધારે ચમરાક, ઘડાયલી, અનુભવી અને પ્રગતિશીલ બનીને આવેલી પશ્ચિમી ખ્રિસ્તી સસ્કૃતિને જે જવાબ આપી રહી એ ખરેખર તેની શક્તિનો અદ્‌ભુત પરચો છે; એટલું જ નહિ, પરંતુ વિચારોની અથડામણમાથી પોતાને અનુકૂળ આકાર ઉપજાવવાની ભારતીય સસ્કૃતિ શક્તિનુ એક ભવ્ય દૃષ્ટાંત છે મોગલાઈ કરતા પણ વધારે જબરજસ્ત ચૂડ પશ્ચિમી સસ્કૃતિની કહેવાય—અને હજી પણ એ ચૂડ છે ખરી—સ્વતંત્ર ભારતમા પણ પોર્ટુગીઝોના ધર્માંધ જુલમોની વાત બાજુએ મૂકીએ તો અગ્રેજો સાથે આવેલી પશ્ચિમી સસ્કૃતિ ઇસ્લામી સસ્કૃતિ સરખી ગીધા ઝનૂનવાળી ન હતી એનામા આવડત હતી, કૌશલ્ય હતુ, કળા હતી. આખા ભારતવર્ષને ખ્રિસ્તી બનાવવાનુ સ્વપ્ન પશ્ચિમી સસ્કૃતિને ન હતું એમ તો ઠેક કહી શકાય નહિ પરંતુ એની બાગ ન પોકારાઈ કે જહાદ ઉઠાવાઈ નહિ સત્તા પણ તેના હાથમા હતી અને અગ્રેજી ભાષાનો વહીવટમા ઉપયોગ કરવાનો હોવાથી અગ્રેજી કેળવણી પણ ભારતીય પ્રજાને આપવાના પ્રયોગો થયા. હિંદુસ્તાનની હારી ગયેલી, શિથિલ બની ગયેલી, સમન્વયમથનમા થાકેલી સસ્કૃતિ સામે પશ્ચિમી સસ્કૃતિનુ સઘર્ષણ થયુ. તેમા તો પ્રથમ દૃષ્ટિએ એમ જ લાગ્યુ કે હિંદી સસ્કૃતિ કરતા પાશ્ચિમાત્ય સસ્કૃતિ વધારે વ્યવસ્થિત, વધારે બળવાન, વધારે સાહસિક, વધારે સયમી અને વધારે દક્ષ છે એટલે જની ભારતીય સસ્કૃતિએ પશ્ચિમ સસ્કૃતિનો સ્વીકાર કરી લેવો જોઈએ પરંતુ પશ્ચિમની ધર્મસસ્કૃતિનો સ્વીકાર કરવાને બદલે, હિંદુ મુસલમાન ધર્મમા પ્રવેશ્રા ચૂકેલી ખામીઓ તરફ ધીમે ધીમે વધારે લક્ષ દોરાયુ. ઓગણીસમી સદી

સુધી, ધર્મ અને સંસ્કૃતિ જાણે સમાનઅર્થી શબ્દ હોય એવી માન્યતા સ્વીકાર પામેલી હતી, પરંતુ એ ટૂંકી વ્યાખ્યા બદલાઈ હવે સંસ્કૃતિ ધર્મની સીમા ઓળંગી ગઈ છે અને ધર્મ સંસ્કૃતિનું એક દ્યોતક અંગ બની રહ્યું છે.

સુધારકવૃત્તિ

હિંદુ-મુસ્લિમ ધર્મમાં પ્રવેશેલી ખામીઓનો અભ્યાસ કરનાર વિચારકોએ ખ્રિસ્તીધર્મ સ્વીકારવાને બદલે હિંદુધર્મમાં સ્વચ્છતા અને સુધારા દાખલ કરવાની જોરદાર વૃત્તિ ઊપજાવી. અનુકરણને સ્થાને સ્વત્વ સાચવી રાખવાની શક્તિ બતાવી આપે છે કે ભારતીય સંસ્કૃતિએ કેટકેટલું સામર્થ્ય સાચવી રાખેલું હોવું જોઈએ. દૃષ્ટાંત તરીકે દરિયાપાર કરવાની ધર્મે કે ધર્મના આભાસે બંધી કરેલી. નાતજાતના વાડા બહુ જ કડક બની ગયા હતા અને એ સીમાઓ સાચવી રાખવામાં જ ધર્મ સચવાતો હોય એવી માન્યતા ફેલાઈ ગઈ હતી. આચારનો અતિ આગ્રહ રાખવામાં આવતો હતો. કર્મકાંડનો અને મૂર્તિપૂજાનો ખટાટોપ અત્યંત જટિલ બની ગયો હતો. ધર્મની વિશુદ્ધિ ઉપર વહેમના ભયંકર જાળાં બાઝી ગયાં હતાં. શિથિલ બનેલી ભારતીય સંસ્કૃતિની આવી પરિસ્થિતિમાં પશ્ચિમની સંસ્કૃતિ તેની સાથે જોરથી અથડાઈ અને પરિણામ અંતે એ આવ્યું કે સંખ્યાબંધ હિંદુ-મુસલમાનો—ખાસ કરી અસ્પૃશ્યતાનું અનિષ્ટ વેઠતા વર્ગોનો કેટલોક ભાગ ખ્રિસ્તી થયો પણ ખરો. છતાં આ ઘર્ષણમાંથી હિંદી—ભારતીય-સંસ્કૃતિ એકાએક જાગ્રત થઈ ગઈ, ધર્મનું વિશુદ્ધ સ્વરૂપ તેણે શોધવા માંડયું જે તેને સ્વધર્મમાં પૂરતા પ્રમાણમાં મળી આવ્યું, ન્યાતનાં બંધનો તેણે તોડવા માંડયાં, વહેમને ખસેડી નાખવામાં આવ્યો, આચારજડતાને હઠાવી, આચારની પાછળ રહેલા અર્થને સમજી, આચારને ખસેડવાની કે ફેરવવાની સુબુદ્ધિ કેળવવા માંડી અને ધીમે ધીમે પશ્ચિમની સંસ્કૃતિને વળગવાને બદલે ભારતીય સંસ્કૃતિના ઉદાર વિશુદ્ધ સ્વરૂપને સમજી તેના ઉત્તમ ગુણોને પારખી સ્વસંસ્કૃતિમાં જ

પ્રજાએ અભિમાન લેવા માડયુ મુસ્લિમ સસ્કૃતિ અને આર્ય સસ્કૃતિનુ ઘર્ષણ જેમ ઊડો અભ્યાસ માગે છે તેમ આર્ય સસ્કૃતિ અને પાશ્ચિમાત્ય સસ્કૃતિનુ સઘર્ષણ પણ બહુ ઊડા અભ્યાસ માગે છે જેને મૂર્તિપૂજા ન ગમી તેને આર્ય સસ્કૃતિમા એકેશ્વરવાદ, સર્વેશ્વરવાદ અને દ્વૈતવાદ પણ મળી આ યા અસખ્ય જ્ઞાતિઓમા ગૂચવાઈ ગયેલી હિદુ સસ્કૃતિએ જોયુ કે જ્ઞાતિના મૂળમા તો માત્ર ચાર વર્ણો જ આર્ય સસ્કૃતિએ આપેલા છે અને એ વર્ણો પણ એકમાથી બીજામા જઈ શકાય એવી સરળતાવાળા હતા એથી ધીમે ધીમે પણ મક્કમ પણે જ્ઞાતિઓના બધન હળવા થવા માડયા વિચારની દૃષ્ટિએ ફિલસૂફીની દૃષ્ટિએ પશ્ચિમની ગ્રીક સસ્કૃતિ ઉપર આધાર રાખતી ફિલસૂફી કરતા ઊતરતા નહિ એવા તર્કના ઉડ્ડયનો ભારતીય ફિલસૂફીએ અનુભ યા છે એવી વિચારકોની ખાતરી થઈ

વિજ્ઞાન અને નવીન ધર્મસંચાલન

પશ્ચિમનુ વિજ્ઞાન અને વિજ્ઞાનવાદ તથા વાસ્તવતા ક્ષણભર ભારતીય સસ્કૃતિને ચમકાવી ગયા ખરા છતા વિજ્ઞાનવાદ તથા વાસ્તવવાદ ભારતીય સસ્કૃતિ સાથે સમન્વય ન પામી શકે એવા તત્ત્વો તો ન હતા મહાનાસ્તિક સપ્રદાયોને સ્પર્શી આવેલી ભારતીય સસ્કૃતિ વિજ્ઞાન અને વાસ્તવતાને સહી શકે એમ હતુ આમ પશ્ચિમની સસ્કૃતિના સઘર્ષણથી ભારતીય સસ્કૃતિ લુપ્ત થવાને બદલે વધારે જાગ્રત, વિશુદ્ધ અને સામર્થ્યશીલ બની છેક ઓગણીસમી સદીના બીજા ત્રીજા દશકા સમયે જ્યારે અગ્રેજી સત્તાનો સૂર્ય મધ્યાહ્ને આવી પહોચતો હતો ત્યારે પ્રાચીન પ્રણાલિકાને સાચવી રાખતો સ્વામિનારાયણ જેવો સપ્રદાય ગુજરાતમા અસ્તિત્વમા આવ્યો અને એથી આગળ વધતા આર્યસમાજની સ્થાપના દ્વારા જૂના વેદકાળની વિશુદ્ધિને યાદ કરતો આશ્રમો ગુરુકુળો, યજ્ઞયાગાદિક ક્રિયાસકુલ, બ્રહ્મચર્ય ઉપર ભાર મૂકતો, સ્ત્રી પુરુષની સમાનતાને લક્ષમા રાખતો અને અસ્પૃશ્યતાને દૂર કરતો મહર્ષિ દયાનદસ્થાપિત આર્ય-

સમાજ સંસ્કૃતિઘડતરમા સરસ ફાળો આપી રહ્યો રામકૃષ્ણ પરમહંસ અને સ્વામી વિવેકાનંદ દ્વારા ભારતીય સંસ્કૃતિના સામર્થ્યઝરા વધારે વેગવાળા બન્યા પ્રથમ રાજા રામમોહનરાય દ્વારા અને પછી ઈશ્વરચંદ્ર વિદ્યાસાગર, કેશવચંદ્ર સેન અને મહર્ષિ ટાગોર દ્વારા સ્થપાયેલો બ્રહ્મસમાજ ઉપનિષદ્‌ના તત્ત્વજ્ઞાન અને વૈષ્ણવી ભક્તિના સંમિશ્રણમાથી એક જબરજસ્ત બુદ્ધિજન્ય આર્ય સંસ્કૃતિનો મોરચો ઊભો કરી રહ્યો હતો આર્ય સંસ્કૃતિની ઉદારતા અને તેની વ્યાપકતા વિચારક્રાંતિની દૃષ્ટિએ પશ્ચિમની સંસ્કૃતિનો એવો ભય સામનો કરી રહી, જે સામનામા નિર્બળની ક્રોધભરી લડાયકતા ન હતી, પરન્તુ સમન્વય અને વિશુદ્ધિને આદર આપતી એવી દિલભરી પશ્ચિમના સત્ત્વની સ્વીકારભાવના હતી પશ્ચિમની સંસ્કૃતિનો સંપર્ક સાધીને ઊલટ ભારતીય સંસ્કૃતિ વધારે બળવાન થઈ છે એમ કહીએ તો પણ ખોટું નથી

રાષ્ટ્રવાદ

પશ્ચિમનીસ્કૃતિએ આપેલી દૃષ્ટિએ જોતા પણ ભારતીય સંસ્કૃતિ ભારતીય પ્રજાને ઊંડા જેવી લાગી નથી ઊલટ એમા જનકલ્યાણના અને વિચારક્રાંતિના એવા એવા સોપાનો મળી આવ્યા કે જેમાથી પ્રથમ હિંસક રાષ્ટ્રવાદ જાગ્યો અને હિંસક રાષ્ટ્રવાદમાથી માનવ વિશ્વે કદી નહિ અનુભવેલો અહિંસક રાષ્ટ્રવાદ પણ જાગ્યો અહિંસક ગણ્ટવાદે અંતે ભારતને સ્વાતંત્ર્ય અપાવવામા બહુ જ મોટો ભાગ ભજવ્યો છે વિચારક્રાંતિની પશ્ચિમને ટોચ બતાવતો આઈન્સ્ટીનનો છ લામા છે તો સાપેક્ષવાદ Relativityનો સામે પલ્લે ભાર ઝીલવા માટે પણ આર્ય ફિલસૂફી પાસે સ્યાદ્વાદનો સિદ્ધાન્ત હતો જ પશ્ચિમની રાષ્ટ્રભાવના ઝીલવા માટે પશ્ચિમની મુત્સદ્દીગીરીને ખ્યાલ પણ નહિ આવ્યો હોય એવી ઊંડાણભરી નૈતિક તૈયારી આર્ય સંસ્કૃતિ પાસે ગુપ્તપણે પડી રહી હતી જે પશ્ચિમની સંસ્કૃતિના સંપર્કે જાગ્રત કરી ચેતનવંત બનાવી અને સફળ પણ

બનાવી ગાધી શ્રી અરવિદ, વિવેકાનદ, દયાનદ, રામમોહનરાય કેશવ-ચદ્ર સેન રવીન્દ્રનાથ અને દેવેન્દ્રનાથ ટાગોર વગેરે ઓગણીસમી અને વીસમી સદીના મહામાનવ પુરુષો ખી યા છે પશ્ચિમ ની હવા લઈને પરતુ તેમના પગરણ ની સર્જના ભારતીય સસ્કૃતિમાથી જ ઉતરી આવી છે

પશ્ચિમનો આભાર

એમ, ઉદાર પશ્ચિમવાસીઓનો પણ ઠીક ઠીક ફાળો છે વિલિયમ જોન્સ મેક્સમૂલર, ફ્રેન્ક્ટબી અને એની બેસન્ટ જેવા પશ્ચિમના સમર્થ પૂર્વપ્રેમી વિચારકોનો યશસ્વી ફાળો આપણાથી ભૂલી શકાય એમ નથી કોઈ વિશિષ્ટ વાદ કે કોઈ વિશિષ્ટ વિચારપ્રણાલિના અગર કોઈ સમન્તીના અર્થનો અહી ઉલ્લેખ કરવાની જરૂર નથી એ ઉલ્લેખ બહુ વિસ્તાર માગે છે વિચારક્રાન્તિને દર્શાવતા મથનોના અને પરિપાટી ઓના ઢગના પડઘા છે માત્ર અહી એટલુ જ કહેવુ વાસ્તવિક થશે કે વિશ્વના સમર્થ વિચારપ્રવાહો વચ્ચે આર્ય સસ્કૃતિને સતત પશ્ચિમે મૂળ દીધી છતા તે પ્રવાહબળમા નિર્બળ થવાને બદલે વધારે વિશુદ્ધ બની સ્વાતત્ર્ય પ્રાપ્ત કરી ગૌરવભર્યું મસ્તક ઊભી રહી છે એ વિચારક્રાન્તિએ બ્રિટિશ સામ્રાજ્યવાદને પાછો વાળ્યો છે એટલુ જ નહિ, પરતુ ઇસ્લામઝનૂનને ઉદારતાપૂર્વક જમીનટુકડા પણ આપી આપ્યા છે એને દેટના નિર્બળતા ભલે માને છતા પાચ હજાર વર્ષની ભારતીય સસ્કૃતિ જુદા જુદા મોરચાઓ માડી પોતાના અગ ઉપર વિવિધ પ્રકારના પહેલપાસા પાડી આજ સુધી સજીવ રહી છે સ્થાપિત ધર્મના રાજકીય આ વીસરમા ભારતીય સસ્કૃતિનુ વિશદ્ધ રૂપ જળવાઈ રહ્યુ છે એમ કદેવ મા ભારતીય સસ્કૃતિ જરાય વાધો ને એમ નથી ભારતીય સસ્કૃતિને હિદુધર્મની છાપ એને ન ઓળખનાર પર દેશીઓએ જ આપી છે ભારતીય સસ્કૃતિએ એક પણ સ્થાપિત ધર્મ હજુ સુધી સઘત સર્વવ્યાપી ઢગે સ્વીકાર્યો નથી એમા જ સતત ક્રાતિ પામતુ તેનુ સજીવપણું સમાયેલ છે માનવવિશ્વના બધા ય સજીવ ધર્મોએ હિદમા સ્થાન મેળવ્યુ છે બૌદ્ધ જૈન, વદિક,

ઇસ્લામ, ખ્રિસ્તી, યહૂદી અને જરથુસ્ત્રી– એમાંનો એકે ધર્મ ભારત વ્યાપી ધર્મ નથી ભારતીય ધર્મ તો એ સર્વના સમન્વયમાંથી ઊભો થયેલો ઉદાર માનવબંધુત્વની ભાવનામા રહેલો છે વિચારની વિચારક્રાતિની, ધર્મસમન્વયની પ્રયોગશાળા સરખા ભારતને ખપે છે માનવતા

યુગ–અનુકૂળ બનતી ભારતની ક્રાંતિ

શિસ્તમય પદ્ધ, સુદૃઢ સામર્થ્યપૂર્ણ અને વિજયી અ ગ્રેજસત્તાએ પશ્ચિમની કેળવણી, પશ્ચિમનો વહીવટ, પશ્ચિમનુ વિજ્ઞાન, પશ્ચિમની ગ્રહણીકરણી તથા પશ્ચિમનો રાષ્ટ્રવાદ ભારત સામે બળપૂર્વક લાવી ખડકી દીધા મોગલો–મુસલમાનો ભારતવાસી–સ્વદેશી બની શક્યા હતા પરતુ અગ્રેજોનુ અહ તેમને ભારતવાસી બનાવી શક્યુ નહિ સુવ્યવસ્થા અને વિજ્ઞાનની ચમકાવનારી અસર નીચે ભા તે રાષ્ટ્ર વાદની ચાવી પશ્ચિમ પાસેથી પકડી લીધી અને મુસલમાનો સામે જેમ ધર્મઐક્ય વિસ્તારી ભારતીય સ સ્કૃતિએ સ્વરક્ષા કરી તેમ પશ્ચિ મની સસ્કૃતિ સામે રાષ્ટ્રવાદવિકસાવી ભારતે – ભારતીય સ સ્કૃતિએ સ્વરક્ષણ સાધ્યુ એ સ્વ ક્ષણમા સ્વબુદ્ધિ પણ રહી છે અને પોતાને સ્પર્શતી અન્ય સ સ્કૃતિનો સમન્વ ય પણ રહેલો છે સસ્કૃતિની અથડામણને ભારતે પુણ્યશાળી સ સ્કૃતિસ ગમ બના યો છે પશ્ચિ મની અસર ભારતે બહુ ઝીલી; પરતુ એ અસર ઝીલતા પણ ભારતીય સ સ્કૃતિએ પોતાની વિશિષ્ટતા જાળવી રાખી છે એમા માન સિક જડતા નહિ પર તુ વિચારક્રાતિઓને પોતાના સ્વરૂપમા શમવી દેવાનુ ચાપલ્ય અને ઔદાર્ય રહેલુ છે એમ આપણે ભારતવાસીઓ જ કહીએ છીએ એમ નહિ પરતુ બહારના અભ્યાસીઓ પણ કહે છે ભારતે સ્વરાજ્ય મેળવ્યુ સ્વરાજ્યની ભાવનામા પશ્ચિમનો ભારે ફાળો પરતુ સ્વરાજ્ય મેળવવાનુ સાધન વિશુદ્ધ ભારતીય સ સ્કૃતિનુ નિ શસ્ત્ર શસ્ત્ર! અનેક પુટ પામતી વિચારક્રાતિ અને ભારતીય વિશિષ્ટતા ધારણ કરી રહી અશોકના અહિ સક ચક્રમા

૧૦
ભારતીય કલા

[૧]

સામાન્ય વિચાર

કલાની ઉત્પત્તિ

સંસ્કૃતિનું એક મહત્ત્વનું અંગ, આવશ્યક સ્વરૂપ એ કલા. પ્રજાની સર્જનાત્મક શક્તિ જડચેતન્ય સૃષ્ટિનાં રસ, રંગ, રૂપ અને આકારનો અનુભવ લેતી સૌન્દર્યની સંપ્રાપ્તિ મેળવે છે. એનાં ઊર્મિ-ઉદ્દીપન અને ભાવનાજીવી જીવનપ્રસંગોમાંથી વાસ્તવતા અને આદર્શ શોધતાં શોધતાં કવિતા કરે છે, ગીત ગાઈ ઊઠે છે, રંગરેખાભર્યાં ચિત્રો ઉપજાવે છે, રમકડાંથી માંડી વિશાળ મૂર્તિઓ ઘડે છે અથવા લતાવિભૂષિત ઝૂંપડીમાંથી મહાન મહાલયો ઊભા કરે છે. આવાં આવાં પ્રજાજીવનનાં કલામય પાસાં રાજકીય ઇતિહાસ કરતાં પણ કદી કદી વધારે મહત્ત્વનો સંસ્કારસંભાર સાચવી રાખે છે,

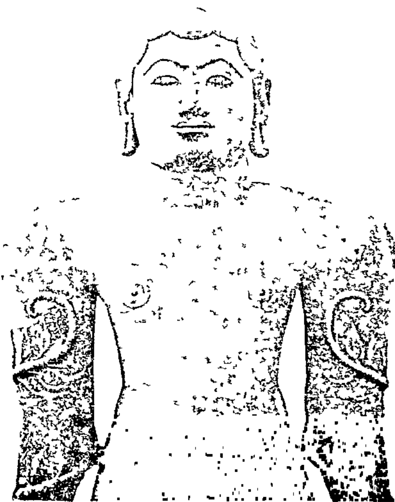
કલા અને સંસ્કૃતિ

કલા વગર સંસ્કૃતિ હોઈ શકે ખરી ? ના. કદાચ કલારહિત ઉન્નતિનો ભ્રમ ઊભો થાય ખરો. પરંતુ કલાસ્પર્શ રહિત ઉન્નતિ જડ, બરછટ અને માણસાઈ વગરની રહી જાય, જેને ભાગ્યે જ ઉન્નતિ કહી શકાય. કલા વગરનું વીરત્વ અને કલા વગરના વ્યાપાર, કલા વગરનો ધર્મ અને કલા વગરની ફિલસૂફી માત્ર ક્રૂરતા,

સ્વાર્થ, વહેમ કે દંભ બની રહે છે. વીરત્વમાં માણસાઈ લાવવી હોય, વ્યાપારમા સર્વાંગ આબાદી ઉપજાવવી હોય, ધર્મને સજીવ-નિર્જીવ સૃષ્ટિ સાથેનું માનવ તાદાત્મ્ય ઉપજાવતો જીવનવ્યવહાર બનાવવો હોય અને ફિલસૂફીને પોકળ તર્કને બદલે જીવનવ્યવસ્થાનું ઉપયોગી તત્ત્વ ગણાવવું હોય તો કલાનો આશ્રય લીધા વગર ચાલે એમ નથી.

કલા એટલે? કલાની છેલ્લામાં છેલ્લી અને સર્વનો સ્વીકાર પામેલી વ્યાખ્યા હજી સુધી ઘડાઈ નથી. કલાને વ્યાખ્યાના બીબામાં ઉતારવા કરતાં એને સામાન્ય સમજથી ઓળખવી એ વધારે સુગમ થઈ પડે એમ છે. એક વિચિત્ર ઢબે આપણે કલાને ઓળખીએ. ઉપભોગ–ઉપયોગ એ જીવનનું આદ્ય પગથિયું. જે ઉપભોગમાં માત્ર ઉપયોગ કરતા કાંઈ વધારે ઊર્મિ ઉપજાવી જતું તત્ત્વ હોય તેનું નામ કલા ઉપયોગ સાથે આપણી ઇન્દ્રિયોને અને ઇન્દ્રિયો દ્વારા આપણા મનને ગમે એવી ઉપભોગની ગોઠવણીમાં કલા રહેલી છે. ઉપભોગને રૂપાળો બનાવવો એનું નામ કલા; માત્ર પાર્થિવ ઉપયોગને ગમતો બનાવતું રૂપાળું લટકણ એનું નામ કલા; ઉપયોગ–ઉપભોગનું આદ્ય–કદાચ અશિષ્ટ સ્વરૂપ પલટાવી તેને સૌન્દર્યરૂપે રજૂ કરતી પ્રવૃત્તિ એનું નામ કલા.

ખોરાક ગમે તેમ હાથમાં લઈને ખાઈ શકાય. ખોરાક લેવો એ ઉપયોગ છે–આવશ્યક છે. પરંતુ ખોરાકને સ્વચ્છતાપૂર્વક, આંખને ગમે એવી ઢબે થાળી કે રકાબીમાં મૂકતાં એ ઉપયોગ અને ઉપભોગ કલા બની જાય છે. માનવી ઝાડ નીચે રહી શકે, ગુફામાં પણ પણ રહી શકે અગર કુબામા પણ રહી શકે. પરંતુ ઝાડમાથી તે પર્ણકુટિ બનાવે, ગુફાની ખરબચડી ભીંતો ઉપર કાંઈ ચિત્ર દોરે અગર કુબાની ભીંત કે ભોંયમા ઓકળીઓ પાડે ત્યારે માત્ર ઉપયોગમાં કલા પ્રવેશવા માંડે છે. ઉપભોગની–ઉપયોગની જેટલી જેટલી વસ્તુ એ બધી જ કલામય બની શકે છે. ઉપભોગને કલામય

ગોમતેશ્વર બાહુબલિ – શ્રવણબેલગોલા – મૈસૂર

બનાવવામાં જ સાચી સંસ્કૃતિ રહેલી છે.

ઉપયોગમાંથી કલાભાવના વિકસાવવી એટલે વ્યક્તિની તેમ જ પ્રજાની સૌન્દર્યભાવના વિકસાવવી. આંખને ગમે, કાનને ગમે, સ્પર્શને ગમે, મનને ગમે એનું નામ સૌન્દર્ય : સૌન્દર્યની એ સહુ સમજે એવી જડ વ્યાખ્યા. કલા અને સૌન્દર્યની ચર્ચામાં બહુ ઊંડા ન ઊતરતાં એટલું જ કહેવું બસ થશે કે માનવી ઉપભોગને – ઉપયોગને પ્રાચીનકાળથી સુન્દર બનાવતો આવ્યો આવ્યો છે. હથિયારનો ઉપયોગ તો શિકાર કે રક્ષણ માટે જ હોય. પરંતુ માનવી એ હિંસક હથિયારને પણ ચાંદી, સોના કે મખમલથી શણગારતો આવ્યો છે. વાસણોમાં વસ્તુઓ મૂકવાનો જ માત્ર ઉદ્દેશ. એ વાસણો માનવખોપરી કે સૂકા તૂંબડામાંથી માટી, પથ્થર કે ધાતુમાં અવતાર લેતાં લેતાં આશ્ચર્ય ઉપજાવે એવા આકારો અને કોતરકામ ધારણ કરતાં બની જાય છે – એ કલા. અને તે માનવજીવનમાં ડગલે પગલે જન્મ પામે છે – જો આપણાં ડગલાં વિકાસ તરફ વધતાં હોય તો.

કલાની વ્યાપકતા

નિત્ય ઉપયોગનું સ્વરૂપ ધારણ કરી લેતી કલાને આપણે કલા તરીકે ઓળખવા ઓળખાવવાનું વિસરી જઈએ છીએ; છતાં આપણાં માટીના રમકડાં કે માટીનાં વાસણો આપણી કલાના નમૂના છે; આપણાં વસ્ત્રો આપણી કલાભાવનાનાં પ્રતીક છે – વસ્ત્રોની બનાવટ તેમ જ વસ્ત્રો પહેરવાની લઢણ સુદ્ધાં. આપણી આસપાસ નજર કરીશું તો આપણને દેખાઈ આવશે કે પ્રથમ દૃષ્ટિએ નિરુપયોગી લાગતું કાષ્ટ પાટલા, બાજઠ, ખુરશી, મેજ, હીંચકા કે કોતરકામભર્યાં બારીબારણાંના રૂપાળા સ્વરૂપે કેટકેટલી વાર સામે આવી આપણને પ્રસન્ન કરી કરી જાય છે. હાડકાં, શીંગડાં તેમ જ હાથીદાંત તો માનવદેહ અને માનવઘરને શણગારતી કિંમતી વસ્તુઓ બની રહેલી છે. દેહને આભૂષણથી શણગારવાનું માનવી કદી ભૂલ્યો

નથી. જંગલી અવસ્થાથી આજ સુધી માનવી બની શકે એટલાં દેહઅંગને પથ્થરથી, રંગથી, છીપ અને કોડીથી, કાચ અને લોખંડથી, સોનાથી અને ચાંદીથી, હીરાથી અને માણેકમોતીથી શણગારતો જ ચાલ્યો આવે છે. એ દેહને શણગારતી આભૂષણકલા સહ આપણી કલાપ્રકારોની શ્રેણિ બહુ મોટી બની જાય એમ છે. જીવવું એ માનવીનો આદ્ય પ્રયત્ન; સુંદર રીતે જીવવું એ માનવીનો બીજો પ્રયત્ન. એમાંથી કલા પ્રાપ્ત થતાં જીવનનો અર્થ જ બદલાઈ સુંદર રીતે જીવવું એમ બની જાય છે.

ચાર કલાસ્વરૂપો

આમ માનવીની આસપાસનું આખું પરિવેષ્ટન કલા માગતું બની જાય છે. માટીકામ, વણાટ, ધાતુઘડતર, કાષ્ટકારીગરી, હાડકાં–શીંગડાં–હાથીદાંતની કોતરણી, સોનાચાંદીના અલંકાર, ઝવેરાત, મીનાકારી જેવી કળાઓ માનવીની આસપાસ વિકસતી જાય છે. ન બધી યે કલાના ગુચ્છ સરખી ચિત્ર, શિલ્પ, સ્થાપત્ય અને સંગ એવી ચાર કલાઓની વિચારણા સંસ્કૃતિના માપ અર્થે વિશેષ ઉપયોગ થઈ પડે છે. બીજી નાનીમોટી કલાઓ કરતાં એ ચાર કલાઓ સાવ જનિક બની રહે છે અને તેનો જીવનઘડતરમા ભારે ઉપયોગ હોય છતાં માત્ર ઉપયોગ કે અંગત ઉપભોગની ક્ષુદ્રતાથી તે બહુ દૂર ર છે. એથી એ આખી પ્રજાનું સંસ્કારઅંગ બની રહે છે – નહિ વ્યક્તિનું. સામાન્યતઃ કલાના નામોચ્ચારણ સાથે એ જ ચાર કલાઓનો વિચાર આગળ આવે છે.

ભારતની સંસ્કૃતિને ઘડનાર એક મુખ્ય તત્ત્વ તે ભારતીય કલા ભારતના ઇતિહાસ કે પૂર્વેતિહાસ સરખી જ એ પ્રાચીન. એક લેખક કહે છે :

'Before Indian art, as before every phase of Indian civilisation, we stand in humble wonder at its age and its continuity.'

'ભારતીય સંસ્કૃતિના દરેક પાસાની માફક ભારતીય કલા સમક્ષ ઉભા રહેતા તેની પ્રાચીનતા અને તેનું જીવંતપણું આપણામા નમ્રતાભર્યું આશ્ચર્ય ઉપજાવી રહે છે'

પ્રાચીનતા અને જીવંતપણું

આમ ભારતીય સંસ્કૃતિની સાથે ભારતીય કલા પણ તેની પ્રાચીનતા તથા તેના જીવંતપણાથી પરદેશીઓનું પણ ધ્યાન ખેંચ્યા વગર રહી નથી પશ્ચિમની વિચારશ્રેણી અનુસાર ભારતીય કલા એટલે ઇસવી સન પહેલાના ત્રણ હજાર તથા ત્યાર પછીના બે હજાર વર્ષ—એટલે પાચ હજાર વર્ષની કલા; અને તે પણ હજી સુધી સજીવન રહેલી, આજના સ્વતંત્ર બનેના ભારતને પોષણ આપતી કલા પાચ હજાર વર્ષ સુધી જીવંત રહી હજી પણ નવજીવનનો પરચો બતાવતી કલા હિંદ અને ચીન સિવાય બીજા કોઈ પ્રદેશે જાળવી રાખી દેખાતી નથી એ ચીનની કલામા—સંસ્કૃતિમા પણ ભારતીય કલા અને સંસ્કૃતિનો બહુ મોટો ફાળો છે; ચીનની સંસ્કૃતિને ભારતીય સંસ્કૃતિના એક ટુકડા તરીકે ગણવાનો લોભ થાય એવડો મોટો ફાળો છે એ ગર્વભર્યો લોભ જતો કરીએ તો ય એટલું તો સ્પષ્ટ છે જ કે ભારતીય ફિલસૂફી તથા ભારતીય સાહિત્ય સાથે ભારતીયકલા પણ સમગ્ર માનવજાતની કલાસમૃદ્ધિમા ગૌરવભર્યું સ્થાન સ્થાન મેળવી શકે એમ છે ગ્રીસ અને રોમની કલાને વખાણતા ન થાકતી પશ્ચિમની કલાભાવના હવે ભારતીય કલાના રહસ્યો આકૃતિઓ, રંગરેખાની છટા તથા સ્થાપત્ય ઉપર મુગ્ધ થતી જાય છે, પશ્ચિમી વિદ્વતાના જ કથન પ્રમાણે ભવ્યતાના ભવ્યમા ભવ્ય પ્રકારો અને નાજુકમા નાજુક નકશી ભારતીય કલામા મળી છે ભારતીય કલાએ પહાડો અને પથ્થરોમાથી કવાના અનોખા બાગબગીચા ઉપજાવ્યા છે ભારતીય કલાના ટાંકણામાથી જે રસ કે ભાવ કોતરાઈ ચૂક્યા છે તેવા ભાગ્યે કોઈ કવિતામા પણ ઊતર્યા હોય ભારતીય પીંછીએ દોરેલી આકૃતિઓ અને પૂરેલા રંગો કેવી અનુપમ સૌંદર્યસૃષ્ટિ રચી શકે છે તે દર્શાવતા પુરાવા — આછા આછા

—સદ્‌ભાગ્યે સચવાઈ ગયા છે.

પશ્ચિમે આપેલી દૃષ્ટિ

અને છતાંએ દુર્ભાગ્ય તો ખરું જ કે એ પાંચ હજાર વર્ષની કલનો અવિચ્છિન્ન પ્રવાહ હજી આપણે શોધી શક્યા નથી. એ પ્રવાહના ટુકડાઓ, ઠીક ઠીક લાંબા ટુકડાઓ આપણને મળી આવ્યા છે ઇતિહાસના પૂરા અંકોડા ભલે ગોઠવી ન શકાય, છતાં ટુકડે ટુકડે મળી આવેલા કલાઅવશેષો પણ ભારતના કલાગૌરવને પોષે એવા છે. પાંચ હજાર વર્ષની ભારતીય સંસ્કૃતિએ અનેક આસમાની સુલતાની અનુભવતાં કલાના સેંકડો સૌંદર્યસ્વરૂપો ઉત્પન્ન કર્યાં છે. અનેક યુદ્ધો, આક્રમણો અને મૂર્તિભંજક ઝનૂને કલાનો કેટકેટલો સંહાર સાધ્યો, અને સળંગ ઇતિહાસમાં કેટલાયે ગાબડાં પાડ્યાં. એટલે આપણો કલાઇતિહાસ પણ આપણા રાજકીય ઇતિહાસ સરખો અંધારા અજવાળાંની ફેરફૂદડી સરખો બની રહે છે. પશ્ચિમના સંપર્કે આપણને સરસ સંશોધકો આપ્યા.

એ સંશોધકો પશ્ચિમમાંથી પૂર્વમાં પ્રકાશ ગયો એવી માન્યતા સેવે અને ભારતીય કલામાં સ્થળે સ્થળે પશ્ચિમની અસર જોવા લલચાય એ સહજ છે. તોય આપણે અત્યંત આભારની લાગણી સહ પશ્ચિમના અભ્યાસીઓનું ઋણ સ્વીકારવું જ રહ્યું. કારણ આપણી સંસ્કૃતિને એ બાબતમાં પશ્ચિમના વિદ્વાનોએ જ આજ આપણને શીખવ્યું. ભારતીય સંસ્કૃતિના અવશેષો તરફ તેમણે જ આપણું ધ્યાન દોર્યું અને સંસ્કૃતિના એક મહત્ત્વના અંગ તરીકે કલાને ઓળખવાની વર્તમાન દૃષ્ટિ પણ તેમણે જ આપણને આપી. એ દૃષ્ટિ લઈને આપણે આપણી આખી સંસ્કૃતિનું નવેસર મૂલ્યાંકન કરવાનું રહ્યું.

વિશિષ્ટતા

ભારતીય કલાની કેટલીક વિશિષ્ટતા આપણે સમજી લઈએ. પશ્ચિમની માફક ભારતીય કલામાં વ્યક્તિગત કલાકારનું વિશિષ્ટ સ્થાન

હોય એમ દેખાતુ નથી વળી કલાકાર અને કારીગર Artist અને artisan વચ્ચે ઓગણીસમી સદીના અ ત સુધી આપણે ત્યા ખાસ ભેદ જોવામા આવતો નથી હિ દમા કલા એ જીવનનો એટલો બધો સાધ્નિક વિભાગ બ ની ગયો દેખાય છે કે જેથી કલાકાર અને કારીગર વચ્ચે ઉપયોગની વ તુ અને કલાભરી વસ્તુ વ ચેના ભેદ જ ભૂસાઈ ગયા હોય એમ લાગે છે આવી પરિસ્થિતિમા કલા પ - પરા એવી રૂઢ બ ની જાય છે કે પ્રત્યેક કારીગર કલાકાર બની ગયો હોય છ; સાથે સાથે કલાકારને કારીગરીમા ધ ધામા, મજૂરીમા નાન મ ની ભાવના જ હોતી નથી એવી જ આપણા મહાન સ્થપતિઓ મૂર્તિવિધાયકો સ ગીતવિશારદો તથા ચિત્રકારોના વ્યક્તિગત નામ બહુ મળી આવતા નથી વિદ્યાકલાના આદ્ય સ્થાપક કોઈ દેવ ઋષિ કે આચાર્ય જ હોય પોતાની પ્રતિભાનુ મહત્ત્વ દેવઋષિને અર્પી ઊ ચામા ઊ ચી દક્ષતા સિદ્ધ કરી ચૂકેલો કલાકાર પોતાના વ્યક્તિત્વને– વ્યક્તિગત નામને આગળ કરવા કરતા એ દેવઋષિ સ્થાપિત કલાપ્રવાહનુ અજાણ્યુ બિ દુ બની રહેવાનુ પસ દ કરતો હતો વળી શાસ્ત્રીય કલાને પર પરાપ્રાપ્ત ધ ધામા ફેરવી નાખવાથી ધ ધો અને કલા એક બ ની જઈ વેઠને સ્થાને શાખનો–કૌટુમ્બિક ગૌરવનો વિષય બની રહેતા વ્યક્તિગત કાટાબાજી કલાને બગાડવાને બદલે અમુક ઉચ્ચ કક્ષાને તો વળગી જ રહેતી કલામા આમ કૌશલ્ય આવતુ

કલાની વ્યાપકતા

ભારતીય કલા અને વિદ્યા વિશેની માન્યતા કેટલી વ્યાપક અને સર્વગ્રાહી હતી તેનો ખ્યાલ પ્રચલિત માન્યતાઓ અને વિદ્યાકલા ઉપર રચાયલ શાસ્ત્ર તથા દીપિકાઓ ઉપરથી આપણને આવી શકશે ચૌદ વિદ્યા અને ચોસઠ કળાના ઉ લેખો સામાન્ય છે કેટલેક સ્થળે બોતેર અને છોતેર સુધી કળાની સ ખ્યા લઈ જવાય છે કળા ભારતીય મન્ત વ્ય પ્રમાણે જીવનના કેટકેટલા પાસાને સ્પર્શે છે તે સમજવા અર્થે એ વિદ્યા કલાના નામ અત્રે નોંધવા યોગ્ય થશે

ચૌદ વિદ્યા

ચૌદ વિદ્યામા ચાર વેદ—ઋક્, યજુર, સામ અને અથર્વ; ૭ વેદાગ—શિક્ષા, કલ્પ, વ્યાકરણ, નિરુક્ત, છદ, અને જ્યોતિષ, અને ચાર ઉપવેદ—આયુર્વેદ, ધનુર્વેદ, ગાધર્વવેદ અને સ્થાપત્ય-શિલ્પવેદ મળી ચૌદ વિદ્યાની સખ્યા કરવામા આવે છે ચાર ઉપવેદને સ્થાને કેટલાક પ્રવીણો મીમાસા, ન્યાય, ધર્મશાસ્ત્ર-સ્મૃતિજ્ઞાન અને પુરાણને ગણાવે છે

ચોસઠ કલા

ચોસઠ કલાઓની આ પ્રમાણે ગણતરી થાય છે: (૧) ગીત, સગીત કઠસગીત, (૨) વાદ્ય—તંતુ, આનક, સુષિર અને ઘનવાદ્યો, (૩) નૃત્ય—લાસ્ય તાડનના તાડવના ભેદ સહ, (૪) નાટ્ય, (૫) આલેખ્ય-ચિત્રકળા, (૬) વિશેષકચ્છેદ્ય—કાગળ પર્ણ કે ચર્મ કોતરી-કાતરી એમા રમ્ય ચિત્રો કે અક્ષર આલેખવા, કાચ-અગરખની ટીલડી-ચાદલા તૈયાર કરવા વગેરે, (૭) તાદુલકુસુમબલિ વિકાર—અનાજની રગગોઠવણીમાથી ચિત્રો ઉપજાવવા—રગ લઈ ભીત કે પાટી ઉપર ફેકતા આગેહૂગ ચિત્ર ઉપજાવવા વગેરે, (૮) પુષ્પાસ્તરણ—ફૂલ બિછાવી તેના રગોમાથી ચિત્રો કે દશ્ય ઉપજાવવા (૯) દશન—હાથીદાત ઉપર, હાડકા ઉપર કોતરકામ કરવાની કલા, (૧૦) વમન—નણાટ કલા, (૧૧) મણિભૂમિકા કર્મ—મણિરત્ન કાઢવાની કલા, (૧૨) શયનરચન—શય્યા અને બીજી બિછાયત કરવાની કલા, (૧૩) ઉદકવાદ્ય—પાણીમાથી સગીત ઉપજાવવાની કલા—જલતરગ સરખી (૧૪) તરવાની કળા—ડૂબકી મારીનગતુ શોધી લાવવા સુધીની કલા, (૧૫) માલ્ય-માળાની કલા—હાર, તોરણ, વેણી, વાડી, આદરના પુષ્પ ગુફનની કળા; પુષ્પોની સભાળ પણ એમા આવી જાય છે: (૧૬) કેશગુફન, (૧૭) વેશપલટો—બહુરૂપી નામની સગ્થામા હજી જીવત છે, (૧૮) કર્ણપત્ર ભગ—ફૂલ કોતરવાની કળા, (૧૯) સુગધયુક્તિ—વિવિધ પ્રકારના સુવાસિત તેલ, અત્તર, અર્ક બનાવવાની કળા,

(૨૦) ઇન્દ્રજાળ-જાદુ – સામાને ભ્રમમાં નાખવાની કળા, (૨૧) ભૂષણ-આયોજના–શૃંગાર સજવાની કળા, (૨૨) હસ્તલાઘવ – હાથને શસ્ત્ર અંગે, કલમ અંગે, કોઈ પણ કાર્ય અંગે કૌશલ્યપૂર્વક ફેરવવાની કળા – સરસ હથોટી, (૨૩) પાકશાસ્ત્ર, (૨૪) નશાવાળી ચીજો બનાવવાની કળા, (૨૫) શીવણ, (૨૬) ભરત, (૨૭) વીણાડમરુવાદન, (૨૮) પ્રહેલિકા – ઉખાણા અને તેના અર્થ ઉપજાવવાનું ચાતુર્ય, (૨૯) પ્રતિમાલા શીઘ્ર પ્રશ્નોત્તરી – અંત્યાક્ષરી અંતકડીની આવડત, (૩૦) દુર્વાચકયોગ – દગાઈની કળા, (૩૧) વાચનકળા, (૩૨) નાટકાખ્યાયિકા દર્શન – કાવ્યભેદની સમજ, (૩૩) સમસ્યાપૂર્તિપૂરક કાવ્યકરી બનાવવાની કળા, (૩૪) પટ્ટિકાવેત્ર બાણકલા, હાથની રમત – ગીલીદંડાથી માંડી બાણ તાકવા સુધીની, (૩૫) તર્કવાદ, (૩૬) સુતારી કલા, (૩૭) વાસ્તુ શિલ્પ – સલાટની કળા, ગુપ્તદ્વાર, ગુપ્તભોંયરાં, ધનસંચ, ભુલભુલામણી, મૂર્તિ વગેરે બનાવવાની કલા, (૩૮) રૂપ્ય – રત્નપરીક્ષા, (૩૯) ધાતુવાદ – ધાતુ ગાળવી, તેમાંથી પાત્રો બનાવવાં, સજાવટ કરવી, ધાતુ પારખવી વગેરે, (૪૦) મણિરાગજ્ઞાન – કીમતી રત્નોની પરીક્ષા, (૪૧) આકરજ્ઞાન કળા – ભૂમિપરીક્ષા – જમીનની જાત પારખવી – પાણી કેટલે ઊંડે છે તેનો અંદાજ કાઢવો, કીમતી રત્નો કે ધાતુ જમીનમાં છે કે કેમ – ખાણ નીકળે એવી છે કે નહિ એ સર્વ માહિતી મળે એવી કળા, (૪૨) વૃક્ષાયુર્વેદ – વૃક્ષવનસ્પતિના રોગનું નિદાન તથા ઉપાય, (૪૩) મેષ કુક્કુટ લાવક યુદ્ધવિધિ – ઘેટા લડાઈ, કૂકડા લડાઈ, તેતર-લાવરના દ્વંદ્વ વગેરે રંજન કાર્યોમાં કુશળતા – પશુપક્ષીપરીક્ષા, (૪૪) શુકસારિકા પ્રલાપન – મેનાપોપટને બોલતા શીખવવું, કબૂતર જેવા પક્ષીને સંદેશવાહક બનતાં શીખવવું વગેરે, (૪૫) ઉત્સાદન કલા – ચોટેલો પદાર્થ અને રંગ દૂર કરવા, નવા રંગ લગાડવા, માનવી કે જાનવરને સંકડાશમાંથી બહાર કાઢવા વગેરે આવડત, (૪૬) માર્જન કૌશલ્ય – રંગ ફેરફારી કરવી, દેહ સ્વચ્છતાના પ્રકારો સમજવા, દેહ ઉપર દર્દ કૌશલ્ય દાખવી હસાવવું, પ્રમજ્ઞ કરવું અને દેહના અંતરંગ ભાગને

ધોવાની કળા, (૪૭) અક્ષર મુષ્ટિકા કથન – હાથમાં – મૂઠીમાં છુપાવેલી વસ્તુને ઓળખવાની રમતનો વિનોદ – દૂર બેઠી લખતા માણસના હાથ મૂઠીના કે અંગુલીના હલનચલનથી એ શું લખે છે તે સમજી લેવાની કળા, (૪૮) મ્લેચ્છ – પરદેશી ભાષાજ્ઞાન, (૪૯) સ્વદેશી ભાષાજ્ઞાન, (૫૦) શકુન કળા, (૫૧) યંત્ર–માતૃકા–યુદ્ધયંત્ર–મંત્ર–યાંત્રિક રચનામાં કુશળતા, (૫૨) ધારણમાતૃકા – તોળવાની કળા – નાનામાં નાની તેમ હાથી–પર્વત વહાણ–પથ્થરલાટ–વગેરે ભારે વસ્તુઓ તોળવાની કળા, (૫૩) અસંવાચ્ય માનસી કાવ્ય – ગમે તે વિષય ઉપર કવિતા બનાવવાની કળા – શીઘ્ર કવિતાકલા, (૫૪) અભિધાન કોશ – જેના જેના એક કરતા વધારે નામ હોય તેનુ જ્ઞાન, સાંકેતિક ભાષાનો ઉકેલ કરવાની કળા, (૫૫) છંદજ્ઞાન (૫૬) ક્રિયાવિકલ્પ – રાંધેલા પદાર્થો પારખવાની કળા – ઝેર પકડવાની આવડત (૫૭) ચોરકળા, (૫૮) છલિતયોગ છેતરવાની સર્વ યુક્તિઓની આવડત – ચોર પકડવામાં અને શિકારમાં ઉપયોગી, (૫૯) દ્યૂતવિશેષ – ચોપટ, ગંજીફો, પાસાબાજી, શેતરંજ, દશાવતાર વગેરે Indoor gamesની આવડત, (૬૦) આકર્ષક્રીડા – વ્યાયામ–કસરત–અંગબળની રમતો, (૬૧) બાળક્રીડન કળા – બાળકોને રમતગમત દ્વારા જ્ઞાન આપવાની કલા. કિન્ડરગાર્ટન અને મોન્ટેસરી પદ્ધતિનુ અહી સામ્ય નિરખી શકાશે, (૬૨) વૈનાયિકી કલા – જાદુગરોની હિકમત સમજવાની આવડત, (૬૩) કૃષિ કળા – ખેતીવાડી, (૬૪) વૈતાલિક વિદ્યા – ધૂપ–દીપ–મંત્ર–દારુ વગેરે બલાઓ દ્વારા ભૂતપ્રેતના વળગાડ–અગર માનસઆવેગોને દૂર કરવાની કલા – માનસિક અસ્થિરતા ટાળવાની આવડત – વર્તમાનકાળની 'સાઈકીએટ્રી'નો એ પ્રાચીન પ્રકાર

કલાગ્રંથો

વર્તમાન યુગની કલાઓ પણ આથી બહુ આગળથી જતી નહિ હોય જીવનના વિવિધ પાસાંનો સ્પર્શ કરતી આ ચોસઠમાંની દરેક કલા ઉપર પાછા વિદ્વાનોએ ગ્રંથો રચ્યા છે દૃષ્ટાંત તરીકે પટ્ટિકા-

વેન માટે પટ્ટિકાવિચાર, તર્ક કલા માટે ગદાધરી, શિરોમણિ તથા મુક્તાવલિ, વાસ્તુકલા માટે પ્રતિમામંડન તથા પ્રાસાદમંડન, અગસ્ત્યનો રચેલો મનાતો રત્નપરીક્ષા ગ્રંથ વરાહમિહીર રચિત વૃક્ષાયુર્વેદ, શુક-સારિકા પ્રલાપન ગ્રંથ ધારણમાતૃકાકલ્પલતિકા, ખેતી માટે ક્ષેત્ર વિચાર, વગેરે ગ્રંથોના ઉલ્લેખ આપણે ત્યાં છે એ સિવાયની બીજી કલાઓમાં તો અનેક ગ્રંથો રચાયેલા છે જ

ઓસરતી છતાં જીવંત પ્રાચીન કલા.

ઉપર દર્શાવેલી સામાન્ય સ્વીકાર પામેલી કલાઓ ઉપરાંત જુદા જુદા ધંધાદારીઓની ગ્રાઓ અને પુરુષોની વિશિષ્ટ કલા અંગે પણ ઝટની ઝીણવટથી વિચાર થયો છે એ ક્ષેમેન્દ્રકૃત કલાવિલાસ ગ્રંથ સહજ જોવાથી સ્પષ્ટ થાય એમ છે સૌન્દર્ય વધારવાના પશ્ચિમના ખાસ કરી પશ્ચિમની સ્ત્રીઓના પ્રયત્નને હસતી વખતે આપણે ન ભૂલીએ કે શૃંગાર કલા–વિશેષતઃ કૃત્રિમ સાધનો દ્વારા સૌન્દર્ય ખીલાવવાની ભારતીય કલા આપણા કલાવિજ્ઞાનીઓએ સ્વીકારેલી છે ઉપર દર્શાવેલી કેટલીક કલાઓના જીવન સ્વરૂપ વૈષ્ણવ મંદિરોમાં આજ પણ જોઈ શકાય એમ છે લાખનું ગિત લાકડકામ હજી વર્તમાન બંગલાઓના દીવાનખાનાં શોભાવે છે મુરાદાબાદી અને બનારસી વાસણો આજ પણ આપણી આંખને ગમે છે મૂર્તિઓ, હીંચકાની સાંકળો, દીવીઓ મીનાકારી ઘરેણાં, કટક, કાશ્મીર કે કચ્છનું ચાંદીકામ, જયપુર બંગલોરના હાથીદાંત કે સુખડ ઉપર ઊભી કરાતી જાતની મૂર્તિસૃષ્ટિ અને ઝવેરાતની અદ્ભુત સફાઈ આજ પણ આપણને આશ્ચર્યચકિત કરી નાખે એમ છે એ બધો આપણી પ્રાચીન કલાનો વારસો ભારતીય કાપડ, રેશમ તથા જરી-કામ પ્રાચીન કાળથી આજ સુધી વખણાતાં આવ્યાં છે ઢાકાનું મલમલ છેક અઢારમી સદી સુધીનું આપણું વસ્ત્રગૌરવ પાટણનાં પટોળાં જતાં જતાં પણ આપણી આંખને હજી ભરાઈ જાય છે ઈસ્વી સનની પૂર્વે થઈ ગયેલા રોમન સમ્રાટ ટીઝરના સમયથી

ભારતીય કાપડ પકાતુ આ"યુ છે, કદાચ એથી પણ વહેતુ માંસ રની પીગમીરોના મમી'ને ઢાકતા કેટલાક વસ્ત્ર ભારતીય કલાના નમૂના હોય એવો સભવ છે એક લેખક કહે છે

ભારતીય પ્રજાની કનામા રહેતુ વિપુલ વૈવિધ્ય બીજી કોઈ પણ પ્રજાની કલામા દીઠુ નથી "

એ જ લેખક ભારતીય વણાટને અજલિ અર્પતા કહે છે

ભારતમા વણાયેનુ કોઈ પણ આભરણ એવુ અવનવુ સૌન્દર્ય પ્રદર્શિત કરે છે કે જે સૌદર્ય અત્યત પ્રાચીન અને આજન્મસિદ્ધ કલામાથી જ પ્રગટ થઈ શક "

[૨]

પ્રાચીન યુગમાં

ઇતિહાસપૂર્વયુગની કલા

આમ ભારતીય કલા અત્યત પ્રાચીન છે અને છતા હજી જીવત છે એ સત્ય નિહાળતા આપણે હવે ઇતિહાસને વળગીપ્રા (ઐતિહાસિક યુગમા ડોકિયુ કરીએ કના ॥ દષ્ટિએ એ યુગમા કશી ભારતીય વિશિષ્ટતા ન જ હોય શિમરીઓના હથિયાર માછીમારના જાળ કાટા માટીના વાસણો અને ગુફાઓમા કોતરેલા ચિત્રોમાથી પ્રાચીન યુગના બર્બર માનવીની એકતા સિવાય બીજુ મહત્ત્વનુ તત્ત્વ મળતુ નથી કે જેને ભારતીય કલાની છાપ આપી શકાય નૃત્યની કેટલીક છટા સિધણુપુર સરખી ગુફાઓમા કોતરાયની ચિત રાયની દેખા' આવે છે અભ્યાસીઓ કહે છે કે નૃત્ય એ માનવ જાતની પ્રાચીનમા પ્રાચીન કલા જગતી અને બર્બર યુગમાથી જ નૃત્યકલા માનવજાતને મળી ચૂકી હતી એ નૃત્ય અનેક સદીઓમા થઈ તાડવ તથા લાસ્ય નૃત્યના નામ પામી આજના ભરતનાટયમ્, કથક નાચ કથકની તથા મણિપુરી નર્તનના પ્રકારોમા વિકાસ પામ્યુ છે યુગયુગના સસ્કરણો પામી ઘડાયલી ભારતીય નૃત્યકલાનું

શાસ્ત્રીય સ્વરૂપ આજના યુગમા પણ ભારે લોકાદર પામી વ્યાપક બનતુ જાય છે પરંતુ એ નૃત્યસગીતની વિશિષ્ટ વિભાગરૂપ કળામા સ્થાન પામી શકે. અહી તો સામાન્યતઃ પ્રાગૈતિહાસિક માનવીની એકતા સૂચવતી આપણી અતિ પ્રાચીન કલાને નિહાળી સિંધુતટકનાની આછી ઝાખી કરી લઈએ.

કલા અને સિંધુતટ

સિંધુતટ સંસ્કૃતિની કલાકક્ષા ઊંચા પ્રકારની હતી. મોટે ભાગે એની કલાસમૃદ્ધિ જ એનો ઇતિહાસ બની રહી છે સ્થાપત્યમા પાકી ઈંટના બાધકામ જાહેર સ્નાનાગાર, રસ્તા, ઘરઘરમા કૂવા તથા નાવણીઓ અને જલવાહિનીઓથી સુશોભિત આ નગર સંસ્કૃતિમાથી નાનકડી મૂર્તિઓ, મુદ્રાઓ, રમકડા તથા ઘરેણા મળી આવેલા છે એની વિગતો આપણે પ્રથમ જોઈ ગયા બે ઓરડાના ઘરથી માડી મહાલય મખ્ખા મકાનો મળી આવ્યા છે સ્તભ શ્રેણીવાળાં વિશાળ સભાગૃહો પણ ત્યા છે પથ્થરની કેટલીક મૂર્તિઓ તો લગભગ ગ્રીક મૂર્તિઓની સ્મૃતિ યાદ કરાવે છે એ કલાની ઊંડી વિગતોમા ઊતરવાને બદલે એમાથી મળી આવેલા ઘરેણા તથા અલકારોથી ચકિત થયેલા સર જોન નામના અભ્યાસીનો અભિપ્રાય સાભળી લેવો બસ થશે :

" .. સોના ચાદીની બગડીઓ, કર્ણફૂલ અને લલાટબિદીઓ, માળા, બાજુબધ અને કટિમેખલાઓ.. એવા ઓપવાળા અને ઉચ્ચ ઘડતરના છે કે તેમને જોતા આપણું મન બોલી ઊઠે છે : આ અલકારો પાચ હજાર વર્ષના, ઇતિહાસે ન ઓળખેલા કોઈ ઘરમાથી મળી આવેલા હોય એના કરતા આજના લડનમા આવેલા બોન્ડ સ્ટ્રીટના ઝવેરીની કોઈ સુશોભિત દુકાનેથી મળી આવ્યા હોય એમ વધારે લાગે છે."

માટીવાસણો ઉપરના કોતરકામ પણ સુદર કહી શકાય મોહન-જો-ડેરોની નર્તકી, હરાપ્પાનો ઝભ્ભો ઓઢેલો કોઈ મુત્સદ્દી અમીર

તથા મુદ્રાઓ ઉપર કોતરેલી માનવ તથા પશુ આકૃતિઓ કલાની ઉચ્ચ કક્ષાનું સૂચન કરે છે.

વેદકાલ અને કલા

એ પછી આપણે વેદકાળમાં આવીએ. લગભગ એક હજારથી પંદરસો વર્ષ સુધી ફેલાયેલો એ વૈદિક યુગ માત્ર વેદ તથા તેના આનુષંગિક ગ્રંથો સિવાય આપણી પાસે કલાનો કોઈ પણ અવશેષ મૂકી ગયો નથી એ આપણી કમનસીબી છે. તેય વેદના મંત્રો અને વિપુલ ધર્મવિધિઓમાંથી એટલું તો આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે વેદકાલીન સમાજ કલાવિહીન ન હતો. એ યુગના શિલ્પ, સ્થાપત્ય કે ચિત્ર, એ યુગનાં વસ્ત્ર કે શસ્ત્ર, એ યુગના પ્રજાનિવાસ કે રાજનિવાસ, એ યુગનાં ભાંડાં, મૂર્તિઓ કે ઘરવખરો એમાંથી એકે અવશેષ આપણને મળી આવ્યો નથી. ડૉ. ઘુર્યેએ હમણાં જ બહાર પાડેલ Indian Costumes—ભારતીય પરિધાનવિષયક ગ્રંથમાં એ જ કારણે તેમણે વેદકાલીન પરિધાનનો નિર્ણય કરવાનું માંડી વાળ્યું છે. મૌર્યયુગ પહેલાંના લાંબા કાળમાં મકાનો અને દેવ-ધર્મસ્થાનો કાષ્ઠ, વાંસ, પર્ણ અને માટીમાંથી રચવામાં આવતાં—કદાચ ઈંટેરી પણ હોય—અને ભારતીય હવા તેમ જ ભારતે અનુભવેલા વારાફેરાને લીધે વેદકાલીન અવશેષો મળી આવતા નથી—જો કે એ દૃષ્ટિએ શોધ થવી હજી બાકી છે. હજાર સ્તંભ ઉપર ટેકેલા હજાર દ્વારથી સહજ મહેલો, પથ્થરના કિલ્લા અને પુરના ઉલ્લેખો વેદમાં મળે છે. ઇન્દ્રની મૂર્તિઓનું પણ વેદમાં સ્મરણ છે. સપ્તભૂમિકપ્રાસાદ પણ એ યુગની કલાનો ખ્યાલ આપી શકે. મહાભારત-રામાયણ તો આપણને કલાનો બહુ ઊંચો ખ્યાલ આપી શકે એમ છે. પરંતુ એ બધા સાહિત્યિક ઉલ્લેખો. યજ્ઞ, હોમ, હવનની નાની મોટી વેદીઓને વેદકાળની ચાલતા આવેલા સ્થાપત્ય નમૂના કદાચ કહી શકાય—જો કે વેદકાળનો કોઈ નમૂનો પ્રત્યક્ષ હજી આપણી સામે આવ્યો નથી. વેદકાળે ભારતને સર્જ્યું, વેદકાળે ભારતીય સંસ્કૃતિનો આદ્ય ભાગ આપણને આપ્યો,

આજ સુધી અનુભવમા આવતા આપણા વિચારો અને આચારાનો મોટો ભાગ વેદમાને આપ્યો છના એ સમયનો મૂકી શકાય એવો એક પણ મનનમૂનો આપણી પાસે નથી વે કાનની આછી ઝાખી કરા વવા છતા શકતી ન્યાયે મે નમના ડા મ્નોચે શેધી માઢ્યા છે પરતુ તે પણ પત્થ રને બદલે ભળ માથી મળ્યા છે એટલે વેદ કાલના મ છટલના ગ ગના મૂકી શ ન લોરીયા–નદનગઢ પામેના મે ટે ગઝો ખોદત મળી આવેલ એક થળ વે માનીન અત્યષ્ટિ ક્રિયાનુ સૂચન તુ મશાન છે એ ઇશાનમા પ્રાચીન માળના દમાયના વાસ પાતડા કોતમા, ના વ્વક્ડ માન વૃક્ષનો એ નભ તસા એક નાનમૂ રવર્ણનુ પાન મળી આવ્યુ છે એ સુવર્ણ પાતડી ઉપર એક સ્ત્રીમૂર્તિ કોતરેલી છે જે વૈદિક અત્યષ્ટિમ સ્મર અનુસા પૃથ્વીનુ–પૃથ્વીમાતાનુ–ના ક આગી હાન રાકે સશય ભરનો જતા વે કાલની યાદ આપતો આટલો આ એક જ અવશેષ

રાજગૃહના ખડેરો

મગધમા આવેના રાજગૃહમા ખડેરોમાથી કેટલીક દીવાલો મૌર્યયુગ પહેલાનુ ળ ધમામ ય એમ દેખાય છે મૌર્યયુગ પહે લાના ગોર્ક પણ અવશેષ નક્કી કરી શકાય ના તે આ રાજ ગૃહના ખડેરો

કાષ્ટકલા–પથ્થરની પૂર્વે–

છત વે નનુ નબના ન મદિર એરત તા પુ સાર કે જ છે કે વેદમાલમ ના પટખીનાળી વ ચૂળ તની સામાન્ય જનના તા અજળી માક વે કાનમ પ માચીન નમતા કેલા ડાના ગ વોમા તી વતી પથ્થરેરસામા પ્રદેશમા પથ્થરોનો ઉપ યોગ થતો રહેલો જેન એ ના ના પત્થ થાય ના ના ના છા છાપરા માટે ઉપયોગમા નેતન હ સ્તેર્ન એ ધીમે ધીમે ઘા દી અને મધનપાકુ વ તા ગયા વ્યાપારીઓ આમતા ત્રને ગ નરો વિક્સતા ગયા તેમ તેમ મમાનોમા વ વધારો અને આ પ્રમા

ણુમાં વપરાતાં ચાલ્યાં. સગા સીસમ જેવાં ઇમારતી લાકડાંનો ઉપયોગ થતાં મોટાં ભવનો, મહેલાતો અને મંદિરો પણ લાકડામાંથી ઊભાં થવા લાગ્યાં, જેની રચનાનો ખ્યાલ આપતી વર્તમાન હવેલીઓ મોજૂદ છે. ભારતીય કલામાં ભારતીય વનશ્રીએ બહુ મોટો ભાગ ભજવ્યો છે. લાકડાં ઉપર અવનવા સૌન્દર્યભર્યાં કોતરકામ થઈ શકે છે એના દષ્ટાંતો આજ પણ સ્થળેસ્થળના કારીગરો આપી શકે એમ છે સ્તંભો, બારસાખ, બારણાં, ટોડલા, દરવાજા, પીઢપાટડીઓ છત એ સર્વમાં વિધવિધ પુષ્પવેલની રચના, કુદરતનાં દશ્યો તેમ જ માનવ તથા પશુઆકૃતિ કોરી શકાય છે એનાં દષ્ટાંતો શોધવા બહુ દૂર જવું પડે એમ નથી. મૌર્યયુગથી કાષ્ટનું સ્થાન ધીરે ધીરે પથ્થરે લેવા માંડયું ખરું; છતાં વૈદિક કાલની કેટલી યે કાષ્ટરચના આજની હવે જૂની થતી હવેલીઓ, મંદિરો તથા રમકડાંમાં દશ્યમાન થાય છે એમ કહેવું વધારે પડતું થશે? વળી અભ્યાસીઓ તો એમ માને જ છે કે ભારતીય કારીગરીના ગૌરવ સરખા પાષાણનમૂનાઓમાં પણ મૂળ કાષ્ટ ઉપર થતી કારીગરી ઊતરી આવી છે. કાષ્ટ ઉપરનાં કોતરકામના નમૂના ગુજરાતની હજી પણ સચવાઈ રહેલી કેટલીક હવેલીઓમાં મળી આવે છે. આમ વેદકાલીન શિલ્પ-સ્થાપત્ય આજના કાષ્ટમહાલયો અને કાષ્ટના કોતરકામની પૂર્વસ્થિતિરૂપ હોય તો તેમાં નવાઈ નહિ. વૈદિક યુગના અર્ધ ગોળાકાર વાસનાં છાપરામાંથી મૌર્ય યુગની અને પછી પાષાણમાં સચવાઈ રહેલી કલામાં વેદકાલીન કાષ્ટકલાએ અવાતાર લીધો હોય એવો સંભવ છે ખરો.

વેદકાલીન છાપવાળો કલાનમૂનો એક સુવર્ણપાંદડાની દેવીપ્રાકૃતિ સિવાયનો આપણી પાસે નથી એટલું ખરું. અનુમાન અને પાજ સુધીની કાષ્ટરચ... ...ના કા...ચેલું તો કહે છે કે પાછળની ગૌરવભરી નેક પાષા... ...પણ હજી આપણી સામે ...ીન કે વેદપ્રસ્તાર યુગની કાષ્ટ ...વેદકાલે ભારતીય સંસ્કૃતિનો ...થી પણ આગળ આવતાં આપણે ...માંની આજની શરૂઆત

પહેલાંના કર્મક કાષ્ટમહાલયો ઘર અને પાર્ણકુટિઓમા બેન્માવે ઉપજાવેલી તેટલી યે કલા છુપાયેલી હોવી જોઈએ વેદકલા કલની દષ્ટિએ હજી વધારે અભ્યાસ તથા શોધખોળ માગી લે છે મહાભારત—રામાયણના વર્ણનો તો ઘણી બહુ જ વિકસિત કક્ષા બતાવે છે પરંતુ પુરાવા માગતા ઇતિહાસને સંતોષવો એમાના ઉલ્લેખો જતા કરીએ

ઇતિહાસને કિનારે કલા

અહી આપણે એવી પરિસ્થિતિએ પહોચીએ છીએ કે જ્યાથી કલાને તેના વિવિધ, સ્પષ્ટ ખીલેલા વિભાગમા આપણે જોઈ શકીએ ઇતિહાસનો ઇશારો જેમ જેમ વધારે મળતો જાય છે તેમ તેમ આપણા કલાસાધનોના અવશેષો પણ સારા પ્રમાણમા મળતા જાય છે મૌર્યકાળને સ્પર્શતા ઇતિહાસનો સ્પર્શ થાય છે અને શોધખોળમા મળેલા સાધનો દ્વારા ઘણી ઘણી ગતિ સ્પષ્ટ થઈ જાય છે. અહી આર્યસંસ્કૃતિના મુખ્ય લક્ષણો તેના કલાવિભાગમા પણ પ્રગટ થાય છે ફિલસૂફીમા, ધર્મમા, આચારવિચારમા આર્યસંસ્કૃતિ પરિસ્થિતિને અનુકૂળ સ્વરૂપ ધારણ કરીને તેમ જ પરિસ્થિતિનો સામનો કરીને પણ જીવત રહી છે કલામા પણ આર્યસંસ્કૃતિએ પોતાનુ એ લક્ષણ સિદ્ધ કર્યુ છે એણે જરૂર પડે ત્યા ગ્રાહકતા પણ દર્શાવી છે, જરૂર પડે ત્યા સ્વ–પ નુ મિશ્રણ પણ ઉપજાવ્યુ છે અને જરૂર પડે ત્યા અપૂર્વ નાવીન્ય પણ સર્જ્યુ છે ગ્રાહકતા છતા, મિશ્રણ છતા ભારતીય કલા સ્વતંત્ર ભારતીય કલા તરીકે જ જીવી શકી છે એ એની વિશિષ્ટતા વિભાગ પાડી આપણે ભારતીય કલાના મુખ્ય તત્ત્વો નિહાળી લઈએ આપણે ચિત્રકલાથી શરૂઆત કરીએ.

[3]

ચિત્રકલા

પ્રાચીન ચિત્રકલા

ભારતીય ચિત્રકલા પ્રાચીન છે—અતિ પ્રાચીન છે સિંધણપુર

તથા મિરજાપુર પાસેની પ્રાગ્ઐતિહાસિક ગુફાઓમાં પશુઓ – ખાસ કરી ગેંડા, પાડા, સાબર વગેરે જે રંગથી ઉપસાવાયા છે – તે જોતં જોતાં ચિત્રકલાનો ઇતિહાસ પ્રાગ્ઇતિહાસ સુધી પહોંચે ખરો. વળી નૂતન પાષાણયુગના કેટલાક અવશેષોમાં તૈયાર રંગભરેલી રંગદાનીઓ પણ મળી આવી છે, જે વિન્ધ્યપર્વતમાં છે. મધ્ય પ્રદેશની કેમુર પર્વત માળામાં પણ શિકાર-ચિત્રો પ્રાથમિક માનવીને દૃશ્યમાન કરે છે. કમનસીબી હજી એ છે કે ચિત્રકલાની સળંગ સાંકળ આપણને હાથ લાગતી નથી. ભારતીય હવામાનમાં તેમ જ અનુનં ભર્યાં આક્રમણોમાં ઘણાં ચિત્રો અને ચિત્રસ્થળો આપણે ગુમાવ્યાં છે. અભ્યાસીઓ માને છે કે અશ્મયુગની ચિત્રકલા અકસ્માતરૂપ ગણાય એ પછી હજારો વર્ષે નવી ચિત્રકલા ઉદય પામે. છતાં આપણે અભિમાન સંતોષવા આપણી પાસે અશ્મ યુગની ચિત્રકલાના ઉપર દર્શાવ્યા નમૂના છે ખરા!

ચિત્રકલાના ઉલ્લેખ અને દંતકથા

મૌર્યયુગ પાસે આવતા ઐતિહાસિક દોર આછો પાતળો પણ આપણા હાથમાં આવે છે ખરો. મૌર્યયુગ કે તે પહેલાંની ઉપર દર્શાવ્યા સિવાયની ચિત્રકલાનો એકે નમૂનો આપણી પાસે નથી. પરંતુ એ યુગના ગ્રંથોમાંથી એટલું તો સ્પષ્ટ થાય છે કે ચિત્રકલા ત્યારે ભારતમાં જીવંત હતી. દૃષ્ટાંત તરીકે ઇસવી સન પૂર્વે ૩૦૦ વર્ષે ઉપર લખાયેલા 'વિનય પીટક'માં એક રાજાના મહેલનું વર્ણન આવે છે. એ વર્ણનમાં વિશિષ્ટ ચિત્રખંડો – ચિત્રોથી ભરેલા ઓરડાઓ – પણ મહેલમાં હતા એવો ઉલ્લેખ થયેલો છે. ભીંતચિત્રોવાળાં કેટલાયે મકાનોનું વર્ણન ચીની મુસાફરો ફાહીયાન તથા હ્યુ-એન-સંગ કરે છે. ભીંતચિત્રોની પરંપરા પણ છેક ઓગણીસમી સદીના અંત સુધી આપણે ત્યાં જીવંત હતી. મૌર્યકાળ સુધી આમ ચિત્રકલાના ઉલ્લેખો સાહિત્યમાં મળી આવે છે, પરંતુ એકે ચિત્રનમૂનો મળતો નથી.

ચિત્રકલાની ઉત્પત્તિ વિશે એક સુંદર દંતકથા ચાલી આવે છે. એક બ્રાહ્મણના પુત્રને યમે ઝૂંટવી લીધો – એટલે કે તેનું મૃત્યુ થયું. બ્રાહ્મણ રાજા પાસે ફરિયાદ કરવા ગયો. રાજાએ બ્રહ્માનો આશ્રય શોધ્યો. બ્રહ્માએ રાજાને ચિત્રકલા શીખવી. રાજાએ બ્રાહ્મણપુત્રનું એક ચિત્ર તૈયાર કર્યું અને બ્રહ્માએ એમાં પ્રાણ પૂર્યો અને બ્રાહ્મણપુત્ર આમ ચિત્રકલાની સહાયથી મરેલો જીવતો થયો. કથા બહુ સૂચક છે.

કૃષ્ણના જીવનને સ્પર્શતી ઉષા-અનિરુદ્ધની કથા પણ આપણી ચિત્રકલા ઉપર ઘણું કહી જાય છે. સ્વપ્નમાં નિહાળેલા કુમાર ઉપર મોહિત થયેલી ઉષાને એની સખી ચિત્રલેખા જુદા જુદા દેવો અને માનવોની આકૃતિઓ ચિત્રમાં કાઢી બતાવી અંતે અનિરુદ્ધના ચિત્રમાં ઉષાના સ્વપ્નમાં આવેલા પ્રિય યુવકને ઓળખાવે છે. એમાં ચિત્રકલા અંગે બે વાત સ્પષ્ટ થાય છે. એક તો ચિત્રલેખા એક સ્ત્રી ચિત્રકાર હતી; અને બીજું તત્ત્વ એ કે માત્ર સ્મૃતિ ઉપરથી ચિત્રલેખા તાદૃશ્ય ચિત્રો ઊભાં કરતી હતી. Memory drawing નો આ એક પ્રકાર કહી શકાય.

વિનયપીટક અને રામાયણ સરખા કેટલા ય ગ્રંથોમાં ચિત્રોના ઉલ્લેખ આવે છે. ખાસ કરીને વાત્સાયનના કામસૂત્રમાં આપેલા ચિત્રકલાના ષડાંગ – છ અંગ – પ્રાચીન ચિત્રકલાનો વિકાસ સૂચવે છે. આ છ અંગના નામ ઉપરથી જ તેમનું સ્વરૂપ સમજાઈ આવશે :

(૧) રૂપભેદ (૨) પ્રમાણ, (૩) ભાવ, (૪) લાવણ્યનિયોજન, (૫) સાદૃશ્ય અને (૬) વર્ણિકાભંગ.

આ છ અંગને આધારે ચીનની ચિત્રકળા પણ ખીલી હતી એવા સી હો–Hsieh Ho સરખા પ્રાચીન ચીની લેખકોના ઉલ્લેખો ભારતીય ચિત્રકલાની વ્યાપકતા પણ સૂચવે છે.

બૌદ્ધ પ્રણાલિકાઓથી પણ આગળની પ્રણાલિકાઓને સ્પર્શતો 'ચિત્રલક્ષણ' નામનો ગ્રંથ પણ બહુ મહત્ત્વનો ગણાય.

પછી તો શિલ્પશાસ્ત્રના વિસ્તૃત ગ્રંથોમાં ચિત્રઆયોજનના

સિદ્ધાન્તો આવી જ જાય છે

નવાઈ જેવું લાગે છતાં એક હકીકત નોંધવા સરખી છે સત્તરમી સદીમાં તારનાથ નામનો એક કલાઇતિહાસકાર તિબેટમાં થઈ ગયો એણે ભારતીય બૌદ્ધકળાનો એક ટૂંકો ઇતિહાસ પ્રારંભથી આપ્યો છે, જેમાં બુદ્ધપૂર્વની કળાનો પણ ઉલ્લેખ છે ભીતચિત્રોનો એ ઉલ્લેખ કરે છે અશોકે યક્ષ જાતના કલાકારોનો ઉપયોગ કર્યો અને નાગાર્જુને નાગ કલાકારોને રોક્યા, એ કથનમાં સમાયેલું તત્ત્વ વધારે અભ્યાસ માગે છે દેવ, યક્ષ અને નાગ એ ક્રમે ત્રણ વિભાગના તારનાથ ચિત્રકારોની પરંપરાને વર્ણવે છે

આદ્ય ચિત્રઝૂમખું

ચિત્રકલાનો પ્રાચીનમાં પ્રાચીન નમૂનો ઇસવી સનની કે ઇસવી સન પૂર્વેની પહેલી સદીનો છે મધ્યહિંદમાં સરગુજાનું રાજ્ય હવે વિલીનીકરણ પામી ગયું છે એ પ્રદેશમાં આવેલી રામગઢ ઉપરની જોગીમારા નામની એક ગુફાની દીવાલ ઉપર એક બૌદ્ધ ચિત્રઝૂમખું મળી આવ્યું છે બગડતું બગડતું પણ એ ચિત્રઝૂમખું ભીતચિત્રોના વિકાસની કથા ની કહી જાય છે, જે વિકાસમાંથી અજંતાનું વિશ્વવિખ્યાત ગુફાચિત્રાલય આપણને મળ્યું સદ્ભાગ્યે પ્રાચીન ભારતીય ચિત્રકલા અજંતાના ગુફામંદિરોમાં જેવી સચવાઈ રહી છે એવી બીજે સચવાઈ નથી

અજંતા ગુફાની ચિત્રમાલા

[અજંતા આપણી કળાનું—અને વિશેષત ચિત્રકલાનું એક મહાન તીર્થધામ અજંતાની ગુફાઓ સ્થાપત્યનો પણ અદ્ભુત નમૂનો પૂરો પાડે છે પરંતુ એની એથી યે વધારે મોટી વિશિષ્ટતા તો એ કે પૃથ્વીપટ ઉપરના કોઈ પણ ચિત્રપ્રદર્શનોમાં ઉચ્ચ સ્થાન પામે એવા ભારતીય ચિત્રકલાના અજબ નમૂના એ ગુફાઓમાં સચવાઈ રહ્યા છે ઈસવી સનની પૂર્વે પહેલી સદીથી ઈસવી સાતમી સદી સુધીમાં આ ગુફાશ્રેણી કોતરાઈ ગઈ લગભગ છસો સાતસો

વર્ષનો એ કલાપરિશ્રમ. પરંતુ એ પૂરી થતાં બરોબર કોઈ એવો સુગપલટો થયો કે ત્યાર પછીના એક હજાર વર્ષ સુધીમા એનું મહત્ત્વ અને એનું નામ પણ ભુલાઈ ગયુ અને એનુ ઠામ પણ વિસરાઈ ગયું. ભારતની અનેકવિધ કલાસમૃદ્ધિ શોધી આપવાનું માન જેમ પશ્ચિમના અભ્યાસીઓને ફાળે જાય છે તેમ આ અજંતાનો આર્ય કીર્તિકળશ શોધી આપનાનું માન પણ એક યુરોપીન ગૃહસ્થને ફાળે જાય છે. વિસ્મૃતિના હજાર વર્ષમાં આ પહાડી ગુફાઓની આસપાસ ગાઢ જંગલ ફરી વળ્યુ. પશુપક્ષીના ગુફાનિવાસે એ ગુફાઓને તથા ગુફાઓના ચિત્રકામને વગુસાડી મૂક્યા. એ આખો ભૂમિટુકડો હિંસક પ્રાણીઓથી ઊભરાતો હતો.

ગુફાઓ કેવી રીતે જડી?

શિકાગના શોખીન યુરોપીન અધિકારીઓને નિઝામના દક્ષિણ પ્રદેશમા ઈ સ ૧૮૧૯ ની સાલમા એક ભોમિયો વાઘની બોડ દેખાડવા જંગલમા લઈ આવ્યો. વાઘને બદલે એ બોડમાથી એક એવી સ્થાપત્યમાળા અકસ્માત નીકળી આવી કે જેણે માનવજાતના એક અજોડ ચિનસંગ્રહને વગડતો પણ સંગ્રહી ગખ્યો હતો. કોઈ લેખક કહે છે કે એ મરાઠાઓ સાથે યુદ્ધે ચઢેની યુરોપીય લસકરીઓની ટુકડી હતી જેણે અહી આશ્રય શોધ્યો હતો એ જે હોય તે. એ જ સુપ્રસિદ્ધ અજંતાની ગુફાઓ ભારતીય પેશ્વાઈ ગઈ અને પ્રાચીન અજંતાની કલા પાછી જડી!

એ ગુફાશ્રેણીમા ઓગણત્રીસ ગુફાઓ છે સાતસો વર્ષની તપશ્ચર્યાએ આપણને એ ઓગણત્રીસ ગુફાઓ આપી તિલસ્મી ભોયરા સરખી એ ગુફાશ્રેણી સહુને ચમકાવી પાડી વિગારે પડી. રાજકીય ઘટનાઓનુ તત્કાલીન મહત્ત્વ ઘણુ વધારે રાજકીય સ્થિરતા આવતા ઈ સ ૧૮૭૯મા અજંતાની ગુફાઓની તપાસ થઈ ત્યારે ઓગણત્રીસમાની સત્તર ગુફાઓમા તો ચિત્રો હતા જ વળી પાછી ઈ. સ ૧૯૧૦મા અજંતા તરફ વહીવટી દૃષ્ટિ વળી ત્યારે એ સત્તરમાથી

દસ ગુફાઓના ચિત્રો તો નષ્ટ થઈ ચૂક્યા હતા બગડેલા ચિત્રોને સુધારવાના પ્રયત્નો સફળ ન થયા એ રંગ, એ રેખા અને એ હથોટી આવ્યા નહિ. છતા જે ચિત્રો જળવાઈ રહ્યા છે તે ઉપરથી ભારતીય ચિત્રકલાની શક્તિ, લાવણ્ય અને સફાઈનો ખ્યાલ આવી શકે એમ છે પશ્ચિમના શ્રેષ્ઠ સુપ્રસિદ્ધ ચિત્રકાર લીઓનાર્દોદવિન્સીની કલાને પણ ક્ષણભર ભુલાવે એના ભાવભર્યા ચિત્રો રંગ અને રેખામા આજ ઊભા છે, જે આપણને આપણી ભારતીય સંસ્કૃતિના અનેક પ્રદેશો ઉઘાડી આપે છે. બુદ્ધની જાતક કથાઓ – બુદ્ધના પૂર્વજન્મની કથાઓ – ગુફાની દીવાલો ઉપર કોતરાઈ છે માનવ આકૃતિઓ, પશુપક્ષીના જીવંત દૃશ્યો, આભૂષણ અને શૃંગારની વિગતો, આકૃતિના મનોભાવ, વેલપુષ્પ ઇત્યાદિનું સુંદર ચિત્રણ, રાજમહેલો તથા રાજસભા અને કદી કદી,દૃશ્યમાન થતા પરદેશી વસ્ત્રાભૂષણ એ છસો વર્ષની કલાભાવના, ધર્મભાવના તથા જીવનપ્રસંગોને ઉત્કૃષ્ટ ચિત્રોમા ઉકેલે છે એ યુગની ભાવના અને એ યુગના વ્યવહાર પણ અહી ચિત્રિત બન્યા છે અનોખુ ચિત્રદર્શન અજંતામા ઊભુ છે અને ભારતીય અધ્યાત્મવાતાવરણ રચી રહ્યુ છે મૂર્તિવિધાન, સ્થાપત્ય અને ચિત્ર કલાનો ત્રિવેણી સંગમ એટલે અજંતા

ઇતિહાસશ્રેણી

અજંતાની સાથે સાથે આપણી ચિત્રકલાના સચવાયેલા બે બીજા સહયુગના નમૂના પણ સંભારી લઈએ એ બાઘની ગુફાઓના ચિત્રો અને લંકાના સીગીરિયાના ચિત્રો, મધ્યભારતમા બાઘની ગુફાઓને નામે ઓળખાતા સ્થાપત્યોમા ઘસાઈભૂંસાઈ ગયા છતા છત અને ભીંત ઉપર કેટલાક ચિત્રો જોવામા આવે છે જે શૈલીની દૃષ્ટિએ અજંતાની ચિત્રકલાને મળતી આવે છે બાઘગુફા અને ગુજરાતની સરહદ નજીક જ છે સીગીરિયાના ચિત્રો પણ એ જ શૈલીના છતા સહુથી જૂનો ચિત્રનમૂનો સરગુજા રાજ્યમા આવેલી રામગઢ ટેકરી ઉપરની જોગીમારા ગુફામા આવેલો છે, એ આપણે ઉપર જોઈ ગયા

એ નમૂનાને નવનવા રંગરોગાનથી એટલો બગાડી મૂક્યો છે કે એમાંથી પ્રાચીનતર નમૂનો શોધવો એ અભ્યાસી માટે જ શક્ય બને છે. ઈ. સ. પૂર્વની ત્રીજી સદી આ જોગીમારા ગુફાનો સમય ગણાય છે. એ સર્વ પોતાના પૂર્ણ પ્રાચીન ગૌરવભર્યા નમૂના નથી જ. મહામુશ્કેલીએ સચવાયલા એ નમૂનાના ચિત્રસંગ્રહો બહાર પડ્યા છે એથી એ કલાનો ઇતિહાસ અને એનું જ્ઞાન સચવાઈ રહે છે. વળી મધ્ય એશિયાનાં ખંડેરોમાંથી ઓરિયેલ સ્ટીને ભેગાં કરેલાં ભીંતચિત્રો આજ દિલ્હીના સંગ્રહસ્થાનમા છે એ પણ ભારતીય ચિત્રકલાના સહાયક, નમૂના ગણી શકાય. પ્રાચીન ચિત્રકલાની યાદી કરવી હોય તો આમ થઈ શકે :

(૧) પ્રાગ્ ઐતિહાસિક સિંઘણપુર ગુફાના ચિત્રો. (૨) જોગીમારા .ા. (૩) અજંતા ગુફા. (૪) બાઘ ગુફા. (૫) સીગીરિયાનું લંકા-યત ચિત્રમંડલ. (૬) મધ્ય એશિયાના બૌદ્ધચિત્રો.

છસો વર્ષની સળંગ કલાના નમૂના મળી આવ્યા એટલે સ્વાભા-ક રીતે જ એમ માની શકાય કે આવી ઉત્કૃષ્ટ ચિત્રકલાને એ તાએ પહોંચતા સદીઓ વીતી ગઈ હશે. બસો ત્રણસો વર્ષ આગ-થી આવી કક્ષાએ પહોચવાની ચિત્રકલાએ તૈયારી કરી રાખી હોવી ઈએ. પરંતુ જેમ અજંતાની પહેલાની ચિત્રકલાના એક સ્ડ્યા-ડ્યા જોગીમારા સિવાયના નમૂના મળતા નથી તેમ અજંતા પછીની ણ ભારતીય ચિત્રકલા આપણે માટે લગભગ ખોવાઈ ગઈ. ચિત્ર-લાનો પ્રવાહ પાછો મુસ્લિમ યુગમા રજપૂત, મોગલ અને કાંગરા લીને નામે ફરી વહેતો થાય છે એ આ યુગની આગળની કથની જો કે એ ચિત્રકલા નાના મોટા પ્રવાહોમાં વહેતી હોવી જોઈએ ખરી. નમૂના જડી આવ્યે ચિત્રકલાની સાંકળ વધારે ઐતિહાસિક મંકોડાથી જોડી શકાય.

.લાગ્રંથ

ચિત્રકલા જીવંત હતી એનું બીજું પ્રમાણ 'ષડ્ડગ ગ્રંથ'માંથી

આપણને મળી આવે છે એમા ચિત્રકળાના છ સિદ્ધાન્તો ચર્ચ વામા આવ્યા છે ત્યાર પછી ગ્યાયલા શિલ્પશાસ્ત્રના ગ્રથોમા તો શિલ્પ સાથે ચિત્ર સખ્યા અન્ય કલાઓની વિવિધ શાખાઓના આપેના વિવેચન ભારતીય કળાના ઊ ડાણનો ખ્યાલ આપણને આપે છે કલાની વિવિધ શાખાઓ તેમની ઉત્પત્તિ અને ઇતિહાસ તેમના શાસ્ત્રીય નિયમો અને વર્ગીકરણનો વિસ્તાર આપણી કળાશાખાઓ મોટા પ્રમાણમા ખેડાયની હોવાનુ સ્પષ્ટ કરે છે કલાકારની પાત્રતા માટે 'શિલ્પશાસ્ત્ર'મા માપેનુ ધોરણ ધ્યાનમા રાખવા સરખુ છે

'કલાકાર વેદનો જાણકાર હોવો જોઈએ પ્રભુભક્તિમા તે આનદ માણતો હોય સ્વપ્નની રીતે તેને ભારે અનુરાગ હોવો જોઈએ પરસ્ત્રીનો તો કલાકારથી સહવાસ પણ ન સેવાય વિવિધ શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ એ કલાકારનુ આવશ્યક લક્ષણ '

કળાકારની આ પાત્રતા કોઈ પણ યુગને શોભા અપાવે એવી છે દારૂબાજ, અતિ વિલાસી શ્રીમતોનો શોખીન વ્યસની અને ધર્મને મરજી માફક રમાડતો ઉદ્દામ પુરુષ જ કળાકાર હોય એવી ભાવના આપણા પ્રાચીન કલાવિધાનને માન્ય નથી એ ધ્યાનમા રાખવા સરખુ છે

કલાનો ઉદ્દેશ

ચિત્રકળાને સમજતી વખતે ભારતીય કલાના એક હાર્દને આપણે સમજી લઈએ ભારતીય કલાનો ઉદ્દેશ વસ્તુઓને જેમ હોય તેમ દશ્યમાન કરવાને બદલે વસ્તુઓના હાર્દને કેન્દ્રને દશ્ય માન કરવાનો હોય છે બાહ્ય રૂપ કરતા આતરિક ભાવ પ્રગટ કર વાનો ભારતીય કળા વધારે આગ્રહ રાખે છે સ્થૂલ વાસ્તવતા ઊભી કરવા કરતા વાસ્તવતાના સર્જનનુ – વાસ્તવતા આપોઆપ સમજાઈ જાય એવુ વાતાવરણ ઊભુ કરવા ભારતીય કલા મથે છે રગ ઉપર તેનો જેવો ઝોક તેવો જ રેખા ઉપર પણ ખરો સ્થૂલ તાદશ્યતા કરતા રસ ઊર્મિ અને અધ્યાત્મ ભાવ ઉપજાવવા તરફ તેનુ વધારે

વલણ રહે છે, જો કે તાદશ્યતા ઉત્પન્ન કરવામાં કલાને સંકોચ થયો નથી એ જાણી લેવું જરૂરી છે. એથી ભારતીય કલાની તાદશ્યતા પણ બીભત્સ બનતા બચી જાય છે. મુખ્યત્વે આકાર કરતાં આકારની પાછળ રહેલો ભાવ પ્રગટાવવા ભારતીય કલાકાર વધારે આતુર હોય છે. કારણ ભારતીય કલાકાર કલાનો માત્ર શોખીન ભોક્તા નથી, પરંતુ એ તો કલાનો ભક્ત પણ છે. એના શોખ અને ભોક્તૃત્વ પણ પવિત્રતાની રેખાઓ વચ્ચે જ રહે છે. ઘણા બૌદ્ધમાર્ગીય ચિત્રકારો સાધુઓ પણ હોય એવી એક માન્યતા છે. વળી ભારતીય કલાકાર પોતાની નામની તો જરા ય પરવા કરતો નથી એ લક્ષણ નોંધવા સરખું ગણાય.

ધર્મ ઉપર કલાનું વર્ગીકરણ નહિ

વૈદિક, બૌદ્ધ અને જૈન એવા કલાના વિભાગો પાડવા વાસ્તવિક નથી. ત્રણે કલાઓ તેમની ધાર્મિક કથાઓ તકથાને અંગે સમજવા પૂરતું કદાચ વર્ગીકરણ માગે; પરંતુ એ કલાવિધાન તો એક જ સળંગ આર્ય સંસ્કૃતિનું વિધાન બની રહે છે જૈન શ્રવણબેલગોલાનો શિલ્પી બૌદ્ધ પદ્મપાણિનો આકાર ઘડવામાં વાંધો લેતો નહિ, અને બૌદ્ધ અવલોકિતેશ્વરનો ઘડનાર મૂર્તિકાર શિવપાર્વતી કે વિષ્ણુલક્ષ્મીને પથ્થરમાંથી ઘડી કાઢતાં જરા ય સંકોચ સેવતો નથી. આર્ય આદર્શમાં રહેલું અધ્યાત્મ, આર્ય આદર્શમાં ઊપજી આવતી કલ્પનાસૃષ્ટિ અને આર્યના મોજશોખમાં પણ છવાયલી સંયમછાયા ત્રણે માર્ગમાં લગભગ સરખી જ હતી.

ચિત્રકલામાં ઓટ

હર્ષથી મોગલ યુગ સુધીની લગભગ નવ દસ સદીઓ સુધીની ચિત્રકલાનો ઇતિહાસ અંધકારમય ગણાતો હતો. હજી પણ એ યુગના નમૂના મળતા નથી—મળે છે તે નજીવા અને ઇતિહાસની કડીઓ સંપૂર્ણ બેસાડે એવા નથી. બૌદ્ધ ચિત્રકલા દ્વારા સુવર્ણયુગ નિહાળી શકેલી ભારતીય ચિત્રકલાનો યુગ ઈ. સ. ૫૦ થી ઈ. સ.

૭૦૦ સુધીનો ગણીએ, જેમા ઉપરના જગપ્રસિદ્ધ ચિત્રનમૂના આપણને અકસ્માત મળી આવ્યા. એ પછી ઈ. સ ૭૦૦ થી ઈ. સ. ૧૬૦૦ સુધીના લગભગ હજાર વર્ષના અંધકારને અજવાળના નમૂનાઓમા કેટલાક તાડપત્ર ઉપરના ચિત્રો છે, જૈન કે પ્રાકૃત ગ્રંથોના દશ્યવર્ણન ચિત્રો છે પોથીગાથણુ ઉપરના ચિત્રો છે, નાનકડા ગુજરાતી – રાજસ્થાની ચિત્રો છે અને ઇલોરાની ગુફાના ઝાખા – લગભગ અનુમાનરૂપ બનેલા – ચિત્રઅવશેષો છે પર્સી બ્રાઉન સરખા પરદેશી અભ્યાસી અને કુમારસ્વામી સરખા ભારતીય કલાના હિમાયતી એ બન્નેનુ કથન છે કે અજતાના છેલ્લા કલાકારે પોતાની ચિત્રપીંછી મૂકી – ઈ. સ ૬૫૦ની આસપાસ – ત્યારથી સોળમી સદીના પાછલા અકબર વિભાગ સુધીની ભારતીય ચિત્રકલાનો ઇતિહાસ અનુમાનરૂપ બની રહ્યો છે.

ઓટનાં કારણો

એ જ યુગ શિલ્પ, સ્થાપત્ય તથા મૂર્તિવિધાનના બહુ અદ્ભુત નમૂના આપી ગયો છે ચિત્રનુ મહત્ત્વ ઘટયુ હોય તો યતે સમૂળ નષ્ટ થાય એમ તો બને જ નહિ શોધખોળ આપણને વધારે આશાસ્પદ વાત કહે પણ ખરી એ શોધખોળને પરિણામે કેટલીક પ્રગલિત સભાવનાઓ આપણે વિચારી જઈએ મોગલયુગમા ચમકી ઊઠેલી ભારતીય કલાનો સ્રોત વચમા તદ્દન અલોપ તો ન જ થઈ જાય ચિત્રકલાના નમૂના ન જડવામા એક કારણ તો એ આપી શકાય કે રંગરેખાની કલા બહુ ઝડપથી ઝાખી પડી અદૃશ્ય થઈ જાય છે – જોકે ભારતીય ચિત્રકલાએ કુદરતના આ વલણ સામે ભારે બળ દાખવ્યુ છે

પડેલા ફટકા

વળી ચિત્રકલા ઉપર બે ત્રણ ફટકા પણ પડયા, જેથી આ યુગમા ચિત્રકલા ઝાખા બની છુપાઈ ગઈ કેટલાક વિચારકોના મત અનુસાર છઠ્ઠી સદીમા બૌદ્ધો પ્રત્યે અણગમો સેવતા હૂણોના આક્રમણ અને

વર્ચસ્વને લીધે બૌદ્ધ ચિત્રકલાનો કેટલેક અંશે નાશ થયો અને પછીની વૈદિક તેજસ્વિતાના યુગમાં ચિત્રકલાને નવું ઉત્તેજન ન મળ્યું. મઠ, ચૈત્ય, વિહારના હૂણોએ કરેલા ખંડનોમાં ઘણા ચિત્રનમૂના અદૃશ્ય થઈ ગયા. બાકી રહ્યું હતું તે મુસ્લિમઆક્રમણે પૂરું કર્યું. આવી પરિસ્થિતિમાં ચિત્રકલા સંતાતી, શરમાતી, બગડતી સાધારણ કક્ષાએ ઊતરી પડી, હલકી અને બીભત્સ બની ગઈ.

ચિત્રકલા પ્રત્યેની વૃત્તિ

એક મત અનુસાર ભારતીય કલાકારોના મનથી પણ ત્યારે ચિત્રકલા ઊતરી ગઈ હોય એમ લાગે છે. હલકી અને સહેલી બની ગયેલી ચિત્રકલા દેવાર્પણને પાત્ર ન ગણાય એવી પણ માન્યતા કલાકારોમાં ઉદ્ભવી હોવાનો સંભવ છે. એ માન્યતા અનુસાર વૈદિકમાર્ગી કલાકારો અને કલાભક્તોએ ચિત્રને ગૌણ સ્થાન આપી શિલ્પ, સ્થાપત્ય અને મૂર્તિવિધાન તરફ જ વધારે લક્ષ રાખી શકવર્તી નમૂનાઓ સર્જ્યા, જેમાં ચિત્રને માટે અવકાશ ન રહ્યો. આમ ચિત્રકલા અદૃશ્ય તો ન થઈ પરંતુ એનું ગૌરવ ઘટી ગયું અને સંભાળી રાખવા જેવા નમૂના ઉત્પન્ન પણ ન થયા.

પડોશની ચિત્રકલા

ચિત્રકલાનું સ્થાન ગૌણ બન્યું હોય તો ય તે અદૃશ્ય ન જ થાય એ મત તરફ હવે વિચારકો વળ્યા છે. કલાના માધ્યમ પ્રત્યેક યુગમાં સરખું ઉચ્ચ ન પણ રહે. સ્થાપત્ય વિકસે તે સાથે જ ચિત્રકલા પણ વિકસવી જ જોઈએ એવો નિયમ ન ઘડી શકાય. કુદરતી માર્ગે અને માનવસ્વસ્વ વૃત્તિને લીધે ઘણો નાશ થાય એ પણ આપણે સ્વીકારીએ; છતાં ભારતીય ચિત્રકલાનો પ્રવાહ હર્ષ પછી પણ ચાલુ રહ્યો હતો એમ માનવાનાં કેટલાંક કારણો મળી આવ્યાં છે. આપણી પડોશના પ્રદેશની ચિત્રકલા આપણા દેશની ચિત્રકલા ઉપર સારો પ્રકાશ પાડે છે. પડોશમાં એક દેશ તિબેટ અને બીજો દેશ તે પૂર્વ તુર્કસ્તાન — જેમાં ખોતાનની આસપાસનો વિભાગ આવી જાય છે. ખોતાનની આજુબાજુમાંથી મળેલા

ભીતચિત્રો અજંતાની ચિત્રકળાનું સ્મરણ કરાવે છે તિબેટના મઠ મંદિરોના ભીતચિત્રો પણ લગભગ એવું જ ભાન કરાવે છે ઉપરાંત મંદિરધ્વજ ઉપરના તિબેટના ચિત્રો તો ભારતીય ચિત્રકલાના જ સંસ્કાર સાચવી રાખે છે એમ સ્પષ્ટ થાય છે અગિયારમી સદીનો ચીની વિવેચક ટેન્ગચુન નોંધે છે કે 'નાલન્દા મઠમાં સાધુઓ ભારતી કાપડ ઉપર બુદ્ધ અને બોધીસત્વના ચિત્રો તૈયાર કરે છે' આ અગિયારમી સદી સુધીના ભારતીય ચિત્રકલાના ઉલ્લેખ પરદેશના નમૂના અને લેખોમાં આપણને મળી આવ્યા છે—પછી ભલે આપણા દેશમાં નમૂના ન મળતા હોય!

રાજપૂત શૈલી

અત્રે રાજપૂતશૈલીને નામે ઓળખાતા ભારતીય ચિત્રવિભાગને સમજી લઈએ મોગલ શૈલીને પૂરા બળથી ભારતીય કળામાં ફેરવી નાખનાર રજપૂત ચિત્રશૈલી ભારતની તળપદી ચિત્રકળા છે અને તેના રંગરેખા અને વળાંટ અજંતાની ચિત્રકળાના અનુસાર હોય એમ હવે દેખાવા માંડ્યું છે રજપૂતશૈલીના જૂનામાં જૂના ચિત્રો પણ અકબરના યુગથી પહેલાના મળ્યા નથી પરંતુ જે બળકસ મોગલ શૈલીને પણ આકાર આપતી રજપૂત શૈલી પરખાય તે જોતા એ શૈલીના ઉગમમાં સદીઓની આવડત ભરેલી છે એમ સ્પષ્ટ દેખાય છે એટલે ચિત્રપ્રણાલિકા હર્ષના યુગ પછી ચાલુ હતી એમ માની શકાય

જીવંત શૈલીના પુરાવા

એને ટેકો આપતી એક ઐતિહાસિક કથા અહીં નોંધી લઈએ આઠમી સદીની શરૂઆતમાં મહમદ કાસમે સિંધ જીત્યુ ત્યારે કેટલાક હિંદુ કલાકારોએ તેના અને તેના અમલદારોના ચિત્રો ચીતરવા વિનંતી કરી હતી એવી ઉલ્લેખ સમકાલીન ઇતિહાસકારે કર્યો છે એ દર્શાવે છે કે ભારતીય ચિત્રશૈલી ત્યારે પણ જીવંત હતી આરબોને ખાળી રાખનાર રજપૂત રાજ્યો ગુજરાતથી કાશ્મીર સુધી

ફેલાયલાં હતાં. પશ્ચિમ ભારતમાં અને મધ્ય ઉત્તરભારતમાં પણ ગુર્જરોનું વ્યાપક રાજ્ય હતું. કેટલીક જૈન અને હિંદુ ગિરરચનાની કૃતિઓ – કાલકાચાર્ય કથા તથા નિશીથચુર્ણી સરખી ઈ. સ. ૧૧૦૦ની મળી આવી છે અને હજી પુરાવા મળતા જાય છે કે અત્યાર સુધી અંધકારમય ગણાતા યુગને પ્રકાશિત કરી અજંતાથી અટકી ગયેલી લાગતી ચિત્રકલાને સોળમી સદીની રજપૂતશૈલી સાથે સાંકળી લેતી ચિત્રશૈલી પશ્ચિમ હિંદમાં–ગુજરાત અને રાજસ્થાનમા – જીવંત હતી. એ કલાપ્રકાર હવે રાજસ્થાની કે ગુજરાતી શૈલીને નામે ઓળખાવા લાગ્યો છે અને એનો વિસ્તાર ગુજરાત, માળવા તથા રાજસ્થાન સુધી હતો એમ સાબિત થતું જાય છે.

શૈલીના ઉલ્લેખ

વળી તિબેટના વિવેચક તારાનાથ ત્રીજી સદી પછી થયેલી ચિત્રકલાની પડતી વિશે ઉલ્લેખ કરી કહે છે કે ત્યાર પછી ત્રણ મુખ્ય ચિત્રશૈલીઓ પ્રચલિત બની હતી: એક મધ્યભારતીય શૈલી, બીજી પશ્ચિમભારતીય અને ત્રીજી પૂર્વભારતીય. પહેલી શૈલીનો સ્થાપક બિમ્બસાર; પશ્ચિમભારતીય ચિત્રશૈલીનો સ્થાપક શૃંગધર અને પૂર્વભારતીય શૈલીના પોષક પાલવંશીન ધર્મપાલ અને દેવપાલના સમયમાં ધીમાન અને વિત્તપાલ કલાકારો હતા. આમ સાતમી સદીથી દસમી સુધીના અંકોડા મળી ચૂક્યા છે.

ડૉ. કુમારસ્વામીએ પોતાના ભારતીય કલાકારીગરીના પુસ્તકમાં મત દર્શાવ્યો હતો કે, 'ઈ. સ. ૬૫૦ થી ઈ. સ. ૧૫૫૦ સુધી ભારતીય ચિત્રકલાના અવશેષનમૂના મળતા નથી — સિવાય કે નાના નેપાળી ચિત્રો અને લંકાના કેટલાક રડ્યાખડ્યા ચિત્રો સિવાય.' પરંતુ એ પછી તેમને પોથીઓના કાષ્ટબાધણ ઉપરનાં અજંતાની કલાનું સ્મરણ કરાવતાં કેટલાંક ચિત્રો એ જ યુગનાં મળી આવ્યા છે. રાજસ્થાની –ગુજરાતી શૈલીમાંથી આ સદીઓ સંકળાય એવો સંભવ હવે દેખાય છે. ગુજરાતના એક ઊંડા અભ્યાસી શ્રી મંજુલાલ મજમુદારના

શબ્દોમાં કહીએ તો ગુજરાતી સંપ્રદાયની ચિત્રકળાનું મહત્ત્વ અનેક દૃષ્ટિએ છે (૧) સૈકાઓથી ચાલી આવેલી અજંતા, બાઘ અને ઇલોરાની ગુફાઓના ભિત્તિચિત્રોની પરંપરા, સમય અને સાધનોના ફેરફાર સાથે નાના કદમાં તાડપત્ર પર તેણે તે કલા સાચવી રાખી છે (૨) એક તરફ ભિત્તિચિત્રોની કલા અને બીજી તરફ રાજપૂત તથા મુગલપદ્ધતિની કલા વચ્ચે જે લગભગ પાંચસો છસો વર્ષનો ગાળો હિંદી ચિત્રકલાના ઇતિહાસમાં કોઈથી સમજાવી શકાતો ન હતો તે બરાબર સમજી શકાય તેવા શૃંખલાબદ્ધ ચિત્રનમૂનાઓ ગુજરાતમાંથી મળી આવવાને લીધે આ સંપ્રદાયનું મહત્ત્વ સ્વીકારાયું છે (૩) રાજસ્થાની અને રાજપૂત કલાની આ ગુજરાતી ચિત્રશૈલી જન્મદાતી છે (૪) અકબરની દરબારી ચિત્રશાળામાં કામ કરનાર હિંદી ચિત્રકારો ઈરાની અને ફારસી ચિત્રકળાના સંસ્કાર સ્વરાથી ઝીલી શક્યા તેનું કારણ એટલું જ કે દેશી પદ્ધતિની ચિત્રકલામાં તેઓ પારંગત હોવાને લીધે જ પરદેશી વાતાવરણ ગ્રહણ કરવાનું તેમને સુલભ થયું હતું ગુજરાતમાંથી સાતેક ચિત્રકારો ત્યાં ગયા હતા તેમાંથી કેશવ ગુજરાતી માધવ ગુજરાતી અને ભીમ ગુજરાતીના નામ વિશેષ પ્રસિદ્ધ થયા છે '

રાજપૂત અને અજંતાની ચિત્રકલાના અંકોડા જોડતા આ ગુજરાતી સંપ્રદાય સાથ પાલવંશી બંગાળ અને નેપાળની શૈલીએ પણ ચિત્રકલાને આ અંધા યુગમાં ઊજળી રાખી છે ખરી

નવાઈ જેવું લાગશે છતાં એ સત્ય છે કે અજંતા પછી લુપ્ત થઈ ગયેલી દેખાતી ચિત્રસરસ્વતી મુસ્લિમ યુગમાં પાછી સ્પષ્ટ સજીવન થતી દેખાય છે હર્ષની લગભગ મોગલયુગ સુધી આપણી ચિત્રકલા ઉપર અંધારપટ છવાઈ ગયેલો છે પરંતુ એ બહુ સંભવિત લાગે છે કે આપણી ચિત્રપ્રણાલિકા ચાલુ રહેલી હોવી જોઈએ જેની શક્યતાનું વિવેચન ઉપર કર્યું છે

ઇસ્લામ યુગમાં

મુસ્લિમોમાં ચિત્ર માટે ધાર્મિક અણગમો હોય છે. ઈશ્વર કે માણસની છબી કે મૂર્તિ નિષિદ્ધ મનાય છે. છતાં મુસ્લિમોએ ફારસી લેખનકલાને લગભગ ચિત્રમયતા આપી હતી. ચિત્રકલા એક અગર બીજે સ્વરૂપે ઇસ્લામી જગતમા પણ જાગી ઊઠતી. મૂર્તિવિધાનની મુસ્લિમોમા ભલે મનાઈ હોય ? પરંતુ માનવીની કલાભાવના મનાઈના પ્રદેશ ઓળંગી જાય છે અગર બીજે જ માર્ગે ફંટાઈ જાય છે. લેખનકલામા મુસ્લિમ લહિયાઓએ રંગ પૂર્યા, હાંસિયામાં ફૂલવેલ ચિતરવા માંડયાં, ચાદાસૂરજને આકારઆપવા માંડયો અને મૂર્તિઓ, દીવાલો, વસ્ત્ર અને ધાતુ તથા લાકડકામ ઉપર રંગ અને ચિત્રો ચિતરનાર હિંદુ કારીગરોને ચિત્રકામ અર્થે મુસ્લિમ યુગમા કાગળ પણ મળ્યો. આમ લહિયાની કલા અને કાગળનું સાધન મળતાં Caligraphy-લેખનકળામા પશુપક્ષી અને માનવીના આકારો ઉમેરાવા લાગ્યા. અમીર-ઉમરાવો અને રાજા-બાદશાહ તથા બેગમો અને રાણીઓનાં ચિત્રો પણ ધીમે ધીમે રંગરેખા પામતાં ચાલ્યાં. કાગળમા લખાતા ગ્રંથોએ પણ ચિત્રકલા માગી લીધી અને ગ્રંથોને શણગારવાનું હિંદુ-મુસલમાનોમા શરૂ થયુ. પુસ્તકોનાં બાધણ પણ હવે ચિત્રકલાને આવકારી રહ્યા. અને આમ સંતાઈ ગયેલી હિંદી ચિત્રકલા મોગલ યુગમા તો એકાએક ભભકભર વ્યાપક બની ગઈ. હિંદુ રાજરજવાડા આ અસરમાંથી મુક્ત ન જ રહે કદાચ તેમના જ આશ્રિત કલાકારો પોતાની ચિત્રકલાને મુસ્લિમોની માગમા પહોંચતી કરવા લાગ્યા હોવા જોઈએ અકબરના યુગના ચિત્રકારોમા કેટલા યે હિંદુ ચિત્રકારો હતા અને તેમાના કેટલાક ગુજરાતના હતા એ પણ સાબિત થઈ ચૂકયુ છે. ચિત્રકલામા હવે ખુલ્લે રાગે બાદશાહો અને બેગમો, અમીરો અને ઉમરાવો, તેમના શિકાર અને યુદ્ધો, તેમના દરબારો અને મોજશોખ, મકાનો અને મસ્જિદો પ્રવેશ કરી ચૂકયાં. ચિત્રમા પ્રવેશ ન કર્યો માત્ર ઇસ્લામના ઈશ્વરે અને ઈશ્વરના પેગં-

બરે ઔરંગઝેબ સરખા કડક મુસ્લિમનું ચિત્ર પણ આપણી પાસે મોજુદ છે એ ઉપરથી ચિત્રકલાનો પ્રચાર કેટલો ભારે થયો હશે એ આપણે જોઈ શકીએ છીએ ચિત્રકલામાં હવે મોગલ શૈલી મહત્ત્વ ધારણ કરી ચૂકી છે, અને એનું ઐતિહાસિક સ્થાન પણ છે

મતદર્શન

મોગલ યુગની ચિત્રકલા સંબંધમાં વિધવિધ મત પ્રવર્તે છે મોગલોનો રાજકીય રંગ વિચારતા કેટલાક અભ્યાસીઓના મત અનુસાર એ કલામાં ભારતીય અને ભારત બહારની કલાનું સંમિશ્રણ એવું થતું ગયું કે જેને લીધે એમાંથી પરદેશી તત્ત્વો ઘટી ગયાં અને એ સ્વતંત્ર ભારતીય કલાપ્રકાર બની રહી ચીન અને મધ્ય એશિયાથી ઇરાન ઉપર ત્રાટકેલા ચંગીઝ કુબ્લા અને હલાકુ જેવા મોગલ વિજેતાઓએ ઇરાનમાં એક પ્રકારની વિશિષ્ટ ચીની ચિત્રકલાનો પ્રવેશ કરાવ્યો આ ઇરાનમાં પ્રવેશ પામેલી ચિત્રકલા પાછી પ્રાચીન ભારતીય પ્રાચીન ઇરાની અને બેક્ટ્રિયન—જેમાં ભારતીય તત્ત્વો ઘણાં હતાં તેના મિશ્રણરૂપ હતી મોગલોના વંશ તૈમુરવંશીઓ—એટલે બાબર અને પછી આવેલા મોગલનામી વિજેતાઓ

બાબર અને કલા

કલાશોખીન બાબરે ચિત્રકલાને ઉત્તેજન આપ્યું આત્મવૃત્તાંતના ફારસી ભાષાંતરની એક નકલ અલવર પ્રતને નામે ઓળખાય છે એમાંના ચિત્રો બાબર યુગનું દર્શન કરાવી શકે છે

હુમાયુન અને ઇરાન

હુમાયુન પણ ઘણો જ કલાશોખીન હતો શેરશાહ સાથે લડતાં હારી ગયેલા હુમાયુને પોતાના દેશવટાના સમયનો મોટો ભાગ ઇરાનના શાહ તેહમાસ્પના દરબારમાં ગાળેલો ત્યાં તેને ઇરાની કલા નિહાળવાનો ઘણો સમય મળ્યો અને મીર સૈયદઅલી તથા ખ્વાજા અબ્દુસ્ સમદ નામના વિખ્યાત ચિત્રકારોનો સંબંધ થયો હેરાતના બીહઝાદ નામના મહાન કલાકારને ' પૂર્વના રફેલ ' નું અભિધાન મળ્યું

છે. એનો શિષ્ય સૈયદઅલી. હુમાયુન અને અકબર આ બે કલાકારો પાસે ચિત્રકલા શીખતા પણ હતા. એ બન્ને ભારતમાં આવ્યા અને અન્ય ભારતીય કલાકારોના સંસર્ગને લીધે જે કલાનો ઉગમ થયો એ મોગલ ચિત્રકલાને નામે પરિચિત બની ગઈ.

ભારતીય મોગલચિત્ર

ચિત્રકલના પ્રાન્તીય પ્રકારો પણ એ સમયે વિકાસ પામ્યા જ હતા. ગુજરાત, રાજસ્થાન, વિજયનગર વગેરે પ્રદેશોમાં પ્રાચીનકાળથી ચાલતી આવેલી ચિત્રકલા ઓછું વધતું ઉત્તેજન પામ્યે જતી હતી અકબરના કલાશોખે પ્રાન્ત પ્રાન્તના ચિત્રકારોને એના દરબારમાં ભેગા કર્યા. ભારતીય અને ઈરાની કલાનો સંગમ થયો, ભારતીય કલાકારોની સંખ્યા વિશેષ હતી એટલે કલામાં પ્રત્યક્ષ થતું ઈરાની તત્ત્વ ઘટતું ચાલ્યું અને ફત્તેપુર સિક્રીના રાજમહેલની દીવાલો અને છત ઉત્તમ ચિત્રોથી છવાઈ રહી હસ્તલિખિત પુસ્તકો ચિત્રકામથી ભભકી રહ્યા અને અમીર ઉમરાવો, કુમાર-કુમારીઓ, સાધુસંતો, ફકીરના અગણિત ચિત્રો કરતા થઈ ગયા. અકબરના દરબારના ચિત્રકારોની મોટી સંખ્યાને કામ મળી રહ્યું સત્તર સર્વશ્રેષ્ઠ કલાકારોમાં તેર કલાકારો હિંદુ હતા જેમાંના મુખ્ય જસવાન, લાલ, સુ મુકુન્દ, હરિવંશ અને દાસવાનને નામે જાણીતા હતા. અકબરના યુગની કલાનો ખ્યાલ આપણે અબુલ ફઝલના ઉલ્લખમાંથી મેળવીએ. 'સૌ ઉપરાતના ચિત્રકારો તો ઉત્તમ ગુરુપદવી પામેલા હતા ઊંચી અને મધ્ય કક્ષાના કલાકારોનો તો પાર ન હતો ખાસ કરીને હિંદુ ચિત્રકારના ચિત્રો તો આપણી કલ્પના પણ ન પહોંચે એવા સૌન્દર્ય બેંચી લાવે છે. દુનિયામાં ભાગ્યે એમની બરાબરીના ચિત્રકારો મળી આવે'

અકબર પછી

ચિત્રકારીઓના લક્ષણોની ચર્ચા ન કરતાં આપણે એટલું જ કહીએ કે માનવ આકૃતિ—Portraiture, પુસ્તકોના વિષયચિત્રો, પશુચિત્રો દરબાર અને યુદ્ધ તથા રંગપ્રસંગોની એક ખાસ મોગલ

યુગમાં નીકળી આવી. જહાંગીર–શાહજહાનના સમયમાં પણ ચિત્રકલા વિકાસ પામતી ગઈ. બીશનદાસ, મનોહર તથા ગોવર્ધન નામના ચિત્રકારોનો યશ ઇસ્લામી લેખકોએ ગાયો છે શાહજહાનના યુગમાં મોગલ ચિત્રકલા જગ દોળી, સોનેરી રંગની શોખીન અને ગાઢ રંગને પસંદ કરતી બની ગઈ. દારા એકલો ફિલસૂફ ન હતો એ કલાનો પોશીદો હતો. એનો એક ચિત્રસંગ્રહ લંડનની 'ઇન્ડિયા ઑફિસ'મા હજી સચવાઈ રહ્યો છે ઔરંગઝેબે પોતાની કેટલીય આકૃતિઓ ચિત્રમાં ઊતરવા દીધી છે ખરી; છતાં એની ઉગ્ર ધર્મભાવના ચિત્રકલાને વિકસાવી શકી નહિ. ઊલટ એણે કેટલાક ભીંતચિત્રો ઉપર ચૂનો ફેરવાવ્યાના ઉલ્લેખો મળી આવે છે. આ મોગલશૈલી આપણી ભારતીય ચિત્રકલાની એક ભવ્ય સિદ્ધિ છે. મોગલાઈની પડતી સાથે મોગલશૈલીની ચમક ઊતરવા માંડી એ સાચું. છતાં મોગલાઈ દરબારમાં, અન્ય પ્રાન્તોમાં અને નગરોનાં કલાધામોમાં ચિત્રકલા સચવાઈ રહી અન્ગ્રેજોના સંઘર્ષકાળે જીવંત હતી. ઘણાં ચિત્રો પરદેશ પહોંચી ગયા છે. છતાં જે સચવાયા છે તે આપણા સંસ્કૃતિગૌરવને પોષે એવા છે.

પરદેશ ખ્યાતિ

ભારતીય મોગલ ચિત્રકલા એટલી જગજાહેર હતી કે ઑસ્ટ્રિયાના વીએના શહેરના એક રાજમહેલમાં મહારાણી થેરેસાએ અન્ય દેશોના ચિત્રનમૂના સાથે એક વિશાળ ખંડની દીવાલો ઉપર મોગલ ચિત્રનમૂના ભરપૂર ચિતરાવી રાખ્યા છે–જે આજ પણ અસ્તિત્વમાં છે મોગલ ચિત્રશૈલીના વિવિધ વિભાગો પણ છે, જેમાં દિલ્હી શૈલી, જયપુર શૈલી હુમાયુનની શૈલી, પટણા શૈલી, દક્ષિણ શૈલી ગણાય છે.

...ી શાહ તેહમાસ્પનેહુતા એ કે તે ધર્મલક્ષી કલા ન હતી. દરબારી નિહાળવાનો ઘણો સમય ... લોકજીવનનાદશ્યોને ઝીલી શકી નહિ–જે અબ્દુસ્ સામદ નામના વિ...ાત ...ીએ સિદ્ધ કર્યું હતું.
બીહઝાદ નામના મહાન કલાકારને ' પૂ

ભારતીય હિંદુ વિભાગ અને ચિત્ર

ચિત્રકલાને અંગે મુસ્લિમોમાં જે ધર્મપ્રતિબંધ હતો તે હિંદુઓમાં હતો જ નહિ. હિંદુધર્મ ઈશ્વરને અંગે અનેકાનેક કલ્પના કરી ચૂક્યો છે, અને એ ધર્મની અદ્વૈતભાવના અણુથી બ્રહ્માંડ સુધી ઈશ્વરત્વ નિહાળતી હોય ત્યાં ઈશ્વરના વિવિધ આકારોની કલ્પના કરવામાં પણ તેને બાધ નથી આવ્યો. મન્દિરમાં અને કાવ્યગાનમાં પણ ઈશ્વરાવતારની જ્યાં માન્યતા હોય ત્યાં ઈશ્વરાકારને માટે ચિત્રમાં કોઈ પણ પ્રકારનો બાધ હિંદુધર્મને આવી શકતો ન હતો. બુદ્ધ અને જૈન પ્રતિમાવિધાન, ધર્મકથાઓ અને સ્થાપત્ય આર્યકલ્પનાને અદ્ભુત આકૃતિઓ આપી ચૂકી હતી અને એ વારસો હિંદુસંસ્કૃતિમાં ચાલ્યો આવતો હતો. એટલે હિંદુ ચિત્રકલાને વિષય અને વર્ણનની તો ખોટ પડે એમ હતું જ નહિ. ભારતવાસી મુસ્લિમોની ચિત્રકલા પ્રત્યેની કુણી નજરે મધ્યકાલીન ભારતીય ચિત્રકલાને એક મહાવેગ આપ્યો અને એ વેગને લઈને જેમ એક પાસ મધ્યકાલીન મુસ્લિમ ચિત્રકલા – મોગલકલા વિકસી તેમ બીજી પાસ એ જ યુગમાં અને ત્યાર પછી પણ મોગલશૈલીને કંઈક અંશે મળતી છતાં વિષય અને વૈવિધ્યમાં અજબ સ્વાતંત્ર્ય અનુભવતી હિંદુ ચિત્રશૈલી પણ ખીલી નીકળી, જેના ઉત્તમોત્તમ નમૂના આ યુગને મોટા પ્રમાણમાં મળી આવે છે. મોગલોના આક્રમણ પહેલાના છેલ્લા યુગમાં વિજયનગરના દક્ષિણ સામ્રાજ્યમાં ચિત્રકલા સારા પ્રમાણમાં ખીલી નીકળી હતી એ સત્ય પણ અહીં નોંધી લઈએ. શરૂઆતની પરિસ્થિતિમાં અભ્યાસીઓને મોગલ તથા રાજપૂત શૈલી એક જ લાગતી. હવે અભ્યાસમાં ઊંડાણ આવતાં એમ સાબિત થતું જાય છે કે હિંદુ-રાજપૂત શૈલી સ્વતંત્ર જીવતી હતી. અજંતાની ચિત્રકલા સુધી એની પેઢી લબાતી હતી અને મોગલ શૈલીમાંની ઈરાની અસર દૂર કરાવનાર આ રાજપૂત શૈલી જ હતી.

રાજપૂત અને પહાડી-કાંગરા શૈલી

મુસ્લિમ આક્રમણને અંગે રાજપૂત ગજવંશીએ હિમાલયની ખીણનો, રાજપૂતાનાના રણપ્રદેશનો, આબુઅરવલ્લી અને વિંધ્યની પર્વતમાલાનો કે મધ્ય હિંદના જંગલોનો આશ્રય લીધો હતો. ઘણે અંશે તેમણે હિંદુ સ્વાતંત્ર્ય અને હિંદુ સંસ્કૃતિ જાળવી રાખ્યાં હતા અને પ્રાચીન કલાસંસ્કારને પણ સાચવી રાખ્યા હતા. એ સંસ્કૃતિઅવશેષોમાંથી અનેક વીરકથાઓ, વીરાંગનાઓના ગાથાઓ, શૌર્યપ્રસંગો, ગ્રામદશ્યો, માર્ગદશ્યો, લોકજીવનના પ્રસંગો, લોકકલાની ઝાંખીનાં ચિત્રો ચિત્રકારને હાથે મધ્યકાલીન ભારતીય જીવનને અને હિંદુ કલ્પનાને સજીવન રાખી રહ્યાં હતાં. એટલે મુસ્લિમોની સાથે આ રાજપૂત હિંદુ કેન્દ્રોએ પણ પોતાની અવનવી ચિત્રકલા ચાલુ રાખી, ખીલવી અને તે આજ રાજપૂત અને પહાડી-કાંગરા એવી બે શૈલીને નામે ઓળખાય છે. એ બે જુદી શૈલી ગણવી હોય તો ય એ ભગિની શૈલીઓ છે – ત્રીજી ભગિની મોગલ ચિત્ર શૈલી સાથે.

ત્રણે શૈલીઓનાં સામ્ય

આમ મધ્યકાલની મુસ્લિમ યુગની ભારતીય સંસ્કૃતિએ આપણને ત્રણ ચિત્ર શૈલીઓ આપી છે: (૧) મોગલ શૈલી (૨) રાજપૂત શૈલી, (૩) પહાડી–કાંગરા શૈલી. કેટલીક વિશિષ્ટતાઓ બાદ કરીએ તો આ ત્રણે શૈલીમા ઘણું સામ્ય આપણને મળી આવશે, કારણ એ સામ્યની પાછળ આખી હિંદુ-મુસ્લિમ સંસ્કૃતિનો જીવંત સમન્વય પડયો હતો. એ યુગમા ખૂનખાર યુદ્ધો થતાં, પ્રદેશો ઝડપાતા, છતાં સંસ્કૃતિની આપલે એના કરતા વધારે ઝડપથી ચાલતી હતી. એનું ઉદાહરણ આપણને મુસ્લિમ યુગની ચિત્રકલામાંથી જરૂર મળી આવશે. મુસ્લિમો યુદ્ધ કરતા હતા તેમ રજપૂતો પણ યુદ્ધ કરતા હતા. મુસ્લિમ લશ્કરમાં રજપૂતો હિંદુ રહીને જોડાતા હતા. રજપૂત સૈન્યમાં મુસ્લિમો ઇસ્લામ પાળતે પાળતે જોડાતા હતા. મુસ્લિમો શિકાર

ફરતા હતા, રાજપૂતો પણ શિકાર કરતા હતા. એટલું જ નહિ પણ યુદ્ધમાં અને શિકારમા પરસ્પર હરીફાઈ પણ કરતા હતા. શાહો અને અમીરોને બેગમો તથા બાંદીઓ હતી રાજપૂત રાજવીઓ અને સામંતોને ગણીઓ, ઠકરાણીઓ અને દાસીઓ હતી. હિંદુ–મુસ્લિમ બન્ને શરબત–શરાબના શોખીન હતા, મોજમજાહ કરતા હતા, બાગ-બગીચામા ફરતા હતા, સંગીત નૃત્યને ઉત્તેજન આપતા હતા, જલવિહાર અને નૌકાવિહાર કરતા હતા, ખુલ્લી અગાસીઓમા જલસા ગોઠવતા હતા અને ચંદ્ર, મેઘ અને વીજળીની રમતો એકાગ્ર થઈને નિહાળતા હતા. આ આખું હિંદુ–મુસ્લિમ જીવન એ યુગની કળાએ જાળવી રાખ્યું છે. પુસ્તકના કે ફલકના એ ચિત્રરંગો એવા ને એવા આજ પણ જ્વલંત છે. એની અદ્ભુત રેખાઓ આજ પણ એવી ને એવી હૃદયગમ છે. કદાચ આજની ચિત્રકલા એમ કહી શકે કે એ યુગને Perspective–આકાર પ્રમાણનો અનુભવ ન હતો. એ પશ્ચિમી ઘાટી આપણા પ્રાચીન ચિત્ર સ્થાપત્યમા ન હતી એ રીતે મુસ્લિમ યુગની ચિત્રકલા, પ્રાચીન કલાની શૈલી જાળવી રહી છે એમ પણ કહી શકાય અને હવે Perspective વગરની કલાનો બચાવ કરનાર વિવેચકો આપની પાસે છે એ આપણે ભૂલવુ ન જોઈએ મુસ્લિમ યુગની ચિત્રકલા ભારતીય સંસ્કૃતિનુ એ ગૌરવ બની રહે છે.

રાજપૂત કાંગરાની વિશિષ્ટતા

કાંગરા-રાજપૂત શૈલીની કેટલીક વિશિષ્ટતાઓ ઉપરાંત આપણે એ શૈલીની એક વિશિષ્ટતા એ જોઈ શકીએ કે એ શૈલીએ પોતાના ચિત્રોમાં ભક્તિમાર્ગ પ્રતિબિંબિત કરી કૃષ્ણલીલાને અતિ વિસ્તાર આપણી ચિત્રકલાને આપી દીધો છે, જો કે હિંદુ ચિત્રકલાએ તો આપણી આખી દેવ અને અવતારસૃષ્ટિ સર્જન કરી હિંદુ ધર્મને ભારે બળ આપ્યું છે. શક્તિ શિવ, ગણેશ, કાર્તિકેય, સુર, અસુર અને પુરાણોના કેટલા ય પ્રસંગો એ યુગની ચિત્રકલાએ ઝીલ્યા છે અને

રાગરાગણીને વિવિધ આકારો આપી, તેમના અધિષ્ઠાનરૂપ દેવોની લક્ષણઆકૃતિઓ ચીતરી ચિત્રકલાની ભાવગ્રાહકતામા બહુ સુદર અને વ્યાપક ઉમેરો કર્યો છે રાગમાળા–રાગરાગિણીઓના ચિત્ર એ આપણી મહામોઘી ચિત્રમિલકત છે, સગીતમિલકત છે અને ધર્મમિલકત છે. આમ અજતાથી મુસ્લિમ યુગ સુધીની ચિત્રકલના અ કોડા પૂરા મળતા નથી છતા એ પર પરા ચાલુ હતી એમ સમજાઈ આવે છે અને એક સુઘડ અનુમાન પ્રેરે છે કે ઊડી શોધખોળને અતે અંકોડા સ ધાય એવા સાધનો આપણને જરૂર મળી આવશે. મ દિરના તો ઘણા ચિત્રો ભૂસાઈ ગયા હશે અગર નવા ચિત્રોના લપેડા જૂના ચિત્રો ઉપર લાગી ચૂકયા હશે મોગલાઈના પતનમાએ એ ત્રણે શૈલીઓએ પોતાની જૂની ભભક ગુમાવવા માડી. મરાઠા યુગની ચિત્રકલા પણ ઊતરતી ચાલી શીખ સરકૃતિએ પણ ધર્મગુરુઓની આસપાસ એક વિશિષ્ટ ચિત્રકલા ઊભી કરી. અને એટલામા પશ્ચિમની ચિત્રકલાનો હિદી ચિત્રકલાને અગ્રેજોના આગમનમા સપર્ક થયો

પશ્ચિમનો સંપર્ક

પશ્ચિમની સરકૃતિ સાથેની પ્રથમ અસર દરેક ક્ષેત્રમા એવી ઊપજી કે આપણે ભારતવાસીઓને પોતાને માટે લઘુમ થિ ઉત્પન્ન થાય ચિત્રકલામા પણ ઇટલી હોલૅન્ડ અને ઇગ્લ ડના મહાન ચિત્રકારોને પડછે આપણી ચિત્રકલા પ્રથમ તો અતિશય પ્રાથમિક અને નિર્માલ્ય લાગી મધ્ય યુગની આપણી ચિત્રકલાના ઉચ્ચ નમૂના વ્યાપક બનતા અટકી ગયા અને એના બેડોળ અનુકરણો કાગળ ઉપર કે ભીત ઉપર ખરેખર ગમે નહિ એવા બની ગયા હતા ચિત્રકલાએ પ્રથમ તો નૂતન યુગમા પશ્ચિમની ચિત્રકલાનુ શિષ્યત્વ સ્વીકાર્યુ શરૂ કર્યું. પશ્ચિમનુ ચિત્રવિજ્ઞાન પણ એના વિભાગો સાથે આપણી શાળાઓમા અને વિશિષ્ટ ચિત્રપાઠશાળાઓમા દાખલ પણ થયુ. પશ્ચિમના ચિત્રકારોને હિંદુસ્તાન ગજારજવાડાઓનુ ઉત્તેજન પણ

મળવા માંડયું. પ્રાચીન ચિત્રકલાની વિશિષ્ટ ખૂબીઓ સમજાવનાર અને એ પ્રણાલિકામાં ગૌરવ લેનાર તત્કાલ કોઈ નીકળ્યું નહિ.

રવિવર્મા

છતાં એ અરસામા ઓગણીસમી સદીના પાછલા ભાગમાં રાજા રવિવર્માએ પૌરાણિક વિષયો અને વ્યક્તિઓના ચિત્રોની એક સરસ શ્રેણિ આપી ભારતીય ચિત્રકલાને સજીવન કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો. આજ હવે રાજા રવિવર્માની ચિત્રશૈલીને પૂરતું સન્માન મળતું નથી અને એમની શૈલીમાં પશ્ચિમની ઘણી અસર હોવાની ખામી કાઢવામા આવે છે. છતા રવિવર્માની ચિત્રકલાએ એક વખત આખા હિંદને આકર્ષ્યું હતું એ વાતને બહુ મહત્ત્વ ન આપીએ તો પણ તેમણે પશ્ચિમનાં કલાતત્ત્વો લઈને પણ ચિત્રકલાનું હિંદીકરણ શરૂ કરી દીધું હતું એ વસ્તુ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ ભુલાય એમ નથી. રવિવર્માના ઠીક ઠીક અનુકરણ પણ થયા અને પશ્ચિમની પરંપરામા શિક્ષણ લઈ ચિત્રકલાને હિંદી ઝોક આપનાર ધુરંધર આદિ કેટલાક ચિત્રકારો થયા પણ ખરા.

પ્રાચીન કલા પ્રત્યે સદ્ભાવ

પરંતુ ધીમે ધીમે હિંદની મૂળભૂત ચિત્રકલા અને મધ્ય યુગની ચિત્રકલાની સાચી ઓળખ આપનારા આનંદકુમારસ્વામી તથા હેવેલ સરખા વિવેચકો ઊભા થયા અને તેમણે આપણી દેશી ચિત્રકલાની પરખ કરાવી તે પ્રત્યે સદ્ભાવ વધાર્યો. દેશાભિમાનની ભાવનાએ આ સદ્ભાવમા ઉમેરો કર્યો પણ હોય. અને ધીમે ધીમે પશ્ચિમના વિખ્યાત ચિત્રકલાવિદોએ પણ સ્વીકારવા માડયું કે હિંદની પ્રાચીન ચિત્રકલા તેમ જ મોગલ – રાજપૂત – મધ્યકાલીન મુસ્લિમયુગની ચિત્રકલા વિશ્વભરની ચિત્રશૈલીઓમાં ગૌરવભર્યું સ્થાન લઈ શકે એમ છે. પછી આપણા ચિત્રકારોની દૃષ્ટિ એ બાજુએ વળી. પશ્ચિમની ચિત્રકલાનું શિક્ષણ તો મળતું જ હતું. હવે એમાં હિંદી કલાનાં ઉત્કૃષ્ટ તત્ત્વો તરફ તેનો ઝોક વધતો અને પશ્ચિમની

ત્તટ સંસ્કૃતિની ઈંટો તથા શિલામાંથી ભારતીય સંસ્કૃતિ કાષ્ટકલાવિધાન તરફ વેદકાલમાં વળી હોય એ બહુ સંભવિત છે. એ કાલનો શિલ્પ-નમૂનો હજી મળ્યો નથી. વૈદિકસાહિત્ય એ જ માત્ર વેદકાળનો સાચો પુરાવો. જૂનામાં જૂની શિલામૂર્તિઓ અશોકના મૌર્યયુગથી શરૂ થતી ખાય છે. એ પહેલાંના શિલ્પના આછા નમુના વિવાદગ્રસ્ત છે. શ્ચિમના અભ્યાસીઓ મૌર્યશિલ્પ ઉપરા ઇરાન અને ગ્રીસની કળા-ાપ નિહાળવા સતત પ્રેરાયા છે. અશોક યુગની શિલ્પકૃતિઓની સફાઈ, ામકાટ તથા અદ્ભુત આબેહૂબપણું એને ઉચ્ચ-કલાના નમૂના તરીકે સાબિત કરે છે. અશોકસ્તંભ, રત ભની સુંવાળી સફાઈ, સ્તંભની ટોચે વેંકસાવેલી કમળકોતરણી તથા ધર્મચક્ર અને જીવંત લાગતી સિંહ ાકૃતિઓએ આજના સ્વાતંત્ર્યયુગને પણ એટલું આકર્ષણ કર્યું કે એ શિલ્પમાથી આપણી રાજસત્તાએ આજનું રાજપ્રતીક ઉપજાવ્યું છે. એમાં ઇરાનના પર્સીપોલીસ નગરની કલાકૃતિનો ભાસ પશ્ચિમના વિદ્વાનોને દેખાયો છે. ઇરાન કે ગ્રીસનો ભારતને યાદ ન રહેલો સંપર્ક એકાએક ભારતમાં કોઈ અદ્ભુત કલાને ઉપજાવી રહે એ માનવું વધારે પડતું છે. મૌર્યકલાની પાછળ લાંબી શિલ્પપ્રણાલિકા હોયા સિવાય આવી સુંદર કલાકૃતિઓ નીપજે કે કેમ પ્રશ્ન છે. છતા નિર્ણય કરવો રહેવા દઈ આપણે પરાઈ અસરનો માત્ર ઉલ્લેખ જ અત્રે કરીશું.

શિલ્પનમૂના

બૌદ્ધમાર્ગની શરૂઆતમા મૂર્તિપૂજનનુ તત્ત્વ હતું નહિ. બુદ્ધ ગુરુ મટી હજી દેવ બન્યા ન હતા. એટલે ચિત્ર કે શિલ્પને ધાર્મિક અવલંબન મળતા વાર લાગે એ સ્વાભાવિક ગણાય. પરંતુ સમય વ્યક્તિઓને જેમ ભુલાવી દે છે તેમ તેમના પ્રત્યેના ભક્તિભાવને, મહત્ત્વને વધારી પણ દે છે. અશોકના યુગમા ઈ. સ. પૂર્વે ત્રીજી સદીમાં શિલ્પની ખીલવણી સ્પષ્ટતા ધારણ કરતી ચાલી. શિલ્પના કોતરકામના, મૂર્તિસર્જનના આપણી પાસે અનેક સુંદર નમૂના છે

નટ સંસ્કૃતિની ઈંટો તથા શિલામાંથી ભારતીય સંસ્કૃતિ કાષ્ઠકલાવિધાન તરફ વેદકાલમાં વળી હોય એ બહુ સંભવિત છે. એ કાલનો શિલ્પ-નમૂનો હજી મળ્યો નથી. વૈદિકસાહિત્ય એ જ માત્ર વેદકાળનો સાચો પુરાવો. જૂનામાં જૂની શિલામૂર્તિઓ અશોકના મૌર્યયુગથી શરૂ થતી દેખાય છે. એ પહેલાંના શિલ્પના આછા નમુના વિવાદગ્રસ્ત છે. પશ્ચિમના અભ્યાસીઓ મૌર્યશિલ્પ ઉપરા ઈરાન અને ગ્રીસની કળા-છાપ નિહાળવા સતત પ્રેરાયા છે. અશોક યુગની શિલ્પકૃતિઓની સફાઈ, ચમકાટ તથા અદ્ભુત આબેહૂબપણું એને ઉચ્ચ કલાના નમૂના તરીકે સાબિત કરે છે. અશોકસ્તંભ, સ્તંભની સુંવાળી સફાઈ, સ્તંભની ટોચે વિકસાવેલી કમળકોતરણી તથા ધર્મચક્ર અને જીવંત લાગતી સિંહ મુખાકૃતિઓએ આજના સ્વાતંત્ર્યયુગને પણ એટલું આકર્ષણ કર્યું છે કે એ શિલ્પમાંથી આપણી રાજસત્તાએ આજનું રાજપ્રતીક ઉપજાવ્યું છે. એમાં ઈરાનના પર્સીપોલીસ નગરની કલાકૃતિનો ભાસ પશ્ચિમના વિદ્વાનોને દેખાયો છે. ઈરાન કે ગ્રીસનો ભારતને થાદ ન રહેલો સંપર્ક એકાએક ભારતમાં કોઈ અદ્ભુત કલાને ઉપજાવી રહે એ માનવું વધારે પડતું છે. મૌર્યકલાની પાછળ લાંબી શિલ્પપ્રણાલિકા હોયા સિવાય આવી સુંદર કલાકૃતિઓ નીપજે કે કેમ પ્રશ્ન છે. છતાં નિર્ણય કરવો રહેવા દઈ આપણે પગાઈ અસરનો માત્ર ઉલ્લેખ જ અત્રે કરીશું.

શિલ્પનમૂના

બૌદ્ધમાર્ગની શરૂઆતમા મૂર્તિપૂજનનું તત્ત્વ હતું નહિ. બુદ્ધ ગુરુ મટી હજી દેવ બન્યા ન હતા. એટલે ચિત્ર કે શિલ્પને ધાર્મિક અવલંબન મળતાં વાર લાગે એ સ્વાભાવિક ગણાય. પરંતુ સમય વ્યક્તિઓને જેમ ભુલાવી દે છે તેમ તેમના પ્રત્યેના ભક્તિભાવને, મહત્ત્વને વધારી પણ દે છે. અશોકના યુગમાં ઈ. સ. પૂર્વે ત્રીજી સદીમાં શિલ્પની ખીલવણી સ્પષ્ટતા ધારણ કરતી ચાલી. શિલ્પના કોતરકામના, મૂર્તિસર્જનના આપણી પાસે અનેક સુંદર નમૂના છે

છતાં ભારતીય કલામાં મોટે ભાગે શિલ્પ-મૂર્તિવિધાન અને કોતરણી-સ્થાપત્યના એક અંગ કે વિભાગ તરીકે સંકળાયેલું છે એ ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે. મૂર્તિ ઘડી, પછી તે મંદિરમાં મૂકવા માટે સુંદર પૂંપો, અટપટી વેલીઓ, આબેહૂબ પશુપક્ષીઓ, ચિત્રવિચિત્ર સુશોભનો, ઇતિહાસ-કથાઓ અને દેવકથાઓ, સામાજિક દૃશ્યો, નૃત્યો અને ભોગવિલાસસૂચક અભિનયો, શિકાર પશુયુદ્ધ કે માનવદ્વંદ્વ, તથા કલ, મકર, કીચક વ્યાઘ્રમુખ, યક્ષ જેવી ભયાનક આકૃતિઓ અદ્ભુત ઝીણવટપૂર્વક કોતરવાની આપણી શિલ્પકલાએ આપણને આપ્યા છે, પરંતુ તે મહાલય, મંદિર કે ગુફાના સ્થાપત્યઅંગમાં મોટે ભાગે સમાઈ જાય છે. સ્થાપત્યના એ શિલ્પથર બની રહે છે ગજથર, નરથર, હંસથર જેવા શિલ્પસૂચક વિભાગો બાંધકામના જ વિભાગો હોય છે, એટલું જ નહિ પરંતુ આપણું શિલ્પ ઘણું ખરું -relief-ઉપસાવેલી આકૃતિકલાનું સ્વરૂપ ધારણ કરે છે. આપણું શિલ્પ સ્થાપત્ય ભેગું જ અભ્યાસપાત્ર બની રહે છે. જો કે આપણી શિલ્પકલા સ્વતંત્ર રીતે પણ એટલો વિકાસ પામી છે કે તે અભ્યાસીઓના સનાતન આશ્ચર્યનો વિષય થઈ પડી છે.

વિનાશમાંથી બચેલી સમૃદ્ધિ

વળી મૌર્યકાળથી શરૂ થયેલી શિલ્પસ્થાપત્યની કલા એટલા નમૂનાઓ અને સમૂહોમાં વહેંચાઈ ગઈ છે અને ઉત્તર તેમ જ દક્ષિણ ભાગમાં તેનો સળંગ ક્રમ એવો રચવાઈ રહ્યો છે કે તેનું વિગતવાર વર્ણન જુદો જ ઇતિહાસગ્રંથ ઉપજાવે. મુસ્લિમોએ પ્રાચીનયુગને અંતે ઘણો ઘણો વિનાશ કલાસમૃદ્ધિનો કર્યો. ઉત્તર ભારતમાંથી પ્રાચીન અવશેષોની જડ ઊખડી ગઈ એમ લાગે એટલો વિનાશ થયો; છતાં વિનાશક અગ્નિ પણ થાકી જાય એવડી વિપુલ કલાસમૃદ્ધિમાં એવું એવું કેટલુંયે બચ્યું છે જે ભારતીય કલાના ગૌરવને પ્રત્યક્ષ દર્શાવી શકે એમ છે મૌર્ય યુગ સાથે સાંકળી શકાય એવા શિલ્પનમૂના ઈ. સ. પૂર્વે ૩૦૦ના અરસામાં રચાયેલા બૌદ્ધસ્તૂપોની

આસપાસ આવેલી દીવાલોના કોતરકામથી શરૂ થાય છે અહી સ્ત્રીનો ઇતિહાસ તાન્વી કાઢવાનો લોભ આ સ્થળે જતો કરીશું અને વિખ્યાત શિલ્પસમુહો તરફ અંગુલિનિર્દેશ કરી આગળ ચાલીશુ.

ગાંધારશિલ્પ

મૌર્યકાળના સ્થાપત્યમા (૧) અશોકના સ્તંભો (૨) સાંચી તથા સારનાથના સ્તૂપની છત્રીઓ, (૩) સારનાથમાથી મળી આવેલી કોતરકામ ભરેલી પથ્થરપાટ તથા (૪) બુદ્ધ ગયા પાસેથી મળી આવેલી ત્રણ પથ્થરમૂર્તિઓને ગણાવી લઈએ એ શિલ્પ વિકાસ પામી ભારહુત અને સાંચીના સ્તૂપતોરણોમા ઘણી ઉચ્ચ કક્ષાએ પહોંચ્યુ, જે ઈસવી સન આસપાસના કાળમા આવી જાય છે. ઈસવી સનની શરૂઆતમા શિલ્પની સુપ્રસિદ્ધ ગાંધાર શૈલી આપણને મળી આવે છે પ્રાચીનકાળને ઓળખતી વખતે આપણે કદી ન ભૂલીએ કે ગાંધાર એટલે આજનું અફઘાનિસ્તાન. જેમ બંગાળ, ગુજરાત, પંજાબ, આંધ્ર કે ચોલા પ્રદેશને આપણે ભારતીય વિભાગો તરીકે ઓળખાવીએ છીએ તેમ ગાંધાર–અફઘાનિસ્તાન તેમ જ શકસ્થાન –બલુચિસ્તાનનો એક પ્રદેશ પણ ભારતીય પ્રદેશ વિભાગ હતો એ કદી ન ભૂલીએ–આજ એ સઘળુ ભારતવાસીઓ ગુમાવીને બેઠા હોય તો પણ. કુશાણવંશીય કનિષ્કના સમયમા ઈસવી સનની શરૂઆત થતા તો બૌદ્ધ મહાયાન માર્ગનો વ્યાપક સ્વીકાર થયો જેમાથી બુદ્ધભક્તિ અને બુદ્ધની વિસ્તૃત મૂર્તિપૂજાએ અગ્રસ્થાન લીધુ અલેકઝેંડર સાથે આવેલી મનાતી ગ્રીકકલાના અંશો ગાંધાર, શકસ્થાન તથા ગાંધારની ઉત્તર–પશ્ચિમે આવેલા બકટ્રિયા બલ્ખ-બાલ્હીકના પ્રદેશોમા સારી રીતે સચવાઈ રહ્યા હતા એ કલાના અંશોએ ભારતીય બુદ્ધની કથામાથી અનેકાનેક નવા વિષયો મેળવ્યા નવી કલ્પનાઓ મેળવી અને ગાંધારશિલ્પને નામે ભારતમા જ નહિ પરંતુ ચીન, કોરિયા, જપાન તથા મધ્યએશિયામા ભવ્ય કલાવિજયો પ્રાપ્ત કર્યા ગ્રીકકલાનો સમન્વય ગાંધારશૈલીમાં થયો જણાય છે. ગાંધારની શૈલી જોડે

સમકાલીન મથુરા, અમરાવતી અને નાગાર્જુન કોન્ડા શૈલીને પણ સભારી લઈએ મથુરાની કનિષ્ક પ્રતિમા જાણીતી છે

ધર્મના વાગકેશનો કલાસમન્વય

બૌદ્ધમાર્ગ પણ ભારતમા વારાફેરા તથા ભરતીઓટ અનુભવ્યા છે બૌદ્ધમાર્ગની અસર ધીમે ધીમે હળવી થવા માડી નવીન બળ મેળવી રહેલી વૈદિક સસ્કૃતિએ પણ કલાના ભવ્ય પ્રયોગો આદર્યા અને વૈદિક ગુપ્તોના કાળમા ભારતીય શિલ્પકળાએ વળી અત્યત ઉચ્ચ કક્ષા પ્રાપ્ત કરી લીધી આનો અર્થ એમ નહિ કે વૈદિક માર્ગના સામર્થ્યકાળમા બૌદ્ધમાર્ગીય શિલ્પસ્થાપત્ય તદ્દન ઓસરી ગયા હતા બૌદ્ધ, જૈન અને વૈદિક માર્ગની કલા એકબીજાની દિલ સૂઝી અનુસાર શાન્ત અને અનાક્રમક હરીફાઈમા પરસ્પરને વેગ આપી જ રહી હતી સાન્નાથ અને મથુરાની બુદ્ધમૂર્તિઓ અને કરાચીમાથી મળી આવેલી બ્રહ્માની મૂર્તિ એ ગુપ્તકાળના ઉત્તમ નમૂનામા અનેકાનેક નમૂનાઓ ઉમેરી શકાય એમ છે બુદ્ધની એસી ફૂટ ઊ ચી કાસાની મૂર્તિ હ્યુએન સ ગે નાલદામા જોઈ હતી આજ એ નથી મુસ્લિમોના ભારતીય વસવાટ પહેલાનો એક હજાર વર્ષનો યુગ–ઈસવી સન બીજી-ત્રીજી સદીથી બારમી સદી સુધીનો યુગ–શિલ્પકલામા અત્યત સમૃદ્ધ બની ગયો હતો સુલતાનપુરમાથી મળેલી વિષ્ણુમૂર્તિ, પદ્મપાણિ બુદ્ધ, એલીફન્ટા ગુફામાની ત્રિમૂર્તિ, તાજોરના નટરાજ તથા મમલપુરમનુ સુદર હરણ શ્રવણબેલગોલાની વિરાટ પ્રતિમા, તથા પેરૂરમાની શિવમૂર્તિ સરખા અસખ્ય શિલ્પ નમૂના ભારતીય કળાને માનવશિલ્પકળામા અગ્રસ્થાન અપાવી રહ્યા છે

પ્રાતીય વિકાસ

મોટે ભાગે સ્થાપત્ય સાથ જોડાયલા અને કેટલાક છૂટા શિલ્પ નમૂના ઇસ્લામ યુગ પહેલાના પ્રાતે પ્રાતે વેરાઈ પ્રાચીન શિલ્પકલાનુ ગૌરવ આજ પણ કરી રહ્યા છે મૂર્તિપૂજાની પ્રણાલિકાએ શિલ્પની મૂર્તિવિધાનકલાને બહુ ભારે વેગ આપ્યો છે વિષ્ણુ સૂર્ય, શક્તિ,

શિવ, ગણેશ, વરાહ, બ્રહ્માની વિવિધતાભરી મૂર્તિઓના આશ્ચર્યકારક નમૂના આપણને ગુપ્તકાળ અને તે પછીથી મળતા જ રહ્યા છે. ત્રિવેન્દ્રમના શેષનારાયણ, વિષ્ણુની ત્રિમૂર્તિ, વિષ્ણુ ની ચૌદ હાથવાળી મૂર્તિ, બ્રહ્મા–વિષ્ણુ–શિવની ત્રિમૂર્તિ, લક્ષ્મીનારાયણ, મદુરાની અર્ધ–નારીશ્વર મૂર્તિ, યમમૂર્તિ, નવગ્રહમૂર્તિ વગેરે મૂર્તિપ્રકારો ઉત્કૃષ્ટ કલાઅવશેષો છે અને તે પ્રાંતે પ્રાંતે આપણને મળી આવે છે. ગુપ્તયુગના લોહસ્તંભ સરખી બનાવટ આજથી સો વર્ષ પહેલાં યુરોપને પણ આવડતી ન હતી એમ મનાય છે.

આજના ભારત બહારની ભારતીય કલા

ભારતની બહાર ગયેલી આર્યકલાએ આપેલા શિલ્પનમૂના ભારતીય સંસ્કારના દિગ્વિજયની સાક્ષી પૂરે એમ છે. ભારતીય ધર્મમાર્ગો જ નહિ પરંતુ ભારતીય શિલ્પસ્થાપત્યની કલા પણ ભારતની આસપાસના પ્રદેશોમા મોટા પ્રમાણમા વિસ્તરી છે. મધ્યએશિયામાં ઓરેલ સ્ટીને કરેલાં ખોદકામમાંથી મળી આવેલું એક પથ્થરકોરું મસ્તક, સિયામમાંથી જડેલું બુદ્ધશીર્ષ, કમ્બોડિયાની હરિહર મૂર્તિ, જાવાનાં અસંખ્ય શિલ્પોમાથી થોડાં જ ગણાવીએ તો બોરોબુદરના અસંખ્ય બુદ્ધ, પ્રમ્બાનન મંદિરની બ્રહ્મા, વિષ્ણુ તથા રુદ્રની મૂર્તિઓ પ્રજ્ઞાપારમિતા તથા અવલોકિતેશ્વરની ભાવવાહી પ્રતિમાઓ ભારતીય કલાના નમૂના તરીકે વિશ્વભરની કલામાં શોભી નહી શકે એમ છે.

શિલ્પ અને રંગ

કેટલીક શિલ્પકૃતિઓ ઉપર અસલમા રંગ પૂર્યા હોય એ વાત પણ સંભવ કેટલાક વિચારકોને લાગે છે. પરંતુ હવે રંગ રહ્યા નથી, એટલે પ્રાચીન રંગ તથા ચિત્રકામનો ખ્યાલ તો માત્ર અજંતા જ આપણને આપે છે. રંગ વગરના પણ એ સર્વ અને એના બીજા અનેક નમૂના ભારતીય કલાનું ગૌરવ છે

શિલ્પના બીભત્સ નમૂના

ભારતીય કલા ધર્મસંકલિત કલા છે, અને તેની બીભત્સ અવ–

સારનાથના સ્તૂપની છત્રીઓ એટલાં મુખ્ય ગણી શકાય. સ્તંભ-સ્થાપત્ય અશોકથી માંડી કુતુબમિનાર અને ચિતોડના પંદરમી સદીમાં કુંભારાણાએ રચેલા કીર્તિસ્તંભ સુધી તો પહોંચે છે. લોમેશ ઋષિની ગુફાનું પ્રવેશદ્વાર કાષ્ટમાંથી શિલાસ્થાપત્યનું પરિવર્તન કેમ થયું તેનો સુંદર નમુનો પૂરો પાડે છે.

ઈરાન અને ગ્રીસની અસર ?

આ કલાસ્વરૂપો અને તેની મઝાઈ ઊંચી કલાપ્રણાલિકાનું સૂચન કરે છે; પરંતુ ભારતમા એવી કલાપ્રણાલિકાનો અભાવ માની પશ્ચિમના વિચારકો અશોક સમયના તેમ જ એ પછીના કલાપ્રકારોમાં ઇરાન અને ગ્રીસની અસર જોવા સિવાય રહી શકતા નથી. હિંદના કેમ્બ્રીજ ઇતિહાસ–History of India–માં આમ લખ્યું છેઃ

'અશોક સ્તંભનો વિકાસ પ્રથમ ઇરાનમા થયો...અશોકના કારીગરો પણ ઇરાનના કારીગરો પાસેથી પથ્થરને ચમક તથા સુંવાળાશ આપવાની કલા શીખ્યા...માનવી તથા પશુપક્ષીની સૃષ્ટિમાં દેખાતું દેહાકૃતિનું સૌંદર્ય મૌર્યકલામાં ઊતર્યું છે તે બેક્ટ્રિયા તથા ઇરાન દ્વારા ગ્રીસમાંથી આવ્યું.'

અસરના વિચારમાં સાવધાનીની જરૂર

સિકંદરની સવારીમાંથી અનેકાનેક આશ્ચર્યો ઉત્પન્ન કરવાની આતુરતાવાળા પશ્ચિમી અભ્યાસીઓ ભારતીય સંસ્કૃતિમા પશ્ચિમની અસર જોવા કેમ પ્રેરાય છે તેનું આ એક ઠીક ઉદાહરણ ગણી શકાય. ઇરાન તથા ગ્રીસના સંપર્કમાંથી ભારતને કાંઈ પણ મળ્યું નથી એમ માનવાની જીદ આપણાથી રાખી શકાય જ નહિ. પરંતુ પશ્ચિમના વિચારકો ભારતીય કલાનો વિચાર કરતી વખતે એક જ પાટે ચઢી જાય છે તે ભારતીય અભ્યાસીઓએ ધ્યાનમાં રાખવા સરખું છે. આ ઢબની એમની વિચારસરણી : ગ્રીસ એટલે ફિલસૂફી તથા કલાનો આદ્ય પ્રદેશ; ગ્રીક લોકો મેસોપોટેમિયામાં વસતા હતા એટલે ગ્રીસની કલા દરિયો ઓળંગી મેસોપોટેમિયામા ઊતરી. એ

વસાહતી ગ્રીક લોકોની કલાનો ધક્કો એક પાસ ઇરાનને લાગ્યા અને બીજી પાસ એની ઉત્તરે આવેલ બૅક્ટ્રિયાને લાગ્યા એ બન્ને પ્રદેશો મહાવિશાળ મૌર્ય સલ્તનતની સરહદ ઉપર આવ્યા એ સરહદ ઉપરની ઇરાન અને બૅક્ટ્રિયાની નીકટતાનો ધક્કો મહાન મૌર્યસામ્રાજ્યને લાગ્યા અને આ રીતે મૌર્યકલા – અને તે પછીની ભારતીય કલા એકદમ સુવર્ણગર્ભ! નિકટ રહેતા મૂરેના ગ્રીક થાણાંએ પણ આ મર્મ ભેદ આપ્યા! આ વિચારસરણીને એટલું બધું મહત્ત્વ આપવામાં આવે છે કે ભારતીય સંસ્કૃતિની વિશિષ્ટતા ભૂંસાઈ જાય છે – આ વિચારસરણી વધારે સાચી કમો ટીએ ચઢાવવા સરખી છે એમ હોય તે ન ઠરાય અને ગ્રીસની અસર ઝીલીને ભારતીય સંસ્કૃતિએ પોતાની ઉ ગતા અને પોતાનું જીવતપણું સાબિત કર્યું છે એમ કહી શકાય ભારતીય પ્રજાને માથે મુકાતો સંકુચિતપણાનો આરોપ તો આથી દૂર જ થાય છે પ્રશ્ન એક જ થાય છે બૅક્ટ્રિયાના તેમ જ ત્યાંથી ભારતની સીમામાં પ્રવેશ કરતા ગ્રીકો પણ ઝડપથી આર્ય ધર્મ અને આર્ય જીવન-વ્યવસ્થા સ્વીકારી લેતા હતા એ પ્રક્રિયામાં આર્ય સંસ્કૃતિનું સામર્થ્ય માન્ય કરવું કે આર્ય સંસ્કૃતિને શરણાગતના સ્થાનમાં મધ્યભારતમાં આવેલા બેસનગરમાં વિદિશાના રાજદરબારમાં તક્ષશિલાના યવન રાજાના એલચી તરીકે આવેલ હેલિયોડૉરસ વાસુદેવ પ્રીત્યર્થ એક ગરુડ સ્તંભ ઊભો કર્યો હતો જે ઉચ્ચ સ્થાપત્યનો એક નમૂનો પણ કહી શકાય ઇસ્વી સન પૂર્વે પહેલી સદીનો આ પ્રસંગ એ હેલિયોડોરસ ધર્મે ભાગવત હતો! અટલે વાસુદેવ – કૃષ્ણભક્ત! આને ગ્રીક અસર કહેવી કે આર્ય અસર? આખો સંપર્ક ઇતિહાસ પુનર્ગઠવે કરવા માગે છે

સ્તૂપરચના

બિહારની અશોકયુગની ગુફાઓ પછી ઇસ્વીસન પૂર્વે બીજી સદીમાં રચાયેલો મધ્યહિંદનો ભારહુત સ્તૂપ એક સુંદર ।

નમૂનો આપણને આપે છે. આપણે જોઈ શકીએ એમ છે કે કાષ્ઠકલાની વિપુલ વિગતો અને ભરીપૂર્ણ નકશીકટા પથ્થરે હવે ઝીલવા માંડી હતી સ્તૂપના પ્રવેશદ્વાર ઉપર તેમ જ વ ઠાની ભીતે જાતકકથાઓના પ્રસંગો હવે કોતરાવા લાગ્યા. નાગ, યક્ષ, દેવ દેવી, દિગ્પાલ, દ્વારપાલ એ સર્વનું નિ નિદાન પથ્થ મા આવવા લાગ્યું

બુદ્ધગયાના મંદિર આસપાસના દીવાલો તથા સ્તંભ પણ આ યુગના સ્થાપત્ય તરીકે ૦ રૂર ૯ ાન ખેન

એ પછીનો સ્થાપત્યકલાના નમૂનો સાંચીના વિશ્વવિખ્યાત સ્તૂપમા આપણે જોઈ શકીશુ. આ સ્તૂપ અને તેની આસપાસના સ્થાપત્યમા અનેક બૌદ્ધભક્તોના દાનના ઉ આવા છે સ્તૂપના તોરણો એટલે શિલ્પ સ્થાપત્યના ઉત્કૃષ્ટ નમૂના સ્તંભો ઉપરના બ્રાહ્મીલિપિમા લખાયલા લેખ આ યુગના ઇતિહાસ તથા સમાજને ઓળખવામા ઉપયોગી થઈ પડે એમ છે પથ્થર ઉપરની અદ્ભુત શૃગાર રચના આપણને મુગ્ધ બનાવે છે બે હજાર વર્ષ ઉપરની આ કલારચના તેના ચારે પ્રવેશદ્વારો નવ જેટલી બચી છે એટલી ભારતીય કલાનું ગૌ વ છે સાચી ઉ કલામા ખામી માટી એ પશ્ચિમના અભ્યાસીઓને પણ મુશ્કેલ પડ સારનાથ વગેરે સ્થળના સ્તૂપની વિગતો જતી કરી એટલું જ કહી આપણે અટકીશુ કે સ્તૂપના વિશાળ સ્થાપત્ય ઉપરની કલા ભા હુત અને સાચીન સ્તૂપમા પરાકાષ્ઠાએ પહોંચી છે હજી સ્તૂપો જડતા જાય છે એ લા અશો કે ૮૪૦૦૦ સ્તૂપો રચના કરી દંતકથા છે

મનુષ્યો ન મ ાસ ા ટનાક જૈન સ્થાપત્યોને પણ ઈસવી સન પૂર્વેના યુગના સ્થાપત્યકલાના નમૂના તરીકે ગણવા જોઈએ જેમા લાવણ્ય ાનના નામ ા ગ ાઝ મથાવેના કૃતિના ખાસ ઉલ્લેખ કરવો ઘટે પતિનાએ ન પપ નમાશ્રવ હતો શિ પર રપત્નમા માત્ર નર્તન પ્રતીક તરીકે જ નર્તકીઓના ઉપયોગ થયા છ ન નહિ નર્તકીઓગો તા પાતાના દાનથી ક સ્થાપત્યો ઊભા કર યા છ

ધર્મ અને સ્થાપત્ય

આપણે એટલું તો જોઈ શકીએ છીએ કે મૌર્ય યુગથી ભારતીય કલા ધર્મનું મુખ્ય અવલંબન લઈને જ વિકસિત થતી હતી. ચૈત્યો, સ્તૂપ, સ્તંભો, ગુફાઓ, તોરણો અને દીવાલો વગેરેની રચનામાં પણ ધર્મભાવના જ મુખ્ય પ્રેરણા આપતી – સ્થપતિ તથા શિલ્પીને તેમ જ સ્થાપત્ય બાંધવાનો યશ લેનાર દાનવીરને પણ સ્તૂપ સાથે સાધુસાધ્વીના યોગ્ય નિવાસ માટે મઠ બંધાતા સ્નાન, જપ તથા પ્રાર્થના માટે મંદિરો બંધાતાં અને મંદિરોમાં ચૈત્ય તેમ જ સભાગૃહો પણ રચવામાં આવતાં, જેમાં ચર્ચાઓ થતી અને વ્યાખ્યાનો પણ અપાતાં. શરૂઆતના ચૈત્ય સભાગૃહો લાકડાનાં બંધાતાં. ઈસવી સન પૂર્વે પહેલી સદીથી સભાગૃહો પથ્થરનાં બાંધવાની શરૂઆત થઈ. સાંચી અને સોનારી સ્તૂપ પાસેનાં સભાગૃહો મૂળ લાકડાનાં હતાં એની નિશાનીઓ આજ પણ દેખાઈ આવે છે – જો કે ઘણી જગાએ પ્રથમ જ્યાં જ્યાં લાકડકામ હતું ત્યાં ત્યાં પછીના ભક્તોએ પથ્થર-રચના કરાવી દીધી.

ગુફાસ્થાપત્ય

મૂળ સંતોને દેવાનાં સ્તૂપમાં સુવાડની ધર્મભાવનાએ સાથે સાથે છૂટત સાધુઓ માટે પહાડો કોતરી મંદિરો અને મઠ જેવાં કર્યાં છે, જેમાં સાધુઓ શાન્તિથી એકાન્તવાસ કરતા, ઋતુના દાહક તત્ત્વો સામે રક્ષણ પામતા અને આધ્યાત્મિક કર્તવ્યો આચરતા. ગુફાસ્થાપત્ય એ મૌર્ય કલાની મોટી વિશિષ્ટતા. જૈન, વૈદિક અને બૌદ્ધમાર્ગી ભાવિકોએ બંધાવેલાં અનેક પર્વતમાં મઠ-મંદિરોમાંથી આજ પણ સંખ્યાબંધ જટની ગુફાઓ મળી આવી છે, જેમાં ભારતના વિશિષ્ટ સ્થાપત્યનમૂના આપણે આશ્ચર્યપૂર્વક જોઈ શકીએ છીએ.

મુખ્ય નોંધ એ કે ગુફા અંગે સ્થાપત્ય એક નવીન આકાર ધારણ કરે છે. સ્તૂપ, મઠ તથા મંદિરરચનામાં મધ્યપ્રાન્ત, મગધ તથા

ઉત્તર ભાગે તે પથ્થરનો ઉપયોગ શરૂ કર્યો એવામાં જ પશ્ચિમ અને પૂર્વ ભારતના સ્થપતિઓ પહાડના પહાડ કોરી એમાંથી જ આખા અને આખા સ્તૂપ, મઠ અને મંદિરો ઉપજાવતા આવ્યા એ જ આપણું ગુફાસ્થાપત્ય કેટલાક ચોખલિયા પશ્ચિમના અભ્યાસીઓને તો આ વિશિષ્ટ સ્થાપત્યમાં પણ ઈજિપ્ત તથા ગ્રીસની અસર દેખાય છે એ જે હોય તે બિહારી ડુંગરોમાં કોતરેલી આદ્ય ગુફાઓથી આગળ વધતાં આપણે જે અન્ય ગુફાસમૂહ જોઈશું તેમાં આશ્ચર્યચકિત કરી નાખતી કલાના નમૂના રહેલ છે ઊંચામાં ઊંચી અને ઊંડામાં ઊંડી કલ્પના તથા ઊર્મિને આકાર આપવાની પથ્થરોમાં શક્યતા છે મૃદુતા છે એમ શોધી કાઢનાર ભારતીય શિલ્પીઓ તેમ જ સ્થપતિઓએ ડુંગરના ડુંગર કોરી ચૈત્યો ઉપજાવ્યા, મંદિરો ઊભાં કર્યાં સાધુનિવાસ માટેના મઠને પણ આકાર આપ્યા, અને મનભશોભન સભાગૃહો પણ ઉપજાવ્યાં આ કલાકારસ્વામીઓની કલ્પના આગળ કાળમીંઢ પથ્થર પણ પીગળી ગયા, અને શિલ્પીઓના નાજુક ટાંકણા આગળ પહાડ શૃંગો પણ મીણ સરખા મુલાયમ બની ગયા ગુફાના સામાન્ય નામથી ઓળખાતા આ સ્થાપત્યપ્રકારો કંઈક પ્રવાસીઓને આકર્ષતા આપણા પૂર્વ પશ્ચિમમાં હજી ઊભા છે ભાજા, કુદાણી, પિત્તલખોરા, અજંતા, ઇલોરા, નાશિક, કાર્લા, બાઘ, કાન્હેરી તથા બોરીવલીની ગુફાઓના નામ સહજ ગણાવી શકાય એમ છે અભ્યાસીઓનું બહુ ધ્યાન ખેંચ્યું નથી એવી તળાજા તથા સાણાની ગુફાઓ કાઠિયાવાડમાં છે એ આપણું ગુજરાત રખે ભૂલે સાણાની ગુફાઓ રબારીઓના ઢોર બાંધવાની કોઢો બની રહી છે એ વાત પણ ગુજરાત યાદ રાખે

પશ્ચિમ ભારતની ગુફાઓ

આજ પ્રસિદ્ધિમાં આવેલી ઉપરની ગુફાઓ પ્રાચીન સ્થાપત્યના ઉત્કૃષ્ટ નમૂના રૂપ છે ઈસવી સન પૂર્વે બીજી સદીના અંતમાં ભાજા, કુદાણી, પિત્તળખોરા તથા અજંતાની નવમી ગુફા રચાઈ લાગે છે.

બેરસા તથા નાશિકની ગુફાઓ ઈસવી સન પૂર્વે બીજી સદીમાં ઘડાઈ હોવી જોઈએ. અજંતાનું ગુફાઝૂમખું તો ઈસવી સન પૂર્વે પહેલી-બીજી સદીથી ઈસવી સનની સાતમી સદી સુધીમા ઘાટ પામતું જ આવ્યું. સ્થાપત્યના ઉત્તમ નમૂના તરીકે ઓળખાતી કાર્લાની ગુફા ઈસવી સન પૂર્વે ૮૦ના અરસામાં રચના પામી હશે. એ ગુફાનું ભવ્ય સભાગૃહ વૈજયંતીના શ્રેષ્ઠી ભૂતપાલે બંધાવ્યાનો લેખ ત્યાં છે. ગુફાઓ સાથે વિહારમઠ પણ સાધુઓના નિવાસ માટે પહાડમાંથી કોરી કાઢવામા આવતા હતા.

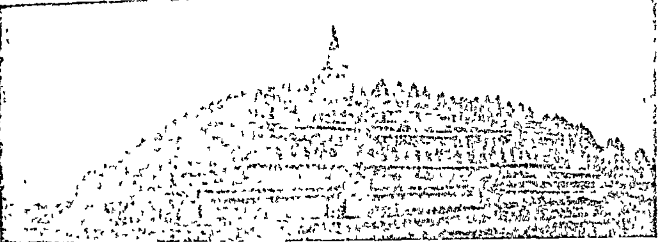
પૂર્વ ભારતની ગુફાઓ

પરંતુ પશ્ચિમ ભાગના આ મહાન સ્થાપત્ય સાથે આપણે પૂર્વ ભારતના દરિયાકિનારા ઉપરના એક પ્રદેશમાં આવેલાં આવાં જ સ્થાપત્યોને પણ સંભારવાં જોઈએ. ઓરીસામાં આવેલી ખંડગિરિ તથા ઉદયગિરિ નામની પર્વતમાળામા કોતરાયલી પાત્રીસ ગુફાઓ કલાઇતિહાસમાં સ્થાન પામે એમ છે. પશ્ચિમ ભારતમા ગુફા-સ્થાપત્ય બૌદ્ધમાર્ગનું મુખ્યત્વે અવલંબન લે છે, જ્યારે પૂર્વ ભારતનાં ગુફા સ્થાપત્ય જૈન ધર્માવલંબી છે, જે માર્ગભેદને લઈને કેટલીક વિગતફેર પણ એ સ્થાપત્યમા આવે એ સ્વાભાવિક છે. જૈન સ્થાપત્યમાં ચૈત્યની રચનાનો અભાવ એ મુખ્ય લક્ષણ કહેવાય. આ પાત્રીસ ગુફાઓમાથી અનંત ગુફા, ગણેશ ગુફા, જયવિજય ગુફા તથા હસ્તી ગુફા બહુ જાણીતી છે હાથી ગુફામા કલિંગના સુપ્રસિદ્ધ મહારાજ ખારવેલનો લેખ પણ છે, જે ખારવેલે મગધ સામ્રાજ્યને પોતાના સામર્થ્યથી હલાવી નાખ્યું હતું. જૈન ખારવેલને સફળ યુદ્ધ કરતા આવડતું હતું. કદી અંતિમ નિર્ણય ઉપર ન આવતા અગર કોઈને આવવા ન દેતા વિદ્વાનોના રમૂજી મતભેદનું રાહજ દર્શન અહીં જ કરી લઈએ. ભારતીય પુરાતત્ત્વ-વિદ્યાનો પાયો નાખનાર એક ગુજરાતી વિદ્વાન ભગવાનલાલ ઇન્દ્રજીને આ ખારવેલના લેખમા ઈસવી સન પૂર્વેની ૧૫૭-૧૫૬ની સાલ ઊકલી આવી. એમના કરતા ઓછું ફરેલા એ

દક્ષિણ ભારતના સ્થાપત્ય

ઉત્તર ભારતના ઘણા સ્થાપત્યોનો મુસ્લિમ આક્રમણમાં વિનાશ થયો છે. દૃષ્ટાંત તરીકે આખા એશિયા ખંડના આશ્ચર્યસરખો કોનારકનો ભાવનો ભગ્ન ભાગ જ ગણી શકીએ. આજ એ સ્થાનથી કાશ્મીરનું માર્તંડ મંદિર માત્ર ખંડેર જ ગણાય. મધ્ય વિભાગના બચેલા ઉપર દર્શાવેલા દસમી સદીના હજારેક વર્ષના સ્થાપત્યો ઉપરાંત આપણે દક્ષિણના સ્થાપત્યો પણ નજર નીચે નાખી જવા જોઈએ. એ સિવાય ભારતીય કલાનો સાચો અને પૂરો ખ્યાલ ન આવે. દેવને, પ્રભુને સારામાં સારી વસ્તુ અર્પણ કરવાની સર્વજન આગ્રહ ફરમાન ભારતીય રચનાએ કલાજીવનની સારામાં સારી બાજુ દેવને જ અર્પણ કરેલી છે. રાજવીઓ, રાણીઓ, શ્રેષ્ઠીઓ, મહાજન, મંચારત તથા આમજનતાએ—અરે ગણિકાઓએ પણ—દેવાર્પણ-અર્થે સ્થાપત્યો રચવામાં પાછું જોયું નથી. મદુરા તો મંદિરનગર તરીકે જ ઓળખાય છે. એ સાથે તાંજોર, ત્રિચીનાપલ્લી તથા રામેશ્વર સુધીના સ્થાપત્યો ગણ્યાં ગણી પડશે, જે ઉપરથી આપણને સ્પષ્ટ સમજાશે કે ભારતીય સંસ્કૃતિ પોતાના વિધવિધ અંગો સાથે સદા સજીવન રહેલી છે. ચિત્ર, શિલ્પ, સ્થાપત્ય તથા સંગીત એ ભારતીય ચિંતનની સાથે જીવન પગલાં પાડી રહે છે.

દક્ષિણના પલ્લવો સાથે દક્ષિણભારતીય શૈલી—જેને કેટલાક દ્રવિડ શૈલી પણ કહે છે તેનો—ઉગમ થાય છે. સાતમી સદીમાં નરસિંહ-વર્મન પલ્લવે બંધાવેલા મહાબલિપુરમના ગ્રેનાઈટના મંદિરો આખા [illegible] છે—પછી ભલે એ નાના મોટા

બોરોબુદુર – જાવા

ભવ્યતાનો એક નમૂનો છે. તળથી શિખર સુધી આકૃતિઓ અને સુશોભનોના નાજુક કોતરકામથી ભરેલું આ શિવાલય ભારતીય-સંસ્કૃતિનો એક વિક્રમ કહી શકાય. ગોપુરમ્ પણ ચોલાયુગની કલાએ આપ્યાં. સ્તંભરચના પણ દક્ષિણ સ્થાપત્યની એક મોટી વિશિષ્ટતા. એ પછીના મદુરા, રામેશ્વરમ્ તથા શ્રીરંગમના દેવાલયો આજ પણ સહુને સ્તબ્ધ કરતા ઊભા છે. ચાલુક્યો અને રાષ્ટ્રકૂટો પણ સ્થાપત્યના ભારે શોખીન. રાષ્ટ્રકૂટ કૃષ્ણદેવના યુગનું કૈલાસમંદિર વિશ્વભરના સ્થાપત્યોમાં અપૂર્વ સ્થાને મુકાય છે. એવું જ સુંદર નજીકનું એલીફન્ટામાં આવેલું ત્રિમૂર્તિશાલિન મંદિર પણ ગણાય. બારમી – તેરમી સદીમાં હોયસલ રાજવંશે પણ માઈસોર બાજુએ સ્થાપત્યને જીવંત રાખ્યું. શ્રવણ બેલગોલાની ગોમતેશ્વરની છપ્પન ફૂટ ઊંચી આખી અપ્રતિમ ભવ્ય પ્રતિમાના બાંધકામના સુગ્રથિત ગંગરાજાઓનો વારસો હોયસલોએ ચાલુ રાખ્યો. દ્વારસમુદ્રનું હોયસલેશ્વર મંદિર પણ આશ્ચર્યચકિત કરતો સ્થાપત્યનમૂનો છે. સ્થાનોની પસંદગીમાં દર્શાવાતી કાળજી સંસ્કારની ઉચ્ચ કક્ષા બતાવી આપે છે.

આજના ભારત બહારનાં ભારતીય સ્થાપત્ય

હવે સ્થાપત્યનું અવલોકન આપણી દૃષ્ટિને આજના ભારતની બહાર લઈ જાય છે. એમ ન, આપણી મહત્ વિશિષ્ટતા આપણાથી ભુલાય એમ નથી. ભારતીય સંસ્કૃતિવિજય આજના ભારતવર્ષની સીમામાં મર્યાદિત રહ્યો નથી. આપણે એ ભૂલીએ કે આજનું ભારત એ પ્રાચીન ભારત નહિ. ભૂગોળદૃષ્ટિએ પ્રાચીન ભારત તો ઘણો મોટો વિસ્તાર માગે એમ છે. આજના અભ્યાસીઓ જેને બૃહદ્ ભારત – Greater India – કહે છે એ સર્વ પ્રદેશ ભેગા કરીએ તો સાચું પ્રાચીન ભારત ઓળખી શકાય. એમાં ભારતનું હમણાં જ છેદાયેલું અંગ પાકિસ્તાન, અફઘાનિસ્તાન, પામીર તથા મધ્ય-એશિયાના કેટલાંક પ્રદેશ, તિબેટ, બ્રહ્મદેશ, સિયામ, હિન્દી ચીન, મલય, સુમાત્રા, જાવા, બાલી, બોર્નિયો, તિમુર તથા લંકાનો

આજ જુદા પડી ગયેલા પ્રદેશો જરૂર આવી જાય. હજી આપણે જ આપણો પ્રાચીન ઇતિહાસ પૂરેપૂરો વાંચી શક્યા નથી. ભારતવર્ષમાં ગણાવાને પાત્ર પ્રદેશોના રાજકીય તથા સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ હજી પણ આપણે ઓળખ્યા નથી. ઘણાં ઘણાં નામ, પરાક્રમપ્રસંગો તથા સંસ્કારસંબંધો હજી અંધારામાં છે. આપણી આંખ સામે આવીને ઊભા રહેલા પ્રમાણ તથા વિગતોના ટુકડાઓ ભેગા કરી આપણે આખો સળંગ ઇતિહાસ હજી રચી શક્યા નથી. એ ટુકડાઓનો સળંગ ઇતિહાસ જ્યારે ઊભો થશે ત્યારે આજ બીનાંમીના ગર્વ લઈ શકીએ છીએ એના કરતાં વધારે સ્થિર ગર્વ આપણી સંસ્કૃતિ માટે આપણે લઈ શકીશું. ઉપર ગણાવેલા પ્રદેશો ઉપર ભારતીય સંસ્કૃતિએ ધાર્મિક, વ્યાપારી તેમ જ રાજકીય વિજયો કેમ પ્રાપ્ત કર્યા એની મૂળભૂત હકીકત હજી આપણે કડીબદ્ધ મેળવી શક્યા નથી. એટલે આ સર્વ પ્રદેશોના ભારતીય સંસ્કૃતિ અંકિત નમૂનાઓ નિરખી આપણે સંતોષ લેવો પડશે.

જાવાનું બોરોબુદુર

એક અભ્યાસીનું કથન છે કે એશિયાના સર્વ માર્ગો ભારતમાંથી શરૂ થાય છે. ભારતમાંથી હવે આપણે આગળ જઈએ. બૌદ્ધ માર્ગનો જન્મ ભારતમાં. પરંતુ એ માર્ગનું મોટામાં મોટું મંદિર જાવામાં. બોરોબુદુર એ એનું આજનું ચલણી નામ. સમગ્ર વિશ્વકલામાં આ સ્થાપત્યરત્નને સ્થાન છે. સાત મજલાનું આ મહાપ્રશસ્ત મંદિર નાના થતા જતા મજલાઓમાં પ્રમાણબદ્ધ આકાર લેતું એક અંતિમ શિખામાં ઊંચા સ્તૂપમાં સમાઈ જાય છે. લંબચોરસ આકારના આ મજલાઓમાં જે તે મજલાના માપને અનુકૂળ આવે એવી બુદ્ધની ૪૩૨ છત્રીઓ બુદ્ધની સુશ્લિષ્ટ મૂર્તિઓ સહ ઊભી કરવામાં આવી છે. આટલી જ રચના એમાં હોત તો ય આ મંદિર વિશ્વના એક મહાસ્થાપત્ય તરીકે ગણાયું હોત. પરંતુ કલાકારોની કલ્પના આટલેથી અટકતી નથી. તેમને હજી બીજાં કલાશિખરો સર કરવાં હતાં.

માપીએ તો નયુ માર્કલ થાય એવી આ મંદિરની દીવાલો કલા ભૂખી કેમ રહી જાય? એ હવે સ્થપતિના ટાંકણાને આકર્ષે છે, અને પછી તો એ નર્મ આર્કલની દીવાલો—છાટો ઉપર બૌદ્ધ જાતક કથાઓના અનેકાનેક પ્રસંગો અદ્ભુત ભાતીગરી આકૃતિમાં ખીની ઊઠે છે!

પ્રમ્બાનન અને આન્કોરવાટના મંદિરસ્થાપત્ય

બૌદ્ધ બોરોબુદુરની સાથે જાવાનું વૈદિક પ્રમ્બાનન મંદિર પણ આપણે ઉલ્લેખવું જોઈએ એ ભવ્ય મંદિનું સ્થાપત્ય બ્રહ્મ, વિષ્ણુ તથા શિવની અદ્ભુત મૂર્તિઓ ઉપરાંત પોતાની દીવાલછાટ ઉપર રામાયણ-મહાભારતની કર્ણક કથાઓ ઉપસાવી લાવ્યું છે અનેક અવશેષોમાંથી આ બે જ સ્થાપત્યો તરફ નજર કરી બોરોબુદુરના મંદિરને પણ ક્ષણભર આટે એવા હિંદી ચીનના આંકોરવાટને નામે ઓળખાતા મંદિર તરફ દૃષ્ટિ કરીએ હિંદી ચીનના ગાઢ જંગલોના ઘૂમતા એક ફ્રેંચ રોવર્ને ઇસવી સન ૧૮૫૮માં મહાવૃક્ષેભરી વનરાજિમાંથી ડાકિયા કર્યું આ મંદિર નજરે પડ્યું, જે આજ દુનિયાની એક સ્થાપત્યરચનાઓમાં ગણાય છે બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને શિવ આ મંદિમાં પૂજા પામતા હતા નામની પ્રતિમાઓ પણ અહીં પૂજન પામતી હતી એ સ્થાપત્ય માત્ર મંદિર ન હતું એની આસપાસ ઔષધાલયો હતા પાઠશાળાઓ હતી ગુરુશિષ્યના નિવાસસ્થાન હતા અને હજારો યાત્રાળુઓનો સમાવેશ કરતી ધર્મશાળાઓ પણ હતી. બાર માઈલ ફરતી એક ખડી આ મંદિરનું રક્ષણ કરતી હતી એ ઉપરથી આ મંદિરની મહત્તા આપણને સમજાઈ આવશે આ મંદિરની ભીંતો ઉપર પણ રામાયણ-મહાભારતના કથાપ્રસંગો કોતરયા છે આંકોરવાટની મંદિરરચનામાં સૌંદર્ય અને ભવ્યતાનો જેવો સમન્વય સધાયો છે એવો ભાગ્યે જ બીજા કોઈ સ્થાપત્યમાં સાધાયો હોય

બ્રહ્મદેશ-બર્માનું શ્વડેગનનું સુવર્ણમંદિર, મધ્ય એશિયાના

મંદિરો ડેરો નિએટના મહમદિરો અફઘાનિસ્તાન ની સરહદે અને ગી પર્વતમાળામાંથી કોતરી કાઢેલા સહસ્ત્રબુદ્ધ જેવા સ્થાપત્યોના તો નામ જ ગણાવી શકાય અને તે એટલા જ પૂરતુ કે ભારતીય કલાથી ભારત બહારની છાપ આપણે સહજ સમજી શકીએ

મુસ્લિમ ધર્મ પછી

મુસ્લિમોના સંઘર્ષે ઘણી કલાકૃતિઓ નાશ પામી છે એ સાચી વાત મહમદ ગઝનીથી દેવાલયો તોડવાની પ્રથા શરૂ થઈ ગઈ હતી એ તો જાણીતી હકીકત મથુરાના દેવાલયો મહમદ ગઝનીએ તોડયા અને તમામ જે મિલકત તેણે મેળવી તેનું વર્ણન મહમદનો જ ઇતિહાસકાર કરે છે હિંદી સંસ્કૃતિની કલા કેટલી ઊંચી કક્ષાએ પહોંચી હતી તેનો સારો ખ્યાલ એ વર્ણન આપે છે નાલન્દાની આખી વિદ્યાપીઠ બખ્તિયાર ખિલજીએ તોડી અને બાળી તેમા કંઈ કંઈ કલાકૃતિઓ અને સાહિત્યનો નાશ થયો હોય એ કહી શકાતુ નથી પરંતુ હિંદુસ્તાન દેશ વિસ્તીર્ણ હતો ચોખંડ ભારતભૂમિ ભાગ્યે જ લાંબો સમય સતત મુસ્લિમસત્તા નીચે રહેતી હતી હિંદુ રાજાઓ વચ્ચે વચ્ચે સ્વતંત્ર બની શકતા હતા અને મુસ્લિમોનુ ધ્વંસક ઝનૂન પણ થાકે એટલી વિપુલ કલાસામગ્રી હિંદુસ્તાન પાસે હતી જેમાની ઘણી બચી ગઈ છે અને ભગ્ન થયા છતા પણ પોતાના પૂર્વ ગૌરવને યાદ કરાવે એવી ઢબે સચવાઈ રહી છે ધ્વંસક જુસ્સો ઓસરી ગયા પછી તો વિજેતા મુસ્લિમો માટે પણ આર્ય સંસ્કૃતિનો – તે યુગની ભારતીય સંસ્કૃતિનો સમન્વય સાધવો જરૂરી બન્યો અને તે સ્થાપિત ઇસ્લામી સંસ્કૃતિએ સાધ્યો પણ ખરો અને એ સમન્વયમાંથી જે સ્થાપત્ય અને ચિત્રકલા ઊપસી આવી તેને જુદા જુદા વિચારકોએ ઇંડો સેરેસીન ઇન્ડો આર્ય, મોગલકલા એના એવા નામો આપવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે ખરો, તુ એ બધી વ્યાખ્યાઓમાંથી પસાર થઈને એ આખી યુગકલાને હિંદી કલાનું – ભારતીય કલાનુ નામ આપવામા વિવેચકોએ અંતે

સંતોષ લીધો છે એ જરૂર નોંધવું પડશે. મુસ્લિમોના સંપર્ક પછી આપણી જે કલા પ્રગટી તે હવે હિંદી કલા — ભારતીય કલાને નામે પરિચિત થઈ છે એ જાણવું જરૂરી છે.

મુસ્લિમ યુગના બે વિભાગ અને સમન્વયક્રિયા

અન્ય સ્થળે કર્યું છે તેમ અહીં પણ આપણે મુસ્લિમ યુગના બે બહોળા વિભાગો પાડી દઈ એકને તુર્ક અફઘાન યુગ કહીશું અને બીજાને મોગલ યુગ કહીશું. અફઘાન યુગમાં ધ્વંસક જુસ્સો ઠીક ઠીક પ્રમાણમાં રહ્યો. છતાં સમન્વયની ક્રિયા તો ચાલુ જ રહી અને એક કારણ તો એ કે વિસ્તૃત મુસ્લિમ દુનિયા એટલા એટલા દેશોમાં વહેંચાઈ ગઈ હતી કે તેને એક જ પ્રકારનું જડ સ્થાપત્ય ધર્મ-સંકેત તરીકે સર્વ સ્થળે લઈ જવું મુશ્કેલ હતું. ભારત એક વિશાળ દેશ; સંસ્કૃતિસમૃદ્ધ દેશ અને કારીગરોનો વિપુલ અને નિષ્ણાત વર્ગ પણ અહીં મળી જ રહેતો. મુસ્લિમોના બે સંકેત : એક તેમની સંસ્કૃતિ મૂર્તિને પરેપૂરી અવગણે, એટલે તેમના સ્થાપત્યમાં મૂર્તિ-વિધાન ન જ હોવું જોઈએ બીજું મક્કા, મદીના, બસરા–બગદાદ અને કેરો અલેક્ઝાન્ડ્રિયાના મુસ્લિમ સ્થાપત્યમાં મહેરાબ–કમાન, ઘુમ્મટ અને મિનાર એ ત્રણ વસ્તુઓ ઇસ્લામી છાપવાળી કહી શકાય, જે વસ્તુથી ધર્મ સાથે લાગવાનો પ્રયત્ન થાય એ સ્વાભાવિક છે. હિંદુસ્તાનમાં કીર્તિસ્થંભો તો અશોકના સમયથી રચાતા આવ્યા છે એટલે સ્તંભસ્થાપત્ય — મિનાર — હિન્દી કારીગરને અજાણ્યું ન હતું. મહેરાબ અગર કમાનની ઇસ્લામી વિશિષ્ટતા બાજુએ મૂકીએ તો ય પશ્ચિમમાંથી અર્ધચંદ્રાકાર ગુફા, અને દ્વાર કોરી કાઢનાર હિંદી સ્થપતિઓને અર્ધચંદ્રમાંથી કમાનની રચના કરવી મુશ્કેલ ન જ પડે. દશમી, અગિયારમી અને બારમી સદીના દ્રવિડ તેમ જ આર્ય સ્થાપત્યનાં શિખરો રચનાર હિંદી કારીગરને ટેકા વગરના ઘુમ્મટ રચવામાં માત્ર એક પગલું જ આગળ ભરવાનું હતું. એટલે મુસ્લિમ સ્થાપત્યકારોને નિષ્ણાત હિંદી કારીગરો મળી ગયા, જેમાંના કેટલાક સત્તાને અંગે.

મુસ્લિમ પણ બન્યા. છતાં તેમનાં ટાંકણામાં પણ જૂની આર્યદક્ષતા સચવાઈ રહેલી હતી. એ કારીગરોને ઉપયોગમાં લેતાં મુસલમાનોને વાર લાગી નહિ અને ઇસ્લામી રુચિને પોષે એવી કલાકૃતિઓ ઊભી કરવામાં હિંદી સ્થપતિઓને જરા ય મુશ્કેલી પડી નહિ. સમન્વયની આ એક સરળતા ધ્યાનમાં રાખવા જેવી છે.

સમન્વયનો બીજો માર્ગ

સમન્વયનો બીજો માર્ગ ઇસ્લામી કલાને સ્થાપિત મંદિરો અને મહાલયોમાંથી મળી ગયો. મંદિરોમાંથી મૂર્તિનો ભંગ કરવામાં આવે એ ઇસ્લામવિજયનું ચિહ્ન. મૂર્તિરહિત મંદિર મુસ્લિમ મસ્જિદમાં ફેરવી નાખતાં એ મુસ્લિમસ્થાપત્ય બની જતું. હિંદુ મંદિરો, મહાલયોના સ્તંભો, ભીંતો અને છત, મૂર્તિઓથી છવાયલા જ હતાં. પરંતુ એ મૂર્તિઓ સ્થાપત્યના વિભાગરૂપ જ બની રહેતી હતી. આજની ઘણી મસ્જિદો આવાં ભગ્ન મંદિરોમાંથી ઉપજાવેલી છે. અને થંભ, ભીંત કે છતમાંથી કોરી કાઢેલી મૂર્તિઓ, જ્યાં તોડી શકાય ત્યાં તોડવામાં આવી છે, ખંડિત અને વિરૂપ બનાવાય ત્યાં તેમ કરવામાં આવ્યું છે અને મૂર્તિઓ ઘસી નખાય તો ઘસી નાખવામાં આવી છે. આમ અસ્તિત્વમાં હતાં એવાં કંઈક મંદિરો મુસ્લિમોનાં યાત્રાધામ સાથે કલાધામ પણ બની ગયાં છે. આપણા ગુજરાતમાં જ ધોળકાની મસ્જિદો જોતાં આ વાત સ્પષ્ટ થઈ શકે એમ છે.

મુસ્લિમોનો કલાશોખ

મુસ્લિમો પણ કલાશોખીન હતા અને સૌંદર્ય તરફ એક સુસંસ્કૃત પ્રજા તરીકે તેમને સદ્ભાવ ન થાય એમ બને નહિ. ધર્મનો વિરોધ હોવા છતાં હિંદુઓની સંસ્કૃતિના કેટકેટલા વિભાગ તેમને ગમતા હતા. એટલે ધર્માંધપણાના આવેશ ઓસરી જાય ત્યારે હિંદુઓની કલાકારીગરીને અપનાવવાનું તેઓ ચૂકતા નહિ. એ સદ્ભાવમાંથી પણ ઘણો સમન્વય જાગ્યો. આપણે થોડા દૃષ્ટાંતોથી આ ચર્ચાને વધારે સરળ બનાવીએ.

વિનાશમાં સમન્વય

સિદ્ધરાજ જયસિંહ અને દક્ષિણના રાષ્ટ્રકૂટ રાજાઓ સરખા ઉદાર રાજાઓએ મુસ્લિમોને પોતાના સત્તાપ્રદેશમાં મસ્જિદો બાંધવા દીધી હતી. પરંતુ એ મુસ્લિમ સ્થાપત્યોના અવશેષ આજે મળતા નથી. મુસ્લિમસ્થાપત્યનો પહેલો અને ભવ્ય અવશેષ કુતુબમિનાર લેખવામાં આવે છે. કુતુબુદ્દીને પોતાના વિજયસ્તંભ તરીકે તે શરૂ કર્યો અને અલ્તમશે તે પૂરો કર્યો એવી પણ એક માન્યતા છે. આજે કુરાનની આયાતો તેની ભીંત ઉપર કોતરેલી છે એ વાત સાચી. પરંતુ અભ્યાસીઓનો એક એવો વર્ગ પણ છે કે જે કુતુબમિનારને ચૌહાણસમ્રાટ વિશાળદેવના કીર્તિસ્તંભ તરીકે માને છે અને તેના સ્થાપત્યમાં તો હિંદી કલાના ઘણા ઘણા અંશો તેઓ નિકાળે છે. વિજયી મુસ્લિમોએ આ કીર્તિસ્તંભને પોતાનો બનાવી દીધો હોય એ અશક્ય તો ન જ કહેવાય.

અજમેરની 'અઢાઈ દિનકા ઝોપડા' ને નામે ઓળખાતી 'પીર ચિસ્તી'ની દરગાહ ઇસ્લામીઓનું મોટું તીર્થધામ ગણાય છે. ગોખને સ્થાને ત્યાં મહેરાબો ચણાઈ ગયા છે. છતાં એ દરગાહને આજે પણ જોનાર પ્રથમ દર્શને જ કહી શકે કે આ દરગાહ અર્ધભગ્ન હિંદુ દેવાલયમાંથી જ ઉપજાવી કાઢવામાં આવી છે. એના સ્તંભો ઉપર કોતરાયેલી આકૃતિઓ મથી મથીને ઉખાડી નાખવામાં આવી છે છતાં તેમના ઘડાયેલા નકશા હજી તેમને આર્ય કારીગરીના નમૂના તરીકે ઓળખાવી શકે એમ છે.

ઔરંગઝેબે વિશ્વનાથનું મંદિર ભાંગી આજના વિશ્વનાથના મંદિર પાસે જે મસ્જિદ ઊભી કરી છે એ પણ એક મહાન દેવાલય હતું એમ આજે આપણે જાણી શકીએ એમ છે.

આપણે એટલે બહુ દૂર ન દોડીએ. ગુજરાતમાં જ નજર કરીએ. સિદ્ધપુરના રુદ્રમાળના અવશેષોને મહાન કારીગરીના એક સુંદર નમૂના તરીકે ઇતિહાસ ઓળખે [illegible] અવશેષો ખંડેખંડ

અવશેષો જ છે એમા શક નથી. પ્રાચીન બાંધકામનો કંઈક ખ્યાલ આપી શકે એવા સ્તંભો જ ત્યા પડના પડતા ઊભા રહ્યા છે. પરંતુ એ અવશેષોના વિસ્તારને આપણે સહજ નિહાળીશું તો આપણને જરૂર દેખાઈ આવશે કે અવશેષો પાસેની મસ્જિદ એ ખરેખર જૂના રુદ્રમહાલયના મંદિરનો જ ભાગ છે. આજ મુસ્લિમોનું એ ધર્મ-સ્થાન ભલે હોય, છતાં એ હિંદુઓનું એક ભવ્ય દેવાલય હતું એની સાક્ષી એ મસ્જિદ અને મસ્જિદની આસપાસની કલાકૃતિઓ જરૂર આપી રહી છે. મંદિરનાં ગર્ભગૃહો, મંડપ અને કુંડ ઝડપથી પરધર્મી ધર્મ સ્થાપત્યમા ફેરવાઈ શકયા છે

ધોળકા પણ આપણું ગુજરાતનું એક પ્રાચીન નગર. એની વિવિધ મસ્જિદો આપણે નિરખીશું તો આપણને સહજ જણાઈ આવશે કે એમાંની ઘણી મસ્જિદો હિંદુ મંદિરના સ્થાપત્યના જ અવશેષ છે. સ્તંભ ઉપરની ભાગેલી મૂર્તિઓ અને છતને આધાર આપતા કીચક હજી સુધી આર્યસ્થાપત્યનું જ સૂચન કરે છે. આમ ઘણી ઘણી મસ્જિદો આર્યસ્થાપત્યના અવશેષોમાથી જ ઊભી થયેલી છે.

નગરરચના

છતાં આપણે એક વાત જરૂર કબૂલ રાખવી જોઈએ કે અફઘાનો પણ મકાનો અને શહેરો બાંધવાનો ઘણો શોખ ધરાવતા હતા. દિલ્હીનું તઘલખાબાદ અને કિલ્લે, દક્ષિણનું દૌલતાબાદ, પાટણ–અમદાવાદની મસ્જિદો અને રોજાઓ, ચાંપાનેરની ભવ્ય મસ્જિદો અને એવાં અનેક સ્થાપત્યો મુસ્લિમ–અફઘાનયુગની યાદ આપી રહ્યાં છે. અમદાવાદના એક ઇસ્લામી અવશેષનું જાળીકામ આજ પણ પુરાતત્ત્વવેત્તાઓને ચકિત કરે એવું છે. ગણી બીબીના મકબરાના મિનારા ઉપરનું કોતરકામ સ્થાપત્યનું એક આશ્ચર્ય ગણાય. ચાંપાનેરની અનેક સ્તંભ ઉપર ઊભી કરેલી મસ્જિદ પણ સ્થાપત્યનું એક સ્વપ્નું અસ્તિત્વમા આવ્યું હોય એમ આજ પણ લાગ્યા વગર રહેતું નથી. ગુજરાતની ઇસ્લામયુગની કળાએ દિલ્હીને પણ શિક્ષણ આપ્યું કહેવાય છે.

પ્રાન્તીય સ્થાપત્ય

એક વસ્તુ અત્રે ખાસ નોંધવા સરખી છે. ભારતીય સ્થાપત્ય-કલાનાં મૂળ તો આર્ય જ રહ્યાં–મુસ્લિમ યુગમાં અને આજ પણ. પરંતુ સાતમી-આઠમી સદીથી હિંદુ રાજ્યરચનામાં પ્રાન્તિક ઝોક બહુ આવતો જતો હતો અને પ્રાંત પ્રાંતની વિશિષ્ટ કલા ખીલી નીકળતી હતી. સોલંકી કલાનું મોઢેરાનું સૂર્યમંદિર, ચંદેલાના ખજૂરાહોનાં મંદિરો, કાશ્મીરનું માર્તણ્ડ દેવાલય, ઓરિસ્સાનાં ભુવનેશ્વર મંદિરો, કોણાર્કનું સૂર્યમંદિર, પલ્લવ, ચાલુક્ય, રાષ્ટ્રકૂટ અને હલેબીડ વગેરે રાજ્યસ્થળનાં સ્થાપત્યો આર્યસ્થાપત્યના ભૂષણરૂપ નમૂના. પરંતુ એમાંથી પ્રાંતીય અસ્મિતા ઝળકી આવે છે એ નોંધપાત્ર છે. એ જ પદ્ધતિ ઇસ્લામ યુગમાં પણ ચાલુ રહી અને સ્થાપત્યની વિવિધતા પ્રાંતીય સ્વરૂપ ધારણ કરતી ચાલી. દક્ષિણનાં વિજાપુર–ગોવળકોંડાનાં સ્થાપત્યો, મોગલ-પૂર્વ ઇસ્લામ યુગના હોવા છતાં સ્થાપત્યના અદ્ભુત નમૂના બની રહ્યા છે.

મુસ્લિમ યુગનું હિંદુસ્થાપત્ય

જેમ મુસ્લિમ યુગનું ઇસ્લામ છાપનું સ્થાપત્ય વિકસતું જતું હતું તેમ હિંદુસત્તા નીચેના ભારતમાં અણમોલ સ્થાપત્યો વિકસતા જતાં હતાં. ભક્તિમાર્ગે સ્થળે સ્થળે શૈવ, વૈષ્ણવ અને શક્તિમંદિરો ઉપજાવ્યા કર્યાં. વિજયનગરના અદ્ભુત સ્થાપત્યો અને ચિતોડગઢ સરખો કીર્તિસ્તંભ આપણી ઊંડી દૃષ્ટિએ પણ નોંધ્યા વિના ચાલે એમ નથી. મેવાડના કુંભા રાણાનો એ કીર્તિસ્તંભ આજ પણ કલાના પ્રદર્શન સરખો, કલાશોખીનોએ નિહાળવા સરખો છે. જૈનો પણ સૌમ્યતાપૂર્વક પોતાનાં વિવિધ સ્થાપત્યો બાંધ્યે જતા હતા. એ પ્રાન્તીય હિંદુસ્થાપત્યો પણ ઇસ્લામયુગના પ્રથમ ભાગનું ગૌરવ ગણાય.

ગઢ અને કિલ્લા

મુસ્લિમયુગમાં સ્થાપત્યનો એક બીજો પ્રકાર સર્જન થયો

એ ગઢ અને 'કિલ્લેબ'ધીનો. ગઢ અને કિલ્લાઓના ઉલ્લેખ હિંદમાં તો વેદકાળથી મળી આવે છે અને હવે એવી પણ માન્યતા થઈ છે સિંધુતટ સંસ્કૃતિનાં નગરો કિલ્લેબંધીવાળાં હોવાં જોઈએ ડુંગરો, પર્વતો અને ટેકરીઓ ઉપર તેમ જ સપાટ નગરોની આસપાસ કિલ્લેબંધીની રચના થતી તે પાટલીપુત્રનાં વર્ણનો તેમ જ રાજગૃહના જૂના અવશેષો ઉપરથી આપણે જાણીએ છીએ એ જ સૈનિકસ્થાપત્યની રચના હિંદભરમા ચાલુ રહી અને મુસલમાનોએ તે સ્વીકારી પણ ખરી; એટલું જ નહિ પણ તેને સુધારી અને શોભાવી ઘણા પ્રાચીન હિંદુ કિલ્લાઓ મુસલમાનોએ સુધારેલા છે. દૃષ્ટાંત તરીકે આપણે પાવાગઢને સહેલાઈથી મૂકી શકીએ. જ્યા જ્યાં પહાડ, પર્વતો છે ત્યા ત્યા કિલ્લેબંધી સ્થાપત્ય સારા પ્રમાણમા જોવા મળે છે.

મુસ્લિમોના અવરજવર પછી નગરરચનામા પણ ભારે ફેરફારો થયા છે ઠંડી અને ગરમીથી બચવા માટે હલ્લાહુમલાથી સંરક્ષણ મળે એ માટે, કોમ કોમ અને સમવાય એક જથ્થે રહી શકે એ ઢબની સ્થાપત્યયોજના માટે મકાનો, શેરીઓ, ચોક અને બજારની જે જે રચનાઓ કરવામા આવી તેના અવશેષો પૂરતા પ્રમાણમા વર્તમાન શહેરોમા મળી આવે છે. જૂનુ દિલ્હી, આગ્રા, મથુરા, બનારસ, અમદાવાદ એ સર્વ નગરરચનાના નમૂના તરીકે એ યુગની સામાજિક સ્થિતિનો પડઘો પાડી જાય છે.

મોગલોમાં ભવ્ય સ્થાપત્ય

પરંતુ મુસ્લિમ સ્થાપત્યનો પૂર્ણ કળાએ વિકાસ થયો એ ઇસ્લામી મોગલકાળમા. મોગલો સાહિત્ય અને સંસ્કાર લઈને જ હિંદુસ્તાનમા આવ્યા હતા. તેમને મહાન રાજ્યકર્તાઓ ઉપરાંત મહાન શિલ્પી અને સ્થપતિઓ કહીએ તો પણ ચાલી શકે. મોગલાઈ યુગની કલાનું વિગતવાર પગલે પગલે અવલોકન કરવું શક્ય નથી. પરંતુ મહાન મોગલ રાજ્યકર્તાઓએ આપેલા સ્થાપત્યો ભારતીય સંસ્કૃતિના ગૌરવરૂપ બની ગયા છે એમાં શક નહિ. બાબર પોતે જ એક

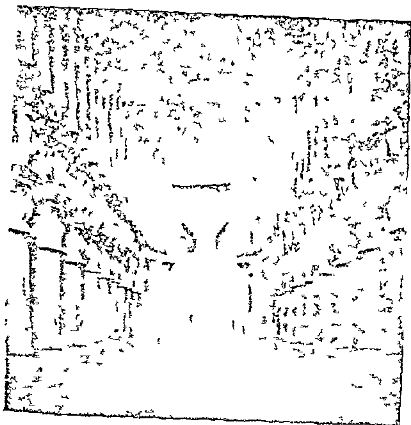
સાહિત્યરસિક શોખીન પુરુષ હતો. બાગબગીચા તેને બહુ ગમતા. નગરરચનાનો પણ મુસ્લિમ રાજવીઓને ભવ્ય શોખ હતો. બાંધકામમાં તેઓ પોતાના સંસ્કારને પ્રદર્શિત કરી રહ્યા હતા. લંબાણ વિવેચન માગે એવા મોગલ કલાના અવશેષોમાં આપણે ઝડપથી ગણતરી જ કરવી રહી. અકબરે બંધાવેલું ફતેહપુર સિક્રી, આગ્રામાં આવેલો સિકંદ્રા નામે ઓળખાતો અકબરનો રોજો તથા ઇત્તીમાદ્–ઉદ્–દૌલાની દીવાલનાં કોતરકામ, જહાંગીર–નૂરજહાનનાં કાશ્મીર–લાહોરના બગીચા અને મહાન સ્થપતિ–શ્રેષ્ઠ શાહજહાનનાં દીવાને ખાસ અને દીવાને આમ, દિલ્હી–આગ્રાના રાજમહાલયો અને કિલ્લા અને આગ્રાનો તાજમહાલ તથા ઔરંગઝેબ જેવા કડક મુસ્લિમનો ઔરંગાબાદમાં બંધાવેલો તાજમહાલના સરખો બીબીનો મકબરો વગેરે અસંખ્ય ઇસ્લામી સ્થાપત્યના નમૂનાઓ ઇસ્લામી યુગને ગૌરવ અપાવે એવા છે. ઇસ્લામ યુગની સ્થાપત્યકલા ઉપર પુસ્તકોનાં પુસ્તકો લખાયાં છે. ફર્ગ્યુસન અને હેવેલ સરખા કલાવિવેચકો તો એ યુગ ઉપર મુગ્ધ છે. ઇસ્લામી કલાની નોંધમાં આપણે એટલો ઉલ્લેખ જરૂર કરવો કે તેમાં મૂર્તિને કોઈ પણ સ્થળે સ્થાન ન હતું, જો કે મૂર્તિવિધાન એ યુગના હિંદુસ્થાપત્ય શિલ્પમાં ચાલુ જ રહ્યું હતું – જે હજી પણ જીવંત છે. મુસ્લિમ સ્થાપત્યની વિશિષ્ટતા જાળીઓનાં કોતરકામમાં, ફૂલવેલની આકૃતિઓમા, મિનારા અને ઘુંબજો તથા કમાનોમાં સમાઈ રહેતી. મંદિરોને બદલે મસ્જિદોમા એ કલા ઊતરી અને રાજમહેલોમાં એ સારા પ્રમાણમાં સંક્રાન્ત થઈ. મોગલ યુગમા ઇરાની કળાની આછીપાતળી અસર થઈ હતી ખરી. છતા એ યુગની કલા માટે હેવેલ નીચે પ્રમાણે કહે છે :

In architecture Hindu idalism received a fresh impulse through dealing with new constructive problems and Islam added to its prestige by the magnifience of the mosque

કલા પોતાની આધ્યાત્મિક માન્યતાઓ અને પ્રકૃતિ સાથે ની એકતા માથી મળતા ઊંડા સંવેદનોને જ જીવત આકાર આપતી હતી કૃત્રિમતા અને માદી આદર્શ ભાવનાથી મુક્ત બની ચૂકેલી ભારતીય કલાનો ઉદ્દેશ તો પોતાની ધર્મ ની અમર કીર્તિ ગાવાનો હતો એટને જ સાદી છતા અત્યત ઊંડી છાપ પાડે એવી કલાભાના આનેખના કલાકારોએ પોતાના કનાસાધનો વાપર્યા છે ન તની ભાવના સાથે કલાકારોએ એકતા સાધી છ અને તેમની પા દર્શક સચ્ચાઈને આધારે ભારતીય કલાએ પ્રજાના આત્માને આકાર આપ્યો છે એથી જ આજ પણ ભારતીય કલા આપણા ઉપર અજબ ચોટ લગાવી જાય છે '

સ્વતંત્ર ભારતમા પુનર્વિચારણા

ભારતીય કલા માત્ર જ નહિ પરંતુ ભારતનો આખો ઇતિહાસ અને આખી ભૂગોળ પુનર્વિચારણા માગી રહે છે ઇરાન મેસોપોટે મિયા તથા ગ્રીસ સરખા પ્રદેશો ની કના તથા સંસ્કૃતિએ ભારતીય કલા ઉપર કશી અસર કરી નથી એમ કહેવાનો અત્ર આશય નથી પરંતુ પરદેશ ની કલા ભારતમા ઘર કરીને રહી હોય એમ તો પશ્ચિમના અભ્યાસીઓને પણ લાગતુ નથી ભારતીય સંસ્કૃતિ સાથે વિધ વિધ પ્રદેશોનો રાજકીય વ્યાપારવિષય કે સામાજિક સ્પર્શ થના તેમાથી બન આપતા તત્ત્વો ઉપાડી લઈ એ તત્ત્વોને પોતાના બનાવી લઈ ભારતીય કલા સ્વતંત્રની સ્વતંત્ર જ રહી છે એ એમ દર્શાવે છે કે ભારતીય કલાના વલણો વિશિષ્ટતાઓ આત્મા અને કનેવર વિશિષ્ટ અને અનોખા છે પરસ્પર્શનો એને અભિમાનભર્યા કટાક્ષ નથી પરંતુ ભારતીય કલાના સ્પર્શમા જ એવ કાઈ છે જ પરને સ્વ બનાવી દે છ આ દૃષ્ટિએ આખા ભારતીય ઇતિહાસને ફરી અવલોકવાની જરૂર છે

કાર્લી ચૈત્ય – કાર્લા – મહારાષ્ટ્ર

૧૧
ભારતીય સાહિત્ય

[૧]

પ્રાચીન સાહિત્યની સ્થિતિ

સાહિત્ય પણ એક પ્રકારની કલા છે: વાણીની – શબ્દની કલા. એક લેખક તો ફિલસૂફીને પણ કલાનો એક પ્રકાર કહે છે એટલું તો ખરું જ કે સંસ્કૃતિનુ સ્થાયી સ્વરૂપ સાહિત્યમા જેવી સ્પષ્ટતાથી પ્રતિબિંબિત થાય છે તેવુ બીજા કલાપ્રકારોમા ભાગ્યે જ પ્રતિબિંબિત થાય વાણીમા–શબ્દમા–સાહિત્યમા જીવનના સ્થૂલ-સૂક્ષ્મ સ્વરૂપો કોઈ પણ કલા કરતા વધારે સ્પષ્ટતા ધારણ કરે છે. ભારતીય સંસ્કૃતિને સર્વાંગે ઓળખવી હોય તો ભારતીય સાહિત્યનો સ્પર્શ કર્યા સિવાય ચાલે તેમ નથી. ભારતીય સંસ્કૃતિએ જેમ કલા, ફિલસૂફી અને વિજ્ઞાનના શિખરો સર કર્યા છે તેમ તેણે સાહિત્યના પણ અનેકાનેક શિખરો સર કર્યા છે ભારતીય સાહિત્ય એટલે વિશ્વસાહિત્યમા માનભર્યું સ્થાન પામે એવુ સાહિત્ય. ઘણુ પ્રાચીન સાહિત્ય નાશ પામ્યુ છે. પરદેશીઓના હુમલા, હુમલાઓમાથી સંભાળી રાખેલા સાહિત્યનો કીટ દ્વારા થયેલો નાશ, તેમ જ તેમની સાચવણી પ્રત્યની બેદરકારી જેવા કારણોને લીધે ભારતીય સંસ્કૃતિના પૂર્ણ સાહિત્યે આપણને દેખા દીધી નથી. નગી ચીન, તિબેટ, તુર્કસ્તાન, વગેરે પડોશના દેશોમા પણ કેટલુક સાહિત્ય છુપાઈ ગયુ છે; અને ઓગણીસમી સદીથી તો પશ્ચિમના વિદ્વાનો અને

શોખીનોએ પણ ભારતીય સંસ્કૃતિની અનેક અપૂર્વ કૃતિઓ પોત પોતાના દેશોમાં ખેંચી લીધી છે. પરદેશ ગયેલી સાહિત્યકૃતિઓએ એક અંશે ઉપકાર પણ કર્યો છે કારણ તેમની જાળવણીએ આપણાં કેટલાંક અંધારાં દૂર પણ કર્યાં છે. જે બચ્યું છે અને જડયું છે તે સાહિત્ય ભારતીય સંસ્કૃતિને કીર્તિવંત કરે એવું છે.

ધાર્મિક અને લૌકિક સાહિત્ય

આમ તો સાહિત્ય, કલા અને વિજ્ઞાનનું અવલંબન પ્રાચીન કાળના ધર્મ ઉપર ઘણું જ રહ્યું છે. વ્યવહારનો પણ મોટો ભાગ આજ સુધી ધર્માશ્રયે ચાલ્યો છે. એટલે ભારતીય સાહિત્યને સાચી રીતે ઓળખવા માટે તેના બે વિભાગ પાડવા વધારે અનુકૂળ થશે. આ સાહિત્યની રચનામાં જૈનો, બૌદ્ધો અને વૈદિકોએ – સહુએ – ઉજ્જ્વલ ભાગ લીધો છે અને એ ત્રણે માર્ગ સાહિત્યયશના અધિકારી બને છે. સાહિત્યને વધારે સમજવા માટે આપણે તેના બે વિભાગ પાડીએ : (૧) ધાર્મિક–પ્રધાનતઃ ધર્મને સમજાવતું; અને (૨) લૌકિક–મુખ્યત્વે જનતાની વ્યાપક ઐહિક ઊર્મિઓને આકાર આપતું સાહિત્ય.

ધાર્મિક સાહિત્યની અસર

આમ તો આર્યોનું ધાર્મિક સાહિત્ય વેદથી શરૂ થાય છે. ઋક્, સામ, યજુર્ અને અથર્વવેદ એ આર્યોનું મૂળભૂત ધાર્મિક સાહિત્ય. એમાં કલાભાવનાને સંતોષે એવાં કેટલાંય તત્ત્વો રહેલાં છે. એના ચાર ઉપવેદ પણ ધ્યાનમાં રાખવા સરખા છે : (૧) ધનુર્વેદ, (૨) ગાંધર્વવેદ, (૩) આયુર્વેદ અને (૪) શિલ્પવેદ. એમાં ઉમેરણ થાય એના સંબંધમાં ધ બ્રાહ્મણગ્રંથો, આરણ્યકો અને ઉપનિષદો રચાયાં અને શ્રૌતસૂત્રો, ગૃહ્યસૂત્રો અને ધર્મસૂત્રો ઊભાં થયાં, જેમાં પ્રાચીન આર્યજીવન તેના વિવિધ રીતરિવાજો, કાયદાઓ અને નાગરિક ધર્મોનું દર્શન કરાવતું સ્પષ્ટ પ્રગટ થયું; અને તેમાથી અનેક સ્મૃતિઓ પણ રચાઈ, જેનો દેશકાલ અનુસાર હિંદુ કાયદા તરીકે અમલ પણ થતો ગયો. શ્રૌતસૂત્રોના એક મહત્ત્વના વિભાગ તરીકે

આપણે શુલ્વસૂત્રોને પણ ન ભૂલીએ વેદીરચના અંગે માપ સમજાવતી એ આપણી જૂનામા જૂની ભૂમિતિ ગણાય વળી આજની સંસ્કૃતિને આશ્ચર્ય ઉપજાવે એવા વેદાંગ રચાયા, જેમા છંદો ઉપરની પિંગળ મુનિની રચના પાણિનિનું વ્યાકરણ, યાસ્કનુ શબ્દ-શોધન કરતુ નિરુક્ત સૂર્ય, ચંદ્ર અને નક્ષત્રોની ગતિ સમજાવતુ ગર્ગાચાર્યનું જ્યોતિષ, ઉચ્ચારણ શીખવતુ શિક્ષાનુ શાસ્ત્ર અને ઉપર કહેલા ત્રણે સૂત્રોને સમાવી લેતુ કલ્પસૂત્ર એ આર્ય સંસ્કૃતિના બુદ્ધિજન્ય વિજયો છે, જેને માત્ર ધર્મમા જ નહિ પણ શુદ્ધ સાહિત્યમા પણ સ્થાન આપવુ પડે વળી કાત્યાયન તથા શૌનક જેવાની અનુક્રમણિકા પણ સાહિત્યમા સ્થાન પામે એમ છે એમા વેદના ઋષિઓ, છંદો અને દેવતાઓની અનુક્રમણિકા આપી વર્તમાન યુગની સંશોધન વિદ્યાનો જાણે એક પ્રાચીન પડઘો પડચો ન હોય એમ સહજ લાગી આવ્યા વગર રહેતુ નથી ષડ્દર્શનો પણ ધર્મસાહિત્યમા જ આપણે ગણી લેવા જોઈએ જેમા આર્યમાનસની કુશાગ્ર બુદ્ધિ અને ગગનગામી કલ્પના ભેગા મળે છે આ ધર્મસાહિત્યે ભારતીય સંસ્કૃતિના વ્યવહાર, કાયદા અને ફિલસૂફી ઘડચા છે આપણને નવાઈ લાગશે, છતા આ ધાર્મિક સાહિત્યની અસર એટલી જીવંત અને પ્રબળ છે કે તેણે ફારસી ભાષા ભેગી આવેલી ઇસ્લામી અસરને, અને અંગ્રેજી દ્વારા આવેલી ખ્રિસ્તી ધર્મની અસરને ન ગણકારતા—અગર તે અસરને પોતાની વ્યાપકતામા ભેળવી દઈ—આજ પણ ભારતીય સંસ્કૃતિને મુખ્ય અંશે સંસ્કૃતિનુ સ્વરૂપ આપ્યુ છે

વેદકાળના અંતિમ ભાગમા આર્યોનુ સાહિત્યવિજ્ઞાન કેટલું વિકસિત હતુ તે સમજવા માટે ઉપનિષદોમા આપેલી વિદ્યાઓની યાદીઓ ધ્યાન ખેંચે એમ છે એમાની એક યાદી અહીં ઉતારીએ. વેદ ઉપરાંત એ યાદી નીચે પ્રમાણે વિદ્યાવિસ્તાર આપે છે

(૧) ઇતિહાસપુરાણ

(૨) પિત્ર્ય—પિતૃઓ સબંધી વિદ્યા

(૩) રાશિ—ગણિતવિદ્યા
(૪) દૈવ—શકુન—ભાવિદર્શન—અજ્ઞાત તત્ત્વમાં પ્રવેશ
(૫) નિધિ—તવારીખ
(૬) વાકોવાક્ય—વાદવિવાદશાસ્ત્ર – આન્વીક્ષિકી—Logic
(૭) એકાયન—નીતિશાસ્ત્ર—Ethics
(૮) દેવવિદ્યા—દેવોનાં નામની વ્યુત્પત્તિ – અર્થ – સમજૂત
(૯) બ્રહ્મવિદ્યા—તત્ત્વજ્ઞાન
(૧૦) ભૂતવિદ્યા—પંચમહાભૂતનો પરિચય આપતી વિદ્યા—સાથે અજાણ્યાં સત્ત્વોને ઓળખાવતી પ્રેતવિદ્યા
(૧૧) ક્ષાત્રવિદ્યા—યુદ્ધકલા
(૧૨) નક્ષત્રવિદ્યા—ખગોળ
(૧૩) સર્પવિદ્યા—સાપ – નાગ અને તેમના ઝેરનો પરિચય આપતું જ્ઞાન
(૧૪) દેવજનવિદ્યા—સંગીત-નૃત્ય

આ યાદી આજ આપણને પણ વેદકાળની અભ્યાસરુચિ પ્રત્યે આશ્ચર્ય જરૂર ઉત્પન્ન કરશે. અલબત્ત એ સાહિત્ય પૂર્ણતઃ આપણા સુધી પહોંચ્યું નથી.

રામાયણ-મહાભારત

આ ધાર્મિક સાહિત્યનો જથ્થો જેવડો છે એવડો કોઈ પણ ધર્મસાહિત્ય કરતાં ઓછો કે ઊતરતો તો નથી જ. એ બુદ્ધિવૈભવ દર્શાવી શકતી સંસ્કૃતિ ખરેખર ઊતરતી પંક્તિની તો ન જ હોઈ શકે. એ ધર્મસાહિત્યને ટેકો આપતાં ઇતિહાસ અને ધર્મનું સંયોજન કરતાં પ્રાચીન મહાકાવ્યો, રામાયણ અને મહાભારત વળી સાહિત્યનું એક બીજું ઉત્તુંગ શિખર આપણી દૃષ્ટિ સમીપ લાવે છે. રામાયણમાં અયોધ્યાના સૂર્યવંશી રામનો ઇતિહાસ રજૂ કરવામાં આવ્યો છે અને તેમાં લંકાપતિ રાવણ સાથેના રામના યુદ્ધનો સકારણ પ્રસંગ વર્ણવવામાં આવ્યો છે. મહાભારતમાં ચંદ્રવંશી કૌરવ

પાડવ નામના પિત્રાઈઓ વચ્ચે રાજહક્ક અંગે થયેલુ ભયકર યુદ્ધ વર્ણવવામા આવ્યુ છે પરતુ રામાયણ મહાભારતને આ રીતે ઓળખાવવા એ મહાગ્રથોને અન્યાય કરવા જેવુ છે વાર્તાબીજ તો એટલુ જ — રામ-રાવણ અને કૌરવપાડવના યુદ્ધ જ; પરતુ એ વાર્તાબીજની આસપાસ અનેકાનેક વાર્તાઓ, અનેકાનેક દતકથાઓ, અનેકાનેક ઇતિહાસટુકડાઓ ગૂથી દેવામા આવ્યા છે; એટલુ જ નહિ, વ્યવહાર અને ધર્મસબધી પણ અનેક અસરકારક કથા ટકો અને સિદ્ધાતો તેમા ચર્ચવામા આવ્યા છે વળી કેટલીક ભુલાઈ ગયેલી, વેદવેદાગ અને તેની ટીકાઓમા પણ ન આવી શકેલી એવી ઘણી આચાર, વિચાર અને ઇતિહાસપરપરા એમાની સ્મૃતિ કાવ્યમય ઢબે એમા સાચવી રાખવામા આવી છે. આ બન્ને બૃહદ્ગ્રથોની કથા ભારતીય સસ્કૃતિમા એટલી મજબૂત રીતે જડાઈ ગયેલી છે કે તેમના વગર આજની ભારતીય સસ્કૃતિ શક્ય ન હોત એમ કહીએ તો ચાલી શકે એ બન્ને ગ્રથોએ આર્ય સસ્કૃતિના ભાવિને આટલો વેગ આપ્યો છે કે જે વેગ વડે ભારતીય સસ્કૃતિ વારવાર નવો પ્રાણ પ્રાચીનકાળમા મેળવી શકી છે અને હજી આજ પણ તે મેળવે જ જાય છે ભારતના ભાવિ સાહિત્યનો ઘણો મોટો ભાગ — પ્રાકૃત અને પ્રાન્તીય ભાષાઓનુ મોટુ સાહિત્ય — પણ આ બે મહાગ્રથોમાથી જ મુખ્ય પ્રેરણા મેળવે છે પ્રાચીન રાજાઓ, પ્રાચીન ઋષિમુનિઓ અને ધર્મપ્રણેતાઓ તેમ જ અન્ય વીર પુરુષોની છૂટી છવાઈ કથાઓ પ્રજાના જુદા જુદા વર્ગમા પ્રચલિત હતી તે બધી એક મહાપ્રસગના સૂત્રની આસપાસ ભેગી કરી મહાભારત—રામાયણમા સાચવી રાખી છે અજ્ઞાનીઓના મતે મૂળ મહાભારત—રામાયણની કથા સતત સુધારાવધારો પામતી રહી છે એ ખરુ. ઈ.સ પૂર્વે ૫૦૦ થી આ ગ્રથોની રચના શરૂ થઈ અને તેનુ અતિમ સ્વરૂપ ઈ.સ ની પાચમી સદીમા — એટલે ગુપ્તકાળમા — ઘડાઈ રહ્યુ એમ કેટલાક વિદ્વાનો માને છે સમયની ગણનામા આપણે ચોક્કસ

નથી, ચોક્કસ થઈ શકીએ એમ પણ નથી. રામાયણ પહેલું રચાયું કે મહાભારત એ વિષે અભ્યાસીઓમાં મતભેદ છે. રામાયણનો બીજ-પ્રસંગ મહાભારતના બીજપ્રસંગથી પહેલો બની ગયો, છતાં કેટલાકને મતે રામાયણ એ મહાભારત પછીનો ગ્રંથ ગણાય છે. એ જે હોય તે! આર્યજીવનને હજી પણ ઘડતા સાહિત્ય તરીકે આ બન્ને મહાકાવ્યો સાહિત્યનાં ઊંચાં શિખરો છે એમ સ્વીકારવું જ રહ્યું. આજનું ભારત પણ રામાયણ–મહાભારતમાંથી આદર્શ અને આચાર શોધે છે, એ તેમની મહત્તા.

ભગવદ્ગીતા

મહાભારતમાં ભગવદ્ગીતા નામના એક ગ્રંથનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. જગતભરની ફિલસૂફીના ગ્રંથોમાં ભગવદ્ગીતાનું સ્થાન અનોખું છે. કુરુક્ષેત્રમાં પોતાની સામે યુદ્ધે ચઢેલા પોતાના અતિ નિકટના સંબંધીઓ, મિત્રો અને ગુરુજનોને નિહાળી મહાશોક પામી યુદ્ધ કરવાને બદલે રાજપાટ અને રાજ્યહક્ક જતાં કરી ભિક્ષા માગી રહેવાનું કરણ છતાં માનવતાભર્યું વલણ દેખાડી નિઃશસ્ત્ર બનવા તૈયાર થતા પાંડવવીર અર્જુનને યુદ્ધ માટે પ્રેરણા કરતો કૃષ્ણનો એ ગીતાબોધ સમસ્ત આર્યધર્મમાં દેખાતા વિરોધાભાસનું સ્પષ્ટીકરણ, નિરસન, સમપ્રાવલોકન કરતો, બાહ્ય વિરોધમાં રહેલી એકતાનું દર્શન કરાવતો એક મહાગ્રંથ છે. એ ગ્રંથે ભાવિ આર્ય ફિલસૂફીને ઘડી છે, અને ભારતવર્ષના વીરથી માંડી સામાન્ય માનવીનાં ચારિત્ર્ય પણ ઘડયાં છે. આજ સુધી ગીતા અનેક ભારતવાસીઓના નિત્યપાઠનો વિષય છે. એમાં ઉપનિષદોનો નિચોડ આપવામાં આવ્યો છે. સાંખ્યયોગ, સંન્યસ્ત, કર્મ, ભક્તિ અને લોકાચાર એ સર્વનો સમન્વય કરી કર્મની અનિવાર્યતા સાથે કર્મના ફલત્યાગની એક એવી ઉત્તેજક ફિલસૂફી એમાં ચર્ચવામાં આવી છે કે જેને આશ્રયે કદી કદી ડગમગી જતી ભારતીય સંસ્કૃતિ સતત સ્થિર અને સુદૃઢ બની રહે છે. શંકરાચાર્ય અને તેમની

પછીના જે જે આચાર્યોએ આર્ય સંસ્કૃતિને વિવિધ ઢબે સાચવવામાં અને પોષવામા ભારે ફાળો આપ્યો છે એ સર્વ આચાર્યોએ ગીતાને પોતાના આધારરૂપ ગ્રંથ ગણી લીધી છે ગીતા ઉપર ભાષ્ય રચ્યા સિવાય આચાર્યપદ પ્રાપ્ત થતુ નહિ એવુ ગીતાનુ આર્ય ફિલસૂફીમા મહત્ત્વ છે; અને સામાન્ય જનતામા તો એ ગ્રથ એટલો બધો પવિત્ર મનાય છે કે બાઇબલ અને કુરાનની માફક સત્યવચનના શપથ માટે તેનો ઉપયોગ કરવામા આવે છે ગીતા હાથમા લઈ જૂઠ્ઠુ ન જ બોલાય એવી ભણેલા અને અભણ આર્યધર્મીઓની માન્યતા અગ્રેજ અને મુસ્લિમ યુગમા ચાલુ રહી છે મહાભારત અને રામાયણને પ્રાકૃત ભાષામા ઉતારી તેની કથાઓ વાચવાની પ્રથા ભારતવર્ષમા આજ પણ પ્રચલિત છે એ જાહેર કથાઓ દ્વારા મહાભારત–રામાયણના પાત્રો, રામાયણ–મહાભારતની નાની મોટી કથાઓ અને રામાયણ–મહાભારતનો બોધ ભારતવર્ષના ઘરેઘરમા પહોચી ચૂકયો છે, અને એ એવી ઢબે પહોચી ચૂકયો છે કે ફારસી અગ્રેજી ભાષાના ભણતરે પણ એ ની છાપ ભૂસી નથી. રામાયણના નાયક રામચદ્ર તેમ જ મહાભારતનુ આખુ સચાલન કરનાર મહાન મુત્સદ્દી વીર કૃષ્ણ ઈશ્વરના અવતાર મનાઈ ઘેરઘેર અને શેરીએ શેરીએ હજી પૂજાય છે સૌ કોને મન રામ–કૃષ્ણ ભલે શકાના વિષયો હોય જનતાને મન તો એ ભારતીય ઇતિહાસની સાચામા સાચી વ્યક્તિઓ છે

અઢાર પુરાણો

મહાભારત અને રામાયણના મહાકાવ્યોથી આગળ વધતાં આપણી સામે ભારતીય સસ્કૃતિના અઢાર પુરાણો નજરે પડે છે. પુરાણનો અર્થ જ જુનવાણી કથા ભારતવર્ષીય રાજવંશોની વંશાવળી અને વ્યક્તિગત વીર પુરુષોની ગાથા સાચવી રાખવાનો પુરાણોનો ઉદ્દેશ રામાયણ–મહાભારતની માફક પુરાણોમા પણ ઇતિહાસ, દતકથા અને ધર્મસૂત્રો ભરેલા જ હોય છે અને એ બન્ને

મહાકાવ્યોની માફક તેમની રચના સંસ્કૃત શ્લોકબદ્ધ કવિતા હો છે તેમાં વર્ણવાયેલા વિષયોનો પ્રકાર સામાન્યતઃ એક સરખો હો છે બન્ને મહાકાવ્યો અને પુરાણોની કથાઓમાં કેટલેક અંશે મળતા પણ આવે છે, છતાં પુરાણોમાં એક પ્રકારનું વ્યવસ્થિત સંકલ‍ કરવામાં આવેલું હોય છે જે તરફ ખાસ ધ્યાન દોરવું જોઈએ પુરાણની રચના નીચેનાં પાંચ તત્ત્વો માગે છે, જે સિવાય પુરાણ નામ સાર્થક થતું નથી: (૧) સર્ગ – એટલે સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ; (૨ પ્રતિસર્ગ – એટલે કલ્પને અંતે મહાકાશમાં સમાઈ ગયેલી સૃષ્ટિ ફરી કરેલું વર્ણન; કલ્પનો અંત એટલે પુરાણગણનાની પ્રમાણે બ્રહ્માનો એક દિવસ; (૩) વંશ – દેવો, રાજાઓ અને ઋષિઓની વંશાવળીઓ – તેમના ઇતિહાસ સહ; (૪) મન્વંતર – એક મનુથી શરૂ થતા યુગની સમય પરંપરા અને (૫) વંશાનુચરિત – એક મન્વંતરના ચાર યુગમાં થઈ ગયેલા રાજવંશોનો ઇતિહાસ

પાંચ પુરાણમાં ઐતિહાસિક તત્ત્વ

આ પાંચ તત્ત્વો પુરાણના ઘડતરમાં આવવાં જોઈએ એ સાચું, છતાં, અનેક બાબતોમાં એક પુરાણ ને બીજા પુરાણ વચ્ચે ભારે સરખાપણું હોવા છતાં પ્રત્યેક પુરાણમાં રાજવંશોના, દેવોના અને ઋષિઓના મહત્ત્વમાં ફેર પડે છે અઢાર પુરાણમાંથી માત્ર પાંચ પુરાણમાં, એવા વંશાનુચરિતનો ભાગ આવે છે જેમાં નંદ વંશ સરખા ઐતિહાસિક યુગમાં થઈ ગયેલા રાજવંશોના વર્ણન આપ્યા હોય છે એ સિવાયના પુરાણો, કથાઓ અને દંતકથાઓ આગળ અટકી જાય છે એથી ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ તેમનો ભારે ઉપયોગ થઈ શક્યો નથી

કથા પ્રકાર

પુરાણોની ગોઠવણી પણ વ્યાસે કરી હોય એમ કહેવાય છે મુખ્ય વક્તા અને શ્રોતામંડળ વચ્ચેના પ્રશ્નોત્તરરૂપે પુરાણોનું કથન ચાલ્યા કરે છે અભ્યાસીઓ એવી સંભાવના ઊભી કરે છે કે પ્રાચીન

કથાઓ લોકમાં ગાઈને પહોંચાડતો સૂત નામનો એક વક્તાવર્ગ હતો જે પુરાણની કથા કરતો. સૂતની ઉત્પત્તિ ક્ષત્રિય પિતા અને બ્રાહ્મણ માતાથી થયેલી ગણાય છે એટલે સુતવર્ગને બ્રાહ્મણથી નીચો ગણવામાં આવે છે. વેદકથન નહિ, પરંતુ વીરકથન કરનાર સૂતોએ પુરાણોને પ્રસિદ્ધિમા મૂકયાં હોય એમ ચોક્કસ કહી શકાય. વેદ, વેદાંગ અને ધર્મસૂત્રો સામાન્ય જનતાની સમજ અને રસનો વિષય ભાગ્યે જ બની શકે; અને માત્ર નિષ્ણાત વિદ્વાનો તેને ન્યાય આપી શકે. સામાન્ય જનતા માટે પૌરાણિક કથાનકો અને સામાન્ય ધર્મસૂત્રો રસભરેલાં થઈ પડે. એ લોકરુચિમાંથી પુરાણોનો વિકાસ થયેલો દેખાય છે. સ્ત્રી-શૂદ્રને પુરાણો સાભળવાનો અધિકાર મળેલો હોવાથી આર્ય સંસ્કૃતિના પાછલા ભાગમાં વર્ણ અને જ્ઞાતિની જટિલતાથી પર રહે એવો આ સાહિત્યપ્રકાર ઘણો જ લોકપ્રિય થઈ પડ્યો, અને પુરાણોની પ્રતિષ્ઠા પણ જનતામાં ખૂબ વધી. મહાભારત-એટલે ઇતિહાસ, તથા અઢાર પુરાણ મળીને જે સાહિત્ય-સમૂહ થાય છે તેને પાંચમા વેદનું મહત્ત્વ આપવામા આવ્યું છે. એ ઉપરથી એ કથાશૈલીનું મહત્ત્વ સારી રીતે સમજી શકાશે.

વેદ, પુરાણ તથા તેમના પ્રચારની પરંપરા

વેદ ઋષિપ્રણીત નથી, પરંતુ પરમાત્માનો પોતાનો જ ઉદ્‌ગાર છે; છતાં બ્રહ્માના ચાર મુખમાથી આ વેદસંહિતાના ચાર ઉચ્ચારણ થયાં એવી માન્યતા છે. પરંતુ વેદના શાસ્ત્રીય વિભાગીકરણનું માન વ્યાસ-કૃષ્ણ દ્વૈપાયનને ફાળે જાય છે. એમણે વેદની ચાર જુદી સંહિતાઓ જોડવી તેથી તેઓ વિભાગ કરનાર-વ્યાસ-તરીકે ઓળખાય છે. કથાપરંપરા એવી છે કે વ્યાસે પોતાના ચાર બ્રાહ્મણ શિષ્યોને એક એક સંહિતા આપી: પૈલને ઋગ્વેદની, વૈશંપાયનને યજુર્વેદની, જૈમિનિને સામવેદની અને સુમંતુને અથર્વવેદની. એ ચારે ઋષિઓએ પોતપોતાની સંહિતા પોતાના શિષ્યોને શીખવી. અને તેમણે વળી પરંપરાએ પોતાના શિષ્યોને એ સંહિતાઓ ભણાવી.

એમ કરતાં વેદની કેટલી યે શાખાઓ થઈ. બીજી પાસ વ્યાસે પાંચમો વેદ – એટલે ઇતિહાસ અને પુરાણ – રોમહર્ષણ નામના સૂત જાતિના શિષ્યને આપ્યો. રોમહર્ષણે એક પાસ વૈશંપાયનના તથા હારિત જેવા બ્રાહ્મણોને પણ એ કથાપ્રકાર શીખવ્યો અને બીજી પાસ પોતાના પુત્રને પણ શીખવ્યો. અત્યારનું આપણું પુરાણનું જ્ઞાન આમ સૂતપુત્ર દ્વારા આપણને મળ્યું છે.

પુરાણો એક પાસ જૂનામાં જૂની, ઈસવી સન પહેલાંની કથાઓ આપણને કહી જાય છે અને બીજી પાસ ઈ. સ. પછીની પણ કેટલીક હકીકત કહી જાય છે. કેટલાક ઐતિહાસિક રાજવંશોનું જ્ઞાન અને તેમની સાલવારી ઉપર કહેલાં પાંચ પુરાણોમાંથી મળી છે; અને પાર્જીટર જેવા લેખકોએ પુરાણોને ભારે ઐતિહાસિક મહત્વ આપ્યું છે. પુરાણોની સાથે ઉપપુરાણો પણ છે. આ પુરાણોના નામ : (૧) બ્રહ્મ, (૨) પદ્મ, (૩) વિષ્ણુ, (૪) શિવ, (૫) લિંગ, (૬) ગરુડ, (૭) નારદ, (૮) ભાગવત, (૯) અગ્નિ, (૧૦) સ્કંદ, (૧૧) ભવિષ્ય, (૧૨) બ્રહ્મવૈવર્ત, (૧૩) માર્કણ્ડેય, (૧૪) વામન, (૧૫) વરાહ, (૧૬) મત્સ્ય, (૧૭) કૂર્મ અને (૧૮) બ્રહ્માંડ : એ રીતનાં છે. આમ આ સાહિત્ય મોટે ભાગે નવા નવા ઉમેરાઓ પામતું ગુપ્ત કાલમાં—એટલે ઈ. સ. ની ચોથી-પાંચમી સદીમાં—અત્યારના સ્વરૂપે સ્થિર થયું છે. પુરાણોએ પણ કેવું ઉત્તમોત્તમ સાહિત્ય સર્જ્યું છે એ જોવા માટે ભાગવત પુરાણમાં નજર કરવી બસ થશે. એનાં પંચગીત સંસ્કૃત સાહિત્યનાં ઉત્તમ કાવ્યો બની રહે છે; એટલું જ નહિ, પણ અનેક આસ્તિક સ્ત્રીપુરુષો એનો નિત્યપાઠ કરી રહે છે. આમ ભારતીય સંસ્કૃતિનાં સાહિત્યશિખરો એક પછી આપણી દૃષ્ટિ સામે ખડાં થાય છે જે શિખરોએ ભારતીય સંસ્કૃતિનું સતત રક્ષણ કર્યા કર્યું છે. ઈ. સ. પૂર્વે પાંચમી સદીથી ઈ. સ. ની પાંચમી સદી સુધીમાં પુરાણોને વર્તમાન ઘાટ મળ્યો હોય એમ લાગે છે.

પ્રાચીન કથા સાથે ઐતિહાસિક પ્રસંગના પુરાણમાં ઉલ્લેખ

કેટલાક પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો વેદને બ્રાહ્મણવર્ગનું સાહિત્ય અને ઇતિહાસ-પુરાણને ક્ષત્રિયોના સાહિત્ય તરીકે ઓળખાવે છે પરંતુ એ તેમનો કલ્પનાભ્રમ છે. માત્ર પશ્ચિમનાં ચશ્માં વડે પૂર્વની સંસ્કૃતિ જોવાથી એ ભ્રમ ઉત્પન્ન થયો હોય એમ લાગે છે. આ પુરાણો શૈવ અને ભાગવત માર્ગની જ પુષ્ટિ કરતાં હોય એમ આપણે કહી શકીએ. વિષ્ણુ અને તેમના અવતારોની કથા અને શિવ તથા અન્ય આર્ય દેવોની કથા પુરાણોમા મુખ્યત્વે ઇતિહાસ સાથે વર્ણવાય છે. પુરાણોના ઇતિહાસ ભાગનો અભ્યાસ વધારે ગાંભીર્યથી કરવાની જરૂર છે. પુરાણોની પ્રાચીનતા અંશતઃ છેક અથર્વવેદ સુધી પહોંચે છે. આપસ્તંબ ધર્મસૂત્રમા ભવિષ્યપુરાણનો ઉલ્લેખ છે જે તેને ઈ. સ. પૂર્વની બીજી સદી પહેલા લઈ જાય છે. આમ પુરાણોના પ્રાચીન ઉલ્લેખ પુરાણની વસ્તુને પ્રાચીન સાબિત કરે છે એ ખરું; પરંતુ તેના બાહ્ય આકારો તો ધીમે ધીમે ઘડાતા ગયા છે એ નિશ્ચિત છે પુરાણોનું ઐતિહાસિક મહત્ત્વ એ છે કે ઐતિહાસિક સાબિત થયેલા નંદ સરખા વંશોનો ઉલ્લેખ કરી તે આપણને ઇતિહાસની નજીક પાસે લાવી મૂકે છે. બીજે કોઈ સ્થળે ન સચવાયલી પ્રાચીન કથાના ભણકારા પણ એમાથી સંભળાય છે ખરા

[૨]

બૌદ્ધ અને જૈન સાહિત્ય

અહી આપણે ભારતીય સંસ્કૃતિના ધર્મ અને ધર્મ સાથે જોડાયેલા ઐતિહાસિક સાહિત્યની સમાપ્તિ કરીએ – જો કે ધર્મસાહિત્ય આજ સુધી એક અગર બીજે સ્વરૂપે પ્રગટ થયા કરે છે. છતાં ઈ. સ. પૂર્વે અને ઈ. સ. પછી પણ મુસ્લિમોના શાસનકાળમાં ચે ઉપર વર્ણવેલું ધર્મસાહિત્ય વૈદિક માર્ગ પૂરતું ભારતીય સંસ્કૃતિના પાયા સમું સ્થિર રહે છે. અન્ય આસ્તિક-નાસ્તિક કહેવાતા માર્ગોને બાજુએ મૂકીએ, તો પણ બૌદ્ધ અને જૈનમાર્ગનું ધર્મસાહિત્ય એક

મોટો વિશાળ સાહિત્યપ્રદેશ ઊભો કરે છે જેને જોયા વગર ભારતીય સાહિત્યનો સંપૂર્ણ ખ્યાલ આપણને ભાગ્યે જ આવે. બૌદ્ધ અને જૈન ધર્મસાહિત્યનો વિચાર કરતાં તેમની એક વિશિષ્ટતા તરફ પ્રથમ લક્ષ જાય છે; તે એ કે બન્ને માર્ગોના ધર્મસાહિત્યની શરૂઆત પ્રાચીન કે તાત્કાલિક સંસ્કૃતમાં નહિ, પરંતુ લોકભાષા—પ્રાકૃત ભાષામાં થાય છે. પ્રાકૃત ભાષા પાલીમા આદ્ય બૌદ્ધ સાહિત્ય અને પ્રાકૃત અર્ધ માગધીમાં આદ્ય જૈન સાહિત્ય પ્રગટ થયું છે.

પ્રાકૃત ભાષાઓ

પ્રાકૃત ભાષાઓનો પણ સાહિત્યિક ઇતિહાસ છે. એને અશુદ્ધ સંસ્કૃત ગણવી? વિસ્તીર્ણ, જુદી જુદી કક્ષાના અને જુદા જુદા પ્રદેશોના કુદરતી ઉચ્ચારભારને અનુકૂળ થતી, સંસ્કૃતમાંથી ઉપસેલી લોકભાષા સમજવી? કે તેને માત્ર સામાન્ય, અસંસ્કૃત, પ્રાંતિક લોકભાષા તરીકે ગણવી? એ ભાષાશાસ્ત્રને લગતા પ્રશ્નો આપણે અહીં બાજુ ઉપર મૂકી દઈએ. પ્રાકૃતની ઉત્પત્તિ એ ત્રણે તત્ત્વોના મિશ્રણમા હોય એમ માનવું ખોટું નથી. એટલી વાત ચોક્કસ કે વિદ્વાનોની ભારતવ્યાપી સંસ્કૃત ભાષા અને પ્રાંતે પ્રાંતે સમજાતી પ્રાકૃત લોકભાષા બન્ને પોતપોતાના ઉચ્ચારણમાં સ્પષ્ટ વિભિન્નતા જૈન-બૌદ્ધ યુગ પહેલાં ધારણ કરી ચૂકી હતી. લોકભાષામાં સમજાવાતાં ધર્મસૂત્રો લોકહૃદયમા વધારે અસર ઉપજાવે એ વાત સમજી શકાય એવી છે. બૌદ્ધ તથા જૈનધર્મના પ્રચારકોએ પ્રાકૃત ભાષાનો ઉપયોગ કરી પોતાના ધર્મ સાથે એ પ્રાકૃત ભાષાઓને પણ સારો વેગ આપ્યો છે. આ પ્રાકૃત ભાષાઓ સંસ્કૃત જોડે આપણી આજની પ્રાંતિક ભાષાઓની પૂર્વજ છે એ પણ જાણવું જરૂરી છે.

ધાર્મિક બૌદ્ધ ગ્રંથો

બૌદ્ધમાર્ગીય ધાર્મિક ગ્રંથો ત્રણ વિભાગમાં વહેંચાયા છે: (૧) વિનયપિટક, (૨) સુત્તપિટક અને (૩) અભિધમ્મપિટક. એ ત્રણેમા વ્યવહાર અને આચારને લગતા ધાર્મિક સિદ્ધાંતો અને તેમનું

તાત્ત્વિક વિવરણ કરવામાં આવ્યું છે. એ ત્રણે ગ્રંથો પાછા વિધવિધ વિભાગોમાં વહેંચાય છે.

પિટકો અને કાલગણના

આમાંનાં ઘણાં સૂત્રો બુદ્ધના મુખમાં મૂકવામાં આવ્યાં છે. ખરેખર બુદ્ધે કહેલા એ શબ્દો ન પણ હોય. પરંતુ બુદ્ધના ઉદ્દેશો સાચવી રાખતા એ ગ્રંથો બુદ્ધના સિદ્ધાંતોને સમજાવતા સદીઓના પ્રયત્ન પછી વ્યવસ્થિત થયા હોય એ સંભવિત છે. વિનયપિટકનો મોટો ભાગ તેમ જ સૂત્રપિટકની પહેલી ચાર નિકાય ઈ. સ. પૂર્વે ૩૫૦ પહેલાં મોટે ભાગે ગ્રથિત થયાં હોય એમ લાગે છે. અભિધમ્મપિટકનો કથાવત્થુ નામનો ખંડ ઈ. સ. પૂર્વે ત્રીજી સદીમાં અશોકના સમયમાં તૈયાર થયો હતો.

મિલિન્દ પન્હા

વળી મિલિન્દ પન્હા નામનો એક બૌદ્ધ ગ્રંથ વિવિધ રીતે મહત્ત્વનો બની રહે છે. બૅક્ટ્રિયન ગ્રીક રાજા મિનેન્ડર ભારતમાં આવી બૌદ્ધમાર્ગીય બન્યો અને મિલિન્દ તરીકે ઓળખાયો એ ઇતિહાસ છે. એ મિલિન્દ અને સુપ્રસિદ્ધ બૌદ્ધ સાધુ નાગસેન વચ્ચેના સંવાદનું સ્વરૂપ મિલિન્દ પન્હા ગ્રંથમાં સચવાયું છે, જેમાં બૌદ્ધમાર્ગના સિદ્ધાંતોનું વિવરણ કરવામાં આવ્યું છે. ભારતીય વાયવ્ય સરહદ ઉપર રચાયલો એ ગ્રંથ ઈ. સ. ની પહેલી કે બીજી સદીમાં આજનું સ્વરૂપ પામ્યો છે.

જીવનચરિત્ર અને ઇતિહાસ

જેમ વૈદિક માર્ગમાં બન્યું છે તેમ બૌદ્ધ અને જૈન માર્ગમાં પણ મુખ્ય ધર્મગ્રંથોનું વિવરણ કરતી અનેક ટીકાઓ અને મીમાંસાઓ રચાયલી છે. એ ટીકાઓમાંથી બુદ્ધના જીવનચરિત્ર ઉપર ઘણો પ્રકાશ પડતો ચાલ્યો અને તેમાંથી નિદાનકથા નામની બુદ્ધના જીવનને સ્પર્શતી કથા પણ જાણીતી તૈયાર થઈ. પાલીમાં લખાયલા ધર્મગ્રંથો ઉપર અત્યંત મહત્ત્વની ટીકા લખનાર બુદ્ધઘોષ

ઈ. સ. ૪૧૩ મા સિલોનમા થઈ ... ... નામની તેની ટીકા બૌદ્ધસિદ્ધાંતો અને ત્રિપિટક ઉપરની પહેલામાં પહેલી વ્યવસ્થિત મીમાંસા કહી શકાય સિલોનમા ચોથી સદીમા રચાયેલ દીપવંશ અને મહાવંશ નામના ગ્રંથો પણ ઐતિહાસિક ગ્રંથો તરીકે મહત્ત્વના છે. મહાવસ્તુ નામનો ગ્રંથ પણ અત્યંત મહત્ત્વનો હોઈ જાતકકથાઓના મૂળ તરીકે બૌદ્ધ કથાસાહિત્યમા ઊંચે સ્થાને મુકાય છે. કનિષ્કના સમયમા બૌદ્ધમાર્ગ બે વિભાગમા વહેંચાઈ ગયો હતો. (૧) હીનયાન અને (૨) મહાયાન. કનિષ્કે મહાયાનનો સ્વીકાર કર્યો ત્યારથી મહાયાનનુ મહત્ત્વ ઘણુ વધી ગયુ. મહાવસ્તુ-ગ્રંથ હીનયાન માર્ગનો ગ્રંથ છે છતા એ મહાયાન પ્રણાલિકાની બહુ નજીક આવી જાય છે. મહાયાનમા બુદ્ધ અને બુદ્ધના પૂર્વ અવતારો દેવ બની મૂર્તિ પામે છે, પૂજનવિધિ પામે છે અને પ્રાર્થના પામે છે શિવ અને વિષ્ણુના સ્તોત્રોની માફક મહાવસ્તુમા બુદ્ધને સંબોધાયેલા સ્તોત્રો મળી આવે છે

બૌદ્ધમાર્ગનું સંસ્કૃત સાહિત્ય

અત્યાર સુધી આપણે પ્રાકૃત પાલીના બૌદ્ધગ્રંથો જોયા પણ એનો અર્થ એવો નથી કે બૌદ્ધમાર્ગે સંસ્કૃત સાહિત્ય આપ્યુ નથી. મહાયાન વિભાગની ચડતી કળામા બૌદ્ધમાર્ગે હવે સંસ્કૃત-શુદ્ધ સંસ્કૃતનો આશ્રય લીધો અને અનેક ઉચ્ચ કોટિના ધર્મગ્રંથો આપણને આપ્યા 'લલિતવિસ્તાર' નામનો સંસ્કૃત ગ્રંથ બુદ્ધની એક સુંદર જીવનકથાનો ગ્રંથ છે. મૂળ હીનયાન માર્ગનો એ ગ્રંથ મહાયાન સૂત્ર તરીકે સ્વીકાર પામી ગયો।

કેટલાક સંસ્કૃત ગ્રંથો

૧ મહાયાન સૂત્ર અગર વૈપુલ્ય સૂત્ર નામના સંસ્કૃત ગ્રંથો મહાયાન માર્ગના સિદ્ધાંતો સારી રીતે વર્ણવે છે 'સદ્ધર્મ પુંડરિક' નામના ગ્રંથમા(૨) શાક્યમુનિ દેવોના પણ દેવ બની સૃષ્ટિના રચનાર તરીકે ... અને આદ્યના લાગ્યા ઈ. સ. ૨૬૫ થી ૩૧૬

સુધી એનુ ચીની ભાષામા ભાષાતર થયુ છે પરતુ મહાયાન માર્ગનો સહુથી વધારે મહત્ત્વનો ગ્રથ 'પ્રજ્ઞાપારમિતા' નામે ઓળખાય છે, જેમા બુદ્ધની છ પ્રકારની સપૂર્ણતાઓનુ વિવરણ કરવામા આવ્યુ છે સાચી પ્રજ્ઞા બુદ્ધિ શૂન્યવાદના સાક્ષાત્કારમા સમાયેલી છે એ આ ગ્રથનો ધ્વનિ છે એ ગ્રથ ઘણો વિસ્તૃત છે મહાયાની સંસ્કૃત સાહિત્યમા પુરાણો સરખુ કથાવાર્તાનુ સાહિત્ય રહેલુ છે જે 'અવદાન'ને નામે ઓળખાય છે 'અવદાનશતમ્' અને 'દિવ્યાવદાન' એ બે ગ્રથો ઈ સ ની ત્રીજી સદીમા ચીની ભાષામા ઊતર્યા અને 'અવદાન કલ્પલતા' નામનો ગ્રથ તો છેક ૧૧મી સદીમા કાશ્મીરના કવિ ક્ષેમેન્દ્રે લખ્યો

અશ્વઘોષ

આ સ્થળે કેટલાક સુવિખ્યાત બૌદ્ધ સસ્કૃત લેખકોને ઓળખાવી જઈએ હીનયાનમાથી મહાયાનમા પ્રવેશતા બૌદ્ધમાર્ગીય વિચાર ભાષાને પાલીમાથી સસ્કૃત તરફ ખેચી જાય છે એ આપણે જોયુ વૈદિકમાર્ગના વિચારકોનુ અનુકરણ નહિ તો સ્પર્ધા આમા જરૂર રહેલી છે અને સ્પર્ધામા બૌદ્ધ લેખકો ઠીક ઠીક યશસ્વી પુરવાર થાય છે અશ્વઘોષનુ નામ આપણે પહેલુ મૂકીએ ઉચ્ચ અભ્યાસી સિલ્વન લેવીએ તેને માટે કરેલુ અભિપ્રાય ઉચ્ચારણ કનિષ્કના એ સમકાલીન વિદ્વાનને ઓળખાવવા માટે પૂરતુ થઈ પડશે

'કવિ, સગીતકાર ધર્મગુરુ નીતિશાસ્ત્રવેત્તા, ફિલસૂફ, નાટ્યલેખક અને વાર્તાકાર તરીકે અશ્વઘોષને આ બધી કળાઓના કોઈ નૂતન સાધકનુ સ્થાન આપવુ જો એ એ બધી કળાઓમા એ અજોડ છે એનુ સમૃદ્ધ અને વૈવિધ્યભર્યુ સાહિત્ય મિલ્ટન, ગેટે કેન્ટ તથા વોલ્ટેરની યાદ આપે છે 'બુદ્ધચરિત'મા મહાકાવ્યરૂપે એણે બુદ્ધની જીવનઆખ્યાયિકા આપી છે વાલ્મીકિના રામાયણ અને કાલિદાસના રઘુવશ સાથે એને મૂકી શકાય એવુ એનુ ઉચ્ચ સાહિત્યસ્વરૂપ છે 'સૌન્દરાનન્દ કાવ્ય' પણ બુદ્ધના જીવનચરિત્રની ટૂકી ટૂકી કથાઓ આપતુ એક સુન્દર કાવ્ય છે મનોહર એ ગદ્ય અને પદ્યમા લખેલ

દંતકથાઓનો સંગ્રહ છે. 'વજ્રસૂચિ'માં જ્ઞાતિસંસ્થાનો વિરોધ વૈદિક સાહિત્યમાંથી જ અવતરણો આપી કરેલો છે. 'મહાયાન શ્રદ્ધોત્પાદ' નામનો ફિલસૂફીનો ગ્રંથ આજ પણ જપાનના મઠમંદિરો અને શાળાઓમાં શિખવવામાં આવે છે. 'સારીપુત્ર પ્રકરણ' નામનો તેનો નાટયગ્રંથ પણ છે. સંસ્કૃત વિદ્વત્તા અશ્વઘોષને ભૂલી શકે એમ નથી.

નાગસેન

ઈ. સ. પૂર્વે ૧૫૦ના અરસામાં થઈ ગયેલા મિલિન્દ પન્હાના કર્તા નાગસેનનું નામ પણ ભૂલી શકાય એમ નથી. ગ્રીક મિનેન્ડર સાકલ–સિયાલકોટમાં આવી બૌદ્ધ મિલિન્દ બન્યો એ આ નાગસેનનો પ્રતાપ. પંજાબમાં હિમાલય પર્વત પાસેના કજંગલ ગામનો એ બ્રાહ્મણ. વિદ્વાન બ્રાહ્મણ રોહણનો એ શિષ્ય અશ્વગુપ્ત અને ધર્મરક્ષિત સરખા વિદ્વાનો પાસે એણે અભ્યાસ કર્યો હતો. મિનેન્ડર પણ બહુ વિદ્વાન હતો અને સાધુઓ સાથે વાદવિવાદની સભાઓ ગોઠવતો. એણે નાગસેનને ખાસ બોલાવી પ્રશ્નો કર્યા, જેના ઉત્તર નાગસેને આપ્યા દેવમંત્રી નામના પોતાના અમાત્યને મોકલી તેણે નાગસેનને ખાસ બોલાવ્યો હતો એ વિદ્વદ્પ્રીતિ નોંધપાત્ર ગણાય.

નાગાર્જુન

અશ્વઘોષ પછી મહત્ત્વના સાહિત્યકાર તરીકે નાગાર્જુનને મૂકી શકાય. એણે નીચેના ગ્રંથો રચ્યા છે: (૧) શત સાહસ્રિકપ્રજ્ઞાપારમિતા, (૨) માધ્યમિક, (૩) અષ્ટાંગહૃદય, (૪) માધ્યમિક કારિકા, (૫) યુક્તિષષ્ઠિકા, (૬) સૂત્રપ્રમાણવિધ્વંસન, (૭) ઉપાયકૌશલ્ય, (૮) વિગ્રહવ્યાવર્તની. દક્ષિણ ભારતનો એ બ્રાહ્મણ. વિદર્ભમાં તેનો જન્મ ઈ. સ. ૧૭૫માં. શ્રીપર્વત ઉપર એનો આશ્રમ હતો. વૈદક તથા રસાયણમાં એણે અપૂર્વ ખ્યાતિ મેળવી અને એક સિદ્ધ તરીકે તે પંકાયો. બૌદ્ધ માધ્યમિક સંપ્રદાયનો એ સ્થાપક અને શૂન્યવાદનું એણે ભવ્ય સમર્થન કર્યું છે. આંધ્રરાજવી ગૌતમીપુત્ર યજ્ઞશ્રીનો એ સમકાલીન વિદ્વાન ઈ. સ. ૧૬૬થી ૧૯૬ સુધી થઈ ગયો.

આર્યદેવ અને અસંગ વગેરે

વચ્ચે નાગાર્જુનથી સહજ નાનો છતાં એના સમકાલીન વિદ્વાન આર્યદેવનો 'ચતુઃશતિકા' નામનો ગ્રંથ મળી આવ્યો છે.

યોગાચાર માર્ગનો સ્થાપક અસંગ અગર આર્યસંગ પણ મહાયાન સૂત્રાલંકાર' નામના સંસ્કૃત ગ્રંથનો લેખક સાહિત્યમાં ઉચ્ચ સ્થાન ભોગવે છે. ઉપરાંત એણે 'યોગાચાર ભૂમિ' તથા ઉત્તરતંત્ર' નામના ગ્રંથો લખ્યા. યોગાચાર સંપ્રદાયમાં વિજ્ઞાન–જ્ઞાન–ચિત્ત સિવાય બીજા કશા તત્ત્વનું અસ્તિત્વ સ્વીકારાયું નથી. એ વિજ્ઞાનવાદ તરીકે પણ ઓળખાય છે. અસંગના નાના ભાઈ વસુબંધુએ 'અભિધર્મકોષ' નામનો ગ્રંથ લખેલો છે. ઉપરાંત તેણે 'વિંશિકા', 'ત્રિંશિકા' તથા 'વાગ્વિધાન' નામના ગ્રંથો પણ લખ્યા છે, જેનું ચીન અને જપાનમાં ઘણું માન છે. અસંગ અને વસુબંધુ ચોથી સદીના અંતમાં અને પાંચમી સદીની શરૂઆતમાં થઈ ગયા. પેશાવરની પઠાણ ભૂમિ એ તેમની ભૂમિ. ભારતીય મધ્યકાલીન ન્યાયના પિતા સરખા દિગ્નાગ નામના વખ્યર વિદ્વાનનો વસુબંધુ ગુરુ થાય. શંકરાચાર્ય તથા તેમના દાદાગુરુ ગૌડપાદ ઉપર વિજ્ઞાનવાદની ભારે અસર થયેલી છે. અસંગ અને વસુબંધુ પણ બ્રાહ્મણ હતા.

દિગ્નાગ વગેરે

ઈ. સ. ૪૨૫ મા થઈ ગયેલા દિગ્નાગને પણ અહીં યાદ કરી લઈએ. એનો મુખ્ય ગ્રંથ 'પ્રમાણસમુચ્ચય' છે. કાંચી પાસેના એક બ્રાહ્મણ કુટુંબમાં તેનો જન્મ થયો હતો. ઉત્તર ભારતમાં પણ એ ઘણો ફર્યો હતો. દિગ્નાગ પછી ચંદ્રગોમીન નામનો એક વિખ્યાત બૌદ્ધ કવિ, વૈયાકરણી અને ફિલસૂફ થઈ ગયો. 'શિષ્યલેખધર્મકાવ્ય' નામનો એનો કાવ્યગ્રંથ સુંદર કવિતામા લખાયો છે અને એક શિષ્યને ગુરુએ લખેલા પત્રના રૂપમા એ આલેખાયો છે, એ પત્ર-સાહિત્યની પ્રણાલિકા ધ્યાન ખેંચે એમ છે. એ સાતમી સદીમા થઈ

ગયો. ધર્મકીર્તિ નામના ઉત્તર તામીલ પ્રદેશના બ્રાહ્મણવંશી બૌદ્ધ નામ પણ એક મહાન દાર્શનિક તરીકે ભારતમાં તેમ જ ભારત બહાર જાણીતું છે. એ પણ સાતમી સદીમાં થઈ ગયા. એ જ અરસામાં થયેલા શાંતિદેવના ત્રણ સંસ્કૃત ગ્રંથો : (૧) શિક્ષાસમુચ્ચય (૨) સૂત્રસમુચ્ચય અને (૩) બોધિચર્યાવતાર નામના કાવ્યગ્રંથો પ આપણે યાદ કરી લઈએ.

[૧]

ભારતીય સાહિત્યની વ્યાપક અસર

આ સ્થળે એક વસ્તુ યાદ કરીએ. બૌદ્ધ સાહિત્ય—સંસ્કૃત તેમ પ્રાકૃત—ઈસવીસનની સાતમી સદી સુધીમાં તો લગભગ જગતસાહિત્ય બની ગયું હતું. આખા એશિયા ખંડમાં બૌદ્ધ સાહિત્યનો અભ્યાસ થતો અને તેમાં સંગ્રહાયલી કથાઓ, દંતકથાઓ અને ટુચકાઓ યુરોપ ખંડમાં પણ પ્રસરી ચૂક્યા હતા. કેટલાક વિદ્વાનો એમ માને છે કે ખ્રિસ્તી ધર્મ ઉપર અને ખ્રિસ્તના જીવન ઉપર બૌદ્ધ માર્ગની ભારે અસર હતી. ઘણી બૌદ્ધ અને ખ્રિસ્ત કથાઓમાં મળતાપણું છે. મધ્યકાલીન યુરોપની જોસેફટ અને બાર્લાનની રોમાંચક ધર્મકથા બુદ્ધના જીવનનું લગભગ ખ્રિસ્તીકરણ છે એમ કહીએ તો ચાલી શકે. ખ્રિસ્તી વાર્તામાં પણ હિંદના જોસેફટ નામના રાજ્યકર્તાના પ્રલોભનમાંથી થયેલા બચાવનું વર્ણન છે. એ નામે ગૌતમ બુદ્ધ યુરોપમાં પૂજાય છે એમ મેક્સમૂલર પણ કહે છે. આમ વૈદિક સાહિત્યની સાથે બૌદ્ધ-આર્ય સાહિત્ય પણ ભારતીય સંસ્કૃતિની એક મહાન કીર્તિ બની ગયું છે.

વૈદિક સાહિત્યનાં લક્ષણો

વૈદિક સાહિત્ય મોટે ભાગે ધર્મસાહિત્ય કહી શકાય. ફિલસૂફી અને અભ્યાસના વિદ્યાગ્રંથો પણ મોટે ભાગે ધર્મનું જ અવલંબન લેતા હતા, જે ધર્મવિવેચનમાં આચાર અને વિચારની સ્થિતિ

આપણી સમજમાં આવે એવી રીતે ગોઠવાયલી છે. ઈ. સ. પૂર્વે ૬૦૦ સુધી વૈદિક સાહિત્યનો કાળ આપણે મૂકી શકીએ, જોકે ત્યાર પછી પણ વૈદિક સાહિત્ય વિસ્તાર પામ્યુ જતું હતું.

કાવ્ય-ગદ્ય સૂત્રશૈલી

એ સાહિત્યના સહજ લક્ષણો આપણે જોઈ જઈએ. વેદનો મોટો ભાગ કાવ્યનો જ છે. ગાયત્રી, ત્રિષ્ટુપ અને અનુષ્ટુપ જેવા સાદા છંદોમા તેમની રચના થયેલી છે. બ્રાહ્મણ, આરણ્યક અને ઉપનિષદ્‌મા ગદ્યનો આશ્રય લેવાયો છે અને સૂત્રયુગમા એટલે કે વેદાંગ તેમ જ ષડ્દર્શન યુગમાં એક એવી વિશિષ્ટ સૂત્રશૈલી સાહિત્યમા સ્થાન લે છે કે જેની જોડ બીજા કોઈ પણ સાહિત્યમાં મળવી મુશ્કેલ છે. જેમ ઋગ્વેદ તે આર્યયુરોપીય ભાષાનો પ્રથમ કાવ્યગ્રંથ છે તેમ બ્રાહ્મણગ્રંથો આર્યયુરોપીય ભાષાના પ્રથમ ગદ્યગ્રંથો કહી શકાય. ઋગ્વેદમા કાવ્યનું ઉડ્ડયન છે, કલ્પના છે. એ પછીના ગ્રંથોમાં ચિંતન અને વિચારભારનું સામર્થ્ય વધારે દેખાઈ આવે છે. પશ્ચિમમા અભ્યાસીઓને સૂત્રગ્રંથો બહુ આશ્ચર્ય પમાડે છે. સૂત્ર એટલે જ લઘુલેખન કહીએ તો ચાલી શકે. એક લેખક તો એમ કહે છે કે વર્તમાન સમયની તારની ભાષા પણ અર્થની સૂક્ષ્મતામા સૂત્રો આગળ પાણી ભરે છે. બીજગણિતનો જાણે સિદ્ધાંત મૂકયો હોય તેવી સૂક્ષ્મતા સૂત્રસાહિત્યમાં રહેલી છે અને સાહિત્યશૈલી તરીકે, પશ્ચિમના કોઈ વિચારકને ગમે અગર ન ગમે છતા, એ અતિ વિશિષ્ટતાવાળી સાહિત્યશૈલી છે એમા શક નથી. મૅકડોનલ્ડ જેવો મહાઅભ્યાસી સૂત્રશૈલીને સાહિત્યનું એક અજાયબીભર્યું પાસુ કહે છે. સામાન્યતઃ આ સૂત્રયુગ ઈ. સ. પૂર્વે ૫૦૦ થી ૨૦૦ સુધીનો ગણાય છે, જો કે એ સાલગણત્રી સર્વાનુમતે માન્ય તો નથી જ.

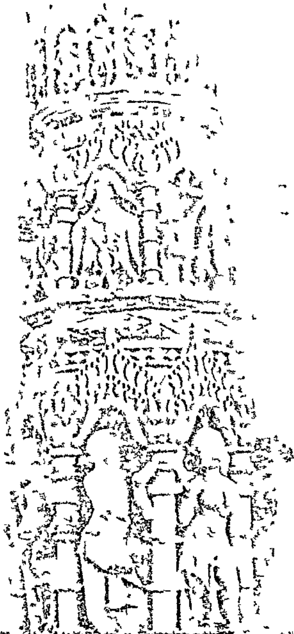
પરદેશપ્રચાર

એ જ અરસામા નાલગણના પામતુ છતા ઈ. સ.ની પાંચમી સદી સુધી લંબાતાતું ઇતિહાસ અને પુરાણનું સાહિત્ય આપણને

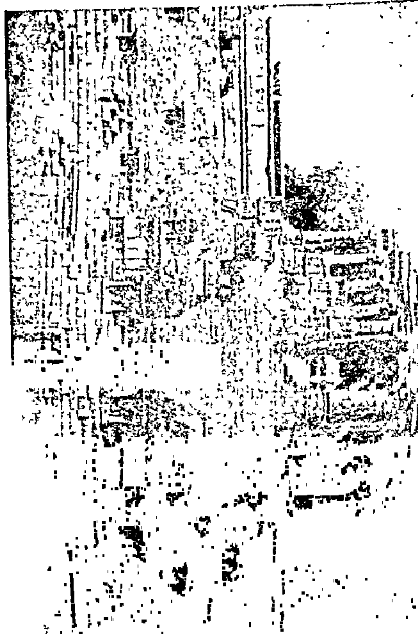
શૂદ્રક તથા નાગાનન્દ, પ્રિયદર્શિકા તથા રત્નાવલી એ ત્રણે નાટકોના નાટ્યકાર સમ્રાટ હર્ષવર્ધનને આપણે જરૂર સ્થાન આપવું જોઈએ. કાલિદાસની સાથે ભારતીય વિદ્વાનોમા તરત યાદ આવતો ભવભૂતિ પણ એક ભવ્ય નાટ્યકાર આપણી સંસ્કૃતિ ઉજ્જ્વલ કરી ગયો છે. કનોજના યશોવર્મનના દરબારમાં ઉત્તેજન પામેલો એ રાજકવિ ઉત્તર રામચરિત અને માલતીમાધવનાં નાટકોથી, જગતમા તો નહિ, પરંતુ ભારતમા લગભગ કાલિદાસ જેટલી કીર્તિ પામ્યો છે. વાક્પતિરાજ પણ યશોવર્મનના દરબારનો જ કવિ. કવિ દામોદરનુ 'હનુમન્નાટક,' ભટ્ટ નારાયણનું 'વેણીસંહાર', કૃષ્ણમિશ્રનું 'પ્રબોધચંદ્રોદય'. એ સર્વ નાટયશાસ્ત્રના ઉત્તમ નમૂના છે. વળી ઈ. સ. ૮૦૦ ના અરસામાં થઈ ગયેલા વિશાખદત્તનુ મુદ્રારાક્ષસ રાજકીય નાટક તરીકે આપણું ધ્યાન ખેંચે છે. એના પછી લગભગ સો વર્ષે કર્પૂરમંજરી, બાલભારત અને બાલરામાયણનો નાટ્યકાર રાજશેખર થઈ ગયો, જે મહેન્દ્રપાલ તથા મહિપાલ સરખા પ્રતિહાર સમ્રાટોના દરબારમાં માનભર્યું સ્થાન ભોગવતો હતો. ગદ્ય નવલકથાઓમાં સાતમી સદીમાં થઈ ગયેલા દંડીનુ દશકુમારચરિત, એ જ સદીમાં થઈ ગયેલા સુબંધુનું વાસદત્તા અને સમ્રાટ હર્ષવર્ધનના રાજકવિ બાણભટની કાદંબરી તથા હર્ષચરિત આપણે મૂકી શકીએ. કાદંબરીની અનોખી શૈલી તેને સંસ્કૃત સાહિત્યમાં વિશિષ્ટ સ્થાન અપાવે છે.

સ્ત્રીઓ અને સાહિત્ય

સાહિત્યમા પણ સ્ત્રીઓનું ઉચ્ચ સ્થાન હતું. જીવન અને સાહિત્ય વચ્ચે ગાઢ સંબધ રહેલો છે, અને જીવનની ઉચ્ચ કક્ષા સ્ત્રીઓની ઉચ્ચ કક્ષા ઉપર આધાર રાખે છે. વૈદિક કાળની બ્રહ્મવાદિનીઓ, બૌદ્ધ થેરી- બહેનો અને ત્યાર પછીની વિદુષીઓનો એક આખો ઇતિહાસગ્રંથ સરોજીની નાયડુ સુધીનો લખી શકાય એમ છે, જેમાં ભારતીય સંસ્કૃતિએ સ્ત્રીને આપેલા મહત્ત્વની વિગતો કહી શકાય. સાહિત્યમા પણ સ્ત્રીઓનાં સ્મરણીય નામો ગણાવી શકાય એમ છે.

ગતભગ્થાપત્ય   મોઢેરા – ગુજરાત

શીલ ભટ્ટારિકા નામની એક કવયિત્રીનું નામ સાહિત્યકારોમાં જાણીતું છે. 'કૌમુદી મહોત્સવ' નાટકની રચના પણ એક સ્ત્રી સાહિત્યકારે કરી કહેવાય છે. સંસ્કૃત સાહિત્યમાં સ્થાન મેળવી ચૂકેલી સન્નારીઓમાં અવંતીસુંદરી, ઇન્દુલેખા, મારૂલા, મોરિકા, વિજ્જીકા, શીલા, સુભદ્રા, પદ્મશ્રી, મદાલસા અને લક્ષ્મીનાં નામ સંસ્કૃતિના ઇતિહાસમાં ભૂલી શકાય એમ નથી. શંકરાચાર્ય સાથે શાસ્ત્રાર્થ કરનાર મંડનમિશ્રની પત્ની સરસ્વતીનું નામ અને ભાસ્કરાચાર્યની પુત્રી લીલાવતીનું નામ તો મધ્યકાલીન ઇતિહાસમાં જ્વલંત છે. કર્પૂરમંજરીના લેખક બ્રાહ્મણ રાજશેખરની ક્ષત્રિય પત્ની ચૌહાણવંશી અવંતીસુંદરી એ યુગની મહાન વિદુષી ગણાતી. રાજશેખર પોતાના અન્ય વિદ્વાનો સાથેના મતભેદની જ્યારે ચર્ચા કરે છે ત્યારે એનાથી વિરુદ્ધ મત ધરાવતી એની પત્ની અવંતીસુંદરીનો પણ ઉલ્લેખ કરે છે. પ્રાકૃત કવિતામાં આવતા શબ્દોનો કોશ બનાવી એ શબ્દોના ઉપયોગ દર્શાવતી સ્વરચિત કવિતાઓ પણ અવંતીસુંદરીએ બનાવી છે—જેનું અવતરણ હેમચંદ્રે દેશી નામમાળામાં પણ કર્યું છે! આ સ્ત્રીપ્રતિભાની પ્રણાલિકા આજ સુધી ચાલી આવી છે એ ભારતીય સંસ્કૃતિની શોભા ગણાય.

કથાસાહિત્ય

દંતકથાઓ, પશુકથાઓ અને પરીકથાઓ આ યુગના સાહિત્યની વિશિષ્ટતા બની રહે છે, જેમાં મુખ્ય પંચતંત્ર અને હિતોપદેશનાં નામ મૂકી શકાય. પંચતંત્ર તો પહેલવી, અરેબિક, સીરિયન અને ગ્રીક મારફતે આખા યુરોપ અને એશિયામાં વ્યાપક બની ગયું હતું. ઈ. સ. ૫૭૦માં પહેલવી ભાષામાં પંચતંત્રનું ભાષાંતર રચાયું મનાય છે. પુસ્તકોના દિગ્વિજય ગણી શકાતા હોય તો પંચતંત્ર આવો દિગ્વિજય મેળવી ચૂકેલો ગ્રંથ છે. લોકકથાનાં વર્તુલો ગૂંથી લેની વાર્તાઓ પણ આપણે ત્યાં અતિ પ્રાચીન કાળથી જાણીતી છે. ગુણાઢ્યે પહેલી અગર બીજી સદીમાં બૃહત્કથા લખી હતી જે

તેણે જ બાળી નાખી હતી એમ કહેવાય છે. એમાંના રહેલા ભાગ ઉપરથી ઈ. સ. ૧૧મી સદીમાં ક્ષેમેન્દ્રે 'બૃહત્કથામંજરી' લખી અને સોમદેવે 'કથાસરિત્સાગર'નો મહાગ્રંથ લખ્યો. મહાભારતનો ચોથો ભાગ થાય એવડો એ ગ્રંથ છે. આવા જ પ્રકારની વૈતાળપંચવિંશતિ, સિંહાસન દ્વાત્રિંશિકા અને શુકસપ્તતિ પણ રચાયાં છે, જેમાંથી ઘણી પ્રાન્ત ભાષાઓમાં રચના થઈ છે. એ કથાઓને આધારે ગુજરાતીમાં રચાયલી શામળભટની વૈતાળપચ્ચીસી, સિંહાસન બત્રીશી અને સુડાબહોંતેરી જેવી રચનાઓ સુપ્રસિદ્ધ છે.

ઐતિહાસિક સાહિત્ય

જેને ઇતિહાસ કહી શકાય તેવું ઐતિહાસિક સાહિત્ય આપણે ત્યાં ઓછું છે. હર્ષચરિત અને પ્રાકૃત ગૌડવાહો સરખાં બીજાં કેટલાંક પુસ્તકો આ વર્ગમાં મૂકી શકાય. કાશ્મીરી કવિ બિલ્હણે ચાલુક્ય રાજની વિક્રમાદિત્ય છઠ્ઠાનું પ્રશસ્તિકાવ્ય 'વિક્રમાંકદેવચરિત'ને નામે લખ્યું છે. માળવાના રાજા સિંધુરાજનું 'ચરિત નવસાહસાંકચરિત'ને નામે પદ્મગુપ્ત નામના કવિએ ઈ. સ. ૧૦૦૦ની સાલમાં લખ્યું હતું. માળવાના ભોજ પરમારનું જીવનચરિત્ર બલ્લાલે 'ભોજપ્રબંધ'ને નામે લખ્યું છે. ચંદ બરદાઈનો પ્રાચીન હિંદીમાં લખાયલો 'પૃથ્વીરાજ રાસો' અને એવું જ જયાનકરચિત 'પૃથ્વીરાજ વિજય' નામનું ચરિત્ર એ બન્ને ઠીક ઠીક જાણીતાં છે. સંધ્યાકર નાન્દીએ બંગાળના પાલવંશી રામપાલનું 'રામચરિત' નામનું જીવનચરિત્ર ૧૨મી સદીમાં લખ્યું છે. એ સર્વમાં ઇતિહાસનાં વધારે તત્ત્વો રહેલાં હોય એવો ગ્રંથ તો રાજતરંગિણી છે જેમાં કલ્હણે કાશ્મીરનો ઇતિહાસ આપ્યો છે. એ ગ્રંથ ૧૨મી સદીમાં રચાયો. આ ઉપરાંત કેટલીક પ્રશસ્તિઓને પણ આપણે આ વર્ગમાં મૂકી શકીએ. વળી ધારનો ભોજ પરમાર, કલ્યાણનો સોમેશ્વર ત્રીજો અને કાશ્મીરનો ક્ષેમેન્દ્ર પણ અનેક વિષયોમાં રસ લેતા સાહિત્યકારો ગણાય. ક્ષેમેન્દ્રનાં કાવ્યોમાં રામાયણમંજરી, ભારતમંજરી, દશાવતારચરિત,

સમયમાતૃકા ગણાવી જઈએ. કુમારદાસનું જાનકીહરણ, હરદત્તનું રાઘવ નૈષધીય, મંખનું શ્રીકંઠચરિત, સોમદેવની કીર્તિકૌમુદી વગેરે ઇતિહાસતત્ત્વોવાળાં કાવ્યો આપણા સાહિત્યને શણગારે છે.

અમિતગતિનું 'સુભાષિતરત્નસંદોહ' તથા વલ્લભદેવ 'સુભાષિતાવલી' ભર્તૃહરિનાં શતકો સાથે વિશિષ્ટ કાવ્યપ્રકારના નમૂના તરીકે ગણાવી લઈએ. સોઢૃલની 'ઉદયસુંદરી' કથા અને ધનપાલની 'તિલકમંજરી' બાણની 'કાદંબરી' ભેગી ગદ્યકાવ્યના ઉત્કૃષ્ટ નમૂના તરીકે જોઈ લઈએ.

રાજનીતિના ગ્રંથો

રાજનીતિના ગ્રંથોમાં કૌટિલ્યનું અર્થશાસ્ત્ર લગભગ વિશ્વ-વિખ્યાત બની ગયું છે. ચંદ્રગુપ્ત મૌર્યના મંત્રી ચાણક્યે એ ગ્રંથ લખ્યો છે એવી સામાન્ય માન્યતા છે. એ ગ્રંથ યુરોપમાં પ્રસિદ્ધિ પામ્યો ત્યારે ત્યાંના વિદ્વાનો આશ્ચર્યમગ્ન થયા હતા. અર્થશાસ્ત્રમાં આજની અર્થનીતિ અને રાજનીતિનાં શાસ્ત્રો સમાવી લેવામાં આવ્યાં છે. આમ તો અર્થશાસ્ત્રના ઘણા ગ્રંથો હોવા જોઈએ, પરંતુ ચાણક્યના અર્થશાસ્ત્ર ઉપરાંત કામાન્દકીય નીતિ અને શુક્રનીતિ એ બે ગ્રંથો મળી ત્રણ રાજનીતિના સમર્થ ગ્રંથો આપણી પાસે છે. જૈનોનાં 'નન્દીસૂત્ર'ને પણ આપણે ચોથો ગ્રંથ કહી શકીએ — જેની રચના ઈ. સ.ના પાચમા સૈકાની લેખાય છે. એ સિવાય સ્મૃતિગ્રંથો અને પુરાણ–ઇતિહાસમાં રાજનીતિ — અર્થશાસ્ત્રની વિસ્તૃત ચર્ચા આપણને મળી આવે છે. મહાભારતનું શાન્તિપર્વ એક રાજનીતિનો જ ગ્રંથ છે.

વિજ્ઞાનસાહિત્ય

આર્યભટ્ટ, વરાહમિહિર, બ્રહ્મગુપ્ત, લાટાચાર્ય, લલ્લ અને ભાસ્કરાચાર્યના ગ્રંથોમાં ગણિત અને ખગોળવિદ્યાની આર્યસંસ્કૃતિએ કરેલી પ્રગતિ દેખાઈ આવે છે. ગેલીલિયો પહેલાં ૫૦૦ વર્ષ ઉપર થઈ ગયેલા ભાસ્કરાચાર્યને પૃથ્વી સૂર્યની આસપાસ ફરે છે એ તથા પૃથ્વીના ગુરુત્વા

માર્ગદર્શક બની રહ્યો છે. એ ગ્રંથને હાથી ઉપર મૂકી આખા પાટણ નગરમાં ફેરવી તેનું બહુમાન કરવામાં આવ્યું હતું એ આર્ય સંસ્કૃતિની વિદ્વત્તા માટેની મમતા તથા મનાંતર ઉદારતા બતાવી આપે છે. ધર્મ-સાગરગણિ, મેરુતુંગ, પ્રભાચંદ્ર અને રાજશેખર જેવા જૈન ગ્રંથકારો સંસ્કૃતિના સાહિત્યવિભાગમાં આપણાથી ભૂલી શકાય એમ નથી. બાણની કાદંબરી સરખી સોમદેવની યશસ્તિલકકથા અને ધનપાલની તિલકમંજરી એ બે આપણે જરૂર ગણાવી જઈએ. કાલિદાસના મેઘદૂતના પ્રત્યેક શ્લોકમાંથી એક એક ચરણ લઈ વિક્રમ નામના જૈન કવિએ નેમીદૂત નામનું કાવ્ય રચ્યું છે. આ ઉપરાંત ઉમાસ્વાતિ, અમિતગતિ, ચામુંડમહારાજ અને શાંતિસુધા નામના લેખકો થઈ ગયા છે. આમ બૌદ્ધ, જૈન અને વૈદિક વિભાગોમાં વહેંચાયલી ભારતીય સંસ્કૃતિએ આપણને ધર્મ અને ધર્મેતર વિપુલ સાહિત્ય આપ્યું છે જેને જોઈ ગયા સિવાય ભારતીય સંસ્કૃતિનો સાચો ખ્યાલ આવવો મુશ્કેલ છે. સાહિત્યઅંગમાં ધર્મગ્રંથો એટલા માટે ગણાવ્યા છે કે એ સમયમાં ધર્મસાહિત્ય અને લલિતવાઙ્મયનો જુદો વિભાગ પાડી શકાય એવી પરિસ્થિતિ ઊભી થઈ નહોતી. સાહિત્યપ્રકારો અને સાહિત્યશૈલીઓ ધર્મગ્રંથોનો જ આશ્રય લેતા હતા. સાહિત્ય કેટલું પ્રચલિત હતું એનો ખ્યાલ સાહિત્યની રમતોમાંથી આવી શકે છે. ઉખાણા, પાદપૂર્તિ, સમસ્યાઓ, પ્રહેલિકા, સુભાષિતો સામાન્ય જનતાનો આનંદપ્રકાર બની ગયા હતા.

[૪]

અપભ્રંશ અને પ્રાન્તીય ભાષાઓ

મુસ્લિમ યુગથી સાહિત્ય પણ વિવિધ અનુકૂળ સ્વરૂપ ધારણ કરવા લાગ્યું. ઈ. સ. પૂર્વની પ્રાકૃત ભાષાઓ પણ હવે વિવિધ અપભ્રંશમાં પલટાતી જતી હતી. સત્તાકેન્દ્રો જેમ જેમ વધતા ગયાં અગર ફેરવાતા ગયા તેમ તેમ ભાષાઓએ પ્રાકૃતમાંથી અપભ્રંશનાં

આકાર ધારણ કરવા માડ્યો. પાલી અને માગધી એ બે મુખ્ય પ્રાકૃત ભાષાઓમાથી પ્રાતભેદે કરીને શૌરસેની, મહારાષ્ટ્રી, પૈશાચી જેવી અપભ્રશ ભાષાઓ જન્મી જેમાથી અતે આજની હિંદી, બગાળી, ઊડિયા, મરાઠી, ગુજરાતી, રાજસ્થાની અને પજાબી જેવી પ્રાતિક ભાષાઓએ સ્પષ્ટ આકારો લેવા માડ્યા, જે મધ્યકાલમા — એટલે પદરમી, સોળમી સદીમા — પરસ્પરથી વિખૂટા ઓળખાઈ આવે એવી ઢબના બની ગયા એ અપભ્રશ ભાષાઓની ખીલવણીમા જૈનમાર્ગી અને હિંદુમાર્ગી જનતાનો સાહિત્યરસ કારણરૂપ ગણાય અપભ્રશ ભાષાઓનુ સાહિત્ય પણ બહુ નિપુલ છે જેની પૂરી શોધ હજી સુધી થઈ શકી નથી હેમચદ્રના વ્યાકરણમા સમાયલા નમૂનાઓથી આગળ વધી, વર્તમાન ગુજરાતીની ઘટના સુધીનો સુરેખ ભાષાઇતિહાસ લખવો હજી બાકી છે આ હજાર વર્ષના ભાષા અને સાહિત્યપલટામા રાજસ્થાનોએ સારો ભાગ ભજવ્યો છે, વિદ્યાને પોષણ આપવાની તેમની વૃત્તિ અને યોજના પ્રાન્તીય ભાષાવિકાસમા દેખાઈ આવે છે અને લોકગીત તથા લોકસાહિત્ય માટેની પ્રજાકીય અભિરુચિએ પણ સક્રિય ફાળો આપ્યો છે કથાઓની, પ્રસગોની, નાયકનાયિકાઓની, કહેવતોની અને સુભાષિતોની પ્રાન્ત પ્રાન્ત વચ્ચેની આપલેમાથી સસ્કારવિનિમયનો અગર સસ્કૃતિવિકાસનો અવનવો ખ્યાલ અભ્યાસીઓને આવી શકે એમ છે

દ્રવિડી ભાષાઓમા પણ સસ્કૃતની મહા અસરો ઝીલતા ઝીલતા તામીળ, તેલુગુ, મલયાલમ્ અને કન્નડ ભાષાઓના વર્તમાન સ્વરૂપો બધાતા આવ્યા દ્રવિડ ભાષાનો ઉપયોગ કરતી રાજસત્તાઓએ ગુજરાત, મધ્યદેશ અને ઉત્તર પ્રદેશ સુધી ઇતિહાસમા વારંવાર ભારે અસરો ઉપજાવી છે આંધ્ર રાષ્ટ્રકૂટ, ચૌલુક્ય વગેરે મહારાજ્યોના રાજકીય સપર્ક છેક કનોજ સુધી ઉત્તર પ્રદેશમા પહોચ્યા હતા એટલે દ્રવિડ ઝૂમખામા સ્થાન પામેલી ભાષાઓનો અભ્યાસ એ યુગના ઉત્તર-દક્ષિણ સમન્વયને સમજવા માટે બહુ જરૂરી છે. દ્રવિડ ભાષાની

અસર ગુજરાતના મોઈદંડાની રમતમાં આજ પણ જણાઈ આવે છે એ હકીકત વધારે અભ્યાસની જ જરૂર સૂચવે છે. સ્વાતંત્ર્ય યુગમાં એ દ્રવિડ ભાષાઓનો અભ્યાસ જેટલો ઝડપથી થાય એટલું વધારે સારું.

સ્થાનિક બોલીઓ

ગજસત્તાના ફેરફારે જેમ અપભ્રંશમાં સ્પષ્ટતા આણી તેમ અનેક સ્થાનિક બોલીઓને ભેગી કરી એમાંથી વર્તમાન દેશી ભાષાઓ વિકસાવવાનો પણ પ્રયત્ન કર્યો એમ પણ કહી શકાય. ઘણી સ્થાનિક બોલીઓ સંસ્કૃત, પ્રાકૃત અને અપભ્રંશમાંથી ઊતરી આવતી આપણી પ્રાંતિક ભાષાઓમાં સમાઈ ગઈ છે. આપણા દેસ્ય શબ્દોમાં એનું ઉદાહરણ સચવાઈ રહ્યું છે. કેન્દ્રીકરણ અને વિકેન્દ્રીકરણ એ બંને ક્રિયાઓ રાજસત્તાની માફક ભાષાકીય સંસ્કૃતિમાં પણ પોતાનાં ભરતી ઓટ ઉપજાવ્યે જાય છે એમાં શંકા નહિ. મુસ્લિમ સંસ્કૃતિને લીધે, મુસ્લિમ સત્તાને લીધે વિવિધ ભાષારચનાને જુદાં જુદાં સ્વરૂપ ધારણ કરવા પડ્યાં હોય એ પણ સંભવિત છે. પરંતુ ભાષાઓ ઉપર મુસ્લિમસત્તાની વિઘાતક અસરો થઈ હોય એમ માની શકાતું નથી નવાઈ જેવું લાગશે છતાં એ એક સત્ય છે કે ખલાયદા રહેલા હિંદી ઇસ્લામે પ્રાંતિક ભાષાઓ અને પ્રાન્તીય સાહિત્યને ખીલવવામાં ખાસ વિઘ્ન નાખ્યું નથી.

ઉર્દૂ–સમન્વયી ભાષા

ઉપરાત મુસ્લિમોના સંપર્કે હિંદુસ્તાનને એક નવી, અત્યંત સુંદર અને સારા પ્રમાણમાં વિકસિત ભાષા આપી છે એ અત્રે નોંધવું જોઈએ પ્રાન્તી ભાષાનું નામ ઉર્દૂ. મૂળ તો હિંદુ–મુસ્લિમ લશ્કરીઓ ર' સમજી શકે અને હિંદુપ્રજા મુસ્લિમ સૈનિકોને વ્યા' યુગથી સાહિ 'ગે સમજી શકે એવી આવશ્યક ક્રિયાઓમાંથી ઉ. ઈ. સ. પૂર્વની તરીકે ઊપજી છે. એ ભાષાનો આખો જીવ અને કે પલટાતી જતી . ષાનું જ છે. માત્ર એમાં ફારસી શબ્દો અને ફારસી વાક યા તેમ ટે ઓ સારા પ્રમાણમાં પ્રવેશ પામી ચૂક્યાં છે.

અને એનો વિકાસ થતા થતા એની શ્રુંગારસજાવટમા ઇસ્લામી ધર્મભાવના, સંકેતો અને રૂઢિઓ એટલા પ્રવેશ પામી ચૂક્યાં છે કે એને સમજવા માટે ઇસ્લામી રૂઢિઓના સહજ અભ્યાસની જરૂર પડે જ. વળી ઉર્દૂ ભાષાએ નજીવા ફેરફારો સાથે ફારસી લિપિને અપનાવી લીધી છે એ પણ અત્રે નોંધવું જોઈએ. અમુક અંશે ફારસી લિપિમાં લખાયલી હિંદીને આપણે ઉર્દૂ કહેવા પ્રેરાઈએ—જો કે બંનેના કેટલાક વળોટો જુદા ખરા.

ફારસીનો પરિચય

રાજસત્તાનું અખિલ હિંદ કેન્દ્ર ઘણે ભાગે દિલ્હી હોવાથી અને દિલ્હીની ઇસ્લામી સત્તા ફારસી ભાષાસંસ્કારોને માન્ય કરતી આવેલી હોવાથી હિંદમા ફારસી ભાષાનો પણ બહુ બહોળો ફેલાવો થયો—ફેલાવો જ માત્ર નહિ પણ એની ખીલવણી પણ હિંદની ફારસી કવિતા અને હિંદનું ફારસી સાહિત્ય, સમગ્ર ફારસી સાહિત્યમા વિશિષ્ટ સ્થાન પામે એવા ઉચ્ચ પ્રકારનું છે. ફારસી ભાષાએ મધ્ય અને પશ્ચિમ એશિયા સાથેના ભારતના વિદ્વદ્દસમાગમો ચાલુ રાખ્યા. મુસ્લિમ વિદ્વાનોના સંસ્કૃત ભાષા શીખવાના આવા પ્રયત્નો રૈઝી, અબુલ ફઝલ અને દારાના—આપણે બાજુ ઉપર મૂકીએ તો મુસ્લિમ સંગીતકારો સિવાય, સંસ્કૃત ભાષામા મુસ્લિમોનો અભ્યાસ ઘણો ભારે ન કહેવાય પરંતુ પ્રાકૃત અને દેશ્ય હિંદી ભાષાનો તો તેમનો નિત્ય સમાગમ ઉર્દૂમા પરિણામ પામીને પણ તેમના માનસને અસર કરતો રહ્યો છે. કેટલાક મુસ્લિમોએ હિંદી કાવ્યો રચ્યાં છે. જેમા ખાનખાનાન અને રસખાન જેવા આજ પણ શાળા-અભ્યાસમા સ્થાન પામી ચૂક્યા છે. પરંતુ હિંદુ જનતાને રાજકારણ અંગે ફારસી રાજભાષા તરીકે શીખવાનો બહુ વ્યાપક પ્રસંગ ઉત્પન્ન થયો અને એ પ્રસંગનો લાભ પણ હિંદુ પ્રજાએ સારા પ્રમાણમાં લીધો અને હિંદુ લેખકોના ફારસી ગ્રંથો, મુસ્લિમ લેખકોના ફારસી ગ્રંથો સાથે માન્ય બની રહ્યા છે. પાટણના ઇશ્વરદાસ

નામના નાગરિકનો ફારસીમાં લખેલો ઔરંગઝેબનો ઇતિહાસ આજના સુવિખ્યાત હિંદી ઇતિહાસકાર જદુનાથ સરકારને બહુ જ ઉપયોગી થઈ પડયો હતો એ જદુનાથ સરકારના પોતાના જ શબ્દો કહી આપે છે. પ્રાંતિક ભાષાઓમાં કેટલાક ફારસી શબ્દો પ્રવેશ પામ્યા અને એ પ્રવેશ દ્વારા પ્રાંતિક ભાષાઓને વિકાસ પામવાનું કેટલું બળ મળ્યું એ ફારસીનો ઉલ્લેખ કરતાં આપણે નોંધવું જ જોઈએ.

આ ઉપરાંત પણ હિંદુઓમાં સંસ્કૃત ભાષાનો ઉપયોગ, પ્રચાર અને લેખન તો ચાલુ જ રહ્યાં. સંસ્કૃત હિંદુઓની ધર્મભાષા ચાલુ રહી હતી એ એનું મોટામાં મોટું પ્રાબલ્ય ગણી શકાય. આખો હિંદુ કર્મકાંડ સંસ્કૃતની આવશ્યકતા સ્વીકારતો હતો. એટલે સંસ્કૃતને સામે મોરચે પ્રાકૃત અને દેશી ભાષાઓ ઉપરાંત ફારસી ઉર્દૂ આવી ઊભી રહી હતી. છતાં બ્રાહ્મણવર્ગે રૂઢિચુસ્તપણાનો આગ્રહ સેવીને પણ સંસ્કૃતનો પરિચય ચાલુ રાખ્યો અને વિવિધ હિંદુમાર્ગના આચાર્યો અને હિંદુ રાજાઓના પંડિતોએ સંસ્કૃત ભાષાઓ લેખનવ્યવસાય સબળતાપૂર્વક પકડી રાખ્યો. એનું એક જ દૃષ્ટાંત જોઈએ તો પુષ્ટિમાર્ગસ્થાપક આચાર્ય વલ્લભાચાર્યના ગ્રંથોને આપણે ગણાવી શકીએ. મહારાષ્ટ્રી યુગમાં – મરાઠી સત્તામાં પણ સંસ્કૃતવિદ્યાનું પોષણ સારા પ્રમાણમાં થતું રહ્યું અને આર્યત્વના ઝોકને લઈને તેમનું ઉત્તેજન સંસ્કૃતની વ્યાપકતાને જીવંત રાખી શક્યું. મરાઠાઓ લડવૈયા હતા. સાથે સાથે તેઓ હિંદુ ધર્મને મક્કમપણે વળગી રહેનાર ધર્માભિમાની હિંદુ પણ હતા. એથી સંસ્કૃત ભાષા સુકાઈ ને ખરી ન પડી એ પરિણામ આપણે ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ.

ભક્તિમાર્ગ અને સાહિત્ય

ભક્તિમાર્ગ અને હિંદુ–મુસ્લિમ ધર્મવિભિન્નતાએ મધ્યકાલના સાહિત્યને વિપુલ વસ્તુઓ અને વિપુલ પ્રયોગસાધનો આપ્યાં છે એમાં શક નહિ. આમ મુસ્લિમ યુગમાં ઘણું પ્રાચીન સંસ્કૃત–પ્રાકૃત સાહિત્ય સચવાયું. પ્રાન્તીય ભાષાઓએ રૂપઘડ આકાર લીધો અને

એ આકાર વિકાસ પામતો ગયો. ફારસીનો ભારતને પરિચય થયો અને એ પરિચયમાંથી હિંદી-ફારસીના સમન્વય સરખી ઉર્દૂ ભાષા જન્મી અને ભારતીય સંસ્કૃતિએ બહુ યશસ્વી સાહિત્ય ઇસ્લામ યુગમાં પણ સર્જ્યું.

અંગ્રેજોના સંપર્કે તો વળી ભારતના પ્રત્યેક પ્રાન્તના સાહિત્યને એવો જબરજસ્ત વેગ આપ્યો કે પ્રાન્તીય ભાષાઓ સ્પષ્ટ, સુદૃઢ, અર્થવાહી અને સૌન્દર્યસંપન્ન બની ગઈ. સાથે સાથે ભારતીય બુદ્ધિએ અંગ્રેજી ભાષાને પણ અપનાવી અંગ્રેજી ભાષાના કેટલાક સરસ સાહિત્યકારો ભારતમાં ઉપજાવ્યા. જેમ ફારસી ભાષા અંગે થયું હતું તેમ અંગ્રેજી ભાષા અંગે પણ થયું અને ભારતીય ફારસી સાથે ભારતી અંગ્રેજી સાહિત્યનો પણ વિપુલ જથ્થો આપણને પ્રાપ્ત થયો. ભારતીય સંસ્કૃતિનું સાહિત્યઅંગ જેનો સ્પર્શ કરે છે તેને ભારતીય સંસ્કૃતિમાં જ પલટાવી દે છે એ સત્ય ઇસ્લામ તેમ જ અંગ્રેજોના યુગમાં પણ સ્પષ્ટ થઈ ચૂક્યું છે.

સાહિત્યનાં ઉદાહરણ

આટલા સામાન્ય વિચારો પછી આપણે તેમની પુષ્ટિમાં થોડી વિગતો જોઈએ. હિંદુ જીવનને સ્પર્શતા વિષયોમાં મુસ્લિમોએ પણ સ્થાનિક ભાષામાં લખ્યું અને હિંદુઓએ ફારસી ઉર્દૂમાં પણ લખવા માંડ્યું. રજપૂત યુગ પછીના તુર્ક-અફઘાન યુગમાં વિજયનગરના માધવે 'કાલનિર્ણય' નામનો પરાશરસ્મૃતિ ઉપરનો ટીકારૂપ ગ્રંથ લખ્યો. વિશ્વેશ્વરે 'મદનપારિજાત' નામનો ગ્રંથ લખ્યો. બંગાળના કુલ્લુક અને રઘુનંદન આ યુગના વિદ્વાન લેખકો ગણાય. રામાનંદ, કબીર, વલ્લભાચાર્ય અને ચૈતન્ય તો સાહિત્યના આદ્યસ્રોતો ગણી શકાય. દુહા સાખીઓની પ્રણાલિકા પણ અસ્તિત્વમાં આવી. મરાઠી સાહિત્યમાં નામદેવ, હિંદીમાં માલીક મહમદ જાયસી સરખા મુસ્લિમ કવિઓ; રાજસ્થાનીમાં મીરાં તથા ગુજરાતીમાં નરસિંહ, બંગાળમાં ચંડીદાસ અને વિદ્યાપતિ સરખા સમર્થ સાહિત્યકારો આ યુગનો

જ ફાલ ગણાય. બંગાળના સુલતાન નસરતશાહે મહાભારત બંગાળીમાં ઉતરાવ્યું. વિદ્યાપતિનો પણ એ જ પોષક ગણાય. સુલતાન હુસેનશાહે માલાધર વસુ પાસે ભાગવતનો બંગાળી અનુવાદ કરાવ્યો સંસ્કૃતિની આપલે થઈ. ઇસ્લામ યુગમાં ભારતીય સંસ્કૃતિ ભારતીય કેમ રહી શકી તેનાં આ સર્વ સાહિત્ય ઉદાહરણ કહી શકાય.'

સંસ્કૃતનો પ્રભાવ તો ચાલુ જ હતો. ઉપર દર્શાવેલા 'કાલનિર્ણય' અને 'મદનપારિજાત' ઉપરાત પાર્થસારથીમિશ્રનો 'શાસ્ત્રદીપિકા' પણ જાણવા જેવો ગ્રંથ છે. જયસિંહસૂરિએ 'હમ્મીરમદમર્દન' નામનું નાટક, કેરલ રાજવી રવિવર્મનનું 'પ્રદ્યુમ્નઅભ્યુદય' વામન ભટ્ટનું 'પાર્વતીપરિણય' અને ગુજરાતને જેમાં રસ પડે એવો 'ગંગાદાસપ્રતાપવિલાસ' નામનો ગંગાદાસે લખેલો ચાંપાનેરના રાજવી અને ગુજરાતના સુલતાન વચ્ચેના યુદ્ધનો નાટ્યપ્રયોગ, રૂપગોસાંઈએ લખેલા 'વિદગ્ધમાધવ' અને 'લલિતમાધવ' સંસ્કૃતના પ્રભાવને સૂચવે છે. સાયણ અને વિદ્યારણ્ય સરખા મહાપંડિતો પણ આ જ યુગના.

ભારતીય ફારસી સાહિત્ય પણ વિકાસ પામતું ગયું. બાદશાહોનો મોટો ભાગ વિદ્વત્તાનો પોષક. ખૂની કહેવાઈ ગયેલો અલાઉદ્દીન પણ અમીર ખુશરૂ સરખા નામાંકિત વિદ્વાનનો સહવાસ સેવતો હતો. મહમદ તઘલખ પોતે ગાંડો ગણાયો છતાં જાતે ઘણો વિદ્વાન. ફીરોઝશાહ પોતે જ એક સારો લેખક હતો જે તેની 'ફતુહાતે ફીરોઝશાહી' ઉપરથી દેખાઈ આવશે. સિકંદર લોદી જાતે કવિતા રચતો. હિંદુ લેખકોએ ન ગણકારેલી ઐતિહાસિક કથનીઓમાં ફારસી લેખકોએ બહુ પ્રાવીણ્ય મેળવ્યું અને પ્રત્યેક યુગનો વિગતવાર ઇતિહાસ તેમણે લખ્યો છે. મેવાડના કુંભારાણા સરખા હિંદુ રાજવીઓ પણ જાતે વિદ્વાન અને વિદ્યાના કદરદાન હતા. વિદ્યાની કદર એ રાજવીઓનું મુખ્ય લક્ષણ ગણાતું.

મોગલ યુગની સાહિત્યપ્રગતિ પણ ભારે ગણાય—સંસ્કૃત, ફારસી

હિંદી અને પ્રાન્તીય ભાષાઓમાં બાબર જાતે લેખક હતો એની આત્મકથા જાણીતી છે આખો મોગલ રાજવંશ વિધવિધ ભારતીય સાહિત્યના વિકાસનો સાક્ષી બની રહ્યો સુરદાસ, તુલસીદાસ, અષ્ટસખા, બંગાળી કવિઓ એ સઘળાને મોગલ યુગમાં પણ મૂકી શકાય. સ્ત્રીઓ તથા પુરુષો સર્વમાં સાહિત્યશોખ વ્યાપક બન્યો હતો ગુજરાતના અખો, પ્રેમાનન્દ અને શામળ પણ મોગલ યુગમાં જ વિકસ્યા. દિલ્હીની અને અન્ય પ્રાન્તોની સલ્તનત કે સૂબાગીરી ખરેખર ધર્માંધ અને જુલ્મી જ હોત તો ભક્તિમાર્ગનો પ્રચાર, ભક્તોનું સાહિત્ય અને પ્રાન્તીય ભાષાવિકાસ આટલા વેગવાન બની શક્યા ન હોત.

અંગ્રેજી રાજઅમલમાં પણ સાહિત્યપ્રવૃત્તિ વધતી ગઈ ફારસી અને સંસ્કૃતનું મહત્ત્વ ઘટતું ગયું ખરું, છતાં વિદ્વાનોમાં તો એ બન્ને ભાષા માન્ય રહી ઉપરાંત અંગ્રેજી સાહિત્ય પણ વિપુલ પ્રમાણમાં વિકસ્યું, અને પ્રાન્તીય ભાષાઓ પણ પ્રફુલ્લ બની ગઈ. સાહિત્યના વિધવિધ લલિત વિભાગો તથા અભ્યાસ વિભાગો પણ પ્રાન્તીય ભાષાઓમાં સારી રીતે ખીલી નીકળ્યા અને પ્રાન્તીય ભાષાઓને ઉચ્ચ કેળવણીમાં માનભર્યું સ્થાન પણ મળ્યું. એ સઘળી વિગતોમાં અહીં ન ઊતરતાં ભારતીય અંગ્રેજી સાહિત્યના વિકાસનો જ માત્ર એક વિચાર કરીએ રાજા રામમોહનરાયથી શરૂ કરી આજ સુધીનું ભારતીય અંગ્રેજી સાહિત્ય જોઈએ તો આપણી સંસ્કૃતિના સજીવન પ્રવાહ સાથે અન્ય પ્રવાહોને ગ્રહણ કરી તેમને પોતાના બનાવી દેવાનું મુલાયમ સ્વરૂપ નૂતન અંગ્રેજી યુગમાં પણ પ્રગટ થઈ ચૂક્યું છે, એ આશ્ચર્યકારક વસ્તુ પ્રગટ થશે ભારતીય સંસ્કૃતિ ભારતીય સ્વરૂપ જાળવી રાખી અન્ય સંસ્કૃતિઓ સાથે હાથ મિલાવી તેમના આક્રમણને સર્જનાત્મક મિલન કેવી રીતે બનાવે છે તેનું એક ભવ્ય ઉદાહરણ સાહિત્યદૃષ્ટિએ આપતાં આપણા થોડા સાહિત્યપ્રસિદ્ધ નામો ગણાવી જવાં બસ થશે રમેશચંદ્ર દત્ત, તરુ દત્ત, વિવેકાનંદ, રવીન્દ્રનાથ ટાગોર સરોજની નાયડુ, અરવિંદ ઘોષ,

ધર્મકાર્ય અને સંગીત

સંગીતનો ધર્મકાર્યમાં ઉપયોગ થતો હતો અને સામાજિક જીવનમાં પણ તેને સ્થાન હતું. યજ્ઞ, હોમ સરખા ધાર્મિક મહોત્સવ પ્રસંગે સંગીત આવશ્યક ગણાતું. સામ સંહિતા બે વિભાગમાં વહેંચાયેલી છે: આર્ચિક અને ઉત્તરાર્ચિક. અને એની ઋચાઓ ગાયત્રી, જગતી, ત્રિષ્ટુભ તથા પ્રગાથ જેવા વૈદિક છંદોમાં રચાયેલી છે. સામવેદ ગાવાની પદ્ધતિ નારદીય શિક્ષાગ્રંથમાં આપેલી છે. આર્ચિક સંગીતના ગ્રામ અને આરણ્ય એ બે વિભાગો પણ પાડવામાં આવ્યા છે અને 'ઉદ્‌ગાતા'નું નામ પણ આપવામાં આવ્યું છે. સપ્તસુર ઉપર આધાર રાખતું આજનું ભારતીય સંગીત સામવેદના ઉદાત્ત, અનુદાત્ત અને સ્વરિત જેવા ત્રણ સુરપ્રદેશ કે ગ્રામમાં કેવી રીતે મેળ પકડી શકતું હશે એ આજ સમજાતું નથી. જો કે, કેટલાક પુસ્તકોમા એમ કહેવામાં આવ્યુ છે કે ઉદાત્ત સ્વરમાં નિષાદ અને ગાધાર સમાય છે, અનુદાત્તમાં ઋષભ અને ધૈવત સમાય છે અને સ્વરિતમા ષડ્જ, મધ્યમ અને પંચમ સમાય છે. સામ ગાનનો આપણા સંગીન સાથે મેળ પાડનાર અભ્યાસીઓની બહુ જરૂર છે.

અન્ય વેદોમાં સંગીતનો ઉલ્લેખ

સામવેદ તો સંગીતવેદ છે જ, પરંતુ અન્ય વેદોમાં પણ સંગીતના એવા ઉલ્લેખ મળી આવે છે કે જેથી વેદકાળમાં સંગીતનો ઉદ્‌ભવ સારા પ્રમાણમાં થયો હોય એવું સ્પષ્ટ જણાઈ આવે.

વાદ્ય અને નૃત્યઉલ્લેખો

વાદ્યોના આજ ઓળખાતા ચારે પ્રકારોનો ઋગ્વેદમાં ઉલ્લેખ છે. તત – તંતુવાદ્ય, વિતત્ – ચર્મવાદ્ય, ઘન – આઘાતવાદ્ય – મંજીરાં કરતાલ સરખા અને સુષિર – વાયુવાદ્ય – ફૂંકથી વગાડવાના વાદ્યો વેદકાળમાં જાણીતાં હતાં. તન્તુવાદ્યમાં વીણા, કાણ્ડવીણા વગેરે મળે છે તથા કર્કરીનો ઉલ્લેખ મળી આવે છે, તે આજના મંજીરાંના પૂર્વજ હોઈ શકે. વીણાવાદનો ત્યારે વધારે ઉપયોગ થતો લાગે છે. મરુત્-

કૌમારી દેવી – કારવણ – ગુજરાત

માતૃકા – કોટયાર્ક – ગુજરાત

વીણા નામનો પણ એક વીણાપ્રકાર તે સમયમા હતો વીણાનો આકાર આજના સુરમંડળ–સારમંડળ જેવો હશે એમ કેટલાક માને છે ભયંકર ઘોષ કરનાર ઘર્ઘર, ગોધા તથા પિન્ગા નામના રણવાદ્યો પણ ઉલ્લેખાયા છે શંખ સરખા સુષિર વાદ્ય બકુરનો પણ ઉલ્લેખ મળી આવે છે આમ ગીત સાથે વાદ્યો પણ ઋગ્વેદમા વાગતા હતા એટલું જ આપણે કહી શકીએ ઉપરાંત નૃત્યના ઉલ્લેખ તો ઠીક ઠીક પ્રમાણમા મળી આવે છે અને એ નૃત્યગીતમા સ્ત્રીઓ પણ ભાગ લેતી હતી એમ જણાય છે

ઋક્ પ્રાતિશાખ્યમા મંદ્ર મધ્યમ અને તાર એ ત્રણ સપ્તકો અગર સ્વરસ્થાનો માટે મંદ્ર મધ્યમ અને ઉત્તમ એવા નામ આપેલા લાગે છે અને સપ્ત સ્વરો માટે યમ શબ્દનો ઉપયોગ થયેલો હોય એમ પણ દેખાય છે

તાલજ્ઞાન

તાલનું પણ ભાન એ સમયમા હતું અને આજની માફક વિલંબિત મધ્ય અને દ્રુત એ ત્રણ પ્રકારની લય માટે વૃત્તિના શબ્દનો પણ ઉપયોગ થયેલો છે આમ છતા એ સંગીતનું સ્વરૂપ આપણે હજી ચોક્કસ કરી શક્તા નથી

વૃંદસંગીત

બ્રાહ્મણ યુગમા સંગીત આગળ ધપે છે અને વૃંદસંગીતના નેતા માટે વીણાગણવિત્ જેવો શબ્દ વપરાય છે શતપથ બ્રાહ્મણમા ઉત્તર મંદ્રા નામના મૂર્છનાના ઉલ્લેખાયેલી છે તુણવ અને તણુવ નામના વાદ્યો પણ હવે ઉમેરાય છે દુન્દુભિ સ્પષ્ટ થાય છે સો તંત્રીઓનુ વીણાવાદ્ય પણ વર્ણવાયુ છે ભૂમિદુન્દુભિનો પણ ઉલ્લેખ થયેલો છે, જે કદાચ યજ્ઞક્ષેત્રમા કોઈ ભૂમિમા ખાડો પાડી ખાડા ઉપર ચામડું જડી વગાડવામા આવતી નોબતનો પ્રકાર હશે ધર્મપથમા આડંબર–લંબરનો પણ ઉલ્લેખ છે

ઉપનિષદ્મા પણ ગીત, નૃત્ય અને વાદ્યના ઉલ્લેખો છે ઉપનિષદ્-

ભા ૧

કાળમાં સામગીત વધારે પ્રચલિત હશે એમ લાગે છે. ગર્ભોપનિષદ્‌મા આજના સપ્ત સ્વરોના નામ મળી આવે છે. હંસોપનિષદ્‌નાં દશ વાદ્યો આપણે ગણાવી જઈએ: દશ વિધિ નાદમાં પ્રથમ નાદ ચિનિતિનો, દ્વિતીય નાદ, ચિ ચિંણીનો, તૃતીય ઘંટાનાદ, ચોથો શ ખનાદ, પાચમો ત ત્રનાદ, છઠ્ઠો તાલનાદ, સાતમો વેણુનાદ, આઠમો મૃદંગનાદ, નવમો ભેરીનાદ અને દશમો મેઘનાદ: એવા નાદપ્રકારો વાદ્યના ઉલ્લેખસહ કરવામા આવેલા છે.

સૂત્રયુગમાં

ઉપનિષદ્ પછીના સૂત્રકાળમાં વાદ્યોની બનાવટ કેમ કરવી તેના પણ વિસ્તૃત વર્ણનો આપવામાં આવેલા છે શાંખાયન શ્રૌત સૂત્રમાં શતતંત્રી વીણા કેમ બનાવવી તેનો વિધિ આપવામા આવેલો છે. એક પિચ્છોરા નામનું સુષિર વાદ્ય પણ અહીં મળી આવે છે. લાટ્યાયન સૂત્રમા અલાબુ વીણાની બનાવટ સૂચવી છે. મહાવીણા અને શીલવીણા પણ ઉલ્લેખ પામે છે. સામગાન વખતે ઉદ્‌ગાતાની પશ્ચિમ બાજુએ સ્ત્રીઓને કાણ્ડવીણા અને પિચ્છોરા વાદ્યો આપી કેમ બેસાડવી તેનો પણ બોધ કરેલો છે. સામગાન, કાણ્ડવીણા તથા પિચ્છોરાનુ સમૂહસંગીત ઓઘાટીલાને નામે ઓળખાતુ હોય એમ દેખાય છે. સૂત્રયુગમા તો તાર કેમ બાધવા, વાદ્યો માટે તૂમડાં કેવી રીતે ભેગા કરવા, દ ડ કયા વૃક્ષો અગર વાસના લેવા, કયા વાદ્યને કેટલા કાણા પાડવા, તતુમા તાર, દર્ભ કે આતરડાનો ઉપયોગ કેમ કરવો, કયો મ ત્ર ભણીને કયા તારને ઊચોનીચો ચઢાવવો, પલાશની કે નેતરની નખી – મીજરાફ કેમ બનાવવી, આરોહઅવરોહ મ કેમ કરવા વગેરે વિગતો એટલા વિસ્તારથી આપવામા આવી કે જેથી સંગીતની ઉચ્ચ કક્ષા આપોઆપ પરખાઈ જાય. લુપ્ત થયેલો ક 'સગીતસૂત્ર' નામનો ગ્રંથ પણ હતો, જે સરસ્વતીએ બનાવ્યો કહેવાય છે.

પ્રાચીન કાળનું વિકસિત સંગીત

આમ પ્રાચીન કાળના સંગીતનું સ્વરૂપ પૂરું ન સમજવા છના એટલું તો કહી શકાય કે પ્રાચીન કાળમા સંગીત ખૂબ સારી રીતે ખેડાયલું હતું, ધર્મકાર્યમા અને સામાજિક વ્યવહારમાં તેનો બહુ ઉપયોગ થતો, ગાયન, વાદન અને નર્તન એ ત્રણે ય વિભાગમાં કુશળતા પ્રાપ્ત થઈ ચૂકી હતી અને કદાચ Professional–ધંધાદારી–વર્ગો પણ સંગીતકારોમા ઊભા થયા હોવા જોઈએ. સ્ત્રીઓ પણ સંગીતમાં કુશળતા મેળવતી હતી અને ખુલ્લી રીતે સામાજિક અને ધાર્મિક ગાયન, વાદન તથા નર્તનમા ભાગ લેતી હતી. વાદ્યોની બનાવટ કલાની કક્ષાએ પહોંચી ગઈ હતી.

બૌદ્ધયુગમાં

ઈ. સ. પૂર્વે આઠસોથી પાચસો સુધીમા વેદપ્રસ્તાર પૂરો થાય તે સાથે જ બૌદ્ધ તથા જૈનમાર્ગો ઉદ્‌ભવ પામે છે. તપ અને ચારિત્ર્ય, વિરાગ તથા નિષ્કંચનપણું એ ઉપર ભાર મૂકતા એ બન્ને માર્ગો સગીતવિહીન હતા એમ રખે કોઈ માને. ભારતીય ફિલસૂફીની માફક ભારતીય કલા અને સંગીતમા એ બન્ને માર્ગોનો બહુ મોટો ફાળો છે. બુદ્ધના પૂર્વજન્મની પાલી ભાષામા ઊતરેલી જાતક કથાઓ ઈ. સ. પૂર્વેના સાહિત્યગ્રંથોમા ગણાય છે, અને તેમા બુદ્ધજન્મ પહેલાની પણ કેટલીક પરિસ્થિતિ વર્ણવેલી છે. એ જાતક કથાઓમા સંગીતના અનેકાનેક ઉલ્લેખો મળી આવે છે. દધિવાહન જાતકમાં કહ્યું છે કે શક નામના એક બ્રાહ્મણે પહાડમાં રહેતા પોતાના એક ભાઈને ઢોલ આપ્યું. એ ઢોલની રચના એવી હતી કે તેની એક બાજુએ વગાડવામા આવે તો શત્રુઓ ભાગી જાય, અને બીજી બાજુએ વગાડવામા આવે તો શત્રુઓ મિત્ર બની જાય. ગુમીલ બોધિસત્વ એક અનુપમ સંગીતકાર હતા. સીલત ત્રી વીણાના તાર તૂટી જાય તો પણ તેઓ તાર બાંધેલી વીણા સરખું જ સુંદર ઢબે વગાડી શકતા હતા. એ એક કથા બૌદ્ધોના સંગીતપ્રેમનું દૃષ્ટાંત છે.

ઢોલ તથા શંખ વગાડનારાઓનો એક અલગ ધંધો પણ શરૂ થઈ ગયો હતો એમ લાગે છે, કારણ કે બોધિસત્વે પણ એ જાતિમાં બે જન્મ લીધા હતા.

વીણાવાદનથી વિધૂરપંડિત નામના એક પ્રધાને પોતાના રાજાના શત્રુઓને જીત્યા હતા. પંચશિખ ગંધર્વ વીણાસહ બુદ્ધ સ્તુતિ કરે છે એવો બિલારી કૌશિય જાતકમાં ઉલ્લેખ છે.

બૌદ્ધોનાં ધાર્મિક સરઘસો તેમ જ ધાર્મિકવિધિમાં પણ સંગીતને સ્થાન હતું. પરંતુ એ સર્વ કરતાં બુદ્ધનું પોતાનું જ દૃષ્ટાંત સંગીતનું સ્થાન સ્પષ્ટ કરે છે. બુદ્ધ પોતાનો મધ્યમ માર્ગ વીણાના દૃષ્ટાંતથી પોતાના શિષ્ય સોમને સમજાવે છે. સોમ વીણાવાદનમાં પ્રવીણ હતો. તેને બુદ્ધે ઉપદેશ આપતા પૂછ્યું :

'સોમ, વીણાના તારને સખ્ત રીતે અતિ તંગ બનાવી ખેંચીએ તો સૂર બરાબર નીકળે ખરો ?'

'ના.' સોમે કહ્યું.

'વીણાના તાર ઢીલા કરી નાખીએ તો કંઈ સૂર નીકળે ખરો ?'

બુદ્ધે બીજો પ્રશ્ન કર્યો. એની પણ સોમે ના પાડી. એ ઉપરથી બુદ્ધે સોમને સિદ્ધાંત સમજાવ્યો કે દેહને, ઇંદ્રિયોને અને બન્નેની શક્તિઓને બહુ ખેંચવામાં આવે તો તે તૂટી જાય અને તેમને બિલકુલ કામ આપવામા ન આવે તો તે કટાઈ, ઢીલી પડી કશા કામમાં આવે નહિ. આ મધ્યમ માર્ગ ગીતાના સમતત્ત્વને મળતો આવે છે : समत्वं योग उच्यते। બિલ્વફળમાંથી વીણાનાં તૂમડાં તૈયાર કરવામાં આવતાં હતા. મિલિન્દ પન્હામાં પણ સંગીતના દૃષ્ટાંતથી બૌદ્ધસિદ્ધાંત મિલિન્દને સમજાવાયો હતો. એ બૌદ્ધ બનેલો ગ્રીક રાજા પોતે પણ કવિ અને ગાયક હતો એમ કહેવાય છે.

કુશાણુ રાજાની કનિષ્કના સમયમા થઈ ગયેલો સુપ્રસિદ્ધ અશ્વઘોષ ગાયકો અને વાદકોના સંઘને લઈ ભારતભરમાં ફરી બૌદ્ધમતનો પ્રચાર કરતો હતો. કાલિદાસના પુરોગામી તરીકે હવે સ્થાપિત થયેલો

અશ્વઘોષ સુપ્રસિદ્ધ કવિ અને સાક્ષર તો હતો જ; સાથે સાથે તે સુંદર સંગીતકાર પણ હતો. શંકરાચાર્યે રચેલી વિવિધ દેવદેવીઓની સ્તુતિઓ સરખી અશ્વઘોષે પણ બુદ્ધસ્તુતિઓ રચી છે, જે બૌદ્ધ મંદિરોમા ગવાતી પણ હતી. સાથે સાથે સંગીતની વિકાર ઉત્પન્ન કરતી અસરથી બુદ્ધ અજ્ઞાત ન હતા. એમની દસ આજ્ઞાઓમાંથી એક આજ્ઞા એ છે કે શ્રમણે વિકારનું ઉદ્દીપન થાય એવાં નૃત્ય, ગીત અને વાદ્યથી દૂર રહેવું.

'લલિતવિસ્તાર' એ બુદ્ધના ચરિત્રનો ગ્રંથ. એમાં પણ બુદ્ધને વીણાવાદનમા કુશળ સંગીતકાર તરીકે વર્ણવ્યા છે.

'સદ્ધર્મ પુંડરિક'મા અવલોકિતેશ્વરના કંઠનાદને આખી મૂર્છનામાંથી પસાર થતા બ્રહ્મનાદ સરખો ગણાવ્યો છે. એ પ્રસંગે મહાભારતમાં કીચક વિરુદ્ધ ભીમસેનની પાસે ફરિયાદ કરતી દ્રૌપદીના કંઠનું ભીમે કરેલું વર્ણન યાદ આવે છે: "वीणेव मधुरालापा स्वरं गांधारमाश्रित" —ગાધાર સ્વરનો આશ્રય કરનારી વીણા સરખા મધુર આલાપવાળી" દ્રૌપદી ! એ જ ગ્રંથમા શંખ, ઢોલ, વીણા, ઝાંઝ, તંબુર, વેણુ તથા બંસરી વગેરે વાદ્યોનો પણ ઉલ્લેખ છે. આમ બૌદ્ધમાર્ગમાં સંગીતની ઘણી પ્રતિષ્ઠા થયેલી છે.

જૈન માર્ગ અને સંગીત

એ જ પ્રમાણે જૈન ગ્રંથોમા પણ સંગીતના ઘણા ઘણા ઉલ્લેખો આવે છે. ઈ. સ. પૂર્વે પહેલા કે બીજા સૈકાનું સ્થાનાગસૂત્ર આજના જ સાત સ્વરોના નામ અને તેમના સાત સ્વરસ્થાનો પણ આપે છે, એટલું જ નહિ પરંતુ કયા કયા પશુપક્ષીના મુખમાથી આપણા સપ્ત સૂર ઉપજ્યા એની પણ હકીકત એમાથી મળી આવે છે. આડંબર અને ગોધા નામના વૈદિક વાદ્યોનો જૈન ગ્રંથોમાં આવતો ઉલ્લેખ પણ આપણી કલામાં રહેલી આપને દેખાડી આપે છે. બીજા કોઈ પણ સંગીતગ્રંથમાં નથી મળી આવતો એવો આજ વિચિત્ર લાગતો એક ઉલ્લેખ સ્થાનાંગસૂત્રમાં એમ થયો છે કે સાત સૂરમાંથી અમુક

અમુક સૂરવાળો કંઠ હોય તો તેના અમુક અમુક પરિણામો પણ આવે છે! દૃષ્ટાંત તરીકે ઋષભ સૂરવાળા સેનાપતિ બની શકે છે, અને ધૈવત સૂરવાળા ચોર, ચાંડાલ અને મલ્લ બને છે સંગીતમકરંદ, નારદીય શિક્ષા અને સ્થાનાગસૂત્ર એ ત્રણેય ગ્રંથોના મૂર્છના પ્રકરણ બહુ મળતા આવે છે, એ કલાની વ્યાપકતા જોતા આશ્ચર્યજનક તો નથી જ વાદ્યો પણ જૈનગ્રંથોમા મળતા આવે છે, એટલું જ નહિ પરંતુ કેટલાક નવીન વાદ્યોના નામ પણ મળી આવે છે. જૈન ગ્રંથો ઉપરથી એટલું તો સાબિત થાય છે કે સંગીતના ગ્રામ તથા મૂર્છનાના પ્રકારો ઈ સ પૂર્વે બીજા ત્રીજા સૈકાથી જાણીતા હોવા જોઈએ

એ જ યુગનો તામિલ ભાષાનો ગ્રંથ 'શિલપ્પધિકાર' નો પણ ઉલ્લેખ અહીં કરવા સરખો છે

મહાભારત-રામાયણનું સંગીત

મહાભારત અને રામાયણમા પણ સંગીતના ઉલ્લેખો વિપુલ પ્રમાણમા મળી આવે છે સંગીતમા માર્ગ અને દેશ્ય એ બંને પદ્ધતિઓ પ્રાચીનકાળથી ચાલતી આવી હોવી જોઈએ લવ અને કુશે રામ પાસે કરેલુ રામાયણનુ ગાન માર્ગપદ્ધતિથી કર્યું હતું આજ જેને આપણે રાગ કહીએ છીએ તે પ્રાચીનકાળમા જાતિ નામે પ્રચલિત હોય એમ લાગે છે રામાયણમા સંગીતવિષયક ઘણા શાસ્ત્રીય શબ્દોનો ઉપયોગ થયેલો છે 'સ્થાન મૂર્છન કોવિદ' એવી ઉપમાઓ કુશ અને લવના સંગીતપ્રાવીણ્યને લીધે તેમને આપવામા આવી છે પ્રાચીન વાદ્યોનો પણ ઉલ્લેખ રામાયણમા ઘણો આવે છે જેમા વિપન્ચિ વાદ્યનો ઉલ્લેખ ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે વિપન્ચિ એક વીણાનું નામ હતું ગાયક, વાદક તથા નર્તકના ધંધા પણ ફાલાયદા બનતા જતા હતા અયોધ્યા અને લંકામા તો સંગીતકારોના સંઘ વસે એ સહજ છે પરંતુ સુગ્રીવની કિષ્કિંધા નગરીમા પણ ગાયક નાદકના સંઘ રહેતા હતા અને સુગ્રીવના સેનાપતિ હનુમાન તો સંગીતની

એક શૈલીના મુખ્ય પ્રણેતા અને આચાર્ય હતા એ પણ ભૂલવા સરખુ નથી

જેવી રીતે રામાયણમા સગીતનો શોખ સાર્વત્રિક હતો અને સગીતની પ્રતિષ્ઠા થતી હતી તે જ પ્રમાણે મહાભારત યુગમા પણ હતુ એમ મહાભારતના ઉલ્લેખો કહે છે સંગીત અને નૃત્યની શાળાએ તથા લોકરજનના સાર્વજનિક સ્થાનોના ઉલ્લેખો પણ એમા મળી આવે છે કચ-દેવયાનીની કથામા કચ ગાયન, વાદન તથા નર્તનમા પ્રવીણ હતો એમ દેખાડયુ છે. ઇન્દ્રસભાના વર્ણનમા પણ ગધર્વ અને અપ્સરાઓના વર્ણનો આપ્યા છે વૈદિકકાળથી ગધર્વ અને અપ્સરાઓ જેવી ગીત નૃત્યમા દક્ષ બનેલી જાતો ઓળખાતી આવી છે. ધર્મરાજાના રાજસૂયયજ્ઞમા પણ સગીત ચાલતું હતુ અને ભેરી, મુરજ, મડુક્ક, આણુક, સાવલ, મણુવ, તુર્ય, હલખા, મૃદંગ, નાદી, ગોમુખ, શખ, વૌશ અને વીણા જેવા વાદ્યોનો ઉપયોગ થતો અર્જુન પોતે હજાટા બની વિરાટ રાજાની પુત્રી ઉત્તરાને ગીત, નૃત્ય તથા વાદ્ય શીખવતો હતો એ જાણીતી વાત છે શખોના પણ સુદર નામ હતા એ આપણે ગીતા ઉપરથી જાણી શકીએ છીએ લૌકિક સમારભમા સૌભાગ્યવતી સ્ત્રીઓ પણ નર્તન કરતી હતી સાથે સાથે ગાયકો તથા વાદકોમા સુરાપાન કરવાની પ્રવૃત્તિ વધતી અને બીભત્સ નૃત્ય તથા અશ્લીલ ગાયનો પણ થતા હતા એમ દેખાઈ આવે છે ગીત-નૃત્યની વિલાસ તરફ ખેંચી જવાની શક્તિ આજની માફક ત્યારે પણ જાણીતી હતી શકરની એક સ્તુતિમા શકરને નર્તનશીલ એવુ સબોધન કરેલુ છે

હરિવંશમા સંગીત

હરિવશને મહાભારતનો વિભાગ માનવામા આવે તો તેમા પણ સંગીતના સદર્ભો અને સગીતની પરિભાષા મોટા પ્રમાણમા આવે છે. નારદ વલ્લકી નામની વીણા વગાડતા હતા છાલિકય નામના ગીત, નૃત્ય અને વાદ્યના સમૂહનુ આપેલુ વર્ણન જોતા સ્ત્રીઓ

અને પુરુષો મોટા સમૂહમા સાથે નૃત્ય કરતા હતા એમ દેખાય છે નર્તકીઓ, ગાયકો અને વાદકોના વિભાગો પડી ચૂકેલા હતા ઘણી સ્ત્રીઓ સાથે એક જ પુરુષ નૃત્ય કરે એવા નૃત્યને હલ્લીસક નામે ઓળખવામા આવતુ હતુ

છાલિકયગાન પછી ઘસાઈ ગયુ લાગે છે અસારી નામનો નૃત્ય વિભાગ પણ જાણીતો હતો જે ચાર વિભાગમા વહેચાઈ ગયેલો ભરત મુનિએ વર્ણવ્યો છે (૧) નર્તકી પ્રવેશ (૨) અર્થાનુકૂલ અભિનય, (૩) તાનને અનુરૂપ અંગવિક્ષેપ, (૪) કોઈ પણ દેવનાનો સ્વાગ ધારણ કરી નૃત્ય કરવુ તે નાટકના પૂર્વરંગ જેવો આ નૃત્યનો પ્રકાર હોય એમ લાગે છે આખ્યાનો પણ ગવાતા હતા અગર અભિનય સહ ભજવાતા હતા યાદવોએ ગંગાવતરણનુ આખ્યાન વૃજનાભ રાજા પાસે ગાયુ હતુ આમ સંગીત એ ભારતીય સંસ્કૃતિનો એક મુખ્ય કલાવિભાગ હતા એ સમજી શકાય એમ છે એ સંગીત, નૃત્ય, ગીત અને વાદ્યને આવરી લેતી કળા હતી એમાથી ભજવાતા નાટકો પણ આકાર પામતા જતા હતા, અને અર્ધ નાટકસરખા આખ્યાનો પણ લોકપ્રિય થતા જતા હતા શૃગારિક અને બીભત્સ લાગે એવા ગીત નૃત્ય પણ સમાજના કોઈ કોઈ ભાગમા અને ગાઈ કોઈ પ્રસગે ઉપરેગમ નતાના અને આપણા લગ્નોમા ગવાતા ફટાણા, નાટકના અનેક તત્ત્વો ત્યાથીને હાસ્યમાથી અતિ બીભત્સમા ઊતરી પડતી ભવાઈ તથા હોળી સ ખા તાજી ઉત્સવો પણ ત્યારે પ્રચારમા હોય એમ દેખાય છે

નારદીય શિક્ષા તથા ભરત નાટ્યશાસ્ત્ર જેના ગ્રથોમા સંગીતની પદ્ધતિઓ આપવામા આવી છે શિવ ભગત, કશ્યપ, દુર્ગા, વિશાખિલ ક્ષેત્રરાજ રાહુલ, મતંગ ચારક, કોહલ, વિશ્વાવસુ વેણુ, તુંબરુ તથા અંજનેય સરખા પ્રાચીન સંગીતજ્ઞોના નામ પણ દેખાઈ આવે છે ઈસ ની પાચમી સદીમા થઈ ગયેલા ઈરાનના શાહ બહેરામ ગોરે ૧૨,૦૦૦ ભારતીય સંગીતકારોને નોકરી માટે ઈરાન

બોલાવ્યાનો ઉલ્લેખ ભારતીય સંગીતની પ્રતિષ્ઠાનું સૂચન કરે છે, આજ અતિશયોક્તિ લાગે છતાં.

મુસલમાનોના આક્રમણયુગમાં સંગીત

માર્ગ અને દેશી નામે વહેંચાયેલું સંગીત પણ પ્રાચીનકાળમાં જાણીતું હતું. મુસલમાનોના આક્રમણ પહેલાં અગર તે અરસામાં જ સંગીત બહુ ઉચ્ચ કક્ષાએ પહોંચી ચૂકેલું હતું એટલું તો આપણે જોઈ શકીએ એમ છીએ. શાર્ઙ્ગદેવનો 'સંગીતરત્નાકર' તેરમાં સૈકામાં લખાયેલો ગ્રંથ ગણાય છે. અને તેમાં પ્રાચીન સંગીતશાસ્ત્રીઓ તથા સંગીતપ્રકારોના વિપુલ ઉલ્લેખો મળી આવે છે. એટલે એ ગ્રંથ ઇસ્લામના આક્રમણ પહેલાંના સંગીતનું તત્ત્વ બહુ સાચવી રાખી શક્યો છે એમ કહેવામાં હરકત નથી. રાજપૂતયુગને હર્ષ પછીના યુગ તરીકે ગણીએ તો એ યુગમાં પણ રુદ્રટ, નાન્યદેવ, રાજા ભોજ, પરમર્દી, સોમેશ, જગદેકમલ્લ, લોલ્લટ, ઉદ્ભટ, શકુંક, અભિનવગુપ્ત અને કીર્તિધર સરખા સંગીતપ્રવીણોનાં નામ આપણને મળી આવે છે. દંતીલ તથા કોહલે મળીને સંગીતમેરુ નામનો ગ્રંથ રચ્યો અને અભિનવગુપ્તે નૃત્ય ઉપર એક ગ્રંથ લખ્યો એવા પણ ઉલ્લેખો એમાં મળી આવે છે. ત્યાર પછીના એટલે મુસ્લિમયુગ પછીના અનેક ગ્રંથો નૃત્ય સંગીત વિષે લખાયેલા છે જે ઉપરથી આર્યસંસ્કૃતિમાં સંગીતનું કેટલું ઉચ્ચ સ્થાન હતું તેનો આપણને ખ્યાલ આવી શકે છે. આર્ય સંગીતની બે પદ્ધતિઓ ઉત્તર હિંદની અને દક્ષિણ હિંદની–કર્ણાટકી–આજની માફક પ્રાચીન કાળમાં હતી કે કેમ એ ચોક્કસ કહી શકાય નહિ. કદાચ એ ઉત્તર દક્ષિણના ભેદ મુસ્લિમોના સંપર્કનું પરિણામ હોય, અને મુસ્લિમોએ તો આર્ય સંગીતને અપનાવી તેના વર્તમાન ઘડતરમાં ઘણો મોટો ફાળો આપ્યો છે.

સંગીતનો કૃષ્ણમત

સામાન્યતઃ સંગીતના ચાર મુખ્ય મત માન્ય થયેલા છે:

(૧) કૃષ્ણમત એના સ્થાપક ગીતાના ગાનાર સુપ્રસિદ્ધ કૃષ્ણ હતા એમ કહેવાય છે. ગોપાળકૃષ્ણ યમુના કિનારે ગેડીદડો રમતા હતા. દડો યમુના નદીમાં પડ્યો એટલે કદમ્બના વૃક્ષ ઉપર ચડી દડો ખોળવા કૃષ્ણે યમુનામાં કૂદકો માર્યો. એ સ્થળે પાણીના ઊંડાણમાં ભયંકર કાલીય નાગનો નિવાસ હતો. તેને સાત ફણા હતી, સો ફણા હતી, કેટલાકના મતે હજાર ફણા હતી. ધાર્મિક કલ્પનામાં કેટલી યે વાર અતિ કથનનો અવરોધ થઈ શકતો જ નથી. કાલીય નાગ જાગી ઊઠયો, કૃષ્ણ ઉપર ગુસ્સે થયો અને બાલકૃષ્ણે તેને વધારે ગુસ્સો કર્યો. પછી તો કૃષ્ણ અને કાલીય વચ્ચે ભયંકર યુદ્ધ થયું અને અંતે કાલીયનો પરાજય કરી તેની બધી ફણાઓ દોર વડે નાથી એ ફણાઓ ઉપર કૃષ્ણે મોરલી સહ ગાન અને નૃત્ય કર્યું. આ રીતે કૃષ્ણમતના સંગીતનો ઉદ્‌ભવ મનાય છે અને પાર્વતીના લાસ્ય નૃત્ય સાથે કૃષ્ણનુ નાગફણા ઉપરનું નૃત્ય પણ લાસ્ય મનાય છે.

શિવમત

(૨) શિવમત :—એ મતના સ્થાપક શિવ ગણાય છે. કૃષ્ણની માફક શિવનો પણ સંગીત સાથે ગાઢ સંબંધ છે. દક્ષના યજ્ઞમાં ક્રદ્ધ શિવે દક્ષને હણી જે ઉદ્ધત નૃત્ય કર્યું એ નૃત્યને તાંડવ નૃત્ય તરીકે ઓળખવામા આવે છે. તાડવ નૃત્ય કરતા શિવ એ મોરલી વગાડતા કૃષ્ણની માફક આર્ય સંસ્કૃતિનો એક પૂજનીય ભાવસંકેત છે. સૂતેલા પાર્વતીને નિહાળી એમના દેહ ઉપરથી શિવે વીણાની રચના કરી એ કથન આપણી લલિત ભાવનાઓનું સૂચક છે. પાર્વતીનું નૃત્ય તે લાસ્ય. શિવનો ગણ નંદી એ શિવમતના સંગીતનો આદ્ય પ્રચારક.

હનુમાનમત

(૩) હનુમાનમત :—એ મતના સ્થાપક સુવિખ્યાત રામભક્ત હનુમાન મનાય છે. મતસ્થાપક હનુમાન એ જ રામભક્ત હનુમાન કે અન્ય કોઈ વિદ્વાન એ વિષે જ્યારે નિર્ણય થાય ત્યારે ખરો;

તેમની ગ્રંથરચના જોતાં ઈ. સ. ની પાંચમી કે છઠ્ઠી સદીમાં એ મત અસ્તિત્વમાં આવ્યો હોય એમ લાગે છે. લંકાના રામવિજયથી પ્રેરિત બનેલા હનુમાને જે શૈલીમાં ગીત ગાયાં એ શૈલી હનુમાનમત તરીકે ગણાય છે. આજ પણ હનુમાનનો ગાયેલો લંકાદહન મારંગ રાગ ગવૈયાઓને કંઠે ઊતરે છે ખરો. ૭ રાગ અને છત્રીસ રાગિણીઓનું તત્ત્વ તેમ જ ઋતુઋતુના રાગનું તત્ત્વ પ્રથમ દાખલ કરનાર હનુમાન મનાય છે.

ભરતમત

(૪) ભરતમત :— એ મતના સ્થાપક ભરત મુનિનું સ્મરણ આપણે અવશ્ય કરવું પડે. ભારતીય સંસ્કૃતિનો કલાવિભાગ ભરત મુનિએ બહુ ઊંડાણથી વિચાર્યો છે અને સ્ચર્યો છે. જે તેમનાં નાટ્યશાસ્ત્ર ઉપરથી આપણે જોઈએ છીએ. એ મહાન કલા આચાર્યે સંગીતકલાને શાસ્ત્રીય રૂપ આપ્યું અને નાટ્યને પણ શાસ્ત્રીય રૂપ આપ્યું, અને ત્રણેયનો સુમેળ સાધી એક એવો કલાગુચ્છ ઉત્પન્ન કર્યો છે કે જેમાંથી હજી પણ વર્તમાન યુગ પ્રેરણા મેળવે છે. દક્ષિણનું ભરતનાટ્ય હવે ઉત્તરમા પણ લોકપ્રિય બનવા માંડયું છે. નાટકનો શાસ્ત્રીય વિચાર પણ ભારત મુનિથી શરૂ થતો હોય એમ વ્યવહારુ રીતે આપણને લાગે છે. ભારતમા આજ જાણીતા થયેલા નૃત્યના ચાર મુખ્ય વિભાગ: (૧) ભરતનાટ્યમ્ (૨) કથ્થકલિ (૩) કથ્થક (૪) મણિપુરી. એ ચારેમાં ભરતનાટ્યમ્‌ની શાસ્ત્રીયતા ખરેખરે અદ્દ્ભુત છે. દેશપરદેશની કલાઓ વિચારમાં ગીત,. નૃત્ય અને નાટ્ય એ પરસ્પર જીવંત સંબંધ રાખનારી કલાઓ છે એવાં સૂચનો પ્રાગ્ઐતિહાસિક યુગમાંથી પણ આપણને મળી આવે છે. ઊર્મિનો અતિરેક થાય અને માનવી હાલીનાચી ઊઠે; નૃત્ય સાથે હાવભાવ પણ જાગી ઊઠે; હાવભાવમાથી કંઠમાં ગુંજન જાગે; અને એ ગુંજનમાંથી કવિતા કે લયબદ્ધ શબ્દરચના ઊકલી આવે તથા નાટકનો પ્રાદુર્ભાવ થાય. આમ ગીત, નૃત્ય અને નાટ્યને સંયોજિત:

કરી ભરતમુનિએ પ્રકૃતિના સ્વાત ત્ર્યને શાસ્ત્રીય આકાર આપી નાટ્ય-શાસ્ત્રનો એક મહાગ્રંથ ઉત્પન્ન કર્યો છે

આ ચારે મતની વિશિષ્ટતાઓ પૂરી ઊકલી આવતી નથી. સંગીતજ્ઞો મતના ઉલ્લેખ કરે છે, પરંતુ પ્રત્યેક મતની વિશિષ્ટતા હજી પૂરી સમજાવી શકતા નથી

પ્રાચીન યુગમાં સંગીતનું સ્થાન

આમ સામવેદથી શરૂ થયેલું સંગીન ગાંધર્વવેદ નામનો ઉપ-વેદ પામી આર્ય સંસ્કૃતિના ધર્મકાર્યમાં, વ્યવહારમાં, સુખદુઃખના પ્રસંગોમાં અને યુદ્ધ સમયે પણ આર્ય સંસ્કૃતિને સતત સાથ આપતું રહ્યું છે ગુપ્ત સમ્રાટ સમુદ્રગુપ્તે તો પોતાના સિક્કા ઉપર જ વીણા-વાદન કરતી પોતાની આકૃતિ ચિતરાવી છે ભારતીય સંગીતે કદી અસ્પૃશ્યતાને ઓળખી પણ નથી. ગ્રીક, શક અને કુશાણો પાસેથી પણ આર્યોએ સંગીતમાં કેટલીક નવીનતા મેળવેલી જે તુરુષ્ક તોડી તથા શક રાગ એ બે નામો આપણા સંગીતશાસ્ત્રની ગ્રાહી વૃત્તિ તરફ જરૂર ધ્યાન દોરે એમ છે ધર્મમાર્ગોએ પણ સંગીતના વિકા-સમાં ઘણો મોટો ફાળો આપ્યો છે લોકગીતો, પ્રાંત પ્રાંતના વિશિષ્ટ સંગીતપ્રકાર આછું પાતળું પરદેશી સંગીતનું સંમિશ્રણ અને ભારતીય સંસ્કૃતિએ વિકસાવેલા દેવ અને ઋષિ સરખું સન્માન પામતા સંગીતકારોની શાસ્ત્રીય પ્રણાલિકાઓએ સર્વેએ મળીને સંગીતને અદ્‌ભુત રંજનકલા તો બનાવી જ છે. ઉપરાંત તેણે અન્ય શાસ્ત્રો સરખી જ ઉચ્ચ કોટિની શાસ્ત્રીયતા પણ પ્રાપ્ત કરી છે સંગી-તની આવડત તે આખા યુગમાં નાગરિકનું મુખ્ય લક્ષણ ગણાતું, જોકે સમય અનુસાર સંગીતની પ્રતિષ્ઠા અપ્રતિષ્ઠાનો ખ્યાલ રહેતો જ

પ્રાચીન અને આજના સંગીતને જોડતી સાંકળ લુપ્ત

આપણે જોઈ શક્યા કે આપણી પ્રાચીન સંસ્કૃતિમાં સંગી-તનો વિકાસ પણ બહુ મોટા પ્રમાણમાં થયો હતો. ગીત નૃત્ય અને વાદ્ય ઉપર મહાગ્રંથો લખાયા છે અને વિગતવાર ચર્ચાઓ થઈ છે.

પરંતુ ખેદપૂર્વક આપણે સ્વીકારવું પડશે કે વેદનું સામગાન હજી આછું સચવાયું હોવા છતાં એની વિવિધ પ્રણાલિકાઓની આપણને માહિતી સચોટ નથી. બૌદ્ધ યુગની થેરી ગાથા આપણી પાસે છે પરંતુ એ કેમ ગવાતી હશે તેનો આપણને આજ ભાસ થવો મુશ્કેલ છે. ગુપ્ત સમ્રાટ ચન્દ્રગુપ્તને વીણા વગાડતો આપણે એના સિક્કા ઉપર જોઈ શકીએ છીએ છતાં એનું વીણાવાદન અને એના ઉપરકર આજ કેવી અસર ઉપજાવે તેનો તલપુર પણ ખ્યાલ આપણને આવી શકે એમ નથી. નાટ્યશાસ્ત્ર સંગીતકલ્પતરુ અને સંગીત રત્નાકાર સરખા ગ્રંથો સુભગે આપણને મળી આવે છે અને એમાંથી કેટલોક પ્રકાશ મેળવવા આપણે મથીએ છીએ પણ ખરા. પરંતુ આજની આપણી શાસ્ત્રીય સંગીતશૈલી અને મુસ્લિમ પૂર્વ-યુગની આપણી સંગીતશૈલી અરસપરસ કેવી રીતે સંકળાયેલી છે એનો ખ્યાલ આપણને પૂરતો આવતો નથી. આમ આપણા સંગીત-ઇતિહાસના જ્ઞાનમાં પડદો પડી જાય છે રાજપૂતયુગ સુધીનું સંગીત ખરેખર કેવું હશે તેનું સાચું સ્વરૂપ આજના સંગીતકારો શોધી કાઢે ત્યારે ખરું.

અમીર ખુશરૂ અને ભારતીય સંગીત

રાજપૂત યુગ ગયો અને ભારતમાં ઇસ્લામ યુગ સ્થાપન થયો. ઇસ્લામને એકંદરે ધાર્મિક દૃષ્ટિએ કલા તરફ બહુ અભિમુખતા નહિ છતાં ઇસ્લામ સંસ્કૃતિ તરીકે સંગીતને તદ્દન અવગણે એમ તો બને જ નહિ અને હિંદમાં આવીને ઇસ્લામે પણ સંગીત—હિંદના સંગીતને અપનાવવાની શરૂઆત કરી બહુ નવાઈ જેવી વાત છે કે અલાઉદ્દીન ખીલજીને કટ્ટર-ધર્મી મુસલમાન તરીકે ઓળખવામાં આવે છે છતાં અમીર ખુશરૂ સરખા એક મહાન સાહિત્યકાર અને સંગીતકારને અલાઉદ્દીનના દરબારમાં જ પોષણ મળ્યું હતું અને એ જ અમીર ખુશરૂ હિંદી સંગીતનો પરમ જાણકાર બની ગયો હિંદી સંગીતમાર્ગે આવે સંપર્કમાં આવીએ તેમની રાગદારી શીખી ગયેલ

અને સતાર જેવા હિંદુસ્તાનપ્રિય વાદ્યની તેણે શોધ કરી. એ બધી કથનીઓ કે દંતકથાઓમાં મુસ્લિમ વિજેતાઓનું હિંદી સંગીત પ્રત્યેનું આકર્ષણ જ દેખાઈ આવે છે. અને પછીનો ઇતિહાસ તો અફગાન અને મોગલયુગ એ બન્ને યુગની સંસ્કૃતિએ હિંદી સંગીતને – કે હિંદુ સંગીતને અપનાવી લીધાની જ વાત કહી જાય છે. એનો પણ ઐતિહાસિક સિલસિલો પૂરો જડતો નથી. છતાં મુસ્લિમયુગની સંગીતકલા હિંદુ સંગીતકલાથી ભિન્ન ન હતી અને બન્ને કલાપ્રવાહો અરસપરસ મળતા જ ચાલ્યા છે એટલો ભાસ તો આપણને જરૂર મળી આવે છે.

અકબર અને તાનસેન

અલાઉદ્દીનના દરબારી સંગીતકાર અમીર ખુશરૂ પછી જોનપુરના સુલતાનોએ હિંદી સંગીતને ભારે ઉત્તેજન આપ્યું હતું એમ ઇતિહાસ કહે છે અને મોગલવંશમાં સર્વ કલાની ઉન્નતિ સાધનાર મહાન અકબર અને તાનસેન સરખા સંગીતશાસ્ત્રીની દંતકથાઓ બની ગયેલી કથાઓમાં ઘણું સત્ય સમાયલું હોવું જોઈએ. તાનસેન મૂળ હિંદુ; ગ્વાલિયરના મહારાજાનો એ ગવૈયો – અકબરે ભેટમાં માગી લીધેલો. એ તાનસેને રાગોમા પણ ફેરફારો કર્યા, નવા રાગો ઉપજાવ્યા અને નવી વાદ્યરચનાઓ કરી, એમ સર્વ સંગીતકારોનો મત છે. મૃદંગના બે વિભાગ કરી નરઘું અને બાયું બનાવી સંગીતમા સરળતા ઉમેરવાની શોધકવૃત્તિ તાનસેને દેખાડી હતી એમ કહેવાય છે. વર્તમાન હિંદી સંગીતશાસ્ત્રમાં તાનસેનનું વ્યક્તિત્વ ઘણું ઊંચું લેખાય છે અને તેના નામે ચઢેલાં અનેક ગીત – ચીજ – મોટા પ્રમાણમાં પ્રચલિત છે. તાનસેનથી શરૂ થયેલી સંગીતની પ્રણાલિકા એક જ વસ્તુ કહી જાય છે કે પ્રાચીન પ્રણાલિકા સાથેના તેના અંકોડા મળતા હોય કે ન હોયતોપણ ગીતના ભાવ, રાગનાં નામ, રાગનાં લક્ષણ અને સ્વરૂપ અને એ સર્વનો વિસ્તાર માત્ર હિંદી જ નહિ પરંતુ હિંદુ પ્રણાલિકાનો ભવ્ય ઝોક લઈને

ઊભો થયેલો છે. રાગનાં નામ અને રાગના દેવનો ઉલ્લેખ એ કથનને સ્પષ્ટ કરે છે. માળવાનો બાઝબહાદુર પણ ભારતીય સંગીતનો ભારે રસિયો હતો.

મોગલાઈમાં સંગીત

અકબર પછીના મોગલ દરબારમાં સંગીતપરંપરા વધતી જ ચાલી. કલાકારોએ કાઢેલી મૃતસંગીતની ઠાઠડીને ખૂબ ઊંડે દાટી દેવા આગ્રહ કરનાર ઔરંગઝેબનો અપવાદ બાદ કરતા મોગલ શહેનશાહોની પરંપરા સંગીતની ભારે પોષક બની ગઈ હતી. તાનસેનના-દીકરીવંશમાં થઈ ગયેલા સદારંગ ,અને અદારંગ સરખા. મહાન સંગીત કારોનાં નામ અને ગીત હજી પ્રચલિત છે. નાદીરશાહની કતલથી વિખ્યાત થયેલો મહમદશાહ સંગીતના ભારે પોષક તરીકે "મહમદશાહ પિયા સદારંગીલે' તરીકે સંગીતમાં હજી પણ જળવાઈ રહ્યો છે. એ જ સંગીતસંકલના આજ પણ હિંદી સંગીત દુનિયામાં વ્યાપક છે. આ સાથે ઇસ્લામયુગના જાણીતા હિંદુ સંગીતકારો—હરિદાસસ્વામી, બૈજુ બાવરો અને ગોપાલ નાયકને પણ ભૂલવા ન જોઈએ.

ભક્તિમાર્ગ અને સંગીત

સંગીત સજીવન રહેવામાં જેમ મુસ્લિમ રાજ્યકર્તાઓએ અને મુસ્લિમ ગાયકોએ મોટો ફાળો આપ્યો છે તેમ ભારતીય સંસ્કૃતિના હિંદુવિભાગે પણ એને ખીલવવામાં ઓછો ફાળો આપ્યો નથી. ભક્તિમાર્ગનો મુખ્ય આધાર ભજન, કીર્તન. પદ અને વાદ્યોના ઉપયોગમા રહેલો છે. સંગીતની પદરચના અને ગીતરચના બહુ પ્રાચીન છે. 'માલવિકાગ્નિમિત્ર' નાટક કાલિદાસના સમયની સંગીત-હરીફાઈનો ખ્યાલ આપે છે, જેમા પદવિભાગની સ્પષ્ટતા કરવામાં આવી છે. ભાગવતમાં 'વેણુગીત' અને 'ગોપીગીત' સરખી છંદોબદ્ધ છતાં ગીતને નામે ઓળખાતી રચના સૂચક છે. તેરમી સદીમાં થઈ ગયેલા સુપ્રસિદ્ધ કવિ જયદેવનું 'ગીતગોવિંદ' તેના વિવિધ

રાગ સાથે જાણીતુ છે અને આમ ભક્તિમાર્ગે સંગીતનો આધાર લઈ ભક્તિના પ્રચારમા–કહો કે ભારતીય સસ્કૃતિના ઉદ્ધારમા–બહુ મોટો ફાળો આપ્યો છે ભજન, પદ અને ગીત ગવાય જ એ ગાના માટે જ રચાયલા અને રામનદથી શરૂ કરીને કબીર દાદુ, નાનક, ચૈતન્ય અને એ આખી ભક્તોની પરપરાએ હિદીસ ગીતને લગભગ ઘેર ઘેર ગવાતુ કર્યું મીરા, નરસિહ, તુકારામ અને વૈષ્ણવ આચાર્યોના અષ્ટસખા સૂરદાસ કુંભનદાસ સરખાની ભવ્ય પદા વલિએ આપણી કાવ્યસમૃદ્ધિ છે એટલુ જ નહિ, પણ એ આપણી પરમભ ય સગીતસમૃદ્ધિ છે શીખોના ગ્રથસાહેબમા પરોવાયલા ગીતોમા આપણા કેટલા ય શાસ્ત્રીય રાગોની સ્પષ્ટતા છે એ જોતા આપણને એ યુગના સગીતની વ્યાપકતાનો ખ્યાલ સહજ આવશે.

દેશી-પ્રાન્તીય સંગીત

શાસ્ત્રીય સગીતની સાથે દેશી–પ્રાતિક સગીત પણ ખીલતુ જતુ હતુ એમા શાસ્ત્રીય રાગના વલણ અને લક્ષણ ખરા પણ એનો આગ્રહ અને અત્યાગ્રહ નહિ લોકરુચિને ગોઠી જાય, ગમી જાય એવી વિવિધતા રાગઢાળની ફેરફારી અને મિશ્રણ અગર શાસ્ત્રીય સગીતને સ્વીકાર્ય ન હોય એવી પણ કેટલીક સગીતરૂઢિઓ, પ્રાતે પ્રાતે દેશી સગીતમા દાખલ થઈ અને ભજન, લાવણી, ગરબા, રાસ, કજરી, ઋતુગીતો, સમૂહગીતો અભગ વગેરેનો એ દ્વારા સુદર વિકાસ પણ થતો ગયો, જેમા ફારસી ગઝલ કવ્વાલીની રચનાએ નો પ્રવેશ પણ આપણે ભૂલી શકીએ નહિ ગ્રામજનતાએ પણ હિદી સગીતસસ્કૃતિમા સારો ફાળો આપેલો છે અને સગીતની ષ્ટિએ પણ કેટલી ય સમૃદ્ધિ ગ્રામજનતાએ ઉમેરી છે ગુજરાતના રાજિયા–મૃત્યુગીતો ગાવાની લઢણ અને એની હલક આજ પણ હૃદયને હલાવી નાખે એવી અસરકારક હોય છે આમ ભક્તિગીતો, સામાજિકગીતો ઊર્મિગીતો, ગ્રામગીતો, હાસ્યગીતો, વર્ણનગીતો અને મૃત્યુગીતોનો એક પ્રવાહ શાસ્ત્રીય સગીતની સાથે સાથે વહેવા

લાગ્યો અને આમ શાસ્ત્રીય તથા દેશ્ય સંગીતની ગંગાજમુના સંગીત સંસ્કૃતિને મુસ્લિમયુગમાં પણ જીવન્ત રાખી રહી. આજ પણ એ જ સંસ્કૃતિનો વારસો આપણે ભોગવીએ છીએ.

સંગીત અને પશ્ચિમનો સંપર્ક

મરાઠી રાજકીય ઉન્નતિના પ્રસંગે મહારાષ્ટ્રે પણ ઉત્તર હિંદી સંગીતપદ્ધતિ અપનાવી લીધી. એટલે એનો માત્ર નિર્દેશ કરી આપણે પશ્ચિમ સંપર્કનો સહજ વિચાર કરી લઈએ. નવાઈ જેવું છે કે પશ્ચિમે આપણા ઉપર ઘણી ઘણી શુભઅશુભ અસરો ઉપજાવી છે. છતાં હિંદી સંગીતમાં પશ્ચિમના સંગીતે જીવન્ત સ્પર્શ કર્યો હોય એમ દેખાતું નથી. આપણું સંગીતશાસ્ત્ર લગભગ એનું એ જ રહ્યું. દેશી શૈલીઓ પણ એની એ જ રહી. મૂળભૂત ફેરફારો આપણા સંગીતમાં પશ્ચિમની સંગીતપ્રણાલીએ કાંઈ કર્યા નહિ. હજી સુધી પશ્ચિમની પદ્ધતિ આપણા કર્ણને રુચિ ગઈ હોય એમ લાગતું નથી. છતાં હાર્મોનિયમ, પડઘમ, પિયાનો અને કાંઈક અંશે ક્લેરિયોનેટ અને વાયોલિન તથા ' બેન્ડ ' આપણે ત્યાં પશ્ચિમની અસર તરીકે આવ્યાં એમ ગણી શકાય. પિયાનો તો માત્ર દેખાદેખી શોખ અને દીવાનખાનાનો શણગાર જ બની રહ્યો અને હારમોનિયમ, ક્લેરિયોનેટ અને વાયોલિન તો પશ્ચિમનો આકાર રાખી હિંદી શાસ્ત્રીય અને દેશ્ય સંગીતપદ્ધતિને અપનાવી લઈ લગભગ હિંદી વાદ્ય બની ગયાં છે. એ પશ્ચિમના વાદ્યોએ પણ પશ્ચિમની પદ્ધતિ આપણે ત્યાં દાખલ કરવામાં કાંઈ સહાય આપી દેખાતી નથી. સમહવાદ્ય–ઓરચેસ્ટ્રા તથા 'બેન્ડ' એ પશ્ચિમ પદ્ધતિ ખરી. પરંતુ એનું સંગીત તો મૂળભૂત હિંદી જ રહ્યું : નાટકોને અંગે અને લશ્કરી કવાયતને અંગે કેટલીક કવાયતી લઢણો આપણા સંગીતમાંથી આવી ખરી, પણ તે આવીને અટકી ગઈ. હિંદી સંગીતપદ્ધતિમાં લશ્કરી વાદ્યો છે. પરંતુ કૂચકવાયતની પદ્ધતિ ન હોવાથી સૈનિકલક્ષણને અનુકૂળ એકતાભર્યાં–એક સાથે ગાઈ શકાય એવાં

ગીત અગર રાહ વિપુલ પ્રમાણમાં આપણી સંગીતકલાએ ઉપજાવ્યાં નથી એટલું આપણે પશ્ચિમની કલાને પડછે નોંધી લેવું જોઈએ. હિંદી કલામાં એ શક્યતા નથી એમ કહી શકાય નહિ, કારણ તરાના પદ્ધતિ સંગીતકારો ધારે તો આપણને લશ્કરી સંગીતની બહુ પાસે મૂકી દે એમ છે. નૃત્યને સન્માનયોગ્ય બનાવવામાં પશ્ચિમની નૃત્ય-પદ્ધતિએ પણ કંઈ ભાગ ભજવ્યો છે—જો કે પશ્ચિમના પ્રથમ સંસર્ગે આપણા સંગીત અને સંગીતકારો, નૃત્ય અને નૃત્યકારો પ્રત્યે એક પ્રકારની જુગુપ્સા ઊપજાવી હતી એમ કહેવામાં વધારે પડતું નથી. સંગીતકલા ધંધાદારીઓ અને ભ્રષ્ટજીવન સાથે જોડાયેલા નારીવર્ગમાં વ્યાપક હોવાથી આપોઆપ તેનું ગૌરવ ઘટવા પણ લાગ્યું હતું. દેશી રાજ્યોએ હિંદી સંગીતને સાચવી રાખવામાં અંગ્રેજી અમલકાળે પણ બહુ મોટો ભાગ ભજવ્યો છે એ સ્વીકારવું જોઈએ. આદિત્ય-રામ, મૌલાબક્ષ, ફૈઝમહમદ, વિષ્ણુ દિગંબર, ભાતખંડે, ઓમકાર-નાથ, ફૈયાઝખાન, અલાબંદા, અબદુલ કરીમખાન અને એવાં કેટલાં ય નામ ભારતીય સંગીતે વર્તમાન યુગમાં આપણને આપ્યાં છે જે ઇતિ-હાસમાં યાદ રહે એવાં છે.

આજની પરિસ્થિતિ

આમ મુસ્લિમ યુગથી ચાલી આવેલી સંગીતકલા, નૃત્યગીત અને વાદ્યમાં પોતાનું મૂળ સ્વરૂપ જાળવી રહી છે. છતાં ધ્રુપદ ધમારની પદ્ધતિ અને વીણા તથા મૃદંગ-વાદન ઓસરતાં જાય છે. ખ્યાલની ગાયકી પણ મર્યાદિત બનતી જાય છે. ઠુમરી, ટપ્પો, ગઝલ, કવ્વાલી, ભજન અને દેશગીત—એમને લોકગીત પણ કહી શકીએ—વ્યાપક બનતાં જઈ લોકપ્રિય થતાં જાય છે. ચિત્રપટને લઈને બંગાળી, પંજાબી લોકગીતોના ઢાળ વ્યાપકતા ધારણ કરવા માંડી છે. ઉત્તરનાં કથક, દક્ષિણનાં ભરતનાટચમ્ અને કથકલી અને આસામનાં મણિપુરી તથા ઓરીસાનાં ગ્રામીણ નૃત્યોએ તેમ જ ગુર્જર રાસ-ગરબા અને નૃત્યોએ પણ લોકમાનસને જીતવા માંડયું છે અને

સંગીતનું ગૌરવ ઘટવાને બદલે વધવા માંડયું છે—જોકે શોધના પ્રમાણમા આવકન વધતી જતી હેય ક ઊંડી ઊતરતી હોય એમ બહુ દેખાતું નથી. વર્તમાન જીવન કલા પાસે અને ખાસ કરીને સંગીત-કલા પાસે જે ઉચ્ચ કક્ષાના આનંદ માગે છે એ આપવાની શકિત હિંદી સંગીતમા છે એટલું તો પ્રજાને દેખાઈ ગયું છે અને એમાથી સંગીતના હજી પણ વિકાસને સંભવ રહ્યો છે એમ આપણે કહી શકીએ. હિંદી વિચારક્રાન્તિ જેમ વર્તમાન વિશ્વક્રાન્તિને ખભે ખભો મિલાવી ઊભી રહી શકી છે એમ હિંદીસંગીત પણ વિશ્વસંગીતમા એક ક્રાન્તિપ્રેમી ટુકડો છે એમ હિંદી સંસ્કૃતિ અભિમાનપૂર્વક કહી શકે એમ છે. અભ્યાસની દષ્ટિએ સંગીત બહુ શોધખોળ માગે છે. નાટકની પ્રાચીન યુગમાં ખીલેલી કલા અને તેના પ્રાન્તિક પ્રકારોને તો માત્ર અહીં નિર્દેશ જ કરી શકીશું.

સંગીત–ભારતીય સંસ્કૃતિનો સુવર્ણકળશ

ભારતીય કલાનો વિચાર કરતા આપણે એટલું તો ચોક્કસ કહી શકીએ કે ભારતીય સંસ્કૃતિ જેમ ફિલસૂફીમા, ચિન્તનમા અને અન્ય કલાપ્રકારોમાં ઊંચામાં ઊંચાં ઉડ્ડયનો પામે છે અને નાજુકમા નાજુક ભાવવૈવિધ્યને ઝીલી શકે છે, એમ સંગીતે પણ ઊંચામા ઊંચાં ઉડ્ડયનો પ્રાપ્ત કર્યા છે અને નાજુકમા નાજુક ભાવપ્રદર્શનના સાધનો ઉપજાવ્યા છે. કોઈ પણ કલા કરતા સંગીત કલાની નકરી ભારતમા ઓછી નથી. રસને સર્વ કલાના મધ્યબિંદુ તરીકે સ્થાપી સાહિત્ય તથા સંગીતનો બીજી કોઈ પ્રજામા ન હોય એવો સુમેળ આર્ય સંસ્કૃતિએ સાધ્યો છે, એટલું જ નહિ, પરંતુ સંગીતને શિલ્પ-સ્થાપત્ય સરખા કલાવિભાગો સાથે પણ જોડી દીધુ છે એમ કહીએ તો ચાલે. તાંડવની ઉદ્દતમા ઉદ્દત ધમક, કૃષ્ણ ગોપીના લાસ્યની ફીરકફીરી, પ્રકૃતિનાં અનવધિ સ્વરૂપોને વ્યાપક બ્રહ્મ સાથે સંધાઈ રહેલો એક તાર એ સર્વ ભાવ આર્ય સંસ્કૃતિ જેમ શિલ્પસ્થાપત્યમા લાવી શકે છે, જેમ સાહિત્યમા લાવી શકે છે તેમ સંગીતના પણ લાવી

વાકે છે આર્યસંગીત એ ભારતીય સંસ્કૃતિનો સુવર્ણકળશ કહી શકાય

નાટ્યકલા અને રંગભૂમિ

સંગીત અને નૃત્ય સાથે નાટ્યકલાનો પણ સહજ ઉલ્લેખ અહી કરી લેવો બસ થશે. ભરતમુનિના મત અનુસાર તો એ ત્રણે કલાઓ સંમિલિત અને સહસયોજિત ગણી શકાય. નાટ્યકલાનો વિકાસ એ પણ પ્રજાકીય સંસ્કૃતિની ઉચ્ચ કક્ષાનું એક લક્ષણ મનાય છે નૃત્ય તો સિંધુતટ સંસ્કૃતિમા પણ હતુ. વેદના નાટ્યતત્ત્વ પણ દેખાઈ આવે છે વેદમા થતો સંવાદોનો ઉપયોગ અને સંગીતકારો તથા મન્ત્રોચ્ચાર કરનારાઓની જુદી જુદી શ્રેણી યજ્ઞ સરખી જાહેર ક્રિયાને-જાહેર ઉત્સવને નાટ્ય તરફ વાળે એ બહુ સંભવિત લાગે છે અષ્ટાધ્યાયીકાર પાણિનિનો સમય ઈ સ પૂર્વની છઠ્ઠી સદીનો ગણાવામા આવે તો પણ એ સમયે નાટ્યકલાનો વૈજ્ઞાનિક વિકાસ થઈ ચૂક્યો હોય એમ સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે છે પાણિનિ શિલાલી તથા કૃશાશ્વના 'નટસૂત્રો'નો ઉલ્લેખ કરે છે એ જ દર્શાવી આપે છે કે નાટ્યકલા ત્યારે વિકસિત હતી પછી તો ભરતનુ નાટ્યશાસ્ત્ર એની સ્પષ્ટ સાબિતિ આપી રહ્યુ છે અશ્વઘોષ, ભાસ અને કાલિદાસ સરખા જગપ્રસિદ્ધ ગણાઈ ચૂકેલા નાટ્યકારો જે સંસ્કૃતિ ઉપજાવે તે સંસ્કૃતિ નાટ્યગૃહ અને રંગમંચની પણ યોજના ન ભૂલે પ્રાચીન નાટ્યગૃહોની રચના બહુ ધ્યાનપૂર્વક કરવામા આવી હતી રાજ્ય-મહાલયો અને મંદિરોમા પણ થતી રંગમંડપોની રચના નાટ્યકલાના પ્રચારનુ સૂચન કરે છે આવા શાસ્ત્રીય નાટકો સાથે લોકનાટ્ય-પ્રયોગો–Folk Dramas–પણ વિકાસ પામી ગ્રામજનતા સુધી નાટ્ય કનાને લઈ જતા હના એના પુરાવા આજની રામલીલા, કૃષ્ણ લીલા, ભરતમેલાપ સરખા પ્રયોગો, બહુરૂપીના વેષ, કઠપૂતળીના ખેલ અને ભવા 'તથા ભાડની રમૂજી નાટ્યપદ્ધતિમાથી હજી મળી આવે એમ છે ભવાઈ અને ભાડના હાસ્યપ્રયોગોમાથી બીભત્સ તત્વ ગાળી કાઢવામા આવે તો તેમા રહેતુ નાટ્યતત્ત્વ આપણુ ભારે ધ્યાન ખેચે એમ

છે ગુજરાતમાં તો ભવાઈને પોતાનો ધંધો બનાવનાર તરગાળા ક્રમે વર્તમાન નાટ્યકલાને આપેલો અભિનવ વેગ અંશતઃ જૂની નવી રંગભૂમિને જોડનારી સાંકળ બની રહી છે. સાહિત્યમાં પ્રાચીન યુગે જેમ નાટકો આપ્યા છે તેમ વર્તમાન યુગે પણ આપ્યા છે, અને હજી એ સાહિત્યપ્રવૃત્તિ જોશીલી બન્યે જાય છે. ધંધાદારી નટમંડળોએ પણ પશ્ચિમની રંગભૂમિનાં કેટલાંક તત્ત્વોને સ્વીકારી સ્વદેશી રંગભૂમિ સજી છે—જેનો ભારતીય આત્મા ચલિત થયો નથી. ઇસ્લામ યુગની રંગભૂમિનો ચોક્કસ અભ્યાસ થયો નથી, છતાં પ્રાન્તીય લોકકલા તરીકે નાટક જીવંત હોવું જોઈએ અને વર્તમાન યુગ તો માત્ર ધંધાદારી નહિ પણ બિનધંધાદારી નટવર્ગ ઊભો કરી રંગભૂમિની પ્રતિષ્ઠા અને એ માટેનો સદ્ભાવ વધાર્યે જાય છે. વિદ્યાપીઠો પણ નાટ્ય કલાને ઉચ્ચકક્ષાના અભ્યાસનું બહુમાન આપવા પ્રયત્નશીલ થાય છે ત્યારે આખો ભારતીય સંસ્કૃતિનો નાટ્યવિભાગ સજીવન બની આપણી સામે ઊભો રહે છે અને વેદકાલીન સંવાદો અને ઉદ્બોધનોથી શરૂ થતી આપણી નાટ્યપ્રવૃત્તિનો આછો પણ સળંગ નકશો આપણી આંખો સામે ચિતરાઈ રહે છે. એ આખો નકશો અહીં ઉકેલી શકાય એમ નથી. પરંતુ આપણી સંસ્કૃતિને નિહાળતા આપણે રખે ભૂલીએ કે ભારતીય નાટ્યકલા અન્ય પ્રજાઓની નાટ્યકલાના ઇતિહાસ સાથે માનભર્યું સ્થાન પામી શકે એમ છે.

૧૩

કેટલીક વિશિષ્ટતા

[૧]

ભારતીય અસર અને પરદેશ

ભારતીય પ્રજા-પ્રવાસી પ્રજા

ધર્મ તથા ધર્મને વળગીને વિકસેલા કલાસાહિત્યઅંગ ઉપર ભાર મૂકવામા આવતા ભારતીય સંસ્કૃતિ જાણે પાર્થિવ જીવનને વીસરી ગઈ હોય એવો કદાચ ભાસ થાય પરંતુ એ ભ્રમ ભૂલભરેલો છે આર્થિક આબાદીની ઊંચામાં ઊંચી સીમા ભારતીય સંસ્કૃતિએ નિહાળી છે ભારતનું પરદેશીઓને એક આકર્ષણ તેની દોલત પણ હતું, વ્યાપારઉદ્યોગમાં ભારતીય સંસ્કૃતિએ દરિયા ડહોળી તથા ડુંગર ઓળંગી દૂર દૂરના દેશોમા પોતાના થાણા સ્થાપ્યા છે. ઉદ્યોગને માટે જરૂરી વૈજ્ઞાનિક વિકાસ પણ તેણે મોટા પ્રમાણમા સાધ્યો છે. પરદેશીઓને જેમ તેણે શિક્ષણ આપ્યું છે તેમ તેણે પરદેશીઓ પાસેથી શિક્ષણ લેવામા પણ સંકોચ સેવ્યો નથી. ભારતની આબાદી એ વિશ્વ સમસ્તનું સનાતન લોભલક્ષ્ય બની હુમનાઓ પાછળ ભારતીય આબાદીને લૂંટવાની વૃત્તિ પણ ખરી. આબાદીમાંથી સર્જાતી મોજશોખની કળાઓ પણ ભારતીય સંસ્કૃતિએ વિપુલતાપૂર્વક વિકસાવી છે. કદાચ અતિ વિલાસિતાનો આરોપ આ ધર્મ અને ચિંતનમા પડેલી સંસ્કૃતિને માથે આવે એટલો વિકાસ મોજશોખની

કલાઓમા થયો હતો એ પણ આપણે વિચારવુ ઘટે

ઇતિહાસના કૂટ પ્રશ્નો

ઇતિહાસની પ્રશાગમા આપણે જોઈ ગયા કે આપણા રાજકીય સગઠનો અને વિજયો ચક્રવર્તિપદ સુધી પહોચી ગયા હતા અને આપણા હજી પૂરા ન ઉકલેના અતિ પ્રાચીન ઇતિહાસમા પણ સખ્યાગધ ચક્રવર્તીઓને આપણે જોઈ શકીએ છીએ

આ ચક્રવર્તિપદની સાથે ભારતીય સસ્કૃતિને અગે બે મહત્ત્વના સત્ય હજી વધારે અન્વેષણ માગતા હોય એમ લાગે છે: (૧) ભારતીય સંસ્કૃતિની સગ્થાનમાળાઓ કેમ ઊપજી અને કેમ લુપ્ત થઈ ગઈ? (૨) જે પ્રજાઓના હુમનાઓને પરદેશીઓના હુમલા તરીકે ઓળખાવવામા આવે છે એ હુમલા કરનાર પ્રજા ખરેખર પરદેશી હતી ખરી? કે કદાચ, આર્ય સસ્કૃતિના વિસ્તાર પામેલા ટુકડાઓમાથી જ એ પ્રજા આવતી હતી?

અશોકનાં પરદેશ ગયેલા ધર્મમડલો

અશોકે પોતાના પુત્રપુત્રીને તેમજ મડળોને બુદ્ધમાર્ગના પ્રચાર માટે સિહલદ્વીપ, ઇજિપ્ત, પશ્ચિમ એશિયાના રાજ્યો પૂર્વ યુરોપના રાજ્યો તથા કદાચ ચીન સુધી મોકલ્યા હતા એમ સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે બુદ્ધના આદેશને ગ્રહણ કરનાર નીચેના રાજવીઓના નામ અશોકના એક શિલાલેખમા સ્પષ્ટ લખેલા છે

૧ પશ્ચિમ એશિયા તથા સિરિયાનો રાજવી એન્ટીઓકસ થીઓસ
૨ ઇજિપ્તનો ટોલેમી ફીનાડેલ્ફસ
૩ મેસિડોનિયાનો એન્ટીગોનોસ ગુનાટ્સ
૪ સાયરિનનો મેગસ
૫ એપિરસનો એલેક્ઝેન્ડર
૬ સિહલદ્વીપનો દેવાનામ પ્રિય તિષ્ય

ધર્મમડળોમા મોકલેલી વ્યક્તિઓના નામ પણ લેખમા સચવાઈ રહેલા છે

છેલ્લો પરદેશી ધસારો લાવનાર યુરોપિયનો પણ ભારત સાથે વ્યાપારી સંબંધ બાંધવાને માટે પ્રથમ આકર્ષાયા હતા. ચીની મુસાફરો તેમ જ આરબ મુસાફરો ભારતીય વ્યાપાર, બંદરો અને વહાણવટાની સતત તારીફ કર્યા જ કરે છે. દક્ષિણના એક વ્યાપારીમંડળ માટેની એક પરદેશી પ્રશસ્તિ સાંભળવા સરખી છે.—' એ વીરપુરુષો અનેકાનેક દેશો ખેડવાને માટે જ જાણે જન્મ્યા ન હોય! જળમાર્ગે અને સ્થળમાર્ગે તેઓ છ-છ ખંડની ભૂમિમાં પ્રવેશ કરે છે અને ઘોડા, હાથી, હીરા, મોતી, સુગંધી પદાર્થો અને તેજના તથા દવાના છૂટક અને જથાબંધ વ્યાપાર કરે છે.'

ઉદ્યોગ

જે પ્રદેશમાં આવો ધમધોકાર વ્યાપાર ચાલતો હોય તેમાં ઉદ્યોગો પણ ખીલી નીકળે એમાં નવાઈ નથી. ગૃહઉદ્યોગો તો ઘેર ઘેર હતા. મોટા ઉદ્યોગો પણ દેશભરમાં વ્યાપક હતા. ખેતી એ પ્રજાનો મુખ્ય ધંધો. રાજ્યો અને મહારાજ્યોનાં સૈન્ય માટે યુદ્ધકીય સામાન અને શસ્ત્રોની જરૂર પડે, એટલે યુદ્ધકીય ઉદ્યોગો પણ સારા પ્રમાણમાં ખીલેલા હતાં. ઘોડા અને હાથીઓના વ્યાપાર ભારતમાં ચાલતા. રથની બનાવટ માટે તેમ જ સફરી તથા સૈનિક વહાણો અને હોડીઓને માટે લાકડા તેમ જ ધાતુનાં મોટાં કારખાનાં પણ ચાલતાં હતાં. જંગલો કપાતા હતા અને વ્યવસ્થિત રીતે ફરી ઉપજાવવામાં આવતા હતા. ધાતુની ખાણોના પણ ઉદ્યોગ ચાલ્યા કરતા હતા. ખાણો અને જંગલોની તપાસ માટે રાજ્યમાં વ્યવસ્થિત ખાતાં રહેતાં. ઝવેરીઓ, સોની, કાચનું કામ કરનારા, હાથીદાંતની બનાવટો બનાવનારા અનેક કારીગરોથી વ્યવસ્થિત થયેલા એ સર્વ કારીગરોના ધંધા બહુ વિકાસ પામ્યા હતા. સુગંધિત દ્રવ્યોની પણ બનાવટ સારા પ્રમાણમાં થતી હતી. કપાસ, ઊન અને રેશમની બનાવટનાં વસ્ત્રો પણ મોટા પ્રમાણમાં અહીં બનતાં. ચામડાં કમાવાની ક્રિયા પણ ભારતમાં બહુ જૂનીજાણીતી છે. મીઠાં પીણાં પણ

નટરાજ – ચિદંબરમ્ – મદ્રાસ રાજ્ય

ઠીક ઠીક પ્રમાણમાં ભારત બનાવતું તથા શિલ્પસ્થાપત્ય અને ચિત્રકામ પણ વ્યવસ્થિત અને મોટા પાયાના ઉદ્યોગની કક્ષાએ આવી. ગયા હતા. કૃષિની સાથે પશુપાલન અંગેના ઉદ્યોગો પણ સ્થળે સ્થળે ખીલી નીકળ્યા હતા. આ ઉદ્યોગના વિશિષ્ટમંડળો પણ હતા અને એ મંડળોને કેટલીક વાર ખાનગી સૈન્યો રાખવાની પણ છૂટ આપવામા આવી હતી. એ વ્યાપારી મંડળોને તેમના પોતાના નાણાં પણ પાડવાની સત્તા મળતી.

ભારતીય સમૃદ્ધિ

આમ વ્યાપાર અને ઉદ્યોગની ઉચ્ચ કક્ષા ભારતીય પ્રજાને એક સંપત્તિશાળી અને આબાદ પ્રજા બનાવે એ સહજ છે. ભારતની આબાદી લગભગ બધી સદીઓમા વિશ્વભરનું આકર્ષણ બની રહેતી અને પરદેશીઓ જ્યારે જ્યારે ભારતનો ઉલ્લેખ કરતા ત્યારે ત્યાર તેઓ ભારતીય સુખ અને સંપત્તિને જ આંખ આગળ રાખતા હતા. ભારતમા આમ અઢળક ધન હતું અને એકંદરે લોકો સુખશાંતિ અને આબાદી ભોગવતા હતા. આપણા શિલ્પસ્થાપત્ય, તેમ જ આપણા સાહિત્યગ્રંથો આપણી આબાદીની સાક્ષી પૂરતી અનેક કથાઓ કહી જાય છે એક લેખક ઉદ્યોગ વિશે કહે છે કે:

"વ્યવસ્થિત ગૃહઉદ્યોગોને લઈને ભારતવાસીઓને ઘેર ઘેર પૂરતુ ખાવાનું અને પહેરવાનું મળતુ. આજના યાંત્રિક યુગ સરખા વિશાળ ઉદ્યોગવ્યવસ્થાએ ઉપજાવેલી બેકારીનો અનુભવ ભારતીય સંસ્કૃતિને ન હતો. ભરણપોષણ અને વસ્ત્રની સગવડ સહુને મળતી; ભારતીય આબાદીના વર્ણન અનેક પરદેશી મુસાફરોએ મુક્તકંઠે છે; અને તે દરેક યુગમા."

હુએનસંગ વલ્લભીનગરનું વર્ણન આપતા કહે છે કે:

"વલ્લભીનગરમા સો કુટુંબો તો એવા છે કે જે કોટ્યાધિપતિ કહી શકાય."

મહમદ કાસમે મુલ્તાન જીત્યું. ત્યારે એક જ મંદિરમાથી

તેને તેર હજાર અને બસો મણ જેટલું સોનું મળ્યું. સુલતાન મહમદ ગઝનીએ પોતાની એક જ સવારીમાં ભીમનગર અર્થાત કાંગરાની લૂંટ કરી તેનો અહેવાલ તેના યુગનો ઇતિહાસકાર નીચે પ્રમાણે આપે છે:

"કીમતી વસ્તુઓ તથા જવાહીરો એ લૂંટમાથી એટલાં બધા ભેગાં થયાં કે તેમને ઊંચકવા માટે પૂરતાં ઊંટ મળ્યાં નહિ અને એ પૂરાં માય એટલાં વાસણો મળ્યાં નહિ. એની યાદી કરી શકાઈ નહિ એટલાં એ અગણિત હતાં. કોઈ ગણિતશાસ્ત્રી એની ગણતરી કરી શક્યો નહિ...મળ્યાં એટલાં ઊંટ ઉપર આ મિલકત નાખી લીધી અને બાકી રહી તે લશ્કરી અમલદારોએ ઉઠાવી લીધી. સાત કરોડ મુદ્રાંકિત સિક્કા મળ્યા. સાત લાખ મણ જેટલી સોનાચાંદીની લગડીઓ પણ મળી."

આ તો એક જ મંદિરની લૂંટ. આ ઉપરથી ભારતવર્ષની સધનતાનો આપણને સહજ ખ્યાલ આવી શકે એમ છે. સુદૃઢ રાજવ્યવસ્થા, આબાદ ખેતી, અત્યંત વિસ્તૃત વ્યાપાર, દેશભરમાં સ્થપાયેલા વિવિધ ઉદ્યોગો, જળ અને સ્થળ માર્ગની રચના, ઉચ્ચ કલાભાવના અને ઉચ્ચ શાખ તથા પ્રામાણિકપણું હોય નહિ ત્યાં આવી આબાદી અને સમૃદ્ધિ ઉત્પન્ન ન જ થાય. ભારતની આબાદી સિંધુતટ સંસ્કૃતિ યુગથી અંગ્રેજ સત્તાના અમલ સુધી વખણાતી હતી. અંગ્રેજોના આવ્યા પછી આંતરરાષ્ટ્રીય પ્રવાહમાં રાજસત્તા સાથે ભારત જોડાયું, અને યંત્રવાદે ઊભી કરેલી ઇંગ્લન્ડની શક્તિ સાથે પરાધીન બનેલા ભારતને ઊભા રાખવાનું બળ રાજસત્તાએ ન કેળવ્યું, એટલે ભારતીય ગરીબી એ પરદેશી અમલનું પરિણામ છેલ્લાં દાયકાઓ વર્ષમાં બની રહ્યું.

[૩]

શિક્ષણવ્યવસ્થા

વ્યાપક શિક્ષણ

ભારતીય કલા, સમૃદ્ધિ અને સંપત્તિની પાછળ કેળવણી અને શિક્ષણની પણ વ્યાપક પ્રણાલિકા હતી એ ભૂલવું જોઈએ નહિ. દર્શનો અને સાહિત્યગ્રંથો ઉપરથી જ ભારતીય શિક્ષણની પ્રથા ઓળખાઈ આવે એમ છે.

અતિ પ્રાચીનકાળથી જ શિક્ષણનું મહત્ત્વ ભારતને સમજાયું હતું, અને જ્ઞાનપ્રાપ્તિ એ મોટામાં મોટી સંપ્રાપ્તિ ગણાતી હતી. આર્યોના પ્રથમ ધર્મગ્રંથનું જ નામ વેદ; અને વેદ એટલે જ જ્ઞાન.

શિક્ષણપદ્ધતિ

શિક્ષણની વિવિધ પ્રકારની સંસ્થાઓ સ્થળે સ્થળે સ્થાપન થયેલી હતી; અને વિશિષ્ટતાવાળા જુદા જુદા શિક્ષણ પણ તેમાં અપાતા હતા. આજની શિક્ષણપદ્ધતિ ભારતીય સંસ્કૃતિની શિક્ષણપદ્ધતિ કરતાં અતિશય જુદી પડી જાય છે—જોકે ઓગણીસમી સદીના અંત સુધી શિક્ષણની પ્રાચીન પ્રથાના અંશો ભારતમાં જળવાઈ રહેલા હતા. નવાઈ જેવું લાગે છતાં એ સત્ય છે કે પ્રાચીન પદ્ધતિ અનુસાર ગુરુનું ઘર કે ગુરુનો આશ્રમ શાળા બની રહેતાં અને તેમાં જુદા જુદા પ્રકારના અને જુદી જુદી કક્ષાના વિદ્યાર્થીઓ અંતેવાસી તરીકે રહી શિક્ષણ લેતા હતા. ગુરુ અને ગુરુપત્ની વિદ્યાર્થીઓના માબાપને સ્થાને હતાં અને વિદ્યાર્થીઓ કુટુંબના બાળકોની માફક પોષણ અને શિક્ષણ પામતા. એ શિક્ષણસંસ્થાઓ, એ આશ્રમો અને ગુરુકુળો નિભાવવાની જવાબદારી આસપાસના ગૃહસ્થ સમાજની અને રાજ્યની હતી. આજની મહાખર્ચાળ શિક્ષણપદ્ધતિને ચકિત કરે એવી ઢબે શિક્ષણનું મૂલ્ય પણ વિદ્યાર્થીઓ ચૂકવતા. શિક્ષણનું માસિક, વાર્ષિક કે સત્રનું લવાજમ કાંઈ જ નહિ. માત્ર

શિક્ષણ પૂરું થાય ત્યારે વિદ્યાર્થી પોતાની શક્તિ અનુસાર અને મરજી અનુસાર કાંઈ ગુરુદક્ષિણા આપે. મોટા નાના સર્વ વિદ્યાર્થીઓ ગુરુઆશ્રમમાં પોતપોતાનું કામ વ્યક્તિગત રીતે કરી લેતા હતા, એટલું જ નહિ પણ આશ્રમનાં સામુદાયિક કામ પણ અંગમહેનતથી જ કરી લેતા હતા. આજની મોંઘી શિક્ષણપદ્ધતિ પ્રાચીન ભારતે કદી જોઈ-જાણી ન હતી — ઇસ્લામ યુગમાં પણ નહિ. આજના સરખો શારીરિક શ્રમનો અભાવ પ્રાચીન કેળવણીમા ન હતો. આજના ભાડૂતી સંબંધ કરતાં વધારે ઉચ્ચ કક્ષાનો સંબંધ ગુરુશિષ્ય વચ્ચે હતો.

ચારિત્ર્યઘડતર

કેળવણીનો ઉદ્દેશ જ્ઞાનપ્રાપ્તિનો તો હતો જ. પરંતુ જ્ઞાનપ્રાપ્તિ સાથે ધર્મક્રિયા, સામાજિક ફરજો અને ચારિત્ર્યઘડતર ઉપર બહુ જ ભાર મૂકવામા આવતો હતો. સંયમવૃત્તિઓ ઉપર અંકુશ તથા વડીલ પ્રત્યે માનની લાગણી કેળવવા તરફ વધારે લક્ષ્ય રાખવામા આવતું હતું. એ માટે ગુરુ અને ગુરુપત્ની બન્નેએ આદર્શ જીવન ગાળી આદર્શમૂર્તિ તરીકે વિદ્યાર્થીઓ સમક્ષ રહેવું પડતું હતું. ગુરુશિષ્ય પ્રત્યે પરસ્પર ઘણો ભારે સદ્‌ભાવ પણ રહેતો. ગુરુની જરૂરિયાતો પણ ઓછામા ઓછી. સાદાઈ, નમ્રતા, વિનય એ વિદ્યાર્થીઓનાં મુખ્ય લક્ષણ. ઓછા સાધનોથી ચલાવી લેવુ એ પ્રાચીન કેળવણીનો એક મંત્ર કહી શકાય. એ આજના યુગને અનુકૂળ છે કે કેમ એ ચર્ચાનો પ્રશ્ન અહીં લાવવાની જરૂર નથી.

શિક્ષણમાં વૈવિધ્ય

જે ઢબે ભારતમા વિવિધ કલાઓ ખીલી હતી તે ઢબ જોતાં શિક્ષણના વિષયો વૈવિધ્યવાળા હતા એમાં શક નહિ. ધર્મગ્રંથોનો અભ્યાસ તો હોય જ. ઉપરાંત સાહિત્યના પણ અભ્યાસ ખરો. વ્યાકરણ, ન્યાય અને તત્ત્વજ્ઞાનના જુદા જુદા વિભાગો પણ આ શાળામા શીખવાતા. વૈદકીય જ્ઞાન, યુદ્ધકીય તાલીમ, મંત્રતંત્ર, જ્યોતિષ અને યંત્રવિદ્યા પણ શિખવવામા આવતાં. વિશિષ્ટ જ્ઞાન

મેળવવા માટે ગુરુ પોતે વિદ્યાર્થીને વિશિષ્ટ જ્ઞાનવાળા કોઈ અન્ય ગુરુ પાસે જવાની ભલામણ પણ કરતા. ઉપનયન સંસ્કાર થતાં બરોબર બાળકનો શિક્ષણવિધિ આરંભાતો અને બાર વર્ષનો સતત અભ્યાસ તો સહજ અને આવશ્યક ગણાતો.

શિક્ષણકેન્દ્રો

વધારે જ્ઞાન મેળવવા માટે જુદી જુદી શાળાઓ અને જુદા જુદા કેન્દ્રો સમયે સમયે પંકાતાં રહેતાં. આજ પણ કાશી ભણી આવેલા વિદ્વાનોનું માન વધારે લેખાય છે. વિશિષ્ટ અને ઊંડું જ્ઞાન આપનારાં આવાં શિક્ષણકેન્દ્રો આપણી યુનિવર્સિટી સરખું ગૌરવ પ્રાપ્ત કરતાં હતાં અને એવી ગૌરવભરી મહાન પાઠશાળાઓ અને વિખ્યાત વિશ્વવિદ્યાલયો ભારતમા જુદે જુદે સ્થળે ફેલાયલા હતાં. છેક ઉત્તરમાં તક્ષશિલાની પાઠશાળા પાંચમી સદીના અંત સુધી એશિયા તથા યુરોપના વિદ્યાભ્યાસંગીઓનું મુખ્ય મિલનસ્થાન બની રહી હતી. પૂર્વમાં નાલન્દા અને કાશી સરખાં સ્થાન મહાવિદ્યાલયોનું સ્વરૂપ પામી ચૂક્યાં હતાં. મધ્ય ભારતમા અવન્તી—ઉજ્જૈન, વલ્લભી તથા અણહીલપુરપાટણના વિદ્યાલયો લગભગ વિશ્વપ્રસિદ્ધ હતાં. દક્ષિણમા મદુરા અને કાંચી પણ જાણીતા વિદ્યાલયો ધરાવતાં હતાં. મંદિર, મઠ અને ઉપાશ્રયો પણ વિદ્યાધામ બની રહેતા. વિદ્યાવૃદ્ધિ એ રાજ્યનું કર્તવ્ય તેમ જ શોભા બની રહેતી. એમ કહીએ તો ચાલે કે લગભગ ગામડે ગામડે શાળાઓ હતી, તીર્થસ્થાનોમાં અને રાજધાનીઓમા મોટાં વિદ્યાલયો હતાં અને તક્ષશિલા. કાશી તથા નાલન્દા જેવાં સ્થળોએ તો મહાન આતરરાષ્ટ્રીય વિશ્વવિદ્યાલયો વિકસ્યા હતાં.

આશ્રમો

ગુરુની પ્રતિષ્ઠા અનુસાર સેંકડો વિદ્યાર્થીઓ આશ્રમવાસી બનતા હતા. શહેરની પાસેના આશ્રમો પણ શહેરથી દૂર દૂર આવેલા કોઈ એકાંત-નદીકિનારે અગર તીર્થસ્થાનોમા રાખવામાં આવતા હતા, જેથી

વિદ્યાર્થીઓના અભ્યાસ અર્થે જરૂરી એકાંત મળી શકે. આશ્રમોનાં નિવાસસ્થાનો એટલે પર્ણકુટિઓની શ્રેણી; આજના મહાલયો નહિ. રાજ્યની માફક પ્રજા પણ શાળાપાઠશાળાને સહાય આપવાનો પોતાનો આવશ્યક ધર્મ સમજતી જે બુદ્ધિજન્ય પ્રાપ્તિ કેળવણીની આ પ્રાચીન યોજનાએ કરી છે તેવી આજના ભારતના ભવ્ય મકાનોવાળી શાળા-પાઠશાળા અને વિશ્વવિદ્યાલયોએ કરી છે કે કેમ એ વિચારવા સરખો પ્રશ્ન છે.

પરદેશી પુરાવો

ચીની મુસાફર હુએનસંગ નાલન્દામાં વર્ષો પર્યંત રહી પોતાનો અભ્યાસ કરતો હતો. એણે નાલન્દાનું આપેલું વર્ણન આપણે સહજ જોઈએ :

"આવી શિક્ષણશાળાઓ હજારોની સંખ્યામાં હતી, પરંતુ નાલન્દાની ભવ્યતા બધાને ટપી જતી. દસ હજાર વિદ્યાર્થીઓ જુદા જુદા વિષયોનો અભ્યાસ ત્યાં કરતા હતા. વૈદિક તેમ જ બૌદ્ધ ધર્મસિદ્ધાંતો પણ ત્યાં શીખવાતા સો આસનેથી સો ગુરુઓ આવા શિક્ષણમાં રત રહેતા રાજાઓની પવિત્ર ભાવના અહીં અનેક મકાનોને ઊભાં કરતી હતી જેમાં વ્યાખ્યાનખંડો પણ હોય અને નિવાસખંડો પણ હોય ગુરુ તથા વિદ્યાર્થીને જરૂરની વસ્તુઓ પણ તેમાં મળી આવતી. રાજા તરફથી સો ગામોનું ઉત્પન્ન નાલન્દા વિદ્યાલયને અર્પણ થયેલું હતું અને એ સો ગામના બસો જેટલા ધનિકો વારાફરતી વિદ્યાલયનું રોજિંદું ખર્ચ પોતાને માથે ઉપાડી લેતા. કપડાં, ખોરાક, પાથરણ અને વૈદકીય સારવાર પૂરતા પ્રમાણમાં અહીં મળી રહેતાં અને તેથી અભ્યાસ પૂર્ણ કરવામાં કોઈને કદી અડચણ આવતી નહિ."

લોકશિક્ષણની સપાટી

આ પાઠશાળાઓમાં, રાજદરબારોમાં તથા વિદ્વદ્પરિષદોમાં ધર્મ અને ફિલસૂફીની ચર્ચા પણ ચાલતી, વાદવિવાદ પણ થતા, અને મંદિરે મંદિરે થતી કથાવાર્તાઓ દ્વારા લોકશિક્ષણની સપાટી ઊંચી રહેતી શિક્ષણને માટે ભારતીય રાજા અગર પ્રજાએ સહજ પણ સંકોચ

સેવ્યો નથી. વિદ્યાદાન એ મોટામાં મોટું પુણ્ય મનાતું. ગુરુઓને દાનમા અપાતા ગામ અગ્રહાર નામે ઓળખાતા. અને એવાં અગ્રહાર ગામો મોટી સંખ્યામા ત્યારે મળી આવતા ઘણા ય વિદ્વાન ગુરુઓ એવા હતા કે જેમને કીર્તિ, રાજ્યમાન, કે સંપત્તિ આકર્ષી શકતાં ન હતા અભ્યાસ અને શિક્ષણમા તેમને પૂર્ણ સંતોષ મળતો.

કેળવણીએ સર્જેલી પ્રજા

આવી કેળવણીમાથી વિકસેલી જનતા ઈ. સ. પૂર્વની ત્રીજી સદીના મેગસ્થિનીસના કથન પ્રમાણે સત્યવાદી બોલ પાળનારી, અદાલતો સુધી દાવાઓ લઈ જવાની વૃત્તિથી રહિત અને સુખી હોય એમા આશ્ચર્ય નહિ ઘર અને મિલકતનુ વિશિષ્ટ રક્ષણ કરવામાં એ યુગમા જરૂર ન હતી. મેગસ્થિનીસ પછી લગભગ એક હજાર વર્ષે ચીની મુસાફર હ્યુએનસંગ કહે છે કે:

"ભારતવાસીઓ પૈસાથી બાબતમા લુચ્ચાઈ કે દોગાઈ જાણતા ન હતા તેઓ ન્યાય આપવામા બહુ વિચારશીલ રહેતા છેતરપીંડી અને વિશ્વાસઘાત તેમનામા દેખાતા જ નહિ સોગંદ લીધા હોય કે વચન આપ્યુ હોય તો તેઓ અવશ્ય પાળતા રાજ્યવહીવટમા પણ ધ્યાન ખેંચે એવી પ્રામાણિકતા લોકોમા વ્યાપક હતી અને અરસ-પરસના વ્યવહારમા નમ્રતા અને માધુર્યના ગુણ છવાયલા રહેતા"

આવી પ્રજા ઉપજાવતુ શિક્ષણધ્યેય એ ભારતીય સંસ્કૃતિની વિશિષ્ટતા. ઓછે ખર્ચે, ઉત્તમ મનુષ્યો ઉપજાવતી, કીર્તિલોભ અને ધનલોભરહિત આદર્શો વિકસાવતી કેળવણી આજની દંભી બનતી દુનિયામા બહુ જરૂરી છે. મુસ્લિમયુગમા પણ હિંદુ અને ઇસ્લામ કેળવણી બન્નેએ પોતાની ઉચ્ચ સપાટી જાળવી રાખી હતી મસ્જિદ એ માત્ર પ્રાર્થનાધામ ન હતુ. એની સાથે મકતબ–શાળા હોય જ. મંદિર માત્ર દેવદર્શનનુ જ સાધન ન હતુ. એમા પાઠશાળા હોય જ. અને કથાવાર્તાના પ્રયોગ દ્વારા જનતાના જ્ઞાનની વૃદ્ધિનો પ્રયોગ સર્વત્ર ચાલતો જ હોય મસ્જિદ-મંદિર જ્ઞાનકેન્દ્રો પણ હતા.

[૪]

ભારતીય સંસ્કૃતિને લાગેલો ઘસારો

પરસંસ્કૃતિના સમન્વયની ઉદારતા

ભારતીય સંસ્કૃતિમાં આટલાં આટલાં ઊજળાં તત્ત્વો હોવા છતાં એ સંસ્કૃતિનું રાજકીય પતન કેમ થયું ? અને આજની દૃષ્ટિએ ઓળખાતું રાષ્ટ્રીય સ્વાતંત્ર્ય ભારતે ઇસ્લામયુગથી કેમ ગુમાવ્યું ! એ એક મોટી સમસ્યા છે. પંજાબના પશ્ચિમ ભાગ ઉપર તો વારંવાર પરદેશીઓનાં આક્રમણ થતાં હતાં—સિકંદરથી અહમદ અબ્દાલી સુધી આક્રમણ કરનારી જાતોને પરદેશી ગણવી કે કેમ એ પ્રશ્નને વધારે અભ્યાસ માટે રહેવા દઈ એટલું તો કહી શકીએ કે ભારતની પશ્ચિમ સરહદનો પ્રદેશ સ્વદેશી કે પરદેશી ઉથલપાથલોને વધારે પ્રમાણમાં અનુભવતો હતો. ગ્રીક, શક, પાર્થિયન, પહ્લવ, કુશાણ, હૂણ અને ગુર્જરો જેવા હિંદુકુશ પર્વતની પેલી બાજુએથી આવતા લડાયક ટોળાંની ભીંસ પંજાબને જ પ્રથમ અનુભવવી પડતી હતી. ઈ. સ. પૂર્વે પાંચમી છઠ્ઠી સદીથી આવાં આક્રમણો નોંધાયાં છે અને ઈ. સ. ની પાંચમી છઠ્ઠી સદી સુધી જ નહિ પરંતુ મોગલાઈ યુગ સુધી આવાં આક્રમણો ચાલુ રહ્યાં છે. પરંતુ એ સર્વ આક્રમણોનો સામનો ઇસ્લામી આક્રમણ પહેલાં સફળતાપૂર્વક મધ્યભારતે કર્યા હતા અને પરદેશી આક્રમણકારોના સ્થાયી નિવાસ પણ ત્યારે જ શક્ય બન્યા કે જ્યારે આક્રમણકારોએ ભારતીય સંસ્કૃતિનો, ભારતીય ધર્મનો સર્વાંગ સ્વીકાર કર્યો. એ આક્રમણકારોને આપણે ભારતીય પ્રજાના અંશો ન ગણીએ તો પણ તેમનો ભારતીય પ્રજા અને ભારતીય સંસ્કૃતિનો બહુ ગાઢ પરિચય હતો. એ સંસ્કૃતિ માટે આક્રમણ પહેલાં જ તેમનાં હૃદયમાં સદ્ભાવ જાગ્રત થયેલો હતો અને મોટા ભાગના આક્રમણકારો તો આક્રમણ કરતાં પહેલાં જ ભારતીય બૌદ્ધ કે વૈદિક માર્ગો સ્વીકારીને જ ભારતમાં પ્રવેશ્યા દેખાય છે.

ભારતીય સંસ્કૃતિ એની સ્થિતિસ્થાપક હતી કે જે પરદેશીઓને પણ અપનાવી લેતી હતી; એટલું જ નહિ પરંતુ જુદા જુદા, દૂરદૂરના ભૂમિવિસ્તારોને પણ એ સંસ્કૃતિ એની અનુકૂળ પડી જતી હતી કે એ વિસ્તારોને ભારતીય સંસ્કૃતીમાં જ પલટાઈ જવું પડતું હતું. અગ્નિકોણના એશિયાઈ પ્રદેશોનું દૃષ્ટાંત આપણી સામે સદીઓથી આજ સુધી ઊભું રહેલું છે.

સંકુચિત ભાવના

આ ઉદાર ભાવનાની સામે ધીમે ધીમે એક સંકુચિત ભાવના પણ વિકાસ પામતી જતી હતી એ પણ આપણે ભૂલવું જોઈએ નહિ. આપણી મર્યાદાઓ ઓળખવી એ આપણું સાચું ઓળખાણ છે. મહમદ ગઝનીના સમકાલીન ઇતિહાસકાર અલબરુનીને આપણે સાંભળીશું તો આપણને નવાઈ લાગશે કે હુએનસંગે વખાણેલી ભારતીય સંસ્કૃતિમાં અલબરુનીના યુગમાં–ત્રણસો વર્ષમાં– ઓટ આવી ગયેલી હતી. ઇસ્લામીઓએ આપણો રાજકીય–કહો કે યુદ્ધકીય–પરાજય કર્યો એ સત્ય આપણે સ્વીકારવું જ જોઈએ. એના કારણો વિચારતા પહેલાં દશમી, અગિયારમી, બારમી સદીના ભારતનું દૃશ્ય એક ઇસ્લામી અભ્યાસીને કેવું લાગતું હતું તે આપણે જોઈ લઈએ. એ અલબરુની સંસ્કૃત ભાષાનો અભ્યાસી હતો, ભારતમાં રહેલો હતો, જુદા જુદા લોકથરમાં પ્રવેશ પામી ચૂકેલો હતો અને કનોજના પ્રતિહારો તથા દક્ષિણના રાષ્ટ્રકૂટોનો વૈભવ તેણે નિહાળ્યો હતો. ભારતીય સંસ્કૃતિના વખાણ સાથે તે એની કાળી બાજુ નીચે પ્રમાણે રજૂ કરે છે:

" હિંદુઓનું બધું ઝનૂન પરદેશીઓ સામે–જે તેમની સંસ્કૃતિ ન સ્વીકારતા હોય તેમની સામે–વપરાય છે. એ પરદેશીઓને તેઓ મ્લેચ્છ–અપવિત્ર–એ નામે ઓળખે છે. તેમની સાથે કોઈ પણ પ્રકારનો સંબંધ રાખવાની હિંદુઓમાં મનાઈ છે. તેમની સાથે હિંદુઓથી લગ્ન થાય જ નહિ; બીજો કોઈ સંબંધ જોડાય નહિ;

તેમની સાથે બેસાય નહિ જમાય પણ નહિ અને અડકીને પાણી પણ પીવાય નહિ એથી હિન્દુઓ અભડાઈ જાય વટલાઈ જાય એવી માન્યતા છે પરદેશીઓના પાણીને અને પરદેશીઓના અગ્નિને અડકેલી કોઈ પણ વસ્તુ હિંદમાં અપવિત્ર બની જાય છે અને પાણી તથા અગ્નિ વગર તો કોઈ પણ ઘર રહી જ કેમ શકે? તેમના સહધર્મી સિવાયના કોઈ પણ માણસને તેઓ ઘરમાં પણ આવવા દેતા નથી. પછી એ પરધર્મીની સબંધ બાંધવાની ઇચ્છા હોય કે હિન્દુ ધર્મ પ્રત્યે તે સહાનુભૂતિ ધરાવતો હોય તો પણ આથી હિન્દુઓ અને પરદેશીઓ વચ્ચેનો સબંધ નાવ અશક્ય બની જાય છે અને આ વૃત્તિ હિન્દુઓની અને અમારી વચ્ચે એક મોટો દરિયો ઊભો કરે છે હિન્દુઓ માને છે કે તેમના દેશ સિવાય બીજો કોઈ સારો દેશ જ નથી તેમના જેવી બીજી કોઈ સારી પ્રજા પણ નથી ધર્મ પણ તેમનો સર્વશ્રેષ્ઠ આ જાતની મોટાઈ હિન્દુઓને અન્યનો તિરસ્કાર કરનાર ઘમંડી મૂર્ખાઈ ભરેલા આડંબરવાળી મિથ્યાભિમાની અને જક્કી પ્રજા બનાવે છે સ્વભાવે જ તેઓ પોતાનું જ્ઞાન બીજાઓને આપવાની બાબતમાં કંજૂસ હોય છે પોતાની જ્ઞાતિ સિવાય બીજી જ્ઞાતિના માણસોને પણ જ્ઞાન આપતા તેઓ ભારે સંકોચ સેવે છે પોતાના જ દેશી અને સ્વધર્મીઓ પ્રત્યે તેમનું આવું વલણ હોય તો પછી પરદેશીઓ પ્રત્યે તો તેઓ આવું વલણ રાખે એમાં શું આશ્ચર્ય? તેમની માન્યતા પ્રમાણે દુનિયામાં તેમના દેશ સિવાય બીજો દેશ જ નથી તેમના સિવાય માણસથી બીજી કોઈ જાત જ ઉત્પન્ન થઈ નથી અને કદાચ બીજા પ્રદેશોમાં માનવીઓ હોય તોપણ હિન્દુઓ સરખું જ્ઞાન અને વિજ્ઞાન બીજા કોઈમાં હોઈ શકે જ નહિ એવી તેમની માન્યતા હોય છે તમે તેમને એમ કહો કે ખુરાસાન કે ઇરાનમાં અમુક વિદ્યા બહુ ખીલેલી છે અગર અમુક વિદ્વાન પંકાયેલો છે ત્યારે તેમના ઘમંડમાં તેઓ તમને અજ્ઞાની કે જુઠા જ માની બેસશે જો તેઓ બીજા પ્રદેશોમાં મુસાફરી કરે અગર બીજી પ્રજાના લોકો સાથે

હળતામળતા રહે તો તેમનો આ ભ્રમ ઝડપથી પલટાઈ જશે. કારણ તેમના પૂર્વજો આજની પેઢી સરખા સંકુચિત મનોવૃત્તિવાળા ન. હતા."

મુસ્લામપ્રસાર

અગિયારમી સદીનું હિન્દુસ્તાનનું પરદેશીએ આપેલું આ ચિત્ર· એ પહેલાના પરદેશી મુસાફરોએ આપેલા ચિત્ર કરતા તદ્દન જુદું છે અને ભારતીય સંસ્કૃતિની હીન બાજુનું સરસ દર્શન કરાવે છે. આ હીન દશાની શરૂઆત લાંબા સમયથી આછીપાતળી થઈ ચૂકેલી હોવી જ જોઈએ. પંજાબમાં બૌદ્ધ ધર્મ ઓસરતો જતો હતો અને તેનાં સિદ્ધાંતોના પાલનમાં જડતા આવી ગઈ હતી, એમ સાતમી સદીમાં હુએનસંગે નોંધ્યું છે. આઠમી સદીમાં તો કુમારિલ ભટ્ટ અને શંકરાચાર્યે બૌદ્ધ ધર્મને વૈદિક ધર્મ ભેગો ભેળવી નિરર્થક કરી નાખ્યો. આમ પંજાબમાં ધાર્મિક ભાવનાની જડ મજબૂત રહી ન હતી અને પરદેશીઓના આક્રમણ કે મિલનની એ ભૂમિ બની રહી હોવાથી એ પ્રદેશમાં રાષ્ટ્રભાવના કે ધર્મભાવના જોરદાર રહી નહિ. સિંધુ-પારનો પ્રદેશ તેમ જ હિંદુકુશ અને સુલેમાન પર્વતોની પાછળ આવેલા પ્રદેશોનું આર્યત્વ ઘસાતું ચાલ્યું હતું અને તેની જ પડોશમા આવેલા ઇરાન તથા તુર્ક પ્રદેશોમા સ્થપાયલા ઇસ્લામ ધર્મે પ્રથમ પોતાના રાજકીય નહિ તો સાંસ્કૃતિક અસર ઉપજાવવા માંડી હોય તો તેમા નવાઈ ન કહેવાય. મહમદ કાસમ પછી એ પ્રદેશોમા મુસલમાનોની અવરજવર પણ સારા પ્રમાણમા ચાલુ થઈ હતી અને તેમના નાના નાના રાજ્યો, હકરાતો અગર અમરકાગક વસવાટો પણ શરૂ થઈ ગયા હતા. આ કારણે શિથિલ બનેલી રાષ્ટ્ર અને ધર્મભાવના ઇસ્લામ આક્રમણનું અને તેના વિજયનુ એક કારણ કહી શકાય.

હિન્દુઓનું વીરત્વ છતાં પતન

મુસ્લિમો કરતાં હિન્દુઓ શરીરશક્તિમા તેમ જ શૌર્યમાં ઊતરતા હોય એમ તો મુસ્લિમ ઉત્કર્ષનો ઇતિહાસ પણ કહેતો નથી..

હિન્દુઓ અને મુસ્લિમોના શસ્ત્રોમાં પણ બહુ તફાવત ન હતો. ઈ. સ. ૭૧૨માં દાહીર પાસેથી મહમદ કાસમે સિંધ જીત્યું ત્યાંથી લગભગ ત્રણસો વર્ષ સુધી કોઈ પરદેશી આક્રમણ ભારત ઉપર થયું નથી એમાં ભારતીય વીરત્વ જરૂર મુખ્ય કારણરૂપ છે. પરંતુ ઈ. સ. ૧૦૦૦ થી ૨૫ વર્ષ સુધી લગભગ ચાલેલી મહમદ ગઝનીની સવારીઓ સામે મધ્યભારત સુધીના રાજ્યો નિષ્ફળ નીવડ્યાં એ હકીકત ભારતીય વ્યૂહ રચનામાં તેમ જ ભારતીય શારીરિક ખડતલપણામાં એક પ્રકારની ખામીનું સૂચન કરે ખરી. ઇસ્લામીઓ વધારે ખડતલ, વધારે શક્તિશાળી, વધારે ઝીનટાર્ગ્વાળા અને વધારે કામેલિયતવાળા હોવા સિવાય મહમદના સોમનાથ સુધીના વિજયો સમજી સમજાવી શકાય એમ નથી. ઇસ્લામીઓ પાસે ઊંચા પ્રકારની ઘોડેસવારી હતી એમ પણ એક કારણ અપાય છે.

પંજાબની ભાવનાશિથિલતા આપણે સમજી શકીએ. પરંતુ દક્ષિણના અને પૂર્વના પ્રદેશોમાં તો હિન્દુઓની ધાર્મિકભાવના સુદૃઢ હતી અને તેથી જ મહમદ ગઝની પછીના લગભગ પોણાબસો વર્ષ સુધી હિન્દુઓએ ભારત ઉપર આક્રમણ થવા દીધાં નહિ. છતાં મહમદ-શિહાબુદ્દીન ઘોરી આગળ ઉત્તર ભારતીય રાજ્યો અસ્ત પામી ગયાં અને કાયમી ઇસ્લામી રાજ્ય હિન્દમાં સ્થપાયું એ હકીકત વીસરી શકાય એમ નથી. એ કયી હીનતાએ પ્રવેશ કર્યો કે જેથી ભારતીય સંસ્કૃતિની રાજકીય બાજુમાં ઝાંખપ આવી ગઈ?

આંતરિક કલહ

સૌથી પ્રથમ આ હીનતાના કારણમાં રાજવીઓના અંદર અંદરના ઝઘડા આપણને જડી આવે છે. ચક્રવર્તીપણાની ભારતીય રાજવીઓની ધગશ ચાલુ જ હતી અને પૃથ્વીરાજ તથા જયચંદ્ર વચ્ચેના ઝઘડામાં એ ભાવના પણ કારણભૂત હતી. ચૌહાણ, રાઠોડ, ચંદેલા, સોલંકી અને પરમાર રાજાઓ નાનામોટા કારણો આગળ કરી અંદર અંદર લઢી કપાઈ પોતાની સૈનિકશક્તિ ઘટાડે તો તેમાં પરદેશીઓ

અને પરધર્મીઓ જરૂર લાભ મેળવવા મથે એમાં નવાઈ નહિ.

જ્ઞાતિસંસ્થામાં પલટાતા વર્ણો

આ તો આપણે રાજકીય કારણ આપ્યું. પરંતુ આ નિર્બળતાની પાછળ પ્રજાકીય કારણો પણ સમાયલાં હતા. એમનું મુખ્ય કારણ, વિચારકો એમ માને છે કે, જ્ઞાતિસંસ્થામાં રહેલું છે. જ્ઞાતિસંસ્થા જ્યાં વર્ણવ્યવસ્થા હતી ત્યા સુધી તો તે સ્થિતિસ્થાપક રહી. આંતર્વર્ણીય ભોજનવ્યવહાર અને લગ્નવ્યવહાર લગભગ આઠમી-નવમી સદી સુધી તો ચાલુ હતા જ. પરંતુ જ્ઞાતિવિહીન બૌદ્ધમાર્ગ વૈદિક માર્ગમા સમાઈ ગયા અને વૈદિક કર્મકાણ્ડનું પ્રાધાન્ય શંકર પછી ભારતવાસીઓએ સ્વીકારી લીધું, ત્યારથી વર્ણ બદલાઈને વર્ણમાં જ્ઞાતિઓ દાખલ થઈ અને જ્ઞાતિઓ પોતપોતાની દીવાલોને મજબૂત બનાવતી ચાલી. જ્ઞાતિઓની સંસ્થા ભારતીય સંસ્કૃતિને પોષણ આપતી નસો-શિરાઓ બનવાને બદલે ભારતીય સસ્કૃતિના વેગવાન રુધિરને જુદા જુદા પ્રવાહોમાં ખેંચી જતી નળીઓ બની ગઈ. જ્ઞાતિ પ્રત્યે અહં-મમત્વ જાગવા માંડે એટલે વ્યાપક પ્રાંતીય અભિમાન કે રાષ્ટ્રઅભિમાન ઘણું હળવું પડી જાય અને કદાચ સમૂળ ઓસરી પણ જાય. પછી ધીમે ધીમે પરદેશીઓ અને પરધર્મીઓને અપનાવવાની ક્રિયા અટકી ગઈ અને જ્ઞાતિઓ પોતે જ જાણે ધર્મરક્ષાની ઇજારદાર હોય એવી માન્યતા દઢીભૂત થવા લાગી. જ્ઞાતિના ધર્મો પણ જડ બનતા ગયા બ્રાહ્મણ હોય તે અધ્યયન જ કરે; ક્ષત્રિય હોય તે જ યુદ્ધ કરે; વ્યાપારખેતી વૈશ્યોથી જ થાય; અને મહેનત-મજૂરી કરનાર શૂદ્ર બની જાય. આવા ખ્યાલમાથી એવી સ્થિતિ ઉત્પન્ન થઈ કે આક્રમણમાંથા રક્ષણ કરવાની ફરજ એકલા રજપૂતો—ક્ષત્રિયોની જ રહી, અને ક્ષત્રિયોની સંખ્યા તો કેટલી હોઈ શકે ? એટલે જ્ઞાતિસંસ્થાએ ભારતીય પ્રજાની લડાયક શક્તિને બહુ જ મર્યાદિત કરી દીધી, અને સંરક્ષણનો ભાર એકલા રાજવીઓ અને રજપૂતોને માથે જ નાખી દીધો. બ્રાહ્મણો અને વૈશ્યો જરૂર પડ્યે-

દેખાઈ આવે છે. યુદ્ધકળા તથા રાજનીતિના અભ્યાસને સ્થાને પ્રેમ અને કામના વિવિધ પ્રકારોનો આશ્ચર્યજનક અભ્યાસ રાજપ્રજાના શોખનો વિષય બની ગયો હતો. કામશાસ્ત્ર, કોકશાસ્ત્ર અને રતિ-રહસ્યના વૈજ્ઞાનિકોને શોભે એવા ગ્રંથો ત્યારે લખયા શરૂ થઈ ગયા, અને કાવ્યશાસ્ત્રમાંપણ નાયિકાભેદ એવી સંપૂર્ણતા પામ્યો કે જેના વર્ગીકરણનો જોટો દુનિયાના બીજા કોઈ પણ સાહિત્યમાં મળી શકે એમ નથી. આ શાસ્ત્રને આપણે શાસ્ત્ર તરીકે ભલે વખાણીએ અને તેની ઝીણવટ માટે ધન્યવાદ આપીએ; છતાં એની પાછળ રહેલું ગજાપ્રજાનું માનસ શૃંગાર તરફ વધારે વળેલું રહેતું હતું એ વસ્તુ આપણને સ્પષ્ટ સમજાઈ આવે છે. આ બધાં કારણો ભેગાં મળી અંતિમ પરિણામ ઉપજાવે એ સહજ છે. એ અંતિમ પરિણામ ભારતની રાજકીય પરાધીનતામાં આવ્યું એ આજ જીવતી રહેલી ભારતીય સંસ્કૃતિ પણ ખાસ ધ્યાનમાં રાખે.

તુર્ક, અફઘાન, મોગલ અને મરાઠાયુગની વિલાસીવૃત્તિ પણ નોંધવા જેવી છે, જેમાથી યુદ્ધકીય પરાજયોએ મહારાજ્યોને પણ ઉખાડી નાખ્યા. રાજકીય ઇશારાનું પ્રકરણ એ માટે બસ થશે.

ભારતીય સંસ્કૃતિનો રાજવહીવટ

ઘણો પ્રાચીન યુગ

કલ્પના એમ કરવામા આવે છે કે વૈદિકકાળની શરૂઆતમાં રાજ્યો નાના નાના હતા. સમય આગળ વધતાં અશ્વમેધયજ્ઞ અને રાજસૂયયજ્ઞ સરખી યજ્ઞક્રિયાઓ ચક્રવર્તીપણાની ભાવના બાહોશ રાજવીઓમા ઉત્પન્ન કર્યે જતી હતી. કેટલાંક મહારાજ્યોનો સંભવ એ યુગમા પણ સ્વીકારવો પડે એમ છે. છતાં વૈદિકકાળની સમાજ-રચના વધારે સાદી હતી અને રાજ્યો પણ મોટા કુલરાજ્યો – કૌટુમ્બિક રાજ્યો સરખાં હતા, જેમાં ગુરુઓ અને વિદ્વાનોનું બહુમાન થતું [illegible] લેવામાં આવતી યુદ્ધોમાં રાજાઓ આગેવાની

લેતા એ ખરું; ટુકડીઓ પણ ગોઠવાતી; ટુકડીઓના નાયક પણ નિમાતા અને રથ, અશ્વ તથા પગપાળા સૈનિકોનું સૈન્ય રચવામા આવતું. પ્રજા પોતપોતાના ધર્મ બજાવે એવી સગવડ સહુને આપવામા રાજ્યધર્મ ગણાતો અને દૂષિત રાજાઓને પદભ્રષ્ટ પણ કરવામા આવતા. સુપ્રસિદ્ધ પૌરાણિક આર્ય રાજવી પૃથુના પિતા વેનને ગાદી ઉપરથી ઉઠાડી મૂકયો હતો અને તેનો વધ કરવામા આવ્યો હતો એ પ્રજાસત્તાનો પ્રાચીન ખ્યાલ છેક ઓગણીસમી સદીમા કવિ દલપતરામના 'વેન ચરિત્ર'મા પણ રજૂ કરવામા આવ્યો છે.

રાજ્યનીતિ–અર્થશાસ્ત્ર

પરતુ વૈદિકકાળ જેમ સ્થિર થતો ગયો તેમ તેમ, આર્ય કૌટુંબકબિલાઓની રચના અને તેમાથી વિકસેલા રાજ્યો વિસ્તૃત થતા ગયા તેમ તેમ રાજનીતિ એક મહત્ત્વનુ શાસ્ત્ર બનતી ગઈ, અને મૌર્ય યુગથી તો એ શાસ્ત્રોના આજ આપણને આશ્ચર્યચકિત કરે એવા પુસ્તકો આપણને મળી આવ્યા છે. ચદ્રગુપ્ત મૌર્ય જે મહાન આર્યની સહાયથી સમ્રાટ બન્યો એ ચાણક્ય અગર કૌટિલ્યનો અર્થશાસ્ત્ર નામનો ગ્રથ આજના અભ્યાસીઓને પણ વિસ્મય પમાડે છે શુક્રનીતિ તથા કામાન્દકીય નીતિસાર સરખા બીજા પણ ગ્રથો આપણને મળી આવ્યા છે, જેમા રાજ્યવ્યવસ્થા અને રાજ્યકર્તાના ધર્મો સબધી શાસ્ત્રીય વિચારો કરવામા આવેલા છે કૌટિલ્ય પોતે જ પોતાના અર્થશાસ્ત્રમા પોતાના પહેલા થઈ ગયેલી ચાર રાજ્યનીતિશાસ્ત્રીઓ તથા તેર ગ્રથકારોનો ઉલ્લેખ કરી પછી પોતાના મતને આગળ કરે છે.

વ્યવસ્થિત રાજ્ય

આ ઉપરથી એટલુ તો લાગે છે કે જૂની રાજ્યવ્યવસ્થા ફાટાબાજ કે ધૂની રાજવીઓના ચક્રમ આચારવિચાર ઉપર જ આધાર રાખતી ન હતી રાજ્યવ્યવસ્થા સુઘટિત હતી, શાસ્ત્રીય હતી, વિચારપૂર્વક ઘડાતી હતી સત્તાધીશ રાજા હતો, પરતુ મત્રીઓ તથા સમિતિની

સલાહ અને સહાય અનુસાર રાજાએ પણ પોતાની સત્તા વાપરવાની હતી રાજસત્તા ગામડા સુધી રાજવહીવટ સાથે પ્રસરેલી હતી અને એક જટિલ અમલદારી તંત્ર પણ રાજવહીવટ માટે રચાપવામા આવતુ હતુ.

રાજા

રાજાઓ કદી કદી ચૂટવામા આવતા હતા ખરા, છતા વંશપરંપરાની રાજવી ઘટના એ લગભગ સામાન્ય નિયમ બની ગયો હતો રાજાનુ સ્થાન બે ભાવનાઓ ઉપર ટકી રહ્યું હતુ. એક તો એ કે રાજા પ્રજાશાસનનો પહેલો અને મોટામા મોટો સેવક, બીજી ભાવના એ કે રાજા એટલે વિષ્ણુનો અંશ, દેવનો અંશ અને તેની આજ્ઞા એટલે સર્વોપરિ આજ્ઞા. નીતિશાસ્ત્ર પ્રમાણે તો રાજાનો આઠે પ્રહરનો કાર્યક્રમ નક્કી થઈ ચૂકેલો હતો લોકોની અરજીઓ ક્યારે સાભળવી, રાજ્યભરના સમાચારોના નિવેદન ક્યારે જોવા સાભળવા, રાજાએ ક્યારે સ્નાન કરવુ, જમવુ અને અભ્યાસ કરવો અધિકારીઓ સાથે મસલત ક્યારે કરવી, મંત્રીઓ સાથે ચર્ચા ક્યારે કરવી, સૈન્યની તપાસ કેમ રાખવી, અને આનંદપ્રમોદ માટે કયો સમય રાખવો એની વ્યવસ્થિત યોજના રાજાના જીવનની આસપાસ રાજ્યધર્મ અંગે એવી વ્યવસ્થાપૂર્વક યોજાતી હતી કે તેમાનો અલ્પાંશ પણ પાળવામા આવે તો રાજ્યવ્યવસ્થા નિયમિત, વ્યવહારુ અને દક્ષ બન્યા વગર કોઈ કાળે રહે નહિ શાસ્ત્રોનો બોધ સર્વાંશે પાળવો સર્વકાળમા મુશ્કેલ છે–રાજાપ્રજા સહુને માટે છતા આદર્શ તરફ સહુનુ મન ખેચાયા વગર ન જ રહે એક અગર બીજે રસ્તે રાજાઓ પ્રજામા છૂટથી ભળે એવો આદેશ નીતિશાસ્ત્રો કરે છે. કૌટિલ્ય કહે છે તેમ "પ્રજાના સુખમા જ રાજાનુ સુખ સમાયેલુ છે પ્રજાની આબાદીમા જ રાજાની આબાદી રહેલી છે રાજાને પોતાને જે ગમે તે કરવાનુ નથી, પરંતુ પ્રજાને જે ગમે તે જ રાજાએ કરવાનુ છે" રામનો સીતાત્યાગ પ્રજામતને અનુસરવાની રાજ્ય-

ર્મનું અંતિમ દૃષ્ટાંત કહી શકાય. અશોકે તો પોતાના શિલાલેખોમાં જ કોતરાવ્યું છે કે: "મારા રાજ્યનાં બધાં માનવી મારાં બાળકો છે. આ દુનિયામાં અને પરલોકમાં દરેક પ્રકારની આબાદી અને દરેક પ્રકારનું સુખ જે હું મારાં બાળકો માટે ઇચ્છું છું તે જ હું મારી પ્રજાના પ્રત્યેક માનવી માટે ઇચ્છું છું." આમ પ્રજાની આર્થિક અને નૈતિક ઉન્નતિ સાધવાની જવાબદારી રાજાની ગણાતી હતી. દુનિયાભરના ઇતિહાસમાં જોવામાં ન આવે એવા અનેક વિલાસંપન્ન, પ્રજાના હિત સાથે પોતાનું હિત મેળવી દેનારા, ત્યાગી અને ન્યાયી રાજવીઓ આર્ય સંસ્કૃતિએ ઉપજાવ્યા છે. એક રામ, એક યુધિષ્ઠિર, એક અશોક, એક વિક્રમ, એક સમુદ્રગુપ્ત, એક ભોજ, એક કુમારપાળ ઊપજે તો પણ ભારતીય સંસ્કૃતિ પોતાની રાજ્યવ્યવસ્થા માટે ગર્વ લઈ શકે એમ છે.

ભારતમાં તો આ આદર્શને પાળનારા રાજવીઓની એક મોટી સંખ્યા આપણે આપી શકીએ એમ છીએ—જોકે આવા આદર્શથી વિરુદ્ધ વર્તન કરનારા રાજાઓ નથી જ થયા એમ સામે અભિમાન લઈ શકાય એમ નથી.

મંત્રીમંડળ

મંત્રીઓની સલાહ લેવી એ રાજા માટે આવશ્યક હતું. મંત્રીઓની નિમણૂક માત્ર તેમના ગુણ અને આવડત ઉપર જ આધાર રાખતી, અને મંત્રી તરીકે નિમણૂક થતા પહેલાં મંત્રી બનનાર પુરુષોને અનેક ગુપ્ત રીતે લાલચો આપી તાવી જોવામા પણ આવતા હતા. ત્રણની બાર સુધી મંત્રીઓની ગોઠવણ વહીવટ માટે થતી. જુદા જુદા મંત્રીઓને રાજ્યનાં જુદાં જુદા ખાતા ઉપર નજર રાખવાનું સોંપવામાં આવતું. શુક્રનીતિમા તો એમ પણ કહ્યું કે રાજાએ હરકોઈ પ્રશ્ન ઉપર પ્રત્યેક મંત્રીના લેખી અભિપ્રાયો લખાવી મંગાવવા. આવાં મંત્રીમંડળો રાજ્યવહીવટનું એક મુખ્ય અંગ ગણાય.

પ્રતિનિધિ પરિષદ

આ મંત્રીમંડળ ઉપરાંત આજની ધારાસભાને મળતી એક પ્રતિનિધી પરિષદની પણ વ્યવસ્થા હતી, જેમાં રાજ્યભરના પ્રતિનિધિઓને બોલાવવામા આવતા હતા. બિંબિસારના રાજ્યમા એંશી હજાર ગામડા હતા એમ નોંધ થઈ છે. તેણે બોલાવેલી મંત્રીપરિષદમા પ્રત્યેક ગામના મળીને એંશી હજાર મુખીઓને તેણે બોલાવ્યા હતા. અલબત્ત આ મંત્રીપરિષદના સભ્યોની સંખ્યા ઓછી વધતી પણ રહેતી, પરંતુ કૌટિલ્ય તો કહે છે કે જેમ બને તેમ વધારે પ્રતિનિધિઓ તેમા બોલાવવા એ ઇચ્છવા યોગ્ય ગણાતુ. એટલું જ નહિ, પણ જરૂર હોય તો સભામા ગેરહાજર રહેલા સભ્યોનો પણ પત્ર દ્વારા અભિપ્રાય મંગાવાતો.

મહાભારતનું સૂચન

મહાભારતમા આજ આપણને આશ્ચર્ય લાગે એવી એક બંધારણ યોજના સૂચવવામા આવી છે. મંત્રીપરિષદમા ચાર બ્રાહ્મણો, આઠ ક્ષત્રિયો, એકવીસ વૈશ્યો, ત્રણ શૂદ્રો અને એક સૂત એમ સાડત્રીસ સભ્યો રાખવા, અને એમાથી પસંદ કરી રાજાએ શ્રેષ્ઠ પ્રધાનો નીમવા એવુ યોજનામા સૂચન થયુ છે. લગભગ વર્તમાનયુગને સ્પર્શે એવી આ યોજના ભારતીય સંસ્કૃતિના રાજ્યવહીવટનો ઠીક ઠીક ખ્યાલ આપણને આપી શકે એમ છે.

વહીવટીતંત્ર

વહીવટી કામ કરનાર તંત્રમા ધર્માધ્યક્ષ, સેનાપતિ, ન્યાયાધીશ, કોશાધ્યક્ષ – સંનિધાતા અને મુખ્ય વહીવટના ઉપરી તરીકે સમાહર્તા જેવા ખાતાના મુખ્ય અધિકારીઓ પણ હતા, જેમના હાથ નીચે આખુ રાજતંત્ર વ્યવસ્થિત ચાલતુ. રાજ્યને જુદા જુદા વિભાગોમા વહેંચી નાખવામા આવ્યુ હતુ, જે વિભાગીકરણ ગામડા સુધી ફેલાઈ વ્યવસ્થા પામતુ અને ચાલતુ. સ્થાનિક અને ગોપ નામના અધિકારીઓ . . . તા, અને ગામડાંની સુલેહશાંતિ તથા

આબાદી જાળવવા ગ્રામ્યજનોની સમિતિ રહેતી. જમીનની માપણી પણ પ્રાચીન કાળમા થતી હોય એવું લાગે છે શહેરોને પણ જુદા જુદા લત્તામા વહેચી નાખી મહાજન દ્વારા ઘણી ઘણી નાગરિક વ્યવસ્થા કરવામા આવતી હતી. ગ્રામ તથા શહેરની રચના પણ એક શાસ્ત્રીય અભ્યાસ બની રહી હતી. શહેરોમા અને ગ્રામવિભાગમા મ દિરો, રસ્તાઓ, પગમાર્ગો, પાણીની ટાંકીઓ, કૂવા, આરામસ્થાનો, ધર્મશાળાઓ, દવાખાના, ઝગમગતી દુકાનો, આનંદપ્રમોદ માટેના બગીચા, સરોવરો, કુંડ અને એવા એવા આન દના સાધનો રાખવામા આવતા હતા જેથી નાગરિકો અને ગ્રામવાસીઓનુ શારીરિક તેમ જ માનસિક આરોગ્ય જળવાઈ રહે. સ સ્થાનો હિસાબ પણ વ્યવસ્થિત રાખવામા આવતો હતો અને જાહેર નાણાનો દુરુપયોગ ભારે ગુનો અને ભારે શરમરૂપ ાનાતો આજના સુધરેલા અને પ્રગતિમાન કહેવાતા, પર તુ પળે પળે નસૂસીમા રોકાયેલા, પરસ્પરની અશ્રદ્ધામા જીવન વ્યતીત કરતા આપણા ાર્તમાન રાજ્યોને સારો ટેકો આપે એવી છૂપી બાતમી મેળવવાની ાાચીન વ્યવસ્થા પણ ઉલ્લેખ યોગ્ય છે

નસૂસતંત્ર

કૌટિલ્યના સમયમા અને ત્યાર પ છી પણ જાસૂસો અને ગુપ્તચરોનુ એક સમર્થ દળ રાજ્યતંત્રમા રાખવામા આવતુ હતું માત્ર ાજા જ નહિ, મ ત્રીઓ જ નહિ, પર તુ સઘળા અધિકારીઓ ગુપ્ત ાાતમીઓ મેળવવા માટે, તથા ગુપ્ત સ દેશા લઈ જવા માટે અ ગત ગુપ્તચરોને પણ યોજતા હતા. માબાપ વગરના બાળકોને નાનપણથી જ જાસૂસીમા કેળવણી મળતી, કારણ તેવા બાળકોના પોષણનો ભાર રાજ્ય ઉપાડતુ. બ્રાહ્મણ કોમની વિધવાઓ અને ગણિકાઓ પણ ગુપ્તચરના કાર્ય કરતી. ગુપ્ત બાતમીદારોને જુદી જુદી ભાષાનું જ્ઞાન પણ આપવામા આવતું હતુ અને વેશપલટો કરવામા તેમને દક્ષ બનાવવામા આવતા હતા. આ ગુપ્તચરો કદી ગૃહસ્થનો, કદી ખેડૂતનો, કદી વ્યાપારીનો, કદી યાત્રાળુનો, કોઈવાર તપશ્ચર્યા કરતા

અગર પૂર્વે થઈ ગયેલા અર્થમા ઘટિત ફેરફાર કરવા વગેરે ધારાકીય કામો આ પરિષદો કરતી. એ સાભળી આપણને હવે નવાઈ લાગવી ન જોઈએ.

રાજસત્તા ઉપર અંકુશ

આમ રાજાઓની સત્તા આપણને અબાધિત લાગે એ ખરું, પરંતુ એ અબાધિત સત્તા ઉપર મંત્રીમંડળની અને મંત્રીપરિષદની સારા પ્રમાણમા મર્યાદા હતી કાયદાનો અર્થ કરનારી વિદ્વાનોની પરિષદ પણ રાજસત્તા ઉપરનો એક અંકુશ જ ગણાય પ્રજા પણ ઠીક ઠીક પ્રમાણમા જાગ્રત હતી શ્રેષ્ઠીઓ અને ગ્રામીણો પોતાનું મહત્ત્વ સાચવી શકતા હતા અને ધર્મ એ સર્વશ્રેષ્ઠ ભાવના બની રહેતી હોવાથી રાજાઓની અબાધિત સત્તા ઠીક ઠીક અંકુશમા રહેતી

લોકશાહી શાસન

એક વખત પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોમા એવી જ માન્યતા હતી કે રાજા વગરની રાજસત્તા પશ્ચિમમા જ – ગ્રીસ અને રોમમા જ – કે એ સંસ્કૃતિઓના ઉછેર પામેલી પ્રજાઓમા જ ઉત્પન્ન થઈ શકી હતી ભારતના રાજશાસને હવે આ માન્યતાને અર્ધસત્ય તરીકે ક્યારની યે પુરવાર કરી દીધી છે લોકશાસિત રાજ્યસત્તા પ્રાચીન કાળથી ભારતવર્ષમા હતી એમ આપણું જૂનું સાહિત્ય પણ કહે છે અને પ્રાચીન સિક્કાઓ પણ કહે છે આપણા જૂના લેખો પણ કહે છે અને પ્રાચીન ગ્રીક લેખકો પણ કહે છે. કેટલા યે મહારાજાઓ ખરું જોતા રાજ્ય કરતી કામના માન ચૂંટેલા વડા જ હતા જ્યારે રાજ્યકારભાર તો રાજ્યકુટુંબના અગ્રણીઓ જ કરતા હતા યાદવોનું દૃષ્ટાંત એમા આપી શકાય કૃષ્ણ તથા બળરામ તથા બીજા આગેવાનો આખું રાજ્યતંત્ર ઉપાડી રહ્યા હતા, ત્યારે યાદવોના વડા તરીકે સિંહાસન ઉપર તો ઉગ્રસેન જ બિરાજતા હતા, જે કૃષ્ણની સલાહ વગર ડગલું પણ ભરતા ન હતા. નેપાળની રાજ્યવ્યવસ્થા હજી આવા રાજ્યકુટુંબીઓની વ્યવસ્થાનો જ પડઘો પાડે છે. આખી કોમ અગર જાતિ

લોકશાસનમા ભાગ લેતી હોય એવા પણ અનેક દષ્ટાંતો આપણા ઇતિહાસમા મળી આવે છે. ઈ. સ. પૂર્વે છઠ્ઠી સદીમા લિચ્છવી, શાકય અને મલ્લ જેવી કેટલી યે પ્રજાઓના ઉલ્લેખો છે કે જેમનું ગણ્ય-ત ધારણ લોકશાહી ઢબે જ ચાલતું હતું અને જેમા ચૂંટણીના કેટલા ય તત્ત્વો દાખલ થયા હતા. આવા લોકશાહી રાજ્યોની વ્યવસ્થા ચોક્કસ સમજવી મુશ્કેલ છે, છતા એટલું તો સમજાય છે કે પ્રજા-સત્તા તજેનો આખો પ્રદેશ નાના વહીવટી વિભાગોમા વહેચાઈ ગયો હતો, અને પ્રત્યેક વહીવટી વિભાગ પોતાના વિભાગ માટે સ્થાનિક વ્યવસ્થા કરવા સ્વતત્ર એકમ તરીકે વર્તતો હતો. આખા ગણ્યનુ કાર્ય કરવા માટે, ચૂંટી કાઢેલા પ્રતિનિધિઓની પરિષદ ભરવામા આવતી હતી અને અમુક કાર્ય માટે, અગર અમુક સમય માટે એ પરિષદે ચૂંટેલા પ્રમુખની દોરવણી નીચે કાર્યક્રમ અમલમા મુકાતો, કાર્યક્રમને અમલમા મૂકવા નાની નાની વ્યવસ્થાપક સમિતિઓ પણ ચૂંટવામા આવતી આ લોકશાહી રાજ્યતત્ર લગભગ એથેન્સના ગણ્ય-તત્રને મળતું આવતુ હતુ એમ પણ કેટલાક વિચારકો કહે છે પરિષદ મળવા માટે ખાસ સ્થાન પણ નિયત કરવામા આવતુ હતું જેને સંથાગાર કહેતા બુદ્ધના મિત્ર મહારાજા અજાતશત્રુએ લિચ્છવી પ્રજાને જીતવા બુદ્ધની સલાહ લીધી ત્યારે બુદ્ધે તેને ચોખ્ખુ કહ્યું : " જ્યા સુધી લિચ્છવીનુ રાજ્યતત્ર બદલાયુ નથી, ત્યા સુધી લિચ્છવી પ્રજા અજીત છે એમ માની લેજો." બૌદ્ધમાર્ગની રચના, જૈન-માર્ગની રચના અને વૈદિકમાર્ગોની રચનામા આવા લોકશાહી તત્ત્વોના નમૂના સારા પ્રમાણમા જોવાને મળે છે અને આજ સુધી ચાલતી આવેલી ગ્રામપચાયત તથા મહાજનની વ્યવસ્થામા પણ આ લોક-શાહી તત્ત્વ બહુ મોટા ભાગ ભજવી ગયુ છે એ આપણે ભૂલવુ ન જોઈએ રાજ્યોના અને રાજાઓના અનેક વારા-ફેરા અને ઉથલ-પાથલ આર્ય સસ્કૃતિએ જોયા છતા હિન્દુ સસ્કૃતિ સજીવ રહી છે એમા આ લોકશાહી તત્ત્વે સમર્થ ભાગ ભજવ્યો છે

અને રાજા-પ્રજા વચ્ચેની એક સાંકળરૂપે પંચાયતની ગણના હતી.

ગામની ધર્મશાળા, મંદિરનું ચોગાન કે ચોરો અગર છેવટે મોટા વૃક્ષની છાયામાં પંચાયતની સભાઓ ભરવામાં આવતી. ઘણી વાર ગામના બધા જ ઉંમરલાયક માણસો સભામાં ભેગા થતા. કેટલીક વાર પસંદ કરેલાં પંચો પણ ભેગા મળતા; દરેક ગામનો મુખી પંચાયતમાં સ્થાન પામતો જ. કામોના થતા નિકાલમાં સ્થાનિક પરિસ્થિતિ, સમાધાનવૃત્તિ અને ગુનેગારને તક આપવાની સહાનુભૂતિ ન્યાયને બહુ જ સાચો બનાવી શકતી હતી.

આ ગ્રામપંચાયતો ઉપરાંત વધારે વિસ્તારવાળા ગામોના સમૂહ તાલુકાવાર કે જિલ્લાવાર જરૂર પડયે આ સભાઓ બોલાવી પોતાના પ્રશ્નોનું નિરાકરણ કરાવી લેતા. ગામના કે જિલ્લાના કામને માટે વેપારધંધા ઉપર ઉઘરાણારૂપનો કર પણ નાખી શકતા. નદીના ઓવારા, મંદિરો, તળાવોનાં બાંધકામ તેમ જ શાળાઓ, પાઠશાળાઓ તથા પરબો, અન્નછત્રો અને છાત્રાલયો ફાળા કરી ચલાવી તેઓ સાચા લોકતંત્ર પ્રતિનિધિઓ બની શકતા હતા.

નગરજનતા અને મહાજન

આ પ્રમાણે ગ્રામજનતા જ માત્ર નહિ પરંતુ નગરજનતા પણ જાહેર સુખાકારીના કામો મહાજનો દ્વારા ઉપાડી લેતી હતી, અને આમ લોકશાહી પદ્ધતિથી, અમલદારી તંત્રની દખલ સિવાય ઘણાં ઘણાં કામો ઝડપથી થઈ જતાં. આજનાં કંઈક તળાવો, ઘાટ અને ઓવારા, મંદિરો અને ધર્મશાળાઓ, વિસામા તથા પગથાર, માર્ગો અને છાયાવૃક્ષોમા કોઈ પ્રાચીન પંચાયત કે શ્રેષ્ઠીઓના સમૂહનો હાથ આપણે જોઈ શકીએ છીએ. એ કરનાર માનવીઓ અગર સંસ્થાઓનાં નામ ભલે ભુલાઈ ગયાં. સાચી લોકશાહીના કાર્યક્રમના નમૂના તરીકે એ કાર્યો આજ પણ ઊભાં છે અને આજની જનતા પણ તેને લોકશાહી ઢબે સુધારી સ્વીકારી રહે છે. રાજવહીવટમા આવા લોકશાહી તંત્રની ઉત્ક્રાંતિ એ ભારતીય સંસ્કૃતિનું કીર્તિવંત લક્ષણ

રાજારાણી મંદિર – ભુવનેશ્વર – ઓરિસ્સા

છે. એ લોકશાહી તંત્ર બ્રિટિશરાજ્યમાં નબળું પડતું પડતું હજી પોતાનું અસ્તિત્વ જાળવી રાખી શક્યું છે. આજે પણ મંદિર બાંધવું હોય, તળાવ ખોદવું હોય, કોઈ સારા કામમાં ફાળો આપવો હોય, તો ગામના આગેવાનો ભેગા થઈ કાર્ય માથે લઈ લે છે અને ગામની સામાન્ય જનતા એ આગેવાનોના બોલને ઉપાડી લઈ પોતપોતાનો ફાળો આપ્યે જાય છે.

લોકશાહીતંત્ર

ભારતીય સંસ્કૃતિએ લોકશાહી તંત્ર જોયું કે અનુભવ્યું ન હતું એવી એક સમયની માન્યતા ભૂલ ભરેલી છે-એમ પુરવાર કરનાર ગણરાજ્યો, સમૂહરાજ્યો, ગ્રામપંચાયતો, સમૂહપંચાયતો અને મહાજનમંડળોની સાક્ષી આજ પણ આપી શકાય એમ છે. લગભગ વૈદિક કાળથી ચાલતી આવેલી આ લોકસમિતિઓનું લોકશાહી જીવન ઘણું પ્રબળ કહેવાય.

૧૪

ભારતીય સંસ્કૃતિ—વિશ્વ સંસ્કૃતિનો વિભાગ

સંસ્કૃતિનાં વિધવિધ પડ

ભારતીય સંસ્કૃતિનાં આદ્ય અવશેષોથી માંડી સ્વાતંત્ર્યપ્રાપ્તિ સુધીના વિધવિધ પડ આપણે નિહાળ્યાં. પાંચેક હજાર વર્ષથી ભારતીય સંસ્કૃતિનું વિશિષ્ટ સ્વરૂપ ઘડાતું આવ્યું છે—જોકે જૂના નવા અશ્મયુગથી માનવ સંચલનો ભારતમાં સળવળી રહ્યાં હોય એવા પુરાવા મળી આવ્યા છે. માનવજીવનને એની પ્રાથમિક અવસ્થામાં પોષી શકેલા ભારતને નામે ઓળખાતા ભૂમિવિભાગે સાંસ્કૃતિક અને ઐતિહાસિક યુગ સુધી આવતાં આવતાં કેટલા ય ભૌગોલિક વારાફેરા અનુભવ્યા. આ કારાનો ઉત્તર વિભાગ અને ગોડવાનાનો દક્ષિણ વિભાગ વચ્ચે આવેલા સમુદ્રને ખસેડી ભેગા મળી ગયા અને આજની ભારતભૂમિના આકાર અતિ પ્રાચીન યુગમાં સ્થિર થયો. એમાં અશ્મયુગના માનવીની રમત સ્પષ્ટ સમજાય છે અને ત્યાર પછી સિંધુતટ સંસ્કૃતિની, ત્રણેક વર્ષથી ઓળખાઈ, ઐતિહાસિક ગણાતી સંભાવનાનું ચોકઠું એસાડતા પહેલાં નિગ્રોઇડ, ઑસ્ટ્રેલિયન, મોંગોલિયન અને દ્રવિડ નામે ઓળખાતી પ્રજાઓના સંચલનો ભારતભૂમિ ઉપર થયા હતાં અને તેમના અવશેષો ભારતીય ભાષાઓમા અને ભારતીય માનવોના દેહઘાટમાં અભ્યાસીઓને દેખાયા છે એ પણ સ્પષ્ટ થયું. સિંધુતટ સંસ્કૃતિની લિપિ ઓળખાય નહિ ત્યા સુધી એ સંસ્કૃતિ દ્રવિડ

હતી કે બીજા કોઈ નામે ઓળખવાપાત્ર સંસ્કૃતિ હતી એનો નિર્ણય થઈ શકે એમ નથી. છતાં વૃક્ષપૂજા, પશુપૂજા, શિશ્નપૂજન અને યોગના કંઈક અંશો સિંધુતટ સંસ્કૃતિમાંથી આપણી સંસ્કૃતિમાં આવ્યા હોય એમ લાગે છે. વેદકાળે અર્પેલી કહેવાતી આર્ય સંસ્કૃતિના કેટલાક તત્ત્વો આમ વેદકાલ પહેલાંથી પણ ચાલ્યા આવ્યાં છે એટલે આપણા દેશની સંસ્કૃતિને માત્ર આર્ય સંસ્કૃતિ ન કહેતા ભારતીય સંસ્કૃતિ કહેવી એ જ યોગ્ય લાગે છે.

ભારતીય માનવ

આર્ય પ્રજાના સ્થાયી નિવાસ પછી ભારતીય સંસ્કૃતિએ જે નિશ્ચિત રૂપ પ્રાપ્ત કર્યું છે તે ઓળખાઈ રહે એવું, સુશ્લિષ્ટ રેખાઓવાળું, હજી સુધી ચાલુ રહ્યું છે અને જીવંત રહ્યું છે એમ કહેવામાં આપણે મિથ્યાભિમાન સેવતા નથી, પરંતુ ઇતિહાસના તંતુને વળગીને ચાલીએ છીએ. એ વસ્તુસ્થિતિ આપણે વિહંગાવલોકનમાં જોઈ ગયા. એમાંથી આપણે ભારતીય સંસ્કૃતિની સ્થિરતાનું એક સ્પષ્ટ કાયમી સ્વરૂપ જોઈ શકીએ છીએ. ભારતે સ્વલક્ષણ અર્થે કદી કદી પોતાની સીમાઓના દરવાજા અને પોતાના માનસ-દરવાજા ભીડવાનો પ્રયત્ન કર્યો હશે, પરંતુ તે જવલ્લે જ. આફ્રિકા-ઓસ્ટ્રેલિયાની પ્રાથમિક બર્બર જાતોની માફક ભારતીય સંસ્કૃતિ પોતાના બારીબારણાં અને દરવાજા સતત બંધ કરી બેઠી ન હતી. ભારતીય સંસ્કૃતિએ પોતાનું વિશિષ્ટ સ્વરૂપ જાળવીને પણ ભારત અંદરની અને ભારત બહારની – આર્ય વાડાની બહારની – કેટલીક જાતોને અપનાવી છે, કેટલા ય સંસ્કારને પોતાના લોહીમાં ઉતાર્યો છે અને કેટલા ય ધર્મો અને ભાષાઓને આલિંગન આપ્યું છે. બહુ પ્રાચીન કાળને બાજુએ મૂકીએ તો પણ, આપણો ઇતિહાસ આપણને કહે છે કે પ્રાચીન યહૂદી, પ્રાચીન પારસી–ઝરથુસ્ત્રી, પ્રાચીન ખ્રિસ્તી અને પ્રાચીન ઇસ્લામ હિંદુસ્તાનમાં સદીઓથી આવકાર પામી વસ્યા છે અને આબાદ થયા છે. ભારતીય સંસ્કૃતિએ પરધર્મોઓને જેટલો આવકાર આપ્યો છે એટલો બીજી ભૂમિએ ભાગ્યે

જ આપ્યો હશે. ડૉ. સુનીતિકુમાર ચેટરજીના મત પ્રમાણે ઓળખી કઢાય એવો ભારતીય માનવ ઈ. સ. પૂર્વે ૧૨૦૦ થી અસ્તિત્વમાં આવ્યો. એ ભારતીય માનવ હજી આજ પણ ટાગોર, અરવિંદ અને ગાંધીમાં સજીવન રહી શક્યો છે–આપણા નિર્બળમાં નિર્બળ માનવીની જોડે! એ મહાપુરુષો સમગ્ર માનવજાતનું ગૌરવ; છતાં એમનું ભારતીયપણું એમનામાં સ્પષ્ટ રીતે અંકાયું છે. મહાપુરુષોમાં પ્રગટ થતી વિશિષ્ટ મહત્તા એ જ સંસ્કૃતિનું સાચું સ્વરૂપ.

માત્ર શૈથિલ્ય નથી

એનો અર્થ એમ પણ નહિ કે ભારતીય સંસ્કૃતિ બીજી સંસ્કૃતિઓની છાપ ઝીલતી શિથિલ, નિર્માલ્ય, ગ્રાહક સંસ્કૃતિ જ માત્ર છે. ભારતીય સંસ્કૃતિ કટોકટીને પ્રસંગે અત્યંત ઉગ્ર અને વિજયી સામર્થ્ય પણ દર્શાવી શકી છે. મિત્ર તરીકે આવનારને એણે ભવ્ય આવકાર આપ્યો છે–જોકે તેના વિષમ રાજકીય પરિણામો તેણે અનુભવ્યા પણ છે. મિત્ર તરીકે આવેલા ખ્રિસ્તી પશ્ચિમે ભારતનું રાજકીય સાર્વભૌમત્વ છીનવી લીધું એ ભારતીય સંસ્કૃતિને હવે ન સમજાય એવી બિના નથી. છતાં એ જ ખ્રિસ્તી પશ્ચિમને પોતાનું સાર્વભૌમત્વ પાછું સોંપવાની ફરજ પાડી એ પણ ભારતીય સંસ્કૃતિએ જ! અને તે પણ પોતાની વિલક્ષણ ભારતીય અહિંસક રીતે જ! ઈ. સ. ૧૯૪૭ની સ્વરાજ્યપ્રાપ્તિ કદાચ ભારતીય સંસ્કૃતિનો મોટામાં મોટો વિજય હોય; અને એ વિજય અપાવનારી લડત ભાવિ માનવજાતની સાંસ્કારિક લડતનો એક આદ્ય પ્રકાર પણ બની રહે. ઍટમબૉમ્બ સંસ્કૃતિ કરતાં, વિદ્યુત સંસ્કૃતિ કરતાં, બગાળ સંસ્કૃતિ કરતાં અને દારૂગોળાની સંસ્કૃતિ કરતાં ભારતીય સંસ્કૃતિએ ખીલવેલી અહિંસક લડાયક પ્રથા ઓછી ભયાવહ, વધારે અસરકારક અને કપરામાં કપરા વિરોધમાંથી સુંદરમાં સુંદર માનવસુભગ મૈત્રી–સમન્વયની સર્જક બની રહે એમ છે. અને આટઆટલાં ભયંકર યુદ્ધો પછી માનવી સમન્વય સિવાય બીજું માગી પણ શું રહ્યો છે?

પાકિસ્તાન–ધર્મ આગ્રહને અપાયલો ભારતીય જવાબ,

ઇસ્લામી હઠાગ્રહે ભારતીય રાષ્ટ્રીય લડતમાં એક નવા ફણગા રૂપે ભૂમિભાગ માગ્યો અને તે સને ૧૯૪૭ માં ભારતે કાઢી પણ આપ્યો. એમા નિર્બળતા હશે કે સંસ્કૃતિદીધી સમાધાનવૃત્તિ? કદાચ, એ સૌમ્યતાની ઉગ્રતાને અપાયલી જોરતલબી પણ હોય! અગર, કદાચ, આક્રમણ દ્વારે હજાર વર્ષ પૂર્વે આવી ભારતમાં વસેલા ઇસ્લામને એ ભારતીય સંસ્કૃતિનો વિલક્ષણ મૈત્રીજવાબ પણ હોઈ શકે! એ હજાર વર્ષના સંપર્કમાં ભારતીય સંસ્કૃતિએ ઇસ્લામને અપનાવવાના અને ઇસ્લામના આક્રમક સ્વરૂપને સૌમ્ય બનાવવાના અનેક અખતરાઓ કરી અનેક લાભ મેળવ્યા છે અને ઇસ્લામને આપ્યા પણ છે. ઇસ્લામનો આખો સુફીવાદ ભારતીય બક્ષિસ તરીકે પૂરવાર થાય તો નવાઈ નહિ. ઉપરાંત આજની ભારતસરહદમાં વસતા ઇસ્લામધર્મીઓ સાથે સમન્વય સાધવાની પ્રણાલિકા ચાલુ રહે એ શકય છે. કોઈ પણ ધર્મ કે સંસ્કૃતિ પ્રત્યે ભારતીય સંસ્કૃતિને વેર કે અણગમો ન હોય. સાથે, સાથે કોઈ પણ આક્રમણ સામે ભારતીય સંસ્કૃતિ કેવા વીરત્વપૂર્વક ઝૂઝી છે એનાં દૃષ્ટાંતો આપણને ડગલે ને પગલે મળી રહે એમ છે. આખી ભારતીય સંસ્કૃતિનું વિહંગાવલોકન એક જ લક્ષણ પ્રગટ કરતું દેખાય છે: આક્રમણનો સામનો અને મૈત્રીનો પરમસત્કાર–જીવનમાં અને કલામાં.

યુદ્ધવીરત્વ.

ભારતીય સંસ્કૃતિમા દિગ્વિજયની ભાવના જરૂર છે. ભારતીય સંસ્કૃતિએ સામ્રાજ્યો પણ ખીલવ્યા છે. મોગલ સામ્રાજ્ય ઇસ્લામી સામ્રાજ્ય હોવા કરતાં ભારતીય સામ્રાજ્ય વધારે હતું. અને આખી અગ્નિ એશિયાની અને મધ્ય પૂર્વ એશિયાની સંસ્કૃતિ ભારતીય સંસ્કૃતિના દિગ્વિજયની કથા જરૂર કહી જાય છે. એ દિગ્વિજયમા રાજકીય સામર્થ્ય નહિ હોય એમ માનવાનું કારણ નથી. રાજકીય સામર્થ્ય, પશ્ચિમની ઢબે માત્ર રાજ્યવિસ્તારમાં જ સ્ફોટ પામે એમ

માનવું ભૂલભરેલું છે અશોકે યુદ્ધવિજય પડતો મૂકી ધર્મવિજયમાં જ રાજકારણને વાળ્યું હતું. સંસ્કારવિજયો પણ પ્રાબલ્યના જ પ્રતિબિંબ છે ભારતીય નામ ધારણ કરતાં શ્રીવિજય અને શૈલેન્દ્ર સરખાં મહારાજ્યોનું અગ્નિ એશિયામાંનું અસ્તિત્વ ભારતીય રાજ્યીય વિજયોનું જ સૂચન કરે છે; માત્ર એનું સ્વરૂપ વર્તમાન યુગના સામ્રાજ્યને બંધબેસતું ન આવતું હોય તો એ પણ ભારતીય સંસ્કૃતિનું વિલક્ષણ સૌમ્ય સ્વરૂપ જ ગણી શકાય સૌમ્યતા સામર્થ્યહીનતા નથી જ. યુદ્ધખેલનમાં, શસ્ત્રઆપદ્યમાં, મોરચા રચવામાં, સમુદ્રયાનમાં અને પૃથ્વીપર્યટનમાં ભારતીય સંસ્કૃતિએ બીજી કોઈ પણ પ્રજા કરતાં ઓછું સામર્થ્ય દર્શાવ્યું હોય એમ માનતા પહેલાં આપણે ભારતીય ઇતિહાસ ઇશારો, ભારતીય ધર્મપ્રચાર અને ભારતના પરદેશ સાથેના સંબંધોની સાંકળ જોઈ જવી વધારે શ્રેયસ્કર થશે અમેરિકાની પ્રાચીન આઝટેક તથા ઈન્કા સંસ્કૃતિમાં ભારતીય અસર સંભળાતી શરૂ થઈ ચૂકી છે ભારતીય સંસ્કૃતિ સજીવન રહી છે એમાં એના વીરત્વનો ભાગ છેક નાનો નથી જ. ચીન, જાપાન, કોરિયા, સંગોલિયા અને મધ્ય એશિના તથા અગ્નિ એશિયામાં વ્યાપેલો બૌદ્ધમાર્ગ ભારતીય સંસ્કૃતિનો જ ઉદ્ભવ છે. અને વીરત્વ વગર કોઈ સંસ્કૃતિ પ્રસરી શકે જ નહિ

વીરત્વની ભારતીય ભાવના

એ સમજવું જરૂરી છે કે પાંચ હજાર વર્ષથી સજીવ રહેલી અને હજી યે યૌવન અનુભવતી ભારતીય સંસ્કૃતિએ વીરત્વને એકલા યુદ્ધવીરત્વ તરીકે ઓળખ્યું નથી જ. ભારતીય રસવેત્તાઓએ વીરત્વના ચાર શાસ્ત્રીય પ્રકારો બહુ સૂચક રીતે નોંધ્યા છે: (૧) યુદ્ધવીરત્વ, (૨) ધર્મવીરત્વ, (૩) દાનવીરત્વ અને (૪) દયાવીરત્વ વીરત્વ એ એવી ઉદ્રેકભરી, ઊભરાતી, ઉત્સાહઊર્મિ છે કે જેમાં માનવીની માનવના સ્વાર્થ, મૃત્યુ લાભાલાભ અને પરિણામનું ગણિત ગણવા બેસતી નથી. ભારતીય સંસ્કૃતિના ઘડતરમાં આ ચારે પ્રકારના વીર-

ત્વનો વાણોતાણો છે. આર્યો પ્રત્યેની – દેવો પ્રત્યેની દયાભાવનામાં દધીચિએ પોતાના હાડ કાઢીને શસ્ત્ર માટે આપી દીધા હરિશ્ચંદ્રે સ્વીકારેલા ધર્મ માટે – વચનપાલનના ધર્મ માટે – વિશ્વમિત્રને ગન્ત્ય અર્પણ કર્યું. શિવાજીના ભગવા ઝંડામા યુદ્ધવીરત્વનું ધર્મવીરત્વને એક ભવ્ય નમન છે. કર્ણે કટોકટીની પળે પોતાના દેહવિભાગ બની ગયેલુ સુવર્ણ દાનમા આપી દાનવીરત્વનુ ભારતીય સસ્કૃતિને એક સજીવ દૃષ્ટાંત આપ્યુ; જે મેવાડના ભામાશા સુધી આપણી કથાઓમાં સચવાઈ રહ્યું છે. અને યુદ્ધવીરોના દૃષ્ટાંતો સને ૧૯૪૨ની શહીદી સુધી – સને ૧૯૪૭ના સ્વાતંત્ર્યની તિથિ સુધી આપણને મળી આવે એમ છે એટલે ભારતીય સંસ્કૃતિ વીર સસ્કૃતિ છે એ કદી ભારતવાસી ન ભૂલે માત્ર એટલું જ કે વીરત્વ એટલે યુદ્ધવીરત્વ જ નહિ, એમ આપણી ભારતીય સસ્કૃતિ પરાપૂર્વથી વિચારી રહી છે

ભારતીય સંસ્કૃતિ – વિશ્વમાનવ સસ્કૃતિનો એક વિભાગ

ભારતીય સસ્કૃતિ પોતાની વીરગાથાના ભૂતકાલીન સ્વપ્ન ગાવામા સંતુષ્ટ હોય તો એ એકલી, અટૂલી, અતડી બની રહે, અને લુપ્ત પણ થઈ જાય એ જીવન્ત છે એટલા માટે કે પાંચ હજાર વર્ષથી સાચવેલા સસ્કૃતિતત્ત્વોમા સમગ્ર માનવ સસ્કૃતિને ઉપયોગી નીવડે એવી ઘણી ઘટનાઓ રહેલી છે અને આ સ્થળે ભારતીય સસ્કૃતિ વિશ્વ સસ્કૃતિમા એક મહત્ત્વનો ફાળો આપવાની ચર્ચા કરી રહી છે એ માટે ભારતીય સંસ્કૃતિનો અભ્યાસ ભારતવાસીઓ માટે વધારે આવશ્યક બને છે. માનવસસ્કૃતિને ઉપયોગી ન થાય, માનવ સસ્કૃતિ ઘડવામા સહાયરૂપ ન બને એ સસ્કૃતિની માનવજાતને જરૂર ન જ હોય તે તત્ત્વ સર્વોપયોગી ન હોય તે લાબુ જીવને ન જ જીવે મૂળમા અને આખરે તો માનવજાત, અનેક વર્ણો, અનેક પ્રદેશો અને અનેક વ્યવસ્થાઓમા વહેંચાઈ જવા છતા. એક જ છે એવુ સત્ય પણ ભારતીય સસ્કૃતિએ वसुधैव कुटुम्बकम् ના સૂત્રમા

ક્યારનું નિહાળ્યું છે, અને આખી માનવજાતના જુદા જુદા વિભાગો પોતપોતાની ઢબે રાજ્યશાસન, ધર્મ, સાહિત્ય, શસ્ત્ર, શાસ્ત્ર, અને વિજ્ઞાન દ્વારા પોતાની વિશિષ્ટતા ખીલવતા ખીલવતા એ માનવકુળની એકતાના મહાસત્યને કિનારે આવી ઊભા છે. કોઈ પણ સીમાની પાર જઈને માનવી આજ માનવી તરીકે એક બનવા ઝંખી રહ્યો છે. એ જ્યારે બને ત્યારે ખરું. રાજ્યો અને રાષ્ટ્રોની સમૂહતી રચના કરતાં કરતા યુદ્ધતૈયારીઓમા થઈને પણ, વિચારસૃષ્ટિમાં, આદર્શની સૃષ્ટિમા માનવી માનવએકતાને ઝીણી આંખે, તીણી આખે જોઈ રહ્યો છે, ઝખી રહ્યો છે. એ સમયે દીર્ઘકાળથી માનવકલ્યાણના પ્રયોગો કરતી ભારતીય સંસ્કૃતિ પોતાની અનેક ભૂલો, પોતાની અનેક ખામીઓ, પોતાની અનેક વિટંબનાઓ, અનેક પરાજયો અને અનેક વિજયોનું સ્મરણ કરી વિશ્વ સંસ્કૃતિ–માનવ સંસ્કૃતિને ચરણે પોતાનો નકશો રજૂ કરે એ જ ઇચ્છનીય છે. ભારતીય સંસ્કૃતિને પોતાના વિજયો માત્ર વિજય તરીકે ઓળખાવવા નથી; અનુભવ તરીકે, પ્રયોગ તરીકે, દૃષ્ટાંત તરીકે રજૂ કરવા છે. કોઈ પણ સંસ્કૃતિનો અભ્યાસી કોઈ પણ વિભાગી સંસ્કૃતિ માટે હવે મિથ્યા અભિમાન લઈ શકે એમ નથી. કાળની ઉથલપાથલમાં જીવંત ઊભેલી સંસ્કૃતિ, કે નવી સર્જાયલી સંસ્કૃતિ આજ સામસામે ઘર્ષણ માટે ઊભી રહી શકે એમ નથી. એણે પરસ્પર હસ્તમિલાપ, હસ્તધૂનન કરવું જ રહ્યું, એ હસ્તધૂનનની સતત ક્રિયામાં પરોવાયલી ભારતીય સંસ્કૃતિ આજ પોતાનો પૂર્વ ઇતિહાસ નિહાળે, એનો અભ્યાસ કરે અને સામે ઊભેલી સર્વ સંસ્કૃતિઓ સાથે નવા યુગને શોભે એમ હસ્તધૂનન માટે હસ્ત લાંબો કરે એ જ એના સિંહાવલોકનનો ઉદ્દેશ હોય. આક્રમણનો સામનો, મૈત્રીનો સતત સ્વીકાર, પરાયાનો સદૈવ આવકાર, અને પોતાની સીમામર્યાદા બહારની વિભૂતિનો હસતે મુખે સ્વીકાર એ જ ભારતીય સંસ્કૃતિનું નવનીત છે. ભારતીય સંસ્કૃતિને ગૌરવ ભલે હોય; એને ગર્વ ન હોય.

ગૌરવભર્યું સ્થાન

રામ, કૃષ્ણ, બુદ્ધ, મહાવીરથી માંડી ગાંધી સુધી વ્યક્ત થયેલી ભારતીય સંસ્કૃતિ-પરંપરા વિશ્વ સંસ્કૃતિનું પણ ગૌરવ બની રહે એ. આપણા વિહંગાવલોકનું ફળ. એની ખામીઓ પણ છે, ખામીઓના સમયગાળા પણ સંસ્કૃતિના ઇતિહાસે નોંધ્યા છે એ રખે વિસરી જવાય. એમાં સંકડાશ અને સંકુચિતપણું પણ પ્રવેશ પામ્યું છે એ રખે ભૂલી જવાય. છતાં એ ખામીઓ સહ એનું મુખ્ય વલણ માનવકલ્યાણનું જ લક્ષ્ય સેવી આગળ વધે છે. સમગ્ર માનવકલ્યાણમાં કામ ન લાગે એ સંસ્કૃતિ હવે ખપની નથી.

आत्मवत् सर्वभूतेषु॥

...   .

सर्वे जनाः सुखिनो भवन्तु॥

...   .

ॐ द्यौः शान्तिरन्तरिक्षं
शान्तिः पृथिवी शान्तिरापः
शान्तिरोषधयः शान्ति ॥
वनस्पतयः शान्तिर्विश्वेदेवाः
शान्तिर्ब्रह्म शान्तिः सर्वं शान्ति
शान्तिरेव शान्तिः सा मा शान्तिरेधि॥

વગેરે વેદજના મંત્રો અને ઉપનિષદજની ભાવનાઓ, ભારતીય સંસ્કૃતિએ વેદકાલ માટે જ નહિ, ભારતવર્ષ માટે જ નહિ, પરંતુ સર્વકાલ માટે, સમસ્ત સૃષ્ટિ માટે ઉચ્ચાર્યા છે. માનવસંસ્કૃતિના એક મુખ્ય અને ભવ્ય પ્રવાહ તરીકે ભારતીય સંસ્કૃતિએ પ્રાચીન કાલમાં સ્થાન લીધું છે. એનો આખો ઇતિહાસ એ જ ભાવિ તન્દ આગળ ચાલે છે. આકાશમાં, અન્તરિક્ષમાં, પૃથ્વી ઉપર, પાણી ઉપર, વનસ્પતિમાં, વિશ્વના દિવ્યત્વમાં, ઈશ્વરમાં, સર્વમાં—અરે શાંતિમાં પણ

ગ્રંથસંદર્ભ

1 A New History of the Indian People- Bharatiya Itihasa Parishad.-by Majumdar & Altekar.

2 Ancient Indian History-by R. C. Majumdar.

3 An Encyclopaedia of World History-by William L. Lawyer.

4 Artisan in the Indian Society-All India Women's Conference.

5 A Proposed Health Centre for Hindustan. Nawab Syed Fakhruddin Husain Khan-Manuscript.

6 A History of Village Communities in Western India.-by A. S. Alteker.

7 A History of Hindu Civilization during British Rule-by Pramathnath Bose.

8 A Compendium of the Castes and Tribes found in India-by Eustace J. Kitts.

9 A Survey of Indian History-by K. M. Panikkar.

10 A History of India-by Sir George Danbar.

11 A History of Civilization in Ancient India.-by Romesh Dutt.
12 A History of India–by N. K. Sinha & A. C. Bannerjee.
13 A History of Sanskrit Literature–by A. A. Macdonell.
14 Ancient India as described by Megasthenes and Arrian–by J. W. M'Crindle.
India as described in classical literature–by J. W. M'Crindle.
16 Ancient India–by E. J. Rapson.
17 Ancient Geography of India–by Cunningham.
18 Ancient Indian Neumismatics–by S. K. Chakravarti.
19 Agravian System of Ancient India–by Ghosal.
20 Ashok–by R. K. Mukerjee.
21 Ashok Edicts in New Light–by V. M. Barma.
22 Ashok-by V. Smith.
23 Ancient History of theD eccan–by Jouve & Dubrewil.
24 Arab Invasions of India–by R. C. Majumdar.
25 Ancient Indian Colonies in the Far East -by R C. Majumdar.

26 A Forgotten Empire-by R. Lewell.
27 Annals and Antiquities of Rajasthan-by Todd.
28 Aspects of Muslim Administration-by R. S. Trivedi.
29 Ancient and Mediaeval Architecture in India-by E. B. Havell.
30 Akbar-Nama: English Translation-by H. Beveridge.
31 Akbar-The Great Moghal-by Smith.
32 Army of the Indian Moghuls-by William Irvine.
33 Annals of the East Indian Company-by John Blual.
34 Autobiography of J. Nehru.
35 Buddhist India - by Rhys - Davids.
36 Buddhist Records of the Western World -by Samuel Beal.
37 Bhandarkar Commemoration Volume.
38 Brahmo-Samaj-by Manilal C. Parekh.
39 Beginnings of South Indian History-by S. Krishnaswamy Iyangar.
40 Beginnings of Buddhist Art-by A. cher.
41 Cambridge History of India-by Rapson.
42 Chronology of Ancient India-by Sidanath Pradhan.
43 " " " " -by Duff.

44 Census Reports & Gazetteers.
45 Caste and Race in India-by Dr. G. S. Ghurye.
46 Census ndia.
47 Script of Harappa and Mohan-Jo-Daro -by G. R. Hunter.
48 Corporate Life in Ancient India-by R. C. Majumdar.
49 Catlogue of Indian Coins-by Rapson.
50 Champa-by R. C. Majumdar.
51 Chronicles of the Pathan Kings of Delhi -by Edward Thomas
52 Conversion and Reconversion to Hinduism during Muslim Rule-Calcutta Review 1934.
53 Constitutional History of India-by A. B. Keith.
54 Causes of Indian Revolt-by Syed Ahmad Khan.
55 Dynastic History of Northern India-by H. C Ray
56 Dialogues of the Buddha-by Rhys-Davids.
57 Dynasties of the Kali Age-by Pargitor.
58 Dara Sheikoh-by K K. Kanungo.
59 Encyclopaedia of Religion and Ethics.
60 Everyday Life in Ancient India by Pad-

61 Early History of the Vaishnava Sect-by Rai Chaudhari.
62 Epic Mythology-by Hopkins.
63 Empire Builders of the 16th Century-by L. F. Rushbrook Williams.
64 Essentials of Indian Philosophy-by M. Hirriyanna.
65 Epigraphica Indo Moslemica 1911-12.
66 Fundamental Unity of India-by R. K. Mukerjee.
67 Ferishta-by Briggs.
68 Fall of the Moghal Empire-by Kaene.
69 ,, ,, ,, ,, ,, ,, -by Owen.
70 ,, ,, ,, ,, Vol. I-II-III-by J. Sarkar.
71 From Akbar to Aurangzeb-by W. H. Moreland.
72 Gupta Art-by Vasudev Agrawala.
73 Glimpses of World Histotry-by J. Nehru
74 Greeks is Bactria and India-by Taru.
75 Guide to Sanchi-by Marshall.
76 ,, ,, Taxilla ,, ,,
77 Gurjar Pratihars-by R. C. Majumdar.
78 Government of India-by Ramsay Macd nald.
79 Glory that was Ind.-by K. T. Shah.
80 History of Mediaevel Hindu India-C. V. Vaidya.

1 Heritage of India – Max Muller

2 History of Mediaeval & Ancient India –C V Vaidya

83 Hindu Civilization by Radha Kumud Mukerjee.

84 History of Ancient Sanskrit Literature by Max Muller.

85 History of Indian Literature by Weber.

86 „ „ „ „ „ –Winternitz

87 „ „ Herodotus – by George Rawlinson.

88 Hindu Law and Custom by Jolly.

89 Hindu Polity by Jayaswal.

90 Hinduism & Buddhism 3 vols. by Sir Charles Eliot

91 Hindu Political Theories by Ghoshal.

92 Hindu Revenue System by Ghoshal.

93 History of the Parmars by Ganguli.

94 Historical Inscriptions of Southern India by Sewell & Iyangar.

95 Hymns of the Alwars by Hooper

96 Hymn of the Tamil Shaivaite Saints by King Harry & Philips

97 History of Fine Arts in India & Ceylon by V K Smith

98 History of Indian & Indonesion Art by A C. Kumar Swamy.

99 History oy Indian & Eastern Archite cture vol. I, II by J. Fergusson.

100 History of India as told by its own Historians vols. H. M. Elliol & J. Dowson.

101 Historical Landmarks of the Deccan by P. W. Haig.

102 Hampi Ruins by A. H. Longhurst.

103 History of Aurangzeb vol. I to V by J. Sarkar.

104 History of the Great Moghuls. vols. I & II, by Kennedy.

105 History of the Maharathas by Grant Duff.

106 History of the British India by P. E. Roberts.

107 History of the Mahratha People. 3 vols. by C. A. Kinkaid & D. D. Parsinis.

108 Hyder Ali & Tippu Sultan by Bowring.

109 History of Indian Mutiny by Charles Ball.

110 History of Indian Mutiny by Forrest.

111 History of Political thought in India (Ram Mohan to Dayanand) by B. B. Majumdar.

112 History of the Brahmo-Samaj by Shivanath Shastry.

113 Hindu Castes & Sects – Jogendranath Bhattacharya.

114 Indian History–R. Salyanpies.

15 Indian Costume–Dr. G. S. Ghurye.

116 Indo-Aryans by Rajendra Lal Mitra.
117 India as known to the Ancient world by G. Banerjee.
118 Indian Education in Ancient and Later times by F. E. Keay.
119 Imperial Gazeteers of India.
120 Indus-Valley Civilizaion by S. R. Kohli.
121 Invasion of India by Alexander the Great by M'Crindle.
122 Indian Antiquities by Barnet.
123 Indo-Aryan Races by Chanda.
124 India and Java by Bijanraj Chatterjee.
125 Indian Cultural Influence in Combodia.
126 India by Al-Beruni.
127 Indian Sculpture by Stella Kramrisch.
128 Indian Architecture by E. B. Havell.
129 Influence of Islam on Indian culture by Tarachand.
130 Indian Mutiny of 1857 by Malleson.
131 Indian National Revolution by A. C. Mujumdar.
132 Journals of the Royal Asiatic Society.
133 Kautilya's Arthashastra – Translated by R. Shamshastry.
134 Kharoshti Incriptions by Sten Konow.
135 Krishna Dev Ray of Vijaynagar by S. K. Iyangar.

136 Life in Ancient India – Adolf Kaegi.
137 Life in the Gupta Age by R. N. Salator.
138 Life in Ancient India by P. P. Shrinivas Iyangor.
139 Local Governmet in Ancient India by R. K. Mukerjee.
140 Life and times of Sultan Mahammad of Ghazni by Nazim.
141 List of the Inscriptions of Northern India by Kielhorn.
142 List of the Incriptions of Southern India by Kielhorn.
143 Life and conditions of the people of Hindustan 1200 to 1500 by Kunwar Mahommad Ashraf.
144 Later Moghals, vols. I, II. by Irvine.
145 Malavikagnimitra – notes by B.K.Thakore.
146 Mediaeval India – I, II. Lane Poole.
147 Mohan-Jo-Darro and the Indus Civilisation by Sir John Marshall.
148 Manual of Indian Buddhism by Kern.
149 Mediaeval India by Ishwari Prasad.
„ „ under Mohmmedan Rule by Lane Pool.
150 Mirate – Sikandari.
151 Memoirs of Baber. Translation by Mrs. A. S. Beveridge,

152 Muntakhab-ut-Tawarikh by Abdul Kadar of Badauni. Transltion by Ranking & Long.
153 Main Currents of Maratha History by Sardesai.
154 Moghul Administration by J. Sarkar.
155 Modern Indian History by Sarkar and Dutt.
156 Muntakhab-ul Lubab by Khafikhan.
157 Mohammedan India by Smith.
158 Making of British India by Ramsay Muir.
159 Mahratha & Pindari War Compiled from the General Staff, India.
160 Moral and Material Progress Reports—Government of India Publications.
161 New Light in the most Ancient East by V. Gordon Childe.
162 Nalanda and its Epigraphical material by Hirananda Shastri.
163 Notes on the Indo-Cythians by Sylvan Levi.
164 Native States of India by Lee-Warner.
165 New Constitution of India by G. N. Joshi.
166 Outlines of Hinduism by F. Harold Smith.
167 Origin and Early History of Shaivism in South India by C. V. Narayanswamy Aiyer.

136 Life in Ancient India - Adolf Kaegi.
137 Life in the Gupta Age by R. N. Salator.
138 Life in Ancient India by P. P. Shrinivas Iyangor.
139 Local Governmet in Ancient India by R. K. Mukerjee.
140 Life and times of Sultan Mahammad of Ghazni by Nazim.
141 List of the Inscriptions of Northern India by Kielhorn.
142 List of the Incriptions of Southern India by Kielhorn.
143 Life and conditions of the people of Hindustan 1200 to 1500 by Kunwar Mahommad Ashraf.
144 Later Moghals, vols. I, II. by Irvine.
145 Malavikagnimitra - notes by B.K.Thakore.
146 Mediaeval India - I, II. Lane Poole.
147 Mohan-Jo-Darro and the Indus Civilisation by Sir John Marshall.
148 Manual of Indian Buddhism by Kern.
149 Mediaeval India by Ishwari Prasad.
„ „ under Mohmmedan Rule by Lane Pool.
150 Mirate - Sikandari.
151 Memoirs of Baber. Translation by Mrs. A. S. Beveridge.

152 Muntakhab-ut-Tawarikh by Abdul Kadar of Badauni Transltion by Ranking & Long.
153 Main Currents of Maratha History by Sardesai.
154 Moghul Administration by J Sarkar
155 Modern Indian History by Sarkar and Dutt
156 Muntakhab-ul Lubab by Khafikhan
157 Mohammedan India by Smith.
158 Making of British India by Ramsay Muir
159 Mahratha & Pindari War Compiled from the General Staff, India.
160 Moral and Material Progress Reports—Government of India Publications
161 New Light in the most Ancient East by V. Gorden Childe
162 Nalanda and its Epigraphical material by Hirananda Shastri
163 Notes on the Indo-Cythians by Sylvan Levi
164 Native States of India by Lee Warner
165 New Constitution of India by G N Joshi
166 Outlines of Hinduism by F. Harold Smith
167 Origin and Early History of Shaivism in South India by C V. Narayanswamy Aiyer.

168 Priests & Kings—Corridors of Time Series.
169 Prehistoric India—Shiart Piggott.
170 Prehistoric ancient and Hindu India by R. D. Banerji.
171 Psalms of the sisters by Mrs. Rhys Davids.
172 Political Hitory of Ancient India by Rai Chaudhari.
173 Pallavas by Dubreuil.
174 Pandyan Kingdom by Nilkantha Shastri.
175 Padshah Namah by Abdul Hamid Lahori. Translation by Elliot.
176 Rajas and Regimes—G. G. Ganguli.
177 Raj Tarangini—Kalhan.
178 Rasmala. A. K. Forbes.
179 Rig-Vedic India by Avinash Chandra Das.
180 Religion and Philosophy of the Vedas by Keith.
181 Rashrakutas and their times by Altekar.
182 Riyaz-us-Salatin by Gulam Hussain Salim.
183 Rise of the Maharatha Power by M. G. Ranade.
184 Rise of the Peshwas by H. L. Sinha.
185 Rise and Expansion of the British Dominion in India by Sir Alfred Lyall.
86 Rise of Bombay by J. M. Edwards.
87 Ranjitsingh by Dr. M. K. Sinha.

188 Sculpture inspired by Kalidas-C. Shiv-rammurti.
189 Sanskrit Literature-Macdonnel.
190 Sangit of India-Atiya Bagum.
191 Social History of the Races of Mankind. —A. Featherman.
192 Social Organization in the North East India in Buddhas' times-R. Fick-Translation by Maitra.
193 South Indian Inscriptions Archaeological Survey of India.
194 Sacred books of the East—Oxford series.
195 Some sayings of the Buddha F. L. Woodword.
196 Social & Military position of the Ruling caste in ancint India by Hopkins.
197 Suvarna Dwip by R. C. Majmundar.
198 Studies in Pallava History by Harras.
199 Successors of the Satvahans by D. C. Sircar.
200 Social and Political life in the Vijaynagar Empire. vols.I & II. by B. A. Salaltore.
201 Sikh Religion all vols.—Macauliffe.
202 Shivaji and his times by: J. Sarkar.
203 Studies in Mughul India by J. Sarkar.
204 The *Dravidian Element in Indian Culture.* —Gilbert Scates.

205 The anuals - India—Bhandarkar.
206 The Story of Civilization : Our Oriental Heritage—Wilt Durant.
207 The flight of Hanuman—C. N. Mehta.
208 The Indian Village community—B. H. Baden Powel.
209 The Indo-Aryan Races—R. Chanda.
210 The Early History of Ancient India by Vincent A. Smith.
211 The Indus civilization by Earnest Mackay.
212 The Oxford History of India by V. A. Smith.
213 The 13 Principal Upanishads by R. E. Hume.
214 The Oxford Classical Dictionary.
215 The Indian Theatre by Ramanlal K. Yagnik.
216 The Song Celestial by Edwin Arnold.
217 The Light of Asia „ „ „
218 Travels of Fa Hien by J. Legge.
219 The Discovery of India by J. Nehru.
220 The Industrial Arts of India by G. C. M. Birdwood.
21 Theism in Mediaeval India by Carpenter.
22 Tamils 1800 years ago by V. Kanak-Sabhai Pillai.
223 Travels — Maico Polo.

224 Travels of Ibn Battuta.
225 Tarikh—Ferishta by Briggs.
226 Travels in India by Tavernier.
227 Travels in the Moghal Empire by Barmer.
228 Theory and Practice of Social Service in India by K. M. Munshi.
229 The foundations of Indian Culture—Shree Aurobindo.
230 Udayagiri Khangiri Cave Inscriptions -by Barus.
231 Vedic Index-by A. A. Macdonell & A. B. Keith 2 Vols.
232 Vedic Mythology-by Macdonell.
233 Vaishnavism, Shaivism & minor religious systems-by R. G. Bhandarkar.
234 Shakasthan-by F. W. Thomas.
235 Vakataka Dynasty of Berar-by Smith.
236 Vaishnavite Reformers of India-by Rajgopal Chariar.
237 Voyages-by Hawkins.
238 Village Government in India-by John Mathai.
239 Vaishnavism in Gujarat-Prof. Thuthi.
240 અજંટાકાલીન ચિત્રકલા - ગુલામયઝદાની.
241 મુતિસિંગના સમયનું હિંદ - સયાજી સાહિત્યમાળા.
242 ઉત્તર હિંદુસ્તાની સંગીતનો સંક્ષિપ્ત ઐતિહાસિક સમાલોચના -ભાતખંડે.

243 ઉત્તર હિંદુસ્તાની સંગીતનો ઇતિહાસ – વિભુકુમાર દેસાઈ.
244 ગુજરાતમાં સંગીતનું પુનર્જીવન – પુરુષોત્તમ ના. ગાંધી.
245 ગાનાચાર્યમાલા – મૂલાધાર મિનાપ્પા વ્યંકપ્પા.
• 246 નાદલહરી – ગણપતરાવ બર્વે.
247 મધ્યકાલીન ભારતીય સંસ્કૃતિ – ગૌરીશંકર ઓઝા.
248 મધ્યકાલનો સાહિત્યપ્રવાહ – સાહિત્યસંસદ.
249 મેગસ્થિનીસના સમયનું હિંદ – સયાજી સાહિત્યમાળા.
250 પૃથ્વીનો ઇતિહાસ – સયાજી સાહિત્યમાળા.
251 બૌદ્ધદર્શન – રાહુલ સંકૃત્યાયન.
252 ભારતીય વેષભૂષા (હિંદી) – ડૉ. મોતીચંદ્ર.
253 વૈદિક સંપત્તિ (હિંદી) – રઘુનંદન શર્મા.
254 હિંદુ વેદધર્મ – આનંદશંકર ધ્રુવ.
255 હિંદુસ્તાનમાંના જુદા જુદા શક – સયાજી સાહિત્યમાળા.
256 હ્યુ એન સંગ – સયાજી સાહિત્યમાળા.
257 સૃષ્ટિતત્ત્વ ઔર ભૂગોલ (હિંદી) – હીરાલાલ વર્મા.
258 સંગીતશાસ્ત્ર – નરથુરામ શુક્લ
259 સંગીતાદિત્ય – આદિતરામ.
260 સંગીતપ્રકાશ – પ્રભાત દેવજી.
261 સંગીતચિંતામણિ – મૂલજી જ્યેષ્ઠારામ વ્યાસ.
262 Orion – B. G. Tilak.

ભારતીય સંસ્કૃતિ

વિષયસૂચિ